

ACADEMIA ROMÂNĂ

8156

ANUARUL

INSTITUTULUI DE ISTORIE „A. D. XENOPOL”

XXVIII

1991

P-124

IAȘI

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

COLEGIUL DE REDACȚIE

L. BOICU

I. CAPROȘU

VENIAMIN CIOBANU

ȘTEFAN S. GOROVEI (redactor șef)

GH. PLATON, membru corespondent
al Academiei Române

D. ȘANDRU

LEON ȘIMANSCHI

D. VITCU

AL. ZUB, membru corespondent al
Academiei Române (pre-
ședinte).

Adresa redacției :

Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”
Bd. Lascăr Catargi nr. 15
Iași

1404

Tom XXVIII, 1991

S U M A R

AL. ZUB, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“. Semicentenar 1

*

ALEXANDER VON HUMBOLDT — 220

AL. ZUB, Alexander von Humboldt im rumänischen Kulturraum 9

SORIN ANTOHI, Alexander von Humboldt : o retrospectivă epistemologică 21

ALEXANDRU UNGUREANU, Alexander von Humboldt — créateur de la géographie scientifique 29

GHEORGHE MUSTAȚĂ, Alexander von Humboldt — from Geobotanic to „Kosmos“ 43

*

PETRE Ș. NĂSTUREL, Mélanges roumano-athonites (II) 53

GHEORGHE I. FLORESCU, DONALD E. BAIN (St. John Fisher College, Rochester, New York), William S. Culbertson and Romania (1925—1928) 73

*

VIRGIL CIOCÎLTAN, Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur (1261—1265) 81

EUGEN DENIZE, Relațiile Țărilor Române cu Spania în epoca lui Mihai Viteazul 103

D. SUCIU, Alexandru Sterca Șuluțiu și mișcarea națională românească (IV) 123

D. ȘANDRU, Proprietatea funciară rurală din România de la reforma agrară din 1945 pînă la colectivizarea agriculturii (II) 143

CONSTANȚA COSTEA, O piesă nouă pentru catalogul picturii bizantine în România	163
LUCÁCS ANTAL, O campanie angevină necunoscută din anul 1382	169
VENIAMIN CIOBANU, Între Ungaria și Polonia: o politică de echilibru (1396—1444)	179
MARIA TEODOR, Continuitatea Reformei în Moldova medievală	197
TUDOR MATEESCU, Pescuitul în Dobrogea în timpul stăpînirii otomane	211
ECATERINA NEGRUȚI, Aspecte privind relațiile agrare în România în epoca modernă. Angajarea lucrătorilor agricoli	221
DUMITRU P. IONESCU, Construirea liniei ferate Dolhasca-Făl-ticeni	233
AL. ZUB, Benjamin Franklin în spațiul regenerării românești	243
NICOLAE DASCĂLU, Imaginea opiniei publice din S.U.A. asupra evoluției economice a României Mari (1919—1939)	251

DISCUȚII

VIOLETA BARBU, Proza oratorică în cultura românească veche: un gen literar?	269
---	-----

STUDII DOCUMENTARE

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Itinerarii domnești: Petru Rareș	285
MÎRCEA CIUBÔTARU, Toponimia bazinului hidrografic Rebricea (jud. Iași — jud. Vaslui). Oiconimele. Perspectivă istorică (I)	301

ADDENDA ET CORRIGENDA

PAUL MIHAIL, Din nou despre daniile voievodale către schitul Poiana Mărului (Buzău)	333
---	-----

VIATA ȘTIINȚIFICĂ

Profesorul Emil Turdeanu la 80 de ani (<i>Ștefan S. Gorovei</i>)	341
Dr. Leonid Boicu la 60 de ani (<i>Al. Zub</i>)	345

ARHIVA GENEALOGICĂ

ȘTEFAN S. GOROVEI, Un bilanț și un program	349
NICOLAE DOCAN, „Cubăia” — soția lui Constantin vodă Cantemir	353
PAUL PĂLTĂNEA, Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir (III)	377
VLAD ZIRRA, Medici din Moldova veacului trecut: Dimitrie Samurcaș și descendența sa (III)	391
MIHAI SORIN RĂDULESCU, Pe marginea unui studiu genealogic	409

S O M M A I R E

AL. ZUB, L'Institut d'Histoire „A. D. Xenopol“ — cinquante- naire	1
--	---

*

ALEXANDER VON HUMBOLDT — 220

AL. ZUB, Alexander von Humboldt im rumänischen Kulturraum	9
SORIN ANTOHI, Alexander von Humboldt : une rétrospective épistémologique	21
ALEXANDRU UNGUREANU, Alexander von Humboldt — créa- teur de la géographie scientifique	29
GHEORGHE MUSTAȚA, Alexander von Humboldt — from Geo- botanic to "Kosmos"	43

*

PETRE Ș. NĂSTUREL, Mélanges roumano-athonites (II) . . .	53
GHEORGHE I. FLORESCU, DONALD E. BAIN (St. John Fischer College, Rochester, New York), William S. Culbertson and Romania (1925—1928)	73

*

VIRGIL CIOCÎRLAN, La genèse de la politique pontique de la Horde d'Or (1261—1265)	81
EUGEN DENIZE, Les relations des Pays Roumains avec l'Espagne à l'époque de Michel le Brave	103
D. SUCIU, Alexandre Sterca Șuluțiu et le mouvement national roumain (IV)	123
D. ȘANDRU, La propriété foncière rurale en Roumanie entre la réforme agraire de 1945 et la collectivisation de l'agri- culture (II)	143

CONSTANȚA COSTEA, Une nouvelle pièce pour le catalogue de la peinture byzantine en Roumanie	163
LUCÁCS ANTAL, Une campagne angevine inconnue de 1382	169
VENIAMIN CIOBANU, Entre la Hongrie et la Pologne : une politique d'équilibre (1396—1444)	179
MARIA TEODOR, La continuité de la Réforme dans la Moldavie médiévale	197
TUDOR MATEESCU, La pêche en Dobroudja ottomane	211
ECATERINA NEGRUȚI, Quelques aspects des relations agraires en Roumanie aux temps modernes	221
DUMITRU P. IONESCU, La construction du chemin de fer Dolhasca-Fălticeni	233
AL. ZUB, Benjamin Franklin et la régénération roumaine	243
NICOLAE DASCĂLU, L'évolution économique de la Grande Roumanie (1919—1939) et l'opinion publique américaine	251

DISCUSSIONS

VIOLETA BARBU, La prose oratoire dans la culture roumaine ancienne : un genre littéraire ?	- 269
--	-------

ÉTUDES DOCUMENTAIRES

MARIA MAGDALENA SZÉKELY, Itinéraires princiers : Petru Rareș	285
MIRCEA CIUBOTARIU, La toponymie du bassin hydrographique Rebricea (dép. de Iași — dép. de Vaslui). Les oïconymes. Perspective historique (I)	301

ADDENDA ET CORRIGENDA

PAUL MIHAIL, De nouveau sur les donations princières pour le couvent de Poiana Mărului (Buzău)	333
--	-----

LA VIE SCIENTIFIQUE

Le professeur Emile Turdeanu à l'âge de 80 ans (<i>Ștefan S. Gorovei</i>)	341
Dr. Leonid Boicu à l'âge de 60 ans (<i>Al. Zub</i>)	345

ARCHIVES GÉNÉALOGIQUES

ȘTEFAN S. GOROVEI, Un bilan et un programme	349
NICOLAE DOCAN, "Cubăia" — la femme du prince Constantin Cantemir (<i>étude inédite</i>)	353
PAUL PĂLTĂNEA, Informations inédites concernant la famille du prince Antioche Cantemir (III)	377
VLAD ZIRRA, Médecins moldaves du siècle passé : Démètre Samurcaș et sa postérité (III)	391
MIHAI SORIN RADULESCU, En marge d'une étude généalogique	409

INSTITUTUL DE ISTORIE „A. D. XENOPOL“

Semicentenar

O jumătate de secol în viața unei instituții de cultură nu e puțin lucru. În țările mai bine așezate, lucrul acesta poate fi destul de frecvent. La noi însă vicisitudinile istoriei și o anume carență de spirit organizatoric au făcut ca asemenea instituții să fie destul de rare. Să ne bucurăm deci că Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“ își poate aniversa acum cincantenarul.

Nu am de gând să-i fac acum istoricul. Ar fi delicat și prematur. Delicat, fiindcă însuși răstimpul de la crearea Institutului și pînă azi e o perioadă nestudiată more historico, o perioadă extrem de complexă, cu toate reducționismele ei. Prematur, fiindcă înainte de a contura o imagine de ansamblu e nevoie de studii fragmentare, de epoci, teme, personalități, astfel ca sinteza să beneficieze de piloni cît mai siguri. Este sarcina viitorului. Totuși, fiindcă împrejurarea de azi e bilanțieră, iar bilanțul obligă, să evocăm cîteva elemente. Și deoarece lucrurile, dacă se iau de la început mai lesne se înțeleg, după spusa cronicarului, să pornim și noi cumva de la preistoria instituției pe care o aniversăm.

În urma unui demers făcut de Ilie Minea, Ministerul Educației Naționale a decis, la 18 februarie 1941, să ridice seminarul de istorie de la Facultatea ieșeană de litere și filosofie la rang de institut, cu patronimul „A. D. Xenopol“¹. Era un fel de a întări o tradiție istoriografică, de a se recunoaște că existau la Iași destule forțe pentru asigurarea demnității unui institut de resort, într-un moment decisiv pentru țară.

Urmas la catedră al marelui istoric, Ilie Minea fusese preocupat mereu să refacă prestigiul disciplinei în cauză, ceea ce implica, desigur și o organizare mai riguroasă. Întîia conflagrație mondială stînjenisese profund această activitate, o știm, iar anii ce au urmat n-au fost tocmai favorabili unor proiecte de acest fel. Abia în 1925, Ilie Minea a reușit să scoată revista „Cercetări istorice“, ca buletin al Seminarului de istoria românilor, ceea ce înseamnă că profesorul avea deja în minte un institut căruia însă nu-i venise timpul. Cu ucenicia făcută în preajma lui D. Onciul și cu răspunderea didactică pe care o avea, într-un centru universitar important, el era destul de bine plasat pentru a înțelege nevoia unei mai bune organizări a cercetării. Buletinul scos în 1925 trebuia să devină un cîmp de experiență, un laborator pentru cei care voiau să se consacre istoriografiei. „De la începutul carierei mele de

¹ Buletin nr. 1. Comunicări, Iași, 1941, p. 41—42: N. Grigoraș, Activitatea Institutului de Istorie.

profesor, mărturisea Ilie Minea în notița preliminară, m-am străduit să deștept în studențimea mea gustul de a cerceta și am insistat totdeauna asupra tehnicii și aranjării unei lucrări istorice. Imensul material de informație publicat la noi în ultimele decenii cere atîția cercetători și coordonatori!² Era nevoie să se organizeze munca de echipă, travaliul colectiv, așa cum recomanda aproape concomitent și mai tînărul Constantin C. Giurescu în acele Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani, unde citim: „Știința a devenit azi un act de solidaritate umană; pentru propășirea ei trebuie energiile ordonate ale unei colectivități întregi. De la acest principiu general nu se poate abate nici știința noastră istorică decît sub pedeapsa decrepitudinei”³. Este principiul pe care își întemeiasă N. Iorga inițiativa creării unui Institut pentru studiul Europei sud-estice (1914) și pe care Giurescu însuși avea să-l pună la temelie propriului său Institut de istorie națională, a cărui expresie publicistică e „Revista istorică română”. De reținut că la Cluj se crease un Institut de studii clasice, unul de istorie universală și altul de istorie națională, îndată după război, pentru a satisface aceași nevoie de organizare a cercetării. Un Institut de istorie și filologie funcționa concomitent la Cernăuți. Se realiza astfel o mai bună cercetare zonală și un contact mai strîns între disciplinele cointeresate.

La Iași, saltul de la o cercetare de tip artizanal, întemeiată pe resurse strict individuale, la una de tip modern, cîntînd pe echipe bine pregătite, s-a făcut mai greu. Am sugerat în alt loc cîteva explicații⁴, cea mai la îndemînă fiind poate aceea că urbea noastră n-a mai avut, îndeosebi după întîiul război mondial, capacitatea de a-și fixa valorile. Migrația spre capitală și alte „zări senine” a fost continuă și dramatică⁵. Cei rămași s-au vădit a nu fi destul de cooperanți pentru a asigura izbînda noului spirit, a muncii de echipă.

Cu atît mai mult se cuvine apreciată stăruința lui Ilie Minea de a crea o veritabilă școală istoriografică, punînd la lucru resursele seminarului pe care îl conducea și nu rareori chiar modestele resurse personale. Numai așa a putut el scoate revista „Cercetări istorice”, a cărei rază de interes depășea Moldova, tînzînd să devină o publicație de istorie general românească. El a cooptat de altfel în redacție pe L. T. Boga, directorul Arhivelor statului din Chișinău, și a deschis coloanele revistei oricui vădea destul scrupul de informație, metodă și restituire. Mai trebuie spus că, în tradiția lui Xenopol, deși mai apăsătoare concomitent „Arhiva”, el a fost receptiv la ofertele filologiei, dreptului etc., lărgind astfel spectrul tematic al publicației. Cînd a început al doilea război mondial, aceasta ajunsese deja la volumul XVI și era un valoros corpus de analize, interpretări, contribuții. În mod explicit, el urma „buna pildă a regretatului D. Onciul”⁶, adică spiritul de rigoare, acribia metodologică, adesea cultul minuției revelatoare, știînd

² I. Minea, O lămurire, în „Cercetări istorice”, I, 1925, 1, p. 1.

³ C. C. Giurescu, Considerații asupra istoriografiei românești în ultimii douăzeci de ani, Vălenii de Munte, 1926, p. 48—49 (extras din „Revista istorică”).

⁴ Al. Zub. Contribuții ieșene la istoria culturii naționale (1840—1980), în AIIAJ, XIX, 1982, p. 1—24.

⁵ Vezi ancheta din Iașul, buletin al Cercului ieșenilor din București, 5, 1937.

⁶ „Cercetări istorice”, I, 1, 1925, p. 1.

bine că istoriografia cere nu numai devotament, dar și un continuu exercițiu critic.

A extinde strădania pedagogică de la seminar la o categorie mai amplă de interesați, iată gândul din care s-a născut Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”. Dacă aceasta s-a întâmplat în plin război, faptul se explică, desigur, prin nevoia de a se face apel mai insistent la istorie într-o epocă de criză. Fără ostentație, ea putea contribui la acel tonus civic de care o comunitate trebuie să se simtă pătrunsă mai ales în asemenea împrejurări.

Întîia ședință a Institutului a avut loc la 14 mai 1941, următoarea peste două săptămîni. Începea astfel o activitate ritmică, în care Ilie Minea era asistat, între alții, de N. Iordăchescu ca secretar, de N. Grigoraș ca redactor al buletinului. O primă fasciculă a acestuia a și apărut curînd, urmată de altele⁷, la intervale neregulate. Ceva mai tîrziu s-a inițiat și seria Publicațiile Institutului de Istorie Națională „A. D. Xenopol”, unde au apărut mai ales documente sub îngrijirea lui M. Costăchescu, Paul Mihail ș.a.

Nu e greu de sesizat spiritul ce prezida asemenea inițiative. El însemna primat documentar, analiză critică, tendință spre exhaustiv. Este un spirit ce se degajă limpede și din lecțiile introductive pe care Ilie Minea le publicase sub titlul *Paralipomena*, în ideea de a defini noile tendințe din istoriografie, raportul acesteia cu arta, limitele istoriei vechi și ale celei contemporane etc.⁸. Se poate spune, în pofida unei prejudecăți curențe, că acest spirit știa să împace totuși acribia documentară cu nevoia de orizont integrativ, analiza cu sinteza.

Moartea lui Ilie Minea, prematură, la 20 februarie 1943, a stîmjenit un timp activitatea Institutului, cu toate că succesorul său, Alexandru Boldur, vădea însușiri cel puțin egale. Se poate vedea aceasta din studiile, basarabene pe care le-a întreprins de-a lungul anilor, însă și din problematica abordată în revistă. Un orizont mai larg, un interes mai înalt pentru chestiunile de teorie și metodă. Schimbînd titlul revistei, în „*Studii și cercetări istorice*”, el voia să marcheze o nouă etapă. Din păcate, etapa Boldur n-a durat decît prea puțin, într-un moment care devenea tot mai dificil pentru istoriografie. A avut tăria să dea, încheind-o, și o sinteză asupra ultimului sfert de secol⁹. Sinteza remarcabilă, cu referințe erudite la gîndirea istorică rusă și o sistematizare demnă de interes a direcțiilor de gîndire din istoriografia noastră. „Știința istorică română se află în stare de criză”, conchidea el atunci, acuzînd lipsa de orizont, diminuția spiritului critic, factologia. A închipuit de aceea un întreg plan de „regenerare” a ei. Din păcate n-a avut răgaz să-l pună în practică. Istoriografia începea să fie marcată tot mai vizibil de marile mutații produse de război și de greutățile inerente perioadei postbelice.

A urmat o scurtă perioadă în care Institutul a fost condus de un slavist cu state de serviciu la Arhivele Statului, Ion-Radu Mircea, perioadă coincidentă cu marile schimbări din învățămînt, organizarea cul-

⁷ Buletin nr. 1. Comunicări, 1941, 42 p.

⁸ I. Minea, *Paralipomena*. Lecții inaugurale ținute la Universitatea din Iași, Iași, 1939, 75 p.

⁹ Alexandru Boldur, *Știința istorică română în ultimii 25 ani*, în „*Studii și cercetări istorice*”, XX, 1947, p. 1—95 (și extras).

turii, întregul sistem de valori fiind afectat de ideologia marxist-leninistă, serios pigmentată la sfârșitul perioadei de stalinism. Țara se afla „pe drumul revoluției culturale”, cum citim într-o broșură scrisă de M. Roller, în spirit jdanovist, cu scopul anume de a direcționa spiritele în noua etapă¹⁰. Accentul pus pe reconsiderarea fundamentală a programelor de învățămînt denotă voința noii clase conducătoare de a nu se mărgini la exercițiul puterii, ci de a face din putere un instrument de remodelare a omului însuși. „Omul nou” părea o simplă utopie, pentru care pledau pedagogii sovietici, Makarenko în primul rînd, însă acea utopie avea să facă ravagii în societatea românească.

Populate cu oameni noi, aduși din provincie, universitățile cunoșteau fluctuații dramatice. Au răsărit din neant profesori, iar vechile cadre ale catedrelor au fost supuse la umilințe și perversități indicibile. Academia însăși era chemată, prin noul ei statut, să participe la „consolidarea democrației populare în drum spre socialism”¹¹. Ea nu mai însemna răsplată firească a unei activități pe tărîm științific, literar, artistic, ci încă un mod de angajare în spațiul politicului. Membrii înaltului așezămînt își puteau păstra titlul de academician, se spunea în statut, numai în măsura în care vor desfășura o continuă activitate științifică-culturală și vor fi în permanență legați de popor”¹². Nimic mai confuz și mai discutabil decît această legătură cu poporul, care în mintea guvernanților voia să însemne doar fidelitate față de ideologia marxist-leninistă și față de programul partidului unic.

Trecerea Institutului sub egida Academiei R.P.R. a însemnat și un brusc declin profesional, istoria fiind „topită” acum într-un curios amestec de științe sociale, iar aceste științe înseși făceau corp comun cu alte științe, totul stînd sub raza inflexibilă a materialismului dialectic și istoric. O singură publicație, „Studii și cercetări științifice”, condusă inițial de acad. R. Cernătescu și de profesorii M. Haimovici, I. Nițulescu, L. Bartfeld, J. Livescu, ultimul fiind și redactor responsabil, trebuia să răspundă nevoilor exprimate de întreg corpul științific al filialei și al Institutelor de învățămînt superior. În primul număr al revistei se făcea trimitere la publicații de prestigiu, al căror spirit se voia reînnoit („Contemporanul”, „Analele științifice ale Universității din Iași” etc.), dar nimic nu părea să justifice conexiunea. Oamenii de știință erau puși să aplice „linia” Partidului Muncitoresc Român, fiecare în domeniul său, inspirați de ideologia marxist-leninistă. Știința nu mai era un sistem de cunoaștere, universal, ci un instrument politic la îndemîna unei clase. „Tocmai de aceea, se spunea în cuvîntul înainte la primul tom, luptăm hotărît împotriva concepției idealiste, fie rămășițe ale formației noastre, fie strecurate din Apus de agenții ideologiei imperialiste, ca și împotriva cosmopolitismului, prin care imperialismul anglo-american încearcă să semene neîncrederea în forțele de realizare a unei științe naționale. Pilda pe care o urmărim — se spunea mai departe — este aceea a științei sovietice și a marilor ei reprezentanți, care știu să îndeplinească armonios cercetarea științifică profundă cu îndeplinirea exemplară a datoriei de cetățeni ai celei mai înaintate forme de orînduire socială”¹³.

¹⁰ Mihail Roller, *Pe drumul revoluției culturale*, București, 1949.

¹¹ *Ibidem*, p. 45.

¹² *Ibidem*, p. 46.

¹³ „Studii și cercetări științifice”, Iași, I, 1950, 1, p. III—IV.

E un pasaj semnificativ pentru noua etapă în care intra știința, sub zodia unei ideologii intolerante și opace. Regăsim în această confesiune programatică mai toate elementele aceluși tip de răsturnări spectaculoase, de „Umwertung aller Werte”, dacă ne e permis a folosi expresia lui J. Böhme. În adevăr, totul se lua oarecum de la capăt, cîțiva înși patronau întreaga știință, iar slujitorii acesteia, nu erau admiși în structurile instituționale decît făcînd, mai mult sau mai puțin deschis, gestul acceptării, al genuflexiunii și integrării în noua ordine.

Dacă această conduită era impusă științei în ansamblu, ea nu putea fi evitată oricum în domeniul istoriei. Căci istoria, dintre disciplinele sociale, era mai aproape de discursul ideologic și mai direct vizată de factorul politic. Ea apărea, deschis, ca un instrument al politicii de stat, la dispoziția căreia trebuia să-și pună toate resursele de mistificare, distorsiune, reconstrucție. Adevărul nu mai era adevăr decît în măsura aportului la politica aceluși regim de brutală discriminare. Instalindu-se la cîrmă, treptat, o nouă clasă politică, una fără tradiții, fără cultură, fără legitimitate, ea înțelegea să lichideze nu numai adversarii contemporani, fie și numai potențiali, dar și temeiurile istorice ale vechiului regim. Sintagma-cheie, o spunea M. Roller, pornind de la Lenin, Stalin, Jdanov, era „revoluția culturală”. Sistematisînd problemele acesteia, cel care a condus ani în șir destinele istoriografiei, sublinia exigența ca istoricii să se alinieze „frontului” ideologic. Știința sovietică era și în acest domeniu un îndreptar de neocolit, după cum avertiza în 1946 același factor totuși al istoriografiei noastre care era M. Roller¹⁴. Chestiuni de periodicizare, formele luptei de clasă, revoluțiile din secolul XIX, mișcările țărănești și muncitorești, vicile dinastiei (o adevărată bête noire a regimului), internaționalismul proletar sînt numai cîteva din temele predilecte ale istoriografiei, care își spunea „nouă” deși era servită mai ales de specialiști acomodați la noile comandamente. Efectele „limbii de lemn” în discursul practicat de cei mai în vîrstă era adesea hilar, căci puneau în lumină pînă la urmă inadecvația lor la schematismul de gîndire ce li se impunea. Unii dintre ei și-au găsit un refugiu în lucrări de caracter „tehnic”, precum corpul de documente, alții au preferat să se ocupe de „cultura materială” mai veche sau mai nouă, de discipline auxiliare etc. În orice caz, „adaptarea” n-a fost ușoară, iar unii și-au încheiat cariera înainte de a fi putut asimila noul limbaj.

De altfel, prima fasciculă din publicația miscelanee „Studii și cercetări științifice” debuta (1950) cu texte de I. V. Stalin despre marxism în lingvistică (p. 1—38), continua cu revoluția Congresului comitetelor de luptă pentru pace, făcînd loc numai după aceea contribuțiilor de chimie, matematică, medicină, științele naturii, istorie. Ultimul domeniu era ilustrat printr-un studiu de Valerian Popovici despre conjurația confederativă din 1839 și printr-o notă despre Vicus Narcisiani de D. Tudor. A doua fasciculă începea tot cu Stalin (de data asta despre politica externă, polemizînd cu premeriul britanic, Attlee) și continua cu Gh. Gheorghiu-Dej despre planul de electrificare a țării, cu un apel al Consiliului Mondial al Păcii, pentru a lăsa abia apoi loc studiilor de specialitate, iar la urmă de tot unei comunicări a lui Gr. Scorpan despre Reflectarea poziției de clasă a boierimii în stilul cronicii lui Grigore Ureche. Titlul, chiar, edifică asupra constrîngerilor la care specialistul

¹⁴ Mihail Roller, *Probleme de istorie*, ed. III, București, 1951, p. 5—9.

era supus în opțiunea tematică, de nu și în modul însuși de a trata materia.

Am citat volumul din 1950, fiindcă el e semnificativ pentru noua orientare a istoriografiei. Cercetătorii din Iași nu puteau constitui un corp aparte. Dacă ceva îi distinge de alții, e poate un accent în plus pe document și restituție monografică, accent tot mai vizibil în anii 60—70, când primul eșalon de tineri istorici erau în măsură să producă dovezi certe de profesionalism. Observația ni se pare valabilă atît pentru secția de arheologie, cît și pentru cea de istorie propriu-zisă. Amîndouă s-au remarcat prin acribie, însușire foarte activă la generația mai în vîrstă, revendicabilă mai ales de la Minea și cultivată de noua serie de cadre didactice. A fost o împrejurare fericită, desigur, că profesori stimabili, precum D. Berlescu sau C. Cihodaru, au condus efectiv echipe de lucru, unul pentru temele tranziției spre epoca modernă, altul pentru noul corpus documentar și pentru studiile medievistice.

Direcția Institutului a fost asigurată, după reorganizarea lui sub egida Academiei, de către Ion-Radu Mircea, Valerian Popovici și M. Petrescu-Dîmbovița; ultimul pentru o lungă perioadă, pînă în 1989, coincident în mare cu patronajul Institutului de către Academia de Științe Sociale și Politice. Retragerea d-sale, impusă de vîrstă, n-a însemnat însă, pentru noi, o ruptură. Chiar dacă interese de breaslă îl țin mai aproape de Institutul de Arheologie, prezența la lucrările istoricilor nu e mai puțin activă și stimulatorie. Cît privește noul institut, confrate întru preocupări și vecin ca situate în spațiu, nădejdea noastră e să dezvoltăm nu numai cele mai bune relații colegiale, dar și programe comune, în primul rînd elaborarea unei sinteze de istorie națională, ajunsă a fi o urgență absolută. Sperăm de asemenea că relațiile noastre cu Institutul de profil și cu Universitatea din Chișinău să devină mai productive.

De un an și jumătate, de cînd a revenit sub egida Academiei Române, Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” se străduie a-și păstra locul în comunitatea științifică, luptînd cu greutățile unei tranziții deloc comode, nu rareori cu propriile habitudini, încă prea puțin favorabile muncii colective.

Trebuie să spun că, în acest răstimp, doi dintre colegii pe care contăm în planurile noastre ne-au lipsit, fiind plecați în străinătate, dar că Institutul s-a îmbogățit, în schimb, prin angajarea a patru tineri destoinici, care se ocupă de istoria contemporană și de istoria culturii. Ne-am bucurat, sub acest unghi, de toată înțelegerea Academiei Române, căreia sperăm să-i putem oferi noi argumente pentru a sprijini programul nostru de dezvoltare. Dați-mi voie să-i mulțumesc domnului Președinte al Filialei, academician Cristofor Simionescu, aici de față, pentru asistență și îndemnuri. Într-o casă mare se pot găsi mai lesne mijloace de a încuraja o inițiativă, de a sprijini un proiect mai însemnat sau mai urgent. Profit de ocazia că dl. rector al Universității, prof. Călin Ignat, se află printre noi, asistîndu-ne cordial, pentru a-i mulțumi pentru felul cum a înțeles și d-sa să ne sprijine ori de cîte ori a fost nevoie. Colaborarea cu Universitatea rămîne o exigență legitimă, îndeosebi pentru cei care lucrează în sfera disciplinelor antropologice. Să sperăm că ea va fi mai departe profitabilă pentru muncă noastră. Dacă Institutul de Istorie „A. D. Xenopol” e, la origine, un produs al Facul-

tății de Litere, se înțelege că această legătură genetică nu poate fi diminuată decât abuziv și păgubitor.

Ar trebui să adaug și alte cuvinte de grațitudine, în primul rînd către colaboratorii Institutului, cei mai mulți în fața cînd se așteaptă de la noi maximum de creativitate. V-aș obosi citînd nume și aș putea, selectînd, să comit injustiții. Primească fiecare gîndul potrivit, după fapta și conștiința lui ! M-aș bucura însă nespus dacă aceste rînduri ar stimula voința fiecăruia, mai ales a celor tineri, de a face mai mult și mai bine.

Popasurile bilanțiere sînt, în sfera culturii mai ales, o nevoie demult recunoscută. Cum altfel ne-am putea lămuri mai bine asupra situației în care se găsește un element, o dimensiune, un aspect sau chiar ansamblul ei ? Acum un secol, cînd Academia Română împlinea întîiul ei pătrar, M. Kogălniceanu a fost chemat să rostească un discurs solemn, nu atît pentru a evoca rosturile înaltului așezămînt, cît pentru a identifica seria de reforme la împlinirea cărora luase el însuși parte, reforme ce contribuiseră și la izbînzile culturii. Era un tilc, în acel mod de a împleti viața socială cu străduințele cărturăriei, care de atunci n-au făcut decît să sporească, să se diversifice, impunînd popasuri de analiză și sinteză tot mai dese. Următorul pătrar, Academia l-a serbat cernită, dacă se poate spune așa, căci țara era în parte sub ocupație și orizontul ei geopolitic destul de tulbure încă. Aceasta nu i-a împiedicat pe istoricii timpului să întreprindă totuși cîte un bilanț. „Să pomenim pe întemeietori“, va spune curînd V. Pârvan, punînd sub semnul parentalei nevoia omului, la fel de veche ca și gîndul morții, de a-i aminti pe cei dinainte¹⁵. Împlinirea unei jumătăți de veac de la întemeierea Institutului nostru e un prilej de reflecție melancolică, dar și unul de noi proiecte, la acest nou început de drum. Ne vom aminti, în aceste zile, de cei care s-au ostenit înaintea noastră pentru ca orizontul de care dispunem să fie mai vast și mai senin. E o coincidență fericită că putem socoti azi vîrsta cincantenară a Institutului nostru în perspectiva aniversării Academiei Române, de la crearea căreia se împlinesc, iată, 125 de ani. Ce putem spune, pentru ea, ca și pentru Institutul în care slujim, decît Vivat, crescat, floreat !

Al. Zub

¹⁵ V. Pârvan, *Scrieri*, București, 1981, p. 524, 525.

ALEXANDER VON HUMBOLDT IM RUMÄNISCHEN KULTURRAUM

Die Tendenz, neben dem Werk auch seine Auswirkungen soweit wie möglich in Betracht zu ziehen, nimmt zu. Die Anzahl und die methodologische Komplexität der Studien, die Kontakt-, Konvergenz- und Analogierscheinungen betreffen, steigt, sie bilden einen Bereich vom stets wachsenden Interesse. Das ist sowohl auf die Entwicklung der Wissenschaft als auch auf die allmähliche „Vereinigung“ der Welt vom kognitiven Standpunkt aus zurückzuführen. In beiden Richtungen bezieht Alexander von Humboldt eine hochrelevante zentrale Stelle.

Dem Nachklang der Aufklärung entwachsend, einer Zeit, wo angesichts der Sichtbarmachung der physischen Grenzen der Welt man die kognitiven Ressourcen zu erschließen begann, wurde dieses Werk selbst zum Forschungsgegenstand in sehr verschiedenen Kulturräumen¹. Der sagenumwobene Name des Gelehrten lebt außerdem in der Toponomastik, in der Biologie und in der Mineralogie, im Namen von Lehranstalten, Verlagen, Gelehrtenvereinigungen² usw. sowie im Namen der weltbekannten Stiftung. Die Sekundärliteratur ist schon beträchtlich und wird noch zunehmen. Welche Kultur, sei sie noch so bescheiden, kennt diesen Namen nicht? Wo wurden seine Schriften, wenigstens auszugsweise nicht übersetzt? Freilich variiert sien Bild von Ort zu Ort, das breite Spektrum ist nicht leicht abzugrenzen³.

Irgendwo in der Mitte scheint mir die rumänische Kultur angesiedelt zu sein. Schon die ersten Anfänge der rumänischen Presse bezeugen seinen Namen. 1829 veröffentlichte G. Asaki anlässlich einer Rußlandreise Humboldts eine kurze Biographie und die Meldung über dessen Aufnahme in die Kaiserliche Akademie der Wissenschaften⁴. Nicht lange danach veröffentlichte I. H. Radulescu in *Curierul Românesc* Auszüge über die Tätigkeit des Biologen aus Berliner Zeitungen. Denselben Quellen entstammen die Notizen über die Reise des „Barons von Humboldt“⁵ und des Mineralogen Gustav Rose im Fernen Osten⁶. Die

¹ Cf. Hanno Beck, *Zur Geschichte der Alexander von Humboldt-Forschung*, in *Alexander von Humboldt. Werk und Weltgeltung*, hg. von H. Pfeiffer, München, 1969, S. 483–498.

² Ulrich-Dieter Oppitz, *Der Name Brüder Humboldt in aller Welt*, ibidem, S. 277–430.

³ Cf. Peter Schoenwaldt, *Alexander von Humboldt und die Vereinigten Staaten von Amerika*, ibidem, S. 431–482.

⁴ „Albina românească“, Iași, I, 1829, S. 19, 23.

⁵ „Curierul românesc“, București, II, 1830, p. 19.

⁶ „Albina românească“, I, 1829, S. 166–167.

Einzelheiten entstammten der französischen Presse, die den Brief des Wissenschaftlers an die Pariser Akademie der Wissenschaften⁷ veröffentlichte. Nach der Rückkehr des Forschers brachte der *Curier* neue Informationen über dessen Reise durch den asiatischen Teil Rußlands und durch China⁸. 1829, ein für die Rumänen geopolitisch entscheidendes Jahr, markiert auch den Auftakt der Annäherung an Humboldt. Seine Reise durch die neue „Schutzmacht“ bot eine günstige Gelegenheit, den Gelehrten einem sich für die neuen Ergebnisse der Wissenschaft interessierenden Publikum vorzustellen. In den darauffolgenden Jahren wurde Humboldt von der preussischen Regierung beauftragt, über das neue Régime in Paris zu berichten; dabei konnte er auch Informationen über die Donau-„Lateiner“, deren Vertreter sich immer häufiger in den großen Metropolen aufhielten, sammeln.

Nationalgeschichte und Exotismus

1835 kam eine Gruppe von jungen Makdauern, darunter auch M. Kogalniceanu und die Söhne des Fürsten M., Sturdza aus Lunéville nach Berlin, das „deutsche Athen“, wo A. v. Humboldt nach dem Tode seines Bruders sich niedergelassen hatte. Ihr Tutor war der vor allem durch seine berühmte *Makrobiotica* bekannte Dr. Hufenfeld, der beim Hofe verkehrte und in der „französischen Kolonie“, wo auch die moldauischen Studenten zu Hause waren. Eine bemerkenswerte Gestalt dieser Kolonie war Friedrich-Karl von Savigny, der Theoretiker des Historizismus. Kogalniceanu, der in dessen Hause Humboldt kennenlernte, bekannte in der feierlichen Rede 1891, daß der große Gelehrte ein besonderes Interesse für die rumänischen Länder aufgewiesen hatte. Er habe ihn sogar um Angaben über deren Geschichte, Literatur und Volksbräuche gebeten und eine besondere Neugierde für die „Charakteristik unserer Zigeuner“⁹ gezeigt. Angeregt von Humboldt veröffentlichte er deshalb in *Magazin für die Literatur des Auslandes* und auch besonders 1837 eine kleine Synthese über die rumänische Sprache und Literatur¹⁰, eigentlich ein Kapitel der Arbeit, *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* an der er schrieb und er „Ein Moldauer“ unterschrieb. Diese wahrscheinlich von einem breiten intellektuellen Leserkreis geforderte Synthese enthielt Informationen über die rumänische Sprache, die religiöse Literatur, die Gesetzgebung, Historiographie, Kunst und Volkskunst, Kulturzentren.

Die ebenfalls von Michel de Kogalnitcan veröffentlichte *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains* war natürlich die Ant-

⁷ *Ibidem*, p. 191.

⁸ „*Curierul românesc*“, II, 1830, S. 96.

⁹ M. Kogalniceanu, *Opere*, II, Bucureşti, 1976, S. 606.

¹⁰ Idem, *Rumänische oder Wallachische Sprache und Literatur von einem Moldauer*, Berlin, 1837.

¹¹ Idem, *Esquisse sur l'histoire, les moeurs et la langue des Cigains, connus en France sous le nom de Bohémiens*, Berlin, 1837, IV+46 S.

¹² Douglas Boting, *Alexander von Humboldt*, München, 1974, S. 317–324.

¹³ Hanno Beck, *Gespräche Alexander von Humboldts*, Berlin, 1959, S. 141.

¹⁴ *The Humboldt Library. A Catalogue of the Library of Alexander von Humboldt with a bibliographical memoir*, by Henry Stevens. London, 1863, S. 343.

¹⁵ *Ibidem*, S. 489.

¹⁶ D.Z. Archiv Merssenburg, Rep. 76, Vc, Sect. I, T.Z. 11, Teil 1, nr. 8.

wort auf das Interesse derselben intellektuellen und politische Gesellschaft, die an dieser Bevölkerung als exotisches Element innerhalb eines kulturellen und demographischen Komplexes, aber auch als soziales Problem Interesse fand¹¹. Die widersprüchliche Haltung Humboldts auf diesem Gebiet kennzeichnet ihn eher als einen „Hofdemokraten“¹². Der damals junge Karl August Varnhagen kennzeichnet ihn als einen liberalen Geist, der auch zu der neuen Generation viele Beziehungen hatte. Ernst Kossak, der zu der Zeit an der Universität in Berlin studierte, erinnert sich, daß der berühmte Gelehrte bescheiden und schweigsam Boeckh's Vorlesungen über griechische und antike Literatur sowie die von Carl Ritter über Geographie besuchte¹³. Welchen Eindruck er auf den jungen Kogalniceanu machte, dessen Korrespondenz aus der Epoche seine Aufnahmebereitschaft zu den Ideen der Zeit, aber auch den Eifer, sein Land bekannt zu machen, verrät, kann man sich vorstellen.

Als sie sich 1836 trafen, besaß Humboldt ganz gewiß einige Kenntnisse über Rumänien. War er doch korrespondierendes Mitglied des vor Jahren in Iaşi gegründeten naturhistorischen Museums. Das Diplom mit Siegel vom 20. März 1834 mit den Unterschriften von M. Sturdza und J. Czihak ist im Bibliothekskatalog des Gelehrten enthalten¹⁴. Die *Societas Medicinalis et Naturae Curiosorum* in Moldavia machte sich eine Ehre daraus, den Gelehrten zum Mitglied zu wählen. Der Bibliothekskatalog enthält auch eine von C. Sturdza verfaßte Darlegung über diese Gesellschaft¹⁵. Auch wurde die Jassyer Gesellschaft, deren Ziele vielfältiger waren als im Namen angegeben, nach dem Modell des von Humboldt und Lichtenstein geleiteten *Verein Deutscher Ärzte und Naturforscher* gegründet. Unter den Mitgliedern befand sich auch Dr. Hufeland¹⁶. Wie groß der Einfluß A.v. Humboldts war, hält Heinrich Laube fest, der ihn Ende 1836 im Salon der Prinzessin Pückler kennenlernte. Er beschreibt ihn als eine durch ihr Wissen und Kompetenz beeindruckende Persönlichkeit, dessen Kommentare oft richtige Vorlesungen waren. Goethe sagt von ihm, daß er über fast alles in blendender Weise sprechen konnte. Ein Freigeist, der ohne Vorurteile jedes Thema aufgreifen und kohärent entwickeln konnte. H. Laube nannte ihn liberal, in einer Gesellschaft, die in ihm eher einen Konservativen¹⁷ sah. Drei Dinge aber gab es, für die Humboldt kein Verständnis aufbrachte: die Orthodoxie, den romantischen Sentimentalismus und die Musik¹⁸. Besonders das erste brachte Kogalniceanu, den offenen Verteidiger der Kirche des Ostens¹⁹ und den großen Gelehrten in Widerspruch. Das ist natürlich eine Hypothese, da Humboldt gewohnt war, die Themen in dem Salon zu bestimmen und überall die allgemeine Aufmerksamkeit auf sich zu ziehen. Er hatte schon die ausführliche Reisebeschreibung aus Amerika veröffentlicht, hatte die aus Zentralasien im Druck und arbeitete an seiner großen Synthese *Cosmos*. Die preussische Metropole langweilte den „Nestor der Wissenschaft“, berichtet ein Freund²⁰, und aller Wahrscheinlichkeit nach konnten die Diskussionen mit jungen Menschen wie Kogalniceanu sowie den zum Jubiläum der Universität

¹⁷ Hanno Beck, *op. cit.*, S. 158.

¹⁸ Douglas Boting, *op. cit.*, S. 316.

¹⁹ M. Kogălniceanu, *Opere*, II, S. 191–194.

²⁰ Hanno Beck, *op. cit.*, S. 161.

in Göttingen²¹ eingelandenen großen Wissenschaftlern sein Interesse erwecken.

Diese Beziehung wird von den Biographen Kogalniceanu nie übergangen. Besonders N. Iorga unterstreicht, daß „ein unenurich neugieriger Geist wie A. v. Humboldt diesen östlichen Studenten zum Schriftsteller machte, verlangte er doch von ihm Notizen über die ganze Vergangenheit unseres Landes und seiner Einwohner. So schrieb Zwanzigjähriger über die Zigeuner, über die rumänische Literatur auf Französisch die erste „im nationalen Sinne verfaßte Geschichte aller Rumänen“²². Es bleibt natürlich diskutabel, ob die „kosmopolite“ Haltung des großen Entdeckers mit den nationalen Neigungen Kogalniceanu im Einklang standen. Humboldt war aber großzügig und verständig genug, um Gegenmeinungen doch zu akzeptieren. „Es gibt“, sagte er, „für Kultur leichter zugängliche, gebildete, durch Kultur geadelte Völker, die aber nicht durch sich selbst edler seien. Alle sind sie gleich in ihrem Drang nach Freiheit“²³. Bestimmt fanden solche Reflexionen ein tiefes Echo in der Seele des Moldauers, der gerade an der Geschichte seines Landes schrieb und der sowieso daran litt, daß die abendliche Welt die Rumänen fast gänzlich ignorierte, sie als „wildes Volk, tierisch, der Freiheit unwürdig“ abtat, wie aus dem Vorwort zu in Berlin²⁴ gesschriebenen *Historie de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* hervorgeht. Bemerkenswert ist der Einklang des Werkes unseres Historikers mit der Humboldtschen Reflexion.

Natürlich waren die Hinweise des Gelehrten nicht die einzigen und ausschlaggebendsten. Beschäftigte sich doch Kogalniceanu schon vor seiner Begegnung mit Humboldt mit der Geschichte der Rumänen, und in Berlin war Humboldt nicht der Einzige, der ihn dazu anregte. In seinen Briefen erwähnt Kogalniceanu einen anderen Gelehrten, den Prinzen v. Cumberland, den er durch einen Freund kennengelernt hatte und der sich insbesondere für Orientalistik interessierte²⁵.

Was Kogalniceanu in der Gesellschaft dieser gebildeten und höflichen Menschen erstaunte, war ihre Offenheit zu den Problemen der gegenwärtigen Zivilisation auch vorzüglich für ihre exotischen Aspekte. In dieser Kategorie fielen die Zigeuner, für die sich viele Gelehrte der Zeit begeisterten, aber auch die Randpopulationen, die kleinen Völkergemeinschaften, deren Identität noch nicht in das Bewußtsein jener Welt gedungen war. Es war der Fall der Rumänen, die Kogalniceanu als Volk edler Abstammung mit schönen Traditionen und interessanten Zukunfterwartungen darstellte.

Wir können weder die Ergebnisse noch das Echo des Werkes Kogalniceanu in der deutschen Welt verfolgen, umso weniger den Eindruck, den es auf Humboldt machte. Tatsächlich wurde die Skizze über die Zigeuner bald ins Deutsche übersetzt. F. Casca²⁶ schrieb eine

²¹ Alexander von Humboldt, *Ansichten der Natur*, Berlin, 1972, 498.

²² N. Iorga, *Portrete și comemorări*, București, ș.a., S. 15-16. Cf. Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, S. 121-124.

²³ I. Simionescu, *Oameni aleși*, București, (1942), S. 155.

²⁴ M. Kogălniceanu, *op. cit.*, S. 44.

²⁵ Idem, *Scrisori*, București, 1913, S. 81, 154, 156-157, 159, 160, 163.

²⁶ Idem, *Skizze einer Geschichte der Zigeuner, ihrer Sitten und ihrer Sprache*, aus dem französischen übersetzt, Stuttgart, 1840, IV + 72 S.

Einleitung dazu und ein paar Jahre später erwähnt August Friedrich Pott den jungen rumänischen Historiker²⁷. Pott stand in der Zeit, als Kogălniceanu an dem Werk schrieb, mit Humboldt im Briefwechsel²⁸. Es war die Zeit der großen Entdeckungen, wo der von Humboldt für seine unvergleichliche Art zu schreiben bewunderte Ranke²⁹ entdeckte in den Archiven zahlreiche geschichtliche Fakten, die Astronomen Beer und Mädler kartographierten den Mond und Humboldt selbst versuchte sich an einer umfassenden Idee über den Kosmos. Natürlich wirkte dieser Zeitgeist stimulierend auf Kogălniceanu, verhüllte ihm aber auch gleichzeitig die Schwierigkeiten nicht, unter den gegebenen Bedingungen die Geschichte der Rumänen günstig darzustellen. Die Gesellschaft Rankes und Humboldts bildeten seinen kritischen Geist und bestätigten ihn im Gedanken, daß nur eine „regelmässige, fortschreitende“ „Entwicklung“ auf sozialer Ebene Resultate von Dauer bringen kann³⁰.

Pragmatische Anmerkungen

Der Moment Kogălniceanu in der rumänischen Rezeption Humboldts, sollte ein unwiederbringliches Wunder in der rumänischen Kultur bleiben. Auch der regenerative Impuls, der ungeahnte Energien hätte freisetzen können, wiederholte sich nicht mit der gleichen Intensität. Humboldt spielt zwar eine Rolle in der rumänischen Kultur, aber eine diskrete, unkontinuierliche, die das Denken des Fachmannes befruchtet und seine praktische Maßnahmen fördert. So wird sein Projekt zur Gründung eines meteorologischen Observatoriums im Universul (1847)³¹ verzeichnet. Auf Humboldt bezieht sich auch der Verfasser des Artikles aus *Telegraful român* (1859) als Dr. P. Vasici identifiziert, der den Einschlag eines „Meteoritensteines“ in einen transsylvanischen Dorf kommentierte³².

Im Werk Humboldts gut bewandert war ohne Zweifel der Naturalist Iuliu Barasch, der Fragmente aus dessen Werk mit Kommentaren für die Leser veröffentlichte. In der Zeitschrift *Isis* erschien Artikel von weiterem Interesse, gestützt auf Beobachtungen von Humboldt über den Kondor³³ den Einfluß der Wälder auf das Klima und den Boden³⁴, den Ursprung der Korallinseln³⁵, die Magnetkraft u.a.³⁶ Auch das Erscheinen des *Kosmos* blieb nicht unbemerkt. J. Barassch veröffentlichte sofort Auszüge aus dem 4. Band, um „Blick in den Busen der Erde“ zu gewähren³⁷. Er verwendete die Ansichten Hum-

²⁷ August-Friedrich Pott, *Die Zigeuner in Europa und Asien*, I–II, Halle, 1844–1845.

²⁸ Otto Rübesame, *Neun Briefe Alexander von Humboldts an August-Friedrich Pott*, Halle/Salle, 1969, S. 57–71. Cf. Al. Zub, *op. cit.*, S. 329–338.

²⁹ Hanno Beck, *op. cit.*, S. 160.

³⁰ Alexander von Humboldt, *Pagini alese*, Bucureşti, 1970, S. 20.

³¹ *Observatorii meteorologice*, in „Universul“, Bucureşti, III, 1847, S. 45.

³² „Telegraful român“, Sibiu, I, 1853, S. 129–130.

³³ „Isis“, Bucureşti, I, 1856, S. 5–8.

³⁴ *Ibidem*, S. 209–214, 223–224.

³⁵ *Ibidem* II, 1857, S. 121–126.

³⁶ *Ibidem*, S. 142–148, 158–160.

³⁷ *Ibidem*, III, 1858, S. 133–135, 206–208, 214–215.

boldts zur Definierung der Klimazonen³⁸. Die Beobachtungen des großen Gelehrten an Palmen werden neben von B. Seeman in einem populärwissenschaftlichen Artikel in *Muzeul Național* verwendet³⁹. Anderswo wird neben vielen anderen bemerkenswerten Experimenten der Zeit auch die „Fanelle“ Humboldts erwähnt, eine Möglichkeit, die Rolle der Elektrizität in der modernen Gesellschaft zu unterstreichen⁴⁰. Es handelt sich um eine Kolportage, die aber als Ergebnis eines befruchtenden Forschergeistes erwähnenswert bleibt.

Es gibt Indizien, daß der Gelehrte die Situation der Rumänen weiterhin verfolgte und ihre Vereinigungsbestrebungen unterstützte. So veröffentlichte die Zeitung *Naționalul* (1858) einen Auszug aus dem Brief des neunzigjährigen Humboldt an V. Boerescu. Kurz vor seinem Tode bekundete der deutsche Gelehrte, daß er das „ausgezeichnete Werk“ *La Roumanie après le traité de Paris du 30 Mars 1856* von Boerescu mit Interesse gelesen habe und von der Lage der unteren Stände ganz beeindruckt worden sei⁴¹. Das Vorwort des Pariser Professors für Völkerrecht, Albert-Paul Royer Collard habe in ihm „sehr alte Souvenirs“ erweckt, die ganz bestimmt mit Kogălniceanu und dessen Kommilitonen zusammenhingen. Ob es noch ältere gab? Eine Stelle scheint ihn ganz besonders berührt zu haben: „Noch vor seiner Heimreise am 6. Mai 1859 hatte der Weltreisende seine Freude hierüber zum Ausdruck gebracht, zur Zeit als die Donaufürstentümer schon einen einzigen politischen Körper bildeten, zu dessen wichtigsten Männern Kogălniceanu zählte“.

Anregungen, Öffnungen

Für die Generation, die nach der Vereinigung aufwuchs, galt es, den Modernisierungsprozeß kritisch durchzuführen. Für sie war Humboldt ein hoher, allumfassender Geist, von beispielhaften Gelehrtenfleiß und Begeisterung zum Sieg der Wahrheit. Wir können hier seine Präsenz in den Lehrbüchern, den Fachzeitschriften, in der Presse, oder sonstwo verfolgen. Wir werden bloß festhalten, daß Eminescu als vollkommenstes Produkt der neuen Generation eine große Sympathie für Humboldt hegte, dessen Gedankengut ihn aus der Sicht der Organizität interessierte. Desses Denken könnte *mutatis mutandis* mit dem eines Bauern verglichen werden⁴². Anderswo wird der Name Humboldts neben den Shakespeares gestellt als für die allgemeine Bildung unentbehrlich⁴³. Zwischen Wissenschaft und Kunst bestehe kein wesentlicher Unterschied. Der Historiker A. D. Xenopol, ein Zeitgenosse Eminescus, der sich für die Gnoseologie seines Faches interessierte, erwähnt Humboldt im Zusammenhang mit der Frage der Kausalität in seiner strengen Kritik zur Theorie Buckles⁴⁴. Sein Schüler N. Iorga preist die Schaffens-

³⁸ *Ibidem*, S. 353—356, 361—364, 369—372.

³⁹ „*Muzeul național*“, București, I, 1857, S. 153—155.

⁴⁰ *Ibidem*, S. 9—12.

⁴¹ „*Naționalul*“, București, I, 1858, S. 260.

⁴² M. Eminescu, *Fragmentarium*, București, 1981, S. 81.

⁴³ *Ibidem*, S. 36.

⁴⁴ A.D. Xenopol, *Istoriile civilizațiunii*, în *Convorbiri literare*, 1869. Apud *Scrieri sociale și filozofice*, București, 1967, S. 176.

kraft des deutschen Gelehrten. Sehr auf die „Humanität“ der Historiographie bedacht, betont er, daß der Forscher das Spezifische des Menschen in seiner ganzen Konkretheit berücksichtigen müsse, wofür besondere divinatorische Fähigkeiten notwendig seien. „Eine *ars poetica* ist nötig in allem, was Menschen und vielleicht die größten Theorien der Wissenschaft angeht. Ein Darwin, ein Humboldt haben außer dem, was alle Fachleute haben, diese *vis poetica* und darum konnten sie wahre Bücher schreiben, die einzigen, die nie zu Grunde gehen“⁴⁵. Dies sind Zeichen, daß das Erbe Humboldts in der rumänischen Kultur noch lebendig war. Seine Reflexionen tauchen in verschiedenen Arbeiten auf, insbesondere aber in denen, die den Weg zur Welt öffneten, zum Kennenlernen der Erde und des Weltalls, einem Gebiet auf dem die Schriften des großen deutschen Gelehrten eine unerschöpfliche Lektüre und Reflexionsquelle war. Seine Reisebeschreibungen erfreuten sich eines lebhaften Interesses um so mehr sie auf französisch geschrieben und somit einem breiten Lesepublikum zugänglich waren. Wegen ihres bildenden Wertes und ihrer ethischen, pädagogischen Dimension, wurden Humboldts Texte häufig in der Schule verwendet. So veröffentlichte die in Schulkreisen sehr beliebte und verbreitete Zeitschrift *Tinerimea română* einen Auszug von seltener Schönheit (Die Lebenskraft oder Der Genius von Rhodos), um den Schaffensgeist der Jugend anzuregen⁴⁶.

Vom Kosmos zu Terra

Der ausgezeichnete Geograph von außergewöhnlichen Bildung S. Mehedinți wendet sich 1912 an diese neue Generation, und sein Anruf bezieht sich sicherlich auf die Pädagogik Humboldts, eine Pädagogik der Arbeit im Dienste der Wahrheit. In diesem Sinne begann er seine Arbeit als Geograph und schrieb über die Fragen der zeitgenössischen Geographie als Wissenschaft vom Weltall (1900). Schon sehr bald verstand er aber, daß diese Anschauung die Fragen der Erde von denen des Weltalls ausgehend zu behandeln zu weitläufig war. „Wer ohne ein Humboldt zu sein so weit anfängt, kann sich auf dem langen Weg verirren und nie ans Ziel gelangen“. Ihm schien die Spezialisierung notwendig. Ohne den großen Meister zu verraten, lenkte er seine Forschungen diesem Ziel zu, indem er die Analyse mit dem Versuch einer Synthese verband. In seinem reichhaltigen Werk ist Humboldt allgegenwärtig, oft explizit, als einer der „den richtigen Weg der Geographie auf einen wissenschaftlichen Weg“⁴⁷ forderte. Den Vorrang hatten hier die direkten Beobachtungen und die maximale Genauigkeit bei der Zusammenstellung der Tatsachen. Das Werk *Kosmos* beginnt mit der Betrachtung des Sternenhimmels und endet mit dem Platz des Menschen in der Natur, einen festgelegten eigenen Platz in einem kohärenten, harmonischen Ganzen. Es ist eine Methodiklektion, die S. Mehedinți zu schätzen wußte und die ihre Anwendung in seiner geographischen Schule fand. Ist unsere Wissenschaft nach Humboldt einen Schritt weitergekommen? Natürlich distanziert sich der rumänische Gelehrte durch die

⁴⁵ N. Iorga, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, S. 209.

⁴⁶ Alexander von Humboldt, *Puterea de viață sau geniul din Rhodos*, in *Tinerimea română*, București, V, 1900, S. 179–184.

⁴⁷ S. Mehedinți, *Opere alese*, București, 1967, S. 212.

se Frage von seinem Meister schon wegen der durch neue Daten und deren Systematisierung inzwischen sehr erweiterte Wissenschaft. Für ihn waren O. Peschol und F. von Richthofen die Vertreter einer Wissenschaft, die eben von der Darstellung zur Erkenntnis schritt⁴⁸.

Bei der Definierung des letzten Terminus in *Trilogia științei* fand S. Mehedinți in Humboldt das klassische Beispiel des Gelehrten, vom Forscher und Büchergelehrten, sich klar unterscheidend⁴⁹. Denn Humboldt war nicht nur ein Entdecker neuer Fakten auf seinem Gebiet, wie jeder Vielwiser, sondern auch Schöpfer neuer Ideen auf dem Weg zu einer wissenschaftlichen Gemeinschaft. Es ist nicht überraschend, daß S. Mehedinți von dieser allumfassenden (globalen) Sicht so tief geprägt war. Im Sinne Humboldts sah er die Terra als einen „wahren Organismus, mit einem Anfang, einer durch Differenzierung progressiven Entwicklung, die analog zu anderen Himmelskörper, zu einem Verfall und zu einer wiederum progressiven Vereinfachung strebt“⁵⁰. Hier kommt die (dem System entsprechende Struktur) organistische Idee und die der Entwicklung zum Ausdruck, die von dem Program C. Richters (Vergleichende Geographie) und von dem Standpunkt Humboldts so stark abweichen. Denn den ersten widersprach noch immer die „positivistische“ Wissenschaft, während der zweite zu weitläufig war, um dem einzelnen gerecht zu werden. *Cosmos* wollte keine Geographie sein, sondern eine durch das Weltgemälde des Kosmos physische Weltbeschreibung. Der von Protagoras übernommene Titel wollte Schönheit, System und Harmonie in einem sein. Die Welt offenbarte sich ihm als eine ewige Weithuhr, als ein Weltgarten, wo die Sterne wie Pflanzen sprießen, der Himmel von Feldgottheiten bevölkert ist, und die Sonnen nicht anders als Stimmen der Vergangenheit sind.

Terra ist im Grund ein Spiegelbild des Cosmos, eine thematische Verengung und Übermaß an Methode gleichzeitig, was einen effektiven Fortschritt in ein neues Zeitalter der Wissenschaft darstellen sollte. Die Distanzierung des rumänischen Gelehrten von Humboldt war kein Mangel an Pietät oder Respekt. Ging er doch in der Geographie von der Definierung einer globalischen Konzeption aus, die er von seinem verehrten Meister übernommen hatte. Im Sinne seines Meisters sah Mehedinți die Terra als einen „wahren Organismus“, dessen Entwicklung nur mit Hilfe von mehreren Wissenschaften beschrieben werden konnte. Der Geographie, genauer gesagt, der Anthropogeographie war die Harmonisierung vorbehalten. Über den Anthropozentrismus C. Ritters hinaus muß der Mensch im Mittelpunkt der Aufmerksamkeit bleiben. Eine Suggestion Comtes läßt Humboldt die optimale Überschneidungslinie zwischen der pragmatischen Forschung und dem reflexiven Geist suchen. Sein Werk verrät die Sehnsucht nach den „qualitativen Kräften der Materie“ sowie das Bemühen des Gelehrten, seinen Schlußfolgerungen den plastischsten Ausdruck zu verleihen. In dieser Hinsicht sind Ansichten der Natur und Cosmos einzigartige Werke von unübertrefflichen Wert.

⁴⁸ *Ibidem*, S. 217.

⁴⁹ Idem, *Trilogia științei. Cercetător, erudit, savant*, București, 1936, S. 20—23, 34, 59, 62, 64, 65, 77, 96.

⁵⁰ Idem, *Opere alese*, S. 115—116.

S. Mehedinți erklärt, daß sein großer Vorgänger auf dem Gebiet der Geographie, der die Harmonie des Planeten nicht nur durch die poetische Einbildungskraft sah, sondern in ihrer wachen Anschauung, den Eindruck erweckte, er sei „der erste Sterbliche, der genügend vorbereitet war, die Erde systematisch zu betrachten“⁵¹. Trotz seines Positivismus blieb er aufgeschlossen für die Schönheit der Natur, die er mit sichtbarem Talent beschrieb. Jeder *a priori* Konstruktion abhold, verband er den Hang zur Philosophie mit der Strenge der systematischen Beobachtung.

Man kann behaupten, daß mit Humboldt das große Abenteuer der Verallgemeinerung der in einem kohärenten System empirisch gesammelten Daten beginnt, welches auch ethnologisch auf den alten Kosmos zurückführt. In Humboldts Auffassung ist die Natur kein totes Aggregat; sie ist für den leidenschaftlichen Forscher (wie sich Schelling in seiner Vorlesung über die bildenden Künste trefflich ausdrückte) die primäre Kraft, heilig, ewiger Schöpfer der Welt, die alles aus sich selbst erzeugt und aktiv ausstrahlt. Von der Weite zur Nähe, von sinnlich nicht Begreifbaren zum Konkreten, von der Betrachtung des Sternenhimmels zum Menschen, das ist die Methode von der Humboldt *ab initio* in seiner großartigen Synthese spricht⁵².

Das Maß — einzig für alle — bestimmt die Zeit und der Raum. Es ist das Maß, das er selbst, als Bedingung der richtigen Einfügung in die Natur verwendet. Dieses Maß erhebt ihn sichtbar über die Geographie hinaus, verleiht ihm eine immer weitere von der Erkenntnis immer mehr bevorzugte Perspektive. Mehedinți erkannte das am Anfang dieses Jahrhunderts und, obwohl peinlich auf das Bewahren der Globalität der Geographie bedacht, zog er doch ständig ihre Forschungsgrenzen weiter.

Geographen und Naturalisten

Diesen Weg beschritt auch sein Schüler George Vâlsan. Seine Arbeit *Sensul geografiei moderne* (Der Sinn der modernen Geographie) beweist das, aber auch sein Bestreben, diese Wissenschaft mit der Poesie zu verbinden⁵³.

Ein anderer bemerkenswerter Geograph, Constantin Brătescu, bekundet öfter sein Interesse an Humboldt in seinen Schriften, insbesondere aber durch die Übersetzung der Ansichten der Natur mit dem Titel *Priveliști din Natură* (1907). Sein Humboldt sehr zugetaner Lehrer Mehedinți soll ihm die Anregung dazu gegeben haben. Der Schüler liebäugelte längere Zeit mit diesen für sein Fach klassischen Werk und die in der Reihe *Biblioteca pentru toți* herausgegebene Übersetzung fand rasche Verbreitung überall. Es waren nur Fragmente, die aber wissenschaftlichen Horizont, Klarheit und Schönheit verrieten. So wirkte Humboldt auf eine große Anzahl rumänischer Leser und verbreitete den Gedanken der menschlichen Bindungen, der Harmonie mit der Natur, des Forschungsdranges.

⁵¹ *Ibidem*, S. 211—213.

⁵² *Ibidem*, S. 215—216.

⁵³ George Vâlsan, *Geografie și poezie*, in *Opere alese*, București, 1971.

An der Universität Leipzig kam Brătescu durch die ethnographischen und anthropologischen Vorlesungen Ferdinand von Luschaus und Karl Wenles⁵⁴ dem Werk Humboldts näher. Seine Laufbahn als Hochschullehrer in Czernowitz begann er freilich einer Vorlesung *Istoria, obiectul și metodele geografiei* (Die Geschichte, der Gegenstand und die Methoden der Geographie, 1925) das Humboldtsche Einflüsse verrät. Später, als Professor in Bukarest, schrieb er über seinen Lehrer S. Mehedinți, wobei er wiederum auf das wissenschaftliche Legat Humboldts zu sprechen kam⁵⁵.

Ein anderer weitsichtiger Geograph, N. Orghidan, übersetzte 1914 andere Fragmente aus *Ansichten der Natur*. Diese bildende und zugleich unterhaltende Literatur war damals besonders beliebt.

Im Sinne Humboldts definiert V. Mihăilescu ein Geosystem mittels der „organischen Einheit der Erde“. Er bemerkte sogar, daß die Ansicht des deutschen Gelehrten unter Einfluß der bedeutenden Multidisziplinarität allmählich ihren Einzug feierte. Es ist heute allgemein akzeptiert, schlußfolgerte V. Mihăilescu, „daß die Erde ein System ist, das vollständig zu beschreiben und zu erklären, noch immer der Geograph berufen ist. Es mußte aber ein Jahrhundert seit Humboldt vergehen, der mehr Naturalist und Forscher war, bis die Geographie in diesem Sinne zur Vollkommenheit gelangte, ohne daß ihre Haupt — und traditionelle Aufgabe verändert wurde“⁵⁶. In seinen Abhandlungen unterstrich er immer wieder die Idee eines organischen Ganzen, einer Einheit, eines Geosystems im Sinne durchstrukturierten Komplexes, der nur pluridisziplinär erfaßt werden kann. In seiner Arbeit *Das rumänische geographische Denken in unserem Jahrhundert* hob V. Mihăilescu hervor, daß dieses Denken im Zeichen der Humboldtschen Integralität sich entwickelt hatte, daß die Geographie den Erdball in all seinen Bestimmungen als Ganzes betrachten mußte. Diesbezüglich strebe unsere Zivilisation einerseits zu einer Vertiefung bis ins Innerste der Materie, andererseits die „Erkenntnis dessen komplexen Integrationsformen zu denen unser Planeten zählt“⁵⁷. Die Erde darf also nicht fragmentarisch aus Einzelementen verstanden werden, sondern als Einheit, als unzertrennbares System, als Teil des von Humboldt beschriebenen Kosmos. Der Gedanke des Geosystems der organischen Einheit der Erde ging vom großen Gelehrten aus und drang auch durch S. Mehedinți und V. Mihăilescu in unser aller Bewußtsein ein.

Ein anderer ausgezeichnete Jünger Humboldts war der Naturalist und Pädagoge I. Simionescu. Mit dem Bewußtsein der großen Verantwortung vor seinem Volk stellte er dem breiten Publikum eine Galerie „Hervorragender Menschen“ vor, um das Interesse für den Glauben, die Redekunst, die Philosophie, Kunst, Wissenschaft, Reisen u.a. wachzurufen. In der letzten Abteilung dieser Galerie stellte er Humboldt neben Columbus, Cortez, Livingstone, Stanley und Nansen vor, wobei

⁵⁴ C. Brătescu, *Opere alese*, București, 1967, S. 12.

⁵⁵ *Ibidem*, S. 16—17.

⁵⁶ Vintilă Mihăilescu, *Gindirea geografică românească în secolul nostru*, București, 1975, S. 7.

⁵⁷ *Ibidem*, S. 5.

er neben den Weltreisenden auch die anderen Komponenten seiner Persönlichkeit hervorhob⁵⁸. Das Motto von F. Ratzel zeigt das Verständnis des Porträtisten: Humboldts „Kosmos beweist den Zusammenhang zwischen dem Universalgeist und der klassischen Literatur der Goethezeit“. Der rumänische Naturalist war der Meinung, daß die Natur „ein in Bewegung befindliches und von inneren Kräften beseeltes All“ sei. Ähnlich äußerte sich ein anderer Naturalist, C. Motaş, in seinem Vorwort zu *De la Orinoco la Amazon*, worin er unterstrich, wie es Humboldt gelang, die idealistische klassische Philosophie mit den exakten Wissenschaften in Einklang zu bringen.

Der vielfach gebildete Psychiater I. Biberi, betagt sich ebenfalls mit Humboldt in *Pagini alese* (1970), wo es heißt: „Die Wissenschaft beginnt in dem Augenblick, in dem der Geist die Materie beherrscht und die Vielzahl der Erfahrungen einem rationalen Bewußtsein unterzuordnen versucht. Die Wissenschaft ist der den Natur zugewandte Geist“⁵⁹. Davon ausgehend, erklärt er die Vielseitigkeit des Werkes von Humboldt und dessen Beitrag zur modernen Entwicklung mehrerer Disziplinen wie Geographie, Ethnographie, Kulturanthropologie. Ihn interessierte im Grunde alles, was existiert und existieren wird“ und er versuchte „das Unendliche, die unbegreifliche Fülle“ Kosmos zu umfassen⁶⁰.

Gewiß beschränkt sich Humboldts Gegenwart in der rumänischen Kultur nicht nur auf diese Beispiele. Man müßte die Fachzeitschriften und sogar die Tagespresse genau durchkämmen, um alle Bezüge (wer, wann, wie) auf Humboldts Werk festzustellen. Lohnend wäre, die Übersetzungen und ihre Aufnahme in verschiedenen Kreisen zu untersuchen. Innerhalb der einen oder der anderen Disziplin müßte man feststellen, welche Ideen dem großen Erbe entlehnt sind. Das konnten wir freilich hier nicht bezwecken, weil es unseren Kompetenzbereich überschreiten würde. Wir wollten nur festlegen, daß nach der Übersetzungen am Anfang des Jahrhunderts bis zu den nächsten mehrere Jahrzehnte vergingen (*De la Orinoco la Amazon*, 1969; *Cu piroga pe Orinoco*, 1970; *Pagini alese*, 1970). Die Studien von C. Motaş, V. Mihailescu, Adolf-Meyer-Abich, S. Drăgănescu, I. Biberi führten den Leser in das Leben und das Werk Humboldts. Zur selben Zeit wurde die Biographie von W. Safonow aus dem Russischen übersetzt⁶¹.

Die siebziger Jahre, als die Beziehungen zur Humboldt-Stiftung aufgenommen wurden, wirkten sich auf die Verbreitung des Werkes des Gelehrten sichtlich günstig aus. Viele junge Menschen konnten Stipendien und andere Hilfeleistungen in Anspruch nehmen (1970 waren 38)⁶².

⁵⁸ I. Simionescu, *Oameni aleşi, I, Străinii*, Bucureşti, 1921, p. 112—116; ed. VIII, 1942, S. 154—158.

⁵⁹ C. Motaş, *Alexander von Humboldt naturalist*, in *De la Orinoco la Amazon*, Bucureşti, 1968, S. 19—24.

⁶⁰ Ion Biberi, *Prefaţă în Pagini alese*, Bucureşti, 1970, S. VI.

⁶¹ Vadim Safonov, *Alexander von Humboldt*, Bucureşti, 1962.

⁶² *Alexander von-Humboldt-Stiftung, 1953—1983*, Bad-Godesberg (1984), S. 132—133.

Dieses Jahr erfüllen sich am 6. Mai 130 Jahre seit dem Tod des großen Gelehrten, und am 14 September feiern wir 220 Jahre seit seiner Geburt, ein Anlaß, dessen Andenken zu ehren und sich ins Bewußtsein zu rufen, wie sehr die heutige Wissenschaft dem Humboldtschen Genius verpflichtet ist ⁶³.

(Übersetzung von *Octavian Nicolae*)

⁶³ Eine rumänische Version dieses Vortrags in der Zeitschrift „Viața românească“, București, LXXXV, 8, 1990, S. 65-74.

SORIN ANTOHI

ALEXANDER VON HUMBOLDT : O RETROSPECTIVĂ EPISTEMOLOGICĂ

Sacrificînd tendinței centrale a timpului nostru — am numit recitirea —, voi încerca în cele ce urmează o foarte succintă retrospectivă epistemologică prin care spre să pot releva liniile esențiale ale *paradigmei* Alexander von Humboldt. Am spus *paradigmă* în toată nonșalanța, proiectînd în trecut un cadru conceptual din zilele noastre, ba încă făcînd asta cu vinovata conștiință a vagului, poate a inexactului ; nu îmi rămîne, înainte de a schița elementele controversabile care ar intra în paradigma Humboldt, decît să apreciem că termenul, mai popular după Thomas Kuhn, trebuie luat în sensul său cel mai slab : acela de *Weltbild* (urmînd ecourile feyerabendiene din antropologie).

Contextul intelectual

Alexander von Humboldt este una din acele figuri ilustre ce leagă, prin traseul personal al unei lungi cariere, epoci foarte diferite. Educat în spiritul *Aufklärung*-ului de preceptori înzestrați cu o prodigioasă viziune asupra culturii europene, Alexander von Humboldt (îi voi spune în continuare doar Humboldt, folosind numele întreg pentru fratele său, Wilhelm, atunci cînd va fi cazul) a părăsit castelul părintesc, Tegel (numit uneori, nu fără ironică nostalgie, „Schloss Langweil“), în plină efervescență preromantică, a trăit apoi apogeul și declinul romantismului, sfîrșitul idealismului german, avansul empirismului și evoluționismului, precum și triumful facil al unuia dintre cele mai dogmatice reduționisme din istoria științei, pozitivismul. Eminentul polihistor era condamnat, prin însăși amploarea unei producții ce acoperă șase decenii, să acuze efectele dramaticelor schimbări de concepții științifice. Oricîtă continuitate ar fi decurs din împrejurarea că, de pildă, a prelucrat ani de-a rîndul materialul expedițiilor sale americane, europene și asiatice, absorbit de servituțile descrierii și oarecum izolat de ravagiile „tăieturilor epistemologice“, faptul că Humboldt frecventa mediile științifice dinamice din Franța, preda într-o universitate germană și era familiarizat cu scena culturală britanică, precum și interesul său pentru domenii aflate în permanentă reconstrucție, se răsfrîng asupra postulatelor implicite ale creației sale și, în mai multe rînduri, își găsesc expresie în afirmații tranșante.

Cititorii familiarizați cu metafizica și retorica — atît de germane ! — retardatare cunosc prea bine că, dincolo de excesele criticii socio-cul-

turale prestate de idealism, putem identifica, în țesătura obiectivă a lumii germane de la finele secolului XVIII, câteva elemente frapant retrograde. Să ne oprim asupra unuia dintre ele : știința germană traversa o puternică și aparent insolubilă criză de creștere, vădită mai cu seamă ca impas al legitimării interne și externe în domeniul științelor naturii. Prestigiul strivitor al elitarelor *Geisteswissenschaften* și al literaturii (ce se definește acum în lumea germană, printr-un veritabil calc după franceză, *schöne Wissenschaft*, dobîndind și calitatea *totalizării enciclopedice*¹) îi transformase pe studiosii empiriei într-o pătură intelectuală subalternă și marginală, dincoace de pragul glorios al științei. Astfel, Goethe era considerat mai „științific” decît Gauss, contemporanul său, iar fantezista *Farbenlehre* goetheană se preda la Universitatea din Berlin cu mai multă rîvnă și audiență decît optica fizică și geometrică ; la aceeași universitate, August Wilhelm Schlegel critica batjocoritor — deși nu fără condescendență — din ce în ce mai popularele „Newtonschen grundlosen Hypothesen”.

Modelul științific oferit de idealismul german, în primul rînd de preocupările de *Naturphilosophie* ale lui Schelling, Fichte și Hegel, privilegia o abordare filosofică a obiectului de studiu, propunea o ierarhie a obiectelor respective prin care concretul, empiricul, palpabilul erau depreciate, ajungea — în formulările extreme de mare autoritate (apriorismul kantian, între altele și înaintea tuturor) — să refuze orice consistență ontologică lumii materiale. Te întrebi ce loc putea găsi în această ierarhie Humboldt, ca unul care glorifica natura (în vreme ce idealistii o disprețuiau, susținea independența naturii (față de subiectul uman și față de subiectul divin) într-o dispută inegală cu apriorismul evocat mai sus, încerca să demonstreze „unitatea în diversitate” a naturii — o teză astăzi aproape unanimă, o afirmație îndrăzneată acum două secole. Cred că nu este deplasat să vedem în eforturile lui Humboldt de a-și impune viziunea asupra științei un angajament existențial absolut : el trebuia să-și explice, explicînd altora, lungile drumuri în căutarea obiectelor de studiu (care semănau, din punctul de vedere al corifeilor spiritului german, ca un roman picaresc sau un *voyage extraordinaire* — *trivia*, într-un cuvînt) într-o vreme în care studiul naturii se făcea în cabinet — cu faimoasele vorbe ale lui Hegel, se făcea „Naturphilosophie ohne Kenntnis und Erfahrung”.

Enciclopedismul ca ieșire din filosofie

Plasat oarecum în umbra fratelui său Wilhelm (întemeietor al Universității din Berlin, deschizător de drumuri în domeniile *très en vue* ale lingvisticii și filologiei), Alexander a reușit totuși foarte repede să devină o stea a lumii culturale berlineze. Era, o știm din toate mărturiile contemporane, un *causeur* inegalabil, un spirit caustic și pregnant, își întreținea partenerii de conversație, cu egală dezinvoltură și autotcuprinzătoare erudiție, despre orice și despre tot. Goethe, încarnarea venerată a enciclopedismului de tip german (faustic, deja colorat cu nuanțele geniului romantic damnat, deși afectînd seninătatea apolinică moștenită

¹ Adrian Marino, *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj-Napoca, p. 176—187.

de la clasicism, care puseseră iar în circulație imperativul gnoseologic total („Zwar weiss ich viel, doch möchte ich alles wissen“. *Faust*, I), era uimit de multilateralul, ineuizabilul Humboldt, mai tânăr decât el cu exact douăzeci de ani : „Was ist das für ein Mann. Ich kenne ihn solange, und doch bin ich von neuen über ihn in Erstaunen. Man kann sagen, er hat an Kenntnis und lebendigen Wissen nicht seines gleichen und eine Vielseitigkeit, wie sie mir gleichfalls noch nicht vorgekommen ist. Wohin man rührt, er ist überall zu hause und überschüttet uns mit geistigen Schätzen. Er gleicht einem Brunnen mit vielen Röhren, wo man überall nur Gefäße unterzuhalten braucht und wo es uns immer erquicklich und unerschöpflich entgegenströmt“².

Humboldt ne apare însă ca un avatar polemic al învățatului enciclopedic : el nu a obținut știința sa printr-un pact (impur din punct de vedere teologic, dar imaculat din punctul de vedere al științei epocii), ci își croiește drum către ea prin hățișul sublunar al empiriei, recuperând detaliu cu detaliu fragmentele unui tot pe care-l intuiește, îl postulează, dar nu îl primește niciodată. Există ceva sublim, după cum există mult ridicol, în acest neamț, „tacticos“ (ne amintim de Eminescu) pornit să adune lumea într-o carte : personajul lui Borges care visează o descriere perfectă (de *Nouveau Roman*, aș zice) a întregii planete, ori setoșii de cunoaștere domni Bouvard și Pécuchet, seamănă foarte mult cu el. Dar putem observa, dincolo de aceste tușe cumva frivole, bătaia lungă și extrem de modernă a demersului humboldtian : părăsind cabinetul din care filosoful, ca un nou gnostic, își investește propriile presupoziii metafizice cu statutul de realitate, enciclopedistul investighează lumea așa cum e. Și filosoful, și Humboldt, crede în existența unor legități. Cu diferența că primul le știe dinainte, le proclamă din capul locului, iar cel de-al doilea le găsește după ce le caută. Astfel, omul de știință iese de sub dominația filosofiei, iar cercetarea științifică își pierde statutul ancilar, căpătînd drept de cetate în Republica spiritului.

Aceasta nu înseamnă că Humboldt este cu desăvîrșire străin de filosofie. Mario Bunge, într-un excelent studiu, a identificat șapte teze filosofice implicate în opera marelui autor : 1. Natura e independentă (de Dumnezeu sau de spiritul uman) ; 2. Natura este un tot ; 3. Natura este infinit de bogată și inventivă ; 4. Natura este perceptibilă (*erkennbar*), deși nu complet perceptibilă ; 5. Prima sarcină a științei naturii (*Naturwissenschaft*) este să descrie faptele cu precizie ; 6. A doua sarcină a științei naturii este să subordoneze faptele unor legi empirice, iar pe acestea să le supună apoi unor legi teoretice ; 7. A treia sarcină a științei naturii este ca, prin intermediul legilor, să explice (*erklären*) faptele și legile subordonate³.

Înțelegem prin urmare semnificația lui Humboldt pentru modernitate : el scoate științele naturii din imperiul apriorismului aristocratic al idealismului german, conturînd un enciclopedism empiric drept soluție a crizei filosofiei.

² *Apud* Werner Heisenberg, „Über die Möglichkeit universeller wissenschaftlicher Bildung in unserem Zeitalter“, in : Heinrich Pfeiffer (Hrsg.), *Alexander von Humboldt. Werk und Weltgeltung*, R. Piper & Co Verlag, München, 1969, p. 9.

³ V. Mario Bunge, *Alexander von Humboldt und die Philosophie*, *ibidem*, p. 17.

Acest enciclopedism empiric este o epistemologie

În știința modernă, mai ales în cea a secolului XX, rolul enciclopedismului este asumat de epistemologie. Aceasta este un succedaneu metonimic al cunoașterii universale și, atunci cînd reușește să depășească paradoxul constitutiv al oricărei cunoașteri generale (și anume pre-cunoașterea, iluzia gnostică, funcționează ca factor supradomenial de comunicare și unificare. Cîmpul științific modern este mult mai puțin heteroclit decît cel din vremea lui Humboldt, cu toată năucitoarea proliferare a disciplinelor foarte specializate. Nu este aici locul să mă întreb cît bine și cît rău derivă din uniformizarea metodologică a științelor moderne — sînt înclinat, urmînd pe Feyerabend și pe alții, să văd mai mult umbrele acestei situații. Mă resemnez să înregistrez o stare de lucruri evidentă. Nu e o noutate pentru nimeni — ca să dau un exemplu ilustrativ — ce succese grele de consecințe au înregistrat metodologiile literar-lingvistice în științele socio-umane, după cum nici imperialismul metodologic al fizicii or matematicii nu este decît extrem de cunoscut. Hiperspecializat de foarte tînăr, absorbit de particule elementare ori de fonemele ciuvașe, cercetătorul de astăzi are acces la imaginea de ansamblu a cunoașterii umane înțeleasă ca activitate unică. Acest acces este asigurat prin abstractizarea din ce mai radicală a obiectelor de studiu, care devin, cu o formulă a lui Heisenberg, „weniger konkret, weniger greifbar, weniger lebendig“⁴. Noile teorii — de la topologie la analizele societății ca discurs ori la *superstrings* — dezvoltă și răspîndesc o percepție continuă a generalului chiar și atunci cînd cercetătorul pare că ar trăda sarcina științei de a se ocupa cu generalul. Astăzi nu mai e posibil un nou Alexander von Humboldt (după cum nici enciclopedismul renescentist nu mai are sorți de întrupare), dar cred că nici nu mai este necesar: o educație științifică generală introductivă, susținută de epistemologie, face posibilă cunoașterea fluviului Orinoco sau a mineralelor în cabinet. S-ar zice că ne-am întors la „metoda“ hegeliană de a studia natura — mai ales dacă punem între paranteze activitatea de laborator, ajunsă pînă la performanța simulării unor procese naturale. Numai că s-a ajuns aici datorită lui Humboldt și altora ca el, care au deschis drumul către cunoașterea științifică modernă, realizînd (în cele două sensuri ale termenului) legătura dintre cadrul conceptual general și detaliul studiat. Conceptele abstracte, categoriile și metodele transdomeniale au apărut tocmai din dorința — atît de caracteristică pentru Humboldt — de a plasa într-o ordine universală, *kosmos*, abundența ineputabilă a lumii. Humboldt, o spunea chiar el, nu dorea „eine vollständig genaue Beschreibung des Weltalls“, fiind conștient (*Kosmos*, vol. III, p. 24) de „die Unvollendbarkeit aller Empirie, die Unbegrenztheit der Beobachtungssphäre“: „Alle Beschreibung und alle Erklärungen müssen unvollständig bleiben, weil die Natur unendlich ist, während wir begrenzt sind“ (*Kosmos*, vol. I, p. 81). Cu alte cuvinte, trebuie cercetat *totul*, dar nu cu dorința aberantă de a descoperi, măsura și descrie *toate detaliile* (așa cum va face realismul în literatură, plimbînd vanitos oglinda pe toate drumurile lumii și căutînd, pînă la excese —

⁴ Heisenberg, *loc. cit.*, p. 11.

naturalism, realism socialist etc. — legicul și tipicul ; sau cum va face, încă mai sigur pe sine, pozitivismul).

Epistemologia humboldtiană : o practică, nu o teorie

După tribulațiile din Lumea Nouă și un lung sejur parizian printre cei mai activi oameni de știință ai timpului său, Humboldt revine, în 1827, printre berlinezi. Lăsase, la plecare, frumoase și nobile cercuri savante aflate încă în *Aufklärung* (deși umbrele crepusculului erau evidente), regăsește, după ani, o comunitate exaltată de romantism. Humboldt devenise empirist (*Ansichten der Natur*, 1807, deși prezerva ambiții filosofice — mărturisite și într-o scrisoare către von Moll trimisă la scurtă vreme după sosirea la Tropice⁵ — evacuează orice referință filosofică evidentă), se îndrepta către o concepție raționalistă proprie trecând prin mecanicism. Se despărțise de influențele idealismului german, ajungând ceva mai târziu, în primul volum din *Kosmos*, să vorbească despre herderiana și altădată atât de populara *Lebenskraft* ca de un *mit*.

Din păcate, romanticii germani erau cu totul străini de metodele științifice, dacă nu se înstrăinau cu totul chiar de filosofie. Făcând un tablou al epocii intelectuale, Mario Bunge e sumbru : ce scriau romanticii despre științele naturii ori matematică „war, ausgenommen einige wertvolle Ideen über die belebte Natur, nicht nur falsch, sondern lächerlich, wenn überhaupt verständlich“⁶. De la începutul modernității și pînă la Humboldt, doar trei teoreticieni importanți ai științei au trăit în spațiul german : Kepler, Leibniz și Kant ; în vremea lui, chiar adversarii romantismului (Heine, Feuerbach și alții) se dezinteresau de științele naturii ; teoria științei se făcea aiurea : în Franța (A. M. Ampère, A. Comte, A. Cournot), Anglia (W. Whewell, J. Herschel, J. S. Mill), Italia (B. Bolzano). Humboldt avea să rămână, pînă spre finele secolului XIX, singurul german care poate fi alăturat acestor gînditori : ultimul *philosophe* al *Aufklärung*-ului, primul exponent al unei *forma mentis* științifice moderne⁷.

Dar epistemologia lui Humboldt nu trebuie căutată acolo unde nu poate fi : în litera textelor sale. Această epistemologie, inexistentă *expressis verbis*, este o practică științifică, o activitate concepută în etape distincte și interdependente. Nu mă pot opri să observ și aici una dintre notele modernității lui Humboldt : astăzi, cei mai interesați teoreticieni ai cunoașterii pun accentul pe o versiune laxistă a metodologiei, una infuză în discursul științific, mereu subiacentă dar pururi activă — știm cu toții prea bine ce stridente sînt paragrafele sau capitolele metodologice din lucrări care, atunci cînd trec la cercetarea propriu-zisă, își trădează propriile premise. Mario Bunge a izolat, printr-o analiză a marilor opere humboldtiene, șapte momente esențiale ale cercetării : 1. Observația ; 2. Clasificarea ; 3. Formularea ipotezelor directoare ; 4. Experimentul ; 5. Formularea legilor empirice ; 6. Prelucrarea matematică a legilor empirice ; 7. Critica⁸.

⁵ V. Bunge, *loc. cit.*, p. 19.

⁶ *Ibidem*, p. 28.

⁷ *V. ibidem*, p. 28—29.

⁸ *Ibidem*, p. 25.

Aceste momente esențiale nu trebuie înțelese ca un algoritm rigid, într-o succesiune fixă. Ele sînt marcate în traseul cognitiv, dar antrenează adesea simultan pe cercetător, cel mai obișnuit prin implicarea unor capacități cognitive deosebite. Astfel, observația nu va fi străină de ipoteză (observi ceea ce crezi că este relevant — iată diferența ireductibilă dintre Humboldt și un Comte ori un J. S. Mill), modelul teoretic al legilor empirice nu va fi construit decît sub impactul continuu și sistematic al criticii; abstractizarea nu e sigură, mecanică, ci se cere interpretată. Critica este garanția că diversele certitudini intermediare vor deveni ipoteze de lucru în sisteme mai ample, iar rezultatul cercetării nu va fi, osificat în sistem: cercetarea rămîne o activitate umană vie.

Maniera practică prin care epistemologia lui Humboldt devine text științific este tocmai *narativizarea*, transformarea raționamentului în discurs. Dacă textul istoriografic s-a putut formaliza ca *explicare prin descriere*, textul humboldtian este *cercetarea prin descriere*. În ansamblul creației humboldtiene, partea de *Weltbeschreibung* domină partea de *Welterklärung*, cel puțin la nivelul discursului. De aceea, nu este excesiv să credem, pe urmele unui studiu de Cedric Hentschel, că Humboldt operează o sinteză a literaturii cu științele naturii⁹.

Perspectiva mea diferă însă foarte mult de aceea a lui Hentschel. Și anume, eu nu sînt interesat de ponderea literarității în textul humboldtian (deci partea din text interesantă *per se* pentru studiosul literaturii ca artă), ci de modalitatea *literară* a cunoașterii la Humboldt. Fiindcă e lesne să susții că un autor a cărui carieră s-a desfășurat sub auspiciile *Aufklärung*-ului, romantismului și realismului era înclinat spre o sinteză a literaturii cu științele naturii: cum am văzut, germana *schöne Wissenschaft* calchiază francezele *belles lettres*; cîteva decenii mai tîrziu, sub influența pozitivismului și a avansului modelului științific fizico-biologic, naturalismul are vanitatea de a se considera o versiune literară a științei. Chiar topos-ul *concatenatio rerum*, atît de comun literaturii epocii (și obsesiv la Balzac), vine din științele naturii. S-ar părea că sentimentul sintezei era curent la romantici: Madame de Staël scria că „La littérature répand des lumières sur les sciences, comme les sciences sur la littérature; et la connexion qui existe entre tous les objets de la nature doit avoir lieu de même dans les idées de l'homme“¹⁰.

Ceea ce mi se pare încă mai vrednic de interes la Humboldt este tentativa de a topi în textul literar o cunoaștere globală. Dacă excelența literară a textului său a rămas mult în urma celei a fratelui său Wilhelm din punct de vedere al succesului de critică, exegeții au remarcat încercarea lui Alexander de a topi limba cotidiană, pe cea literară și pe cea științifică într-un nou instrument de comunicare. Hentschel vede în *Ansichten der Natur* (preferința lui Humboldt și a cititorilor săi — judecînd după mărturisirile primului și după reeditări și tiraje) un *nou gen literar*, în care fuzionează sociologia, peisagistica, istoria, critica social-estetică, științele naturii și filosofia socială¹¹. De fapt, acest gen

⁹ Cedric Hentschel, *Zur Synthese von Literatur und Naturwissenschaft bei Alexander von Humboldt*, in: Heinrich Pfeiffer (Hrsg.), *op. cit.*, p. 31—95.

¹⁰ *Apud* Hentschel, *loc. cit.*, p. 31 (motto).

¹¹ V. Hentschel, *loc. cit.*, p. 51.

nou exista, ca tehnică literară, mai dinainte : e suficient să recitim chiar modelele adolescentului Humboldt (robinsonadele, *les voyages extraordinaires*, chiar romanele picarești ori relatările marilor călători), pentru a nu mai vorbi de marile succese ale literaturii epocii, de la Rousseau („Für Humboldt stellte Rousseau den Urtyp des *literarischen* Topographen dar“¹²) la Chateaubriand ori Bernardin de Saint-Pierre. La limită, genul literar în care ar putea intra — din punct de vedere strict literar, naratologic — este chiar utopia. Noutatea adusă de Humboldt nu trebuie căutată aici. Ea rezidă mai degrabă în noua întrebuintare dată narațiunii : ea este pusă la lucru pentru a fixa și chiar *prilejui* cercetarea științifică — oarecum în tradiția epistemologică inaugurată în Europa de roman, de la Cervantes încolo¹³. Cunoașterea progresează astfel prin reprezentări, prin *bildliche Darstellungen*¹⁴.

Putem acum înțelege mai bine, prin acest filtru epistemologic, funcționarea textului humboldtian. El este poate și mai bine descris prin altă traducere culturală dată de Herder sintagmei franceze *belles lettres* : *bildende Wissenschaft*. Asta face Humboldt : un studios al artelor plastice toată viața, un bun desenator el însuși, un admirator al francezilor *paysagistes*, se adresează minții romantice prin intermediul ochiului romantic, construind reprezentări. Prin urmare, imaginația rămâne o parte esențială a demersului cognitiv (iață un lucru pe care post-cartezienii, trădând spiritul lui Descartes însuși, l-au putut adesea uita), complement indispensabil al rațiunii. Cum scria și Thomas Henry Huxley : „Science and literature are not two things, but two sides of the same thing !“. Sau, încă mai limpede, cum scria David Brewster, citat *in extenso* de Humboldt (*Kosmos*, vol. II, p. 513) : „The influence of imagination as an instrument of research has been much overlooked by those [Bacon and Descartes] who have ventured to give laws to philosophy [= Wissenschaft]. This faculty is of greatest value in physical inquiries. If we use it as a guide and confide in its indications, it will infallibly deceive us ; but if we employ it as an auxiliary it will afford us the most invaluable aid“¹⁵. Iată de ce frumoasa frază a lui Humboldt dintr-o scrisoare către filosoful Hornay („Er [Wilhelm] ging in das Reich der Psyche, ich der Physik“) ar putea fi luată *cum grano salis* : distincția dintre *psyche* și *physis* nu este o opoziție.

¹² *Ibidem*, p. 70.

¹³ V. Sorin Antohi, *Metoda și discursul. Note asupra utopiei narative*, în *RITL*, XXXVI, nr. 3–4, Iulie–Decembrie 1988 (apărut 1989), p. 63–68.

¹⁴ Conceptul a fost fundamentat de marele filosof austriac al limbajului Fritz Mauthner (astăzi, din păcate, aproape uitat) și așezat de Wittgenstein la baza celebrului său *Tractatus logico-philosophicus*. Pentru implicațiile epistemologice ale conceptului, v. Allan Janik, Stephen Toulmin, *Wittgenstein's Vienna*, Simon and Schuster, New York, 1973, p. 132, 166, 179–180.

¹⁵ *Apud* Bunge. *loc. cit.*, p. 26–27.

ALEXANDRU UNGUREANU

ALEXANDER VON HUMBOLDT — CRÉATEUR DE LA GÉOGRAPHIE SCIENTIFIQUE

Personnalité de premier ordre de la science mondiale de la fin du XVIII-ème et de la première moitié du XIX-ème siècle, Alexander von Humboldt a donné le sujet à un nombre tellement grand d'ouvrages biographiques et interprétatifs, souvent étant revendiqué par des disciplines plus ou moins apparentées, de sorte que le chercheur d'aujourd'hui se trouve mis en difficulté, devant trouver une voie propre entre le respect superlatif de ses contemporains et de ses successeurs immédiats et le demi-oubli qui s'est installé dans la première moitié de notre siècle. C'est un sort assez commun pour les sommets proéminents de l'histoire de la science et de l'art, surtout dans le cas des pionniers, auxquels les modernes ont trouvé facilement des imperfections, sans prendre en considération les entravements rencontrés dans la confusion initiale.

L'universalité, qui a créé la gloire de Humboldt de sa vie, est devenue plus tard l'un des motifs de la condescendance avec laquelle il fut traité quelquefois, des titres comme „l'Aristote du XIX-ème siècle“ dissimulant mal, sous la couverture de l'admiration, une opinion réelle de désuétude. On arrivait même à éviter des prises de position, sous des formules comme „...certains auteurs allemands le regardent comme le fondateur de la géographie physique moderne“ ou „...certains auteurs l'appellent „le nouveau Colomb““¹.

Par ailleurs, on lui reconnaissait plutôt les mérites de voyageur² et de vulgarisateur de la science, on fouillait dans sa biographie, à la recherche des sujets de scandale³, ou, purement et simplement, on essayait de discréditer la valeur de certaines de ses oeuvres⁴.

Une interprétation scientifique plus poussée de l'oeuvre humboldtienne fait surface à peine pendant ces dernières trois décennies, puis-

¹ M. Iancu, *Centenarul Humboldt*, „Probleme de Geografie“, VII, 1960, p. 313.

² Ion Simionescu, même, tout en reconnaissant dans Humboldt le „père de la géographie et de l'anthropogéographie, géologue... adroit ou botaniste... diligent“, l'appelait pourtant, en priorité, „redécouvreur de l'Amérique“ et le traitait parmi les voyageurs et non parmi les savants (I. Simionescu, *Oameni alesi*, ed. III, Bucarest, 1925, I, p. 103).

³ H. de Terra, *Alexander von Humboldt und seine Zeit*, Wiesbaden, 1956.
⁴ „Fragments de géologie et de climatologie asiatique“ et „Asie Centrale“ seraient „du point de vue scientifique, de loin inférieures aux publications concernant les voyages dans l'Amérique tropicale“ (I. P. Maghidovici, *Istoria descoperirilor geografice*, Bucarest, 1959, p. 703).

sament stimulée aussi par la célébration du centenaire de sa mort, en 1959 ; un nombre appréciable de chercheurs, objectifs, méticuleux et bons connaisseurs des problèmes de spécialité contribue maintenant à préciser le lieu de Humboldt dans le contexte du développement d'ensemble de la science pendant la première moitié du siècle passé.

C'est ainsi que l'exégèse contemporaine reconsidère surtout l'universalité de Humboldt, vue sous l'angle nouveau de „conception unitaire du grand entier“⁵, entier qui évolue et se transforme d'après des lois ; on observe de plus en plus clairement que l'universalité d'Alexander von Humboldt, loin d'être un élément de faiblesse, représente en effet le point de départ d'une conception géographique moderne, explicitement formulée par le grand berlinois dès les années de sa première maturité.

Après des indiscutables données naturelles, sans lesquelles Humboldt n'aurait pas pu, évidemment, devenir un éminent chercheur (curiosité scientifique illimitée, esprit d'observation, capacité associative sortie du commun, talent de dessinateur, talent littéraire, inégalable puissance de travail, aptitude technologique, esprit de sacrifice, penchant pour les langues étrangères) et qui se sont manifestées dès l'enfance („le petit pharmacien“ était le sobriquet qu'on lui donnait en famille à cause de son inclination pour la cueillette et la détermination des plantes), il a reçu dans la jeunesse, consciemment ou accidentellement, *une formation d'une multilatéralité inhabituelle* : c'est ainsi qu'on lui a fait apprendre l'histoire, les langues classiques et les mathématiques — avec des précepteurs engagés pour les deux frères au château de Tegel, les sciences économiques et les langues vivantes — à la petite université de Francfort-sur-l'Oder et à l'académie commerciale de Hambourg, la physique, la médecine, la philologie et l'archéologie — à la renommée université de Göttingen⁶, mais aussi la géologie, la chimie, la pétrographie et la technique minière à l'école des mines de Freiberg⁷. Bien au-delà de l'âge mûr, Humboldt allait encore audier, à Paris, en 1831, des cours de philologie, histoire et sciences naturelles (ces derniers, tenus par Cuvier), alors qu'à Berlin, en 1833, il suivait les cours de Ph. A. Boeckh sur l'antiquité grecque⁸. Les contacts directs avec des hommes d'une haute valeur intellectuelle lui ont élargi l'horizon scientifique dans une mesure au moins égale, comme ceux avec Marcus Herz, disciple de Kant, Karl Willdenow, qui l'a initié dans les études botaniques, Georg Forster, géographe, voyageur, botaniste et zoologue, celui qui a éveillé l'intérêt de Humboldt pour la géographie, Aimé Bonpland, fidèle compagnon durant le grand voyage en Amérique, le géologue Leopold von Buch, avec lequel il a étudié la structure des Alpes, le physicien et chimiste L. J. Gay-Lussac, avec lequel il a vécu huit ans à Paris sous le même toit, J. W. v. Goethe, avec lequel

⁵ C. Minguet, *Alexander von Humboldt* dans *Encyclopaedia universalis*, Paris, 1976, VIII, p. 606—607.

⁶ A. Meyer-Abach, *Alexander von Humboldt. in Selbstzeugnissen und Bild-dokumenten*, Hamburg, 1967, p. 24—29.

⁷ W. Scheilhas, *Alexander von Humboldt und Freiberg in Sachsen*, dans *Gedenkschrift zum 100-en Todestage*, Berlin, 1959, p. 337—422.

⁸ I. Gärtner, *Alexander von Humboldt — eine biographische Übersicht*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959, p. 39—48.

il a travaillé à Iéna dans le domaine des sciences naturelles, François Arago, Karl Gauss, P. Laplace, Lamarck et bien d'autres⁹.

Naturellement, un pareil esprit ne pouvait pas se limiter à la description détaillée, en soi, de certains objets et phénomènes, bien que la méticulosité, typique pour les savants allemands, l'ait caractérisé aussi, comme le prouvent la précision et le nombre impressionnant des enregistrements, l'immense quantité d'échantillons récoltés en Amérique et transportés en Europe, l'attention accordée à n'importe quel détail et la publication de plusieurs travaux de fine analyse dans des domaines divers de recherche, comme la botanique, la physiologie, la physique, la chimie de l'atmosphère etc. Mais, la principale particularité de la pensée scientifique humboldtienne est l'intérêt permanent et accordé en priorité à la *compréhension des relations entre les objets et les phénomènes de l'Univers*, la conception d'un Univers en tant qu'ensemble structuré, fondé sur un système de relations réciproques. Maintes fois l'on rencontre dans ses travaux l'expression convaincante de cette manière de penser : „...j'ai toujours préféré à la connaissance des faits isolés, même s'ils étaient nouveaux, l'enchaînement des faits observés depuis longtemps, la découverte d'un genre inconnu me semblait beaucoup moins intéressante qu'une observation sur les rapports géographiques des végétations, sur les migrations des plantes sociales, sur les limites de hauteur vers lesquelles elles s'élèvent...”¹⁰.

C'est pourquoi l'on a dit, à juste titre, que l'apport le plus important de Humboldt à la transformation de la géographie d'une discipline descriptive, énonciative, dans une vraie science, c'est d'avoir employé d'une manière explicite le principe de la causalité (du déterminisme), ainsi que de l'avoir soutenu d'une manière conséquente dans tous ses travaux : „...l'effort de la recherche... doit être orienté vers les conditions dans lesquelles ont lieu les processus réels dans le grand Être, commun et compliqué, que nous appelons nature et monde”¹¹.

Sans doute, des explications causales des différents phénomènes de la nature et de la société, de leurs relations réciproques et de leur distribution spatiale ont été tentées dès l'antiquité et Humboldt même les passe en revue, d'une manière détaillée, dans le deuxième volume de *Kosmos*, mais elles n'abordaient que des domaines relativement étroits ou n'étaient pas fondées sur des observations d'envergure, personnelles et consciencieuses, Humboldt demeurant indiscutablement celui qui a mis la causalité à la base de la géographie scientifique et l'a concrétisé par des arguments solides et de nombreuses découvertes propres.

Il va sans dire que cette pénétration de la causalité dans un domaine, jusqu'alors consacré, de l'indéterminisme, est aussi le résultat de l'élan sans précédent qu'ont connu les sciences exactes au XVIII-ème et au XIX-ème siècles, ainsi que du fait que Humboldt même a été, dans une certaine mesure, physicien, chimiste et même mathématicien, travaillant directement avec les spécialistes les plus avertis de son temps à la solution de certains problèmes fondamentaux, comme, par

⁹ D. Botting, *Humboldt and the Cosmos*, Londres, 1973.

¹⁰ A. v. Humboldt, *Relation historique du voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent*, Paris, 1815, p. 4.

¹¹ A. v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, V, p. 7.

exemple, celui de la composition de l'atmosphère, sujet attaqué ensemble avec son bon ami, Gay-Lussac. Le développement des sciences exactes et de la technologie a mis aussi à la disposition de Humboldt une panoplie instrumentale beaucoup plus riche et plus précise que celle dont ont pu disposer ses prédécesseurs : aucune expédition scientifique n'avait eu une apparence si considérable comme celle de Humboldt à son départ de La Corogne pour l'Amérique ¹².

Bien que, avec la modestie qui le caractérisait, il ne se soit pas reconnu un penchant pour les spéculations philosophiques et se soit référé quelquefois avec une certaine ironie aux conceptions qui prévalaient chez les philosophes allemands contemporains ¹³, il est indéniable qu'une attitude philosophique générale se dégage de l'ensemble de l'oeuvre du grand savant, attitude que nous appellerions *universaliste-rationaliste*. On y a vu surtout l'influence des philosophes français du XVIIIe-ième siècle, Maupertuis, Diderot et D'Alembert, ce qui a valu à Humboldt les titres de „représentant tardif du siècle des lumières“ ou de „dernier grand encyclopédiste“ ¹⁴, et du positivisme. Mais, par endroits, l'influence de Hegel est aussi décelable ¹⁵ ; c'est ainsi que nous surprenons dans ses écrits une série de passages qui relèvent le rôle moteur des forces internes („...mon impulsion principale a été toujours l'effort d'embrasser les phénomènes du monde extérieur dans leur liaison générale, la nature comme un entier, mis en mouvement et animé par les forces internes“ ¹⁶) ou qui soulignent le rôle génétique de la lutte entre les forces endogènes et les forces exogènes, la vie du Globe étant conçue en premier lieu „comme une réaction de l'intérieur de notre planète contre sa surface“ ¹⁷.

¹² Des sextants, des baromètres et des thermomètres standardisés, un télescope pour les longitudes, des chronomètres, des différents types d'électromètres pour mesurer l'électricité atmosphérique, des balances pour mesurer le poids spécifique de l'eau marine, un endomètre pour l'analyse des gaz atmosphériques, une bouteille de Leyde, des substances chimiques, de la verrerie, un cyanomètre, imaginé par De Saussure, pour apprécier la couleur du ciel, celle-ci pouvant être comparée avec l'humidité, déterminée par un hygromètre, un magnétomètre Borda, un baromètre anéroïde pour déterminer l'altitude e.a. ; au préalable, Humboldt s'était instruit sérieusement dans leur maniement, quelquefois directement auprès des inventeurs — par exemple, auprès de Laplace, pour manier le baromètre anéroïde. (P. James, *All possible worlds — a history of geographical ideas*, Indianapolis, 1972; p. 150.)

¹³ S. Mehedinti, *Alte definiții ale geografiei — Strabo, Ritter, Humboldt și Richthofen* dans *Opere alese*, Bucurest, 1943 I, p. 214—215. D'ailleurs, mêmes les conférences sur la géographie physique, tenues après le retour de Paris, en 1827—1828, à l'Université de Berlin et à l'académie chorale, conférences qui ont constitué la première ébauche de *Kosmos*, semblent avoir représenté une réplique aux conceptions de certains philosophes, comme Schelling et Fichte (M. Bunge, *Alexander von Humboldt und die Philosophie*, dans *Alexander von Humboldt — Werk und Weltgeltung*, Munich, 1969, p. 20).

¹⁴ G. Harig, *Alexander von Humboldt, der Naturforscher des deutschen Humanismus*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959 p. 36. C. Minguet, *Op. cit.*, p. 606—607.

¹⁵ I. Șandru, *Alexander von Humboldt 1769—1859*, „Analele Științifice ale Univ. „Alex. I. Cuza“ Iași, sect. II“, VI, 1960, 1, p. 227—228.

¹⁶ Cité par H. Wussing, *Von der Rückkehr nach Berlin, 1827, bis zum Tode Humboldts*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959, p. 267.

¹⁷ A. v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, V, p. 13.

Dans l'oeuvre d'un homme pour lequel „la perspective philosophique couronne [...] les nombreux détails des faits“¹⁸ nous ne devrions être trop surpris de rencontrer même certains éléments de *conception systématique*, bien que la théorie générale des systèmes se soit cristallisée beaucoup plus tard. Humboldt comprenait très bien la complexité des interrelations de l'univers et la multitude de déterminants qui puissent actionner sur le même phénomène : dans l'introduction à la *Relation historique...*, il souligne le fait d'avoir évité délibérément une présentation des phénomènes étudiés, par domaines particuliers, fait déjà accompli dans bon nombre des volumes publiés des *Voyages* [...], essayant ici, au contraire, de mettre en évidence „le climat et son influence sur les êtres organisés, l'aspect du paysage, varié selon la nature du sol et de son enveloppe végétale, la direction des montagnes et des rivières qui séparent les races d'hommes comme les tribus de végétaux ; enfin ces modifications qu'éprouve l'état des peuples placés à différentes latitudes et dans des circonstances plus ou moins favorables au développement de leur facultés“¹⁹. La même manière de penser ressort de la compliquée définition qu'il donne au climat, où l'homme est introduit en qualité d'unificateur sensitif : „le mot climat, dans son acception la plus générale, embrasse toutes les modifications de l'atmosphère dont nos organes sont affectés d'une manière sensible, telles que la température, l'humidité, les variations de la pression barométrique, la tranquillité de l'air ou les effets de vents hétéronymes, la charge ou la quantité de tension électrique, la pureté de l'atmosphère ou ses mélanges avec des émanations gazeuses plus ou moins insalubres, enfin le degré de diaphanéité habituelle, cette sérénité du ciel si importante par l'influence qu'elle exerce non-seulement sur le rayonnement du sol, sur le développement des tissus organiques dans les végétaux, et la maturation des fruits, mais aussi par l'ensemble des sensations [...] que l'homme éprouve dans les zones diverses“²⁰.

Mieux que ça, Humboldt anticipe la théorie générale des systèmes par le fait d'avoir saisi que l'unité matérielle d'un monde structuré est fondée sur des flux complexes de matière et d'énergie, flux déduits de l'échange de chaleur entre l'océan, les continents et l'atmosphère (thème principal de la climatologie contemporaine) : „...le mot climat signifie, il est vrai, premièrement, une propriété spécifique de la couverture aérienne, mais cette propriété est dépendante de l'interaction perpétuelle avec la surface de la mer, complètement et profondément mobilisée par des courants ayant des températures totalement opposées, et avec celle de la terre sèche, rayonnant de la chaleur, différemment fragmentée, rehaussée et colorée, nue ou couverte de forêts ou d'herbes“²¹.

¹⁸ I. Biberi, avant-propos au volume de sélections de l'oeuvre de Humboldt, *Priveliști din Cordilieri*, Bucarest, 1970, p. VII.

¹⁹ A. v. Humboldt, *Relation historique du voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent*, Paris, 1815, I, p. 22-23.

²⁰ A. v. Humboldt, *Central-Asien*, Berlin, 1844, II, p. 76.

²¹ A. v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, I, p. 208. On a noté que Humboldt s'est approché ainsi de l'idée des géosphères, développée plus tard par d'autres géographes, arrivant, par exemple, à la conclusion que la totalité des organismes vivants représente une couche constitutive de la Terre. (I. Do-nisă, *Bazele teoretice și metodologice ale geografiei*, București, 1977, p. 76).

Porvu d'une pareille conception, de laquelle il ne s'est jamais éloigné, Alexander von Humboldt a pu donner une nouvelle impulsion à la *géographie régionale*, qui, dans ses travaux ne représente plus une simple succession de faits disparates, mais une analyse concrète du spécifique des liaisons entre les phénomènes géographiques dans un certain cadre spatial, la région étant conçue à la fois comme une partie d'un entier beaucoup plus vaste. Ses études sur la Nouvelle Espagne (le Mexique d'aujourd'hui) ou sur l'île de Cuba sont restées de vrais modèles classiques de traitement régional, jusqu'à nos jours.

La tendance vers une compréhension plus profonde des rapports entre les phénomènes a aidé Humboldt à pénétrer le sens des possibilités de dérèglement des systèmes naturels et de ses graves conséquences, étant, de ce point de vue, un sérieux pionnier dans la *recherche écologique*. Preston James souligne, dans ce sens, l'attention accordée par Humboldt à la région du lac Valencia du Venezuela, où il a découvert le fait que le niveau du lac a baissé après la colonisation espagnole, interrompant ainsi l'écoulement de l'eau vers le bassin de l'Orénoque, ce qu'il mit au dépens du défrichement de la forêt sous-équatoriale, de la continentalisation du régime hydrologique, de la réduction de l'humidité de l'atmosphère par la baisse de l'évapo-transpiration réelle et de la réduction du degré de protection du sol, ce qui a déterminé l'accélération du colmatage du lac, l'accroissement de la torrentialité de l'écoulement et de l'inondabilité; sûrement, Buffon avait déjà attiré l'attention du monde scientifique sur le danger du défrichement, mais ce fut maintenant que le processus a été argumenté d'une manière convaincante, à base d'observations directes, faites avec beaucoup d'attention, dans la zone intertropicale, où les conséquences sont les plus frappantes²².

Humboldt a été critiqué pour avoir étendu, d'une manière considérée comme exagérée, son domaine de recherche, embrassant dans *Kosmos* la totalité de l'univers connu, tant extra-terrestre („la partie sidérale“) que terrestre („la partie tellurique“), cette ambition, donne-t-on à comprendre, dépassant ses possibilités et étant contraire au progrès, qui se manifesterait par une spécialisation toujours plus étroite des disciplines. Il faudrait pourtant y voir plutôt l'expression d'une conception, de source rationaliste, de l'ordre universel, de ses opinions sur un monde extra-terrestre dirigé par les mêmes forces que le monde terrestre, de la conscience de l'unité du monde, fondé sur les mêmes lois et constitué par les mêmes éléments. Mais, en tant qu'adepte de l'idée d'après laquelle „le but final de la géographie est... la connaissance de l'unité dans la diversité“, Humboldt reconnaissait et soulignait aussi l'individualité de la Terre, limitant les préoccupations de la géographie physique proprement-dite au Globe terrestre²³.

Partant de certaines expressions hypermodestes, surtout de la jeunesse („Je me limite au domaine des idées empiriques. Les faits restent les mêmes lorsque l'édifice de la théorie, érigé à la hâte, est déjà depuis longtemps tombé en ruines“, écrivait-il à Blumenbach, en 1795²⁴),

²² P. James, *op. cit.*, p. 152—153.

²³ I. Donisă, *op. cit.*, p. 31.

²⁴ Cite d'après I. Donisă, *op. cit.*, p. 111.

Humboldt a été souvent coté comme un empiriste, qui se serait borné maintes fois à l'observation directe du phénomène concret, évitant les généralisations, l'énonciation des lois et la déduction. Évidemment, ces accusations ne résistent à une analyse tant soit peu attentive : il est vrai que Humboldt s'est élevé contre ceux qui „ébauchent des hypothèses dépourvues de fondement, sans se baser sur l'induction et les analogies pour pénétrer dans l'enchaînement des phénomènes de la nature“²⁵ et a démontré que „ce serait nuire à l'avancement des sciences que de vouloir s'élever à des idées générales, en négligeant la connaissance des faits particuliers“²⁶, combattant même quelques-unes de ces théories, comme celle de la glaciation universelle, mais, à la fois, en tant que savant qui a introduit dans la géographie la manière de penser des sciences exactes, il accentue sur le fait que „la généralisation des aspects de la transformation des processus naturels réels, ininterrompus et actifs en d'autres processus [...] mène à la recherche de certaines lois...“ et que „le grand problème de la physique du monde est la détermination des formes des types particuliers, des lois de ces rapports, des liaisons éternelles qui enchaînent les phénomènes de la vie et ceux de la nature inanimée“²⁷. Et, réellement, Humboldt a élaboré ou a contribué à l'élaboration de certaines lois ou théories sur l'évolution de la nature²⁸, dont quelques-unes, au moins partiellement, doivent être prises en considération aujourd'hui encore — celle de la zonalité et de l'étagement phyto-climatique (établie surtout d'après les observations de l'Amérique intertropicale²⁹, confrontées avec de nouvelles réalités pendant le voyage dans la Russie européenne et asiatique), la théorie magmatique du volcanisme et de la distribution des volcans au long des fractures crustales, la loi de la diminution des „forces magnétiques“ à partir des pôles vers l'équateur, les principes de formation des provinces métallogénétiques, la loi de la corrélation entre le gradient thermique vertical et la distribution des zones de condensation, la théorie d'après laquelle la désorganisation thermique de l'atmosphère pendant le jour mène à une baisse de la vitesse du son („l'effet Humboldt“), la théorie de l'apparition du phénomène d'upwelling dans les océans e.a. Le savant a essayé même de concrétiser certaines lois dans des formules mathématiques, comme, par exemple, la loi des températures moyennes annuelles, qui seraient proportionnelles au carré du cosinus des latitudes. Humboldt a enrichi aussi la terminologie scientifique avec de nombreux termes nouveaux, comme ceux de roches endogènes et exogènes, topoclimats, isothermes, surfaces isothermes, isotheres, isochimènes³⁰, minimum équatorial, continentalisme climatique, formation végétale, association de plantes, plante sociale etc.

²⁵ A. v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, V, p. 8.

²⁶ A. v. Humboldt, *Relation historique du voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent*, Paris, 1815, I, p. 6.

²⁷ A. v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, V, p. 5.

²⁸ S.V. Kalesnik, *Bazele geografiei fizice generale*, Bucarest, 1959, p. 18.

²⁹ M. Dittrich, *Naturwissenschaftliche Arbeiten der Pariser Zeit*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig — Jena, 1959, p. 205—220.

³⁰ La méthode des isolignes a été reprise plus tard par d'autres disciplines.

Bien qu'il eût été parfaitement convaincu de la *cognoscibilité du monde* (et c'est dans cela que l'on voit généralement la plus importante influence des philosophes français du XVIII-ème siècle), Humboldt était conscient, à la fois, des limites concrètes de la connaissance dans certaines conditions historiques. L'idée de la perfectibilité traverse tous les travaux de Humboldt, celui-ci indiquant que ses efforts étaient orientés vers une philosophie de la nature, une science rationaliste de la nature, mais qu'il se rendait compte qu'il reste encore beaucoup à insister, que cette science rationaliste de la nature n'était qu'un objectif idéal, qui ne pouvait être atteint au niveau du milieu du XIX-ème siècle : „Nous sommes encore très loin du temps quand il sera possible de réduire, par l'opération de la pensée, tous ce que nous percevons par les sens à l'unité du principe rational. D'un autre côté, l'expression des faits réciproquement correlés n'exclut pas la classification des phénomènes en conformité avec leurs connexions rationnelles, la généralisation de maints faits particuliers dans la grande masse des observations ou la tentative de découvrir des lois“³¹. D'ailleurs, il s'est soumis personnellement à cette attitude scientifique à l'égard de l'imperfection humaine, étant capable de renoncer d'une manière assez explicite à certaines idées de jeunesse, reprises du circuit théorique de son temps, comme l'idée du neptunisme, soutenue par son professeur, A. G. Werner, de Freiberg³², ou l'idée de la force vitale, se rendant compte que les fausses théories ne sont que la conséquence de l'insuffisance des connaissances³³.

Humboldt était conscient, aussi, du fait qu'„à partir des lois on ne réussit pas toujours à s'élever au niveau des causes...“ et c'est pourquoi „la recherche d'une interrelation causale et l'augmentation continue des généralisations dans notre recherche physique sont les buts les plus élevés pour le moment actuel...“³⁴. Nous croyons qu'il n'y a pas de meilleure confirmation du réalisme, dont le grand savant a fait épreuve que l'existence de certains phénomènes, que Humboldt a étudié mais dont la détermination causale n'a pas pu être parfaitement élucidée ni à l'heure actuelle, comme, par exemple, la variation diurne de la pression atmosphérique dans la zone intertropicale ou la rareté du phénomène de grêle dans la même zone³⁵.

Cette conscience de l'imperfection des lois et des théories a fait Humboldt très méfiant dans l'emploi de la *méthode déductive*, bien qu'il ne l'eût jamais repoussée en principe ; il a préféré vérifier les hypothèses par de nouvelles observations et appliquer la déduction seulement dans des situations-limite, lorsqu'il n'avait pas la possibilité de faire des observations directes (par exemple, pour apprendre la tem-

³¹ A.v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, I, p. 67—68.

³² H. Baumgärtel, *Die frühen Werke Alexander von Humboldts bis zum Eintritt seiner Reise nach Amerika*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959, p. 49—102.

³³ G. Harig, *op. cit.*, p. 9—38.

³⁴ A.v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, V, p. 8.

³⁵ H.G. Körber, *Über Alexander von Humboldts Arbeiten zur Meteorologie und Klimatologie*, dans *Gedenkschrift zum 100-en Todestage*, Berlin, 1959, p. 289—336.

pérature moyenne annuelle dans les zones dépourvues de stations météorologiques³⁶).

Au contraire, Humboldt, comme Ritter, son contemporain, a été un adepte fervent de la *méthode comparative* (au fond, une forme de l'induction), en tant qu'expression concrète du principe de l'intégration, la comparaison étant capable de soutenir des généralisations, d'aider à distinguer l'essentiel du non-essentiel etc. Le comparatisme de Humboldt s'appuyait sur la préoccupation permanente pour une connaissance quantitative des phénomènes (par exemple, en calculant l'altitude moyenne des continents) et sur l'emploi des profils et des graphiques corrélatifs (par ex., la structure géologique mise en comparaison avec l'altitude et la distribution de la végétation). L'utilisation de la méthode comparative a aidé Humboldt à se débarrasser de certaines idées fausses de la jeunesse, comme celle du parallélisme des chaînes de montagnes, dû à la rotation de la Terre, à laquelle il renonça après le voyage en Amérique.

Alexander von Humboldt a beaucoup contribué au *développement de la méthode cartographique*, la carte étant conçue, d'un point de vue moderne, non seulement comme un auxiliaire, strictement nécessaire, il est vrai, mais plutôt comme un moyen essentiel dans la recherche géographique, extrêmement utile pour obtenir des généralisations chrono-spatiales et des déductions, quelques-unes même avec une finalité pratique. Sa contribution est fondamentale pour une meilleure connaissance cartographique générale de l'Amérique tropicale (par l'élaboration des *Atlas du Nouveau Continent* et de la *Nouvelle Espagne*, en bonne partie basés sur les propres déterminations des coordonnées et des altitudes³⁷) mais surtout pour avoir imaginé des cartes spéciales, comme les cartes en isolignes ou des cartes minéralogénétiques (lorsqu'il fonctionnait dans l'administration des mines de Franconie il rédigea une carte de toutes les sources salines d'Allemagne³⁸ et en Mexique il travailla à une carte des gisements minéraux, essayant d'effectuer une généralisation des types de gisement, d'après la structure géologique, le type de minéralisation, le contenu etc.³⁹).

Sans doute, les plus importantes contributions de Humboldt sont dans le domaine de la géographie physique, domaine que le savant même déclarait d'habitude comme le principal objet de ses préoccupations, mais à la fois, il ne faut pas accrédi-ter l'idée que les problèmes humains passent sur un plan secondaire dans son œuvre et que dans la présentation des paysages il ait moins saisi les particularités sociales. Au contraire, les exégètes contemporains ont mis en évidence l'am-

³⁶ Pourtant, si la première carte des isothermes, celle de 1817, n'employait que les données obtenues par 58 stations (dont 43 d'Europe, 11 d'Amérique, 2 d'Asie et 2 d'Afrique), en 1853, en échange, on arrive à 506 stations, ce qui a permis une présentation beaucoup plus détaillée de la distribution des valeurs de la température (H.G. Körber, *op. cit.*, p. 289—336).

³⁷ E. Lehmann, G. Alschner, H. Münnich, R. Ogissek, *Die amerikanische Reise*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959, p. 103—190.

³⁸ H. Baumgärtel, *Alexander von Humboldt und der Bergbau*, dans *Gedenkschrift zum 100-en Todestage*, Berlin, 1959, p. 1—36.

³⁹ J. Gonzalez-Reyna, A. Garcia-Rojas, *El baron Alexander von Humboldt y su influencia en el desarrollo científico y económico de Mexico*, dans *Gedenkschrift zum 100-en Todestage*, Berlin, 1959, p. 217—236.

pleur de la *problématique humaine* de son oeuvre et la générosité de ses principes humanistes⁴⁰.

En grandes lignes, la conception de Humboldt au sujet du rapport homme-nature est, de nouveau, puissamment influencée par la pensée des philosophes français du XVIII-ème siècle⁴¹, avec laquelle il est venu en contact, dès l'adolescence, par l'intermédiaire de son mentor, Kunth, et *préfigure les idées du possibilisme*, de la fin du XIX-ème siècle. Humboldt considérait l'homme comme intégré à son milieu naturel, mais avec un haut degré d'autonomie, directement proportionnel à son niveau de civilisation. D'après ses propres paroles, dépendant, pourtant dans un moindre degré que les plantes et les animaux, du sol et des processus météorologiques de l'atmosphère qui l'entoure, s'échappant beaucoup plus facilement du contrôle des forces de la nature par son activité intellectuelle et le progrès de son éducation intellectuelle, non moins par son étonnante capacité d'adaptation à tous les climats, l'homme s'associe de la manière la plus essentielle, partout, à la vie terrestre⁴². C'est pourquoi George Perkins Marsh appréciait, dans un livre paru peu après la disparition de Humboldt que „... le plus intéressant champ de spéculations ouvert par la nouvelle école [celle de Humboldt et Ritter, — *n. n.*] est la question : dans quelle mesure les conditions physiques externes et, spécialement, la configuration de la surface du Globe [...] ont influencé la vie sociale et le progrès [...] de l'homme“⁴³.

Pourtant, bien que Humboldt avait „essayé de pénétrer dans l'univers spirituel, intime, des hommes“⁴⁴, il ne reconnaissait pas l'existence de certaines lois dans l'évolution de la société, se déclarant contre la tentative faite, dès l'antiquité, par Varron, d'établir certains stades successifs dans l'évolution du genre de vie ; il croyait, par exemple, pouvoir démontrer l'absence du pastoralisme nomade chez les amérindiens, en tant qu'étape entre celle de la chasse et celle de la culture des plantes⁴⁵.

Les préoccupations géographiques humaines du grand savant allemand sont d'une *variété impressionnante*. Il était intéressé par tout ce qu'il rencontrait, décrivant, analysant et essayant de généraliser les particularités anthropologiques des populations, les effets du climat et de l'altitude sur l'homme, l'action de l'homme sur les forces de la nature (considérée plus faible que celle des forces naturelles sur l'homme), l'histoire du peuplement des différentes contrées⁴⁶, la stratification et

⁴⁰ Contradictoire, Humboldt arrivait même à écrire parfois „Les peuples sont ceux... qui m'intéressent beaucoup plus que les fleuves majestueux ou les pics couverts de neige“ (dans une lettre adressée en 1830 à l'historien français Fr. Guizot, citée dans H. Scuria, *Alexander von Humboldt — sein Leben und Wirken*, Berlin, 1955, p. 297).

⁴¹ C. Minguet, *op. cit.*, p. 606—607.

⁴² A.v. Humboldt, *Kosmos*, Stuttgart, 1845—1862, I, p. 378.

⁴³ G. Perkins Marsh, *Man and Nature*, 1864, cité d'après P. James, *op. cit.*, p. 195—196.

⁴⁴ R. Nor, Introduction au livre d'A. v. Humboldt, *Cu piroga pe Orinoco*, Bucarest, 1970, p. 6.

⁴⁵ P. James, *op. cit.*, p. 49.

⁴⁶ Humboldt appréciait la date de l'arrivée des amérindiens en Amérique à environ 20 000 ans avant le présent, ce qui n'est pas du tout éloigné de la réalité.

la diversification ethnique, l'évolution du nombre d'habitants, la densité de la population d'après l'âge du peuplement, la structure sociale et nationale de la population, le genre de vie, le site, la structure et la physionomie de l'habitat, la typologie des habitations, les rapports entre les peuples, la structure de l'agriculture, le niveau de spécialisation des activités humaines, les relations d'échange, les différences de niveau dans le développement économique des régions, les monuments d'architecture des anciennes civilisations et les convergences culturelles, les particularités linguistiques des différentes ethnies (collectant même du matériel pour les linguistes, comme son frère, Wilhelm von Humboldt) etc.⁴⁷

Dans tous ces travaux s'avère l'adresse de l'auteur dans le *manie-ment de l'information statistique*, qu'il complète et actualise parfois personnellement⁴⁸, et dans l'analyse des rapports économiques au niveau du monde, obtenue pendant ces études d'économie, ce qui donne à ces travaux régionaux un caractère complexe, d'une valeur inestimable pour les études d'histoire, de l'économie et de la population, ainsi que pour celles de géographie historique.

Naturellement, les différences dans le développement de l'économie et dans le niveau de vie ont suscité de nouvelles questions, auxquelles Humboldt a essayé de donner une réponse logique ; par exemple, la différence entre la Nouvelle Espagne, à ce temps-là beaucoup plus évoluée, et la Nouvelle Grenade, colonies espagnoles toutes les deux, aurait été due au fait au Mexique l'on aurait été arrivé à un *emploi plus efficient des propres ressources naturelles*, conséquence de la réduction des restrictions douanières imposées par l'Espagne, des investissements plus soutenus dans le domaine minier et de la formation d'un corps d'administrateurs capables.

L'attitude humaniste de Humboldt, formée surtout dans la jeunesse, sous l'influence de Georg Forster, est marquée par sa position dans le *problèmes raciaux*. Il considérait, à juste titre, toutes les races humaines comme ayant une origine commune, n'admettant pas l'existence de certaines races inférieures et soutenant le droit de toutes les races à la liberté individuelle et collective. Humboldt a combattu d'une manière conséquente l'esclavage, surtout dans le livre consacré au Cuba⁴⁹ (dont une édition parue aux Etats Unis a éliminé le chapitre considéré incommode, provoquant le proteste justifié de l'auteur), condamnant la conception inhumaine des propriétaires terriens au sujet des esclaves de l'île et démontrant, à la fois, que l'abolition de l'esclavage n'aurait apporté aucune décadence économique dans les pays où elle aurait été adoptée ; en Prusse il a contribué même à l'adoption d'une loi qui déclarait homme libre tout esclave entré sur le territoire de cet état. Humboldt a soutenu le principe fondamental du travail libre, le droit à l'identité ethno-linguistique, a manifesté sa sympathie

⁴⁷ À voir surtout — A. v. Humboldt, *Essai politique sur le royaume de la Nouvelle Espagne*, Paris, II-ème éd., 1825—1827, I—IV.

⁴⁸ Au Mexique, en 1804, il a actualisé les données du recensement de 1794, par une enquête propre, réalisée avec l'appui des prêtres, obtenant ainsi des informations plus récentes, à partir du niveau des paroisses.

⁴⁹ A. v. Humboldt, *Versuch über den politischen Zustand der Insel Cuba*, dans *Gesammte Werke*, Stuttgart, XII, s.a.

pour certaines institutions démocratiques des États Unis (dans les discussions avec Th. Jefferson, qui lui devenu un bon ami), pour les idées de la révolution française (ce qui a provoqué la méfiance des anglais, qui ne lui ont pas ouvert la route des Indes), pour la lutte de libération des colonies espagnoles d'Amérique (étant aussi un bon ami de Simon Bolivar), pour le mouvement d'émancipation des juifs, pour les professeurs éliminés en 1837 de l'université de Göttingen, pour les révolutionnaires de 1848 e.a., attitudes qui contrastent d'une manière assez insolite avec sa position officielle à la cour de Berlin.

Il ne faut pas oublier la manière brillante de laquelle Humboldt a réussi l'unification des efforts des savants au niveau international, dépassant toutes les adversités, comme par exemple, pour jeter les fondements d'un réseau de stations géomagnétiques, initiative entreprise en collaboration avec Karl Gauss.

Humboldt se tenait vis-à-vis de l'état et de la société contemporaine sur une position critique et idéaliste à la fois, où l'on peut visiblement distinguer une certaine influence des idées de J. J. Rousseau⁵⁰. D'un côté il émettait des critiques sévères et désabusées à l'adresse de la société⁵¹, mais d'un autre il se laissait bercé, comme Goethe, par l'illusion de la *liberté au milieu de la nature*⁵².

Mais, comme tous les humanistes, Humboldt accordait une confiance sans bornes au progrès intellectuel et scientifique⁵³, à la capacité humaine d'émancipation par la culture⁵⁴ et au rôle joué par le développement de la technique dans le redressement économique de l'humanité. Il demandait à la science de contribuer d'une manière de plus en plus substantielle à la prospérité matérielle des hommes („Combien de forces demeurent inutilisées dans la nature, dont la mise en valeur pourrait donner de la nourriture et une occupation à des milliers d'hommes“, écrivait-il à W. G. Wegener en 1789⁵⁵). Humboldt même avance dans ses travaux toute une série de propositions, assez minutieusement argumentées (quelquefois avec des calculs économiques), comme celles de creuser un canal à travers l'Amérique Centrale (de l'utilité duquel il essayait plus tard de convaincre Napoleon III), d'écarter le danger des inondations de la zone de la capitale mexicaine, de domestiquer de nouvelles espèces d'animaux dans l'Amérique tropicale pour combattre la malnutrition, d'exploiter au Mexique une gamme plus large des ressources du sous-sol (plomb, zinc, antimoine, étain), de développer ici l'industrie de transformation, de perfec-

⁵⁰ H. Wussing, *op. cit.*, p. 263.

⁵¹ A voir surtout H. Beck, *Gespräche Alexander von Humboldts*, Berlin, 1959, p. 122 e.a.

⁵² G. Harig, *op. cit.*, p. 31—32.

⁵³ „Les siècles ne sont que des secondes dans le grand processus de développement de l'humanité qui progresse“ écrivait-il à K. A. Varnhagen von Ense en 1853 (cité par G. Krüger, G. Buchheim, *Aus Humboldts Briefwechsel*, dans *Alexander von Humboldt — eine Auswahl*, Leipzig-Jena, 1959, p. 323—350.

⁵⁴ Dès les années de son activité dans l'inspectorat minier de Franconie il avait organisé, à ses propres frais, à Steben, une école professionnelle pour les jeunes et les adultes, qui se proposait d'élever le niveau de qualification et la productivité du travail des mineurs. (H. Baumgärtel, *Alexander von Humboldt und der Bergbau*, dans *Gedenkschrift zum 100-en Todestage*, Berlin, 1959, p. 1—36).

⁵⁵ G. Krüger, G. Buchheim, *op. cit.*, p. 323—350.

tionner les méthodes d'exploitation minière etc. Les chercheurs mexicains considèrent que l'élargissement des connaissances sur les possibilités minières du Mexique, résultat de la diffusion de l'ouvrage de Humboldt sur la Nouvelle Espagne, ait effectivement contribué à l'afflux du capital européen vers ce pays⁵⁶. Voilà donc comment Humboldt a été aussi un précurseur avisé dans le domaine de la *géographie active* (ou appliquée), ces prévisions étant transposés dans la réalité en grande partie.

Cela ne fait que souligner ce qui, à notre avis, constitue le côté le plus important de la personnalité d'Alexander von Humboldt : le fait que toute sa conception universaliste-rationaliste a été particulièrement stimulatrice pour le développement ultérieur de la science, son oeuvre n'étant pas une branche fermée, un tout, conçu comme fini et imparfait, mais une étape, évidemment fondamentale, mais ouverte vers le futur : l'influence de Humboldt est indéniable sur l'écologie de Haeckel⁵⁷, sur l'évolutionnisme de Darwin⁵⁸, sur la pédologie génétique et la conception de la zonalité phyto-pédo-climatique de V. V. Dokoutchaïev⁵⁹, ainsi que sur toutes les disciplines de la géographie physique qui se sont individualisées graduellement dans l'époque moderne. D'ailleurs, Humboldt a encouragé et soutenu personnellement de nombreux jeunes savants, comme le géologue suisse Louis Agassiz, le biochimiste allemand Justus von Liebig, le géologue français Joseph Boussingault e.a.⁶⁰.

⁵⁶ J. Gonzales-Reyna, A. Garcia-Rojas, *op. cit.*, p. 217—236.

⁵⁷ P. Vidal de la Blache, *Principes de géographie humaine*, Paris, 1922, p. 6-7.

⁵⁸ Bien que celui-ci n'ait pas reconnu à Humboldt des mérites exceptionnels, il déclarait pourtant que le lecture des volumes de *Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent* a changé tous le cours de sa vie (P. James, *op. cit.*, p. 158).

⁵⁹ „Dokoutchaïev, n'aurait pas existé sans Alexander von Humboldt“ — c'est l'opinion de I. P. Guerassimov, exprimée dans l'article *Alexander von Humboldt und W. W. Dokutshajew (Alexander von Humboldt — Vorträge und Aufsätze anlässlich der 100 Wiederkehr seines Todestages)*, Berlin, 1960, p. 8—43).

⁶⁰ P. James, *op. cit.*, p. 159—160.

ALEXANDER VON HUMBOLDT — FROM GEOBOTANIC TO „KOSMOS“

Born in Berlin in September 14, 1769, twenty years before the French Revolution, in a period of great social unrests and important gains in sciences urged on by the spirit of the Renaissance, Alexander von Humboldt left his mark upon the development of geography, biology and other sciences.

Having a sparkling, native intelligence, a solid physical structure and a great power of work, Alexander von Humboldt made himself known as a universal spirit, being one of the last great universalists, a kind of Aristotle of the modern times ¹.

Born in the century of the encyclopedists and of the great geographical expeditions which, starting with Vasco da Gama, Columbus, Magellan, reached to a new summit through Bougainville's strips (1766—1769), P. S. Pallas (1768—1774) and a specially through those of Cook, Alexander von Humboldt, even as a child, left a great impulse towards knowledge, towards that „Terra incognita“ to whose deciphering he wanted so much to contribute to ².

Son of a very rich Prussian family, having huge properties, Alexander von Humboldt felt an inclination for science. When he was 18 years old he studied law, philosophy and natural science in Frankfurt-am-Oder. Even from this period the exotic plants in the collection of his friend, Wildenow, set fire on his imagination and urged him to start on expeditions. With this wish on his mind Alexander von Humboldt acquired solid scientific knowledge oriented in this direction. For a year, he studied at the Law Academy in Hamburg and then he attended the School of mines in Freiberg (Saxonia) where the famous geologist, J. G. Werner, was his teacher.

Alexander von Humboldt was not an adventurous nature. His ideal of going on great expeditions was held up by his friendship with Forster, a Cook's former partner in his expeditions.

¹ Vintilă Mihăilescu and Șerban Dragomirescu, *Alexander von Humboldt și geografia românească*, in: *Alexander von Humboldt — De la Orinoco la Amazon*, București, 1968.

² Adolf Meyer-Abich, *Alexander von Humboldt — De la Orinoco la Amazon*, București, 1968.

We cannot understand Alexander von Humboldt and his work if we do not integrate him in the context of his epoch, if isolate him from his contemporary period.

Being of a high culture, Alexander von Humboldt stylized his thought and personality in a period dominated by illustrative personalities. He was born in the same year as G. Cuvier, father of comparative anatomy and paleontology who dominated the scientific thinking (especially in France) long after the apparition of Darwin's "Original of the Species". In the period of his formation George Louis Le Clerc de Buffon (1707—1788) succeeded to center round him the activity of all the biologists. Considered as "the golden feather" of Europe, a member of the French Academy only at the age of 27, Buffon promoted in his capital work "Histoire naturelle générale et particulière" (in 44 vols.) ideas of a great resonance which prefigured the directions of the future development in biological sciences. Buffon developed a new cosmogonical conception before but similar to that of Kant — Laplace, conception which could not pass unnoticed by Alexander von Humboldt. This conception also promoted the principle of actualism in the study of nature, a principle which was developed then by James Hutton and especially by Charles Lyell and which constituted the spinal column of Humboldt's and Darwin's thinking.

A pupil of Johann Gottlieb Werner (1750—1817), adept of the *Neptunist* trend which attributed the changes in the terrestrial surface to, the external causes, especially to the actions of water, Humboldt and his colleague Leopold von Buch, one of the great geologists of the time, adhered to the *Plutonists*, who thought that the changes in the terrestrial surface were due to both the volcanos and orogenetical movements, as well as the external agents³.

Our aim in this paper is not to analyze Humboldt's contribution to the development of geography as a science, but to point out some aspects concerning the biological and his outlook on the domain.

Starting from this point we must mention that at the middle of the 18th century, the zoological and botanical researches were a great esteem. This is due to the great influence C. Linné had through his works, especially his *Systema naturae* (1735), Linné overnamed "god-father of nature" succeeded to put a perfect order in the live world by using the binar nomenclature and the conceiving of a system of classification which later on was improved by M. Adanson, Bernard and Antoine de Jussieu, and by J. B. Lamarck who, towards the end of the century, became of the greatest botanists of France.

Alexander von Humboldt being a passionate amator botanist, knew for sure the great works which circulated in his times, and more than that as he had some affinities for the French school.

Let us not forget that Wilhelm von Humboldt, Alexander's brother was Goethe's good friend. Alexander himself was a friend of Goethe's as it is known that the titan from Weimar had important preoccupations in the domain of nature sciences. Goethe led the Botanical Gardens in Jena. In the working cabinet of this institution, he elaborated the most important of his work connected with the nature studied: *The metamorphosis of Plants* (1790) and *Introduction in Comparative*

³ Botnariuc Nicolae, *Din istoria biologiei generale*, Bucureşti, 1961.

Anatomy (1790), contributing to the understanding of the flower origin, the formation vertebratae cranium and some other problems of evolution.

In 1797 Alexander von Humboldt stayed in Jena three month where he came into contact with Goethe, Schiller and Schelling⁴. Goethe's Weimar and Schelling's Jena connected him to the transcendentalistic ideas, which influenced him building up his own philosophy on the formation of the Earth. The period in Germany was dominated by the ideas of Kant, Hegel, Schelling and Oken. Schelling and his disciples, the biologist Lorenz Oken and phisician Ritter belonged to the German school of the "philosophy of nature" (naturphilosophie) which was based on intuition. Alexander von Humboldt entered under influence of the nature philosophy but he selected only what suited to his own thinking, understanding that philosophical ideas when they lack of real, exact data are as empty as the experience and observation blind if they are stripped of a corresponding philosophical thinking in the favour of a gnoseological theory. Moreover, in *Kosmos*, Alexander von Humboldt tried to reconcile the classical idealism with the spirit of the exact science of nature, in a continuous development from Buffon, Linné and Lamarck. This tendency has its origin in the philosophical conceptions of Kant and Goethe, whose most pupil Humboldt was.

In order to perfect his formation as a traveller called for a scientific research of nature, Alexander von Humboldt made a trip in 1790 together with George Förster, who became famous after the participation to the successful expedition of Cook. The trip was made in Belgium, Low Countries, England and France. The preparations for the great expedition he begins to shope, lead him to Prague and Vienna, where he accumulated material for the Alps and mineralogical problems.

Alexander von Humboldt's dream becam a reality when on the 5th of June 1799, together with his friend the botanist Aimé Bonpland, started on the great expedition wich would last till the 3rd of August 1804, expedition through which he made a true scientific discovery of the South America.

The Succes of the expedition was tremendous. The success of Humboldt's expedition would be equal, even surpassed only by that of Darwin's on the Beagle. The fame was secured especially by Humboldt's monumental work. We refer to his "*Voyage aux régions équinoxiales du Nouveaux Continent, fait par A. de Humboldt et A. Bonpland (1816—1825)*", in thirty volumes, undoubtedly to "*Kosmos*" (1845—1852), in four volumes which is a true of his Weltanschauung.

Through his encyclopedic formation, Humboldt could make vast researches during his expedition. His biological observation comprised a most large spectre. He researched the flora and fauna, the vegetation andrits distribution, the nature and the richness of the soil, the use of the fruit and seeds, the leaves and the fibres of various species of palm trees; he observed a series of parasitory species and the epidemics they caused, the influence of the inects' stings on man's skin, the structure and the customs of human populations, the trade and cultural development, the legends etc.

⁴ Idem, *Biologie generală*, București, 1979.

Alexander von Humboldt's work, as Adolf Mayer Abich notes, "marks the scientific discovery of America. Among all the great geographers of the West, only about Humboldt could be said that through him the geography became philosophy and the philosophy became geography"⁵.

The preparation of the scientific material accumulated and its presentation to the public together with his outlook on life and world took him over fifty years.

Through his work, Humboldt detached himself as one of the greatest world thinkers of the 19th century. This was due to both his scientific formation and his power of observation he was endowed with, his receptivity towards everything new in science, his moral and physical sturdiness, his great literary talent, and great longevity which allowed him to draw final conclusions of his philosophy, the shaping of a true weltanschauung which is very well represented magnificent work "Kosmos".

The capacity of working up, systematization and comprising in a unitary system of all his observations accumulated during his expedition is proved by his work "Voyage aux régions équinoxiales du Nouveau Continent, fait par Alexander von Humboldt et A. Bonpland"; the talent of a keen observer of nature and a great literary man are well pointed out by the unparalleled descriptions of nature made in "Ansichten der Natur", and the deepness and accuracy of his thought, the diamond glimpses of his genius which come through time and space up our times spring out from "Kosmos".

As an estimation of his activity as a botanist a species of plants were named Humboldtia (The family Leguminosae = Fabaceae subfamily Cesalpinoidea), and many other species bear his name⁶.

Concerning botany and zoology domains, he had important contributions in connection with the flora and fauna of the virgin forests on the High Plateaus, the mountains and the volcanos of that Terra Incognita, which was the South America. But in these domains Alexander von Humboldt does not detach himself from the researchers of other expeditions, among whom, some of them, perhaps, could not have much more important contributions.

Alexander von Humboldt did not engaged himself in solving some of the crucial problems of biology, such as; the transformation of the organisms under the influence of the surrounding environment, although he noticed this process in his researches, the transmission of the hereditary characters, the relations between species, the more so as during the period of conceiving his fundamental work there were great unrests and disputes in this respect J. B. Lamarck launched in 1809, in *Philosophie zoologique*, the conception regarding the change of the organisms with, even if it did not gained acceptance, especially because of the dispute in the French Academy between George Cuvier and E. J. de Saint Hilaire, would succeed through the monumental work of Ch. Darwin, *The Origin of Species*, which appeared in the same year with

⁵ Adolph Mayer-Abich, *Vom Orinoko zum Amazonas*, F. A. Brockhaus, Wiesbaden, 1959.

⁶ *Ibidem*, p. 33.

Humboldt's death. In the period in which Alexander von Humboldt gave a form to his philosophical conceptions in "Kosmos", there were accumulated multiple elements which foreshadowed the ways of the biological researches.

What particularizes Alexander von Humboldt in his great capacity to rise above the immediate surroundings, to discriminate the great formations of the vegetal cover and regard nature as a whole. Due to this side of his scientific activity he was considered the father of the plant geography. We must point out here that he did not work on a waste soil.

Researches concerning the plant spreadings began to affirm more vigorously the same time with the organisation of scientific expeditions on the summits of the Alps, which besides the discovery of a series of unknown plants, they also permitted the identification of some regularities concerning the zoning of the vegetation areas. The series of the researches in this way was inaugurated by Leonardo da Vinci and led to the obtaining of some very rich results due to the activity of Conrad Gesner (151—1565), Charles de l'Écluse (1525—1609), and C. Menzel (1622—1701) who also introduced the term of *geography of plants*.

The first systematical contributions which permitted the genesis of the biogeographical conceptions, or more modern said — geobotanical, were those of C. Linné, oriented upon the knowing of the regional plants which concretized in works such as: *Flora lapponica* (1737), *Flora suecica* (1745) etc., in which, besides the description of the identified species, there were also included some geographical considerations, too. Geobotany also owes to Linné the naming of some vegetal collectivities through term such as: *Pinetum*, *Ericetum*, *Salicetum*, as well as the defining of the notion *station*, a name which is still accepted by the present ecology.

K. L. Willdenow establishes certain principles regarding the geography of plants in *Gesichte der Pflanzen* (1792), dealing with their spreading in a historical — genetic light.

Nevertheless, Alexandru Borza, the, great Romanian botanist, that who contributed to the study of China's flora, considered that the true founder of geobotanic remains Alexander von Humboldt, who situated the preoccupations of this science in a new light, passing from the floristical researches towards the study of the vegetal collectivities⁷.

In *Essai sur la géographie des plantes* (1805), Humboldt reunites the results obtained by his predecessors, reformulating the general principles, of this science, and in *Ideen zu einer Physiognomik der Gewächse* (1806), he shows that for the vegetation description of a region there are necessary a small number of fundamental forms, which represent the true „physiognomical characters“. Based on this he tried to classify the real unities of the vegetation. In this respect he differentiates the forests with their various structures, tundras and the savannas, which in constitute as many physiognomical unities that must be taken into account in the vegetation description.

Through his contribution, Humboldt perfected a working scientific methodology, through which the research of the vegetation radically distinguishes from that of the foliar. The study of the „vegetal

⁷ Engler, I., *Syllabus der Pflanzen — familien*, Gebrüder Borntraeger Berlin — Nikolasee, 1964.

cover of the Earth" becomes the object of a true geography of vegetation — geobotanic.

Through his conception Humboldt inaugurates the three directions, research which became classical :

- physiognomico — floristic ;
- ecological ;
- historical — genetical⁸.

The physiognomical school initiated by Humboldt dominated one of the most fertile stages of the geobotanical development. The summit of this school was represented by the work *Die Vegetation der Erde nach ihrer klimatischen Anordnung* (1872), published by A. Grisebach who also introduced the term geobotanic.

But the hypertrophy of direction in the study of the vegetal carpet does not offer the possibility to comprise the synthetical unity of the natural system. This is why the development of ecology as a self — science will open a new stage in the crystallizing of geobotanic.

Humboldt introduces in the vocabulary of the study of the vegetal carpet the notion of *association* which implemented in geobotanic only at the same time researches in fitosociology.

The most important contribution of Humboldt's in geobotanic is the introduction of the principle of floristic characterization of the vegetation unities based on the proper features of the vegetation and not after the criterion of the pathological analogy. This fact must not lead us the idea that Humboldt would have given up the significance of resort ; as a proof is the fact that in all his work he pointed out the significance of the ecological factors which, in fact, are not broken from the genetical — historic factors either.

Beside the fact that he particularized and characterized some of the great vegetal formations, following the organisms in connection with the conditions of the medium, from that what we call today the abiotic factors of the ecosystem, Humboldt also noticed the range of plants according to the altitude and the whole complex of factors which he does not part from the genetical-historical factors.

- Besides the fact that he individualized and characterized some of the great vegetal formations, following the organisms in close connection with the medium, from that what today we call abiotic factors of the ecosystem, Humboldt surprised the grading of the plants too, in a direct link with the altitude and with the whole complex of factors which suffers essential modifications on a vertical plan.

The map Humboldt realised for illustrating the grading vegetation on the volcano Chimborazo became a classical model. The multiple columns through which Humboldt follows the medium factors changing the influence of the environment upon the development and spreading of the organisms. The comparative analysis of the spontaneous plants grading, of the crop plants and animal constitutes an exceptional realization which was possible only to his encyclopaedical formation⁹.

The way in which Humboldt organized his observations, the multitude of factors analyzed and especially through clearing organism —

⁸ Alexandru Borza und Nicolae Boşcai, *Introducere în studiul covorului vegetal*, 1965.

⁹ *Ibidem*, p. 13.

environment, Humboldt may be considered the father of not only geobotanic but of ecology as a science, too.

In a close connection with the plants there was also studied the animal world. In all his analyses alongside the vertical distribution of the animals he also made an appreciation on their existence and spreading in the Old World (Eurasia) and the New World (America).

Being a keen observer (a quality met only with Darwin), Humboldt succeeded to notice the innermost elements in the animals' behaviour. It is quite impressing the way in which he surprised the emotional manifestation in monkeys and their resemblance with man.

Analysis the animals' behaviour in his works: *Ansichten der Natur* and *Vom Orinoko zum Amazonas*, Humboldt may be considered a great ethologist. In order to prove our affirmations regarding Humboldt's ethological observations it is enough to remind that he managed to catch the succession of the hematofagous insects in the nocturnal activity, plastically speaking to realize a „clock“ of these, which the modality of attacking and entering and coming out from action in twenty four hours¹⁰. A keen observer, Humboldt caught the modality in which the human organism answers to the action of the parasitic insect depending on race and even differentiations of reactions from a human population to another concerning the same race.

Of a real interest are the researches of physiology. Those over 4,000 experiments made in order to point out and decipher the electrical phenomena in organisms remained anthological. In the same period Galvani demonstrated the existence of some electrical currents in the animal organisms. These currents were put into evidence by touching the muscles or nerves with help of two metallic rods of a different nature put into contact. Volta did not accept Galvani's ideas considering that the electrical phenomena are generated only by the two metallic rods. Incited by the dispute between the two scientists, Humboldt imagined different experiments on animals, plants and even on his own body. He noticed that metals intensify the power of electricity current, silver having the greatest effect, but considered that not metals are the cause. Interesting and extremely ingenious are the experiments made on his own body with electrodes from different metals. In these experiments he accumulated unknown data regarding the intensity of the biocurrents and their effect on nerves, muscles and inner medium. The experiments lasted for years, and the results obtained were published in the work *Versuche über die gereizte Muskel — und Nervenfasern, nebst Vermutung über den chemischen Prozess des Lebens in der Tier- und Pflanzenwelt* (1797).

Meantime Volta succeeded to make his electric cell and with this occasion he put to doubt Galvani's and Humboldt's ideas. Humboldt felt offended and regretted all his life that he had not surprised the formation of the electric current through he was convinced by the intensification on the biocurrents under the action of the metals.

Volta was not right concerning the existence of the biocurrents and the putting into evidence of the biocurrents in plants and the catching of some forms of sensibility in them constitutes a genial realisation which, unfortunately, passed unnoticed. It was in fact that what we call a discovery made too soon.

¹⁰ *Ibidem*, p. 14.

The researched made by Humboldt had a very large spectre but we cannot state that he was a pathfinder in all the domains. Adrian Steleanu presented at the Congress in Berlin in 1959, organized with the occasion of Humboldt's centennial, his contributions in the domain of hydrobiology ¹¹.

It is true, in his expedition Humboldt made a lot of observation of a hydrobiological nature. The first observation were oriented on a phosphorescent gelly-fish bed. Among the gelly-fish caught by Bonpland there was recognized an ascidia from *Desmomyaria* order, which was named *Dasyga rostrata*. He put into evidence the specie *Noctiluca miliaris*, a phosphorescent protozooar, which making an enormous biomass lit feerically the nights. He researched attentively the plants *Fucus natans* (Sargasum natans) from the algae world, which from tremendous colonies. Noticing the fluent movement of some of these algae he realized the existance on the marine currents. He presents unknown data concerning the American crocodiles' behaviour, the behaviour of the alligators, caymans and of the water pigs *Cavia capybara*, which are the food of the crocodiles, vultures, jaguars and undoubtedly the food of the Indians. He discovered two species of fish: *Eremophilus mutisii* in the river Bogota, and *Astroblepus grixalvii*, in riul Rio Cauca, fish which were dedicated to Mutis and Grixalva respectively. The most interesting research were made upon *Gymnotus electricus*, starting with his passion in connection with the biocurrents and upon the tortoise Arau (*Podocnemis reponsa*) from the waters of the Orinoco, whose eggs were intensely sought after by the jaguars, crocodiles, the vultures *Gal-linazo* and the Indians. The Indians were preparing the oil from tortoise eggs, an oil resembling that one, prepared from the fatness of the birds in caves, *Steatornis caripensis* ¹².

In *Encyclopédie de l'écologie le présent en question* (1977), R. Dumont considers Alexander von Humboldt as the pioneer of the modern ecology. The reflections of this biologist who studies the organisms in a clase connection with the environment recommends Humboldt as the first theoretician of the nature protection. The expression „monument of nature“ belongs to him, and this is applied to some plants, animals and to some territories of an exceptional biological interest.

Humboldt's encyclopedical formation and his numerous trips made him to avoid the metaphysical influences, and his closeness to Auguste Comte strengthened his motivation for the exact part of scientific knowledge.

On the road of knowing the truth, Humboldt felt that melancholy (the phrase belongs to him) which penetrates into the man's soul from the wish to overpass the understanding of the immediate surroundings and to ascend to the unaccessible world of our direct observations. That is why he tended towards the comprising of the universe as a whole, of the cosmos, wich is a more comprising notion than the univers.

The melancholy and wish for knowledge Humboldt speaks about, remind us of the so-collod „tragical existance“ (D. D. Roşca speaks about,

¹¹ Adolf Mayer-Abich, *Vom Orinoko zum Amazonas*, F. A. Brockhaus, Wiesbaden, 1959.

¹² Alexander von Humboldt, *De la Orinoko la Amazon*, 1968.

determined by the fact that man the more he knows the more the chaos of knowledge opens him.

Humboldt rose from the research of the particular and the individual to the understanding of the universal. Perhaps he sow for the first time the planet harmonies not only through his poetical imagination, but through their real manifestations. A testimony in this respect is one of his cogitations when he was a young man: „If we want to reach generalizations and refuse to notice the isolated facts, this means that we work against the progress of science“¹³.

We apply to Simion Mehedinți in order to point out the exquisite value of Alexander von Humboldt's research, his thinking and especially the way in which the scientific data were worked out and presented as a whole:

„When we read today those classical description from *Cosmos*, we have the impression that he is the first mortal who was enough prepared to watch the Earth in a synthetic way. From the height of the Ecuador Cordilliers, from the line in the middle of the globe he comprised first from a single sight both the poor sky in stars from the South pole and the richness in these stars of the Northern sky and he himself, for the first time, watched with the eye of a scientific researcher the lining of the planets from somewhere up down, from the summits of the mountains whitened by snow to the plain of the Amazonas, a plain always green. From him we have the beautiful word *Cosmos*, used as a title of our science which, displeased with our small planet, tried through his genius, to describe the whole world, giving us a *Weltbeschreibung* [...] Under Humboldt's pen the world is sometimes an eternal clock (eine ewige Weltuhr); sometimes it is a garden in which the stars grow up like plants, and the sky has for him a field grace and the suns which rise later on and shine to our eyes are for him voices of the past“¹⁴.

If we chase as a title for this excursion in Alexander von Humboldt's biological work — from geobotanic to *Kosmos*, — is due to the fact that Humboldt starting with the immediate reality which he did not neglected, succeeded to raise himself to the understanding of the world as a unitary whole and the vegetal covering of the Earth with all its particularities in the dynamic of time and space, in a perpetual change.

„If Humboldt imposed to himself as a law the observation of nature at its minute research as well a research of every phenomena in turn, it does not mean that his work just presents a range as facts; he will succeed to link, connect all the elements in time and space. In *Kosmos* he succeeds to describe „those existing together“ in spaces, the simultaneous action of the forces of nature and the creations which are the product of these facts. Those existing cannot be separated regarding the understanding of nature in an absolute modality from their becoming, because not only the organic is in an uninterrupted change and death, the whole life of the earth reminds, in every stage of its existence, of the sages under gone before“¹⁵.

¹³ *Ibidem*, p. 295.

¹⁴ Alexander von Humboldt, *Kosmos*, tom. I, Stuttgart, 1844.

¹⁵ Simion Mehedinți, *Opere alese*, București, 1967.

So Humboldt, far from losing himself in describing without unity of minute things, in just presenting the fact in a range rises to the description of the whole nature, to the presentation of „everything of the created in the celestial space“.

The work of his maturity *Kosmos* comprises all the aspects of the universe, with a large exposition of the scientific knowledge from the beginning of the past century. It illustrated his great erudition, his power of synthesis and his spirit of observation. Through this work he succeed to give a general vision upon the universe using the accumulations from all the domains of science.

As *Faustus* followed Goethe, *Kosmos* followed Humboldt all his life and beyond it, it raised him and presented him as one of the last universalists who tried to decyfer the whole cosmos with the eyes of his mind.

MÉLANGES ROUMANO-ATHONITES (II) *

IX. D'UN PAREKKLÉSION DE DIONYSIOU FONDÉ PAR UN ÉVÊQUE MOLDAVE (XVIe siècle)

Dans un couloir donnant sur la cour centrale de Dionysiou, à peu près en face de l'atelier de cierges, une porte s'ouvre sur un escalier étroit et raide qui descend de quelques mètres jusqu'à l'entrée d'une petite chapelle aménagée dans le rocher qui supporte le monastère. Elle est si petite que dix personnes tout au plus suffiraient à l'occuper. Consacré au Saints-Anargyres, ce parekkléSION cruciforme et voûté est muni d'une inscription fixée à gauche de l'entrée¹. Sur cette plaque de marbre (34 cm de largeur sur 24,5 cm de hauteur) est soigneusement gravé un texte de cinq lignes dont voici la transcription fidèle :

+ΑΝΙΓΕΡΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΩΣ ΕΚ // ΒΑΘΡΟΥ + ΔΙΑ ΕΕÓΔΟΥ.
ΤΟΥ ΘΕÓΦΙΛΕΣΤÁ // ΤΟΥ ΕΠΙΣΚÓΠΟΥ ΚΥΡΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ + ΤΗΣ
ΕΠΙ // ΣΚΟΠΗΣ ΡΟΥΜΑΝΟΥ. ΑΙΩΝΙΑ Η ΜΝΗ // ΜΗ ΑΥΤΟΥ + ΕΤΟΥΣ
ΖΝ' : + (=1544/1542).

Roman est le siège d'un évêché de Moldavie attesté depuis le commencement du XVe siècle². Et le nom de Macaire évoque immédiatement le souvenir de l'une des plus célèbres figures de la culture roumaine du XVIe siècle. Formé par le métropolite de Moldavie Théoctiste II, qui envoyait copier des manuscrits à la Sainte-Montagne³, Macaire a laissé une chronique roumaine en langue slave, inspirée dans sa forme et ses expressions du modèle littéraire qu'il suivit, celle de Manassès. Il y raconte, non sans complaisances, les règnes des princes Rareș. Il entreprit la rédaction de cette importante source historique roumaine, alors qu'il était encore hiéromoine et higoumène du foyer de culture que fut le monastère de Neamț. Devenu évêque de Roman le 23 avril 1531, il mourut le 1er septembre 1558, après avoir connu des vicissitudes qui l'empêchèrent d'exercer sa charge de 1548 à juin 1551. Il refit l'église

* La première partie de cette étude a paru dans le XVIIe tome de cet *Annuaire* (1990), p. 1—22.

épiscopale de Roman, et fonda le monastère de Râșca. Outre sa chronique, il compila le Syntagma de Mathieu Blastarès en slave, dont il reclassa les articles alphabétiquement, à la demande du voévode Alexandre Lăpușneanu, qui en avait été prié par le tsar de Russie Ivan IV le Terrible⁴. Ceci dénote que la Russie ne possédait point d'érudit à même d'assumer pareille besogne. A ce résumé de l'essentiel de l'activité de ce hiérarque, l'inscription de Dionysiou semble ajouter maintenant la création du parekklésion des Saints-Anargyres.

Et pourtant un détail nous dérange : la date indiquée dans l'inscription — (1541—1542) — ; à en croire ce petit texte épigraphique, le fondateur de la chapelle devait être déjà mort à cette date, puisqu'il se clôt sur le souhait d'„éternelle mémoire“, formule accoutumée pour les défunts !...

De deux choses l'une alors : ou bien l'inscription indique effectivement la date à laquelle Macaire de Roman fit faire cet oratoire, et alors le texte fut composé à une date postérieure à l'an 1558, quand il décéda ; ou bien il s'agit d'un évêque homonyme.

Dans la mesure où nous pouvons nous prononcer sur la chronologie large de ce texte épigraphique, ses caractères appartiennent bien au XVIe siècle. Dans ce cas la première hypothèse demeure possible. Mais il n'en demeure pas moins que le siège de Roman avait déjà été occupé par un autre Macaire, antérieur à celui dont nous retracions plus haut la biographie. Ce Macaire 1er est extrêmement peu connu ; l'éparchie de Roman lui fut confiée vers 1508 et il la conserva au moins jusqu'en septembre 1517 (vers 1518 un autre pasteur est à la tête de cette Eglise)⁵. Si le ktitor attesté à Dionysiou fut ce premier Macaire, la date de l'inscription cadrerait avec lui et aurait été apposée après sa mort.

On le voit, il est très difficile de départager le bon droit de l'un ou de l'autre évêque sur le parekklésion de Dionysiou ! Certes, on nous dit qu'un évêque de Roman Macaire mourut à Dionysiou⁶. Mais nous ne pouvons vérifier cette assertion. Si elle s'avère un jour fondée, il n'y aura plus de doute qu'il s'agit effectivement de Macaire 1er, dont on perd la trace après 1517 et dont on ignore où il décéda et fut enterré, tandis que l'on sait pertinemment que l'érudit Macaire II reçut la sépulture à son couvent de Râșca, en Moldavie, après avoir fermé les yeux à tout jamais le 1er septembre 1558⁷.

Strictement parlant, les chances de Macaire 1er paraissent l'emporter sur celles de Macaire II, car cette solution lève toutes les difficultés. Mais il ne faut pas non plus oublier que l'histoire des relations de la Moldavie avec le monastère de Dionysiou semble n'avoir commencé que sous le règne de Pierre Rareș, qui refit le couvent qui avait été incendié en 1534⁸, et que plusieurs de ses boyards tinrent à s'associer à son oeuvre en offrant à ce haut lieu de la Sainte Montagne des vêtements liturgiques⁹. On conçoit, dans ce contexte, que l'évêque Macaire II, qui fut

dévoué à Pierre Rareș, ait voulu participer lui aussi à l'entreprise principale en dotant Dionysiou d'une chapelle aménagée à ses frais ¹⁰.

Bref, le pour et le contre se contrebalancent dans son attribution à l'un ou à l'autre des deux évêques homonymes. Même si nous penchons personnellement pour le second, nous n'anticipons pas sur l'avenir appelé à trancher ce détail des relations roumano-athonites.

¹ Ce pareklésion a été signalé par l'archimandrite Gabriel, 'H ἐν Ἀγίῳ Ὁρει Ἱερὰ μονή τοῦ Ἀγίου Διονυσίου, Athènes, 1959, pp. 55—56, qui reproduit avec beaucoup d'inexactitudes l'inscription relevée par nous le 30 août 1978. Les peintures de la chapelle remontent au siècle dernier : à droite de l'entrée, une date (1880) qui doit les concerner. Dans l'iconographie actuelle on relève différents saint anargyres, la Cène de Membrè et les saints Azarie et Misaël.

² P. S. NASTUREL, *Un témoignage byzantin sur la métropole de Roman (Moldavie)*, „Revue des études roumaines”, XV, 1975, pp. 198—202. Alors que la liste épiscopale telle qu'elle a été éditée par J. DARROUZES et que commente notre article, accentue le nom de Roman sur la dernière syllabe — Ρωμανοῦ — (à l'instar de l'antroponyme Romanos), l'inscription de Dionysiou respecte l'accentuation roumaine, qui repose sur la syllabe initiale de ce mot).

³ Voir ici-même, p. 211.

⁴ Sur Macaire, voir P. P. PANAITESCU, *Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI*, Bucarest, 1959, pp. 74—105 ; E. TURDEANU, *L'activité littéraire en Moldavie (1504—1552)*, „Revue des études roumaines” IX—X, 1965, pp. 108—114 et 126 ; G. IVĂȘCU, *Istoria literaturii române*, I, Bucarest, 1969, pp. 83—85 ; M. PĂCURARIU, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, „Biserica Ortodoxă Română”, XCIII/3—4, 1975, pp. 334—335.

⁵ M. PĂCURARIU, *op. cit.*, p. 334 ; Gh. I. MOISESCU, et AL., *Istoria Bisericii Române*, Bucarest, 1957, I, p. 346.

⁶ Archimandrite Gabriel, *op. cit.*, p. 173 (sans indication de source : peut-être interprète-t-il ainsi la présence de l'inscription du pareklésion).

⁷ M. PĂCURARIU, *op. cit.*, p. 335.

⁸ Voir ici-même, p. 161.

⁹ Ici-même, p. 162.

¹⁰ Macaire s'adressa à un artiste grec pour les peintures de l'église de Râșca : voir ici-même, p. 523.

X. LA STALLE DU MÉTROPOLITE DE MOLDAVIE MARDARIOS A STAVRONIKITA (1614)

Dans leur recueil d'inscriptions athonites, Millet, Pargoire et Petit ont publié un petit texte grec relevé par eux au monastère de Stavronikita. Gravé sur un siège qu'Uspenskiï avait vu dans le chœur et qu'ils retrouvèrent dans l'exonarthex ¹, il a la teneur suivante :

„Le métropolite de Moldovalachie Macarios, l'an 7122, au mois d'avril, le 5“.

L'an 7122 répond à l'an 1614 de notre ère. Et c'est là que commence une première difficulté. En ce temps-là les destinées de l'Eglise moldave — ou moldovalaque, selon sa titulature byzantine officielle et séculaire — étaient entre les mains de l'illustre métropolite Anastasie Crimca

(décembre 1607—1617, puis mai 1619 — 19 janvier 1629)². Erreur sur le déchiffrement de la date du siège de Stavronikita ?

Un métropolite Macaire de Moldovalachie est attesté : son nom se lit sur un très bel épitaphios qui semble avoir péri dans la tourmente de la seconde guerre mondiale, en Pologne, à Lwow (Lemberg). Brodé en 6936, l'objet remontait donc à 1428³. On ne sait rien du sûr quant à la personne de cet hiérarque, en qui le P. V. Laurent a vu, hypothétiquement, cet évêque de Poleainina dont les démêlés avec le patriarche de Constantinople figurent au premier feuillet conservé des Mémoires de Syropoulos. L'oecuménique lui refusait l'entrée à Constantinople, sous prétexte que le basileus Manuel II Paléologue l'avait, de son propre chef, désigné pour occuper le siège vacant de Moldovalachie. L'incident remonte à 1416, mais, peu après, le patriarche Euthyme passant de vie à trépas, l'incident fut clos⁴. Je suis tenté d'admettre cette hypothèse du très regretté byzantiniste français, car le métropolite Joseph Ier, un Roumain, parent du voévode Alexandre le Bon, ne figure plus dans les sources après 1415, comme je l'ai montré ailleurs⁵.

Chose curieuse, les historiens des rapports qui existèrent entre les Pays roumains et Stavronikita, font le silence autour de cette inscription⁶. Sans doute la trouvèrent-ils embarrassante. Ou bien fallait-il penser que la date en avait été mal déchiffrée et que l'on devait la reculer de deux siècles, ramenant ainsi le siège à 1414 ? Là non plus la solution ne nous semblait pas être la bonne car Joseph occupa son siège jusqu'en 1415 !⁷.

Et pourtant la solution est très simple : certes il y a une erreur dans le déchiffrement de l'inscription, mais elle n'affecte pas la date de la stalle en question mais le nom du donateur. Erreur minime mais capitale. Ce n'est pas Makarios qu'il faut lire, mais Mardarios. La vérification est aujourd'hui impossible car le siège en bois relevé de belles incrustations d'ivoire et de nacre dessinant des arabesques dans le goût oriental, ne porte plus que la moitié de l'inscription. Nous l'avons examinée et fait photographier en 1978 et on déchiffre encore⁸ sur une plaquette incrustée sur le dossier ces mots : „Le m(ét)ropolite Ma

Valachie :

au mois d'a

L'autre moitié s'est décollée et a disparu.

Qu'il faut lire Mardarios au lieu de Macarios, c'est ce que nous allons établir. La Moldavie connut un pasteur éphémère du nom de Mardarie, qui occupa le trône métropolitain d'avril ou mai 1595 à août-septembre de la même année. C'était un ancien évêque de Rădăuți. Obligé de s'expatrier en Pologne, au monastère ukrainien de Drohobycz, dont il devint higoumène, il finit par se rendre à l'Athos. Il s'est conservé de lui, en tant qu'„ancien métropolite de Moldavie“, une lettre envoyée de la Sainte-Montagne aux orthodoxes de Lwow le 5 janvier 1614. Le document parle des peines innombrables que Mardarie endura avant de trouver la quiétude au Mont Athos⁹. J'ignore à quel monastère il s'était retiré. Mais le siège de Stavronikita suggère une réponse tout

à fait plausible. C'est indubitablement ce personnage qui en fit don aux moines de Stavronikita pour servir de stalle à l'higoumène.

¹ MILLET-PARGOIRE-PETIT, *Inscriptions...*, p. ..., n°. ...

² M. PĂCURARIU, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, „Biserica Ortodoxă Română” XCIII/3—4, p. 333.

³ E. TURDEANU, *Les épitaphes moldaves aux XVe et XVIe siècles*, „Cercetări literare”, IV, 1941, pp. 203—204 et pl. III.

⁴ V. LAURENT, *Les 'Mémoires' du grand ecclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438—1439)*, Paris, 1971, pp. 100—101 et notes 5 et 7.

⁵ P. Ș. NĂSTUREL, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyr de saint Jean le Nouveau”*, „Actes du Premier Congrès International des Etudes balkaniques et sud-est européennes” VII, Sofia, 1971, pp. 346 et 348 : les reliques du martyr furent achetées par Alexandre le Bon et amenées à Suceava en 1415, du vivant du métropolite Joseph.

⁶ Rien chez N. IORGA, *Muntele Athos...*, ni chez T. BODOGAE, *Ajutoarele...*, ni non plus dans notre article de la „Revue des études roumaines” (supra, ici-même, p. 301, note 4).

⁷ Supra, note 5.

⁸ Nous possédons des photographies que nous a faites M. Karl Mallwitz, étudiant allemand à Berlin, et avons nous-mêmes dessiné ce qui subsiste de l'inscription. La plaquette conservée mesure 7,5 cm de long × 7,8 de haut ; les montants extérieurs de la stalle portent aussi des incrustations d'ivoire. Sur les côtés, les motifs sont à gauche des hexagones, et à droite des fleurs, mais moins beaux que ceux du dossier, dont la partie supérieure a disparu. Le siège mesure encore 1,42 m. Il servait jadis à l'higoumène, mais on le remisa dans l'exonarthex quand le monastère l'eut remplacé par un autre siège à baldaquin, somptueux et tout doré dont l'inscription porte l'année 1849.

⁹ Sur Mardarie : comme évêque de Rădăuți, métropolite de Moldavie voir M. PĂCURARIU, *op. cit.*, p. 337 et p. 332 ; N. IORGA, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor*, I, Bucarest, 1928, pp. 205 et 238 ; GH. I. MOISESCU et alii, *Istoria Bisericii Române*, I, Bucarest, 1957, pp. 351 et 342.

XI. LE MANUSCRIT 1434 D'IVIRON

Faute d'informations plus précises, nous signalerons sommairement ici, mais avec toutefois quelques remarques préliminaires en vue d'une étude de ce codex à peine connu, le manuscrit 1434 de la bibliothèque du monastère d'Iviron. C'est sans doute un *archiératikon* (pontifical) car, outre les liturgies de saint Basile et de saint Jean Chrysostome, il renferme précisément l'office des ordinations. A la fin du manuscrit figure aussi une longue lettre, encore inédite, du métropolite Matthieu de Myres „au très honoré et très noble archonte messire Nicolas, higoumène et vestiarios”, en date du 7 mars 1621 (7129). Il ressort d'une notice dudit codex qu'il appartient en 1621 à l'ancien métropolite de Sisanion Léonce, devenu moine d'Iviron¹.

Le nom du destinataire de la lettre de Matthieu de Myres est bizarrement affublé de titres ecclésiastiques et civils : higoumène, mais aussi vestiarior et archonte. Est-ce à dire que Nicolas était un ancien trésorier (vestiarior) devenu higoumène ? Ce serait une façon élégante de tirer au clair cet étrange amalgame de titres². La liste des hauts dignitaires de la principauté de Valachie connaît en 1616 un *vistier* portant le nom de Nicolas³. Son nom de famille demeure inconnu. Mais il devait être Epirote, vu que Léontios — son parent ? — était originaire d'Argyrocastro (aujourd'hui en Albanie)⁴. Il est regrettable que nous ignorions le monastère confié à la houlette de ce Nicolas⁵. Le jour où la lettre de Matthieu de Myres aura été éditée, on peut espérer que le voile qui enveloppe encore cet archiératikon et son possesseur sera levé.

Si nous faisons état ici-même de ce manuscrit c'est parce que nous supposons que Nicolas fut bien un dignitaire grec de la principauté valaque, et aussi compte tenu du fait que le métropolite de Myres vivait réfugié en Valachie⁶.

Voir ADDENDUM⁷.

¹ Θρησκολ τοῦ 'Α. "Ο., II, p. 340—341. Une faute d'impression assigne pour date à la lettre ζρηθ', au lieu de ζρηθ' : le calcul effectué par les éditeurs — 1621 — écarte toute incertitude.

² *Op. cit.*, incipit de la lettre de Matthieu de Myres, (ὁ Μυρῶν et non Μορῶν, comme l'écrivent les éditeurs !) Sur Matthieu de Myres, voir plus bas, note 5. Nous connaissons un cas de dignitaire de Valachie cumulant son titre de boyard — précisément celui de *vistier* — avec celui de son office auprès du Patriarcat oecuménique : Jean Karyophylle, grand chartophylax du patriarcat, fut aussi grand *vistier* — ministre des finances — du prince de Valachie Radu Léon, du 14 janvier 1666 au 20 novembre 1668 : P. Ș. NĂSTUREL, *Contribuții la viața lui Ioan Cariofil în legătură cu Biserica românească*, Mitropolia Olteniei, X/7—8, p. 511—527 et N. STOICESCU, *Dicționar...*, p. 198—199. Les grands *vistieri* des pays roumains étaient souvent des Grecs.

³ *Lista dregătorilor din sfatul domnesc al Țării Românești în veacurile XV—XVII*, Studii și materiale de istorie medie, IV, Bucarest, 1960, p. 573. Nicolas est attesté comme *vistier* de Valachie entre le 29 février et le 8 juillet 1616 (donc sous le règne du prince Radu Mihnea) ; mais N. STOICESCU, *Dicționar...*, ne l'enregistre pas. Il est en tout cas distinct de Nica de Corcova, grand *vistier* de 1602 à 1610, qui fut mis à mort — selon le témoignage même de Matthieu de Myres — par le peuple révolté, sous le règne du prince Gabriel Movilă (avant le 2 juin 1618 et après le 22 juillet 1620) : v. N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 319 et C. C. GIURESCU, *Histoire chronologique de la Roumanie*, Bucarest, 1976, p. 382.

⁴ Notice citée d'après Θρησκολ τοῦ 'Α. "Ο., II, p. 341.

⁵ On ne peut pas non plus l'identifier au fameux *vistier* (lui-aussi !) Nicolas Stavrinos (sur lui : D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, I, Bucarest, 1939, p. 114—144), le chroniqueur en vers des exploits du prince Michel le Brave, s'il est vrai qu'il fut mis à mort, avec son fils le hatman Georges, par le prince de Moldavie Ștefan Tomșa (voir D. RUSSO, *op. cit.*, I, p. 115—116). Mais il n'en est pas moins piquant de constater que Matthieu de Myres a continué l'œuvre de son compatriote, l'Epirote Stavrinos ! (D. RUSSO, *op. cit.*, p. 122.) Aussi se demandera-t-on dans quelle mesure l'hiéromoine Néophyte (qui éditait en

1672 à Venise le poème de Stavrinou) était bien informé des circonstances de sa mort : en effet, il prétend que le personnage fut tué par Ștefan Tomșa „trente ans après“ Michel le Brave. Ceci signifierait donc qu'il périt en 1631 ; or les années de règne de Ștefan Tomșa (voir plus haut) contredisent déjà cette affirmation. Un hatman Georges m'est inconnu.

⁶ Sur le carrière du lettré Epirote Matthieu de Myres voir par exemple : D. RUSSO, *op. cit.*, I, p. 157—179. Il mourut le 14 avril 1624 (7132) : R. GIOGLOVAN, *Inscripții inedite de la Mănăstirea Dealu*, dans *Studia valachica*, (II), 1970, p. 168—169 (et une note de P. Ș. NĂSTUREL, sous presse dans *Cyrrillomethodianum*).

⁷ ADDENDUM : Le 25 août 1979 nous avons pu examiner à loisir à Ivron le manuscrit de Matthieu de Myres. La lettre adressée au *vistiari* et higoumène Nicolas constitue une diatribe contre l'usage du pain azyme par les Latins. Nous l'avons recopiée intégralement (ff. 58^r—64^v) et comptons la publier un jour, car elle dépeint le profil spirituel de son auteur. Quant à l'identité de Nicolas, nous pensons qu'il doit s'agir de Nicolas de Jannina, qui fut effectivement *vistiari* et qui refit le monastère de Golgota (ou Gorgota), à proximité de celui de Dealu, dont Matthieu de Myres, Epirote lui-même, était le supérieur. On conçoit ainsi les liens existant entre les deux hommes. Golgota fut dédié au monastère de la Transfiguration des Météores. Il semble possible que l'ex-*vistiari* Nicolas, second fondateur de ce couvent valaque, en soit devenu l'higoumène, après avoir embrassé le monachisme. Sur ce boyard et sur Golgota : N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, *Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorie*, IIe serie, tome XXXVI, 1914, p. 871 et 874.

XII. LA PHIALE DE LAVRA ET JEAN MICHOS (1635)

C'est dans les derniers mois de 1634 ou dans le courant de l'année 1635 (en 7143) que les peintres Mercure et Atzalis décorèrent de leur pinceau la voute de la belle phiale du monastère de Lavra. La dépense fut couverte par un personnage que l'inscription composée à cet effet désigne pompeusement comme le „très illustre archonte Ioannakis Michos de Saint-Eustrate“ (τοῦ ἐνδοξοτάτου ἀρχοντος κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Μίχου ἀπὸ τῶν ἁγίων Εὐστράτιον)¹. Saint-Eustrate est vraisemblablement l'île des Sporades de ce nom, située au sud de Lemnos, sur une ligne imaginaire unissant la péninsule athonite à l'île de Mytilène². Ce détail, on va le voir, est indispensable pour l'identification dudit „archonte“.

Qui était ce Ioannakis Michos ou fils de Michos ?

L'adjectif ἐνδοξότατος et l'appellation d'ἀρχων nous font songer de prime abord à quelque boyard grec des Pays roumains, lequel serait venu de l'archipel des Sporades tenter lui aussi la fortune au nord du Danube. Qui plus est, il existe (ou existait) dans les années trente un épitaïhos conservé dans un musée privé de Moldavie dont l'inscription, en partie inédite, montre qu'il avait été offert par „le serviteur de Dieu Ioannis Michos. En l'an 1638“. Le professeur I.D. Ștefănescu a qui l'on doit la description de cette broderie, dont il a heureusement publié la photographie, n'a pas remarqué le nom du donateur et ne s'est donc pas posé la question de son identification³. La chronologie de ce voile proche de celle des peintures de la phiale de Lavra et l'identité des noms

(Ioannakis n'étant que le diminutif de Jean) nous incitent à voir le même personnage dans les deux inscriptions. La présence de l'épithaphios en Roumanie semble attester que Jean Michos a vécu en Moldavie ou en Valachie à l'époque considérée. Il est regrettable que le collectionneur n'ait point précisé la provenance de cette broderie, qu'il aura obtenue vraisemblablement dans un monastère ou une église de Roumanie. A première vue l'épithaphios de 1638 est la donation d'un Grec des principautés à un quelconque édifice religieux, moldave ou valaque. Comme la collection en question fut constituée d'objets récoltés à travers le territoire roumain⁴, toutes les hypothèses demeurent valables.

Nous admettons donc que Jean Michos était un Grec vivant soit en Moldavie, soit en Valachie.

L'inscription de 1638 ne précise pas ses qualités, marque d'humilité qui dérange tant soit peu l'orientation de nos recherches. Et l'on se demandera s'il s'agit là d'un boyard ou d'un riche marchand. Nos lectures n'attestent pas (du moins jusqu'ici) la présence en Moldavie d'un Jean Michos. En revanche, il est un personnage insigne en Valachie qui s'appelle Michos (Miho, Miha, Mihul, Mihail, selon les documents). On a de lui des signatures apposées en grec et détint les plus hautes charges à la cour valaque : grand spathaire (1616—1620, avec interruption de 1616 à 1618 quand il occupe les fonctions équivalentes de hatman, en Moldavie), redevenu grand spathaire de Valachie (1628—1630), il fut grand logothète un bref instant (en 1630), pour être immédiatement après élevé à la plus haute des dignités valaques, celle de grand ban (1630—1631). Après quoi, il accepta de redevenir grand spathaire (1631—1632). Battu lors des combats qui marquèrent la prise du trône et du pouvoir par le prince Mathieu Basarab, il se réfugia en Moldavie, puis finit par se réconcilier avec son vainqueur, dont il fut le grand logothète en 1640. Ayant commis une injustice au détriment du monastère d'Argeș, il fut disgracié par le voévode⁵. C'est donc à ce Grec d'humeur aventureuse que nous avons primitivement songé à attribuer l'épithaphios Ursăcescu. Mais avec un tantinet d'hésitation, moins du fait de l'absence de l'indication de toute fonction, que parce que le donateur s'appelle Jean Michos, alors que le boyard en question est simplement Mihos, et que l'on sait qu'il a nom aussi Racotă Miho⁶, étant l'auteur de la famille de boyards roumains Racotă.

L'indication contenue dans l'inscription de Lavra que Ioannakis Michos était originaire de Saint-Eustrate, île des Sporades, ruine définitivement l'identification esquissée plus haut : le boyard était le frère de l'aga Leca, l'un des plus actifs collaborateurs du prince Michel le Brave, et partant il était Albanais... „Leka aga, albanais“ était originaire de Tyrnavon, en Thessalie⁷. A moins d'admettre que son „frère“ Jean Michos était Albanais né dans les Sporades — et nous n'osons pas franchir ce pas —, il nous semble maintenant impossible d'identifier le donateur des peintures de Lavra et de l'épithaphios à cette intéressante figure de l'histoire roumaine.

A défaut, nous supposons que nous sommes en présence d'un marchand grec, considéré par ses compatriotes comme un „archonte“ en raison de sa très grande richesse⁶. L'avenir certainement fera un jour la lumière sur lui. Mais il faut savoir attendre.

¹ MILLET-PARGOIRE-PETIT, *op. cit.*, p. 129 (nr. 391). Le texte est reproduit en partie (mais avec des inexactitudes : par exemple 'Ιωάννου au lieu de 'Ιωα νάκι par SMIRNAKIS, *op. cit.*, p. 388. Cf. aussi MAMALAKIS, *op. cit.*, p. 271.

² Cf. P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS et D. PAPACHRISAN-THOU, *Actes de Lavra*, I, p. 217 et carte, p. 57. Voir aussi O. MERKL, *Ortsnamen Griechenlands in „frankischer“ Zeit*, Graz-Köln, 1966, p. 35 (Hagios Eustratios).

³ I.D. ȘTEFANESCU, *Monuments d'art chrétien trouvés en Roumanie*, „Byzantion“ VI/II, 1931, p. 593—595 et planche 39 et, du même, *Autels, tissus et broderies liturgiques*, „Analecta“, II, Bucarest, 1944, p. 128—129 et planche XLI (en fin de volume). Après le verset coutumier — 'Ο εὐσεβήμων 'Ιωσήφ etc... jusqu'à ἀνέ-θετο — on déchiffre aisément sur les deux planches ces mot brodés eux aussi en lettre majuscules : ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(ΕΟΥ) 'ΙΩΑΝ[N]ΗΣ. ΜΗΧΟΣ :- EN ETH.=AXNH.: L'inscription grecque est inédite et le nom du donateur est communiqué par nous ici pour la première fois.

⁴ C'est ainsi qu'une très intéressante lampe chrétienne provient de Dobrou-
dja (Constanța) : I. D. ȘTEFANESCU, *Monuments d'art...*, p. 571—574 et pl. 23. Ayant retrouvé, voici tantôt un quart de siècle, au Musée de Bârlad (Moldavie) différents objets de ladite collection — Collection Ursăcescu —, nous nous en-
quimes aussi de l'épithaphios qui nous était connu par les travaux de I.D. ȘTEFĂ-
NESCU. Il nous fut répondu qu'il ne s'y trouvait pas. Comme nous insistions, on
nous donna à entendre que nous pourrions peut-être le voir lors d'un autre voya-
ge dans cette ville, mais à condition de prévenir de notre venue. L'extrême dis-
crétion des personnes de bonne volonté qui nous renseignèrent alors, nous laissa
le sentiment que la broderie devait se trouver à l'abri quelque part, peut-être
bien chez quelque particulier, l'objet ayant vraisemblablement pu être soustrait
à la confiscation, par l'État, de la collection personnelle du Père Ursăcescu. L'es-
sentiel c'est que l'épithaphios semble exister encore et donc qu'il réapparaîtra un
jour. Depuis notre visite, sans lendemain, au Musée de Bârlad, certaines pièces de
la Collection Ursăcescu ont gagné le Musée de Bucarest, telle la lampe protochré-
tienne signalée plus haut : voir Em. POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine din
secolele IV—XIII descoperite în România*, Bucarest, 1976, p. 90—91 et pl. 54. A
titre de simple hypothèse de travail, on se demandera si l'épithaphios n'aura pas
été offert à l'église princière de la Dormition, à Bârlad, refaite précisément vers
1636 par le voévode Vasile Lupu. Cf. N. STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al
localităților și monumentelor medievale din Moldova*, Bucarest, 1974, p. 84 et 976
(mais à la même date on refit aussi celle de Ștefănești : *op. cit.*, p. 976). A moins
qu'on ne veuille nous objecter l'éventualité que des moines de Lavra aient alié-
né l'épithaphios en le transportant avec eux outre-Danube...

⁵ Sur Miho Racotă : N. STOICESCU, *Dicționar...*, p. 233—234 (une de ses
filles épousa le prince de Moldavie Constantin Cantemir).

⁶ Dans les sources roumaines aucun des membres de la famille de Miho ne
semble avoir porté le prénom de Jean. Miho est un dérivé de Michel. Signalons
que vers la même époque on rencontre encore dans les documents roumains un
autre Miho, Mihu Brătășanu, fils du Grec de Roumélie Ghinea Țucala (cf. τσωναλάς
'potier'), grand trésorier de Valachie : mais il ne commença sa carrière qu'en
1646. Sur eux : N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 122—124.

⁷ N. STOICESCU, *op. cit.*, p. 80—81. Un fils de Miho porta le nom de Leca
Racotă et il hérita de son oncle : *ibid.*, p. 80 et 234.

⁸ Brodé de fils d'or, d'argent et de soie (cf. description par I.D. ȘTEFANES-
CU), le voile liturgique de 1638 n'a pu être offert que par un riche personnage,
seigneur ou marchand. On retiendra à cet effet qu'en néo-grec *archonte* est synony-
me de personne bien née ou riche (εὐπατρίδης, πλοῦσιος). Cf. le Σύγχρονον ὁρολογα-
φικὸν Λεξικὸν "Ελληνικῆς γλώσσης καθ. -δμη., Athènes, 1961, p. 271 (s.v.). C'est mani-
festement un notable.

XIII. AUTOUR DE RELIQUES DE SAINT MICHEL DE SYNNADE À LAVRA ET EN VALACHIE

Parmi les châsses que possédait le monastère d'Arnota, en Olténie, il en est une aujourd'hui au musée d'Art de Bucarest — dont les reliques proviennent du Mont Athos en droite ligne. Selon l'inscription slave qu'elle porte, cette pièce d'orfèvrerie renferme une main de saint Michel de Synnada (ou Synada) achetée par le voévode Mathieu Basarab et son épouse Hélène „aux moines de la Sainte-Montagne“. L'ouvrage fut achevé le 5 novembre 1641 (7150)¹.

Il est regrettable que le métropolite de Hongrovalachie Théophile, que son prince avait chargé de s'occuper de l'exécution de la châsse, peut-être aussi de l'obtention des reliques, n'ait pas précisé dans l'inscription qu'il fit graver sur leur reliquaire, le nom exact du monastère athonite d'où elles provenaient. Mais la dévotion de Mathieu Basarab envers ce saint confesseur iconodoule s'est encore manifestée autrement : il fait élever dans la cour du monastère de Lavra une église en son honneur². Outre cela, il fit don aux moines lavriotes d'un vieil évangélaire byzantin où lui et son épouse sont représentés, agenouillés, offrant le précieux codex à saint Michel, qui les bénit du haut des cieux. Or le manuscrit renferme une longue notice en langue grecque qui précise que le couple princier dédia à Lavra cet évangélaire „pour obtenir la faveur et la bénédiction de notre Père parmi les saints Michel, évêque de Synnada, le Confesseur“ et qu'il lui fut donné „quand on porta son chef honoré en Valachie en l'an 7151, avec la participation du très pieux prohigoumène kyr Joseph“. La date est corroborée par l'indiction („11e indiction“) ; ce détail laisse à penser que la notice est contemporaine de la donation³.

La présence de reliques de saint Michel de Synnada est attestée à Lavra depuis juillet 978, quand les empereurs byzantins Basile II et Constantin VIII les offrirent, avec d'autres reliques et une grosse somme d'argent, à saint Athanase pour son monastère⁴. Mais leur chrysobulle parle de la tête dudit Confesseur. Or si le chef fut bien transporté en Valachie en 1642 ou 1643 (7151)⁵, la main, elle, fut achetée par le fondateur d'Arnota à la fin de 1641 au plus tard, soit donc un ou deux ans plus tôt.

Nous n'avons pas encore réussi à devouvrir des informations sur la présence à Lavra, ni ailleurs, de la main de saint Michel à une date antérieure. Donc, rien ne prouve strictement que ladite relique fut procurée au voévode roumain par les moines de la Grande Laure. Mais la particulière piété du prince envers l'évêque de Synnada, à qui il fit bâtir une église dans la cour même de Lavra, nous fait penser que cette main aussi aura appartenu antérieurement à ce monastère. Naturellement, le problème de son authenticité dépasse notre compétence ! Mais, vraie ou fause, cette relique atteste le culte rendu en Valachie, au monastère d'Arnota plus exactement, à saint Michel par l'entremise du Mont Athos.

On connaît les mobiles de la translation en Valachie de la tête de saint Michel : il s'agissait de conjurer une très grave invasion de sauterelles, qui détruisaient les champs et les cultures du pays ⁶.

Le salut ainsi apporté aux cultures valaques se grava dans les mémoires. En 1691, puis en 1729, on fera venir à nouveau de Lavra en Valachie le chef miraculeux du saint. Selon les chroniques du temps, les criquets malfaisants furent conjurés chaque fois avec le même heureux succès ⁷.

Ce miracle perpétré sous Mathieu Basarab et la présence en Valachie de la main du thaumaturge frappèrent indéniablement les esprits. Un érudit de la cour princière, le *vistier* (trésorier) Simon Dediulovici composa même en slave une doxologie (encore inédite) à la gloire de saint Michel de Synnada. Certains savants roumains se sont empressés d'affirmer, sur la foi de la datation erronée d'un manuscrit de l'Académie Roumaine, que le personnage aurait vécu à la fin du XVe siècle ⁸. En fait — comme nous aurons l'occasion de le montrer ailleurs plus en détail — cet écrit (conservé dans un manuscrit jadis en possession du monastère d'Arnota) fut destiné à être chanté devant le reliquaire de la main du saint achetée à prix d'or par Mathieu Basarab.

Voici, enfin, en vue de la constitution du dossier de saint Michel de Synnada, la traduction de l'inscription slave qui orne le reliquaire d'Arnota : „+ Ces saintes reliques, à savoir la main de notre Père parmi les saints l'archevêque Michel de Synnada, les a achetées le pieux prince Jean Mathieu voévode et sa princesse Hélène aux moines de la Sainte-Montagne et il les a payées grand prix et il les a embellies d'argent et d'or et de pierreries, et il les a placées au monastère d'Arnota, où est le temple des archistratèges Michel et Gabriel.

+ Pour que cela leur soit, à eux et à ses parents, à éternelle mémoire. Si quelqu'un les prend ou les vend, que le saint lui-même soit accusateur au Terrible Tribunal (du Jugement Dernier). Et de cette oeuvre s'est occupé le très sacré métropolite Mgr Théophile ⁹.

+ Cet ouvrage a été achevé en l'an 7150, au mois de novembre, le 5e jour“ ¹⁰.

Sur le bracelet entourant la relique on lit encore, et toujours en slavons : „(Reliques) de notre très vénéré Père Michel de Synnada“ ¹¹.

Le voévode valaque acheta encore d'autres reliques „aux moines de la Sainte-Montagne“. Naturellement, dans ce cas également nous ignorons quel monastère s'en sera démuné pour satisfaire à la piété du voévode roumain. Le texte qui accompagne leur reliquaire ressemble de fort près à celui de la châsse de saint Michel. En voici la teneur en traduction :

„+ Cette sainte main de l'apôtre Philippe, l'un des 7 diacres, l'a achetée aussi le pieux prince Jean Mathieu Basarab voévode et sa princesse Hélène aux moines de la Sainte-Montagne et il l'a payée et ornée d'argent et de pierreries et d'or, et il l'a placée au monastère d'Arnota, où est le temple de l'archistratège Michel.

+ Pour qu'elle soit pour lui et ses parents à éternelle mémoire. Si quelqu'un la prend ou la vend, que le Saint lui-même soit son accu-

sateur au Terrible Tribunal (du Jugement Dernier). Et de cette oeuvre s'est occupé le très sacré métropolite Mgr Théophile. Et cet ouvrage a été achevé en l'an 7155, au mois de novembre, le 5e jour¹².

Le reliquaire de saint Philippe date donc de 1646.

Pour nous, la relique de la main de saint Michel de Synnada aura été achetée par Mathieu et donnée à Arnota non pas le 5 novembre 1641 — comme semble l'affirmer la première inscription traduite un peu plus haut — mais en 1646, tout comme la main de saint Philippe. Les deux inscriptions sont identiques, à de minimes détails près. Ce qui frappe c'est que les deux reliques furent offertes à Arnota un 5 novembre. Aussi estimons-nous qu'il y a chance pour que l'orfèvre ait sauté l'unité quand il reproduisit le texte libellé sans doute par le métropolite. Il aura donc écrit par mégarde 7150 au lieu de 7155 sur la châsse de saint Michel de Synnada. Nous ne voyons pas en quoi le 5 novembre aurait pu constituer une date mémorable dans l'histoire d'Arnota ou dans celle de la famille du donateur roumain. Ce jour-là, l'Eglise d'Orient honore la mémoire des martyrs Galaction et Epistème, celle des „apôtres parmi les 70“ : Hermas, Patrovas, Linos, Gaius et Philologos, celle aussi de saint Domninos, comme encore celle des saints Timothée, Théophile et Théotime. Et on leur adjoindra saint Dorothée, les saints Eupsychios et Kartérios, plus saint Pamphyle et saint Silvain. Sans oublier non plus saint Agathangellos¹³ ! Une bévue de l'artiste est donc plus que probable : elle est quasi certaine¹⁴.

¹ AL. ELIAN, C. BĂLAN, H. CHIRCA et Olympia DIACONESCU, *Inscriptiile medievale ale României. 1) Orașul București*, Bucarest, 1965, p. 599 (n° 818).

² G. CIORAN, *Σχέσεις...*, pp. 133—134 ; T. BODOGAE, *Ajutoarele...*, pp. 98—99. Cf. ici-même p. 74. L'église fut démolie en 1911 : G. CIORAN, *op. cit.*, p. 134.

³ Nous utilisons la copie prise par nous à Lavra en 1971. Autre transcription cher CIORAN, *op. cit.*, p. 132. Photographie chez M. BEZA, *Urme...*, p. 49, représentant les donateurs roumains agenouillée devant le saint. Il existe encore à Lavra un autre évangélaire offert par Mathieu Basarab (CIORAN, *op. cit.*, p. 132) mais sa couverture, à filigrane et médaillons en émail nous semble être une oeuvre russe (photo de cette reliure chez M. BEZA, *op. cit.*, loc. cit.) : sans doute le codex (un évangélaire) fut-il donné par le prince valaque et sa reliure remplacée au XVIIIe/XIXe s. par un ouvrage d'apparat, prétentieux et froid.

⁴ P. LEMERLE, A. GUILLOU, N. SVORONOS et Denise PAPACHRYS-SANTHOU, *Actes de Lavra*, I, Paris, 1970, p. 46 et pp. 111—114. Sur saint Michel de Synnada une notice de B. I. PH.(eidas) dans la *Θρησκευτική και ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια* 8, Athènes, 1966, col. 1185—1188 avec portrait du Confesseur à la Phanéroméni de Salamine. (Voir aussi M. Ch. GKETAKOS, *Ἡ μόνῃ Φανερωμένης Σαλαμίνος...*, Athènes, 1966, p. 126). Saint Michel fut sacré évêque par le patriarche de Constantinople Tarasios ; il mourut en exil. Léon V l'Arménien le persécuta. Sa fête est au 23 mai.

⁵ Voir plus bas toutefois nos réserves sur cette date qui nous semble pouvoir être tronquée.

⁶ T. BODOGAE, *op. cit.*, pp. 98—99.

⁷ T. BODOGAE, *op. cit.*, p. 101. Nous reprendrons la question ultérieurement. Néanmoins il n'est pas sans intérêt de donner quelques informations sur le problème des sauterelles. Péril catastrophique pour l'économie, déjà enregistré dans la Bible, ces insectes (dont on connaît 5 000 espèces, mais dont 9 seulement se

livrent à des migrations massives) se forment parfois en essaims ravageurs, qui détruisent toute végétation, laissant derrière eux la désolation et la famine. Leurs nuages — (en Amérique, on en a constaté qui s'étendaient sur 500 km de longueur et 1600 de largeur, volant à 800 m d'altitude et comprenant 124 milliards d'individus!) — se déplacent à une vitesse allant de 20 à 45 km à l'heure. Les sauterelles n'ont pas besoin de boire, mais en revanche elles s'hydratent sans arrêt grâce à une consommation ininterrompue de nourriture pendant le jour. Elles ne prennent jamais leur vol sous 18° C, rarement sous 22°, mais communément entre 29 et 35°; leur température favorite est de 40° C environ. Les naturalistes modernes attribuent le phénomène qui les pousse à se réunir en essaims, à un "stress" dont la cause serait le contact trop fréquent entre congénères. Les sauterelles de Valachie sont les criquets migrateurs (*Locusta migratoria*); leur teinte tire sur le bistre et le vert pâle. Dans le bassin inférieur du Danube, la Russie méridionale, l'Asie centrale on rencontre aussi une forme solitaire de cet insecte, la *Locustana danica*, qui se distingue de l'autre par le nombre de ses mues et quelques autres caractères encore. On ne confondra pas le criquet migrateur et le criquet pèlerin (*Locustana danica*)¹. Les indications ci-dessus de température nous autorisent-elles à induire que lors de l'invasion malfaisante de ces orthoptères conjurée par le chef de saint Michel de Synnada la Valachie aura connu une chaleur exceptionnelle? C'est aux entomologistes et climatologues roumains d'y répondre. (Nos informations d'après I. CHOPARD, I. BERTIN, J. BERLIOZ et P. LAURENT, *Les migrations animales*, Paris, 1942, pp. 35—46; B. GRZIMEK et M. FONTAINE, *Le monde animal en 13 volumes. Encyclopédie de la vie des bêtes. II (Insectes)*, Zürich, (1972), pp. 113—120 (voir p. 26.2 une reproduction en couleur du criquet migrateur); J. LHOSTE, *Des insectes et des hommes*, (Paris, 1979, p. 69).

⁸ Le texte a été signalé d'abord par P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Bucarest, 1959, p. 373 (ms. 178, ff. 7v—8v). PANAITESCU date le manuscrit du XVIe siècle et automatiquement, jugeant nécessaire un recul, assigne à Dediulovici le XVIe siècle! En réalité le contenu du codex prouve qu'il fut composé pour le monastère d'Arnota, placé sous le vocable de la Synaxis des saints Archanges (texte en leur honneur aux ff. 26—68v). On le sait, qu'ils soient grecs ou slaves, les manuscrits renfermant des textes destinés à la célébration des offices ont en général une écriture archaïsante qui peut tromper les paléographes.

⁹ Théophile fut métropolite de Hongrovalachie avant le 20 juin 1636 et il le demeura jusqu'au début de 1648: M. PACURARIU, *Listele cronologice ale ierarhilor Bisericii Ortodoxe Române*, „Biserica Ortodoxă Română“, XCII/3—4, p. 326. Sur son rôle culturel: N. I. ȘERBĂNESCU, *Mitropolitiî Ungrovalahiei*, „Biserica Ortodoxă Română“ LXXVII/7—10, 1959, p. 775—776.

¹⁰ Supra, note 1.

¹¹ Al. ELIAN, etc., *op. cit.*, p. 599, note 1.

¹² *Op. cit.*, p. 600 (n° 819) et, à la note 1, ce texte gravé en slave sur le bracelet de la chaise: „(Main) du saint apôtre Philippe, l'un des 7 diacres“.

¹³ G. C. GEGLES, Μηναίον του Νοεμβρίου, Athènes, s.a, p. 14—50.

¹⁴ Les années du pontificat de Théophile (supra, note 9) ne nous sont d'aucun secours, puisqu'il occupa sa haute dignité aussi bien en 1641 qu'en 1646.

XIV. MANUSCRITS ET LIVRES

Quelques exemples

Les monastères athonites possèdent des manuscrits et de vieux livres provenant des Pays roumains. Ecrits tantôt en grec, tantôt en slave, plus rarement en roumain, ces documents des relations roumano-athonites n'ont pas encore été recueillis systématiquement, ni étudiés.

Il en est du reste de même des objets d'art religieux. C'est qu'il n'existe pas encore d'inventaire complet des manuscrits, livres et objets de piété éparpillés à travers toute la Sainte-Montagne.

Nous n'avons pas nous non plus essayé de recueillir tous les témoignages les concernant. Du reste, ces manuscrits et ces vieux livres ne peuvent entrer en ligne de compte que dans la mesure où l'on sait pertinemment quand et à quel monastère l'un d'eux a été offert à l'Athos, et par qui. Comme nous ne faisons pas un exposé des relations roumano-athonites des origines à nos jours, nous devons laisser de côté tout témoin dépourvu de chronologie. Même s'il s'agit d'un manuscrit de quelque antiquité. C'est qu'il a pu n'importe quand parvenir à tel ou tel monastère. Voici donc, mais uniquement à titre informatif, quelques exemples. D'autres, que nous ne répéterons plus ici, se trouvent cités à divers chapitres de notre ouvrage.

Certains de ces manuscrits conservés en Roumanie, proviennent de hauts lieux athonites. D'autres, par contre, ont suivi la route inverse. Nous avons par exemple eu l'occasion de signaler divers liturgiques et certains livres d'office dont des voévodes, des seigneurs, des marchands, firent don à des sanctuaires athonites. Mais voici quelques autres exemples, choisis au hasard.

C'est à Chilandar que fut écrit, en 1408, un manuscrit — aujourd'hui disparu — que le grand savant et écrivain roumain du XIXe siècle Alexandre Odobescu avait découvert au monastère de Bistrița, en Olténie. Directement ou par l'intermédiaire des parents serbes de la princesse Despina, l'épouse du voévode Neagoe Basarab, ce codex parvint donc en Valachie au début du XVIe siècle ¹.

Le manuscrit slave 299 de la bibliothèque de l'Académie roumaine, à Bucarest, provient de Saint-Pantéléïmon ². Il semble avoir été écrit au début du XVIe siècle et il a appartenu au même couvent roumain de Bistrița ³. Sans entrer dans les détails ⁴, il suffit de noter ici qu'il renferme des homélies de saint-Epiphane de Chypre, de saint Jean Chrysostome, de Jean (Damascène ?), de saint Athanase d'Alexandrie, de Grégoire de Nysse, du patriarche Jean de Constantinople (lequel ?), d'Eusèbe d'Alexandrie, de Diadoque de Photicée, de Basile de Séleucie, du patriarche Proclus de Constantinople. Leur examen permettra un jour de mieux connaître la diffusion de la littérature patristique dans les Pays roumains. Contentons-nous de noter encore que ces homélies constituent un tout organique axé sur les dimanches et jours de fête, depuis le Vendredi-Saint jusqu'à la Pentecôte ⁵.

Ce codex, qui fut écrit à Saint-Pantéléïmon a été retrouvé à Bistrița, la fondation des puissants boyards Craiovescu, donateurs et fondateurs à ce monastère athonite comme aussi à Saint-Paul ; on admettra sans difficulté qu'il fut apporté de l'Athos par leurs soins pour leur couvent d'Olténie. C'est du reste le cas d'un autre codex slave de l'Académie de Bucarest, le ms. 254. Il s'agit cette fois d'un ménée slavon du mois de septembre. Au f. 98v une notice slave précise que „Ce livre est un présent du monastère de Saint-Pantéléïmon à messire — *panu* — Barbu et au dvornic Pârvul avec leurs frères“ ⁶. Evidemment, ces grands

seigneurs l'offrirent à leur tour, ou le laissèrent en héritage, à leur fondation olténienne. Nous pensons être en mesure de dater le don fait par les moines du Rossikon pour reconnaître les mienfaits dont ils étaient redevables aux seigneurs d'outre-Danube. Les quatre frères Barbul, Pârvul, Danciul et Radul, appartenaient à la plus haute noblesse de Valachie. Barbul, l'aîné, figure dans nombres de chrysobulles valaques en tête du conseil princier mais sans précision de fonction de 1482 à 1484. En 1495 il est grand ban, le plus haut des dignitaires valaques, puisqu'il prenait rang aussitôt après le voévode lui-même et était en qualité de gouverneur de l'Olténie, une sorte de vice-prince. La fonction de grand ban sera la sienne sous plusieurs princes, et jusqu'en 1520. Son frère Pârvul fut grand vornic (*dvornic*) — maire du palais, ministre de l'intérieur — dès 1482 : tantôt il est en fonction, tantôt ex-grand vornic : mais il porte le titre en 1482, 1486—1493, 1495—1501, 1507 — 1509 et mourut en 1512. La donation du manuscrit est antérieure à 1495 quand Barbul commence à porter le titre de ban. Compte tenu des indications ci-dessus relatives à Pârvul, indiqué comme *dvornic* en fonction, il nous reste donc les années 1482 à 1493 comme période-limite où ce présent athonite fut offert à des seigneurs roumains⁷. On rapprochera de cette chronologie la date du plus ancien chrysobulle valaque décerné au monastère de Saint-Pantéléimon, celui de Vlad le Moine du 12 juin 1487⁸. Or les quatre frères Craiovescu furent „*vlastelini*“ de ce voévode, c'est-à-dire de très puissants boyards que leur influence mettait au rang de premiers conseillers du prince, auquel souvent ils s'apparentaient⁹.

L'un des tout premiers livres imprimés en Roumanie, l'*octoèque* slavon de 1510, a été retrouvé à l'Athos, à Chilandar par V. Grecu, en 1937. Notre maître regretté en a déposé une copie photographique à la bibliothèque de l'Académie roumaine. Le frontispice élégamment gravé qui réhausse cette belle édition a été reproduit plusieurs fois déjà¹⁰. L'imprimeur, le moine monténégrin Macaire, à qui l'on doit plusieurs des livres imprimés en Valachie de 1500 à 1512¹¹, semble être devenu par la suite higoumène des moines de „la Tour de l'Albanais“, dépendant de Chilandar. Erronément, des historiens roumains ont cru que ce moine-imprimeur était devenu métropolite de Hongrovalachie sous le règne de Neagoe Basarab¹². La chose est matériellement impossible, car même préposé par la suite à l'higouménat d'un monastère, il n'aurait pu s'intituler hiéromoine, comme c'est le cas de son homonyme de Chilandar.

Vu qu'il n'existe pas jusqu'à ce jour d'inventaire systématique des livres anciens conservés dans les bibliothèques athonites, il nous est très malaisé d'aborder ce chapitre de la diffusion des ouvrages imprimés en Roumanie à l'usage des peuples orthodoxes¹³. Dans la préface même du premier des livres qu'il fit imprimer (*l'Euchologe slavon* de 1653) le prince de Valachie Mathieu Basarab déclare en faire présent à tous les vrais-croyants, Moldovaques (=Moldaves), Hongrovalaques (=Valaques), Russes, Serbes et Bulgares¹⁴. Déjà en 1637 un moine catholique, François Marcanich, notait que ce voévode se proposait „de réimprimer les

livres d'église du rit oriental, dont se servent les prêtres et les moines de sa principauté et de nombreuses autres provinces, telles la Moldavie, la Russie, la Bulgarie, la Serbie, la Rascie, l'Hertzegovine, la plus grande partie de la Thrace et de la Macédoine jusqu'à la Sainte-Montagne" ¹⁵.

En Valachie au monastère de Govora, une imprimerie fut créée dont la cheville ouvrière était l'higoumène en personne, Méléti (Meletie) le Macédonien. Dans la préface même du psautier slavon publié le 30 janvier 1637, il déclare textuellement „avoir pris amour pour cet art de l'imprimerie lorsqu'il reçut l'habit monacal à la Sainte-Montagne de l'Athos, à la grande laure monastique appelée Zographou" ¹⁶. Il est piquant de remarquer que ce fut à l'Athos même que ce caloyer (sans doute un slave macédonien) commença à s'intéresser à l'édition de livres, alors que la Sainte-Montagne n'y possédait aucune presse. Sans doute aura-t-il vu à Zographou des volumes imprimés, qui susciterent sa vocation.

Nous ne saurions entrer ici dans le détail des titres qui furent imprimés à Govora, puis à Dealu où, en 1642, l'imprimerie fut déménagée. Mais nul ne doutera que nombre d'exemplaires des divers ouvrages publiés dans ces deux couvents roumains, prirent le chemin de l'Athos. Nous dirons toutefois quelques mots de l'un d'entre eux, car il a été retrouvé à Chilandar même, la traduction slave de l'*Imitatio Christi*. La bibliothèque de ce monastère en possède même un doublet, alors qu'aucun exemplaire complet ne se trouve plus en Roumanie ¹⁷. Le livre parut au monastère de Dealu en 1647. Traduit du latin par le grand lettré valaque que fut le logothète Udriște Năsturel, il vit la lumière de l'impression aux frais de sa soeur Hélène, l'épouse du voévode Mathieu Basarab. Dans un petit poème de six vers, en slave, il fait la louange de la princesse en tête du volume, dont la préface est dédiée au savant métropolite de Moldavie Varlaam, avec lequel le boyard valaque collaborait étroitement à défendre l'Orthodoxie contre la propagande calviniste des princes hongrois de Transylvanie. L'existence de deux exemplaires de cet ouvrage à Chilandar atteste l'intérêt que l'on portait à cette perle de la mystique catholique médiévale même dans les milieux les plus fidèlement attachés à l'orthodoxie traditionnelle. On retiendra toutefois que le voévode Mathieu Basarab, grand bienfaiteur de l'Orthodoxie, était en excellents rapports avec les missionnaires catholiques et que son beau-frère Udriște menait avec eux le dialogue pour une union éventuelle sur les bases du Concile de Florence ¹⁸.

Addendum : Ce chapitre était achevé quand nous avons pris connaissance du livre de D. BOGDANOVIĆ et D. MEDAKOVIĆ, *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilandara. Stare štampane knjige manastira Hilandara*, Belgrad, 1978, 323 p. Il s'y trouve de nombreux manuscrits valaques et moldaves, dont les colophons n'apportent rien de nouveau à ce que nous avons exposé à travers les recherches d'E. Turdeanu, au chapitre des relations avec Chilandar (voir l'index de ces manuscrits p. 315). Quant aux livres anciens, l'ouvrage s'est limité à

l'inventaire de ceux des XVe et XVIe siècles : là aussi, d'assez nombreux titres imprimés en Valachie (voir pp. 277—278, passim). Nous y reviendrons à une autre occasion.

¹ Al. ODOBESCU, *opere* (éd. critique par Al. Dima, Marta Anineanu et V. Căndeia), II, Bucarest, 1967, pp. 128—131 et p. 548. Cf. E. TURDEANU, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, „Cercetări literare”, IV, 1940, p. 69 et *nvățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* (éd. crit. par Fl. Moisiu, D. Zamfirescu et G. Mihăilă), Bucarest, 1970, p. 70. Nous ignorons le contenu de ce manuscrit.

² P. P. PANAITESCU, *Manuscrisele slave din Biblioteca Academiei R.P.R.*, I, Bucarest, pp. 401—403. Pour sa provenance cf. la notice de la feuille liminaire apud PANAITESCU, *Catalogul*, p. 403 (il nous avait échappé dans la rédaction de notre *Aperçu critique* car, à première vue, le texte de la notice slave est déroutant : „Ce livre appelé Pantéléimon, etc.”. Mais nous pensons que les éditeurs des *Învățăturile lui Neagoe Basarab* — supra, note 1, p. 70 — l'ont avec raison restitué au monastère athonite).

³ *Învățăturile...*, éd. cit., p. 70.

⁴ On peut les trouver dans le catalogue cité de PANAITESCU.

⁵ *Învățăturile*, éd. cit., p. 70.

⁶ P. P. PANAITESCU, *op. cit.*, pp. 352—353 ; D. P. BOGDAN, *Despre danile...*, p. 30, n. 2. Cf. aussi P. Ș. NĂSTUREL, *Aperçu critique...*, pp. 121—122.

⁷ Sur ces quatre boyards : N. STOICESCU, *Dicționar...*, pp. 17—19.

⁸ Ici-même, p. 324.

⁹ N. STOICESCU, *Sfatul domnesc și marii dregători din Țara Românească și Moldova*, Bucarest, 1968, pp. 32—34.

¹⁰ Voir pour plus de détails P. Ș. NĂSTUREL, *Aperçu critique...*, p. 121 et note 141.

¹¹ Voir par ex. le traité *Istoria literaturii române*, I, Bucarest, 1964, pp. 250—258 ; I.-R. MIRCEA, *Considérations sur les premières oeuvres imprimées à caractères cyrilliques*, Association internationale du Sud-Est européen. „Bulletin”, X/1, 1972, pp. 111—120 (not. pp. 115—117) des Etudes.

¹² P. Ș. NĂSTUREL, *Recherches sur les rédactions gréco-roumaines de la Vie de saint Niphon II, patriarche de Constantinople*, Revue des études sud-est européennes, V/1—2, 1976, pp. 41—75 (avec bibliographie).

¹³ En ce qui concerne les livres imprimés en Roumanie au cours des siècles et conservés à la bibliothèque patriarcale d'Alexandrie, nous avons pu, grâce au catalogue dressé par Th. Moschonas, en présenter la diffusion et en souligner l'intérêt : P. Ș. NĂSTUREL, *Vechi tipărituri românești în biblioteca patriarhiei din Alexandria*, „Ortodoxia”, IV/3—4, 1952, pp. 516—525. Un travail similaire sur les ouvrages parus dans les principautés roumaines et parvenus ou conservés à l'Athos présenterait certainement une utilité, dont nous sommes peut-être nous-même loin de soupçonner toute l'importance. C'est là un desideratum de l'avenir.

¹⁴ C. C. GIURESCU, *Istoria Românilor*, III/2, Bucarest, 1946, p. 891.

¹⁵ Idem, ibidem.

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 804.

¹⁷ P. V. NĂSTUREL, *Genealogia Năsturelilor*, „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, XI/2, 1910, p. 296 (avec facsimilés communiqués par St. NICOLAESCU, p. 322) ; sur ce livre voir aussi D. H. MAZILU, *Udriște Năsturel*, Bucarest, 1974, pp. 119—189 (p. 121 mention peu sûre de l'existence autre fois d'un exemplaire de cet ouvrage au monastère de Tismana, en Oltenie, et aussi d'un autre, mutilé, conservé à la bibliothèque de l'Académie Roumaine, à Bucarest). Sur les rapports entre Chilandar et la Valachie sous Mathieu Basarab, v. ici-même, p. 140—141.

¹⁸ D. GĂZDARU, *O ipoteză filologică și date inedite despre episcopia catolică a Argeșului*, „Buletinul Bibliotecii Române”, Freiburg I. Br., II (VI), s.n. 1969 —

1970, p. 105 sqq (rapport d'un évêque polonais, en 1644, sur le drame que le prince roumain ressentait devant la simonie du trône oecuménique et son désir de recevoir de Rome une solution); P. V. NASTUREL, *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf tradusă de... Udriște Năsturel...*, Bucarest, 1904, p. LXVII (lettre latine du Minorite croate Raphaël Levakovitch à Uriel, i.e. Udriște Năsturel, peu après 1638); voir aussi D. H. MAZILU, *op. cit.*, pp. 37—38 et 126—127, note 2.

XV. ART ATHONITE ET ART ROUMAIN

Quelques considérations

Peut-être a-t-on tant soit peu exagéré en Roumanie, l'importance de la Sainte-Montagne dans le développement unitaire de l'art orthodoxe des Balkans. Pour le prouver, il faudrait connaître les noms des artistes qui décorèrent les édifices religieux des différents pays du Sud-Est européen. Or, jusqu'ici, la plupart demeurent anonymes et les peintres les plus doués ne sont pas attestés comme ayant pratiqué leur métier en pèrègrinant à travers la Péninsule balkanique. On rencontre des „zoographes” grecs dans les Pays roumains, dès le XIVe siècle, et bien des fois au XVIe et au XVIIe siècles¹. Mais comment attester leur présence individuelle dans tel coin des Balkans et des principautés roumaines également? Certes, un artiste comme Georges de Trikala, mort en Moldavie en 1530 et enseveli à l'église princière de Hirlău, sans doute recouverte extérieurement de ses peintures, suggère la réalité d'un lien entre les fresques balkaniques et celles de Moldavie². De même un certain Stamatélos Kotronas, originaire de l'île de Zante, assuma en 1554 le soin de décorer l'église conventuelle de Rîșca (fondation du célèbre évêque de Roman Macaire, qui dota le couvent de Dionysiou d'un pareklésion³. Mais l'un comme l'autre avaient-ils jamais mis les pieds au Mont Athos? En fait, cette unité tient avant tout au respect, à la survivance très forte de la tradition byzantine. Sans doute aussi aux carnets de peinture transmis de maître à élève. Il y a là un vaste champ d'investigation à peine défriché. Des répertoires iconographiques illustrés permettront petit à petit de reconnaître les ressemblances, les traits communs, les écoles. On l'a jusqu'à présent trop affirmé sur des sentiments subjectifs. Certes, les impressions que laissent les ensembles peints athonites autorisent de penser à des liens très forts entre leurs représentations et celles que l'on peut encore admirer au nord du Danube. A Kutlumus, à Dionysiou, à Dochiariou, par exemple, tout comme à l'église de la Transfiguration des Météores, j'ai éprouvé le sentiment très vif de me retrouver dans une église roumaine. Mais n'était-ce pas parce que j'avais d'abord connu les monuments de Roumanie? Un chercheur familiarisé en premier lieu avec les édifices balkaniques, notamment athonites, n'aura-t-il pas le sentiment inverse le jour où il visitera les églises édifiées en terre roumaine? Où est le vérité? A notre avis, il est encore

trop tôt pour prendre position, et de longues études s'avèrent absolument indispensables. „L'aspect unitaire de l'art religieux dans toute la zone sud-est-européenne est redevable, sans doute, à l'incontestable autorité traditionnelle du Mont Aathos“ affirme Maria Ana Musicescu⁴. Alors, pourquoi est-ce à partir du XVIIe siècle, quand précisément les moines grecs possèdent bon nombre de métôches à travers la Valachie et la Moldavie, et cela encore plus au XVIIIe siècle et que leur influence croît, que l'on assiste à la décadence artistique de l'art roumain, et athonite également ? Le problème est donc bien plus complexe qu'on ne l'a prétendu. L'influence artistique du monachisme athonite a pu être surfaite. L'avenir nous l'apprendra. Logiquement l'art „athonite“ devrait être une synthèse de l'art orthodoxe en raison de l'origine multiple de ses moines, comme aussi de ses protecteurs, de ses fondateurs et de ses bienfaiteurs.

L'éclat du Mont Athos a influencé aussi la peinture valaque. L'archidiacre arabe Paul d'Alep, fils du patriarche Macairê d'Antioche qu'il accompagna dans les Pays roumains et en Russie en 1653—1658, décrit à propos de l'ensemble du palais métropolitain de Târgoviște l'iconographie qui décorait, du temps du prince Mathieu Basarab, les cellules de cet édifice. „Tous les murs, dit-il, sont recouverts de peintures merveilleuses représentant des animaux terrestres et marins, avec une vue de Jérusalem et de ses monastères, de la Montagne de Dieu, le Mont Sinaï tout entier, du Mont Athos avec ses vingt-quatre monastères, et de la mer : tout cela est clairement représenté“⁵.

Cette vue d'ensemble du Mont Athos nous remémore de ces vieilles gravures du XVIIIe siècle que l'on voit encore dans les couvents de la Sainte-Montagne⁶. Mais la chose nous fait penser aussi à décoration de l'exonarthex de l'église du monastère de Plătărești, où nous contemplâmes, voici un quart de siècle, la représentation schématique des monastères athonites, chacun avec son nom. Or Plătărești remonte à Mathieu Basarab⁷. Peut-être y a-t-il là un motif iconographique peu connu de l'art valaque au XVIIIe siècle. Les scènes furent-elles exécutées par des artistes grecs ? ou bien par des peintres roumains revenus de pèlerinages aux Lieux Saints ? Il est difficile de répondre.

On cite communément l'église conventuelle de Snagov (Valachie), qui rappelle l'architecture athonite. C'est, sous son aspect actuel, un édifice du temps de Neagoe Basarab⁸. En revanche d'aucuns tiennent le katholikon de Dochiariou pour une église moldave : nous nous sommes déjà prononcé là-dessus⁹.

Les trésors athonites regorgent d'objets religieux venus de Moldavie ou de Valachie. On pourrait dire que le Mont Athos est un musée d'art, dont la section roumaine est richement représentée : icones, broderies, manuscrits, argenterie, tout y est. Mais en Roumanie on trouve bien des objets similaires que l'on attribue d'office à l'art roumain, encore que la chose ne soit pas toujours prouvée : c'est, par exemple, le cas de croix finement travaillées dans du bois de cyprès ou dans du buis. Il s'y trouve aussi des objets qui ont, à l'occasion des déplacements des caloyers, quitté la Sainte-Montagne. Mais si l'Athos est un

musée comportant une riche section roumaine, il est aussi une bibliothèque et un dépôt d'archives, dont les trésors sont encore mal connus. Les moissonneurs auront la partie belle le jour où leur accès ne soulèvera plus de chicanes.

¹ Corina NICOLESCU, *Icones roumaines*, Bucarest, 1971, pp. 13—32 (où l'on trouvera des noms de peintres ayant oeuvré en Roumanie).

² Opinion d'André GRABAR : cf. P. Ș. NĂSTUREL, „Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher“, XXI, 1976, p. 353.

³ S. ULEA, *Un peintre grec en Moldavie au XVIIe siècle : Stamatêlos Kotronas*, „Revue roumaine d'histoire de l'art. Série Beaux Arts“, VII, 1970, pp. 13—26 ; sans l'inscription grecque laissée par cet artiste à la proscomidie, on pourrait douter que les peintures de Rîșca aient été exécutées par un Grec, car cet artiste alla jusqu'à reprendre des procédés familiers aux peintres roumains d'une époque antérieure (voir aussi nos observations dans les „Byz. neugr. Jahr.“, tome cité, pp. 352—355). Sur le pareklésion de Dionysiou, voir ici-même.

⁴ Maria Ana MUSICESCU, *Y a-t-il un art „phanariote“ dans les Pays roumains ? Quelques considérations préliminaires*, dans le volume „Symposium“ „L'époque phanariote, 21—25 octobre 1970.“ A la mémoire de Cléobule Tsourkas, Thessalonique, 1974, p. 257.

⁵ Nous utilisons la récente traduction roumaine de Paul d'Alep effectuée sur les manuscrits arabes par Madame M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru dans le volume *Călători străini despre Țările Române*, VI, Bucarest, 1976, p. 119. Cf. aussi Gr. IONESCU, *Histoire de l'architecture en Roumanie de la préhistoire à nos jours*, Bucarest, 1972, p. 340 qui cite ce texte comme suit : „(le Mont Athos) avec ses 24 monastères donnant sur la mer, tous montrés clairement et à une grande échelle“. Qui a raison ?

⁶ P. M. MYLONAS, *Athos und seine Klösteranlagen in alten Stichen und Kunstwerken*, Athènes, 1963, 208 p. en a reproduit un nombre appréciable.

⁷ L'église conventuelle de Plătărești remonte à 1646. Elle fut réparée et peinte au XVIIIe siècle : N. STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I) Țara Românească*, t. 2, (Craiova), 1970, p. 491.

⁸ N. GHIKA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, I, Bucarest. 1927, pp. 153—155 et fig. 94—118. Cf. aussi P. Ș. NĂSTUREL, *Aperçu critique...*, p. 125.

⁹ Supra, p. 241.

GHEORGHE I. FLORESCU

DONALD E. BAIN (St. John Fisher College, Rochester, New York)

WILLIAM S. CULBERTSON AND ROMANIA (1925 — 1928) *

„Rumania, however, from the palace down, is made up of ordinary human beings with ordinary human interests and emotions. They are no better and no worse than the average so-called civilized people the world over“¹. Such concise appreciations, which even today astonish us by their unchanging truth, were made on January 22, 1927, by William Smith Culbertson (1880—1966), who was informing the White House on the circumstances peculiar to the country from the Danube's mouth, confronted as it was with certain distortions of reality spread by various foreign political circles.

But who was William S. Culbertson? The dictionaries, the encyclopedias and the latest exegetists consider him to have been a lawyer. But the man who was to link his existence to Romania, and not in a common way, has equally distinguished himself as a historian, an economist, a professor, a memorialist and, of course, as a diplomat. After having graduated from the famous Yale University, where he also received his Ph. D., in 1911, with the thesis entitled *Alexander Hamilton. An Essay*, he successively became a counsellor and member of the board of review of the Federal Trade Commission, a member and vice-chairman of the U.S. Tariff Commission, and a professor at the well-known Georgetown University in Washington, D. C. A learned and diligent person, an expert in European affairs and the great problems of his time, Culbertson was a patriot, thus illustrating each of the postures his long life has offered him. He has been studying all his life and this not in order to satisfy any self-pride. For instance, when speaking about the Library of Congress, whose image is that of a sanctuary of universal science, the American diplomat has stated as early as 1909 that the edifice next to the Capitol is the „grandest place on earth“, where he would have liked to live half of his life, provided that the other half of it had offered him the opportunity of putting into practice the knowledge acquired by reading².

* An ample version of this text has been delivered at the „A. D. Xenopol“ Institute of History on October 14, 1988.

¹ Library of Congress. Manuscript Division, William S. Culbertson Papers, Speech, Article, and Book File. Notes for Books on Rumania and Chile, Container no. 100, Report of January 22, 1927.

² J. Richard Snyder, *William S. Culbertson: In Search of a Rendezvous* (Washington, D.C., University Press of America, 1980), p. 26; Gheorghe I. Florescu, Donald E. Bain, *Romanian Political Realities in An American Vision (1927)*, in *Foreign Sources for the History of the Romanians*, Edited by Ștefan S. Gorovei (Iași, „Al. I. Cuza“ University, 1988), pp. 285—291; Gheorghe I. Florescu, *Nigrim and William S. Culbertson*, in „Ateneu“ Almanach 1989, Edited by the journal *Ateneu* (Bacău, 1989), pp. 90—92.

In the spring of 1925, in certain governmental American circles there began to be discussed the eventuality of appointing Culbertson as U.S. representative in Romania, in a moment when the diplomatic relations between Washington and Bucharest went through a period of crisis. On April 23, 1925, when accepting this position, during a confidential interview with Senator Charles Curtis, he insisted on the fact that after his talk with the President of the United States, he realized that his new investiture was a necessity, since Coolidge „considers me especially qualified to handle the issues now pending between our government and Rumania and that he desires me to take the position“³. On July 25, 1925, the new diplomat arrived in Bucharest, where he was to stay until April 15, 1928. Before making any other comments necessary in an exposé such as this one, we ought to mention that on January 16, 1926, that is not long after his arrival in Bucharest, Culbertson made the following confession on the occasion of a public meeting: „I am enjoying this land which, in its expanse and wealth, so truly typifies the resourcefulness of this people. [...] The unlimited resources of the mines, the fields, and the forests, — these are worthy of this great nation and of those vital social and spiritual traits which characterize your national life“⁴.

If, at the beginning, he was not so pleased with the prospects offered by his coming to Bucharest, having in mind another capital, the American envoy was to gradually understand that Romania was a peculiar country, with a history and a people deserving his whole admiration. Moreover, he will point out that Romania held an exceptional geographic and strategic position, „so that the Eastern political situation is constantly before us. Internally Rumania also presents many interesting phases“⁵. While appearing before Romanian public opinion as a representative of the New World, Culbertson did not restrict his activity to the sphere of the duties involved by his diplomatic position, because he considered, as he wrote in his diary on October 3, 1925, that „I am here to learn Rumania“⁶. We can thus mention that, from the very beginning, his intention was to sound and understand the specificity of the Romanian world, taken as a constituent of the European one, since only this way could he contribute to the bringing together of, and the collaboration between, the country he was coming from and the one he was in at that time. Surprised by the fact that for many of his fellow countrymen Romania was still a *terra incognita*, in spite of the two countries having fought side by side during World War I, the American diplomat has also played the role of a propagator of Romanian culture and civilization in the space between the Atlantic and the Pacific. That is why he visited all the provinces of the country where he was living in as a resident, and even intended to write a book about Romania. He has been fascinated by Romanian countryside, ad-

³ Library of Congress. Manuscript Division, William S. Culbertson Papers, Bound Correspondence, Container no. 48, 1922—1928, W. S. Culbertson to Charles Curtis, April 23, 1925.

⁴ Idem, Container no. 53, 1926.

⁵ Idem, Container no. 51, 1925.

⁶ Idem, Diaries, Container no. 5, W. S. Culbertson, *Journal*. 1924—1926, October 3, 1925, p. 108.

mitting as early as September 1925 that „the peasant life interested us“⁷. When speaking about folk music, for instance, he noticed that it was „vigorous and joyous. It perhaps reveals why these people have for centuries preserved their natural and racial unity in spite of invasion and persecution“⁸. As it was natural, Culbertson proved to be an expert of that country's history. The researcher who, writing about Alexander Hamilton, had thoroughly studied the past of his people, was aware of the fact that to understand the present implied first of all a permanent coming back to history. We could undoubtedly explain only this way the steadiness of his insisting on one of the fundamental chapters in Romanian history, a chapter often forgotten or avoided. „The world has little interest in the array of Wallachian princes who ruled, some of them often only for a few months, at Curtea de Argeș, at Campulung and at Targoviste. Occasionally one of them became a factor in world history, but usually their time was absorbed in petty local quarrels. Together they played an important part in the conflict with the Turks and for this they are entitled to the gratitude of those who believe in the greatness of European civilization“⁹. Arrived in Iași, by way of example, he was glad that before entering the tumult of a new-born day (November 17, 1925), he had „a chance to recall the history which centers at this old capital of Moldavia—Stephen the Great who fought 40 wars in 40 years and built a new church after each one; Cuza who put one over on the meddling 'great powers' and forced the union of Moldavia and Wallachia, Etc.“¹⁰. By confessing both to himself and to the future the feelings he experienced when being confronted with the church of the „Three Hierarchs“, he put down the following reflection: „If I were God, it would take many churches like this one to save his soul from Hell“¹¹. He was equally fascinated by the people and history of that country and by the Romanian landscape, with which he fallen in love for good. In September 1928, in a letter from the remote Santiago (Chile) to his successor as minister in Bucharest, he could not help being nostalgic, overwhelmed by his remembrances and declaring that „When I think of the beautiful autumn months in Romania, I confess I am a bit homesick“¹². He will miss, and be interested in, Romania for all the rest of his life. He will feel linked to that country by the memories of his diplomatic beginnings, by the wonderful days spent there, which were to make up a distinct chapter of his life, by the friendship with certain outstanding personalities, by having known a culture and a civilization by means of which he had understood Europe, and, finally, but not lastly, he will for ever be indebted to Romania by the fact that one of his daughters (Mary Josephine) was born there. Because of all this and, of course, for many other reasons, on June 25, 1926, he wrote in his diary (after a trip to U.S.) about „arrival 'home'“¹³, that is in Bucharest. The inverted commas between which the word

⁷ *Ibidem*, Septembar 14, 1925, p. 102.

⁸ *Ibidem*, November 17, 1925, pp. 130—131.

⁹ *Idem*, Bound Correspondence, Container no. 52, 1925—1927.

¹⁰ *Idem*, Diaries, Container no. 5, November 17, 1925, p. 125.

¹¹ *Ibidem*, p. 128.

¹² William S. Culbertson Papers, Bound Correspondence, Container no. 57, 1928, W. S. Culbertson to Charles S. Wilson, September 29, 1928.

¹³ *Idem*, Diaries, Container no. 5, June 25, 1926, p. 178.

home was placed were not necessarily the expression of a momentary malice, but were meant to emphasize that it was not America, but Romania he had got to consider as his *home*.

The interval during which Culbertson was a diplomat in Bucharest has been one of the most fruitful stages of interwar Romanian-American relationships. The years 1925–1928 represented a period during which a series of official documents concerning the diplomatic, economic, and cultural relations between Romania and the States were negotiated and signed, and thanks to the American minister in Bucharest, Romania became more known in Walt Whitman's fatherland. He has never considered himself, or acted as, a mere political informer, and his diplomatic reports did not restrict to an impersonal rendering of certain Romanian facts or events. By just reading those reports we can remark that Culbertson felt implied in the developments he described and tried to judge them as an historian. The information he transmitted to the State Department always went beyond a routine description of facts, ending with general pertinent judgements which tried to foresee future. Moreover, he was a declared enemy of those who, due to circumstances or lack of understanding, were deforming Romanian realities. At the end of the reports on January 22, 1927, for instance, he wrote that "with the dramatics of the Queen and with the newspaper men who still find Rumania the happy hunting ground for strange stories, it is no doubt difficult for the American people to give to Rumania a reality. Rumania has too often been the subject of lurid and often false stories of cruelty or of distorted scenes fit only for a comic opera" ¹⁴. Failing to impose rectitude in a field which influenced in a decisive way the public opinion, he had nothing to do but draw attention, not without occasional humor, to the fact that "visitors arriving in Bucharest who have read the newspaper stories fabricated in Vienna, Budapest and Berlin are disappointed when they find no revolution is in progress in Rumania" ¹⁵. A witness and interpreter of the so complex and often misleading scenery of Romanian political life, Culbertson recognized his predilection to sound and decode the realities of that time, in order to point out certain possible conclusions. As it was to be expected, his presumptions have not always turned into as many realities. Actually, it was impossible for someone interested in the evolution of Romanian political life, among other things, to exactly and minutely perceive the development of such a complex historical process. However, his conclusions and "prophecies" impose W. S. Culbertson as a leading expert in Romanian realities, an hypostasis implying an high responsibility and a doubtless probity. It is not by chance that he, when many people could be influenced, as he himself wrote, by "the stories appearing in the press, which usually are colored by the intentionally hostile atmosphere of Vienna, Budapest, or Berlin" ¹⁶, reported to the White House, on June 11, 1927, in terms excluding the inherent diplomatic reticences, that "Rumania's internal politics will not take the

¹⁴ Idem, Speech, Article, and Book File. Notes for Books on Rumania and Chile, Container no. 100, Report of January 22, 1927.

¹⁵ Idem, Report of December 9, 1927.

¹⁶ Idem, Report of November 13, 1927.

Fascist road taken by Italy”¹⁷. Referring, on so many occasions, to the general evolution of Romania between 1925 and 1928, the American diplomat has, of course, scrutinized, as well its external relations. He was from the very beginning convinced, by supporting his opinions on reliable arguments, that Romania was not a partisan of the states that were accepting war as a solution for clarifying the complications supervened in Europe after Versailles. Subsequently, speaking about Romania's place and role in the context of international relations, in a note sent to the U.S. President on January 19, 1926, Culbertson underlined that “the real international problems of the future lie in those regions for which Rumania is in many ways a frontier. Rumania bridges the east and the west”¹⁸. William S. Culbertson was in the years when he lived in Bucharest and thereafter both an ambassador of America in Romania and one of Romania in the New World. By permanently militating for bringing together the two nations, he declared that “the Government and people of the United States are deeply interested in the Rumanian people who have in the past contributed so largely to the maintenance of the institutions of civilization and who give promise of continuing to contribute to the preservation and development of the heritage which our common life has received from the centuries which are gone”¹⁹.

The moment when he was promoted and appointed an ambassador and his being transferred to Chile proved once again his feelings for the country he left, as well as the Romanians' feelings for a personality that had impressed them by probity, frankness, perspicacity, and good intentions. “I speak sincerely — he confided on September 13, 1928, to the former Romanian Minister of Foreign Affairs, I. M. Mitilineu — when I say that we left Rumania with many regrets [...]. And we have an admiration for your country and a genuine affection for our many friends among your people”²⁰. He has collaborated, a fact which often recognized, in the most cordial terms possible, with I. G. Duca, about whom he had excellent impressions. He said about N. Titulescu that the Romanian diplomat “is a keen mind”²¹. He had a very good opinion about Vintilă Brătianu, and appreciated I. I. C. Brătianu as one of the founders of modern Romania, considering him as a personality of post-war Europe. On November 24, 1927, writing in his diary about the latter's death, Culbertson noted: “Another act in the stirring drama of this dramatic country. He was a truly great man”²². The Romanians, in their turn, had but words of praise about Culbertson. George Boncescu, one of the diplomats of the time, specified that his fellow countrymen would undoubtedly “never forget the finest foreign representative they ever had”²³. The press of the Capital, but not only from

¹⁷ Idem, Report of June 11, 1927.

¹⁸ William S. Culbertson Papers, Bound Correspondence, Container no. 53, 1926.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Idem, Container no. 57, W. S. Culbertson to I. M. Mitilineu, September 13, 1928.

²¹ Idem, Diaries, Container no. 5, October 5, 1927.

²² Idem, November 24, 1927.

²³ Idem, Bound Correspondence, Container no. 57, George Boncescu to W. S. Culbertson, August 22, 1928.

there, was unanimous in expressing identical feelings. In a letter sent to W. S. Culbertson not long after he had left Romania, I. G. Duca wrote that "we will remember with gratitude all what you have done for our country"²⁴. Vintilă Brătianu went even further, and he was the most entitled to do so, saying, after speaking very highly, of the man and diplomat W. S. Culbertson, that the years during which the Romanian-American relations have been mediated by the latter have "contributed to a better understanding between our two countries"²⁵.

Even after leaving Bucharest, Culbertson did not think his connections with Romania should come to an end. In September 1928, writing to the person who was in command over our country's destiny, he informed him that, once back to America, he had done his best to influence the American financial and political circles in order to change their opinion as regarded Romania. Coming up to the expectations of all those who considered him as their friend, he wrote that even if "I am now [...] in another country, I shall be none the less interested in the progressive development of your great country"²⁶. Although far away from Bucharest, he continued to keep in touch with Romania's progress, to which he still felt so attached. Arrived in Chile, where he suddenly was confronted to a complicated state of affairs, Culbertson found, however, time to remember Romania. He was asking for books and information on the latest events supervened in Romania to all his friends in the country he had just left or to those who had visited it. Moreover, shortly after his arrival, he delivered in Santiago a series of speeches about Romania, on which occasion he confessed with an open satisfaction that his Romanian experience has offered him an invaluable informative material for the book he intended to write on international relations²⁷.

His conviction, expressed on October 17, 1928, when he was far away from the country in which he had begun his diplomatic career, was that "Rumania is entering upon an important period of development"²⁸. He once again appeared before everyone, before his contemporaries and before the posterity, as an historian of his time, who, by scrutinizing the past, always tried to foresee future. Actually, there was no other way. It was he who, speaking about the capital where he had been overlooking the old continent for almost three years, did not fail to mention that Bucharest was built up not only in order to face the nomads coming from Asia's steppes, "but also in the path of the Christian and pagan armies which fought for the possession of Southeastern Europe"²⁹. And, once more, it was he who, confronted to a day when everything around seemed history to him, as the atmosphere of the past of the Romanian lands appeared to him, thought that "in the very path of centuries of invasions I felt the might of history upon me but that I looked not to the past but forward to the Rumania of the future"³⁰.

²⁴ Idem, I. G. Duca to W. S. Culbertson, October 12, 1928.

²⁵ Idem, W. S. Culbertson to Vintilă Brătianu, September 27, 1928.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Idem, Diaries, Container no. 5, May 6, 1929; July 27, 1928.

²⁸ Idem, Bound Correspondence, Container no. 57, W. S. Culbertson to Ivy Lee, October 17, 1928.

²⁹ Idem, Container no. 52.

³⁰ Idem, Diaries, Container no. 5, November 17, 1925, p. 131.

William S. Culbertson was not the only American diplomat who was apprehended the exact political, economic, diplomatic, cultural, etc. dimensions of his time's Romania. And he was neither the first, nor the last one to endeavor to confer the Romanian-American relations the value required by the immanent importance of the collaboration between the two countries, a value which could not be reduced to extra-diplomatic or circumstantial grounds. But for him, Romania represented above all a nation with its natural and immutable individuality, a nation whose contribution to the general progress of mankind had been, is and would ever be not only a distinct reality, but also an exemplary one from many points of view.

GENEZA POLITICII PONTICE A HOARDEI DE AUR (1261 — 1265)

Noul regim al Strimtorilor, statuat în 1261, odată cu revenirea bizantinilor la Constantinopol și cu intrarea în vigoare a „libertăților“ acordate de împăratul Mihail VIII Paleologul genovezilor prin tratatul de la Nymphaion, a fost și este considerat drept factor prevalent al lansării și, apoi, al menținerii vreme îndelungată a avântului economic al Mării Negre, fără precedent în evul mediu. Acestei *cauze* primordiale a înfloririi economiei pontice i-a fost găsită și *condiția* favorabilă care i-a îngăduit să-și arate efectele în toată plentitudinea: „pacea mongolă“, ajunsă și ea prin consolidarea Hoardei de Aur, după aproape două decenii de vegetare (1242—1261), la vîrsta matură care o făcea, în sfîrșit, aptă să fie fructificată de mutațiile politice și comerciale petrecute la Strimtori.

Această explicație a lui Gh. Brătianu¹, rămasă pînă astăzi istoriografic neclintită, atribuie, deci, bizanținilor și genovezilor rolul hotărîtor în transformarea Mării Negre în „placă turnantă a comerțului internațional“, recunoscînd mongolilor doar meritul, desigur însemnat, dar pasiv, de a fi asigurat ordinea trebuitoare desfășurării traficului intercontinental, stimulat și drenat spre bazinul pontic de modificările politice și comerciale pe care le-a cunoscut această regiune în 1261.

Viziunea precumpănitor „mediteraneană“ a marelui nostru istoric nu a înregistrat nici o inițiativă mongolă în problemele nemijlocit legate de Marea Neagră. Examinînd Pontul Euxin din perspectiva stepei, se constată însă că interesul mongolilor față de această mare a sporit brusc în jurul anului 1261. Cercetînd mai îndeaproape fenomenul, se întrevăde limpede că acest interes nu a fost un reflex al schimbării regimului Strimtorilor — cum lesne s-ar putea deduce pe temeiul apropierii cronologice —, ci rezultatul profundelor prefaceri prin care trecea lumea mongolă tocmai în acest interval de timp. Aceste prefaceri, care i-au constrîns pe tătarii din Kîpceak să-și afirme perseverent interesele pontice după 1261, au fost, la rîndul lor, rodul contradictoriei evoluții interne a statului genghizhanid din vremea vertiginoasei sale expansiuni. Geneza po-

¹ După ce consemnează cele cîteva atestări ale prezenței venețienilor în Marea Neagră înainte de 1261, istoricul român face următoarea observație restrictivă în raport cu perioada ulterioară: „Totuși nu trebuie exagerată deloc importanța acestor prime contacte (...), comerțul acestor regiuni n-a putut depăși un orizont local, afară poate de traficul de sclavi care a fost permanent înfloritor de la sfîrșitul antichității“. Schimbarea regimului Strimtorilor a coincis, după opinia sa, cu epoca în care Hoarda de Aur „s-a consolidat (...) și a inaugurat sub domnia lui Berke (1257—1266) o politică de relații diplomatice și comerciale foarte întinse“ (Gh. I. Brătianu, *Le mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen Age*, în *RHSEE*, XXI, 1944, p. 39—40, reluat aproape textual de autor în monografia, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 227—228).

liticii pontice a Hoardei de Aur și contribuția mongolă la transformarea Mării Negre în „placă turnantă a comerțului internațional” sînt de neînțeles în afara acestui context istoric.

*

Aspirațiile de dominație universală au constituit fundamentul ideologiei genghizhanide. În concordanță cu această concepție imperială au fost gîndite și problemele comerciale, fapt dovedit concludent, între altele, și de expansiunea vestică a statului mongol.

Străvechiul drum al mătăsii, care lega prin centrele din Asia Centrală și din Iran Extremul Orient de țărmul Mediteranei orientale, s-a impus de la bun început ca fir călăuzitor al cuceritorilor asiatici. Interceptarea punților continentale — Irak, Siria, Egipt — ale schimbului de mărfuri între Oceanul Indian și Marea Mediterană a devenit al doilea obiectiv major în programul expansiunii apusene al mongolilor, program desfășurat în trei etape distincte.

Intenția de a controla și a exploata „drumul persan” (cum vom numi convențional amintita cale a mătăsii) a prins contur încă din prima fază a cuceririlor dirijate de Genghiz han însuși. Fondatorul imperiului a adresat în anul 1218 șahului Mohamed, stăpînul Horezmului și al Iranului oriental, oferta de a încheia un acord comercial, al cărui conținut a fost redat de cronicarul Nesavi în următoarele cuvinte: „Dacă socotiți potrivit să acordăm fiecare de partea noastră un acces facil negustorilor din țările noastre vom fi cu toții avantajați și fiecare își va afla profitul său”². Principiul egalității în drepturi și al avantajului reciproc care se degajă din această formulare era însă contrazis de o clauză de ordin politic — notată de același cronicar —, care lămurește adevăratul sens al acestei propuneri: Genghiz han, a pretins șahului Mohamed să i se recunoască „fiu”, ceea ce în terminologia diplomației medievale a lumii orientale însemna „vasal”³. Refuzul șahului, exprimat prin masacrarea celor 500 de negustori-ambasadori ai hanului, a constituit cauza nemijlocită a declanșării campaniei condusă de generalii Djebe și Subotai, care au devastat între 1219—1223 Horezmul, Iranul, Caucazul și Kipceakul⁴. Această primă expediție spre apus nu a fost în măsură să încorporeze decît un segment relativ redus al „drumului persan”, tătarii retrăgîndu-se la răsărit de Marea Caspică⁵. Direcția de expansiune imprimată

² Mohammed en-Nesawi, *Histoire du sultan Djelal ed-Din Mankobirti, prince du Khwarezm*, traduit de l'arabe par O. Houdas, Paris, 1895, p. 58.

³ *Ibidem*; Brătianu, *La mer Noire. Des origines*, p. 197, a remarcat perspicace acest aspect, subliniat de analiza izvoarelor întreprinsă de I. P. Petrușevski, *Pohod mongol'skih voisk v Srednjuju Aziju v 1219—1224 gg. i ego posledstviia în Tataro-mongoly v Azii i v Evrope. Sbornik statej*, Moscova, 1977, p. 110—118; pentru politica comercială a lui Genghiz han în general, vezi G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, vol. III din *A History of Russia*, New Haven — Londra, 1953, p. 107, care citează, între altele, și detaliatele reglementări ale „codului de legi” genghizhanid (*yasa*) privitoare la regimul creditului comercial, dovadă elocventă a nivelului atins de această căpetenie, venită din lumea nomadă, în înțelegerea problemelor negoțului.

⁴ Descrierea campaniei din anii 1218—1223 reconstituită cu aparat critic după izvoare de B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223—1502*, Wiesbaden, 1965, p. 11—14.

⁵ *Ibidem*, p. 14.

de Ghenghiz han, anume spre Mediterană, și-a păstrat însă nealterat vi-
goarea și după dispariția sa (m. 1227).

A doua mare campanie spre apus (1236—1243), pregătită de emi-
rul Cormaghan prin instaurarea autorității mongole în Iran (1231—1233)⁶,
i-a adus pe călăreții asiatici pînă în Europa centrală și în Asia Mică. Ea
a avut consecințe incomparabil mai ample și mai durabile decît prima,
întrucît a modificat harta politică a unor suprafețe vaste din Europa
răsăriteană și din Orientul Mijlociu. Așezarea stabilă a tătarilor în Kip-
ceak, instalarea unui guvernator imperial în Iran, transformarea sulta-
natului selgiucid de Iconium (după bătălia de la Köse Dag, 1243) și a
regatului Armeniei Mici în sateliți ai împărăției tătare a însemnat și cu-
prinderea întregului „drum persan“, fie direct, fie prin intermediul va-
salilor din Asia Mică, în aria de dominație a ghenghizhanizilor⁷.

A treia expediție panmongolă spre vest (1256—1260) a făcut parte
dintr-un proiect expansiv extrem de ambițios, elaborat sub conducerea
marelui han Möngke (1251—1259). Acest proiect prevedea extinderea
frontierelor imperiului pînă la Oceanul Pacific și la mările vestice, „de
la soare-răsare pînă la Mediterană și la Marea Neagră“, după cum de-
clara cu mîndrie un înalt demnitar mongol unui emisar catolic în 1248⁸.
Kuriltaiul din 1253 a adoptat, într-adevăr, hotărîrea ca oștile mongole
să săvîrșească simultan străpunerile spre răsărit și spre apus. Cu exe-
cutarea lor au fost însărcinați frații marelui han : lui Hülägü i-a revenit
misiunea de a lua în stăpînire Orientul Mijlociu și Apropiat, lui Kubi-
lai aceea de a desăvîrși cucerirea Chinei⁹. Intenția de a deține monopo-
lul marelui comerț est-vest în totalitatea sa rezultă clar din țelurile și
din desfășurarea campaniei apusene, care a vizat anexarea Asiei Mici,

⁶ R. Grousset, *L'Empire mongol (1ere phase)*, t. VIII din *Histoire du monde*,
Paris, 1941, p. 294—295.

⁷ Pentru orientare în vasta literatură de specialitate consacrată desfășurării
și consecințelor campaniilor din perioada 1236—1243, vezi Spulber, *Die Goldene
Horde*, p. 16—30; la un an după victoria asupra selgiucizilor, în 1244, regele
Armeniei Mici, Hethum (1227—1270), a recunoscut suzeranitatea mongolă, trimi-
țîndu-l pe fratele său Sampad la Karakorum să-l reprezinte la înscăunarea mare-
lui han Güyük (1246); fidelitatea armenilor față de tătari, dictată de conside-
rente comerciale și de securitate, a fost, apoi, de nezdruccinat (B. Spulber, *Die
Mongolen in Iran*, Berlin, 1968, p. 44); orașul portuar Lajazzo (Ayas) din Arme-
nia Mică a fost cea mai importantă poartă a „drumului persan“ la Mediterană,
funcție indeplinită pentru Marea Neagră de Trapezunt, tributară și el din 1244
mongolilor (*Sinica Franciscana. Itinera et relationes fratrum minorum saeculi
XIII et XIV*; collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius van
den Wyngaert, O.F.M., Quaracchi, 1929, p. 329, n. 3 și p. 167, n. 4).

⁸ *Ab ortu solis usque ad mare Mediterraneum et usque ad Ponticum* (Afir-
mația aparține lui Ascelinus și a fost notată de Simon de Saint-Quentin, *Histoire
des Tartares*, ed. J. Richard, Paris, 1965, p. 105).

⁹ Deciziile acestui kuriltai i-au fost cunoscute și misionarului franciscan
Guillaume de Rubrouk (*Sinica Franciscana*, vol. I, p. 287); *Insuper ipse Man-
guchan habet octo fratres; tres uterinos et quinque de patre. Unum ex uterinis
[= Hülägü] misit in terram Hasasinorum [= „asasinii“, sectă islamică în Iran]...
et precepit quod omnes interficiantur; alius [eroare, este tot Hülägü] venit versus
Persidem et iam ingressus est eam, ingressurus, ut creditur, terram Turkie
[= sultanatul selgiucid din Asia Mică] et inde missurus exercitus contra Baldac
[= Bagdad] et contra Vastacium [= Ioan Ducas Vatatzes, împăratul bizantin din
Niceea]; unum ex aliis [= Kubilai] misit Cathaiam [= China] contra quosdam
qui nondum obediunt; Grousset, *L'Empire mongol*, p. 313—315; Spulber, *Die Mon-
golen in Iran*, p. 48—49 și Vernadsky, *The Mongols*, p. 153, socotesc că aceste hotărî-
ri au fost adoptate la kuriltaiul din 1253, în timp ce J. A. Boyle, *Dynastic and
Political History of the Il-Khans, capitol in The Cambridge History of Iran*, vol.
V (*The Saljuq and Mongol Periods*), Cambridge, 1968, p. 340, le fixează în 1251.*

a Irakului ¹⁰, a Siriei și a Egiptului ¹¹. Încorporarea întregului litoral al Mediteranei orientale, vestita „semilună roditoare“, deschidea hanilor mongoli ispititoarea perspectivă de a exploata vamal nu numai „drumul persan“ al mătășii, ci și căile de uscat ale mărfurilor venite pe mare din India, în special spișerii, pe care porturile egiptene le ofereau în cantități mai mari și la prețuri mai scăzute decât oricare altă piață de pe coasta răsăriteană a pomenitei mări ¹².

Cel de-al treilea asalt al mongolilor spre apus a început promițător. Cucerirea Bagdadului, sediul califatului abbasid, în februarie 1258, urmată de ocuparea Irakului și a Siriei, a deschis oștilor mongole porțile Egiptului. Înfruntarea cu mamelucii în Palestina le-a fost însă fatală: înfrinși la Ain Djalut în septembrie 1260, mongolii au fost constrinși să evacueze Siria, care s-a transformat pe termen lung în provincie a sultanatului din Egipt. Eforturile ulterioare, mereu reluate, ale mongolilor din Iran de a intra în stăpânirea litoralului răsăritean al Mediteranei s-au dovedit zadarnice, frontiera cu mamelucii stabilizându-se durabil pe Eufrat ¹³.

Cel mai de seamă rezultat direct al celei de-a treia, și ultime, campanii panmongole spre vest a fost crearea ilhanatului, nume sub care este cunoscut statul mongolilor întemeiat de Hülägü în Iran și Irak. Apariția acestui nou centru de putere a avut consecințe dintre cele mai profunde atât în interiorul lumii mongole, cât și în afara ei. Ele s-au manifestat din plin și în domeniul marelui comerț est-vest, care a cunoscut în aceste împrejurări una dintre cele mai cuprinzătoare restructurări. Geneza politicii pontice a Hoardei de Aur este explicabilă numai în contextul acestei restructurări, create odată cu înființarea ilhanatului (cca. 1260).

Cu toate că pentru a asigura războinicilor săi nomazi condiții de viață asemănătoare celor din Mongolia natală, Batu, primul han al Hoardei de Aur (1242—1255), și-a instalat ulusul în stepele kîpceake, el a participat nemijlocit la exploatarea „drumului persan“ în felul descris de contemporanul său Djuzdjani: „În toate părțile Iranului care căzuseră în stăpânirea mongolilor, o parte îi aparținea lui (Batu), iar în ținuturile dependente de el erau numiți dregătorii lui“ ¹⁴. Cronicarii mameluci

¹⁰ Vezi precizarea lui Rubrouk în nota precedentă.

¹¹ În mesajul trimis de Hülägü lui Möngke după căderea Bagdadului în 1258 este exprimată intenția de a cucerii în continuare Siria și Egiptul; satisfacția cu care a fost întâmpinată această veste la Karakorum a fost deosebit de mare, după cum relatează marele istoric persan Fadl Allah Rașid od-Din (*Ta'rich-i Ghazani*, ed. K. Jahn, Praga, 1941, p. 41).

¹² Marinus Sanutus Torsellus, *Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione*, Hanoviae, 1611, p. 23: *Per magnam vero commoditatem navigii sive dextrum, quam vel quod habent Saraceni, maior pars speciarum et aliorum mercimoniorum, quae ab India conducuntur ad Occidentem, ab ista parte in Alexandriam conducuntur: de quibus percipit Soldanus in diversis locis, tantum de thelloneo quod tertium valoris omnium speciarum aearium intrat, propter quod thesaurizat, praeter immensam utilitatem quam mercatores et populi sui exinde consequuntur.*

¹³ Grousset, *L'Empire des steppes*, Paris, 1939, p. 437—440; idem, *L'Empire mongol*, p. 313; Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 39—41; idem, *Die Mongolen in Iran*, p. 59—61 cu o excelentă schiță geopolitică a Iranului sub mongoli.

¹⁴ B. D. Grecov și A. I. Iacubovschi, *Hoarda de Aur și decăderea ei*, București, 1953, p. 62—63.

Umari și Kalkaşandi precizează că Azerbaidjanul cu importantul centru al „drumului persan“, Tabrizul, au aparținut efectiv lui Bātu, în timp ce din relatările călugărului franciscan Guillaume de Rubrouk și ale istoricului persan Atā Malik Djuvāni rezultă că veniturile vamale ale acestui emporiu au fost împărțite, cel puțin cu intermitențe, între hanul de pe Volga și suveranul său de la Karakorum¹⁵.

Valoarea ieșită din comun a acestui oraș comercial ca izvor de venit pentru suveranii mongoli este subliniată de mai multe izvoare din secolele XIII și XIV. Astfel, arabil Ibn al Athir știa că tătarii au găsit „în Tabriz adevărata sursă (de bogăție) a țării“ și că „toată lumea trebuie să recurgă la ea și la cei care se află acolo“¹⁶. Orașul și-a atins însă apogeul dezvoltării abia sub oblăduire mongolă când și-a extins perimetrul de patru ori¹⁷. Misionarul franciscan Odoric de Pordenone, cunosător al realităților urbane din Europa apuseană, din Orientul Apropiat și Îndepărtat, a vizitat orașul aflat sub stăpânire tătară și nu a ezitat să-l califice drept cel mai opulent din lume datorită cantității și varietății mărfurilor aduse de pretutindeni de negustori. După evaluările unor oameni de afaceri europeni, hanul ar fi scos numai din acest emporiu comercial mai mult venit decât regele Franței din întregul său regat¹⁸. Marco Polo, un expert în materie, a fost la fel de admirativ și a explicat, ca și Odoric de Pordenone, prosperitatea extraordinară a Tabrizului prin așezarea sa geografică, optimă ca punct de întretăiere a marilor rute continentale¹⁹. Constatarea celor doi călători este cu prisosință confirmată de alte mărturii. Drumul mătăsii, adevărată magistrală

¹⁵ Umari (V. G. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosjaščisja k istorii Zolotoj Ordy*, vol. I, St. Petersburg, 1884, p. 222) afirmă că Genghiz han i-a dat fiului său Djuci, tatăl lui Batu, steпа cumană cu dependențele ei, la care el a alipit Arranul, Tabrizul, Hamadanul și Meragha; Kalkaşandi (Spuler, *Die Mongolen in Iran*, p. 53, n. 8 și p. 100) susține că Djuci a primit de la tatăl său Tabrizul și părți din Iran; Rubrouk (*Sinica Franciscana*, I, p. 320) menționează că în 1256 guvernatorul imperial al Iranului se afla la Tabriz, *qui est super tributa*; activitatea acestui înalt demnitar mongol este pe larg descrisă de Djuvāni (B. Spuler, *Geschichte der Mongolen*, Zürich—Stuttgart, 1968, p. 155—168).

¹⁶ V. Minorsky, *Tabriz*, articol în *Encyclopédie de l'Islam*, vol. IV, Leyde—Paris, 1935, p. 615.

¹⁷ Grecov — Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 74.

¹⁸ *Sinica Franciscana*, I, p. 417; *Hec civitas melior est pro mercimoniis quam alia civitas de mundo. Nam non reperitur hodie aliquid in mundo quod sit comestibile vel alicuius mercimonii cuius illis magna copia non habeatur. Hec enim multum bene est posita etque sita: In tantum est enim nobilis civitas illa, quod est quasi incredibile de his que ibi habentur. Nam quasi totus mundus pro mercimoniis illi correspondet civitati. De hac enim volunt dicere christiani, quod ex ista civitate plura recipit Imperator ille quam Rex Francie habeat de toto suo regno.*

¹⁹ A. t'Serstevens, *Cartea lui Marco Polo*, București, 1972, p. 91: „*Toris* [=Tabriz] este o mare și nobilă cetate și se află într-o întinsă provincie numită Irak unde sînt numeroase orașe și sate. Dar pentru că *Toris* este cea mai măreată dintre toate, nu vă voi vorbi decât despre ea. Trebuie să știți că oamenii din *Toris* trăiesc din negustorie și din meșteșuguri, căci lucrează tot felul de pînzeturi de mătase și de aurituri, de nenumărate feluri, frumoase și de valoare. Orașul este atît de bine așezat că din India și de la *Bodac* [=Bagdad] și de la *Mosul* și de la *Crenezor* [=Ormuz] și din multe alte locuri sosesc negustori latini cu nemiluita și mai cu seamă genovezi vin acolo să cumpere și să facă tocmeli, căci află aici o adevărată mină de pietre scumpe. Este un oraș în care negustorii cîștigă din gros, căci oamenii locului nu se pricep la negustorie și sînt amestecați în fel și chip: armeni, iacobiți, georgieni, persani și mahomedani și toți alcătuiesc populația cetății“.

est-vest care lega China și Asia Centrală de Mediterană, colecta la Tabriz și bunuri vehiculate pe alte două viguroase traiecte : din nord se scurgeau prin Derbendul caucazian produse ale stepelor și pădurilor euro-asiatice, iar din sud veneau mărfuri din Oceanul Indian prin Golful Persic și Ormuz ²⁰.

Condiția lui Batu de beneficiar al acestei uriașe surse de venit a depins hotărîtor de poziția sa de forță în raport cu instanța supremă a împărăției. Debarasat în 1248 prin moartea marelui han Güyük (1246—1248) de un stăpîn care îi contestase cu mijloace militare dreptul de a participa la exploatarea „drumului persan“, hanul Hoardei de Aur nu și-a cruțat eforturile pentru a impune în 1251 pe tronul vacant din Karakorum un candidat convenabil, pe Möngke, fiul lui Tolui, împotriva înverșunatei rezistențe a descendenților lui Ogödei și Čaghatai, a căror opoziție a fost lichidată în manieră mongolă ²¹. Ales mare han „prin voința lui Batu“ — după cum afirmă călugărul misionar Rubrouk ²² — Möngke a consimțit la un veritabil partaj al puterii cu hanul de pe Volga. Același martor susține că pe cînd se afla la Karakorum în 1254 l-ar fi auzit pe noul cap al imperiului declarînd : „Așa cum soarele își împrăștie razele pretutindeni, tot așa puterea mea și a lui Batu se întinde pretutindeni“ ²³.

²⁰ Vezi capitolul *Les routes par Tabriz* în R. Bautier, *Les relations économiques des Occidentaux avec les pays d'Orient au Moyen Âge. Points de vue et documents*, în vol. *Sociétés et compagnies de commerce en Orient et dans l'Océan Indien*, Paris, 1970, p. 280—285 ; istoricul francez a scăpat însă din vedere legătura Tabrizului cu Kipceakul prin Derbend (vezi nota 40) ; E. Ashtor, *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, Londra, 1976, p. 264, constata că în timpul stăpînirii mongole „comerțul Tabrizului s-a dezvoltat necesar pe seama Bagdadului“, pe care l-a înlocuit în mare măsură ca intermediar al schimbului de mărfuri cu Oceanul Indian ; însemnătatea lesnicioasei legături a Tabrizului cu Marea Neagră prin Trapezunt a fost subliniată de Gh. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle*, București, 1939, p. 9.

²¹ Animozitatea Batu—Güyük, izbucnită încă din vremea campaniei din 1241 în Europa centrală, semnalată ca atare de Rașid od-Din (A. Decei, *Invazia tătarilor din 1241/1242 în ținuturile noastre după Djami ot-tevarich a lui Fâzil ol-Lah Râșid od-Din*, în vol. *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 203) era pe cale de a antrena în anul morții marelui han forțele mongole într-un veritabil război civil (Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 28—29 și W. Barthold, J. A. Boyle, *Batu*, articol în *Encyclopédie de l'Islam*, vol. I, Leyde—Paris, 1960, p. 1139) ; cronicarul mameluc Umari (Tiesenhausen, p. 222—223) a înregistrat atacul agenților lui Güyük asupra funcționarilor lui Batu în regiunea Arran din sud-vestul Mării Caspice, care a deschis, astfel, seria lungă a contestării intereselor Hoardei de Aur în ținuturile transcaucaziene (Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 29) ; pentru reprisalile lui Batu și Möngke împotriva ögödaizilor și čaghataizilor, vezi Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 340—341.

²² *Sinica Franciscana*, I, p. 241 : *Mortuo ergo Keu [=Güyük], Mançu est electus de voluntate Baatu*.

²³ *Sinica Franciscana*, I, p. 251 : *Sicut sol est ubique diffundens radios suos, ita mea potencia et ipsius Baatu diffundit se ubique* ; unitatea de conducere bazată pe deplină armonie cu Batu este exprimată de marele han printr-o comparație la fel de sugestivă : *Duo sunt oculi in uno capite, et quamvis sint duo tamen unus est eorum aspectus* (*ibidem*, p. 229) ; Rubrouk a observat că în teritoriul guvernat nemijlocit de Möngke supușii lui Batu erau mai deferent tratați decît oamenii marelui han în hoarda din Kipceak (*ibidem*, p. 225) ; faptul că hanul de pe Volga nu expedia pe toți vasalii care i se înfățișau spre șeful ierarhic din Mongolia — o practică inadmisibilă în împrejurări „normale“ (vezi Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 28) — este alt semn al forței și al prestigiului de care se bucura Batu în lumea mongolă.

Diarhia instaurată în 1251 a funcționat armonios și a îngăduit hanului de pe Volga, cunoscut în vremea lui ca mare protector al negotului²⁴, să mărească considerabil raza de acțiune a politicii sale comerciale, fapt dovedit de privilegiile pe care le-a acordat selgiucizilor, sirienilor și armenilor²⁵. Aceste privilegii reliefează interesul prioritar al lui Batu față de comerțul practicat pe țărmul Mediteranei orientale. Identificarea sa cu hotărîrea kuriltaiului din 1253 de a trece sub stăpînire mongolă întreaga „semilună roditoare” a corespuns acestei direcții majore a politicii sale externe care îi deschidea perspectiva de a trage beneficii și din exploatarea vamală a traficului comercial desfășurat între Mediterană și Oceanul Indian. Moartea, survenită în 1255, l-a scutit pe Batu să asiste la deznodămîntul falimentar pentru tătarii din Kîpceak al ultimei campanii panmongole spre apus la care au participat și trupe ale Hoardei de Aur. Funestele ei consecințe s-au manifestat cu toată virulența în timpul domniei lui Berke (1257—1266).

Kuriltaiul din 1253 i-a delegat lui Hülägü, odată cu funcția de comandant suprem al campaniei vestice, competențe discreționare atît în Iran, de unde la sosirea sa au fost retrași guvernatorii imperiali²⁶, cît și în teritoriile care urmau să fie cucerite. Nu este sigur dacă aceste competențe i-au fost atribuite definitiv sau doar pe durata ostilităților²⁷. Cert este că Hülägü a fost confirmat prin iarlîc de noul mare han, Kubilai, în stăpînirile sale din Orientul Mijlociu²⁸. Prin forța lucrurilor, ilhanul mongol și-a asumat sarcinile unui suveran persan. Readucerea Azerbaidjanului în hotarele tradiționale ale Iranului a decurs organic din această condiție pe care Hülägü a onorat-o fără ezitări.

²⁴ Caracterizarea persanului Djuzdjani este semnificativă în această privință (Grecov—Iacobovschi, *Hoarda de Aur*, p. 62—63): „Acest (Batu) a fost un bărbat din cale afară de drept și de prieten al musulmanilor; sub stăpînirea sa, musulmanii au dus un trai liber. În tabăra și în tribul său au fost ridicate moschei pentru credincioși, avînd chiar un imam și un muezin. După domnia sa, ca și în timpul vieții sale, țările islamului nu au avut de îndurat nimic rău, nici din porunca sa, nici din partea celor care ascultau de el și nici din partea oștilor sale. Musulmanii din Turkestan se bucurau la umbra ocrotirii sale de o mare liniște și de o siguranță deplină”; pentru echivalarea corectă „musulmani” = „negustori” în acest context, vezi *ibidem*, p. 62, n. 2; calitatea lui Batu de protector al negustorilor trebuie să fi fost notorie în epocă de vreme ce și Djuvaini o menționează (*ibidem*) cît se poate de explicit: „Neguțătorii îi aduceau mărfuri din toate părțile lumii; el cumpăra totul, orice ar fi fost, și plătea un preț care era de cîteva ori mai mare decît făcea”.

²⁵ Cronicarul persan Djuvaini (Grecov—Iacobovschi, *Hoarda de Aur*, p. 63) a consemnat: „Și (Batu) a dat sultanilor din Rum (= Asia Mică), din Siria și din alte țări scuteli și iarlicuri și oricine venea la el în slujbă nu pleca fără folos”. Kirakos din Gandza (*ibidem*, p. 64) a înregistrat aceeași atitudine manifestată față de conaționalii săi armeni care, „avînd (de la Batu) la mînă o tamga, adică o scrisoare cu pecete, puteau călători slobози peste tot și nimeni nu cuteza să le facă vreo supărare”.

²⁶ Rubrouk, (*Sinica Franciscana*, I, p. 320) a fost la curent cu aceste evenimente: *Transivimus per herbergiam ipsius Baachu (= Baidju) qui est princeps illius exercitus qui ibi est iuxta Araxem, et subjugavit sibi Gurginos (= georgieni), et Turcos et Persos. Alius est apud Taurinum in Perside, qui est super tributa, nomine Argon (= Arghun), quos ambos revocavit Manguchan et cedant fratri suo (= Hülägü) venienti ad terras illas; în același sens și Rașid od-Din (Spuler, *Die Mongolen in Iran*, p. 53, 62—63).*

²⁷ Spuler, *ibidem*, consideră că prin decizia marelui han Môngke drepturile Hoardei de Aur asupra Transcaucaziei au fost anulate definitiv; izvoarele invocate nu îngăduie însă o concluzie atît de categorică.

²⁸ În 1262 sau 1263; vezi V. G. Tiesenhausen, *Sbornik materialov otnosjaščisja k istorii Zolotoj Ordj*, vol. II, Moscova — Leningrad, 1941, p. 75.

Pentru a risipi orice echivoc cu privire la calitatea sa de stăpîn unic al acestei provincii, ilhanul și-a ales ca reședință Meragha, oraș din Azerbaidjan, iar succesorul său Tabrizul însuși²⁹.

Prolungirea teritorială a Hoardei de Aur în ținuturile transcaucaziene, grație căreia hani de pe Volga participaseră aproape două decenii la beneficiile „drumului persan“, a fost, astfel, lichidată de Hülägü, după toate probabilitățile încă din 1259, cel mai târziu în 1260. Pierderea acestui imens izvor de bogăție³⁰ a constrâns hoarda din Kîpceak la reacții care au fost pe măsura pagubei suferite. În fruntea preocupărilor ei externe s-a situat începînd cu 1261 problema redobîndirii Tabrizului, un obiectiv care a modelat cursul întregii politici intra-și extramongole a hanilor din Saraiul de pe Volga. Un adevărat „război de o sută de ani“, dezlănțuit de mongolii nordici din pricina Tabrizului, a sfărîmat ireversibil unitatea împărăției genghizhanide în zona sa apuseană³¹, cele două ulusuri vecine comportîndu-se ca două entități statale nu numai autonome, ci și antagonice. Ca în atîtea alte cazuri similare, rivalitatea celor două ramuri genghizhanide pentru exploatarea surselor de venit a prevalat asupra solidarității consangvine³².

Prima dintre încercările Saraiului de a recupera Tabrizul a fost prilejuită de decesul marelui han Möngke în august 1259. Deschiderea

²⁹ Minorsky, *Tabriz*, p. 615.

³⁰ Pe lîngă veniturile bănești vărsate de Tabriz, regiunile transcaucaziene, cu pășuni întinse și climă blîndă, propice iernatului turmelor și hergheliilor (vezi în acest sens observațiile cronicarului persan Vassaf, reproduce de S. Zakirov, *Diplomaticeskîe otnoșeniia Zolotoj Ordy s Egiptom XIII—XIV, vv.*, Moscova, 1966, p. 14), prezentau pentru nomazii din Kîpceak un interes aparte; Grecov—Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 74, consideră că „Hülägü aprecia îndeosebi pășunile îmbelsugate ale Azerbaidjanului. Mongolilor le plăcea pentru iernat mai ales stepa Mughan, situată pe cursul inferior al riului Kura, iar pentru pășunatul de vară, ei preferau versanții munților Karadag, acoperiți de o iarbă minunată“; studiul lui A. A. Ali-Zade, *Bor'ba Zolotoj Ordy i gosudarstva ilhanov za Azerbaidjan*, în „Buletinul Academiei de Științe al R.S.S. Azerbaidjan“, 1946, nr. 5 și 7 nu mi-a fost accesibil; din concluziile acestui articol, rezumate de Zakirov, p. 5, relese că Ali-Zade a subliniat „latura economică a problemei“, pe care o explicitează (p. 14): „situație geografică și climă favorabilă, bogății naturale“, fără nici o mențiune însă a importanței comerciale a Tabrizului.

³¹ Părțile orientate ale imperiului treceau printr-un proces similar de fragmentare; vezi mai jos notele 33 și 34.

³² Cauzele rivalității Hoardei de Aur cu ilhanatul sînt diferit înfățișate în izvoarele medievale și în interpretările moderne. Grecov—Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 74 constată că „Berke han a căutat prin toate mijloacele să unească Azerbaidjanul cu Hoarda de Aur și el și-a întemeiat revendicările pe participarea trupelor sale la cucerirea Iranului și la ocuparea Bagdadului. El pretindea Azerbaidjanul ca parte din prada de război ce i se cuvenea“; chiar dacă Hülägü nu a distribuit prada conform *yasei* — cronicarul mameluc Mufaddal (Tiesenhausen, I, p. 444—446) depune mărturie în acest sens — interpretarea istoricilor citați este greșită, întrucît ei ignoră faptul că Azerbaidjanul și Tabrizul aparținuseră hoardei din Kîpceak (vezi mai sus nota 15), deci nu puteau constitui „pradă de război“. Sursele islamice redactate la curtea sultanilor mameluci — cu care hani din Sarai au fost aliați! — subliniază aspectul confesional al înfruntării dintre înfocatul musulman Berke, care aderase la islam încă înainte de a deveni han al Hoardei de Aur (Rubrouk în *Sinica Franciscana*, I, p. 200), și Hülägü, șamanist cu simpatii nestoriene; Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 39, presupune că Berke a fost principalul ostil expediției lui Hülägü care viza zdrobirea centrului religios al islamului, deși a fost nevoit să se conformeze hotărîrii kuriltaiului și să trimită trupe la asediul Bagdadului; neîndoieînic, Berke însuși a accentuat propagandistic angajarea sa ca musulman în lupta cu „necredinciosul“ Hülägü — o atî-

sucesiunii la demnitatea mongolă supremă a opus candidaturile lui Kubilai, susținut de Hülägü, și a lui Arik Böğä, sprijinit de Berke. Uvertura „electorală“ a epocalei rivalități dintre cele două ulusuri vestice a fost câștigată de Kubilai, ales mare han, și de Hülägü³³. Înlocuirea tandemului politic Möngke-Batu prin frații Kubilai și Hülägü nu a fost un simplu schimb de personal la conducerea împărăției: ea a contribuit decisiv la fragmentarea imperiului, însoțită de reasezarea centrelor de greutate și a liniilor de forță în sinul lumii mongole, pe cît de favorabilă ilhanatului, pe atît de nefastă pentru Hoarda de Aur³⁴.

Eșecul hanului din Sarai de a tranșa chestiunea Tabrizului la nivel politic suprem l-a îndemnat să inițieze tratative directe cu rivalul său. Răspunsul „diplomatic“ al lui Hülägü — măcelărirea solilor — a însemnat o declarație de război care l-a obligat pe Berke să recurgă la arme³⁵. Începutul lungului șir al confruntărilor militare ale mongoli-

tudine apreciată în chip deosebit la Cairo, după cum relatează, între alții, cronicarii egipteni Baibars (Tiesenhausen, I, p. 96), Mufaddal (*ibidem*, p. 178), Zahabi (*ibidem*, p. 201); antagonismul confesional nu a fost însă cauza propriu-zisă a tensiunilor și a confruntărilor celor două ulusuri, dovadă că ele au continuat și cînd motivul religios nu a putut fi invocat, ca, de exemplu, în vremea lui Tokta, han al Hoardei de Aur între 1291—1312, rîntas fidel credințelor arhaice ale mongolilor, care s-a războit pentru Transcaucazia cu ilhanul Ghazan, convertit la islam (Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 79—81); Marco Polo (t'Sertevens, p. 360), mai obiectiv, știa că „dezbinarea“ între Hülägü și Berke a fost „din pricina unei provincii care se afla la hotarul amîndurora, deoarece fiecare o voia și nici unul nu se îndura s-o lase celuilalt, fiecare crezîndu-se mai tare. Și s-au provocat la război, fiecare zicînd că va lua această provincie“. Aserțiunile călătorului venețian privitoare la mărul discordiei sînt confirmate de Rașid od-Din, Vassaf, Umari (vezi Spuler, *Die Mongolen in Iran*, p. 53 și 100). Desigur, calitatea pășunilor din ținuturile transcaucaziene a avut importanța ei în declanșarea și, apoi, în întretinerea conflictului celor două hoarde (vezi nota 30), dar veniturile prelevate la Tabriz au fost adevărata sursă a acestei rivalități, descrisă ca atare în evoluția ei de Umari (Tiesenhausen, I, p. 217—218); urmîndu-l pe P. Pelliot, Gh. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la mer Noire au XIVe siècle après la deuxième guerre des Détroits*, în „Echos d'Orient“, 37, 1934, p. 154, remarcă cu justețe că „problema traficului cu Extremul Orient constituia veritabila cauză a acestei inamicitii“.

³³Kubilai nu a fost niciodată recunoscut ca mare han în Hoarda de Aur, monetele bătute la Sarai după decesul lui Möngke purtînd numele lui Arik Böğä, hanul din Mongolia (1260—1264): după dispariția acestuia din urmă (1266), hanii de pe Volga au sprijinit eforturile căpeteniei casei Öğödaï, Kaidu, cel mai puternic și mai tenace adversar al marelui han din China, Kubilai (Grousset, *L'Empire des steppes*, p. 325—353; Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 41—42).

³⁴Instalarea unor membri ai familiei imperiale în zone civilizate, a lui Kubilai în China, iar a lui Hülägü în Iran, a însemnat o „trădare“ a modului de trai tradițional și a idealurilor genghizhanide, acut resimțită de mongolii rămași în stepă, prin definiție mult mai conservatori. Sub pinza înșelătoare a unei stăpîniri etnic omogene, împărăția urmașilor lui Genghiz han a fost despicată de aceeași linie longitudinală care despărțea de milenii lumea nomazilor de cea a sedentarilor. Această opoziție a devenit ireversibilă după moartea lui Möngke, marcînd sfîrșitul unității imperiului atît în părțile sale răsăritene, cît și în cele apusene (aceleași trimiteri ca în nota precedentă).

³⁵Ibn Wasil (Tiesenhausen, I, p. 71) și Mufaddal (*ibidem*, p. 177); represaliile lui Hülägü care s-au abătut și asupra unor căpetenii ale tătarilor din Kipceak aflate în subordinea sa au constrîns o parte din contingentele Hoardei de Aur care luptaseră în Iran și Irak să se refugieze din ordinul lui Berke în Egipt, unde au fost bine primite, după cum menționează cronicarii Baybars (Tiesenhausen, I, p. 78), Nuwayri (*ibidem*, p. 141), Makrizi (*ibidem*, p. 418); vezi în această privință Spuler, *Die Mongolen in Iran*, p. 63 și Zakirov, *Diplomatičeskie otnoșeniia*, p. 12.

lor din Kîpceak cu cei din Iran a avut loc cel mai probabil în iarna 1262—1263. Nici această închețare, ca, dealtfel, nici cele care au urmat, n-a fost în măsură să readucă Hoarda de Aur în posesia Tabrizului, frontiera între cele două ulusuri fixându-se în Caucaz ³⁶.

Insuccesele politicii intermongole l-au determinat pe Berke să apeleze la sprijin extern împotriva consingenilor săi din Iran, o soluție fără precedent în anele de pînă atunci ale familiei genghizhanide, care subliniază ea însăși îndeajuns importanța acordată la Sarai problemei Azerbaidjanului și participării la exploatarea „drumului persan”. Forța militară a Egiptului, verificată triumfal pe cîmpul de bătăie de la Ain Djalut în 1260, precum și acerba rivalitate a mamelucilor cu ilhanizii, recomandau din capul locului sultanatul din Cairo ca partener ideal al Hoardei de Aur. Perfectată în cursul anilor 1262—1263 ³⁷, alianța antiilhanidă a tătarilor din Kîpceak cu mamelucii a devenit o permanență a politicii externe a Saraiului ³⁸.

Izvorit dintr-o contestație teritorială cu profunde implicații economice, conflictul celor două ulusuri vestice nu s-a desfășurat numai la nivel diplomatic și militar, ci și comercial propriu-zis. Golul înregistrat de visteria din Sarai odată cu pierderea beneficiilor rezultate din exploatarea vamală a „drumului persan” a fost brusc agravat de măsurile luate de Hülägü care au contribuit la escaladarea războiului economic și la izolarea comercială a Hoardei de Aur. Cronicarul persan Vassaf relatează că Hülägü a dispus ca „neguțătorii lui Berke Oghul, care se îndeletniceau la Tabriz cu negoțul și cu altele de acest fel și care aveau bogății mari și fără număr, să fie uciși cu toții, iar toate averile ce se vor găsi la ei să fie luate pentru visterie[...]. Mulți dintre ei își țineau banii și lucrurile de preț la bărbații de vază din Tabriz. După uciderea lor, acele averi au rămas în mîinile acelor care le

³⁶ Sursele medievale privitoare la această primă închețare descriu discordant atît desfășurarea și rezultatele, cit și cronologia războiului; cea mai riguroasă analiză a izvoarelor și cea mai convingătoare reconstituire a faptelor aparține lui Spuler, *Die Aussenpolitik der Goldenen Horde (Die Horde als Grossmacht in Ost-europa und Vorderasien)*, în „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas”, 5, 1940, 3—4, p. 27—28, care plasează evenimentele în iarna 1262—1263, conchizînd că, deși oștile lui Berke au reputat victoria pe riul Terek în Caucaz, ele nu au avut forța să recupereze Azerbaidjanul.

³⁷ Se pare că inițiativa cooperării împotriva lui Hülägü a aparținut sultanului egiptean al-Malik az-Zahir Baibars, care a trimis lui Berke printr-un negustor alan un mesaj în acest sens în anul hegrii 659 (6 dec. 1260 — 25 nov. 1261), conform informației reținute de cronicarul Rukn ed-Din Baibars (Tiesenhausen, I, p. 77), respectiv un an mai tîrziu după Ibn Abd az-Zahir (*ibidem*, p. 46), care pretinde că ar fi redactat el însuși scrisoarea; o solie în toată regula a plecat din Cairo la sfîrșitul anului 1262 îndreptîndu-se spre Sarai (Mufaddal/Tiesenhausen, I, p. 181); ea s-a încredințat probabil în primăvara anului 1263 la Constantinopol cu ambasadorii lui Berke aflați în drum spre sultanul egiptean (*ibidem*); pentru alte izvoare și comentarii, vezi M. Canard, *Un traité entre Byzance et l’Égypte au XIIIe siècle et les relations diplomatiques de Michel VIII Paléologue avec les sultans mamluks Baibars et Qala’un*, în *Mélanges Gaudefroy-Demombynes*, Cairo, 1937, p. 212 și Zakirov, *Diplomaticeskie otnoșeniia*, p. 45—46, 49).

³⁸ Pentru raporturile Hoardei de Aur cu Egiptul mameluc în evoluția lor complexă în secolele XIII și XIV, vezi monografia lui Zakirov, citată în nota precedentă.

păstraseră pînă atunci. Berke Oghul, căutînd, la rîndul său, să se răzbune pentru acest fapt, a dat morții pe neguțătorii din țara hanului [= Hülägü] și s-a purtat la fel cu avuțiile lor. Drumurile de intrare și de ieșire și călătoriile neguțătorilor au fost mult reduse, căci diavoli vrăjbi săriseră din vasul timpului³⁹. Vassaf se referea, evident, la calea care lega prin Caucaz Saraiul de pe Volga de Tabriz, cale extrem de frecventată, după cum observa în 1255 Guillaume de Rubrouk⁴⁰. Intrarea sultanatului selgiucid în vasalitatea ilhanatului⁴¹ i-a adus lui Hülägü și controlul rutelor din Asia Mică prin care Hoarda de Aur își realiza schimbul de mărfuri cu statele de pe țărmul Mediteranei orientale, schimburi deosebit de intense, surprinse ca atare de același călugăr franciscan⁴². O veritabilă blocadă împotriva Hoardei de Aur a luat, astfel, ființă din inițiativa ilhanului Hülägü.

Libertatea de navigație în Marea Neagră a devenit în condițiile acestei blocade o necesitate absolută pentru Hoarda de Aur nu numai din rațiuni comerciale, ci și strategice: contactele diplomatice ale hanului din Sarai cu aliatul din Egipt în vederea organizării ofensivei comune împotriva mongolilor din Iran erau și ele posibile în situația amintită tot numai pe calea apelor. Aceste considerente l-au silit pe Berke să ia un șir de măsuri din care s-a încheiat politica pontică a Hoardei de Aur. Libertatea Strimtorilor și cooperarea cu o putere maritimă au constituit obiectivele ei fundamentale.

Pentru a preveni închiderea Bosforului, ultima poartă a Hoardei de Aur spre Mediterană, politica pontică concepută de hanul de pe Volga a vizat concomitent Bizanțul și sultanatul selgiucid din Asia Mică.

Libertatea Strimtorilor a devenit încă din anul revenirii împăratului Mihail VIII Paleologul la Constantinopol problema cheie a raporturilor bizantino-tătare. Înființarea mitropoliei ortodoxe la Sarai în 1261 relevă interesul presant al lui Berke — musulman fanatic! — de a stabili relații amicale cu noul stăpîn al Bosforului⁴³. Chiar dacă această apropiere politică a Hoardei de Aur de Bizanț nu a îmbrăcat de la început și alte forme concrete — dovezi documentare în acest sens lipsesc —, ea s-a răsfrînt favorabil asupra operei de restaurație a lui Mihail VIII în Balcani, unde împăratul a reușit să smulgă țaratului

³⁹ Grecov—Iacobovschi, *Hoarda de Aur*, p. 75.

⁴⁰ *Sinica Franciscana*, I, p. 209: Porțile de Fier ale Caucazului, *ubi est iter Sarracenorum omnium vententium de Perside et de Turkia in Cumania*.

⁴¹ F. Ișiltan, *Die Seltshukengeschichte des Akserāyi*, Leipzig, 1943, p. 44; C. Chapman, *Michel Paléologue, restaurateur de l'empire byzantin (1261—1282)*, Paris, 1926, p. 147.

⁴² *Sinica Franciscana*, I, p. 166: „...Soldaia, que ex transverso respicit Sinopolim, et illuc applicant omnes mercatores venientes de Turchia volentes ire ad terras aquilonares, et e converso venientes de Roscia et terris aquilonaribus volentes transire in Turkiam. Isti portant varium et grissium et alias pelles pretiosas, alii portant telas de cotone sive wambasio et pannos sericos et species aromaticas.

⁴³ Vernadsky, *The Mongols*, p. 153; Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 231; A. Avenarius, *Nikaia und Russland zur Zeit der tatarischen Bedrohung*, în „Byzantino-slavica“, 41, 1980, 1, p. 43.

bulgar o serie de cetăți de pe litoralul vestic al Mării Negre⁴⁴ și să-și afirme autoritatea la gurile Dunării⁴⁵, în vecinătatea nemijlocită deci a tătarilor nordici.

Slăbiciunea manifestată a Bizanțului făcea însă ca bunele raporturi ale hanului din Kıpceak cu basileul să ofere doar garanții limitate pentru libertatea Strimtorilor, expuse dinspre țărmul asiatic înjunctiunilor lui Hülägü. Pericolul acestei fatale jugulări a Bosforului nu i-a scăpat lui Berke. Sustragerea sultanatului selgiucid din Asia Mică de sub suzeranitatea puternicului său rival din Iran s-a definitivat rapid ca obiectiv crucial în programul politic al Saraiului, atât pentru salvagardarea libertății Strimtorilor, cât și pentru utilizarea ofensivă împotriva ilhanatului a acestei regiuni de maximă importanță strategică în conjectura dată. Pentru înfăptuirea țărilor sale micasiatice, Berke a găsit un instrument cât se poate de promițător în persoana ex-sultanului selgiucid Izz ed-Din Kaykavuz, răsculat împotriva hegemoniei ilhanide și refugiat la curtea bizantină, care îi hrănea nădejdea revenirii pe tronul din Iconium⁴⁶.

Al doilea obiectiv fundamental al politicii pontice a Hoardei de Aur, alături de garantarea libertății Strimtorilor, a constatat în coope-rarea ei cu o thalassocrație. Nevoia stringent resimțită de mongolii din Kıpceak, prizonieri ai uscatului, de a conlucra cu oamenii mării în situația creată după pierderea Tabrizului este edificator ilustrată de episodul primirii negustorilor venețieni Niccolo și Matteo Polo sosiți de la Constantinopol la Sarai în 1260: „Acest Abarca [= Berke] i-a înconjurat cu mare cinstire și mult, s-a bucurat de venirea lor. Și ei i-au dăruit toate giuvaerurile pe care le aveau asupra lor, iar el le-a primit bucuros și i-au plăcut nespus. Și le-a dăruit îndoite decît făceau”⁴⁷. Marco adăugă că, după ce Niccolo și Matteo „au împlinit anul la acest stăpînitor, s-a ridicat un mare război între Abarca și Alau (= Hülägü)”, război căruia îi fixează și data: 1261⁴⁸. Berke nu a așteptat, așadar,

⁴⁴ Georgios Pachymeres, vol. I, ed. Im. Bekker, Bonn, 1835, p. 210—211; vezi G. Brăitanu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935, p. 53; G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 375; în 1962 au fost ocupate Mesembria și Anchialos, împreună cu întinse teritorii în interiorul Peninsulei Balcanice; Elisaveta Todorova, *The Black Sea Interest of the Italians and the Bulgarian Ports (13th—15th Centuries)*, în „Byzantino-bulgarica”, 7, 1981, p. 229—237; în 1263 Mihail Glavas Tarchaniotes a cucerit orașele pînă la Haemus, orașe care aveau să rămînă sub stăpînire bizantină pînă în 1304 cînd au fost recuperate de țarul bulgar Teodor Svetoslav.

⁴⁵ Retorul Manuel Holobolos (*Scriptores Byzantini*, în colecția *Fontes Historiae Daco-Romanae*, vol. III, ed. și trad. Al. Elian și N. Ș. Tanașoca, București, 1975, p. 455) constata în panegiricul adresat împăratului Mihail VIII Paleologul că „s-au bucurat de tine că le ești împărat și multe insule paristriene; au renunțat la răscoala plănuită și și-au dat seama că au fost supuse și asuprite de stăpîni fără drepturi legitime”; vezi V. Laurent, *La domination byzantine aux bouches du Danube*, în *RHSEE*, 22, 1945, p. 189 și urm., G. Brătianu, *Les Roumains aux bouches du Danube à l'époque des premiers Paléologues*, în același număr al revistei, p. 199—203.

⁴⁶ Din deosebit de bogata literatură de specialitate privitoare la istoria selgiucizilor în Europa am reținut doar acele aspecte care ilustrează politica pontică a Hoardei de Aur, alegînd ca lucrare de referință studiul lui A. Decei, *Problema colonizării turcilor selgiucizi în Dobrogea în secolul al XIII-lea*, în vol. *Relații româno-orientale*, București, 1978, p. 167—192.

⁴⁷ T'Serstevens, *Cartea lui Marco Polo*, p. 59.

⁴⁸ *Ibidem*; datarea este însă greșită (vezi mai sus nota 36).

nici privilegiul de la Nymphaion, nici restaurația bizantină pentru a încuraja pe negustorii unei puteri navale, o dovadă că nu schimbările petrecute la Constantinopol și Strimtori în 1261 au deșteptat atenția Saraiului față de problemele pontice. Ca de atâtea ori în desfășurarea istoriei însă, și acum beneficiarii unei noi realități nu au fost inițiatorii ei, venețienii, ci adversarii și succesorii lor în apele Mării Negre, genovezii.

Înțelegerile încheiate de Berke în intervalul 1261—1263 nu au fost concepute la Sarai ca elemente ale unei strategii politice și comerciale pe termen lung, ci au fost subsumate din capul locului unui proiect a cărui înfăptuire era preconizată în viitorul apropiat, anume combaterea ilhanatului cu forțe reunite. Auspiciile pentru această întreprindere erau deosebit de favorabile, pregătirea ei fiind susținută din răsuneri de aliatul major al lui Berke, sultanul mameluc Baibars. Angrenat el însuși în istovitoare lupte cu mongolii din Iran, dar și dependent total de importul de sclavi din Kîpceak⁴⁹, suveranul egiptean a contribuit activ la crearea axei politice și comerciale care lega Saraiul de Cairo: acordul-cadru realizat cu Berke⁵⁰ a fost completat de un tratat cu Bizanțul⁵¹ și probabil de o convenție cu genovezii⁵². Suita de înțelegeri încheiate pe de o parte de Berke, iar pe de alta de Baibars trasa, nici vorbă, profilul unui vast sistem de alianțe, căruia îi lipsea însă coerența trebuitoare pentru a deschide ofensiva coordonată pe mai multe fronturi împotriva ilhanatului. Această carență a fost remediată la conferința de la Cairo din vara anului 1263 la care au participat — după informațiile reținute de izvoarele țării gazdă — reprezentanți ai Hoardei de Aur, ai Bizanțului, ai Genovei, ai lui Izz ed-Din și, firește, ai Egiptului⁵³. Acordurile bilaterale din perioada precedentă au fost sudate cu această ocazie într-un tot unitar, coaliția fiind, după toate aparențele, capabilă să intre în fază operativă.

Moment culminant în pregătirea războiului împotriva mongolilor din Iran, delegații la întrunirea de la Cairo nu au putut ocoli problemele concrete legate de viitoarele acțiuni de luptă. Cu toate că sursele păstrează o discreție desăvârșită asupra acestor dezbateri, o scrisoare adresată în mai 1263 de Berke sultanului mameluc aduce o lumină hotărâtoare, deși parțială, în această chestiune. Potrivit concepției strategice a hanului de pe Volga, pe cit de simplă pe atât de longevivă (după cum au dovedit-o deceniile următoare), ilhanatul trebuia nimi-

⁴⁹ Soldați fără egal după criteriile în vigoare pe malurile Nilului (vezi S. Y. Labib, *Handelsgeschichte Aegyptens im Spätmittelalter*, în „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte“, 1965, p. 103—104).

⁵⁰ Vezi mai sus, nota 37.

⁵¹ În perioada rupturii raporturilor bizantino-egiptene din 1264, sultanul îl acuza *expressis verbis* pe împărat că și-a încălcat „jurământul“ prin care se obliga să respecte înțelegerea pe care o încheiaseră (vezi mai jos nota 56).

⁵² Este de presupus în absența unui indiciu documentar că, încă înainte de întrunirea de la Cairo din vara anului 1263 (vezi nota următoare), genovezii și mamelucii își coordonaseră pozițiile, întrucât în situația creată prin tratatul de la Nymphaion doar vasele republicii ligure puteau satisface setea Egiptului de robi din Kîpceak.

⁵³ Cel mai circumstanțiat este Ibn Abd az-Zahr (Tiesenhausen, I, p. 49—52); pentru agregarea acestui front cît și pentru prima sa criză, vezi Canard, *Un traité*, p. 209—216.

cit prin angajare simultană a atacurilor pe două fronturi : prin defileul munților Caucaz va năvăli în Iran oastea Hoardei de Aur, în timp ce trupele mameluze vor pătrunde în teritoriul ilhanid din direcție opusă, dinspre Eufrat ⁵⁴.

Aceeași scrisoare dezvăluie încă o latură de mare însemnătate a preocupărilor lui Berke din această vreme : el solicita insistent sprijinul lui Baibars în favoarea lui Izz ed-Din ⁵⁵. Rațiunile acestui demers sînt ușor de bănuț. Rezolvarea convenabilă a situației din Asia Mică nu suferea în contextul geopolitic dat amînare pînă la victoria finală asupra ilhanatului. Reinstalarea lui Izz ed-Din pe tronul părintesc din Iconium, sinonimă cu lichidarea controlului ilhanid asupra sultanatului selgiucid și cu cuprinderea Asiei Mică în frontul patronat de Berke și de Baibars nu ar fi sustras numai Strîmtorile din raza de acțiune a lui Hülägü, ci ar fi inversat și pozițiile adversarilor în înverșunatul război comercial pe care îl purtau : eventuala reorientare politică a statului selgiucid deschidea aliaților îmbucurătoare perspectivă de a tăia comunicațiile cu Marea Neagră și Mediterana ale marelui negoț continental exploatat de ilhanizi.

Primejdia blocării „drumului persan” l-a determinat pe noul lui protector și beneficiar, Hülägü, să reacționeze prompt. Ilhanul a lovit în cea mai slabă verigă a coaliției îndreptate împotriva sa, Bizanțul, și în cel mai vulnerabil punct strategic al ei, Strîmtorile.

Cronicarii mameluci Makrizi și Ibn Abd az-Zahir relatează că suveranul egiptean a fost cuprins în 1264 de „o vehementă minie”, urmată de decretarea unor măsuri excepționale, cînd a aflat că solii săi trimiși la Berke cu un an în urmă erau încă reținuți la Constantinopol din ordinul împăratului bizantin, aliatul său ⁵⁶. Cronicarii egipteni precizează că Mihail VIII „s-a închinat” ilhanului și că a întrerupt contactul între Cairo și Sarai „de teama ca *Hulawun* [=Hülägü] să nu afle despre aceasta” ⁵⁷. Pentru a-și salva interesele micrasiatice, basileul a făcut lui Hülägü concesii și în a doua chestiune de căpătîi a contenciosului bizantino-ilhanid, în speță în cazul Izz ed-Din, pe care îl găzduia în vederea readucerii la cîrma sultanatului selgiucid. În Egipt a ajuns vestea că „purtarea lui *al-Aškari* [=Mihail VIII] față de el s-a schimbat și l-a închis într-o cetate” ⁵⁸. Captivitatea ex-sultanului la Enos este explicată de Georgios Pachymeres prin acordul bizantino-ilhanid care îl obliga pe împărat să-l țină pe Izz ed-Din departe de „Persia” ⁵⁹. Așadar, la aproximativ trei ani după izbucnirea ostilităților celor două hoarde genghizhanide pentru stăpînirea Tabrizului, aria de desfășurare

⁵⁴ Ibn Abd az-Zahir (Tiesenhausen, I, p. 51).

⁵⁵ *Ibidem*.

⁵⁶ Vestea a sosit la Cairo după Makrizi (Tiesenhausen, I, p. 421), în anul hegirei 662 (4 noiembrie 1263 — 24 octombrie 1264), iar după Ibn Abd az-Zahir (*ibidem*, p. 52—53) în luna ramadan a aceluiași an (27 iunie — 26 iulie 1263), ceea ce cu siguranță este prea devreme ; fără dată, Mufaddal (*ibidem*, p. 179) precizează că solii egipteni au fost reținuți la Constantinopol un an și trei luni, ceea ce, avînd în vedere participarea solilor bizantini la tratativele de la Cairo din vara anului 1263, pledează pentru vara, respectiv toamna următoare ca perioadele cele mai probabile ale sosirii vestii amintite.

⁵⁷ Ibn Abd az-Zahir (Tiesenhausen, I, p. 53) și Mufaddal (*ibidem*, p. 179) ; o atitudine cu atît mai explicabilă cu cît, după cum remarcă Mufaddal (*ibidem*), solia egipteană a întîlnit la curtea lui Mihail VIII Paleologul pe emisarii lui Hülägü.

⁵⁸ Zahabi (Tiesenhausen, I, p. 200).

⁵⁹ Pachymeres, I, p. 233.

a rivalității lor s-a extins asupra Strîmtorilor și asupra Asiei Mici, împăratul Mihail VIII Paleolog devenind ac al balanței în conflictele inter-mongole.

Săvîrșită sub presiunea lui Hülägü, defecțiunea bizantină năruia întregul eșafodaj elaborat de Berke în scopul zdrobirii ilhanatului. Mai grav, viabilitatea însăși a politicii pontice promovată de hanul de pe Volga ca soluție minimală, de compensație, era și ea periclitată din moment ce cheia Bosforului părea să o dețină ilhanul. Deși nu a afectat decît legăturile diplomatice ale Hoardei de Aur cu Egiptul, nu și pe cele comerciale, situația creată la Strîmtori, împreună cu detenția lui Izz ed-Din — probleme, de altminteri, conexe — a fost considerată la Sarai drept caz de război. Mongolii din Kîpceak, în cooperare cu bulgarii balcanici și, probabil, cu selgiucizii din Dobrogea au devastat cumplit în iarna 1264—1265 teritoriul bizantin. Pachymeres notează că împăratul, „cu mintea zguduită, nu știa încotro s-o apuce”, iar Nikephoros Gregoras adaugă că la sfîrșitul unui violent asediu al cetății Enos, Izz ed-Din a fost eliberat și a plecat împreună cu oastea mongolă⁶⁰. Năprasnica lovitură și-a arătat efectele și în cealaltă cheștiune capitală pentru Sarai: libertatea deplină de circulație prin Strîmtori. Solul egiptean reținut la Constantinopol și-a reluat călătoria întreruptă de luni de zile spre capitala de pe Volga; nici la înapoiere n-a fost stînjenit de autoritățile bizantine⁶¹.

Izvoarele egiptene descriu încheierea unui acord bizantino-tătar, negociat de un intermediar mameluc pe chiar cîmpul de bătaie⁶², fără a

⁶⁰ *Fontes historiae daco-romanae*, III, p. 445, 447, 501, 503, 505.

⁶¹ Vezi nota următoare.

⁶² Potrivit lui Mufaddal (Tiesenhausen, I, p. 179—180), în timp ce oastea invadatoare făcea pustiiri în jurul Constantinopolului, „basileul, care era înăuntru, a fugit și l-a trimis pe al-Faris al-Mas'udi [= solul egiptean reținut în capitala bizantină] la comandantul de oști al lui Berke să-i spună că țara sa [= Bizanțul] este în alianță cu sultanul al-Malik az-Zahir [Baibars] și în pace cu el și că hanul [= Berke] este în pace cu acela cu care el [= sultanul] are pace și în alianță cu acela cu care el este în alianță. Comandantul i-a cerut să-i scrie [cu propria sa mînă] toate acestea. El [= Mas'udi] i-a scris o redevință [adăugînd] că el rămîne de bună voie [la Constantinopol] și că pe el nu-l împiedică nimeni să meargă la Berke. Atunci oastea lui Berke a plecat de lîngă Constantinopol luînd cu ea pe sultanul Izz ed-Din, ținut captiv într-una din cetățile Constantinopolului. Pe urmă, basileul l-a înzestrat de drum [și l-a trimis] pe al-Mas'udi la Berke și împreună cu el un sol de-al său cu o scrisoare prin cuprinsul căreia se obliga să dea [hanului], în contul tributului anual, 300 de veșminte de atlas, pentru că [Berke] să-i fie sprijin și să nu facă incursiuni în țara sa. Mas'udi s-a dus la Berke. Cînd i s-a înfățișat, [hanul] i-a reproșat întîrzierea, dar el a spus: «Stăpînul Constantinopolului m-a reținut». Atunci Berke i-a arătat zăpăditul autograf pe care-l înmîna comandantului oștii sale și i-a zis: «Nu te pedepesc [din respect] pentru al-Balik az-Zahir». Pe urmă, sultanul Izz ed-Din i-a scris sultanului al-Malik az-Zahir punîndu-l la curent cu toate acestea și cu consecința neglijenței manifestate de al-Faris al-Mas'udi” care, după scurtă vreme, s-a întors în Egipt. Din această relatare se degajă concluzia că solul egiptean a mediat între bizantini și tătari fără a avea imputerniciri din partea suveranului său; indiferent care a fost mandatul lui al-Faris al-Mas'udi, cert este că sultanul a intervenit insistent pentru aplanarea conflictului: în scrisoarea adusă de la Cairo la Constantinopol de „un călugăr, un filozof grec, un preot și un episcop”. Baibars fi „porunceă” lui Berke să facă pace cu Mihail VIII Paleologul, asigurîndu-l pe acesta din urmă că, dacă oprirea solilor egipteni se datorează incursiunilor tătare în Bizanț, el va interveni pe lîngă Berke pentru sistarea lor (Ibn Abd az-Zahir/ Tiesenhausen, I, p. 53 și Makrizi/ *ibidem*, p. 421); vezi G. V. Vernadsky, *Zolotaja Orda, Egipt i Vizantiia v nih vzaimootnošenijah v carstvovanie Mihail Paleologa*, în „Seminarium Kondakovianum”, I, 1927, p. 73—84, și Canard, *Un traité*, p. 215—216.

preciza dacă a fost vorba de o pace propriu-zisă sau doar de un armistițiu⁶³. Indiferent însă cât a cîntărit intercesiunea egipteană în reglementarea raporturilor Hoardei de Aur cu Bizanțul, cert este că ele au beneficiat de un element favorabil nesperat care își va menține valoarea în timp: moartea lui Hülägü, întîmplată la începutul anului 1265. Dificultățile care s-au abătut asupra ilhanatului în perioada ulterioară⁶⁴ au anulat practic puțința succesorilor săi de a susține o politică de forță la Strîmtori. Deși a reînnoit acordul bizantino-ilhanid cu Abagha⁶⁵, fiul și urmașul lui Hülägü, împăratul Mihail VIII și-a putut relua în aceste condiții netulburat locul alături de Berke și de Baibars în cadrul alianței părăsită de teama represaliilor primului ilhan. La această reîncadrare au contribuit însă, incomparabil mai eficace, impulsuri noi, venite din stepa kipceakă.

Evenimentele din 1264—1265 au dezvăluit în toată amploarea ei deficiența de fond atît a frontului antiilhanid, cît și a politicii pontice a Hoardei de Aur: rezolvarea nesatisfăcătoare a chestiunii Strîmtorilor. Pentru a evita repetarea ștrangulării Bosforului, Berke s-a văzut obligat să-și sporească capacitatea de intervenție în această zonă sensibilă. Soluția, care s-a impus de la sine, a constatat în consolidarea prezenței militare a Saraiului în Balcani. În acest scop a fost înființat un puternic comandament mongol la Dunărea de Jos al cărui rost — desigur, nu exclusiv — a fost de a ține continuu sub control Bizanțul oscilant. Importanța alocată în hoardă problemei Strîmtorilor rezultă și din faptul că în fruntea acestei formațiuni militare de hotar a fost desemnat cel mai prestigios general tătar, emirul Nohai, care se făcuse remarcat în luptele cu ilhanizii în ținuturile caucaziene. Calitățile sale de căpetenie militară, dar și de om politic, au fost apoi confirmate cu prisosință în noua funcție⁶⁶.

Diminuarea influenței ilhanide în imperiul constantinopolitan, paralel cu intensificarea presiunii Hoardei de Aur asupra aceluiași stat, a avut urmarea de durată previzibilă: Bosforul a rămas o poartă deschisă, străbătută începînd cu 1265 fără nici o opreliște de mesagerii di-

⁶³ Canard, *Un traité*, p. 220, socotește că Mihail III a încheiat pacea abia cu urmașul lui Berke, Möngke Temür, între 1267—1269; Ostrogorsky, *Geschichte*, p. 379, se referă doar la „tratatul de prietenie” realizat de împărat cu emirul mongol Nohai în 1272, după o nouă invazie tătară în Bizanț care a avut loc „cel mai devreme în 1271” (această invazie nu a existat însă, problemă asupra căreia vom reveni cu alt prilej).

⁶⁴ Presiunile la care a fost supus ilhanatul s-au întesit după dispariția lui Hülägü: succesorul său, Abagha, a fost nevoit să-și încordeze toate forțele pentru a face față expedițiilor întreprinse în 1265 și 1266 de oștile Hoardei de Aur în Transcaucazia, mai cu seamă că cea de-a doua campanie a fost condusă personal de Berke, pe care moartea l-a surprins în timpul desfășurării ei; alianța antiilhanidă a tătarilor din Kipceak cu cei din Asia Centrală — aceștia din urmă au năvălit în 1269 în teritoriul ilhanatului —, precum și atacurile mamelucilor împotriva armenilor și sîlgiucizilor, vasali credincioși ai suveranului din Iran, au constrîns ilhanatul la o permanentă și costisitoare defensivă (Spuler, *Die Mongolen in Iran*, p. 68).

⁶⁵ Căsătoria Mariei, fiica neligitimă a împăratului bizantin, cu noul ilhan în 1265, este o manifestare sugestivă a acestor relații (*ibidem*, p. 67).

⁶⁶ Pentru istoria acestui comandament, vezi N. I. Veselovski, *Han iz temnikov Zolotoj Ordj, Nogaj i ego vremja*, Petrograd, 1922; A. Decei, *La Horde d'Or et les Pays Roumains aux XIIIe et XIVe siècles selon les historiens arabes contemporains*, în *Romano-arabica*, vol. II, București, 1968, p. 61—63; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, București, 1982, p. 169—172.

plomatici ai tătarilor și ai mamelucilor. Premisa indispensabilă a politicii pontice și mediteraneene a tătarilor din Kıpceak era în consecință din nou creată și odată cu ea a renăscut ideea anihilării statului mongol din Iran. Hanii din Sarai s-au îndârjit vreme de peste un veac să eroiască planuri de zdrobire a inamicului și să le propună sultanilor egipteni, cu sîrgul și după tiparul moștenite de la Berke⁶⁷. Nenumăratele solii schimbate în acest interval între capitalele de pe Volga și de pe Nil n-au fost însă încununate de succes, iar mult așteptata redobîndire a Tabrizului — reușită numai cu forțe proprii de hanul Djanibek pentru cîteva luni în 1357 — a fost o izbîndă înșelătoare: ea a venit prea tîrziu, inutil de tîrziu, cînd Hoarda de Aur, aflată în pragul descompunerii interne, nu s-a mai putut bucura de rodul victoriei ei. Epilogul acestor tentative neobosite a fost sinistru: trupele lui Toktamiș au ocupat și au devastat cumplit înfloritorul oraș în 1386⁶⁸.

Gîndită de Berke ca un subansamblu al strategiei generale de combatere a ilhanatului în vederea recuperării „drumului persan“, politica pontică a Hoardei de Aur și-a păstrat acest caracter tot atîta timp cît ideea — forță din care a derivat a fost vie, adică peste un secol. Preschimbarea ei din soluție provizorie în formulă de durată nu i-a modificat esențial nici structura, nici funcționalitatea, cu toate că inevitabile amendamente n-au lipsit în decursul anilor.

Comandamentul mongol înființat în ținuturile Dunării inferioare s-a definitivat ca cel mai solid garant al libertății Bosforului. Fără a intra în amănunte referitoare la evoluția acestei formațiuni și la vicisitudinile relațiilor bizantino-tătare filtrate în mare parte prin intermediul ei⁶⁹, subliniem doar constanța preocupării Saraiului de a menține sub control strict această zonă, chiar după nefericita experiență cu Nohai, care, autoproclamîndu-se în ultimul deceniu al secolului XIII han independent, a tîns să dezlipească această regiune din componența hoardei⁷⁰. Oricît de lacunară este informația pentru perioada următoare, faptul că spre mijlocul veacului următor contingentele tătare staționate în această arie geografică se aflau sub comanda unui personaj care deținea al doilea rang în ierarhia hoardei de Aur, Atlamus, cumnatul hanului Djanibek⁷¹, trădează continuitatea în timp a interesului manifestat întîia oară cu toată acuitatea de Berke pentru regiunea gurilor Dunării ca puncte strategice spre Strimtori.

⁶⁷ Zakirov, *Diplomatičeskie otnošenija*, passim.

⁶⁸ Grekov—Iacubovschi, *Hoarda de Aur*, p. 249—255; 311; Spuler, *Die Goldene Horde*, p. 101—102, 108—109, 129.

⁶⁹ Vezi trimeriteri la nota 66.

⁷⁰ *Ibidem*; vezi și emisiunile monetare ale lui Nohai de la Isaccea ca semn inconfundabil al neatîrnării sale la E. Oberländer—Tárnoveanu, *Numismatical Contributions to the History of the South-Eastern Europe at the End of the 13th Century*, in *RRH*, XXVI, 1987, 3, p. 245—258.

⁷¹ *Othlamus... princeps valde potens, secundum post Kanum, qui habebat in uxorem sororem ipsius Kani* (*Chronicon Dubnicense*, în *Historiae Hungariae fontes domestici*, ed. M. Florianus, III, Quinqueecclesiis, 1884, p. 152); este de observat că dacă tradiția populară a prefăcut printr-o confuzie pe *Othlamus* în Alimoș, erou de baladă românească — cum a intuit după toate aparențele just B. Petriceicu-Hașdeu, *Negru Vodă. Un secol și jumătate din începuturile Țării Românești* (1230—1380), în *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, București, 1976, p. 782—784 — ea a reținut în schimb corect aria peste care a stăpînit această căpetenie tătără: „Haiduc din Țara de Jos“.

Componenta micrasiatică a politicii Hoardei de Aur configurată de Berke a fost și ea preluată de succesorii săi, cu tot atât de puțin noroc însă. Ajuns în 1265 în hoardă, unde a mai trăit treisprezece ani, Izz ed-Din a primit ca apanaje bogatele orașe din Crimeea, Soldaia și Solgat⁷². Unul dintre cronicarii selgiucizilor, Yazîdjîoghlu Ali, a notat fără echivoc motivul prețuirii arătate ex-sultanului și suitei sale, anume speranța de a fi trimiși „în vechiul lor loc și patrie”⁷³. Nădejdea a fost deșartă, la fel ca și cea consecutivă legată de Mesud, unul dintre fiii lui Izz ed-Din, care, ocupînd tronul din Iconium după moartea tatălui său (1278), părea, în sfîrșit, să provoace mult așteptata răsturnare politică în Asia Mică, dar nu a adus Saraiului decît o nouă dezamăgire: el nu s-a ostenit să scoată sultanatul din vasalitatea ilhanidă⁷⁴.

Cu toate aceste eșecuri înregistrate în Asia Mică — datorate, evident, neputinței Hoardei de Aur, putere eminentamente continentală, de a-și impune punctul de vedere peste mare — regimul Strimtorilor, vechi ferm dinspre țărmul european, s-a stabilizat după resorbția crizei din 1264—1265 în sensul dorit la Sarai. Libertatea Mării Negre s-a impus ca postulatul nu numai pentru contactele hanilor din Kîpceak cu aliații din Egipt, ci și pentru noua politică comercială a Hoardei de Aur promovată după ce „drumul persan” secase ca sursă de avuție pentru tezaurul ei. Implicațiile acestei politici în bazinul pontic, sprijinită co-vîrșitor pe cooperarea cu thalassocrația genoveză, au fost uriașe.

Conjunctura dezastruoasă pentru economia tătarilor din Kîpceak după respingerea lor din ținuturile transcaucaziene a silit Saraiul ca, pînă la mult rîvnita recuperare a Tabrizului, să recurgă la o soluție de compensație. Ea a constatat în ridicarea vechiului drum prin stepă, Soldaia — Sarai — Urgenci, la nivelul unei mari artere comerciale în stare să concureze prin securitate, facilități de tranzit și regim vamal adecvat „drumul persan”. „Situația era destul de analogă — remarca Paul Pelliot — cu cea care s-a produs la sfîrșitul secolului VI cînd imperiul bizantin a încercat să primească pe calea septentrională a turcilor mătasea chinezească al cărei trafic încercau, dimpotrivă, să și-l rezerve sasanizii din Persia”⁷⁵. Nici istoricii statului mongol din Kîpceak, nici specialiștii istoriei medievale a Mării Negre n-au urmărit excepționalele implicații ale sugestiei orientalistului francez, deși doar dezvăluirea lor permite înțelegerea cuprinzătoare a uneia dintre cele mai ample prime-niri a opțiunilor politice și comerciale ale Hoardei de Aur din tot cursul existenței ei. Această restructurare a avut ca rezultat concret crearea unei noi axe a marelui comerț est-vest și, prin ea, conectarea Mării Negre la marele trafic intercontinental⁷⁶.

⁷² Decei, *Problema colonizării*, p. 172, 180, 185.

⁷³ *Ibidem*, p. 173.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 186.

⁷⁵ Apud Brătianu, *La mer Noire. Des origines...*, p. 214.

⁷⁶ Brătianu, *ibidem*, p. 210—211, a remarcat că binefacerile „păcii mongole” pentru Rubrouk în 1254 se aflau în izbitor contrast cu imensele vicisitudini îndurate în 1234—1235, deci înainte de venirea tătarilor, de misionarii dominicani porniți în căutarea Ungariei Mari printre cumanii rătăcitori prin stepă. Din această observație, corectă în fond, istoricul român a tras concluzia că revenirea bizantinilor la Constantinopol și penetrarea genovezilor în Marea Neagră au constituit factorul principal al deschiderii marelui trafic est—vest, care a beneficiat de condițiile favorabile ale „păcii mongole”, fără să țină seamă de contribuția mongolă la crearea drumului septentrional al mătăsii.

Capital interesați în funcționarea noii rute a marelui negoț, Berke și urmașii săi au fost nevoiți să acorde o atenție susținută nu numai segmentului ei continental, care le traversa teritoriul, ci și celui maritim. Anunțată încă din 1260 de primirea încurajatoare de care au beneficiat venețienii Niccolo și Matteo Polo în hoardă⁷⁷, conclucrarea hanilor de pe Volga cu o thalassocrație, în speță cu cea a Genovei, s-a fixat curînd după 1261 ca obiectiv prioritar al politicii pontice a Hoardei de Aur. O remarcabilă similitudine de situații îi predestina pe negustorii republicii ligure să fie tot atît de interesați ca și tătarii „aquilonari” în crearea unui nou traiect al marelui comerț est-vest: expulzați de venețieni din Acra în 1258, genovezii pierduseră principalul lor cap de pod pe țărmul Mediteranei orientale și, împreună cu el, substanțialele venituri trase din participarea la negoțul practicat pe „drumul persan”⁷⁸. Deopotrivă frustrate și aflate deopotrivă în căutarea unei compensații, Genova și Hoarda de Aur s-au întîlnit în Marea Neagră unde interesele lor convergente au constituit temelia funcționării rutei nordice a schimbului de mărfuri între Extremul Orient și Mediterană. Deși nu sînt cunoscute nici data exactă, nici conținutul acordului original dintr-una dintre cele două puteri, nu încapă îndoială că el a oferit un cadru stabil pentru nevoile unui trafic de anvergură. Fondarea coloniei genoveze de la Caffa, probabil curînd după 1261⁷⁹, ca și aspirațiile ei ulterioare de a deține monopolul negoțului pontic⁸⁰ sînt lămuritoare pentru noul statut comercial al Mării Negre. Semnificativ pentru avîntul economiei pontice după 1261 este faptul că acest fruct al cooperării oamenilor stepei cu cei ai mării, Caffa genoveză, nu a avut un echivalent venețian: în peste o jumătate de veac cît această apă a stat la dispoziția Veneției (1204—1261), cetățenii Serenissimei n-au întemeiat nici o așezare proprie pe litoralul ei, nici măcar după 1242—1243 cînd și peste aceste ținuturi începuse să domnească „pacea mongolă”⁸¹.

Datele comparate ale izvoarelor limpezesc cauzele acestei stări de lucruri. Ordinea mongolă nu a schimbat prin ea însăși în intervalul 1242—1261 nici volumul, nici calitatea comerțului pontic⁸². Ea și-a arătat valoarea pentru economia Mării Negre abia după crearea arterei nordice a marelui comerț⁸³, dezvoltată de Berke și de succesorii săi ca sursă de compensație după pierderea veniturilor vărsate de „drumul persan”.

⁷⁷ Vezi mai sus nota 47.

⁷⁸ Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929, p. 58.

⁷⁹ Intervalul cel mai probabil este 1266—1270; vezi discuția la M. Balard, *La Romanie génoise (XIe — début du XVe siècle)*, vol. I, Roma, 1978, p. 114—118.

⁸⁰ Vezi Ș. Papacostea, „Quod non iretur ad Tanam”. Un aspect fundamental de la politique génoise dans la mer Noire au XIVe siècle, în RESEE, XVII, 1979, 2, p. 201—217.

⁸¹ Conform informațiilor lui G. de Rubrouk din 1254 (*Sinica Franciscana*, I, p. 164—174), dominația mongolă era exercitată fie direct pe țărmul nordic al Mării Negre; fie mediat prin vasalii din Caucaz, din Peninsula Balcanică și din Asia Mică.

⁸² Batu s-a mulțumit să preia de la cumani exploatarea centrelor comerciale din Crimeea; ajuns la Soldaia, Rubrouk și-a expus păsul *ad capitaneos civitatis, immo ad vicarios, quia capitanei iverant ad Baatu in hyeme portantes tributum* (ibidem, p. 164); în cîmpia Crimeii solebant esse Comani antequam venirent Tartari et cobeant civitates predictas et castra (din peninsula) ut darent eis tributum (ibidem, p. 171).

⁸³ Vezi mai sus nota 76.

Datorată, aşadar, în egală măsură „păcii mongole“ cât şi războiului dintre mongoli, includerea bazinului pontic în circuitul de mărfuri desfăşurat între Asia Centrală şi Mediterană constituie cea mai importantă contribuţie a tătarilor nordici la destinul excepţional al Mării Negre în evul mediu. Considerată din această perspectivă, politica pontică a Hoardei de Aur, născută în vremea lui Berke şi perpetuată de urmaşii săi, aparţine acelui luminos capitol din istoria mongolilor în care este consemnată stăruinţa căpeteniilor genghizhanide de a înlesni, peste mări şi peste continente, libera circulaţie a oamenilor cu mărfurile lor.

*

Geneza politicii pontice a Saraiului şi-a avut, aşadar, originea în conflictul cu mongolii din Iran. Obiectivele ei majore au constat în garantarea libertăţii Strimtorilor şi în conlucrarea cu o putere maritimă în vederea menţinerii contactelor diplomatice şi comerciale ale tătarilor din Kîpceak cu riveranii Mediteranei. Presiunea constantă exercitată asupra Bizanţului, stăpînul Bosforului, prin mijlocirea comandamentului mongol de la gurile Dunării, efortul de a sustrage sultanatul selgiucid din Asia Mică de sub controlul ilhanatului şi cooperarea cu genovezii, menită să asigure competitivitate noii rute a marelui comerţ est-vest în rivalitatea ei cu „drumul persan“, au constituit principalele manifestări ale politicii pontice a Hoardei de Aur.

DIE HERANBILDUNG DER SCHWARZMEERPOLITIK DER GOLDENEN HORDE

ZUSAMMENFASSUNG

Der kurz nach 1261 einsetzende Aufschwung des Handels im Schwarzmeergebiet wird von der Fachliteratur zwei Ereignissen zugeschrieben: der vom Kaiser Michael VIII. Palaiologos den Genuesen erteilten Handelsfreiheit im pontischen Raum (Privileg von Nymphaion, März 1261) und der Zurückeroberung Konstantinopels durch denselben byzantinischen Herrscher im Sommer des erwähnten Jahres. Die Ansicht berücksichtigt nicht im geringsten die gleichzeitige Existenz einer zielbewussten Schwarzmeerpolitik der Goldenen Horde und lässt somit den Beitrag der Mongolen zur Anregung der dortigen Handelstätigkeit nach 1261 ganz ausser Acht.

Der Ausgangspunkt der Beweisführung beruht auf eine Erläuterung des Verfassers, die er in seinem Aufsatz öfters anhand von Quellenbelegen unterstreicht. Obwohl Ansätze einer tatarischen Schwarzmeerpolitik erst um 1261 feststellbar sind, waren sie keineswegs Rückwirkungen der im selben Jahre durch Genuesen und Byzantinern hervorgerufenen Veränderungen der pontischen Handelsbedingungen, sondern Folgen der Zersplitterung des mongolischen Reiches und der bedrängten Lage die sich dadurch für die Kiptschaktataren ergab.

Verhängnisvoll war vor allem die Gründung um 1260 eines neuen mongolischen Staates in Iran, der die transkaukasischen Provinzen Aserbaidjan und Arran — bis dahin Teilgebiete der Goldenen Horde — einverleibte. Damit versiegte eine der ergiebigsten Einkunftsquellen der Russlandmongolen: mit dem Verlust der reichen Handelsstadt und Zollstation Tabris fand die Ausbeutung der uralten Seidenstrasse, die China und Zentralasien mit dem Mittelmeer verband, ihr Ende. Das Scheitern der ersten Bemühungen, nur mit eigenen Kräften die transkau-

kasischen Gebiete zurückzuerobern, bewog Berke Khan (1257—1266) ein Bündnis mit dem mamlukischen Sultan von Ägypten, dem zähesten Gegner seiner mongolischen Widersacher, zu schliessen. Nachdem Hülägü, der neue tatarische Herrscher Persiens, seine Oberhoheit dem Seltschukensultan in Kleinasien aufzwang (1260), blieb für die Aufrechterhaltung der diplomatischen Beziehungen zwischen Sarai und Kairo nur noch der Seeweg offen, eine Tatsache die das Schwarze Meer im politisshen Vorfeld der Goldenen Horde rücken liess. Die Meerengenfrage bildete von Anfang an den Kern der Schwarzmeerpoltik der Kiptschakmongolen.

In derselben Richtung wirkte auch ein anderer Beweggrund von rein kommerzieller Natur. Um den Schaden den die Schatzkammer in Sarai durch das Verzichten auf die Ausbentung der asiatischen Seidenstrasse erlitt gewissermassen auszugleichen, unternahm Berke den Versuch einen parallelen nördlichen Handelsweg aufzustellen, was ihm schliesslich auch gelang. Das Schwarze Meer erwies sich auch für die neue Handelsader als unvermeidliche Durchgangszone — eine zusätzliche Ursache für dessen Bedeutungszunahme in der Aussenpolitik der Goldenen Horde. Die Eingliederung des Scharpen Meeres im Grosshandelsnetz war dadurch erreicht. Nach Ansicht des Verfassers war diese Einschaltung in ausschlagender Weise das Werk der Mongolen. Sie bedingte die bekannte Blütezeit des Schwarzen Meeres nach 1261 und gewährte ihm die Rolle einer „Drehscheibe des Welthandels“ (so Gh. Brătianu).

Die Hauptziele der Schwarzmeerpoltik der Goldenen Horde bestanden in der Sicherung der Meerengenfreiheit und in der Zusammenarbeit mit einer Seemacht, um ihre lebensnotwendigen Verbindungen mit den Staaten des Mittelmeerbeckens pflegen zu können. Der Druck den die Khane der Russlandtataren fortwährend auf Byzanz ausübten, sowie ihr unermüdliches Bestreben einen Aufstand der Seltschukentürken in Kleinasien aufzuwiegeln dienten dem ersten Ziel; für das Erreichen des zweiten bewährte sich Genua mit seiner mächtigen Handelsflotte als unersetzlicher Partner. Aus der Verflechtung dieser Teilstücke hat sich eine zusammenhängende Schwarzmeerpoltik der Kiptschakmongolen herausgebildet. Diesem Prozess schenkte der Verfasser eine besondere Aufmerksamkeit.

RELĂȚIILE ȚĂRILOR ROMÂNE CU SPANIA ÎN EPOCA LUI MIHAI VITEAZUL

Sfârșitul secolului XVI și începutul secolului XVII au fost marcate de unul din momentele cele mai importante din întreaga istorie a relațiilor româno-spaniole din evul mediu, moment dominat, indiscutabil, de puternica personalitate a lui Mihai Viteazul, domn al Țării Românești, al Transilvaniei și al Moldovei, cel care, prin eroismul și cutezanța de care a dat dovadă, a pus sub semnul întrebării, pentru o clipă, însăși dominația otomană din Europa și a atras asupra sa privirile întregului continent.

Marea epopee românească de sub conducerea lui Mihai Viteazul, desfășurată la cumpăna dintre cele două veacuri, a fost răspunsul hotărât dat de poporul nostru la intensificarea fără precedent pe care a cunoscut-o dominația otomană, sub toate aspectele ei, tocmai în această perioadă. Astfel, turcologul Mihai Maxim a calculat că, între 1538 și 1600, Moldova și Țara Românească au pierdut în raporturile lor cu Poarta, sub diferite forme, între 13 și 15 milioane de galbeni¹ dintre care, numai în perioada 1581—1590 și numai în Țara Românească, cumpărarea tronului și plata haraciului și a peșcheșurilor s-a ridicat, după aprecierile lui Mihai Berza, la 5 770 000 de galbeni². La urcarea sa pe tron, datoriile însumate ale predecesorilor săi, pe care Mihai Viteazul trebuia să le plătească se ridicau la uriașa sumă de 700 de milioane de aspri³. Această situație, consecință a degradării continue pe care a cunoscut-o instituția domniei în a doua jumătate a secolului XVI, amenința întreaga societate românească cu o adevărată catastrofă și impunea adoptarea unor măsuri rapide și eficiente pentru a opri o evoluție din ce în ce mai nefavorabilă. În împrejurările din ultimii ani ai secolului XVI, reluarea luptei antiotomane se impunea astfel ca o necesitate istorică pentru toți locuitorii spațiului românesc și ea a fost transpusă în realitate purtând pecetea marii personalități a lui Mihai Viteazul, cel care a înțeles mai bine ca oricine în epoca sa nevoile neamului și sensurile profunde ale evoluției istorice care îi era hărăzită.

Dacă lupta antiotomană condusă de Mihai Viteazul a avut la bază, în primul rînd, cauze de ordin intern, nu trebuie însă să fie pierdut din vedere nici contextul politic internațional care, indiscutabil, a creat

¹ Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a sec. XVI* în *RdI*, tom 32, nr. 9, 1979, p. 1761.

² Mihai Berza, *Variațiile exploatării Țării Românești de către Poarta otomană în secolele XVI—XVIII* în *RdI*, tom 11, nr. 2, 1958, p. 61.

³ M. Maxim, *art. cit.*, p. 1742.

condiții favorabile pentru declanșarea și desfășurarea ei, context în care Spania, principala putere creștină a epocii, a jucat un rol important, ceea ce l-a îndreptățit pe Carol Göllner să afirme că ea ar fi fost singura forță care ar fi putut să sprijine ofensiva domnitorului român împotriva Imperiului otoman⁴.

Relațiile politice internaționale se caracterizează și în această perioadă prin aceleași trăsături care domină, practic, întregul secol XVI și care, în esență, se reduc la ciocnirile de interese generate de tendințele expansioniste ale marilor puteri ale vremii și la lupta, plină de eroism, a popoarelor amenințate de aceste tendințe. Pentru spațiul geografic locuit de români elementul definitoriu al situației externe continuă să fie contradicția dintre Imperiul otoman, pe de o parte, și Habsburgii austrieci, sprijiniți de cei din Spania, pe de altă parte la care s-a adăugat reluarea pretențiilor pontice ale Poloniei conduse, *de facto*, de cancelarul Jan Zamoyski⁵. În această situație, poziția și interesele Spaniei în legătură cu problemele Europei răsăritene, de sud-est și ale Imperiului otoman își păstrează intactă importanța pentru țările române, care continuă să vadă în Regele Catolic un aliat necesar, cel puțin sub aspect financiar, în lupta lor antiotomană.

Dacă pentru țările române lupta antiotomană era o necesitate istorică, impusă de însăși nevoia supraviețuirii, pentru Spania ea nu reprezenta decât un aspect al vastei sale politici expansioniste și de aceea a fost însoțită de permanente oscilații și ezitări între adoptarea unei atitudini de confruntare deschisă și cea de căutare a căilor pentru ajungerea la o înțelegere mai mult sau mai puțin-avantajoasă.

Primele două decenii ale domniei lui Filip II s-au caracterizat, sub acest aspect, printr-o intensificare a confruntărilor turco-spaniole din Mediterana și Africa de Nord (Djerba — 1560, Malta — 1565, Lepanto — 1571, Tunis — 1573, 1574), deoarece Spania, detașată de posesiunile germane ale lui Carol Quintul, putea să exercite o presiune mult mai mare asupra acestei zone⁶, dar nu au lipsit nici încercările de a se ajunge la o înțelegere cu Poarta⁷. În schimb, după 1574, anul ultimelor mari confruntări dintre cele două imperii în Africa de Nord, Spania a trecut la o politică hotărâtă de înțelegere cu Poarta, obligată fiind la aceasta de complicațiile și interesele politice majore din Occident (începutul confruntării cu Anglia pentru dominația mărilor și oceanelor, revoluția din Țările de Jos, succesiunea la tronul Portugaliei, amestecul tot

⁴ Carol Göllner, *Semnificația europeană a luptelor lui Mihai Viteazul în cadrul războaielor turcești din secolul al XVI-lea*, în culegerea de studii *Mihai Viteazul*, București, 1975, p. 36.

⁵ Pentru contextul internațional din jurul țărilor române în această epocă, a se vedea, printre altele, Carl Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, London, 1973; Domenico Caccamo, *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla „lunga guerra“ di Clemente VIII*, în „Archivio storico italiano“, 466, anno CX XVIII, disp. II, Firenze, 1971, p. 255—281; Zygmunt Abrahamowicz, *L'Europe Orientale et les états islamiques au temps de la bataille de Lépante*, în vol. *Il Mediterraneo nella seconda metà del '500 alla luce di Lepanto*, Firenze, 1974, p. 19—31. Ilie Corfus, *Michel le Brave et la Pologne*, în RRH, tome XIV, no. 3, 1975, p. 483—498.

⁶ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, tome II, Paris, 1966, p. 253.

⁷ E. Charrière, *Négotiations de la France dans le Levant*, tome II, Paris, 1850, p. 466—467, 487 și tome III, 1853, p. 688—689 și n. 1.

mai pronunțat în problemele franceze), politică ce a găsit un ecou favorabil la Constantinopol, unde se pregătea declanșarea unui îndelungat război cu Persia, război care va absorbi importante forțe otomane și va atrage după sine o neglijare mereu crescândă a problemelor mediteraneene. Rezultatele acestei orientări s-au concretizat prin trimiterea unor misiuni spaniole la Constantinopol, conduse de Martin de Acuña (martie 1577)⁸ și de milanezul Giovanni Marigliani (decembrie 1577)⁹, care va rămâne aici pînă la începutul lui 1581 cînd, la 25 ianuarie, va încheia un armistițiu pe trei ani cu Poarta, armistițiu care va fi permanent prelungit pînă la transformarea sa în pace, la sfîrșitul secolului XVIII¹⁰.

Această dezangajare turco-spaniolă din Mediterana, în ciuda ciocnirilor care vor mai avea loc și a neîncrederii reciproce care se va manifesta permanent, va fi respectată de ambele părți, fiecare avînd obiective mai importante de atins în alte zone, și va afecta, într-o oarecare măsură, și situația țărilor române.

Lupta antiotomană declanșată în toamna lui 1594 în țările române sub conducerea lui Mihai Viteazul, datorită amploarei fără precedent și situației politice internaționale din acel moment¹¹, le-a făcut pe acestea să privească dincolo de aliatul lor cel mai apropiat și mai important, împăratul Rudolf II¹², și să spere în posibilitatea obținerii unor ajutoare militare și financiare și din partea ramurii spaniole a Habsburgilor. La rîndul ei, Spania, în ciuda armistițiului pe care-l avea cu Poarta, căuta să nu scape nici o ocazie pentru a da lovituri cît mai puternice vechiului ei dușman, declanșarea războiului turco-austriac în 1593 oferindu-i o posibilitate excelentă în acest sens. Dar abia după izbucnirea luptei românești condusă de Mihai Viteazul, care va aduce și primele succese răsunătoare împotriva otomanilor, Filip II a hotărît să participe mai activ la Liga creștină realizată de papa Clement VIII

⁸ F. Braudel, *op. cit.*, II, p. 437.

⁹ E. Charrière, *op. cit.*, III, p. 710.

¹⁰ *Ibidem*, IV, p. 26—27, n. 1; J. de Hammer, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours*, tome VII, Paris, 1837, p. 51; F. Braudel, *op. cit.*, p. 448—449; C. Göllner, *art. cit.*, p. 25; Marqués de Lozoya, *Historia de España*, tomo IV, Barcelona, 1977, p. 222; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman pînă la 1656*, București, 1978, p. 260.

¹¹ La 4 iulie 1593 s-a declanșat un nou război între Imperiul otoman și cel habsburgic (J. de Hammer, *op. cit.*, VII, p. 265—329; C. M. Kortepeter, *op. cit.*, p. 130—133).

¹² Sigismund Báthory, principele Transilvaniei, încheiase, în februarie 1594, o alianță cu împăratul (N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, I, București, 1935, p. 116 și 137—139; P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 37), reînnoită la Praga, la 28 ianuarie 1595 (A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IV, București, 1932, p. 185—188, doc. 103; Hurmuzaki, *Documente*, III, 2, p. 76—77, doc. XCVII; I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *Tratate internaționale ale României 1354—1920*, București, 1975, p. 92, nr. 220), iar Aron Vodă, domnul Moldovei, încheiase și el un tratat cu împăratul, la Iași, în august 1594 (Hurmuzaki, *Documente*, III, 1, p. 193—194, doc. Legătură cu aderarea lui Mihai Viteazul la alianța puterilor creștine vezi Hurmuzaki, *Documente*, III, 1, p. 193 și *Istoria militară a poporului român*, vol. III, CLXXXVI; I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *op. cit.*, p. 91, nr. 218). În București, 1987, p. 140. Se pare că în 1594 Mihai Viteazul a încheiat o alianță cu Sigismund Báthory și Aron Vodă, reconstituind astfel frontul unic de acțiune al întregului popor român. Textul alianței nu ni s-a păstrat, dar ea este precis amintită de Marini' Poli într-un raport către Rudolf II (Hurmuzaki, *Documente*, III, 1, p. 202; *Letopisetul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu, D. Simonescu, București, 1960, p. 55; I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, *op. cit.*, p. 91, nr. 218).

acordind împăratului o subvenție anuală de 300 000 de ducați și trimițând în Ungaria, în 1595, 2 000 de călăreți și 4 000 de pedestrași sub comanda lui Carol de Mansfeld, locotenent general al armatelor spaniole din Țările de Jos ¹³.

Cu toate acestea, Spania a refuzat permanent să meargă mai departe și să se angajeze deschis într-o confruntare cu Imperiul otoman, deoarece nu dorea să rupă armistițiul cu turcii, care îi permitea să-și concentreze eforturile împotriva Franței, Angliei și a Țărilor de Jos. De aceea, ea se va limita numai la trimiterea unor ajutoare financiare, ciocnirile pe care le va avea cu turcii în Mediterana (Calabria — 1594, Patras — 1595, Oran — 1599 și Alger — 1601) ¹⁴, fiind de mică amploare și fără importanță pentru ansamblul confruntării din Europa Centrală și sud-estică. Ezitățile și chiar duplicitatea politicii spaniole ¹⁵, care căuta să alimenteze focarele de rezistență antiotomană fără a le garanta însă sprijinul său integral, deveneau astfel foarte periculoase pentru aliații ei, situație prompt sesizată de diplomații venețieni care, într-un raport din 29 noiembrie 1594, din Praga, deci imediat după începutul luptei lui Mihai Viteazul, arătau foarte clar că politica Spaniei amenința Transilvania, Țara Românească și Moldova cu ruina ¹⁶.

Oricum, indiferent de scopurile pe care le viza, diplomația spaniolă a urmărit cu multă atenție conflictul turco-austriac, inclusiv situația creată în spațiul carpato-danubian prin ridicarea la luptă a celor trei țări românești. Principalele canale de informații folosite în acest sens au fost ambasadele spaniole din Praga și Veneția, precum și rapoartele, mai mult sau mai puțin exacte, întocmite de agenții secreți și spionii întreținuți la Constantinopol și în alte puncte ale Imperiului otoman ¹⁷.

Astfel, încă de la 1 februarie 1594, ambasadorul spaniol de la Praga, don Guillén de San Clemente ¹⁸, îl informa pe Filip II despre negocierile pe care le purta iezuitul Alfonso Carrillo ¹⁹, în numele principelui Transilvaniei, Sigismund Báthory, cu împăratul, în vederea realizării unei

¹³ Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole* în *Trois Mémoires sur Michel le Brave (Études Roumaines, I)*, Paris-București, 1938, p. 9.

¹⁴ *Ibidem*, p. 8; F. Braudel, *op. cit.*, II, p. 507.

¹⁵ În 1595 Filip II a trimis la Poartă o solie pentru a solicita o alianță anti-engleză, dar solii săi nici măcar nu au fost primiți (Théophile Lavallée, *Histoire de l'Empire ottoman*, Paris, 1855, p. 278).

¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, III, 2, p. 61—62, doc. LXXX. Pentru politica Veneției față de Poartă în această perioadă vezi S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, II edizione, tomo VI, Venezia, 1914, p. 416—418; N. Bănescu, *Adaos la relațiile bailului Marco Venier cu privire la campania din 1595 a domnilor noștri*, în *AIINC*, IV, 1926—1927, București, 1929, p. 128 și 133—134; Christiane Villain-Gandossi, *Contribution à l'étude des relations diplomatiques et commerciales entre Venise et la Porte ottomane au XVIe siècle*, în *SOF*, XXVIII, 1969, p. 13—47.

¹⁷ În secolul al XVI-lea, apariția diplomației permanente a fost dublată de apariția primelor rețele sistematice de spionaj și informare, Spania numărându-se printre țări cu spinajul cel mai activ (Roland Mousnier, *Les XVIe et XVIIe siècles. Les progrès de la civilisation européenne et le déclin de l'Orient* (1492—1715); Paris, 1956, p. 122—123).

¹⁸ Pentru activitatea lui San Clemente vezi *Correspondencia inédita de Don Guillén de San Clemente, Embajador en Alemania de los Reyes Don Felipe II y III sobre la intervención de España en los sucesos de Polonia y Hungría* (1581—1608), publicada por el Marqués de Ayerbe, Conde de San Clemente, Zaragoza, 1892, 406 p.

¹⁹ Pentru activitatea lui Alfonso Carrillo în Transilvania vezi László Szilas, *Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591—1599*, Roma, 1966, 175 p.

alianțe antiotomane și anunța că și moldovenii și muntenii ar fi dispuși să se ridice contra turcilor și să treacă de partea împăratului²⁰. La aceste informații se va adăuga, puțin mai târziu, aceea că Sigismund, printre condițiile pe care le pusesese împăratului pentru a intra în alianță cu el, ceruse să i se acorde și ordinul Lîinii de Aur²¹, ceea ce ar fi însemnat o recunoaștere implicită a sprijinului Spaniei față de politica sa antiotomană.

Trebuie remarcat, de la început, că în prima perioadă a luptei românilor împotriva dominației otomane din această epocă, pînă pe la 1597—1598, toate meritele victoriilor obținute de Mihai Viteazul au fost receptate în Apus, deci și în Spania, ca aparținînd exclusiv lui Sigismund Báthory și în consecință, toate legăturile stabilite cu țările române s-au făcut numai prin intermediul acestuia. Situația aceasta se explică, pe de o parte, prin atitudinea principelui transilvan care a practicat o adevărată „cenzură a știrilor” din și spre Țara Românească, răspîndind rapoarte personale și reținînd totodată în Transilvania știrile din alte surse, cu scopul de a-și atribui în întregime meritul victoriilor lui Mihai Viteazul și a justifica uzurparea drepturilor domnitorilor din Moldova și Țara Românească, iar pe de altă parte prin atitudinea puterilor apusene, mai ales a împăratului și a regelui Spaniei, care acceptau lăudăroșenia și veleitățile lui Sigismund, deoarece acesta aparținea bisericii romano-catolice, era căsătorit cu arhiducesa Maria Cristina și, prin urmare, cumnat cu moștenitorul tronului spaniol, viitorul Filip III (1598—1621) și putea fi ușor manevrat, așa cum au demonstrat-o rezultatele misiunii iezuitului spaniol Alfonso Carrillo la curtea sa²². Abia atunci cînd firea foarte schimbătoare și incapacitatea politică evidentă a lui Sigismund au început să amenințe roadele victoriilor lui Mihai Viteazul, de care au beneficiat din plin și Habsburgii, atitudinea acestora se va schimba, iar faptele domnitorului român vor ocupa locul cuvenit în conștiința europeană a epocii și a generațiilor viitoare.

Astfel, în primii ani ai luptei antiotomane, Sigismund Báthory a ocupat un rol de primă importanță în rapoartele diplomatice spaniole, cu el s-au stabilit legături directe și i-au fost trimise ajutoare bănești destul de importante.

Chiar în 1594 a avut loc un schimb de scrisori între San Clemente și principele transilvan, inițiat de ambasadorul spaniol, răspunsul lui Báthory fiind trimis la curtea de la Madrid²³, probabil ca urmare a dorinței manifestată de acesta de a obține ajutoare din Spania.

²⁰ Al Cirănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas* (în continuare se va cita *Documente Simancas*), p. 98, doc. CCXI.

²¹ Ion Sirbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul domnul Țării Românești*, ed. D. Mioc, Timișoara, 1976, p. 58; A. Veress, *Carrillo Alfonz Jesuita — atya levelezése és iratai (1591—1618)* (Actele și corespondența părintelui iezuit Alfonso Carrillo), vol. I, în *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, vol. XXXII, Budapesta, 1906, p. 468, doc. 375; idem, *Documente*, IV, p. 94, doc 55.

²² O dovadă a renunelului nemeritat de care s-a bucurat Sigismund Báthory în Spania o constituie chiar literatura spaniolă a Secolului de Aur, în care subiectele turcești au deținut un rol important. Printre eroii antiotomanii adoptați de această literatură se remarcă trei, și anume: Tamerlan, Scanderbeg și Sigismund (Albert Mas, *Les Turcs dans la littérature espagnole du Siècle d'Or*, tome II, Paris, 1966, p. 74—83).

²³ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 101, doc. CCXX.

Apoi, informațiile trimise în Spania, la sfîrșitul anului 1594 și începutul celui următor, acreditează ideea falsă că declanșarea luptei antiotomane din Țara Românească a fost „impusă” lui Mihai Viteazul de către Sigismund²⁴ și atribuie meritul victoriilor obținute în iarna din 1594—1595 pe linia Dunării, tot principelui transilvan²⁵. Alte rapoarte, provenite de la agenții spanioli din Constantinopol, scot în evidență gravele dificultăți economice cu care era confruntată capitala Imperiului otoman ca urmare a ridicării la luptă a țărilor române care a oprit funcționarea principalei surse de aprovizionare cu alimente²⁶.

Marile bătălii din vara și toamna lui 1595 desfășurate în Țara Românească și încheiate cu strălucitele victorii ale lui Mihai Viteazul de la Călugăreni, Tîrgoviște și Giurgiu, s-au reflectat pe larg în corespondența lui San Clemente cu Filip II și cu Martin de Idiáquez, dar toate meritele au fost, din nou, atribuite lui Sigismund, considerat, pe nedrept, adevăratul conducător al luptei antiotomane din sud-estul Europei²⁷.

Starea de optimism și încredere provocată la Praga și Madrid de permanentele biruințe ale lui Mihai Viteazul a fost întreruptă, oarecum, de acțiunea cancelarului polon Jan Zamoyski care, reușind să înlocuiască în scaunul Moldovei pe Ștefan Răzvan cu Ieremia Movilă (august 1595)²⁸, a scos această țară din frontul antiotoman. O parte însemnată de responsabilitate pentru acest eșec al taberei creștine revenea, indiscutabil, lui Sigismund Báthory care, prin tendința de a-și extinde suveranitatea asupra celorlalte două țări românești²⁹ și prin intervenția din Moldova soldată cu înlocuirea lui Aron Vodă prin Ștefan Răzvan, a creat o situație de nemulțumire și nesiguranță, favorizînd astfel amestecul polon săvîrșit tocmai sub pretextul apărării intereselor țării.

Acțiunea polonă din Moldova a însemnat o lovitură puternică dată frontului antiotoman dar, în același timp, și orgoliului nemăsurat al lui Sigismund. Din această cauză el s-a adresat papei, împăratului și regelui Spaniei arătîndu-le că polonii au dat Moldova pe mina turcilor, pe cînd el se luptă cu aceștia în Țara Românească, și cerîndu-le să intervină pentru restabilirea situației anterioare³⁰.

Importanța pierderii Moldovei a fost relevată și de rapoartele diplomatice spaniole, atît San Clemente, cît și ambasadorul de la Veneția, don Francisco de Vera y Aragón, arătîndu-i lui Filip II că aceasta a însemnat o înfrîngere pentru Sigismund și, în același timp, a redeschis pentru turci o importantă sursă de aprovizionare, creîndu-le și posibilitatea de a ataca mai ușor Țara Românească, Transilvania și chiar

²⁴ *Ibidem*, p. 100—104, doc. CCXVII, CCXXII și CCXXIII.

²⁵ *Ibidem*, p. 105—111, doc. CCXXXVI, CCXXVIII, CCXXXI—CCXXXVI.

²⁶ *Ibidem*, p. 105, 113, 115, doc. CCXXV, CCXLIII și CCXLVIII.

²⁷ *Ibidem*, p. 118—120, 122—123, doc. CCLVI, CCLX, CCLXI, CCLXVIII și CCLXX.

²⁸ J. Corfuss, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turcii în RdI*, tom 28, nr. 4, 1975, p. 527—540; Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice ale Moldovei cu Polonia în secolele XVI—XVIII în lumina unor cercetări recente*, în *RdI*, tom 30, nr. 7, 1977, p. 108—110.

²⁹ Despre planul dacic al lui Sigismund Báthory vezi Gh. Pungă, *Unele considerații privind planul dacic al lui Mihai Viteazul*, în vol. *Românii în istoria universală*, III, 1, coordonatori I. Agrigoroaiei, Gh. Buzatu și V. Cristian, Iași, 1988, p. 498—500.

Ungaria³¹. Cu toate acestea, Spania nu a întreprins nimic pentru a-i scoate pe poloni de aici, iar împăratul și papa s-au limitat doar la simple demersuri diplomatice lipsite de eficacitate.

Momentul culminant al relațiilor dintre Sigismund Báthory și Filip II se plasează în 1596. La începutul acestui an, pe când se afla la Praga, Sigismund a primit garanții ferme din partea lui Rudolf II că va împărți cu el toate ajutoarele pe care le aștepta de la papă și de la regele Spaniei³².

Nemulțumit numai cu aceste promisiuni, principele s-a hotărât să-l trimită pe confesorul său, Alfonso Carrillo, la papă și la regele Spaniei cu misiunea de a obține ajutoare direct din partea acestora și, în acest scop, la 12 martie 1596 i-a trimis o scrisoare lui Filip II în care îi arăta toate meritele sale în lupta contra turcilor, merite care de fapt aparțineau lui Mihai Viteazul, cerindu-i, în același timp, sprijinul pentru a putea să-și continue lupta și pe viitor³³.

Misiunea lui Carrillo în Spania a fost însoțită de recomandări și intervenții favorabile din partea principalilor aliați și colaboratori ai lui Filip II, ceea ce a contribuit decisiv la reușita ei finală. Astfel, împăratul Rudolf II, papa Clement VIII, arhiducele Ferdinand, ambasadorul spaniol din Praga, San Clemente, și cel din Roma, ducele de Sessa, precum și nunțiul papal din Spania, Camillo Caetani, au scris cu toții Regelui Catolic ridicând în slăvi meritele închipuite ale lui Sigismund și rugându-l să-i acorde ajutoarele necesare pentru a-și continua lupta³⁴.

Ajuns la Toledo în mai 1596, Carrillo nu a putut fi primit de rege, care era bolnav, și de aceea a fost obligat să-și prezinte motivele și obiectivele vizitei sale în două memorii pe care le-a înaintat la 31 mai și 2 iunie. În primul dintre acestea sînt înfățișate cauzele care l-au determinat pe Sigismund să-l trimită în Spania și anume, dorința sa de a-și exprima omagiile regelui Filip II, necesitatea de a prezenta situația din Transilvania și evoluția războiului cu turcii, precum și dorința de a primi ajutor cât mai substanțial care să-i permită continuarea aceleiași politici antiotomane. În memoriu se arăta, de asemenea, că dacă turcii nu ar fi fost obligați să lupte cu principele Transilvaniei, ei ar fi atacat Spania pe mare, la insistențele Angliei și Franței și, prin urmare, ajutorul pe care-l solicită acesta înseamnă o cheltuială mult mai mică pentru Spania decît cea la care ar fi obligată în cazul unui atac otoman direct³⁵.

În cel de-al doilea memoriu, Carrillo formulează mult mai exact pretențiile lui Sigismund. El arată că în acel an turcii își vor îndrepta principala lovitură a ofensivei lor împotriva Transilvaniei sau a Ungariei și, în consecință, ajutorul spaniol este foarte necesar, solicită intervenția Regelui Catolic ca mediator în conflictul cu Polonia pentru Moldova, intervenția flotei spaniole din Mediterana și acordarea ordinului Lînei de Aur pentru principe. La toate acestea Carrillo adăuga rugă-

³⁰ *Archivum domu Sapiechow*, ed. Prohaska, 1892, p. 118 (apud: P. P. Pa-naïtescu *op. cit.*, p. 139).

³¹ Al. Ciorănescu, *Documente. Simancas*, p. 125—128, doc. CCLXXIV și CCLXXVI.

³² Hurmuzaki, *Documente*, III, 2, p. 172, doc. CXCH; I. Sirbu, *op. cit.*, p. 218.

³³ A. Veress, *Carrillo Alfonz...*, I, p. 507—509, doc. 414.

³⁴ *Ibidem*, p. 503—504, 510, 512—513, 517—519, 523—524, doc. 409, 416, 419, 424, 425, 430.

³⁵ *Ibidem*, p. 180—184, doc. 126.

mintea de a primi un răspuns cât mai grabnic deoarece situația era presantă și nu suferea nici un fel de amânare ³⁶.

Răspunsul lui Filip II a fost prompt și favorabil, ceea ce se întâmpla destul de rar la acest monarh supranumit „el Prudente” tocmai pentru ezitățile sale ajunse proverbiale, astfel încât Carrillo îi putea scrie, la 7 iunie, cardinalului Pietro Aldobrandini, la Roma, că regele s-a arătat de acord cu trimiterea unui ajutor bănesc și cu scoaterea flotei spaniole din Mediterana împotriva turcilor ³⁷. Confirmarea oficială a acestui răspuns a constituit-o scrisoarea pe care însuși Filip II a adresat-o lui Carrillo la 25 iunie, scrisoarea în care lauda zelul lui Sigismund pentru cauza creștinătății, promitea un ajutor de 80 000 de scunzi plătitibil la sucursala din Veneția a bancherilor Fugger, arăta că au fost date ordinele necesare pentru ieșirea flotei în Mediterana și că vor fi trimise instrucțiuni lui San Clemente în sensul unei intervenții pentru aplanarea diferendelor cu Polonia, iar principele putea fi sigur că-i va fi acordat ordinul Lînei de aur ³⁸. O scrisoare similară, dar mult mai scurtă, a fost expediată la 28 iunie și lui Sigismund Báthory, regele Spaniei manifestându-și încă o dată admirația pentru faptele sale de viteză și anunțându-l totodată că-i va trimite ajutorul solicitat ³⁹.

Răspunsul lui Filip II i-a parvenit lui Sigismund spre sfîrșitul verii, astfel încît la 15 septembrie el trimitea, de la Alba Iulia unde se afla în acel moment, două scrisori în Spania, în care mulțumea Regelui Catolic pentru ajutorul și bunăvoința manifestată și îl anunța că se pregătește intens în vederea unei mari confrunțări cu turcii ⁴⁰.

Promisiunile lui Filip II au fost însă îndeplinite numai în parte, prin ridicarea de către Carrillo a sumei de bani promise, în octombrie, la Veneția ⁴¹, și prin trimiterea ordinului Lînei de Aur, care a intrat în posesia lui Sigismund la 5 martie 1597, în timpul unei vizite pe care acesta o efectua la curtea imperială din Praga ⁴². În ceea ce privește ieșirea flotei spaniole pentru a crea o diversiune antiotomană în Mediterana, se pare că Filip II a promis acest lucru numai datorită insistențelor papalității, dar nu avea deloc intenția de a-l pune în aplicare. Este adevărat că el pregătea o puternică flotă la Cádiz, dar aceasta era destinată unui atac asupra Angliei, căreia nu i se putea ierta distrungerea „Invincibilei Armade”, și a avut un sfîrșit tragic fiind atacată și distrusă în iulie 1596 de flota engleză condusă de Howard și Essex, care au devastat și portul, provocînd pagube materiale evaluate la 20 milioane de ducati ⁴³. Filip II nu a abandonat însă proiectul de a ataca Anglia și, în anul următor, a pus pe picioare o nouă flotă condusă de Martin de Pa-

³⁶ *Ibidem*, p. 184—185, doc. 127.

³⁷ *Ibidem*, p. 186, doc. 128.

³⁸ *Ibidem*, p. 187—188, doc. 129.

³⁹ *Ibidem*, p. 527, doc. 434.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 532—533, doc. 439 și 440.

⁴¹ *Ibidem*, p. 533—534, doc. 441; Hurmuzaki, *Documente*, III, 2, p. 217, doc. CCXLI; I. Sirbu, *op. cit.*, p. 229.

⁴² Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 294, n. 1; I. Sirbu, *op. cit.*, p. 251; A. Veress, *Nunții apostolici în Ardeal (1692—1600) în ARMSI*, s. III, t. VIII, 1927—1928, p. 337.

⁴³ Henri Hauser, *La prépondérance espagnole (1559—1660)*, Paris, 1933, p. 159; *Diccionario de historia de España*, tomo I, Madrid, 1968, p. 629.

dilla, dar și acesta a avut un sfârșit lamentabil fiind distrusă de furtună⁴⁴.

Observăm deci că Spania dorea să-și limiteze participarea la coaliția antiotomană numai la trimiterea unor ajutoare bănești și, eventual, la trimiterea unor mercenari aflați în solda ei care să lupte pentru împărat, așa cum a fost cazul lui Mansfeld și cum va fi cel al lui Basta. În nici un caz ea nu ar fi acceptat o angajare directă și masivă împotriva turcilor, deoarece era implicată prea adânc în conflictele cu Anglia, Franța și Țările de Jos și nu ar fi putut dispune de forțele necesare cu care să facă față unei confruntări majore în Mediterana. De aceea promisiunile făcute lui Sigismund Báthory în acest sens nu aveau o acoperire reală și nu au putut fi îndeplinite, la fel cum s-a întâmplat și cu cererile de ajutor venite din partea răsculaților din Epir (1595) și a răsculaților uscoci (1596)⁴⁵ care au rămas fără un răspuns concret.

Interesant de remarcat este faptul că, deși corespondența diplomatică spaniolă și atenția cercurilor conducătoare din Spania s-a concentrat în acești ani mai ales asupra lui Sigismund Báthory, nici personalitatea lui Mihai Viteazul nu a fost scăpată din vedere, iar slăbiciunile și inconveniențele principelui transilvan au fost observate destul de timpuriu.

Astfel, încă la 15 octombrie 1594, deci cu aproximativ o lună înainte de declanșarea luptei lui Mihai, un raport provenit din Constantinopol aducea vestea că „...Valahul s-a răsculat și a alungat din acea țară pe toți turcii care se aflau în ea...”⁴⁶ și, cu toate că informația nu era exactă pentru data la care a fost transmisă, ea ne demonstrează faptul că serviciile spaniole de informații urmăreau destul de atent situația din Țara Românească și cunoșteau destul de bine intențiile domnitorului ei. Această supoziție este confirmată și de scrisoarea pe care, la 15 ianuarie 1595, Pompeo Salvago de Campis o trimitea din Lwow lui Filip II, scriitoare în care acțiunile antiotomane din Țara Românească erau înfățișate ca rezultat al voinței lui Mihai Viteazul și neavînd nici o legătură cu Sigismund Báthory⁴⁷.

În același timp, diplomația spaniolă a observat destul de repede slăbiciunile lui Sigismund, slăbiciuni care puteau crea complicații nedorite în tabăra creștină, ușurînd, prin urmare, dorința Porții de a readuce țările române sub ascultarea ei. Chiar în februarie 1596, pe cînd Báthory se afla la Praga, San Clemente căpătase deja convingerea că el ar fi fost dispus să abdice și să părăsească Transilvania în favoarea împăratului „...dacă acesta i-ar pune la dispoziție mijloacele pentru un trai decent...”⁴⁸, iar peste un an, amiralul Argonului, Francisco de Mendoza, în relatarea pe care a făcut-o asupra misiunii sale în Polonia din 1597, referindu-se și la evenimentele care au avut loc în 1594 în Transilvania, îl prezintă pe Sigismund Báthory într-o lumină cu totul diferită de cea a rapoartelor ajunse în Spania în august și septembrie acel an⁴⁹, mult

⁴⁴ Antonio Ballesteros y Beretta, *Historia de España y su influencia en la historia universal*, ed. a II-a, vol. VI, Barcelona, 1950, p. 434.

⁴⁵ P. P. Panaiteșcu, *op. cit.*, p. 43—45.

⁴⁶ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 100, doc. CCXVI.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 106, doc. CCXXVII.

⁴⁸ A. Veress, *Carrillo Alfonz...*, I, p. 502—503, doc. 407.

⁴⁹ Idem, *Documente*, IV, p. 99—104, 125—129, doc. 59, 71.

mai apropiată de realitate, exprimându-și chiar îndoiala asupra capacității sale de a conduce țara ⁵⁰.

Iată deci suficiente dovezi care ne permit să credem că Filip II și consilierii săi, departe de a se lăsa amăgiți de propaganda lui Sigismund Báthory și în ciuda ajutoarelor și distincțiilor pe care i le-au acordat, au avut posibilitatea să cunoască mai îndeaproape realitatea din spațiul românesc și, prin urmare, să ia în considerare și alte variante în privința desfășurării pe mai departe a luptei antiotomane.

La rîndul său, se pare că și Mihai Viteazul a căutat în acești ani o anumită apropiere față de Spania, bineînțeles, prin intermediul principelui transilvan. Astfel, în timpul călătoriei pe care a făcut-o în Transilvania la sfîrșitul anului 1596, el a primit asigurări din partea lui Sigismund că banii pentru plata mercenarilor săi vor fi dați de papă, de împărat și de regele Spaniei ⁵¹, iar la rîndul său, l-a rugat pe acesta să-i obțină 4 000 de pedestrași italieni plătiți de papă și 4 000 de valoni sau spanioli plătiți de împărat, împreună cu o sumă de 50 000 de taleri necesară pentru angajarea altor mercenari, rugămințile sale ajungînd, la începutul anului următor, și în Spania ⁵².

Deși Filip II datorită informațiilor primite de la ambasadorul său din Roma, ducele de Sessa ⁵³, putea să aibă anumite bănuieli asupra sincerității lui Mihai Viteazul, bănuieli pe care le aveau și Clement VIII și Rudolf II, întemeindu-se mai ales pe pacea încheiată de el cu turcii, în decembrie 1596, fapt este că începînd din vara lui 1597 împăratul a hotărît să-i acorde ajutoare bănești pentru plata a 4 000 de mercenari, hotărîre care, probabil, a fost luată și cu aprobarea Spaniei. Semnificativ în acest sens este faptul că cel care a sosit în iulie 1597 la Tirgoviște pentru a efectua aceste plăți ⁵⁴ a fost Erich Lassota de Steblau, polonez de origine, dar care fusese timp de patru ani în serviciul lui Filip II ⁵⁵.

Cu toate aceste elemente, noi nu putem vorbi încă de existența unor legături între Mihai Viteazul și Spania, ci doar de niște tatonări reciproce. Abia după ce Mihai va intra în Transilvania și o va uni cu Țara Românească se vor crea acele condiții obiective care vor permite stabilirea unor contacte directe între el și Regele Catholic.

Dar, pînă în acel moment, diplomația spaniolă va mai interveni în problemele Transilvaniei într-o chestiune foarte importantă, aceea a abdicării principelui Sigismund Báthory. Tratatul care vizau abdicarea lui în favoarea împăratului au fost purtate de un spaniol, iezuitul Carrillo, cel care multă vreme a fost unul din principalii săi colaboratori și s-au desfășurat prin intermediul ambasadorului spaniol de la Praga, don Guillén de San Clemente. Contractul de „cesiune” a Tran-

⁵⁰ Pentru misiunea în Polonia și raportul lui Francisco de Mendoza vezi Josef Macurek, *Zápas Polska a Habsburku o pristup k cermenu mori na sklonku 16. stol.*, Praga, 1931, anexa XI, p. 171—177; J. W. Woś, *Un episodio de las relaciones polaco-españolas al fin del siglo XVI (del „Diario de viaje a Polonia”, de Juan Pablo Mucante)*, în „Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa”, serie III, vol. 4, 1977, p. 1389—1394; I. Toderașcu, *Transilvania și Liga Creștină. O relatare necunoscută din 1597*, în *AI/Al*, XIX, 1982, p. 303—315; Șt. Andreescu, *O reactualizare a tratatului de la Lublau în 1596*, în *AI/Al*, XX, 1983, p. 108.

⁵¹ I. Sirbu, *op. cit.* p. 248.

⁵² Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 132, doc. CCLXXXI.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ A. Veress, *Documente*, V, p. 78—82, doc. 52

⁵⁵ Al. Ciorănescu, *art. cit.* p. 12.

silvaniei, încheiat la 23 decembrie 1597 în urma acestor tratative, prevedea, printre altele, că lui Sigismund îi vor fi acordați și câteva mii de ducați, ca venit din partea regelui Spaniei⁵⁶, iar atunci când nestatornicul principe va reveni în țară, una din acuzațiile pe care el le va formula la adresa împăratului va fi aceea că de la regele Spaniei nu numai că nu a primit nici un fel de ajutor, dar nici măcar o scrisoare nu i s-a trimis⁵⁷.

Oricum, aceste tratative sînt o nouă dovadă a strînselor legături care existau între Habsburgii austrieci și cei spanioli, interesele unora fiind, în mare măsură, și interesele celorlalți. Din această cauză, permanențele ezitări și încălcări ale cuvîntului dat, specifice lui Sigismund, care de data aceașta amenințau nu numai poziția Transilvaniei în cadrul frontului antiotoman, dar și drepturile pe care Casa de Austria considera că le căpătase asupra acestei provincii, vor provoca o drastică schimbare de atitudine față de el din partea imperialilor ce se va reflecta aproape imediat și la curtea spaniolă.

Ca urmare a acestei situații și poziția față de Mihai Viteazul se va modifica radical chiar din vara anului 1598. Habsburgii au început să recunoască, din acest moment, meritele și eroismul domnului Țării Românești, să-l considere ca pe principalul conducător al luptei antiotomane de la Dunărea de Jos și să vadă în el un aliat necesar atît pentru continuarea războiului cu turcii, cît și pentru apărarea pretențiilor lor asupra Transilvaniei. Mihai, la rîndul său, dornic să apere cu orice preț independența țării atît de greu cîștigată, a acceptat colaborarea cu imperialii, pe care chiar el o căutase de mai multă vreme, deși își dădea seama, probabil, că interesele acestora vor veni destul de curînd în opoziție cu cele ale sale și alte țări.

Una din consecințele apropierei dintre Mihai Viteazul și imperiali a fost schimbarea atitudinii Spaniei față de domnul Țării Românești. Aproape imediat după încheierea tratatului de la Tirgoviște, la 13 iunie 1598, San Clemente scria lui Filip II, din Praga, asigurîndu-l de fidelitatea lui Mihai față de împărat⁵⁸, iar în toamna aceluiași an și la începutul celui următor rapoartele diplomatice spaniole din Praga și Veneția, precum și informațiile provenite de la agenții din Constantinopol, au scos în evidență, în repătate rînduri eroismul domnitorului nostru și marile sale victorii obținute împotriva turcilor la sudul Dunării⁵⁹.

Evenimentul care a atras însă în cel mai înalt grad atenția împăratului și a curții spaniole asupra personalității lui Mihai Viteazul a fost victoria pe care acesta a obținut-o împotriva cardinalului Andrei Báthory, la Șelimbăr (28 octombrie 1599), victorie care i-a permis să-și extindă autoritatea asupra întregului teritoriu al Transilvaniei și a deschis, în același timp, posibilitatea stabilirii unor legături directe între el și regele Spaniei, Filip III.

⁵⁶ I. Sirbu, *op. cit.*, p. 281—282.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 423.

⁵⁸ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 135—136, doc. CCLXXXVIII.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 136—140, doc. CCXC—CCXCII și CCXCVIII—CCC; A. Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei in „Langen“ türkenkrieg der Katolischen universalstände (1593—1606)*, München, 1964, p. 181, n. 1 și p. 198, n. 13.

Diplomația spaniolă, care susținea cu mult zel interesele împăratului în Europa Centrală și de sud-est, a primit cu bucurie știrea intrării victorioase a lui Mihai Viteazul în Transilvania, crezînd, la fel ca și imperialii, că această acțiune a fost întreprinsă în numele și spre folosul împăratului.

După ce la 1 noiembrie 1599 își exprimase anumite îndoieli în legătură cu oportunitatea expediției din Transilvania, îndoieli provocate de necunoașterea exactă a situației și de teama față de o eventuală colaborare între Andrei Báthory și turci⁶⁰, peste două săptămîni, la 13 noiembrie, San Clemente își manifesta, în scrisoarea pe care o trimitea suveranului său Filip III, întreaga satisfacție pentru victoria lui Mihai Viteazul pe care o considera ca „...unul din marile miracole săvîrșite de Dumnezeu în acest război...”. El era cu atît mai satisfăcut cu cît această victorie, care scăpase pe împărat de vecinătatea periculoasă a cardinalului Báthory și îi oferise, așa cum se credea, Transilvania, contribuia mult și la ușurarea propriei sale misiuni de a-l face pe împărat să respingă ideea unei păci cu turcii și să continue războiul⁶¹.

Dar atitudinea diplomației spaniole se va schimba destul de repede ca urmare a faptului că Mihai Viteazul nu înțelegea să părăsească Transilvania, iar imperialii începuseră să vadă în el mai puțin un aliat și mai mult un rival la stăpînirea acestei provincii. Foarte curînd, chiar la 4 decembrie 1599, San Clemente arăta că pretențiile lui Mihai Viteazul vor fi foarte mari și că el nu va putea fi scos cu ușurință din Transilvania⁶², iar la începutul anului următor el arăta că domnitorul român conduce deja Transilvania ca pe propria sa țară, că are intenția de a cuceri și Moldova și îl acuza că întreține legături cu turcii⁶³.

Un limbaj mult mai violent la adresa lui Mihai Viteazul era folosit de ambasadorul spaniol de la Veneția, don Iñigo de Mendoza, care, la 5 februarie 1600, acuzîndu-l că tratează pacea cu turcii spunea că el „...se va opune să părăsească Transilvania, dar dacă va ieși, va lăsa acea provincie distrusă și ruinată pînă în temelii, căci este un barbar și un tiran...”⁶⁴.

Această atitudine de ostilitate a diplomației spaniole, impusă de comunitatea de interese dintre cele două ramuri ale Habsburgilor, se va modifica într-un sens mai favorabil abia atunci cînd Mihai Viteazul nu va mai fi domnul celor trei țări românești, ci doar un simplu pribeag departe de țara lui, și va influența negativ relațiile sale cu Spania, împiedicînd acordarea oricărui ajutor concret din partea acesteia.

⁶⁰ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 144, doc. CCCXV. Îndoieli asemănătoare a exprimat și generalul Basta, cel care fusese „împrumutat” de spanioli împăratului. El s-a opus pătrunderii forțelor imperiale în Transilvania, considerînd că Andrei Báthory nu va fi dușmanul împăratului și că se riscă și pierderea Țării Românești (A. Veress, *Basta György hadvezér levelezése és iratai (1597—1607)* (Epistolae et acta generali Georgi Basta), vol. II, în *Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria*, XXXIV, p. 217, 255; P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 155). În ambele cazuri Basta s-a înșelat.

⁶¹ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 144—145, doc. CCCXVII; *idem*, *art. cit.*, p. 14.

⁶² *Ibidem*, p. 147—148, doc. CCCXXI.

⁶³ *Ibidem*, p. 148—149, doc. CCCXXIV, CCCXXV.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 152, doc. CCCXXX.

Pentru Mihai Viteazul, o dată cu intrarea sa în Transilvania, problema principală care se punea era păstrarea acestei țări, la care mai tirziu se va adăuga și Moldova, dar pentru a realiza acest obiectiv el trebuia să asigure, cu orice preț, plata armatei de mercenari, adică să păstreze intactă baza militară a marelui edificiu politic.

Datorită unor cauze obiective, pe care spațiul nu ne permite să le luăm în discuție, Mihai Viteazul a fost obligat, mai ales începând din 1597, să-și bazeze eforturile militare în principal pe trupele de mercenari recrutate fie în țară, fie în rîndul popoarelor vecine, căci așa cum ne arată un raport diplomatic venețian „...din toate părțile alergau la Mihai mulțime de soldați pentru faima mării sale vitejii și a mării sale generozități”⁶⁵. În această situație, grija sa permanentă a devenit aceea de a asigura plata cît mai regulată a mercenarilor, plată care însemna un mare efort financiar, depășind posibilitățile sale și supunînd țara la o presiune fiscală din ce în ce mai mare⁶⁶. De aceea el a căutat să întrețină cît mai mult timp posibil legături bune cu împăratul Rudolf II, care putea să-i furnizeze, pe lângă sprijin militar și diplomatic, o parte însemnată din sumele de bani necesare pentru plata mercenarilor, și a încercat să apeleze, atunci cînd a constatat că ajutorul imperial s-a redus foarte mult, la celălalt mare monarh interesat în lupta antiotomană și, deci, probabil aliat al său, regele Spaniei.

Foarte curînd după ce a devenit stăpînul Transilvaniei, Mihai Viteazul a trimis, în noiembrie 1599, o solie la împărat, cu misiunea de a-i prezenta acestuia principalele sale cereri. În ansamblu, el cerea să-i fie recunoscute aceleași drepturi și privilegii de care a beneficiat și Sigismund Báthory, printre care se aflau acordarea ordinului Linii de Aur și rugămîntea de a se solicita ajutorul Spaniei⁶⁷. În răspunsul pe care Carlo Magno i l-a adus, înainte de 12 februarie 1600, se arăta, printre altele, că „Împăratul au trimis la Franța, la Spania, la papa și la toți mai marii de vorbă, de bărbăție și de vitejie, ce ești al doilea Alexandru, ca să te ajute cu bani și cu alte multe cîste înfrumusețate”⁶⁸.

Chiar dacă acceptăm opinia formulată de P. P. Panaitescu, care susținea că împăratul nu a satisfăcut această cerere și că răspunsul său nu corespundea realității⁶⁹, rămîne sigur faptul că Mihai Viteazul a făcut în acest fel un pas important pe calea stabilirii unor legături cu Spania, pentru moment prin mijlocirea împăratului, deoarece dacă ar fi încercat să intre în legătură directă cu regele Spaniei risca să

⁶⁵ A. Veress, *Documente*, IV, p. 199, doc. 113. Numai armata cu care a intrat în Transilvania în toamna anului 1599 număra 14 000 de oșteni cu leafă și 6 000 de haiduci (*Istoria militară a poporului român*, III, p. 187).

⁶⁶ Mărturii documentare contemporane ne arată că Mihai Viteazul cheltuia lunar pentru întreținerea trupelor de mercenari 98 000 de taleri (Hurmuzaki, *Documente*, III, 1, p. 399, doc. CCCXXII și vol. XII, p. 756, doc. MCXX). Nicolae Stoicescu consideră că în perioada 1598—1600 el a cheltuit în medie aproximativ 75 000 de taleri lunar pentru lefurile și hrana oștirii sale, adică aproximativ un milion de taleri pe an (N. Stoicescu, *Oastea lui Mihai Viteazul în culegera de studii Mihai Viteazul*, p. 87).

⁶⁷ N. Iorga, *op. cit.*, II, p. 31—32; idem, *Documente noi, în parte românești, relative la Petru Șchiopul și Mihai Viteazul*, în *ARMSI*, s. II, t. XX, 1894, p. 456—458.

⁶⁸ Idem, *Documente noi...*, p. 459; Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 699—700, doc. MLXI.

⁶⁹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 207.

provoacă resentimente inutile la curtea imperială, ceea ce nu era de dorit în acele împrejurări. În sprijinul acestei afirmații vine și raportul pe care Ioan de Marini Poli l-a adresat lui Rudolf II, la 22 decembrie 1599, în care se arăta că Mihai Viteazul ar avea intenția să-l trimită pe Dionisie Rally în solie la papă și la regele Spaniei⁷⁰. Probabil că solia la împărat a înlocuit această intenție, dar oricum, viteazul domnitor avea în această perioadă sentimentul că printre aliații săi poate să-i numere și pe spanioli, ceea ce îl făcea să răspundă unor soli turci că dacă va fi atacat va pustii totul pînă la Constantinopol, cu ajutorul ungarilor, al nemților și al spaniolilor⁷¹.

Pe măsură însă ce relațiile lui Mihai Viteazul cu imperialii se vor răci și vor deveni tot mai încordate, el nu va mai lua în seamă susceptibilitățile acestora și va încerca să intre în legătură directă cu Filip III.

Astfel, la 2 februarie 1600, Mihai Viteazul trimitea lui San Clemente o scrisoare adresată lui Filip III, însoțită a doua zi de o alta, adresată personal ambasadorului. În prima dintre aceste scrisori, Mihai Viteazul arăta Regelui Catolic marile servicii pe care le-a adus creștinătății și își exprima speranța că va primi un ajutor din partea lui, la fel cum s-a întâmplat și cu Sigismund Báthory, cu toate că acesta obținuse victorii mult mai mici decît cele ale sale. În schimbul ajutorului cerut el promitea că nu-și va precupeți viața și averea și, cu sprijinul Spaniei și al altor principii creștini, va da puternice lovituri turcilor și va ajunge pînă la Constantinopol⁷². Cea de-a doua scrisoare, adresată lui San Clemente, reia argumentele și cererile formulate în prima și se încheie cu rugămintea ca ambasadorul să intervină pe lângă suveranul său pentru satisfacerea lor, ceea ce ar fi un serviciu adus cauzei întregii creștinătăți⁷³.

Primind aceste scrisori, San Clemente nu s-a grăbit deloc să le trimită în Spania sau să dea un răspuns domnitorului român. Prima lui grijă a fost să le arate miniștrilor imperiali care, bineînțeles, au fost nemulțumiți de demersul lui Mihai Viteazul, deoarece aceasta era o afirmație în plus a dorinței de a duce o politică independentă și de a conduce Transilvania fără nici un amestec din afară⁷⁴. Din această cauză răspunsul pe care ambasadorul spaniol i l-a adresat la 13 aprilie, din Praga, nu putea să-l satisfacă pe Mihai Viteazul deoarece, cu toate laudele care-i erau aduse pentru faptele sale de vitejie și în ciuda promisiunii de a interveni în favoarea sa la Madrid, ajutorul care urma a-i fi trimis din Spania era condiționat de acordul lui Rudolf II și el era sfătuit ca pe viitor să ceară acest ajutor numai prin intermediul împăratului⁷⁵.

⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente*, III, 1, p. 394, doc. CCCXIX; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, II, p. 35.

⁷¹ Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 478, doc. DCCLVIII; I. Sirbu, *op. cit.*, p. 494.

⁷² Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 150, doc. CCCXVII.

⁷³ *Ibidem*, p. 151, doc. CCCXXVIII; A. Veress, *Documente*, VI București, 1933, p. 30—31, doc. 31; Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a țărilor române (1590—1630). Documente externe*, București, 1981, p. 96—97, doc. 175.

⁷⁴ Al. Ciorănescu, *art. cit.*, p. 16.

⁷⁵ Idem, *Documente Simancas*, p. 155—157, doc. CCCXL.

Abia la 9 iunie, ca urmare a unei scrisori a suveranului său din 12 aprilie, în care era solicitat să dea explicații cu privire la situația din Transilvania, San Clemente a trimis cele două scrisori ale lui Mihai Viteazul în Spania, însoțite de o altă în care erau furnizate amănunte interesante cu privire la situația acestuia și a țărilor române în general, amănunte care denotă, indiscutabil, o bună cunoaștere a realităților din spațiul românesc. San Clemente arată că Mihai Viteazul ceruse împăratului să-l numească guvernator al Transilvaniei și o sumă de bani pentru a-și plăti trupele de mercenari dar că, simultan, poartă tratative cu turcii sub pretextul inducerii lor în eroare și a cîștigării de timp ⁷⁶. Principalele sale obiective erau de a păstra Transilvania și Moldova, iar mai tîrziu spera să poată ataca Macedonia și să ajungă chiar pînă la Constantinopol ⁷⁷. Ambasadorul sublinia faptul că Moldova fusese cucerită cu mare ușurință, dar că este puțin probabil ca Mihai Viteazul să o poată păstra multă vreme, deoarece împăratul nu-l va ajuta, iar turcii și polonii nu se vor împăca niciodată cu gîndul pierderii ei ⁷⁸.

Ajunse la Madrid, scrisorile lui Mihai Viteazul au fost luate în discuție, la 19 iulie de Consiliul de Stat care, în consultul înaintat lui Filip III, a aprobat răspunsul dat de San Clemente încă din aprilie și a recomandat ca însuși regele să-i răspundă cu politețe, să-i laude zelul și curajul, bunele legături pe care le are cu împăratul și să-i arate că a trimis o mare sumă de bani acestuia din care speră că o parte îi va reveni și lui. De asemenea, ca dovadă de stimă pentru faptele trecute și ca încurajare pentru cele viitoare, regele era sfătuit să-i trimită o spadă în valoare de 6 000 de ducăți și să-l asigure că în orice împrejurare va putea conta pe sprijinul său. În rezoluția sa, Filip III s-a arătat de acord cu toate aceste recomandări ⁷⁹.

Se constată deci că în vara anului 1600 a avut loc o schimbare favorabilă în optica cu care diplomația spaniolă și cercurile conducătoare de la Madrid priveau acțiunile domnului român, schimbare datorată, în bună măsură, măreței sale înfăptuiri care a constatat în unirea, pentru prima dată în istorie, a tuturor celor trei țări românești într-un singur organism politico-statal.

Pentru spanioli, actul săvîrșit de Mihai Viteazul a căpătat o semnificație deosebită datorită perspectivei lor pe care le deschidea în privința luptei antiotomane. Același San Clemente, într-o scrisoare din 18 august 1600, în care făcea un adevărat bilanț al domniei lui Mihai Viteazul pînă la data respectivă, arăta că ocuparea Moldovei a dat o puternică lovitură turcilor, mai ales sub aspectul aprovizionării cu alimente, și dacă această provincie împreună cu Transilvania și Țara

⁷⁶ Explicația dată de Mihai pentru tratativele cu turcii era adevărată și nu un simplu pretext. De fapt în această perioadă și Habsburgii purtau tratative cu turcii (A. Veress, *Documente*, VI, p. 78; Valerian Popovici, *Mihai Vodă Viteazul și Turcii în anii 1600—1601*, în *CI*, X—XII (1934—1936), nr. 1, p. 169).

⁷⁷ Și în această apreciere, San Clemente se înșela. Mihai Viteazul a preferat planul dacic celui balcanic (A. Pippidi, *Notes et documents sur la politique balkanique de Michel le Brave* în *RRH*, tome XXIII, no. 4, 1984, p. 360—361) și nu a avut niciodată visuri imperiale, de refacere a Imperiului bizantin (idem, *La Réssurrection de Byzance ou l'unité politique romaine: l'option de Michel de Brave*, în *RESEE*, tome XIII, no. 3, 1975, p. 376—378; idem, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, București, 1983, p. 182—189).

⁷⁸ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 160—161, doc. CCCL.

⁷⁹ *Ibidem*, p. 164, doc. CCCLVII.

Românească ar acționa unit, turcii ar pierde Ungaria, liniile lor de comunicații ar fi rupte și foarte ușor s-ar putea ajunge pînă la Constantinopol. După aprecierile sale, care nu erau prea departe de realitate „...niciodată turcii nu au fost atît de aproape de a pierde tot sau aproape tot ce stăpînesc în Europa“, singura explicație pe care o găsea pentru această situație, ieșită din comun, fiind doar minunile săvîrșite de Dumnezeu⁸⁰.

Din păcate, această posibilitate pe care acțiunile lui Mihai Viteazul, și nu minunile lui Dumnezeu, o deschideau pentru tabăra creștină, nu numai că nu a fost fructificată în nici un fel de marile puteri creștine, ci dimpotrivă, acestea fie nu au făcut nimic, fie au făcut tot ce le-a stat în putință pentru a distruge opera marelui nostru dominitor.

Spania, care se număra în rîndul acelor puteri interesate în lupta antiotomană și capabile, în același timp, să o susțină, a preferat însă să se abțină în continuare de la orice acțiune care ar fi putut duce la ruperea armistițiului său cu Poarta, deși posibilități în acest sens i-au fost oferite.

Astfel, pe lîngă lupta plină de eroism a lui Mihai Viteazul, în anul 1600 se crease în Peninsula Balcanică o situație destul de favorabilă pentru o eventuală intervenție spaniolă. În acest an mitropolitul Dionisie de Larissa a încercat să răscoale Tesalia, fiind ajutat și de agenții secreți ai Spaniei, printre care s-a numărat un anume Constantin, care fusese postelnic al domnului Moldovei, Petru Șchiopul⁸¹. Acest „Constantino Posthelnico“ s-a dus în același an pînă în Spania, conducînd o solie care, în numele locuitorilor din Epir, Macedonia, Tesalia și Elada a oferit lui Filip III tronul bizantin și a încercat să obțină realizarea unei acțiuni comune, coordonate, între răsculați, forțele terestre ale lui Mihai Viteazul și flota spaniolă din Napoli⁸².

Tot în 1600, Filip III mai fusese înștiințat, de un alt agent secret, raguzanul Vincenzo Buni, precum și de viceregele din Napoli, contele de Lemos, că în Serbia, Bosnia și Albania se pregătea o răscoală antiotomană de care Spania putea să profite pentru a lovi în vechiul ei rival din Mediterana⁸³. Dar Regele Catolic era prea ocupat cu războaiele împotriva Angliei și a Țărilor de Jos pentru a putea să mai intervină și în Peninsula Balcanică și, de aceea, i-a cerut contelui de Lemos să evite declanșarea oricărei acțiuni care ar fi fost zdrobită cu ușurință de turci în lipsa ajutoarelor din Spania⁸⁴.

În ceea ce privește răspunsul care urma să fie trimis lui Mihai Viteazul, abia la 13 octombrie 1600 cancelaria spaniolă a redactat două variante ale scrisorii⁸⁵, în conformitate cu recomandările Consiliului

⁸⁰ *Ibidem*, p. 165—166, doc. CCCLXI.

⁸¹ J. Hassiotis, *Fuentes de la historia griega moderna en archivos y bibliotecas españolas*, în „Hispania“, XXIX, 1969, p. 144, apud A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 62—63.

⁸² Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 172—177, doc. CCCLXXVI; A. Pippidi, *op. cit.*, p. 63.

⁸³ Peter Bartl, *Der Westbalkan Zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischen Reich. Zur Türkenkriegsproblematis an der Wende von 16. Zum 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1974, p. 223—228, doc. 6 și 8.

⁸⁴ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 178, doc. CCCLXXVII.

⁸⁵ *Ibidem*, p. 169, doc. CCCLXIX.

de Stat din 19 iulie, dar nici una dintre ele nu a mai fost trimisă deoarece, între timp, sosiseră rapoartele lui San Clemente în care acesta vorbea despre conflictul ivit între Mihai și Basta și despre lipsa totală de încredere pe care o manifestau imperialii față de primul⁸⁶.

Din nou asistăm la o bruscă schimbare în atitudinea Spaniei față de Mihai Viteazul, determinată, și de data aceasta, de ostilitatea tot mai mare a imperialilor față de el. Dacă la 18 august 1600, San Clemente vorbea despre faptele lui Mihai Viteazul cu admirație, la 30 septembrie el înfățișa înfrângerea și izgonirea lui din Transilvania ca pe o acțiune în folosul împăratului și a întregii creștinătăți, îl acuza de tiranie și adăuga că regele Spaniei nu poate decât să se bucure de această întâmplare dacă are în vedere că cel care a realizat-o a fost Basta, unul din oamenii săi de arme⁸⁷.

Dar înfrângerea și alungarea lui Mihai Viteazul, rodul dușmăniei puterilor vecine împotriva sa, departe de a rezolva problema stăpînirii Transilvaniei în favoarea împăratului, a provocat o situație și mai complicată pe care imperialii nu au fost capabili să o stăpînească, astfel încît Basta s-a văzut foarte curînd arestat și apoi alungat în mod rușinos din țară, de către aceeași nobilime maghiară care numai cu puțin timp înainte fusese aliata sa împotriva domnitorului român.

Această evoluție nefavorabilă a evenimentelor l-a obligat pe Rudolf II să-și reconsidere poziția față de Mihai Viteazul și să-l primească în audiență la începutul lui martie 1601, cu speranța că avînd ajutorul său va putea recuceri Transilvania.

Îmbunătățirea relațiilor dintre domnitorul român și imperiali s-a repercutat imediat și asupra relațiilor sale cu Spania. La 16 martie 1601, San Clemente își anunța regele că Mihai Viteazul l-a vizitat și i-a declarat că are multă încredere în ajutorul lui, la care el i-a răspuns, conform cu dorința miniștrilor imperiali, că regele Spaniei îl va ajuta în măsura în care și împăratul va dori acest lucru⁸⁸.

Încurajat de audiențele de la împărat și de la ambasadorul spaniol, Mihai Viteazul s-a adresat din nou, la 31 martie 1601, direct lui Filip III. În prima parte a scrisorii el arăta marile sacrificii pe care le-a făcut pentru creștinătate și puținul ajutor pe care l-a primit de la aliații săi, exprimîndu-și totodată regretul că-i lipsesc forțele necesare pentru a ocupa Constantinopolul și chiar Ierusalimul⁸⁹. În ultima parte a scrisorii, Mihai Viteazul reamintind Regelui Catolic că a ajutat pe toți cei care au luptat pentru creștinătate, printre care s-a aflat și Sigismund Báthory, îi solicita și el ajutorul cu speranța că îl va primi⁹⁰.

De data aceasta San Clemente s-a arătat mai expeditiv și, la 14 aprilie, a trimis scrisoarea lui Mihai Viteazul în Spania însoțită de înștiințarea că domnul român a recăpătat încrederea împăratului și banii necesari pentru a-și recruta o armată de mercenari cu care să încerce, alături de Basta, să redobîndească Transilvania⁹¹.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 167—168, doc. CCCLXV, CCCLXVI.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 168, doc. CCCLXVII.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 183, doc. CCCLXXXVI.

⁸⁹ Mihai, așa cum am mai arătat (vezi mai sus nota 77), nu avea astfel de intenții, dar formulîndu-le el spera să-l poată atrage mai mult pe Regele Catolic la lupta antiotomană.

⁹⁰ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 184—185, doc. CCCLXXXVIII.

⁹¹ *Ibidem*, p. 186, doc. CCCXCI.

Cu banii primiți de la împărat, Mihai Viteazul a trecut imediat la recrutarea mercenarilor ajungând să aibă la Guruslău o armată de 8—10 000⁹² de mercenari germani, valoni și, probabil, spanioli, la care s-au adăugat unități de cavalerie ușoară și infanterie din Țara Românească și Moldova sub comanda banului Mihalcea⁹³. Pentru prezența, destul de incertă, a spaniolilor în armata sa există o singură informație documentară, scrisoarea trimisă din Košice, la 27 aprilie 1601, de Antonio Costantino către ducele Mantovei, în care se arată că Mihai Viteazul avea adunată o armată de 40 000 de valoni, spanioli și germani⁹⁴. Această cifră, evident exagerată, apare și în anunțul pe care trimisul lui Simion Movilă la Poartă l-a făcut turcilor în legătură cu înțelegerea dintre Mihai și împărat, dar fără să se specifice nimic despre compoziția armatei⁹⁵. Oricum, chiar dacă admitem că Mihai Viteazul nu a avut deloc spanioli în solda sa, el a avut totuși numeroși mercenari valoni care fuseseră și în slujba Spaniei, iar la Guruslău a luptat, așa cum arată Stavrinov alături de spaniolii din armata lui Basta⁹⁶.

După ce a zdrobit forțele lui Sigismund Báthory în bătălia de la Guruslău (3 august 1601), bătălie care-i deschidea perspectiva redobândirii celor trei țări românești, Mihai Viteazul a crezut nimerit să se adreseze din nou ambasadorului San Clemente și, la 5 august 1601, îi trimitea din Zalău o scrisoare în care îl anunța despre victoria obținută cu două zile înainte și despre alungarea lui Simion Movilă din Țara Românească, rugându-l, în același timp, să intervină în favoarea sa pe lângă regele Spaniei pentru trimiterea unor ajutoare bănești⁹⁷. O copie după această scrisoare a fost trimisă de San Clemente în Spania, la 18 august, cu asigurarea că el îi va răspunde conform cu dorința miniștrilor imperiali⁹⁸.

Dar nici răspunsul lui San Clemente și nici scrisoarea lui Filip III care trebuia să-i fie trimisă lui Mihai Viteazul, împreună cu o spadă valorind 6000 de ducăți⁹⁹, nu au mai ajuns la bravul domnitor, căci el căzuse între timp asasinat mișelește pe Cîmpia Turzii de chiar fostul său aliat, generalul Basta, la ordinele împăratului.

Din păcate diplomația spaniolă și curtea de la Madrid și-au însușit foarte repede punctul de vedere al asasinilor marelui domn, regele Spaniei exprimându-și chiar satisfacția pentru această odioasă crimă, deoarece, spunea el „...intrigile Valahului puteau aduce mari pagube dacă și-ar fi atins ținta...”¹⁰⁰. Cu alte cuvinte, unirea tuturor românilor

⁹² N. Stoicescu, *art. cit.*, p. 109.

⁹³ Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 1211. Stavrinov și Palamed arată că efectivul total al armatei lui Mihai era de 20 000 de oameni (*Doi cîntăreți greci ai lui Mihai Viteazul: Stavrinov și Palamed*, ed. N. I. Simache și Tr. Cristescu, București, 1945, p. 43, 81; vezi și *Istoria militară a poporului român*, III, p. 211).

⁹⁴ „...quod Michael ipse Vayvoda superit in Valachiam cum copia 40 000 Vallonorum, Hispanorum et Germanorum...” (A. Veress, *Documente*, VI, p. 360, doc. 340; A. Randa, *op. cit.*, p. 289, n. 15).

⁹⁵ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 187, doc. CCCXCII.

⁹⁶ „Arhiva Someșană”, 1972, p. 117; N. Stoicescu, *art. cit.*, p. 108.

⁹⁷ Al. Ciorănescu, *Documente Simancas*, p. 190—191, doc. CCCXCVIII.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 193—194, doc. CDII.

⁹⁹ Consiliul de Stat din 22 septembrie 1601 a hotărât să se trimită răspunsul la cele două scrisori și spada, în conformitate cu cele hotărâte la 19 iulie 1600, hotărîre ce fusese aminată ca urmare a stricării relațiilor dintre Mihai Viteazu și Rudolf II (*Ibidem*, p. 200—202, doc. CDIX).

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 203, doc. CDXI.

ar fi pus o stavilă de netrecut tuturor tendințelor expansioniste, inclusiv celor habsburgice, ceea ce explică și asasinatul.

Iată deci cum înțelegeau Habsburgii și cei austrieci și cei spanioli să-și răsplătească aliatul pentru toate sacrificiile pe care le făcuse în folosul cauzei antiotomane. Toate intrigile și trădările de care era acuzat Mihai Viteazul nu constituiau altceva decât o revărsare de ură și venin pe care împăratul și anturajul său le-au aruncat asupra lui tocmai pentru faptul că nu a înțeles să fie o unealtă docilă în mâinile lor și a căutat să-și apere, cu toată puterea, propriile interese care se identificau cu cele ale țării și ale poporului său.

Mihai Viteazul, conștient încă de la început de această crudă realitate, nu a putut însă, la fel ca și Petru Rareș cu o jumătate de secol mai devreme, să evite destinul istoric ce-i era hărăzit. Pentru el, dacă dorea să-și scape țara și poporul de apăsătoarea dominație otomană, nu exista decât o singură posibilitate de politică externă, aceea a alianței cu Habsburgii care reprezentau singura mare putere a vremii interesată în lupta antiotomană. Pe acest fond s-au putut grefa și relațiile sale cu Spania, principala aliată a împăratului, dar speranțele legate de ajutorul Regelui Catolic s-au dovedit a fi deșarte, deoarece acesta era preocupat de conflictele cu Anglia și Țările de Jos și nu dorea să rupă armistițiul destul de precar pe care-l avea cu Poarta. Din această cauză diplomația spaniolă s-a limitat, în privința problemelor Europei Centrale și sud-estice, să urmeze îndeaproape interesele imperiale, optica ei asupra personalității și faptelor lui Mihai Viteazul reflectând, aproape fără nici o excepție, pe cea a cercurilor conducătoare din jurul lui Rudolf II. În această situație, relațiile lui Mihai Viteazul cu Spania au avut de întâmpinat numeroase piedici și dificultăți și nu s-au putut concretiza niciodată prin trimiterea unor ajutoare pe care domnitorul român avea tot dreptul să le aștepte din partea puterii care-și făcuse un titlu de glorie și o datorie morală din lupta antiotomană.

RELATIONS BETWEEN ROMANIAN PRINCIPALITIES AND SPAIN IN MICHAEL'S THE BRAVE AGE

SUMMARY

The author analyses the relations of Romanian Principalities with Spain in Michael's the Brave age, which represent a very important moment in the intercourse between Romanians and Spanish monarchy in Middle Age. The study makes reference to the relations of Sigismund Bathory, prince of Transylvania, with Spain and to those of Michael the Brave with King Phillip III. The Spanish diplomacy was favourable for the first: Sigismund was Catholic, he was connectio with Spanish royal family and a man very easy to manipulate, but hesitant for the second, because Michael the Brave didn't accept to be a simple puppet. So, his relations with Spain were to a few letters and messages. He never had a help from Catholic King in the war with Othoman Empire, like Sigismund, because this war opposed not Christians and Mahomedans, but states with different interests. Religion was only an ideological cover for these.

ALEXANDRU STERCA ȘULUȚIU ȘI MIȘCAREA NAȚIONALĂ ROMÂNEASCĂ (IV) *

Preparativele pentru dietă au început în decembrie 1862, prin conscrierea alegătorilor ce plăteau un impozit de 8 florini (inclusiv capitația) și au fost efectuate de Cancelarie, Guberniu, șefii unităților administrative locale, pînă la primării. Deși prevederile legii electorale constituiau un compromis între vechi și nou, primele provocînd nemulțumirea iar celelalte satisfacția românilor, totuși ele erau mai democratice decît legile electorale maghiare de dinainte sau cele ce vor veni în 1869⁸³.

Desigur, pe frunțașii români îi îngrijora faptul că maghiarii, avînd majoritatea în comitetele comitatense, vor alege comitete electorale cu majorități de etnia lor. Pentru a evita urmările neplăcute, consilierul aulic Dimitrie Moldovan transmite sfaturi privind adoptarea unor măsuri de precauție de către români; acestea sînt inserate în scrisorile expediate lui Șuluțiu și Axente. Mitropolitului îi trimite trei tipărituri despre dietă și îi atrage atenția asupra paragrafelor 36 și 67 din Regulament. Primul prevedea că în comitetele de conscriere puteau fi chemați sau numiți nu numai membrii comunităților comunale, ci și alți indivizi; măsura era importantă în orașele libere, taxale și săsești, unde se putea pretinde ca jumătatea comitetului conscriitor să fie formată din membri din afara acestor comunități, care erau îndreptățite să-și aleagă deputații din sinul lor. De exemplu, dacă comunitatea din Alba Iulia avea 40 de membri din care numai șase erau români, în comitetul de conscriere, conform paragrafului 40, se puteau alege 12 membri; dacă s-ar fi ales numai din sinul ei, era posibil ca 11 să fie unguri și doar unul român. Dar paragraful 67 permitea alegerea membrilor și dintre alegători, ceea ce însemna că era absolut legal ca din comitetul conscriitor să facă parte șase membri din comunitate (care, avînd majoritatea maghiară și minoritatea română, ar fi ales cinci unguri și un român) și șase dintre alegători (unde cinci ar fi fost români și unul neromân). Astfel, în aceste cazuri se putea ajunge la paritate cu neromânii sau era posibil ca un membru dintre reprezentanții alegătorilor să nu fie neapărat ungur, ci sas, evreu sau armean.

Moldovan i-a dat lui Axente cheia pentru a obține majoritatea voturilor; dacă îl asculta, putea ajunge deputat al Bălgradului, chiar dacă

* Primele trei părți ale acestui studiu s-au publicat în *AI/IAI*, XXV/2, 1988, p. 75—90; XXVI/1, 1989, p. 285—301; XXVII, 1990, p. 51—72; numerotarea notelor urmează în continuare.

⁸³ Listele alegătorilor din Transilvania la 1863, 1848, 1869 la Retegan, *op. cit.*, p. 257—263; pregătirea alegerilor din 1863. Idem, *op. cit.*, p. 57—79.

și al doilea deputat va fi român: 10—12 fruntași locali laici sau ecleziastici lămuresc primii cîte 10—20 iar ceilalți cîte 30—40 de alegători români să-și dea voturile numai pentru Axente sau numai pentru preotul Tordășan. Alegătorii ciștițați de prima categorie de inteligenți vor acționa în grupuri de cîte 10—20 și își vor lămuri rudele și prietenii și pe urmă fiecare grup va raporta șefului său intelectual cîte voturi a ciștițat pentru deputatul român. Astfel, intelectualii ajutați de țărani alegători vor avea situația clară prin concentrarea datelor. Fruntașii să-și ciștițe tabelele cu toți alegătorii care plăteau cens de opt florini și peste opt florini, deci inclusiv unguri, evrei, germani și cunoscînd numărul românilor să încerce să-i ciștițe de partea lor pe unii neromâni; se conta îndeosebi pe sașii minoritari, pe evrei, pe funcționarii din cetate, pe unii negustori. Acestora să li se promită că deputații români le vor apăra interesele în dietă. Procedul putea fi extins la Abrud, Roșia, Turda, în cercurile electorale satești sau pe pămîntul crăiesc. Șuluțiu era invitat ca împreună cu canonicii să ia toate măsurile de rigoare. Moldovan a auzit că pentru organizarea alegerilor se lucra în trei locuri — la Cluj, Sibiu, Blaj — și a cerut date din toate centrele pentru a se putea orienta la Viena⁸⁴. Indicațiile lui Moldovan erau utile și judicioase, dar pronosticul în legătură cu alegerea lui Axente era prea optimist, deoarece majoritatea maghiară din comitetul electoral al cercului Bichiș a acționat sub diverse pretexte pentru invalidarea mandatului iar după o a doua alegere, fostul prefect va reuși să intre în dietă abia în septembrie 1864. Majoritățile maghiare din comitetele electorale vor preceda la fel și în alte cercuri⁸⁵.

Viceguvernatorul Ladislau Basiliu Pop îi scrie lui Șuluțiu că Congresul Național a fost plătit și răsplătit prin convocarea dietei de la Sibiu care bătea la ușă. El face apel la influența benefică și puternică a mitropolitului asupra maselor și îl invită să contribuie la buna desfășurare a alegerilor, la victoria candidaților români pentru a se asigura onoarea constituției imperiale și a națiunii. Un circular către protopopi — și, prin ei, către preoți și popor — trebuia să-i îndemne pe toți cei îndreptățiți să ia parte la alegeri și să aștepte în liniște, dar cu atenție, rezultatul. Voturile să se concentreze asupra unui singur candidat, ca să nu se divizeze între mai mulți, deoarece în asemenea cazuri puteau fi aleși deputați neromâni care ar fi primit voturi relativ mai puține. Românii să nu-și dea voturile la străini decît în acele locuri în care prevăd că nu pot reuși cu candidat propriu, dar și în aceste cazuri să fie sprijiniți străinii devotați regimului (deci mai ales sașii autonomiști).

Era neapărat necesar ca poporul să-și cunoască în toate centrele electorale candidații și să se evite alegerea acelorași deputați în mai multe locuri. Aceste instrucțiuni sînt repetate de Șuluțiu în circularul său din 11/23 mai 1863, unde recomandă concordie, respectarea instrucțiunilor pentru alegeri, părăsirea tuturor intereselor private ale candidaților, care nu trebuiau să facă partide, ci să lase liber poporul să aleagă după pofa inimii sale. Alegătorii, în înțelegere cu protopopii și preoții, să nu cruțe ostenele și spesele, ci să alerge cu inima voioasă

⁸⁴ Arh. Stat. Alba Iulia, f. Mitrop. Rom. Unită., Cab. Mitrop., nr. 764/1863, f. 1—4; despre D. Moldovan vezi *Barîț și contemporanii săi*, vol. V, București, 1981, p. 105—166.

⁸⁵ Retegan, *op. cit.*, p. 74—75.

la locurile destinate pentru a-și alege deputații. Preoții și protopopii să studieze cu atenție regulamentul electoral pentru a se putea orienta atât în privința numărului alegătorilor cât și a condițiilor ce trebuie îndeplinite de candidați. Să fie atenți ca poporul să nu fie amăgit cu daruri și promisiuni de propaganda străină. În raport cu străinii, românii să păstreze în vorbe și în fapte buna cuviință, ton și tact omenos, pașnic și frățesc și să dovedească celorlalte naționalități că puteau trăi în pace și în bună înțelegere alături de ei, dacă nu-și vor bate capul în continuare cum să se urce iarăși la suprafață sau să le scurteze beneficiile și drepturile civice și politice. Un circular asemănător a emis la Înălțarea Domnului și episcopul ortodox Andrei Șaguna ⁸⁶.

Și George Barițiu îi transmite lui Șuluțiu dorințele și opiniile sale privind organizarea alegerilor, insistând asupra înțelegerii în numirea candidaților, pentru ca românii să nu rămână de batjocura străinilor. La Sibiu s-a pledat pentru un Comitet electoral central, care să coordoneze alegerile în toată Transilvania. Șaguna a replicat că un asemenea comitet era o himeră, deoarece și așa el le făcea pe toate și la Viena a dres secătura de adresă către Împărat cu cuvântarea lui iar viceguvernatorul și alții au numit deja candidații de deputați la dietă fără știrea lui, ceea ce — după părerea lui Barițiu — nu era adevărat. În consecință — afirma Șaguna — neuniții să meargă la Pop și să se înțeleagă cu el.

După ce au aflat aceste învinuiri și reproșuri, unii s-au supărat iar alții s-au hotărât să acționeze singuri, numindu-și în câteva cercuri candidații. Barițiu a aflat că românii nu doreau ca deputații să fie aleși numai dintre dregători, ci și din cealaltă categorie, ca să nu se zică că românii au ales doar de frica szolgăbirăilor și a vicespanilor. Barițiu îl solicită pe Șuluțiu să formeze Comitetul electoral central în Alba de Jos, unde existau mulți intelectuali români care puteau să propună candidații pentru toate cercurile electorale din comitatele și districtele Transilvaniei urmînd ca în săsime să mai vadă și Sibiul ce mai putea face și drege, mai ales că pe acolo trăiau cei mai mulți fii sufletești ai săi ⁸⁷. Dar, în pofida unor mici fricțiuni și invidii personale, la Cluj, Blaj, Sibiu, în presă, s-a acționat unitar pentru asigurarea reușitei în alegeri a deputaților naționali.

La dietă au fost aleși 49 deputați români, 44 maghiari, 33 sași și au fost chemați 11 negaliști români (rămîn 10 după moartea lui Alexi), 12

⁸⁶ Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. Șuluțiu, nr. 227; f. D. Moldovan, nr. 323; Păcățian, *op. cit.*, vol. III, Sibiu, 1905, p. 37—43; Retegan, *op. cit.*, p. 68—69. În răspunsul către Moldovan, privind circularul pentru alegeri, Șuluțiu strecoară și nemulțumirea sa pentru faptul că în locul promovatului Matei Pop Grideanu a fost numit secretar gubernial nu nepotul său Iosif (ortodox) ci unul Vasile Tămaș, unit de-al lui, român de origine, dar necunoscut de națiune, pentru care n-a scos nici un cuvînt de apărare în public. Acest „Tamási“ a fost translator maghiar, nu român, la „Staathaltereiul“ (Guvernămîntul) din Sibiu, dar căsătorindu-se cu o unguroaică și linguşindu-se pe lângă consilierii guberniali maghiari din Cluj de care era aproape fiindcă locuia acolo a fost numit secretar. Nepotul său a făcut mult pentru asigurarea intereselor naționale românești în comitatul Cetatea de Baltă, a acționat pentru înmulțirea fondurilor Astrei ca să nu mai amintească faptul că și el a făcut mult pentru națiune. Nemulțumit de această numire, Șuluțiu cere sprijin pentru nepotul lui de la Nádasdy, deoarece îl dorea așezat pînă trăia.

⁸⁷ Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. Șuluțiu, nr. 197.

maghiari și 11 sași. Printre regaliști, figura de drept și Alexandru Sterca Șuluțiu. Comparativ cu ceea ce ceruseră Șuluțiu și Rațiu în 1861, existau cu 62 de regaliști români mai puțini și 12 deputați mai mulți. Dacă în 1861 s-a revendicat un număr total de 109 deputați și regaliști, în 1863 la dieta din Sibiu au figurat 59 de români. Ei aveau însă majoritatea relativă, dacă îi socotim separat pe unguri și sași care, luați împreună, ar fi avut 100, deci o majoritate de 41 de voturi în cazul că ar fi acționat unitar. Această proporționalitate nu corespundea revendicării românești potrivit căreia beneficiile politice, deci inclusiv mandatele parlamentare, trebuiau distribuite după cuantumul susținerii greutăților publice. Oricum, însă, dieta de la Sibiu, boicotată de majoritatea covârșitoare a regaliștilor și deputaților unguri, strâns atașată de „jogfolytonaság”-ul lor din 1848, a însemnat mult pentru români, deoarece le-a promulgat pe cale legală egalitatea națională și confesională cu ungurii și sașii din Transilvania. Dacă deputații unguri n-ar fi boicotat și ar fi cîștigat majoritatea sașilor, ar fi existat pericolul ca aceste măsuri să fie blocate, ceea ce demonstrează clar că legile de la 1863—1864 au fost posibile doar în condițiile manifestării contradicțiilor austro-maghiare și ungaro-săsești; oricum însă, concesiile Vienei față de români n-au fost prea solide și nu erau menite să asigure garanții sigure pentru viitorul care rămânea astfel deschis și în fața eventualității reluării tratatelor cu ungurii.

De altfel, guvernul de orientare schmerlinghiană era mai antimaghiar decît Împăratul, care îl însărcinase în surdina pe contele Apponyi, conservator care s-a consultat însă și cu unii liberali unguri, să elaboreze un Memoriu privind condițiile în care Austria se putea împăca cu Ungaria. În acest elaborat, principiile Sancțiunii Pragmatice — care prevedeau apărarea comună militară, unitatea diplomatică și a comerțului exterior — erau apropiate de legile din martie și constituția din aprilie 1848, pentru ca, luate împreună și coroborate, să dea rețeta în vederea realizării compromisului și a împăcării austro-maghiare. Deși guvernul austriac află de tratative și reușește să prevină o evoluție rapidă a lucrurilor, tocmai în 1863 Austria trimite împrumuturi și ajutoare serioase Ungariei, amenințată de foamete, iar între grupuri de liberali austrieci și unguri de orientare dualistă încep tatonări și discuții ce vizau apărarea și conservarea Ungariei istorice și a Austriei istorice asociate împotriva tendințelor centrifugale ale slavilor, românilor și italienilor din Monarhie.

La 24 iunie 1863, cancelarul Nádasdy îl anunță pe Șuluțiu că neterminarea alegerilor l-a determinat pe Împărat să amîne deschiderea dietei, fixată inițial la 1 iulie, pentru ziua de 15 și îi cere să fie prezent în Sibiu la data respectivă. Înaintea deschiderii dietei, mitropolitul acționează pentru ca *főispán*-ul comitatului Hunedoara, propus pe lista regaliștilor români, să fie exclus, deoarece era renegat și refuzase în scris să vină la Conferința de la Sibiu, scrisoarea citindu-i-se în public. Prin acest gest, baronul Nopcea se lepădase de națiune și numirea lui definitivă ar fi primejduit atît interesele românilor, cît și cele ale regimului. Ca de obicei, Șuluțiu acționa în unele chestiuni prin intermediul lui Dimitrie Moldovan, căruia îi mai relatează și nemulțumirea că l-a văzut propus între regaliști. După părerea lui, era necesar ca Moldovan și Anghel să rămână neclintii pe posturile lor de la Cămară, deoarece aici

se vor hotărî lucrurile cele mai importante care vor tăia adînc în viața politică a națiunii române și a dietei de la Sibiu. Dacă veneau ei, la Cancellarie nu mai rămîneau decît sașii și ungurii.

Șuluțiu se plînge că a avut unele dificultăți cu candidații de deputați, deoarece mulți erau doritori să fie aleși, dar locurile erau puține și îl asigură că s-au luat măsuri clare pentru ca, la alegerea deputaților, românii să nu se concureze unii pe alții. Mitropolitul își exprimă satisfacția pentru faptul că Nádasdy începuse să folosească limba română în corespondențele oficiale și îl informează că a acționat personal pentru interesele limbii în comitatul Cetatea de Baltă. După ce a aflat de pensionarea consilierului Kabos și promovarea baronului Reichenstein de la consilier la vicecancelar, Șuluțiu a cerut numirea unui al doilea consilier român de religie unită, nu fiindcă i-a cerut-o Anghel (care eventual putea fi avansat din postul de secretar) sau că nu avea încredere în Moldovan, ci pentru ca și confesiunea lui să dețină o asemenea funcție importantă⁸⁸.

Într-adevăr, Nopcea nu va fi chemat în dietă, dar postul de consilier aulic nu va fi dat nici unui român. Cariera consilierilor aulici, ca și a secretarilor, va fi scurtă, deoarece vor fi repede măturați și pensionați de regimul dualist, care va desființa Cancellaria. La 14 august 1863, în cadrul discuțiilor pentru proiectul de adresă al Dietei către Împărat, Șuluțiu sprijină propunerea de a se exprima mulțumiri pentru constituția Imperiului, care garanta nu numai reprezentarea Transilvaniei la *Reichsrath*-ul central, ci și propria ei autonomie și constituție, îmbogățită și reînnoită cu egala îndreptățire a națiunii române. Tot atunci, deși respecta libertatea cuvîntului, valabilă și pentru unionistul Maager, Șuluțiu combate fundamentul propunerii sale privind validitatea legii maghiare din 1848, folosindu-se chiar de cuvintele Împăratului către Dietă, care rosteau răsplată că uniunea n-ă fost cu adevărat legală și în fapt a fost dizolvată. Ea nu s-a publicat, a fost silnică și s-a proclamat împotriva voinței majorității locuitorilor Transilvaniei. Românii și-au trimis în 1848 Delegația la Cluj, dar Dieta n-a ținut cont de doleanțele ei și nici de ale sașilor autonomiști, mai numeroși ca ceilalți sau chiar — zice el — de dorințele unei părți a maghiarilor.

Personal, nu s-a temut de uniunea Transilvaniei cu Ungaria, dacă ea s-ar fi făcut cu egala îndreptățire a națiunilor română și maghiară. Dar nu se putea admite jignirea ca românii să fie tratați ca o turmă de oi neînțelegătoare și să fie mînați dinapoi în Ungaria. O asemenea degradare ar fi fost mai gravă decît moartea. Dacă Maager avea dreptate cînd susținea că uniunea este valabilă, atunci deputații nu aveau ce căuta la Sibiu ci trebuiau să-și ia pălăriile și să plece la Pesta iar națiunea română ar fi silită să renunțe la libertatea ei politică colectivă, care lipsea cu totul în legea maghiară și să se mulțumească doar cu o libertate și egalitate de drepturi individuale. Lui nu-i trebuia libertate individuală fără cea națională, deoarece ea semăna cu o bucată de piine aruncată unui om sărac cu scopul de a-l scoate cît mai repede și definitiv din casă. Dacă își pierde libertatea individuală acasă, putea pleca în altă parte s-o redobîndească, dar dacă o națiune nu avea libertate și

⁸⁸ Arh. Stat. Alba Iulia, f. Mitrop. Rom. Unită. Cab. Mitrop., nr. 767/1863. f. 1; Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. D. Moldovan, nr. 324, 326.

egalitate de drepturi ca entitate colectivă, ea nu avea patrie. Mitropolitul susţine că era trist dacă Maager avea dreptate şi legea uniunii era realmente valabilă şi constituţională şi atunci, deoarece el nu mai dorea să existe nici o uniune în patrie sau în Europa care să fie votată silnic, cu puterea, în strigăte de „unio vagy halál“ ca la 1848 şi să aducă consecinţele triste bine cunoscute de toţi. A auzit de multe ori zicându-se că dacă a fost Lemeni în dietă a fost şi naţiunea română, dar afirmaţia este falsă, deoarece calitatea de şef al bisericii nu se confunda cu cea de reprezentant politic, dacă n-ai primit-o de la naţiunea ta ; or, episcopul răposat nu a avut niciodată vreun mandat sau vreo împuternicire de acest fel⁸⁹.

În dezbaterile proiectelor de lege despre recunoaşterea egalităţii naţiunii române şi a confesiunilor sale, deputaţii români promovează spiritul autonomist al vechilor prevederi legale, care îi ferea şi de centralismul vienez şi de presiunile dualiste, dar în acest cadru militează pentru înarticularia constituţională modernă la nivelul întregii ţări şi respingerea teritoriilor şi a privilegiilor speciale. La 31 august 1863, Şuluţiu respinge ideea de a se elabora două legi speciale, una pentru naţiune şi alta pentru confesiunile române, deoarece în trecut persecuţiile împotriva naţiunii şi religiei au fost legiferate într-o singură lege, ceea ce însemna că abolirea ei şi emanciparea trebuiau realizate tot printr-o singură măsură constituţională. Mitropolitul citează art. I din *Aprobate*, Cap. I, tit 8, care prevăzuse : „noha az oláh natio sem a statusok köze nem számittatott, sem vallása a recipialt vallások közé való“ (niciodată nu socotim naţia valahă printre statusuri şi nici religia ei printre religiile recepte).

În privinţa numelui, Şuluţiu rămâne fidel părerilor exprimate în 1848, şi anume, respinge ca jignitoare cuvintele „oláh“ şi „valah“, identice cu slugă, serv sau om care este „restrictum ad glebam“, şi pledează pentru folosirea în textul legii a numelui de român, nume propriu şi adecvat poporului său. Acest lucru corespunde umanităţii şi manierei civilizate, deoarece românii erau planta sădită de Roma şi de Italia în Transilvania şi de când au venit aici purtau numele de romani. Românii n-au avut ce face dacă alte neamuri venite mai târziu i-au numit „oláhok“ şi „Walachen“ şi au fost nevoiţi să le suporte atât sclavia cât şi numirea. Acum, însă, spiritele trebuiau liniştitе şi rănilе vechi vindecate. În 2 septembrie, Şuluţiu insistă ca în proiectul de lege să figureze în mod expres egala îndreptăţire a religiei greco-catolice, respingînd aserţiunea că ar fi fost superfluă, fiindcă era inclusă în noţiunea de „romano-catolică“, recunoscută întotdeauna de legi, fapt menţionat de art. VI din 1744, care arăta că şi religia greco-catolică sau unită era tot catolică. La început, biserica lui Christos a fost catolică (= universală), dar după aceea au apărut biserica catolică occidentală sau latină şi biserica catolică orientală sau grecească, cu instituţii şi rituri diferite dar confederate pe baza unităţii credinţei şi a şefului spiritual de la Roma. Autonomia orientală era foarte veche şi a fost conferită de primul Conciliu ecumenic, de la Niceea, ţinut în secolul IV e.n.

⁸⁹ Păcăţian, op. cit., vol. III, p. 105—110 ; consideraţii generale privind adresa Dietei la Retegan, op. cit., p. 87—90.

Românii nu și-au pierdut autonomia nici după 1700, chiar dacă s-au unit cu biserica latină în cele patru puncte bine cunoscute. Ierarhia, instituțiile uniților erau separate de cele ale latinilor și dacă n-ar fi fost așa, atunci, conform canoanelor care susțin că în aceeași provincie nu pot exista doi arhiepiscopi, episcopul latin de Transilvania ar trebui să fie supusul lui. Dar episcopul ungur de la Alba Iulia nu era supusul său tocmai fiindcă bisericile unită și latină erau autonome și separate una de alta, fiecare având prelați și instituții proprii. Uniții aveau ritul, limba, calendarul și sărbătorile diferite de ale latinilor și celibatul nu era valabil pentru ei. Șuluțiu combate afirmația lui Rannicher, că biserica orientală ortodoxă era mai veche decât cea greco-catolică, susținând că deputatul sas avea dreptate doar pentru istoria recentă, dar nu pentru cea veche de la începutul creștinismului. Rannicher a propus schimbarea ordinii numirii bisericilor în textul legii trecând pe locul I biserica greco-orientală. Șuluțiu nu se lăsa atras în disputa oțioasă privind înțietatea numirilor, deoarece, dacă exista egala îndreptățire, lui îi era indiferent care biserică va figura pe locul I⁹⁰. Legea despre efectuarea egalei îndreptățiri a națiunii române și a confesiunilor ei s-a votat la 7 septembrie și a fost sancționată de Împărat la 26 octombrie 1863.

La 21 septembrie 1863, Șuluțiu propune ca alegătorii din unitățile administrative să hotărască limba municipiilor respective. Individul are dreptul să fie înțeles de funcționarii pe care îi întrețin din pungă în limba lui; este interesant că mitropolitul suține că, după dreptul omesc și divin, în alegerea limbii ar trebui să hotărască dreptul votului universal. Întrucât rezistența împotriva lui era prea mare, Șuluțiu propune respectarea normelor legii electorale în ființă și în stabilirea limbii. Dar el este viu combătut și de sașii Gull, Schmidt, Binder și de ungurii Fogarassy și Lászlóffy. Șuluțiu a răspuns că nu urmărea să restrângă dreptul folosirii limbii maghiare ci dorea să asigure egalitatea pentru limba română și îi atrăgea atenția episcopului ungur că în Transilvania nu existau numai comitate cu majorități românești ci și scaune secuiești cu majorități maghiare, așa că dacă în primul caz limba administrativă va fi româna în al doilea va fi maghiara.

Propunerea lui nu leza nici drepturile istorice ungurești la care se referise Fogarassy, deoarece, când au venit în Transilvania, ungurii nu i-au învins pe români, ci aceștia s-au înțeles pe baze egale și printr-un fel de „pacta conventa” să aleagă șef pe Tuhutum și să-i primească pe noii veniți în societatea drepturilor lor politice, împărțind cu ei beneficiile și bogățiile patriei. În concluzie, și românii aveau un drept istoric al lor și pretindeau egalitate de la celelalte națiuni conlocuitoare. Dar când era vorba de întrebuintarea limbii, nu trebuia considerat doar dreptul istoric, ci și proporția în suportarea greutăților publice, pentru ca și beneficiul acesta să corespundă eforturilor fiecărei națiuni. Alegătorii români erau majoritari nu numai în comitate ci și în scaunele săsești, așa că amendamentul lui Șuluțiu — nesusținut de funcționarii români deputați în dietă — este respins și se hotărăște ca limba administrației locale să fie stabilită de comitetele municipale, comunale, comitatense

⁹⁰ În această chestiune vezi pe larg la Retegan, *op. cit.*, p. 91—126; Păcățian, *op. cit.*, p. 173—174; 180—181; 206—208; 217.

și scăunale, unde majoritățile erau în numeroase cazuri neromânești (par. 10—11).

Par. 12 prevedea că, după schimbarea comitetelor, acestea puteau să-și modifice decizia privind limba, iar par. 16 stipula că limba internă a oficiilor și judecătoriilor municipale era aceea a municipiului respectiv dar în corespondențele de serviciu a autorităților se putea folosi fără restricții fiecare din cele trei limbi ale țării : ungara, germana și româna, declarate de par. 1, egal îndreptățite în comunicările publice oficiale. Cererile părților interesate se vor înregistra la protocol în oricare instituție într-una din cele trei limbi, și anume, în aceea pe care o va solicita cel ce trebuia ascultat. Rezolvările cererilor de către autoritățile superioare trebuiau comunicate în limba petiționarilor, lucru valabil și pentru judecătorii, care la solicitarea altor părți interesate emanau și traduceri respective. Hotărârile finale și sentințele se comunicau în limba maternă a acuzatului. Instituțiile superioare comunicau cu municipiile în limba acestora, iar municipiile, judecătoriile, oficiile și corporațiile bisericești comunicau între ele folosind fiecare limba proprie. Limba internă a instituțiilor superioare municipiilor, corespondențele între ele și cu oficiile aflate în afara Transilvaniei va fi stabilită pe calea ordinelor (deci germana pentru Cancelaria aulică, Guberniu, Tabla regală între ele și în sus dar în jos ele foloseau atît germana, cît și maghiara sau româna după caz).

La 28 septembrie 1863, Șulțiu pledează cu succes ca protocoalele bisericești să nu fie redactate în limbile municipiilor respective, ci în oricare din cele trei limbi declarate oficiale de par. 1. Acest paragraf, ca și cel ce-l urmează imediat, permitea bisericilor române să-și folosească limba națională și în corespondențele cu guvernul. În Transilvania, fiecare biserică creștină s-a folosit de limba ei și nu era nevoie ca, în înțelegere cu guvernul, să-și schimbe limba. Dar par. 19, deși prevedea ca matriculele bisericești să fie purtate în oricare din cele trei limbi, lăsa cîmp deschis și eventualității ca, în înțelegere cu guvernul, confesiunile să folosească și altă limbă. Alte paragrafe stipulau că în corespondențele satelor cu autoritățile militare putea fi folosită româna, dar municipiile și oficiile lor redactau corespondențele — după posibilități — în germană.

În ansamblu, prevederile legii privind întrebuintarea celor trei limbi ale țării în viața publică erau mai precare pentru români în comparație cu legea I, cu mențiunea că oricum legea II a dietei din Sibiu, votată la 29 septembrie și „aplicată” înainte de sancționare, era prima — dar și ultima — care declara limba română limbă oficială alături de maghiară și germană. „Aplicarea” legii, folosirea limbii române în comitate și în scaune a fost mereu boicotată de funcționarii unguri și sași majoritari, care nu puteau fi pedepsiți dacă n-o respectau și nu emiteau rezoluții românești pentru petiționarii de această naționalitate. Limba română s-a bucurat de mai multă considerație la unele judecătorii comitatense și mai ales la cele „singulare”, formate din solgăbirăii cercurilor și jurații satelor, dar a fost boicotată de Tabla regală din Tîrgu-Mureș. La început, chiar Guberniul folosea maghiara în corespondențele cu instituțiile subordonate românești, ca de pildă districtele Făgăraș și Năsăud, dar aici lucrurile se vor îndrepta în general și se va folosi limba română, Cre-

neville solicitînd ca pentru prevenirea unor stîngăcii actele redactate în această limbă să fie trimise spre stilizare la Sibiu ⁹¹.

În 30 septembrie 1863, Șuluțiu pledează pentru primirea Diplomei și Patentei în legile Marelui Principat al Transilvaniei. El susține că pînă la venirea Habsburgilor patria nu s-a bucurat de securitate internă și externă. Incursiunile barbarilor se adăugau la asupririle și nedreptățile interne pe care le-a suferit mai ales națiunea română, cea mai veche și mai numeroasă în patrie, care a rămas însă înstrăinată și nedreptățită din punct de vedere politic. Habsburgii au vrut să le acorde românilor anumite drepturi, dar au fost legați la mîini de constituția egoistă, bazată pe cele trei națiuni și patru religii recepte. Împăratul Francisc Iosif I s-a străduit și a reușit să ridice și națiunea română între națiunile politice ale Transilvaniei prin Diplomă și Patentă, care ratificau totodată și vechea autonomie constituțională, radical înnoită și amendată. Actele fundamentale de stat din 1860—1861 garantau atît securitatea internă cît și cea externă a Monarhiei și a popoarelor ei, care trebuiau să-și trimită deputații în *Reichsrath*-ul central pentru a obține ușurarea grelelor contribuții financiare, militare sau altele legate de păstrarea unei părți mari din buget pentru nevoile Transilvaniei, construcția căilor ferate. În 1848—1849 și în Adunarea din aprilie 1863, românii și-au dovedit loialitatea față de tron și față de actele imperiale de stat.

Șuluțiu a făcut parte din comisia pentru trimiterea de deputați la *Reichsrath*, alături de Fogarassy, Lászlóffy, Schmidt, Pop, Rannicher, Binder, Zimmermann, Șaguna, Reichenstein. Raportorul comisiei, Binder, prezintă cu titlu provizoriu, la 8 octombrie, programul de alegere pe secții și despărțăminte dietale a deputaților. Dieta alegea și în plen, dar și pe secții în plen au fost aleși pentru *Reichsrath* șase deputați (doi sași, un ungur și trei români), secțiile regaliștilor au ales șase (doi unguri, doi români, doi sași) iar celelalte ale deputaților aleși 14 (opt români și șase sași). Absența ungarilor dintre deputații de ultima categorie se explică prin boicotul lor intens împotriva Dietei. În reprezentațiunea către Împărat, cei aleși solicită grăbirea expedierii celorlalte propuneri regale din rescriptul emanat la 15 iunie 1863 și anume reglementarea definitivă a procedurii trimerii deputaților Transilvaniei la *Reichsrath*, împărțirea politică a țării în nouă unități noi pentru a ușura administrația și justiția, reglementarea lor etc. Prin noua arondare a administrației locale de stat, românii scontau să diminueze forța neromânilor în comitate și scaune. Înaintea aminării sesiunilor dietale, s-au ales comisiile pentru proiectele de lege privind compunerea și ordinea dietei, înființarea Tribunalului Suprem (din care făcea parte și Șuluțiu) și cauzele

⁹¹ Păcățian, *op. cit.*, p. 308—309; 313—315; 363—365; 377—379; Retegan, *op. cit.*, p. 127—160. Șuluțiu combate cu succes propunerile oficiale care urmăreau să prejudicieze autonomia bisericilor în stabilirea limbii de învățămînt a școlilor satești și medii întreținute de ele și respinge cu hotărîre orice competență a forurilor sau persoanelor laice în această chestiune. Persoanele particulare nu aveau dreptul de a înființa școli elementare, deoarece în caz contrar s-ar lăsa cîmp deschis unor manevre care urmăreau să-i deznaționalizeze pe români. Era cunoscut cazul unui mare magnat care, încălcînd competențele bisericesti, a ridicat grădinițe și școli ungurești inclusiv pentru români și s-a lăudat în gura mare că dorea să-i contopească în națiunea maghiară (Wesselényi). De asemenea, Șuluțiu pledează fără succes ca în gimnaziile de stat să se predea în cele trei limbi ale țării care ar fi trebuit să fie paritice și în viitoarele instituții superioare de învățămînt, deci și în Universitate; vezi Păcățian, *op. cit.*, p. 349—351.

urbariale, care vor lucra mai ales în anul 1864 (dacă exceptăm pledoariile lui Rațiu legate de problema răscumpărării serviciilor iobăgești în secuime).

Prorogarea sesiunilor din 1863 s-a făcut pentru a deveni posibilă trimiterea celor 26 de deputați la *Reichsrath*, care și-a încheiat a doua sesiune la 23 februarie 1864 iar Dieta sibiană și-a redeschis dezbaterile la 23 mai același an. Cei 26 de deputați au intrat în Camera Inferioară a *Reichsrath*-ului central, iar în cea Superioară au fost chemați de Împărat ca membri pe „viață” Șuluțiu, Șaguna, Béli, Bruckenthal, Fogarassy, Nemeș, Rosenfeld și baronul macedonean Pop de Böhmstätten. Însă „viața” *Reichsrath*-ului central, în care ungurii lui Deak n-au pus niciodată piciorul, va fi destul de scurtă, el fiind înlocuit de comisiile parlamentare mixte și de Ministerele comune austro-ungare, instituite de regimul dualist. Șuluțiu n-a activat aproape deloc în *Reichsrath*, dar la ședința din 12 noiembrie 1863, când Camera Superioară a votat suma de 20 de milioane pentru ajutorarea Ungariei încercată de foamete, și-a făcut votul în limba română.

La 4 iunie 1864, mitropolitul salută ideea înființării unui Tribunal Suprem al Transilvaniei, independent de administrația publică, deși ar fi vrut să se înceapă cu tribunalele de jos, de primă instanță, deoarece dacă dreptatea își frîngea gîtul aici, ajungea foarte greu la instanța supremă. Șuluțiu a combătut proiectul regimului, care propusese ca sediul să fie la Viena, și a sprijinit dorința comisiei dietei ca acesta să fie în Transilvania. Ca episcop al unei națiuni sărace, el cunoștea dorințele, neputințele și lipsurile poporului în problemele justiției. În trecut, Tribunalul a fost tot în patrie, încă de pe vremea principilor, sediul lui fiind în același loc cu reședința acestora. Și în timpul Habsburgilor s-a păstrat dreptul de apel la persoana principelui, intermediar fiind cancelarul aulic, organ mijlocitor și de corespondență între țară și Monarh. Deși prin triste evenimente survenite în 1848 lucrurile s-au schimbat, totuși prin Diplomă s-a deschis o epocă nouă în consolidarea autonomiei patriei. Paragrafele ei acordau țării prerogative clare în înființarea tribunalelor și în problemele juridice interne iar Monarhul a garantat în toată cuprinderea ei vechea autonomie constituțională a Transilvaniei prin par. 7 al cuvîntului de tron din 15 iunie 1863.

De altfel, Împăratul a aprobat în 1861 cererea lui Kemény ca sediul Tribunalului de Apel să coincidă cu sediul Guberniului și cu atît mai mult trebuia aprobată acum cererea statusurilor legale din Dietă ca acest for să rămînă în țară. Șuluțiu combate ideea că sediul Tribunalului Suprem trebuie să coincidă cu locul de reședință al suveranului. El era principe independent al Transilvaniei, care în trecut și-a avut sediul la Alba Iulia, era rege al Ungariei cu capitala la Buda și Împărat al Austriei la Viena. Monarhul nu putea fi în același timp în mai multe locuri dar își avea în Transilvania reprezentantul său, în persona guvernatorului, și deci Tribunalul trebuia înființat la reședința acestuia și a Guberniului. Nu era adevărat că dacă Tribunalul ar fi rămas în țară, independența judecătorilor ar fi fost expusă influențelor și patimilor locale, deoarece indiferent de loc un judecător cu caracter solid și drept nu va ceda în fața presiunilor. Pe de altă parte omul sărac, vesnic supus presiunii celui puternic și bogat, n-avea posibilități să-și caute dreptatea departe de locul unde locuia. Românii erau cei mai săraci și mai numeroși locuitori ai Transilvaniei și, deși s-au eliberat de iobăgie, devenind cetățeni

și proprietari, Șuluțiu încă îi considera ca pe niște orfani și dacă n-avea cine să-i apere de abuzurile și împilările celor puternici și nesățioși, ei erau în pericol să-și piardă averile. De aceea, legea și justiția trebuiau să-i apere și să fie un fel de tutori ai poporului. Acesta avea nevoie de o cale scurtă și ușoară pentru a primi dreptatea și a căuta adevărul pe calea justiției, ceea ce presupunea că și sediul Tribunalului urma să fie stabilit în patrie.

Șuluțiu apelează și în zilele următoare la autonomismul constituțional vechi al Transilvaniei pentru a combate proiectul regimului și pe sașii centraliști care țineau morțiș ca sediul Tribunalului să fie stabilit la Viena. Modificări în propunerile regale s-au făcut și în secolul trecut și în 1863 și ele au fost acceptate de Împărat, așa că și Dieta putea să pretindă acceptarea dorințelor proprii în această problemă. El nu s-a opus Împăratului, ci și-a exprimat ca român votul presupunând că monarhul acceptă modificarea, deoarece nu dorea ca ceea ce a dat în Diplomă să ia înapoi în propunere și, de fapt, și el și Dieta lucrau pe baza constituției și a legilor. Sașii să nu-i acuze pe români de lipsă de loialitate față de Împărat. Nu numai românii, dar și maghiarii și sașii mai săraci aveau interesul ca Tribunalul să rămână acasă. Șuluțiu le mulțumea sașilor că i-au sprijinit pe români în votarea legii I, dar nu putea accepta propunerea lor în problema forului juridic suprem; el prețuiește oamenii după calități și nu după naționalitatea lor. Dar dacă sașii au votat legea I și acum se folosesc de acest lucru pentru a impune românilor ca prin silă și presiune morală să accepte un Tribunal suprem la Viena contopit cu cel al Austriei, acest lucru l-ar mîhni deosebit de mult. Înarticularea națiunii române trebuia să se fi făcut încă în 1791 sau mai înainte și străbunii sașilor s-au făcut vinovați și ei de amînarea acestui lucru, așa că strănepoții n-au făcut altceva decît au spălat păcatele vechi. De altfel, nu era bine ca românul să gîndească numai românește, ungurul numai ungurește, sasul numai săsește deoarece, dacă fiecare trăgea oala doar la spuză lui, pieria patria; era necesar ca toți să reflecteze la interesele comune, să acționeze ca ardeleni ardeleniști și să se bazeze pe autonomismul legilor transilvănene și nu pe interese străine.

Șuluțiu a sprijinit propunerea ca magistrații Tribunalului Suprem să aparțină celor patru „națiuni” (românii, sașii, ungurii și secuii) și celor șase religii recepte (romano-catolicii, unitarienii, calvinii, luteranii, uniții și ortodocșii). El apelează iarăși la autonomia constituțională veche, în cadrul căreia funcțiile au fost ocupate și înainte de 1848 pe baza celor trei „națiuni” politice și patru religii recepte, cînd românii ca atare erau excluși de la dregătorii și magistraturi. Situația din timpul lui Bach, cînd în funcțiile și magistraturile Transilvaniei au fost numiți foarte mulți străini, trebuia evitată în noua eră constituțională. Chiar dacă în acest regim românii au ocupat anumite posturi, ei au avut acces la ele nu ca români, ci ca cetățeni austrieci. Voturile românești, sprijinite și de cele maghiare, puține la număr, prevalează pe cele săsești atît în privința sediului cît și a componenței Tribunalului, dar proiectul dietal rămîne nesancționat și este trimis înapoi la Sibiu cu modificări substanțiale. Proiectul vienez era însoțit de vicecancelarul Reichenstein, trimis să-i domolească și să-i supună pe deputații români. Pînă la urmă, în pofida pledoariilor intransigente ale lui Rațiu și Axente, dieta votează proiectul regimului sprijinit acum și de șefii ierarhici (Șuluțiu pledînd

acum pentru Viena) și de grupul funcționarilor români. În fruntea Tribunalului a fost numit L. Basiliu Pop⁹². Înființarea lui nu prejudicia existența Tablei Regale din Tîrgu-Mureș și a Tribunalului apelativ din Sibiu.

În anii 1864—1865 s-au intensificat tendințele de apropiere și de împăcare între politicienii unguri și austrieci. Un frate al Împăratului i-a sugerat monarhului că omul care avea o influență puternică și putea contribui substanțial la realizarea compromisului era șeful liberalilor, Deák Ferenc. Viceguvernatorul Ungariei von Auguss este trimis acasă la Deák pentru tratative care ulterior devin publice. În celebrul articol de Paști, din aprilie 1865, Deák oferă Austriei alianța și sprijinul nobilimii, în schimbul recunoașterii legilor din martie și a constituției din aprilie 1848, a poziției speciale a Ungariei ca stat cu putere egală. Constituția recentă era ancorată în vechile legi, în principiul legitimismului monarhic sau în Sancțiunea Pragmatică, care ratifica deopotrivă autonomia Ungariei și unitatea diplomatică și militară a Imperiului, ce trebuia asigurată acum prin comisii parlamentare mixte și ministere comune austro-ungare. Toate actele și forurile imperiale contrare *jogfaly-tonosság*-ului maghiar, inclusiv Diploma, *Reichsrath*-ul central și Patenta, urmau să fie abolite iar Monarhul era invitat să jure credință constituției din 1848 și să reconstituie parlamentul și guvernul responsabil la Pesta. Se săpau adînc gropile pentru desființarea autonomiei Transilvaniei, reducerea autonomiei Croației și se lucra intens la invalidarea legislației sibiene, deoarece Deák chema Marele Principat al Ardealului și Croația — țară asociată Coroanei Sf. Ștefan — în parlamentul pestan, unde era legiferată o singură națiune și limbă politică, excepțindu-se totuși în 1868 națiunea croată. Unele cercuri politice apusene credeau că Imperiul (în cazul că Austria avea la spate o Ungarie împăcată și liniștită) ar fi mai puternic și ar contribui la contrabalansarea Prusiei și Rusiei. Împăratul, îngrijorat de politica Berlinului și a cabinetului italian, își exprimă public dorința de împăcare cu Ungaria, venind fără escortă la Pojon și Pesta, unde este primit cu entuziasm de magnați și de reprezentanții comitatelor și acordă subsidii unor instituții maghiare de cultură.

Încă înainte de clarificarea lucrurilor, Șulutiū este cuprins de unele momente de luciditate și de realism politic, pe care apoi — după un mai vechi obicei al său — le pune deoparte și se lansează iarăși în convingerea că intențiile bune ale Împăratului față de români se vor menține și, odată cu ele, se vor salva legile din 1863—1864, pentru ca mai târziu să lase din nou să i se cuibărească în suflet îndoiala și nesiguranța. Nu rarori mitropolitul, naiv, bun, plin de umanism, crede că experiența trecutului recent, ca și spiritul nou al timpului, ar determina anumite modificări pozitive în mentalitățile politicienilor unguri, prin care aceștia s-ar îndepărta de vechile pretenții de supremație.

Dacă în martie 1864 Șulutiū, îngrijorat de situația tulbură a Europei, de complicațiile ce puteau surveni din problema poloneză și a

⁹² Ibidem, p. 446—450; 462—465; 474—478; 458—459; Retegan, *op. cit.*, p. 161—181. În problema despăgubirii sarcinilor curialistilor, Șulutiū împărtășește propunerea ca sumele plătite de țărani să nu depășească prețul bunurilor alo-diale și curiale folosite înainte, pentru care au prestat roboți sau alte servicii. Este de asemenea de acord ca jumătate din cuantumul despăgubirilor să fie suportată de stat; Păcățian, *op. cit.*, p. 542—544.

ducatorilor germane din Danemarca, tremura pentru eventualitatea neaplicării legilor I și II ale Dietei de la Sibiu sau pentru soarta celorlalte proiecte de legi rămase neisprăvite și neaplicate, în iulie 1865 redevine optimist și consideră în scrisorile către Moldovan că zvonurile și afirmațiile despre apropierea maghiaro-austriacă au creat o frică și o „sfară” mai mare decât pericolul. De aceea, el nu credea necesar să alerge din nou la Viena, era convins că ungurii nu vor primi tot ce cer și deci nu se vor întâmpla toate „a hogy csimpelnek a verebek” (după cum cîntă vrăbiile). Legile sibiene votate, de Dietă și sancționate de Împărat, publicate și aplicate, au prins rădăcini adînci și au devenit fapte împlinite pe pămîntul Transilvaniei. Nici un cancelar ungur și nici un ministru de stat nu vor fi capabili să le ignore sau să le nimicească fără a tulbura pacea și liniștea publică și a întărită pe nemaghiarii din Regatul Coroanei Ungariei împotriva ungarilor. Dacă se anihilau legile drepte, se compromiteau demnitatea, cuvintele și promisiunile „bunului” Monarh în fața Europei și a tuturor națiunilor din Imperiu. În afară de cuvîntul lui Dumnezeu, Șuluțiu credea doar în acela al bunului și dreptului Monarh care i-a zis în față — lui și altora — că nu va accepta și nu va sancționa niciodată unirea Transilvaniei cu Ungaria, fapt menționat și în adresa de tron către Dieta sibiiană. Dacă Împăratul a zis aceasta cu cuvîntul și în scris în fața lumii, cine mai putea crede că autonomia cu tot ce s-a întîmplat în Transilvania după 1861 vor fi date de jaf, pradă și incluse în prețul împăcării cu ungurii? În concluzie, Șuluțiu credea că el, Moldovan sau alți români nu trebuiau să se sperie chiar ca de moarte, întrucît celui ce moare de frică nici clopotul nu i se trăgea cum trebuie.

Continuînd să trimită lui Moldovan vești din Transilvania, Șuluțiu îl informa că la băile din Covasna veniseră printre alții mulți nobili și magnați unguri care, deși nutreau nădejdi mari în inimi, se afundau deocamdată într-o tăcere adîncă. Printre ei, se afla și contele Mikó, care ca și magnatul Bornemisza, nici nu se uita la români. Mitropolitul unit credea iarăși că ungurii se înșelau în nădejtile și speranțele lor cele excentrice iar concesiile ce li se vor acorda nu vor fi de natură să distrugă sau să nesocotească drepturile naționale și politice românești achiziționate pînă atunci. Șuluțiu se bucura de numirea lui Francisc Haller în postul de cancelar aulic al Transilvaniei, dar era îngrijorat de zvonul că în locul lui Reichenstein va veni vicecancelar baronul Apor, cunoscut ca „amic” mare al românilor. Acest zvon l-a umplut de tristețe și Șuluțiu, pătruns și el de temeri și îndoieli, recurge la proverbul și zisa românilor „ne-au bătut păcatele”. Lăsînd lucrurile pe seama providenței, mitropolitului și românilor nu le rămîneau altceva decât să spere în voința Atotputernicului⁹³. Probabil că Haller era om bun la caracter, dar a fost numit pentru a-l asculta și a-l urma îndeaproape pe cancelarul aulic al Ungariei, Majláth, care pregătea terenul

⁹³ Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. Moldovan, nr. 328—329, 330. În 1964, Șuluțiu încearcă din nou să obțină un post pentru nepotul său Iosif. Ioan Alduleanu a fost numit vicepreședinte al Tablei regale iar Ioan Bran de Lemeni devine consilier gubernial. Rămînînd liber postul vechi al lui Lemeni, în locul lui este numit căpitan suprem al Făgărașului Ioan Pușcariu, ceea ce însemna implicit eliberarea funcției de administrator comitatens în Cetatea de Baltă. Dacă Iosif Sterca Șuluțiu nu va fi numit secretar gubernial să devină măcar administrator comitatens.

în vederea instaurării dualismului, așa că Șuluțiu nu avea motive să se bucure prea mult. De altfel, noii cancelari aulici au fost numiți fără știrea cabinetului austriac antidualist, ceea ce echivala, *de facto*, cu a-i adresa o invitație indirectă la demisie, fenomen consumat în iulie 1865. În aceste condiții, a dispărut dintre înalții demnitari și Nádasdy Ferencz, pensionat de urgență și înlocuit cu o unealtă politică a Ungariei anexioniste.

Șuluțiu îi scria lui Barițiu în august 1865 că românii erau îngrijorați de repunerea ungarilor în *jogfolytonosság*-ul lor istoric. Restituirea n-ar fi periculoasă pentru români, dacă ungurii ar fi devenit mai înțelepți și mai cumpătați în politică și, spre deosebire de 1848, s-ar rupe de ideea hegemoniei și supremației. Dacă viitoarea dietă din Pesta ar elabora o lege nouă, care să valideze și să susțină legalitatea prevederilor dietale din 1863—1864, Șuluțiu credea că unirea Transilvaniei cu Ungaria nu numai că n-ar fi rea pentru națiunea română, ci ar fi un câștig, în sensul că ea s-ar bucura de beneficiul unei constituții liberale și, pe deasupra, s-ar consolida și s-ar comasa în întregimea ei. Cu alte cuvinte, dacă ardelenii intrau într-o Ungarie organizată pe baza egalei îndreptățiri politice a națiunilor, s-ar uni în același corp cu frații din Banat, Crișana, Maramureș, Partium, numărând trei milioane de suflete. În fond, mitropolitul opta pentru federalizarea politică a Ungariei. Era clar că dacă legislația maghiară validă legile din 1863—1864, elaborate doar pentru românii ardeleni, în cazul realizării uniunii ele deveneau automat valabile și pentru frații lor din părțile vestice.

Dar dacă se făcea pe voia unor gazete maghiare care doreau uniunea necondiționată, care includea și ignorarea legilor sibiene, *jogfolytonosság*-ul ar echivala cu o moarte politică rușinoasă pentru națiunea română. Șuluțiu își exprimă satisfacția pentru materialele politice redactate de Barițiu în „Gazeta Transilvaniei”, în care se pleda pentru respectarea drepturilor constituționale românești și a autonomiei. Dacă în Dieta Transilvaniei se va propune dezbaterea uniunii, era necesar ca în această privință românii să fie bine pregătiți, să se înțeleagă în mod preventiv și să acționeze solidar, deoarece în caz contrar s-ar produce multe rele în sinul națiunii. Fruntașii români din Viena să cerceteze atent spectrul politic din capitală și, dacă observă că se pune pe tapet uniunea, să-i anunțe pe cei de acasă pentru a cere aprobarea unei conferințe naționale în vederea adoptării unei conduite comune în problema uniunii. Crede iarăși că concesiile primite de unguri nu vor distrage legislația sibiană, care-și avea propria ei continuitate de drept, dar reflectînd la cuvintele profetului „nu vă nădăjduți în boieri, în fiii oamenilor” Șuluțiu consideră că românii trebuiau să fie pregătiți pentru orice eventualitate. Istoria veacurilor trecute demonstra că în politică nu se respectau nici vorbele, nici dreptatea și de multe ori cursul lucrurilor nu urma o consecință logică. Dacă evenimentele și conjuncturile momentane erau prielnice, în politică se lovea în plin și orbește. Practic vorbind, Șuluțiu dorea uniunea cu condiția asigurării constituționale a naționalității și limbii tuturor românilor din Ungaria. Cu alte cuvinte, dacă neamțul a acordat ceva românilor, era drept ca și ungurul să le dea același lucru sau — dacă credeau că sînt mai liberali — chiar mai mult.

De altfel, opiniile lui se clarifică în conceptul său politic „împăcarea Ungariei sau numai a națiunii maghiare”. Orice națiune de sub Coroana Ungariei ar dori împăcarea țării, dacă se știa precis ce se înțelegea prin această noțiune și care era fundamentul ce o făcea posibilă și de natură să-i asigure fericirea. În legătură cu această problemă, s-au profilat de la 1848 încoace două partide mari, pe care le consideră „universale” — probabil în sensul că s-au făcut cunoscute și s-au delimitat clar în opinia publică din Imperiu și din afară. Din prima, făceau parte popoarele nemaghiare care, pe baza experienței și a realizărilor din anii 1848—1865, înțelegeau împăcarea prin prisma anihilării hegemoniei și supremației maghiare asupra nemaghiarilor de sub Coroana Sf. Ștefan și a decretării egalității politice și civile a tuturor națiunilor și confesiunilor din Regat. Aceste popoare alcătuiau 2/3 din populația Ungariei și erau convinse că numai o astfel de împăcare era și posibilă, și în măsură atit să asigure o consolidare internă durabilă a Regatului Ungariei, cit și să garanteze în exterior puterea și respectul Imperiului întreg.

A doua partidă forma 1/3 din populația Regatului și constituia națiunea maghiară care, prin împăcarea Ungariei, înțelegea sau dorea să înțeleagă doar împăcarea cu ea însăși sau, mai precis, cu aristocrația și hegemonia maghiară. Această partidă nu voia nici mai mult nici mai puțin decît continuitatea drepturilor politice din 1848 care părea pierdută în 1849—1860 din cauza evenimentelor, conflictelor și rupturilor austro-ungare, din 1848—1849. În vremea absolutismului, această partidă tăcea, stătea „ciulită și retrasă”, cu capul plecat, dar se consola la gîndul că și cei ce au fost loiali dinastiei îi împărtășeau soarta, după maxima „solatium miseris socios habuisse dolorum”. Adepții ei lansau glume batjocoritoare la adresa nemaghiarilor și mai ales a românilor, întrebîndu-i „ce premiu v-a dat neamțul că înstrăinîndu-vă de noi și de cauza comună v-ați jertfit pentru el singele și averile?”⁹⁴. Idei asemănătoare circulau insistent în presa și opinia vremii iar Șuluțiu le va folosi ca argumente în consistenta sa pledoarie de la Cluj, dar politicienii unguri, neînvățînd nimic din experiența trecutului mai îndepărtat sau recent și nesesizînd posibilitățile de împăcare cu slavii și cu românii pe baza aprobării schimbărilor politice din ultimii ani, s-au cramponat de constituția egoistă, de esență și de tendință dualistă, din primăvara anului 1848.

În septembrie 1865, Șuluțiu constată readucerea fôispanilor unguri din 1861, care erau puternici și se comportau în comitate ca niște veritabili dictatori. La Cetatea de Baltă a fost numit un mare adversar al românilor, Beldi Ferencz, și mitropolitul se temea că nepotul său Iosif, jude primar diriginte, nu se va putea menține multă vreme în funcție, mai ales că președintele Sedriei, alt jude primar, era tot român, ceea ce contelui ungur nu-i prea convenea. Nu era exclus ca Iosif să fie destituit pentru ca Beldi să se răzbune pe el. În general, toți funcționarii români din comitate erau îngrijorați pentru posturile lor. Șuluțiu i-a cerut lui Haller numirea lui Iosif ca secretar aulic la Cămară (probabil Anghel a fost promovat consilier). El îl înștiința pe Moldovan

⁹⁴ Arh. Stat. Alba Iulia, f. Mitrop. Rom. Unită, Cab. Mitrop., nr. 802/1865, f. 23—26.

că după publicarea rescriptului de convocare a dietei din Cluj românii erau abătuți, dezorientați și nu știau ce să facă. În această dietă, convocată pe baza legislației maghiare, inclusiv cea din 1848, românii vor fi minoritari și unii se temeau ca dacă participau pe baza ei la alegeri gestul să nu fie interpretat ca recunoaștere a ilegalității și nevalidității dietei din 1863—1864.

Era necesară o conferință națională care să stabilească o conduită unitară, pentru ca românii să nu umble orbecăind unii într-o parte, alții într-alta. El nu s-a putut întâlni și înțelege cu Șaguna, care a fost chemat la audierea cuvântului regelui la Viena prea târziu după ce fuseseră deja croite toate înțelegerile cu ungurii. Lui nu-i părea rău că n-a fost chemat în capitală. Șuluțiu consideră că românii trebuiau să participe la alegeri și la lucrările dietei nu pentru a recunoaște uniunea și legile din 1848, ci pentru a apăra pe cale dietală și legală autonomia țării și valoarea legilor din 1863—1864. Dacă românii n-o scoteau la capăt cu autonomia — așa cum se temea că se va întâmpla — era necesar să protesteze și să declare că acceptau uniunea Transilvaniei cu Ungaria dacă în viitoarea dietă pestană se va asigura, printr-o lege pozitivă sancționată de Maiestate, egalitatea politică între națiunile română și maghiară și limbile lor vor fi puse pe picior de egalitate în viața publică și în administrație. Prin comasarea și unirea românilor, deputații unei națiuni de trei milioane de suflete vor insufla respect în dieta Ungariei și vor lupta cu succes pentru amplificarea drepturilor politice. Mitropolitul solicită să i se trimită opiniile fruntașilor și funcționarilor români din Viena în legătură cu noua situație politică⁹⁵.

Șaguna, politician abil și realist, era perfect conștient că Împăratul înțepea mai mult să domnească decât să guverneze în afacerile interne ale Ungariei, din moment ce accepta încă în 1865 ideea de a recunoaște și revalida legile din martie și constituția din aprilie 1848, sancționate de predecesorul și unchiul său Ferdinand. Prin urmare, Francisc Iosif I se pregătea să devină rege constituțional al Ungariei și consimte încă în 1865 ca politicienii unguri conservatori sau liberali să dețină o mare parte din puterea de decizie în chestiunile politice transleithane. După discuția cu Împăratul, care l-a pus la curent cu noul curs politic, Șaguna realizează că Împăratul nu mai putea garanta românilor nici un drept politic și nici nu le mai putea acorda alte concesii, decât în măsura în care acest lucru era acceptat de „noi” — dar în același timp atât de vechii — stăpîni politici, aristocrații și nobilii unguri din Ungaria și Transilvania, pentru care se pregăteau iarăși portofolii ministeriale, locuri numeroase pe băncile parlamentare și demnități înalte. În consecință, Șaguna este convins că timpurile favorabile au apus și în noul context politic nu mai era posibilă inițierea și înfăptuirea unor acțiuni politice românești de anvergură Congreselor din 1861 și 1863; de asemenea, mitropolitul ortodox recomandă lupta din interiorul forurilor legislative maghiare, indiferent de numărul deputaților români, fiind conștient că parlamentarismul era mai european, mai modern și mai eficient ca școală politică decât petitionarismul prăfuit, care, pe deasupra, se adresa unui rege constituțional, legat de mâini și de picioare de legile ungurești pe care le reactiva și le sancționa. Opinia lui, deși minoritară

⁹⁵ Arh. Stat. Cluj-Napoca. f. D. Moldovan, nr. 331.

în cadrul mișcării, conținea simbul și garanția viitorului care o va valida ca înnoitoare și general valabilă după decenii de controverse interne privind alegerea tacticii de luptă.

Șuluțiu, mai puțin realist, credea posibilă convocarea unei Conferințe naționale și trimitea lui Șaguna o scrisoare lungă, în septembrie 1865, cerându-i să-și coordoneze eforturile în vederea atingerii scopului urmărit de mulți fruntași politici care doreau să stabilească o conduită unică față de dieta clujeană. La această conferință, Șaguna a fost invitat să dea relații publice despre convorbirile sale cu Împăratul, data fiind stabilită pe 20 octombrie 1865, deci în ziua în care, cu șase ani în urmă, s-a elaborat Diploma (a cărei validitate era practic suspendată). Șaguna nu acceptă propunerea și îi scrie că în împrejurările interne și externe de atunci nu află cheia sau „compasul bazei” care să-i permită efectuarea unor manevre sau combinații. În jur, totul era haos, se emiteau idei și soluții pripite, de conjunctură, fără să fie gândite bine și matur. În fața acestui labirint, Șaguna recurge la maxima: „flere possem, sed juvare non” (pot să plîng, dar nu pot să ajut). Cauza națională se afla într-o situație grea, dar nu din vina arhierilor, vâlcărelile nu folosesc cu nimic națiunii iar o conferință convocată de ei n-ar fi acceptată și oportună. Mitropolitul ortodox, pus într-o poziție fatală și în mijlocul unor împrejurări critice consideră că cel mai consult și înțelept lucru era să vegheze ca onoarea națiunii și cauza ei dreaptă să nu fie compromise în nici un fel și mai ales nu din vina celor doi mitropoliți.

Șuluțiu nu este mulțumit de răspuns, chiar dacă îl consideră diplomatic, și bănuiește pe nedrept că Șaguna nu era sincer îndurerat de situația precară a cauzei naționale și nu era în inimă ce avea pe limbă. Mitropolitul unit este înclinat să creadă unele zvonuri potrivit cărora „colegul” său ortodox de la Sibiu ar fi fost cîștigat de unguri în problema uniunii, uitînd că el însuși fusese pentru ea dacă s-ar fi asigurat drepturile naționale și de limbă. La 13/25 septembrie, Șuluțiu a convocat o conferință la Blaj, unde au fost dezbătute răspunsul lui Șaguna și scrisoarea-sondaj a lui Barițiu. Blăjenii acceptau ideea ca Barițiu să dezbată situația politică într-un ciclu de șapte-opt articole, dar, în cursul dezbaterilor legate de dieta din 19 noiembrie, doar două voturi s-au exprimat pentru boicotarea alegerilor efectuate pe bazele legilor din 1791 și 1848 (și deci inclusiv a dietei) iar toți ceilalți au votat pentru participarea la alegeri și la dezbaterile parlamentare din Cluj. Șuluțiu împărtășea ultima părere, deoarece demnitatea și interesele naționale cereau folosirea terenului politic, oricît era el de mic, pentru apărarea legilor din 1863—1864. Acum, mitropolitul înclina să se opună uniunii și să sprijine ideea de autonomie, probabil fiindcă se lămurea din ce în ce mai mult că nu era posibilă ratificarea de către maghiari a legilor sibiene. Însă Șuluțiu nu va înceta lupta în acest sens. Înaltul prelat blăjean ar fi dat bucuros autonomia Transilvaniei contra unei legislații sibiene recunoscute și lărgite de unguri, dar treaba nu depindea de el, deoarece nu deținea nici o putere și nu era factor de decizie.

Șaguna va apăra în dieta clujeană autonomia și va cere, împreună cu Șuluțiu, convocarea unei diete democratice, dar lucrul era imposibil de obținut și arhierii nu erau vinovați pentru acest lucru. Dar unele spirite înfierbîntate, care n-aveau habar de politică, l-au acuzat pe Șaguna că ar fi vinovat de pierderea autonomiei, deși lucrul nu depindea

de el. Autonomia era în mina Împăratului, nu a mitropolitelor români și el a folosit-o ca o monedă de schimb pentru împăcarea cu ungurii. Practic vorbind, atât Șuluțiu cât și Șaguna erau pentru parlamentarism, dar, cu toate acestea, primul acceptă Conferința generală, chiar dacă ea ar fi adoptat pasivismul. Șaguna nu o credea nici posibilă, nici oportună, deoarece era conștient că pasivismul nu va putea crea o școală politică realistă și folositoare în cazul când ar fi fost adoptat și votat în conferința proiectată. Mitropolitul unit îi scria fiului său sufletesc Barițiu că mișcarea și cauza națională traversa timpuri mai grele și mai critice decât la 1848—1849. Dacă românii nu acționau unitar și cu dirzenie și nu erau pregătiți pentru orice întâmplare, existau toate șansele să recadă în starea de hiloți politici, așa cum i-au făcut legile din 1848, și să depindă de mila și grația aristocrației și nobilimii ungurești. Barițiu respingea opțiunea tactică a lui Șuluțiu și a blăjenilor și promova boicotul alegerilor pentru dieta clujeană. Paralel cu Barițiu, fruntașii și funcționarii români din Viena, care fuseseră promovați de decedatul regim schmerlinghian și erau mai mult sau mai puțin conștienți că vor fi destituiți, i-au scris lui Șuluțiu că sînt pentru pasivism, pentru ca după cîțiva ani unii să îmbrățișeze activismul (D. Moldovan)⁹⁶.

În 1865, se profilează cele două tactici, activistă și pasivistă iar în presă, corespondențe sau în discuții private încep să circule cu insistență argumente și pledoarii pentru una sau alta dintre ele. Cu toate acestea, lucrurile nu erau pe deplin conturate și clarificate și unii, deși se pronunțau în principiu pentru pasivism, au intrat în dieta clujeană pentru a-i nega din interior competența de a se pronunța într-un fel sau altul despre statutul Transilvaniei, așa cum o făceau colegii lor din afara ei prin articole de presă sau în foi circulante. Ultimele procedee de rezistență pasivă și tăcută nu includeau însă confruntarea imediată și directă, față în față cu inamicii politici ai românilor, deputații unguri contrafăcuți majoritari în dieta unei țări unde reprezentau de fapt o minoritate etnică. Deși Rațiu propunea ca imediat după exprimarea protestului deputații aleși să părăsească dieta clujeană unde să rămână în continuare să lupte doar regalității, totuși ideea nu se acceptă și toți deputații români rămîn împreună, elaborează și votează adresa dietală înaintată în numele mitropolitului Șaguna, care solicita reconvocarea

⁹⁶ Date generale despre alternativa activism-pasivism la D. Suci, *Antecedentele dualismului și Ilie Măcelariu în lupta națională (1848—1867)* (în mss.): Simion Retegan, *Lupta națională a burgeziei române din Transilvania în anii negocierii pactului dualist*, în SAE, XIII, 1969, p. 25—40; Keith Hitchins, *Românii din Transilvania și compromisul dualist (1865—1869)*, în „Studii privind istoria modernă a Transilvaniei, Cluj, 1970; George Cipăianu, *Mărturie documentare despre starea de spirit și politica românilor ardeleni (septembrie 1865 — mai 1867)* în AIAC, XVII, 1974, p. 291—304; *Bariț și contemporanii săi*, vol. IV, p. 389—392; Scrisorile Șuluțiu-Șaguna în Păcățian, *op. cit.*, vol. III, p. 776—781. Românii năsăudenii îl solicită la 9 octombrie 1865 pe Șuluțiu să ceară aprobarea pentru un Congres asemănător celor din 1861 și 1863. În politica statului s-au făcut schimbări rapide și națiunea trebuia să acționeze unitar împotriva pericolului ce venea din partea revizuirii uniunii propusă spre dezbateră dietei clujene din 1865. Năsăudenii au primit multe scrisori care dovedeau că românii erau foarte împărțiți și divizați în păreri despre alegerea tacticii și se temeau să nu se producă o „ruptură înfricoșată” în sinul națiunii a cărei conducere era în mina arhierilor; vezi Arh. Stat. Alba Iulia, f. Mitrop. rom. unită, Cab. Mitrop., nr. 813/1865, f. 1—3.

unei diete democratice a Transilvaniei pe baza legii electorale votată la Sibiu în 1864, dar rămasă nesanționată de Monarh. Adresa din 9 decembrie 1865, votată legal de deputații aleși de popor sau numiți de șeful statului, a constituit primul precedent major al mișcării politice axat pe apărarea autonomiei pământului strămoșesc și pe lupta pentru afirmarea ființei naționale a poporului român, la care vor face apel, în anii următori, atât acțiunile de rezistență activistă cit și cele provenite din surse pasiviste (Memoriul din 1866, Pronunciamentul din 1868). Cu alte cuvinte, lupta dusă din afara parlamentului se combina cu cea dinlăuntrul lui și nu rareori, în pofida fricțiunilor interne serioase, protagoniștii ei se completeau reciproc când acționau în spiritul programelor naționale, conducând și educând împreună poporul în lupta politică anti-dualistă⁹⁷.

Alarmat de progresele înregistrate de proiectele austro-ungare de împăcare și compromis, D. Moldovan l-a solicitat pe Șuluțiu să vină repede la Viena pentru a încerca să apere ceva din terenul cîștigat pînă atunci. La început, Șuluțiu a refuzat, liniștindu-l pe Moldovan și auto-liniștindu-se pe sine însuși cu ideea că dracul nu este așa de negru după cum îl vopsesc pictorii și că există șanse pentru supraviețuirea legislației sibiene și în noile condiții și combinații politice. Pînă la urmă, mitropolitul — conform unui obicei mai vechi — cedează și în octombrie 1865 se află la Viena. În opinia publică s-a răspîndit zvonul că mitropolitul a fost chemat pentru a fi tras la răspundere, deoarece a făcut agitație în favoarea unei Conferințe generale a românilor din Transilvania și a atentat la liniștea și ordinea publică. Dar intelectualii blăjeni afirmă că mitropolitul a plecat la Viena, rugat de cîțiva buni români pentru a apăra interesele națiunii române și, în consecință, călătoria a fost făcută nu în urma unor porunci venite de sus, ci din îndemnul unei inimi române curate care bătea pentru interesele naționale. În capitală, a avut prilejul să se convingă că s-a bucurat prematur de numirea, în fruntea Cancelariei aulice, a lui Haller, agent al lui Majláth, întrucît mersul politicii a făcut inerentă ciocnirea dintre el și noul cancelar. Schimbul de opinii și păreri politice dintre Haller și Șuluțiu s-a soldat cu cîteva ciocniri destul de dure care au continuat ulterior și în scris. Mitropolitul începea să se îndoiască de faptul că Haller va sprijini candidatura lui Iosif Șterca Șuluțiu la postul de secretar aulic deoarece era minios pe el din cauza politicii susținute împotriva aristocrației ungare.

În 1866, Haller l-a certat pentru un articol în care s-a opus regimului, publicat în ziarul „Hirlap”. Șuluțiu i-a răspuns, că articolul a fost redactat sub presiunea impresiei dureroase provocată de convocarea Dietei clujene, prin care a văzut că din toate drepturile naționale românești se făcea un fel de *tabula rasa*. Dacă în articol au pătruns și expresii încărcate cu tensiune — pe care ar fi preferat să el să le evite —

⁹⁷ Tratarea generală a alternativei pasivism-activism la D. Suci, *Antecedentele dualismului...*, și idem, *Mișcarea antidualistă a românilor din Austro-Ungaria și Ilie Măcelariu (1867—1891)* (în mss.); despre dieta de la Cluj vezi Păcățian, *Dieta Ardealului în 1865*, în „Societatea de mîine”, VII, 1930, nr. 21, p. 378—380; VIII, nr. 4, p. 22—23; S. Retegan, *Atitudinea burgheziei române din Transilvania față de dieta de la Cluj din 1865*, în SUBB, Series Historia, 1966, fasc. 2, p. 101—124.

lucrul s-a întâmplat sub influența impresiei amintite. Dacă Haller ar fi fost în locul lui, ar fi procedat la fel, deoarece acela care nu-și ridică glasul când națiunea lui era lovită nu putea fi considerat om de omenie, indiferent de ce naționalitate ar fi. Șuluțiu a apărut națiunea lui în interesul păcii publice și a bunelor raporturi între naționalități, ceea ce nu înseamnă că era inamic al națiunii maghiare. El a apărut drepturi politice românești împotriva regimului maghiar și a națiunii maghiare, dar prin acest gest s-a dovedit a fi doar inamicul acelor tendințe ungurești care nesocoteau și căutau să invalideze drepturile naționale românești, ceea ce echivala cu a fi „inimicus causae et amicus personae“. Mitropolitul speră că nepotul Iosif nu va avea de suferit din pricina lui și dacă totuși nu va fi numit, postul să fie dat unui alt român unit. Deputații unguri apărau cu energie în Dieta de încoronare de la Pesta drepturile națiunii maghiare chiar în raport cu tronul și, cu toate acestea, nimeni nu putea să afirme că ei ar fi inamicii Majestății. De aceea, nici lui nu i se cuveneau reproșuri de acest fel. Șuluțiu i-a relatat conflictul lui Moldovan, rugându-l ca, în afară de Pop, președintele Tribunalului Suprem al Transilvaniei, să nu-l facă nimănui cunoscut, pentru ca Haller să nu se cătrănească iarăși împotriva lui ⁹⁸.

⁹⁸ *Barii și contemporanii săi*, vol. IV, p. 392; Arh. Stat. Cluj-Napoca, f. Moldovan, nr. 335.

PROPRIETATEA FUNCİARĂ RURALĂ DIN ROMÂNIA DE LA REFORMA AGRARĂ DIN 1945 PÎNĂ LA COLECTIVIZAREA AGRICULTURII (II) *

Comuniștii din România au conceput reforma agrară din 1945 ca un act menit să conducă la distrugerea bazei economice și a pozițiilor moșierimii din viața politică a țării și, pe de altă parte, la atragerea țărănimii în sfera lor de influență. Ei intenționau să înlocuiască, într-un termen cât mai scurt posibil, proprietatea privată asupra pământului, care, potrivit preceptelor marxist-leniniste, păstra un caracter capitalist, cu proprietatea colectivă. Dar, pînă la legiferarea reformei agrare, partidul comunist și organizațiile politice din sfera lui de influență nu au inițiat, oficial, propagandă pe tema socializării pământului. Dimpotrivă, liderii comuniști au respins proiectele privitoare la organizarea obștilor de producție propuse nu numai de partidele adverse, ci și de cele cu care ei colaborau⁷⁹. Comuniștii nu au negat total rolul asociațiilor, în care vedeau o posibilitate de a se asigura un trai mai bun țărănimii, însă propaganda lor a fost concentrată asupra cooperative-lor de consum, de prelucrare, de desfacerea produselor agricole și de folosire în comun a tractoarelor⁸⁰.

După legiferarea reformei agrare, vreme de cîțiva ani, în rarele mențiuni despre cooperatie, comuniștii au repetat aproape *ad-litteram* afirmațiile de mai sus⁸¹. Propaganda lor s-a axat pe promisiuni de tipul celor ce vizau înzestrarea țăranilor cu tractoarele ce urmau a fi construite de industria autohtonă, consolidarea stațiunilor de mașini agricole, care să lucreze în beneficiul sătenilor, ameliorarea terenurilor degradate, intensificarea culturii agricole, rentabilizarea micilor exploatări și altele⁸². Mai mult decît atît, partidul comunist continua să promită inițierea unor măsuri complexe pentru consolidarea proprietății individuale. Așa de pildă, platforma-program a Blocului Partidelor Democratice, din 20 mai 1946, în partea referitoare la țărănime, după ce menționa expres că „Gospodăria țărănească, avînd la bază proprietatea individuală asupra pământului, va fi apărută și întărită”⁸³, in-

* Prima parte a acestui studiu a fost publicată în tomul XXVII (1990) al „Anuarului”. Notele sînt numerotate în continuare.

⁷⁹ Vezi ASB, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole, dosar 195/1945, f. 223 ; „Scînteia”, 18.XII.1944.

⁸⁰ Pentru detalii vezi „Scînteia”, 13.XII.1944 ; „Jurnalul de dimineață”, 1.I.1945 ; „Finanțe și industrie”, 11.II.1945 ; ASB, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole, dosar 195/1945, f. 223.

⁸¹ Vezi declarațiile făcute de Ana Pauker la încheierea Conferinței organizației regionale București a P.C.R., la 12 august 1945 (Conferința organizației regionale, București, 10—11—12 august 1945, p. 152).

⁸² Vezi Robert Lee Wolff, *The Balkans in Our Time*, New York, 1967, p. 350 ; „Scînteia”, 20.V.1946.

⁸³ „Scînteia”, 20.V.1946.

sera într-un spațiu relativ amplu și mijloacele, numeroase și variate, avute în vedere pentru atingerea acestui scop. Tot în perioada campaniei electorale pentru alegerile din noiembrie 1946, partidul comunist a publicat broșura intitulată *Comuniștii și proprietatea particulară*, în care, după ce combătea partidele național-liberal și național-țărănesc, care „apărau proprietatea burgheziei și moșierimii”, relua prevederile platformei-program a B.P.D. din 20 mai 1946 în legătură cu extinderea împroprietăririi țăranilor pe pământurile ce ar fi fost ameliorate de stat⁸⁴. Necesitatea sprijinirii micilor proprietari este apoi expusă în rezoluția Partidului Muncitoresc Român din 21–23 februarie 1948, fără a se mai pomeni de înzestrarea lor cu terenurile promise în 1946. De data aceasta se pune accent pe cooperatie, ca mijloc de ameliorare a stării economice a săteanului, însă programul avea valoarea unei simple declarații de intenții. Rezoluția solicita ca o dată cu dezvoltarea industriei să se depună eforturi pentru a întări economiile pe micul agricultor, a asigura o bună organizare fermelor de stat, a sprijini și încuraja cooperatia satească. Aceasta din urmă trebuia să-l apere pe țăranul muncitor împotriva exploatării, să contribuie la modernizarea agriculturii, la sporirea productivității solului, la ridicarea bunului trai al țăranimii muncitoare⁸⁵.

Promisiunile de asemenea natură, ca și faptul că liderii comuniști respinseseră cu fermitate, în toamna lui 1944, propunerile social-democraților de organizare a agriculturii pe baze socialiste, nu trebuie să conducă la concluzia că renunțaseră la lozinca exploatării pământului în colectiv, pe care o agitaseră vreme de un sfert de veac, din chiar momentul creării partidului. Intențiile lor pot fi lesne sesizate în câteva articole publicate în „Știința” și în unele declarații ale acoliților partidului⁸⁶.

A doua zi după promulgarea decretului nr. 83/1949, care trecea în patrimoniul statului resturile pământurilor moșierești scutite de confiscare prin legea nr. 187/1945, partidul comunist a efectuat o cotitură de 180° în atitudinea față de țărănime. La 3 martie 1949, plinara comitetului central al Partidului Muncitoresc Român a luat în dezbatere programul colectivizării agriculturii. Din raportul prezentat la plenară, aflăm, pentru prima dată de la comuniști, cât de nesatisfăcătoare era situația micilor gospodării țărănești de după reforma agrară din 1945. Proprietățile lor se caracterizau printr-un înalt grad de fărâmițare. Din totalul de 3 067 000 de gospodării individuale, exploatarea cu suprafețe mai mici de 3 ha reprezentau 53,2 %. Gospodăriile cu pînă la 10 ha cuprindeau circa 94 % din numărul total, astfel că în agricultură predomina mica exploatare țărănească. Cele 3 067 000 de exploatarea aveau pământurile divizate în 20 327 399 de parcele, revenind, în medie, 6,7 parcele pe gospodărie⁸⁷. Astfel, situa-

⁸⁴ *Comuniștii și proprietatea particulară*, Editura Partidului Comunist Român, 1946, p. 1–23.

⁸⁵ *Vezi Rezoluții și hotărîri ale comitetului central al Partidului Muncitoresc Român, 1948–1950*, vol. I, Ed. a II-a, 1952, p. 8.

⁸⁶ Pentru detalii vezi „Știința”, 6.II.1945; „Finanțe și industrie”, 11.II.1945; Petru Groza, *Texte alese*, București, 1973, p. 231 și 317.

⁸⁷ A. Goloponția, P. Onică, *Recensămîntul agricol din Republica Populară Română. 25 ianuarie 1948. Rezultate provizorii*, București, 1948, p. 47.

ția se prezenta mult mai grav în raport cu cea înregistrată la recensămîntul din 6 aprilie 1941, cînd toate exploatările din România, inclusiv cele moșierești, în număr de 2 257 048, erau împărțite în 11 208 776 parcele, cu o medie de numai 5 parcele pe exploatare. Or în perioada discuțiilor purtate în jurul problemei agrare, reprezentanții Partidului Național Țărănesc și ai Partidului Național Liberal evidențiaseră nu o dată această situație, care frîna progresul exploatărilor pitice⁸⁸. Divizibilitatea înregistrată după 1941 a fost în principal o urmare firească a sporului natural al populației rurale, însă nu există nici un dubiu că procesul a fost intensificat prin modul în care s-a conceput și înfăptuit reforma agrară din 1945.

Plenara aprecia că mica proprietate țărănească nu permitea folosirea rațională a mașinilor moderne, a îngrășămintelor chimice, nici aplicarea tehnicii înaintate în cultura pămîntului, reprezentînd astfel o cauză principală care stînjenea sporirea producției agricole și, prin faptul că nu era capabilă să furnizeze materiile prime necesare industriei și alimente suficiente pentru populația urbană, genera implicații de ordin național⁸⁹. Erau astfel repetate criticile opoziției din timpul confruntărilor pe tema reformei agrare, pe care atunci comuniștii le contestaseră cu o violență neobișnuită. Comuniștii, prezentînd tabloul exploatării țărănești și deficiențele ei, nu veneau cu vreu argument inedit, întrucît celelalte formațiuni politice atrăseseră în permanență și în mod insistent atenția asupra tuturor aspectelor negative de mai sus. În plus, ei înșiși contribuiseră prin înfăptuirea reformei din 1945 la deteriorarea unei situații ce fusese și așa destul de critică.

La acuzațiile aduse micii exploatare pe tema lipsei de trăinicie și a incapacității de progres agricol, care produsese după reforma agrară după 1941 o vastă literatură datorată economiștilor și oamenilor politici, fundamnetată pe statisticile epocii, comuniștii adăugau o altă proprie, de natură doctrinară, potrivit căreia existența micii producții de mărfuri ar fi generat relații de exploatare la țară. Astfel, dacă economia urbană fusese socializată, ei i s-ar fi opus — potrivit concepției comuniste — tendința obiectivă spre capitalism a micului producător rural. Socialismul — se arăta în rezoluția ședinței plenare a C.C. al P.M.R. din 3—5 martie 1949 — nu se poate construi numai la oraș, căci la țară rămîne predominantă mica gospodărie, individuală, care — după cunoscuta teză a lui Lenin — „<naște capitalism și burghezie permanent, în fiecare zi, în fiecare ceas, spontan și în proporții de masă>”⁹⁰. De aceea, organizarea agriculturii pe baze socialiste era

⁸⁸ Pentru detalii vezi ASB, fond Uniunea Centrală a Sindicatelor Agricole, dosar 195/1945, f. 130, 142 și 154; „Argus”, 29.I.1945; „Ardealul”, 2.II.1945; „Dreptatea”, 10.XII.1944; „Jurnalul de dimineață”, 4.II.1946; „Viitorul”, 2 și 3.II.1945; Marius Gormsen, *Principalele probleme structurale ale agriculturii în România*, în *Problema agrară*, București, 1946, p. 50.

⁸⁹ Vezi *Alianța clasei muncitoare cu...*, p. 430.

⁹⁰ *Rezoluții și hotărîri...*, p. 92. Lenin atribuia țăranului o natură dublă: de exploatare, ca posesor al unui mijloc de producție, și de salariat al forței de muncă proprii. Nici cea mai subtilă dialectică — observa Constantin Dumitrescu — nu ar fi fost capabilă să soluționeze contradicția în termeni și să demonstreze că agricultorul se asupra singur atunci cînd își cultiva ogrorul pentru profitul personal (Constantin Dumitrescu, *Cetatea eternă. Comunismul despuiat de legende*, München, 1982, p. 204).

concepută ca o acțiune menită a înlătura o asemenea contradicție. Realizarea ei, prezentată ca o legitate a revoluției și construcției socialiste, trebuia înfăptuită prin trecerea de la mica producție, întemeiată pe proprietatea privată, la marea producție socialistă, întemeiată pe proprietatea obștească⁹¹.

Caracterul privat al exploatării mici țărănești, ca și năzuința perpetuă a proprietarului de a-și spori avutul nu pot fi tăgăduite. Dar țăranii din România, la fel ca cei din alte părți ale lumii, au activat într-o societate care nu a permis tuturor și totdeauna să-și amelioreze statutul social, astfel că în timp ce unii s-au închiaburit, alții s-au proletarizat. Până la legiferarea reformei agrare din 1945, partidul comunist acordase o atenție specială acestei din urmă categorii, care suferea cel mai greu efectele exploatării muncii lor de către proprietarii mari, mijlocii ori arendașii de profesie. Acum, la plenară, când conducerea lui a dezbătut viitorul agriculturii, ea părea mai îngrijorată de perspectiva îmbogățirii țăranilor decât de soarta proletarilor agricoli.

Această optică poate fi relevată și de maniera în care a fost concepută soluționarea problemei agrare. Trebuie remarcat că înainte de a detalia programul colectivizării agriculturii, plenara din 3—5 martie 1949, a stabilit mijloacele de acțiune ce vizau lichidarea proprietății mijlocii. „Politica de îngrădire a chiaburimii“, cum au definit-o comuniștii, s-a conturat de fapt în cursul anilor 1946—1947. Ea a fost anunțată oficial însă abia prin rezoluția ședinței plenare a C.C. al P.M.R. din 10—11 iunie 1948, care arăta că, în condițiile ascuțirii luptei de clasă la sate, era necesară o analiză atentă și profundă a raporturilor de clasă de la țară pentru a lămuri în fața tuturor membrilor de partid care erau aliații și dușmanii clasei muncitoare. Interesele țăranimii — aprecia conducerea partidului — nu puteau fi rezolvate decât prin luptă, în alianță și sub conducerea clasei muncitoare, împotriva exploatării capitaliste, pentru îngrădirea elementelor capitaliste de la țară, pentru întărirea pozițiilor democrației populare⁹². După lichidarea moșierimii — arăta rezoluția plenarei din 3—5 martie 1949, — chiaburimea a rămas cea mai importantă clasă exploatatoare a satelor⁹³. „Trecerea la gospodărirea agricolă colectivă va duce la desființarea exploatării capitaliste și deci la lichidarea clasei chiaburilor, care este purtătoarea acestei exploatări“⁹⁴. Pentru atingerea acestui obiectiv, partidul preconiza în prealabil o muncă pregătitoare în vederea îngrădirii elementelor capitaliste de la sate. Pornind de la învățătura lui Lenin și Stalin privitoare la alianța dintre proletariat și țăranime, plenara declara război total proprietarilor mijlocii prin lansarea lozincii „*Ne sprijinim pe țăranimea săracă, strângem alianța cu țăranimea mijlocie și ducem o luptă neîntreruptă împotriva chiburimii*“ (subl. autorului)⁹⁵. Sărăcimea satelor era chemată să se mobilizeze permanent în lupta împotriva chiaburimii⁹⁶.

⁹¹ *Alianța clasei muncitoare cu...*, p. 430.

⁹² *Rezoluții și hotărâri...*, p. 19—20.

⁹³ *Ibidem*, p. 90.

⁹⁴ *Ibidem*, p. 94.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 95; Gh. Gheorghiu-Dej, *Articole și cuvântări*, vol. IV, Ed. a IV-a, 1956, p. 220.

⁹⁶ *Rezoluții și hotărâri...*, p. 95.

Plenara stabilea un program de îngrădire a țărănimii înstărite, precizînd că această politică nu însemna desființarea ei, ci împiedicarea de a-și spori avuția. „Îngrădirea” trebuia înfăptuită prin metode diverse: apărarea intereselor proletariatului agricol, a țăranului sărac și mijlocăș față de țăranul chiabur, printr-o politică fiscală de taxe, prin politica de colectări și de credit și pe alte căi⁹⁷, metode cu fuseseră aplicate pe scară largă și în anii precedenți. Cea de-a 13-a sarcină stabilită de partid pe linia politicii de colectivizare rămîne relevantă pentru înțelegerea spiritului în care comuniștii urmăreau să soluționeze problema agrară: „13. Propaganda și agitația de partid trebuie să demaște în fața milioanelor de țărani săraci și mijlocași chipul veninos și hrăpăreț al chiaburilor, să cultive ura de clasă împotriva elementelor capitaliste de la țară și să arate limpede, pe înțelesul fiecărui țăran sărac și mijlocăș, că singura cale pentru a scăpa de exploatare, mizerie și stare culturală înapoiată este calea transformării socialiste a agriculturii”⁹⁸. Reafirmînd necesitatea respectării neabătute a principiului de clasă în constituirea gospodăriilor agricole colective, partidul comunist atrăgea atenția că elementele capitaliste nu puteau fi permise în ele, dar el nu excludea ideea acceptării pe viitor a unor chiaburi ca membri ai acestor asociații. „Totuși, calea în gospodăriile colective nu le este închisă definitiv pentru totdeauna; acei dintre ei care nu vor mai exploata în nici un fel și vor trece cîstît la o viață de muncă — arăta un document al conducerii comuniste — vor putea, cu timpul, să fie admiși în gospodăriile colective, de la caz la caz”⁹⁹. Dar, înainte de a li se face o asemenea „concesie”, zeci de mii de țărani au fost arestați, deportați, unii chiar împușcați¹⁰⁰, tragedia acestor gospodari, deveniți victime ale noului regim politic numai pentru că ar fi avut un standard de trai superior nivelului mediu al comunităților rurale datorită caracterului lor de oameni întreprinzători, formînd una din cele mai negre pagini din istoria României comuniste.

La data cînd conducerea partidului preconiza, în cadrul plenarei, programul de îngrădire al chiaburimii, multe din exploatările acestora nu se mai aflau în stăpînirea efectivă a proprietarilor lor. Politica de distrugere a proprietății private a cărei exploatare nu se fonda în totalitate pe mijloacele proprii de muncă a fost inițiată în primăvara anului 1948 și ea a vizat atît persoane fizice, cît și persoane juridice deținătoare de pămînt. Loturile pentru care proprietarii și uzufructuarii lor au dat, începînd din 1948, declarații de „renunțare”, proprietățile confiscate de stat prin hotărîri judecătorești, pămînturile bisericilor, congregațiilor, comunităților sau particularilor ce serviseră pentru funcționarea și întreținerea instituțiilor de învățămînt general, tehnic sau profesional, expropriate prin decretul nr. 176 din 3 august 1948, cele ale bisericii greco-catolice, desființate la 2 decembrie 1948, au intrat în stăpînirea statului, care le-a repartizat, aproape în totalitate, fermelor sale.

În lunile ce au premers promulgării decretului 83/1949 asistăm la o ofensivă a Ministerului Agriculturii, sprijinită de întreaga mașină-

⁹⁷ *Ibidem*, p. 96—97.

⁹⁸ *Ibidem*, p. 107.

⁹⁹ Apud *Alianța clasei muncitoare cu...*, p. 438—439.

¹⁰⁰ Constantin Dumitrescu, *op. cit.*, p. 205.

rie administrativă a statului, împotriva persoanelor și instituțiilor proprietare care nu aveau agricultura ca îndeletnicire principală sau a acelora considerate că nu-și cultivau terenurile în condiții multumitoare, cu scop de a le acapara. Urmarea a fost aceea că, începînd din toamna anului 1948, mulți proprietari s-au dispensat de pămînt. Declarații de renunțare au făcut pînă și unii dintre țărani împroprietăriți prin legea agrară din 23 martie 1945, numărul acestora fiind foarte ridicat printre beneficiarii pămînturilor săsești din Transilvania¹⁰¹.

Două din cauzele care au determinat pe proprietari să „renunțe” la proprietăți se pot deduce din răspunsul dat de Direcția Proprietății și Bunurilor Statului la 11 februarie 1949 la o adresă ce o primise de la camera agricolă a județului Neamț, prin care se preciza că proprietarii nu puteau să-și părăsească pămînturile, fiind obligați să se conformeze planului de cultură. În caz contrar, ei erau dați în judecată pentru sabotarea planului economic¹⁰². Or, numeroase persoane din categoriile de mai sus fie că nu locuiau în comuna unde stăpîneau terenul, fie că aveau alte îndeletniciri, neexploatîndu-și personal pămîntul. Procedînd astfel, ei au evitat procesele ce li s-ar fi intentat de instituțiile administrației locale, care s-ar fi soldat în plus cu impunerea la plata unei grele amenzi și, poate, chiar cu privarea temporară de libertate, cum s-a întîmplat, de altfel, cu mulți dintre cei ce au nescotit practicile comuniste.

În chiar luna în care statul și-a apropiat resturile pămînturilor moșierești, atacurile organelor sale îndreptate împotriva proprietarilor cu exploatare mijlocii s-au intensificat. Amenințați cu sancțiunile înscrise în legea împotriva sabotajului economic, aceștia au fost siliți în număr din ce în ce mai mare să „renunțe” la bunurile funciare. Astfel, numai în cursul lunii martie 1949 statul a intrat în posesia a 1 080 ha preluate de la 63 de cavaleri ai ordinului „Mihai Viteazul”¹⁰³. Unii dintre cavaleri au reușit să temporizeze „donațiile” pînă în toamna lui 1950, timp în care au fost încadrați în categoria chiaburilor și supuși tuturor presiunilor pe care le exercita statul împotriva acestei pătri sociale¹⁰⁴.

Unor presiuni similare a fost supusă și conducerea instituțiilor eclesiastice. Ca urmare a „sugestiei” Ministerul Agriculturii și Domeniilor, în octombrie 1948, Sfîntul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a sesizat Președinția Consiliului de Miniștri cu privire la problema sesiilor mitropolitane și episcopale, unde statul era proprietar, iar eforiile uzufructuare, făcînd cunoscut totodată că el înțelegea să renunțe la beneficiul legii pentru reforma agrară din 1945 prin care fuseseră scutite de expropriere averile bisericesti și, nevrînd să se situeze pe poziția de mari proprietari, înțelegea să cedeze statului, prin Ministerul Agriculturii, sesiile și diferitele terenuri ce le avea, pentru a fi de folos obștii. Nu intrau în această categorie viile; terenurile cu pomi

¹⁰¹ Pentru detalii vezi ASB, fond Reforma agrară din 1945, Centrala, dosar 80/1948—1949, f. 1—322; județul Severin, dosar 13/1946—1950.

¹⁰² Idem, Centrala, dosar 112/1949—1951, f. 105.

¹⁰³ Este vorba de loturi de 5 sau 25 ha (idem, dosar 114/1946—1950, f. 349—350).

¹⁰⁴ Idem, județul Baia, dosar 40/1949—1950, f. 32—33.

fructiferi, pădurile și alte plantații, ci doar pământurile supuse planurilor agricole de însămînțare ¹⁰⁵.

Decretul nr. 83/1949 nu a prevăzut confiscarea moșilor ce aparțineau instituțiilor exceptate de la expropriere prin legea din 23 martie 1945, dar organele administrative au continuat să apeleze la măsuri de coerciune împotriva conducerii lor pentru a le sili să renunțe prin declarații scrise la proprietăți. În cazul instituțiilor eclesiastice, bunăvoința aparentă a comuniștilor față de biserică urmărea să demonstreze țăranilor că partidul o sprijinea. Conducătorii organizațiilor clericale cunoșteau însă fațeta lucrurilor pe care săteanul enoriaș nu o știa. Ea explică de ce la mai puțin de două săptămîni de la publicarea decretului privitor la confiscarea bunurilor moșierimii, unele episcopii au notificat Ministerului Agriculturii intenția de a-i „dona” pămîntul ¹⁰⁶.

Deși proprietățile bisericesti fuseseră considerabil reduse prin reforma agrară din 1921, suprafața lor continua să rămînă mare. În noiembrie 1948, potrivit datelor Ministerului Agriculturii și Domeniilor, sesiile parohiale aflate în folosința personalului bisericesc și terenurile destinate nevoilor parohiale însumau, pe țară, 241 151, 73 ha, din care 93 454,93 ha arabile pentru personal, plus alte 79 237,70 ha arabile destinate nevoilor parohiale, 2 173,35 ha vii și livezi, 36 493,02 ha fiște și pășuni, 21 513,70 ha păduri, 857,30 ha iazuri și eleștee, 5 786,39 ha terenuri degradate, restul alte categorii. La totalul de mai sus se adăugau terenurile mitropoliilor, cîte 200 ha arabile, pentru cele patru, și cele ale episcopiiilor, cîte 100 ha, pentru cele 16, plus cîte 500 ha pădure de fiecare mitropolie și cîte 300 ha pentru fiecare episcopie, adică încă 2 400 ha arabile și 6 800 ha păduri, totalul general fiind de 251 351,73 ha ¹⁰⁷.

La 17 martie 1949, departamentul de resort a comunicat instituțiilor eclesiastice că, în urma hotărîrii ce o luase în legătură cu trecerea în proprietatea statului a terenurilor agricole oferite, dăduse dispoziții direcțiilor județene de a prelua bunurile „oferite”, împreună cu construcțiile și cu tot inventarul viu și mort aferent culturii solului ¹⁰⁸. Termenul limită fixat de minister pentru înaintarea „ofertelor” de către biserici la direcțiile agricole județene a fost 25 martie 1949 ¹⁰⁹. Or, spre deosebire de sesiile parohiale și de terenurile episcopiiilor și mitropoliilor, care reprezentau de drept proprietatea statului, construcțiile și inventarul agricol aparțineau comunităților religioase.

Pretențiile Ministerului Agriculturii enunțate prin adresa din 17 martie 1949 au convins conducerea bisericii ortodoxe române că guvernul era decis să deposeze prin mijloace indirecte de constrîngere această instituție nu numai de pămînt, ci și de alte bunuri și că orice apel la acest organ pentru a-l determina să-și revizuiască planul devenea inutil. Ca urmare, la 18 martie 1949, Patriarhia Română a comunicat, cu circulara nr. 334, consiliilor parohiale și consiliilor economice mănăstirești hotărîrea din octombrie 1948 a Sfîntului Sinod, ce fusese adusă atunci la cunoștința Președinției Consiliului de Miniștri.

¹⁰⁵ Idem, Centrala, dosar 94/1946—1954, f. 215.

¹⁰⁶ Idem, dosar 111/1949—1955, f. 12.

¹⁰⁷ Idem, dosar 147/1946—1946, f. 34—37.

¹⁰⁸ Idem, dosar 111/1949—1955, f. 6.

¹⁰⁹ Idem, județul Bihor, dosar 18/1945—1950, f. 148.

Cele dintii erau sfătuite să rețină din sesiile parohiale cel puțin 3—5 ha de fiecare preot, cîte 1—3 ha de fiecare cîntăreț și cîte 1—2 ha de fiecare paraclisier, ca mijloace de asigurare a existenței lor, iar consiliile economice mănăstirești cel puțin 5 ha arabile pentru gospodăria mănăstirii și cîte un ha pentru fiecare persoană tunsă în monahism din mănăstire, iar plusul de teren să-l predea Direcției agricole județene ¹¹⁰.

Cele dintii cereri de „donație” au fost făcute în martie 1949, înainte de primirea ordinului ministerial. Predarea a început în aceeași lună, prelungindu-se și în anul următor ¹¹¹. Aproape pretutindeni însă, la preluarea averilor bisericești, reprezentanții instituțiilor eclesiastice au fost nemulțumiți de faptul că organele agricole au trecut în patrimoniul statului și bunuri ce aparțineau preoților. La 15 martie 1949, Arhiepiscopia Ortodoxă Română Alba Iulia și Sibiu comunicase Ministerului Agriculturii hotărîrea de a-i pune la dispoziție, fără nici o despăgubire, sesiile din comuna Drașov, jud. Sibiu, și Galda de Jos, jud. Alba, ambele în suprafață de 200 ha, și că oferea, în același timp, pămînturile mănăstirești, bisericești și parohiale pe care reprezentanții legali ai acestor organizații le vor preda, în conformitate cu instrucțiunile ce le va transmite acest departament ¹¹². Dar, la 27 aprilie 1949, episcopia se plîngea Consiliului de Miniștri că organele agricole, atunci cînd au preluat sesiile, au inclus în ele și bunurile personale ale unor preoți. Astfel, preotului Ioniță Ciufudeanu, de la parohia Veza, jud. Tirnava Mică, i s-au ridicat două vaci, un cal, plugul, căruța, grapa și un ham, lăsîndu-l fără nici un litru de lapte pentru copiii mici și fără posibilitatea de a mai lucra cele 5 ha rezervate din sesia parohială, conform ordinului Ministerului Agriculturii, nr. 556381/17.III.1949. Preotului Vasile Ștef, de la parohia Bernadea, același județ, i s-au ridicat cereale, o vacă, un cal, căruța, hamul, plugul și o prășitoare ¹¹³. La 29 martie 1949, Episcopia Ortodoxă Oradea comunica Ministerului Agriculturii că se conformase ordinului din 17 martie și că, deși termenul fusese scurt, înregistrase la timp la direcțiile agricole județene Bihor, Sălaj, Satu Mare și Maramureș toate cererile. La 28 martie 1949 însă, Direcția agricolă județeană Bihor a comunicat Episcopiei următoarele condiții: a) cînd preotul oferea numai o parte din sesie nu-și putea alege el lotul, ci trebuia să accepte partea ce i se repartiza; b) porțiunea oferită trebuia să fie însămințată cu plante din etapa întîia (grîu, orz, ovăz, borceag, floarea soarelui etc.); c) dacă oferea toată sesia i se lua și întregul inventar viu și mort, indiferent dacă era proprietatea preotului sau a parohiei; d) cînd organele apreciau că era necesar, puteau lua preotului și grajdul și alte clădiri din curtea parohiei, integral sau parțial ¹¹⁴.

¹¹⁰ Idem, Centrala, dosar 94/1946—1954, f. 215; județul Botoșani, dosar 62/1949, p. 66.

¹¹¹ Idem, Centrala, dosarele 111/1949—1955, f. 12; 112/1949—1951, f. 5—13; 71/1950, f. 1—2; județul Botoșani, dosar 62/1949, f. 68 și urm.

¹¹² Idem, Centrala, dosar 111/1949—1955, f. 12.

¹¹³ *Ibidem*, f. 5. Vezi și alte cazuri similare în dosar.

¹¹⁴ Idem, județul Bihor, dosar 18/1945—1950, f. 148—149. Preoții din județele Sălaj, Maramureș și Satu Mare nu s-au plîns episcopiei asupra impunerii de către direcțiile agricole a unor asemenea obligații (*ibidem*).

După lichidarea moșierimii, tot mai mulți proprietari ai unor exploatare mijlocii și mici s-au văzut forțați de măsurile de politică agricolă a guvernului să renunțe la pământul ce îl stăpîneau. La 6 aprilie 1949 o comisie specială constituită la Ministerul Agriculturii a cercetat declarațiile celor ce solicitau să „doneze” statului proprietățile funciare. Au fost analizate în total 1201 cereri privitoare la 33 303 ha. Între petenți notăm cetățeni de profesii dintre cele mai diverse și numeroase instituții, care afirmau că nu-și puteau lucra terenurile și că le „donau” gospodăriilor agricole de stat: persoane înrolate în armată, funcționari ai statului, comitete parohiale, cavaleri ai ordinului „Mihai Viteazul” etc. Faptul că mulți dintre proprietarii de mai sus declarau că nu-și puteau munci loturile, pe care le posedau, de regulă, în apropierea tarlalelor gospodăriilor agricole de stat, donîndu-le acestora ¹¹⁵, nu lasă nici o îndoială că practica renunțării utilizată atunci pe scară largă fusese pusă la cale de organele centrale și locale ale statului și că ea reprezenta o formă mascată de acaparare a pământurilor lor.

Dovada că lucrurile stăteau așa ne este oferită de faptul că în luna următoare Ministerul Agriculturii a impus o serie de obligații suplimentare celor ce renunțau la proprietățile funciare. Direcția Evidenței, Cadastrului și Circulației Bunurilor, comunicînd comitetelor provizorii ale sfaturilor populare județene, cu adresa nr. 560 795/20. V. 1949, că în ultimul timp ministerul primise diferite cereri de la o serie de cetățeni care „ofereau” statului bunurile lor agricole totale sau parțiale (terenuri, inventar viu și mort, imobile etc.) de la diverși ofertanți, — parohii bisericești, deținători de loturi „Mihai Viteazul”, instituții, societăți etc. — arăta că, în vederea scoaterii acestor bunuri din paragina în care fuseseră lăsate și punerii lor în circuitul normal al producției, Ministerul hotărîse a le primi în următoarele condiții:

- a) bunurile să fie libere de orice sarcini și cu impozitele la zi;
- b) să fie preluate cu toate construcțiile și inventarul viu și mort pe care petiționarii le-au oferit;
- c) terenurile statului aflate în folosința parohiilor se vor prelua pe seama ministerului numai după ce cererea de ofertă va fi citită de către preotul respectiv în fața satului, arătînd că renunță deoarece nu poate munci;

d) în cazurile cînd ofertele de terenuri sînt parțiale, preluarea să se facă în așa fel încît să nu se stînjenească unitatea de exploatare intrată în administrația Ministerului Agriculturii. Bunurile trebuiau preluate pe seama ministerului, prin organele agricole județene, pe bază de proces verbal, începînd de la 20 mai 1949. Cele care erau în apropierea gospodăriilor de stat trebuiau date imediat în exploatarea acestora. Acolo unde nu existau și unde nu se puteau înființa gospodării agricole de stat, ele se dădeau în mod provizoriu în folosința comunelor, iar veniturile realizate, după ce se scădeau obligațiile către stat, reveneau comunei ¹¹⁶.

De remarcat că toate aceste bunuri au intrat în patrimoniul statului și că departamentul de resort a respins orice propunere de acordare a unora dintre ele la împrumutarea individuală a sătenilor. În iunie

¹¹⁵ Idem, Centrala, dosar 114/1946—1950, f. 351. Pentru alte donații vezi dosarele 10/1949 și 63/1950.

¹¹⁶ Idem, dosar 112/1949—1950, f. 20.

1949, de pildă, biserica evanghelică din Lugoj se oferea, printr-o scrisoare adresată Ministerului Agriculturii, să pună la dispoziția țăranilor, spre a le fi dat în proprietate, pământul său din comuna Satul Mic, jud. Arad, în suprafață de 16 iugăre, de slabă calitate, pe care nu-l putea munci, din cauza distanței prea mari (circa 100 km). Ministerul i-a comunicat însă, la 5 iulie 1949, că cererea nu putea fi aprobată, biserica avînd obligația executării planului de cultură. Dacă vroia să renunțe la pămînt, o putea face numai în folosul statului și numai cu aprobarea consiliului parohial¹¹⁷.

Ar fi absurd să ne imaginăm că proprietarii rurali s-au dispensat voluntar de pămînt și de bunurile din gospodărie, predîndu-le statului numai după ce reparaseră întregul inventar și după ce achitaseră impozitele și datoriile, așa cum rezultă din declarațiile date. Timorați de mașinăria represivă a regimului din acei ani, ei n-au putut să se așeze împotriva curentului și probabil că marea majoritate a declarațiilor de renunțare au fost smulse prin mijloace de constrîngere. Dovada este oferită, indirect, de faptul că, începînd din 1952, arhivele înregistrează o serie de cereri prin care unii dintre foștii proprietari contestă legalitatea deposedării¹¹⁸. La 10 aprilie 1952, generalul în rezervă Traian Er. Grigorescu, fiul eroului de la Mărășești, arăta ministrului agriculturii că, în martie 1949, donase statului două loturi „Mihai Viteazul”, — cel primit de el și cel al tatălui său — cu condiția de a i se radia debitul de 8 000 de lei către Creditul Funciar Rural, pentru care ipotecase pămîntul. Or, el condiționase predarea loturilor de preluare de către stat a datoriei, dar, după mai bine de trei ani, Banca de Stat a R.P.R. îl soma să lichideze debitul, iar el nu avea cu ce să-l plătească¹¹⁹.

Aproape toate „donațiile” de pămînt făcute după 20 mai 1949 s-au efectuat pe baza normelor stabilite de minister prin decizia nr. 560 795¹²⁰. Cîteodată, departamentul de resort a acceptat anumite clauze ale donatorilor, dar ele n-au fost respectate. La 16 iulie 1949, generalul în rezervă Constantin Ionescu, din București, și Gh. N. Rădulescu, din Ploiești, au „donat” statului 67 ha arabile, conacul și inventarul mort de pe moșia Căldărăști, jud. Buzău. Odată cu preluarea acestor bunuri, în magazie se aflau diferite produse, pe cîmp recolte nestrînse, iar la conac inventar viu. Aceste au fost rezervate de proprietari, pentru a-și putea lichida, din vînzarea lor, datoriile către fisc, cotele către stat și alte obligații. Bunurile „donate” au fost predate, la 1 septembrie 1949, gospodăriei agricole colective „1907” din localitate. În toamnă însă, cînd proprietarii au încercat să recolteze sfecla, președintele G.A.C. le-a interzis, declarîndu-le că chiar prezența lor în comună era nedorită¹²¹. Astfel, ei erau puși în imposibilitate de a-și lichida datoriile și pasibili de a fi deferiți justiției.

De notat că, începînd din mai 1949, atît în zilele ce au premers emiterii deciziei ministeriale nr. 560795, cît și în lunile următoare, departamentul agriculturii a acceptat numai „donațiile” acelor pămînturi

¹¹⁷ Idem, județul Severin, dosar 13/1946—1950, f. 73—74.

¹¹⁸ Idem, Centrala, dosar 195/1950—1954, f. 29.

¹¹⁹ Idem, dosar 111/1949—1955, f. 86.

¹²⁰ Idem, dosar 112/1949—1951, f. 22—23.

¹²¹ Idem, județul Buzău, dosar 121/1949—1950, f. 2—10. Generalul C. Ionescu posedă 20 ha, restul aparținînd lui Gh. N. Rădulescu.

situate în imediata vecinătate a gospodăriilor agricole de stat ¹²². Multe din cererile făcute de consiliile parohiale sau de proprietari individuali au fost respinse, petenților comunicându-li-se obligația de a-și cultiva pe mai departe pământul și răspunderea pentru îndeplinirea planului de cultură și pentru sarcinile ce le reveneau în contul lui ¹²³.

Refuzul Ministerului Agriculturii de a accepta „donațiile” nu trebuie interpretat ca o abandonare de către stat a politicii de acaparare a pământului. Toate cererile erau înregistrate la serviciile agricole județene și centralizate periodic pe categorii de proprietari la Direcția Evidenței, Cadastrului și Circulației Bunurilor din acel departament, iar proprietățile puteau fi preluate în orice moment, atunci când statul considera oportun. Ele păstrează un interes aparte pentru cunoașterea proporțiilor procesului și a structurii sociale a „donatorilor”. Din materialele arhivistice rezultă că cei ce solicitau să „doneze” terenuri erau proprietari care aveau între 0 și 50 ha, iar pe profesii : salariați, preoți, învățători, profesori, militari, pensionari, avocați, meseriași, muncitori, studenți, elevi, medici, ingineri, văduve, invalizi, oameni fără ocupație, plus parohii, școli și alte instituții. În perioada 1 noiembrie — 31 decembrie 1950, de pildă, în regiunea Cluj 98 de persoane „donaseră” 1096 ha. Dintre ele, 7 erau salariați, 3 preoți, 8 învățători, 4 profesori, 2 militari, 14 pensionari, 3 văduve, 2 avocați, 6 parohii, 2 școli și 47 persoane fără profesie declarată. Din totalul de mai sus, 33 „donaseră” exploatări cuprinse între 0 și 5 ha, 24 între 5 și 10 ha, 28 între 10 și 20 ha, 7 între 20 și 30 ha și 6 între 30 și 50 ha ¹²⁴. În regiunea Constanța 51 de persoane „donaseră” 1033,43 ha (6 salariați, 1 învățător, 2 meseriași, 1 pensionar, 7 văduve, 2 împroprietăriți, o parohie, restul fără profesie). În privința întinderii exploatării, 6 aveau între 0 și 5 ha, 14 între 5 și 10 ha, 10 între 10 și 20 ha, 11 între 20 și 30 ha și 10 între 30 și 50 ha ¹²⁵. În regiunea Ialomița 91 proprietari „donaseră” 727 ha (31 salariați, 6 preoți, 4 învățători, 1 medic, 7 pensionari, 3 văduve și 39 persoane fără profesie declarată). Dintre aceștia, 44 aveau între 0 și 5 ha, 21 între 5 și 10 ha, 18 între 10 și 20 ha, 4 între 20 și 30 ha și 4 între 30 și 50 ha ¹²⁶. „Donațiile” de terenuri continuă aproape cu aceeași intensitate până în 1954, cu deosebirea că după 1950 funcționarii dețin pretutindeni ponderea cea mai ridicată ¹²⁷, actele lor fiind decise de teama de a nu fi dați afară din serviciu, pe motiv că erau proprietari de pământ.

Decizia statului de a amâna preluarea pământurilor „donate” a fost menținută și în 1950. Rațiunea ei era explicată în ordinul circular nr. 546290, din 14 august 1950, al Direcției Evidenței, Cadastrului și Circulației Bunurilor din Ministerul Agriculturii trimis comitetelor provizorii ale sfaturilor populare județene. Acesta cerea ca proprietățile

¹²² Idem, județul Brașov, dosar 2/1945—1949, f. 215 și 218.

¹²³ *Ibidem*, f. 213—214.

¹²⁴ Idem, Centrala, dosar 71/1950, f. 1.

¹²⁵ *Ibidem*, f. 2.

¹²⁶ *Ibidem*, f. 7. Pentru detalii vezi și județul Botoșani, dosar 19/1946—1949, f. 49 și urm.; județul Someș, dosar 58/1949—1950.

¹²⁷ Idem, Centrala, dosar 195/1950—1954, f. 15, 23, 29 și 67; județul Bihor, dosar 18/1945—1950, f. 260—262. În 1950 înregistrăm și „donații” de mașini agricole—tractoare, batoze și altele — din partea unor persoane care nu posedau nici o palmă de pământ (idem, județul Argeș, dosar 4/1945—1950, f. 78—79).

agricole ale solicitanților să fie ținute în evidență și, pe măsură ce bunurile respective ar fi fost necesare pentru crearea gospodăriilor agricole colective sau pentru comasarea terenurilor gospodăriilor agricole de stat, ministerului să-i fie înaintate tabele cu persoanele ce renunțaseră și cu bunurile ce urmau să fie înglobate în perimetrul gospodăriilor respective. Până la primirea acceptului, donatorii rămăneau răspunzători de îndeplinirea planului de cultură și a sarcinilor ce le reveneau ca deținători ai bunurilor respective ¹²⁸.

În funcție de aceste condiții, unele cereri au fost respinse, în timp ce altele au fost imediat aprobate. Așa de pildă, în septembrie 1950, parohiilor Homița, Herești, Cristești și Gura Bădiliței, din județul Baia, ca și unor proprietari privați de aici care solicitaseră să „doneze” pământul li s-a dat răspuns în sensul de mai sus ¹²⁹, timp în care ministerul a aprobat, la 27 septembrie 1950, preluarea proprietății, de 17 ha, a unui oarecare Nicolae Blându, din București, de la Fântina Mare, județul Baia, pentru a se preda gospodăriei agricole colective, atunci constituită ¹³⁰. Mai mult decât atât, statul și-a însușit cu forța unele proprietăți, în scopul dotării noilor gospodării colective. Astfel, Ministerul de Interne a aprobat cererea, comunicată telegrafic la 20 iunie 1950 de comitetul provizoriu al județului Baia, de a se rechiziționa gospodăria chiaburului Costică Munteanu, fost deputat și prefect, compusă din casă, grajduri, magazine, atenanse, livadă și teren arabil în suprafață de 15 ha, din comuna Stolniceni Ghițescu, pentru a se instala în ea administrația gospodăriei colective ce urma a fi inaugurată la 25 iunie, cu promisiunea că celui deposedat i se va da un alt teren ¹³¹.

Paralel, se înregistrează și un proces de confiscare de către stat a pământurilor proprietarilor care nu le cultivau potrivit normelor stabilite de organele de resort. Măsura a afectat deopotrivă toate păturile agricultorilor, inclusiv pe cei ce obținuseră pământ prin reforma agrară din 1945. Față de situația creată la începutul anului 1949 în județul Arad, la 2 martie 1949, Ministerul Agriculturii a aprobat cererile împroprietăriților care renunțaseră la loturi, dispunând ca terenurile, împreună cu inventarul viu și mort primit de țărani, să se constituie ca rezervă de stat. În privința țăranilor împroprietăriți care nu-și cultivau în regie loturile, el a cerut darea lor în judecată pentru sabotaj și crearea pe pământul confiscat a unei asociații de exploatare, prin închiriere ¹³². La 29 iulie 1949, comitetul provizoriu al județului Argeș solicita Direcției Evidenței, Cadastrului și Circulației Bunurilor să confişte „moșia” doamnei dr. Minovici, din comuna Cârpeniș, județul Argeș, împreună cu inventarul viu și mort, pentru a trece în patrimoniul statului. Proprietatea nu formase obiectul exproprierii din 1945, intrucât, din cele 51,8880 ha cât avea, 14,4120 ha erau de pădure. Cererea era motivată de faptul că terenul fusese lucrat tot timpul în dijmă, că proprietara părăsise „moșia” în martie 1949, că înainte de aceasta înstrăinase întregul inventar la diferiți locuitori din sat. Terenul fusese deja preluat de către organele administrației comunale, dar ele nu pu-

¹²⁸ Idem, județul Arad, dosar 95/1947—1950, f. 344; județul Brăila, dosar 108/1949—1950, f. 23—92.

¹²⁹ Idem, județul Baia, dosar 40/1949—1951, f. 48—58.

¹³⁰ *Ibidem*, f. 59—60.

¹³¹ *Ibidem*, f. 88—90.

¹³² Idem, Centrala, dosar 80/1948—1949, f. 41.

teau realiza planul de cultură. De aceea, se sugera ca pământul să fie predat gospodăriei agricole de stat Șuici, aflată la numai 4 km depărtare. Comitetul provizoriu propunea, totodată, să fie confiscate și patru proprietăți țărănești, de 6, de 3,5 și două de câte un ha, plantate, în cea mai mare proporție, cu pomi, ce se mărgineau cu terenul doctoriței Minovici, motivându-se că unii din ei erau „dușmani ai regimului“, fugiți în munți, alții arestați¹³³.

Deposederile de pământuri pentru necultivarea lor au afectat un număr relativ însemnat de țărani. Până în vara lui 1950, de pildă, în comuna Valea Mare-Podgoria, județul Muscel, 42 de proprietăți, cu 210,83 ha, din care 43,21 ha arabile, 84,75 ha vie, 57,65 ha livezi, restul alte categorii, fuseseră „donate“ de proprietari sau confiscate de stat. Dintre ele, 22 erau preluate de la țărani în baza hotărârilor Tribunalului județean, date pe temeiul decretului nr. 183 din 30 aprilie 1949 și legii mobilizării agricole din 15 martie 1943, pe motivul sabotării planului de stat și pentru neexecutarea planului agricol pe 1950. Zece dintre aceștia, dintre care numai trei aveau proprietăți de peste 10 ha, restul exploatari mici, fuseseră condamnați la câte șase luni închisoare, 20 000 de lei amendă și confiscarea averii imobile, a inventarului agricol, inclusiv a vitelor trăgătoare, celorlalți 12 confiscându-li-se averea și impunându-li-se amenzi între 5 000 și 30 000 de lei¹³⁴. Trebuie evidențiat aici că țăranii erau condamnați în vară pentru neexecutarea planului agricol pe 1950. Or, planul agricol era stabilit numai pentru terenurile cultivate cu cereale, timp în care țăranii din Valea Mare-Podgoria posedau mai mult vie și livezi de pomi și numai 43,21 ha arabile. În plus, ei erau condamnați și judecați în baza unei legi cu caracter excepțional ce fusese promulgată de guvernul Antonescu în condiții de război.

Anul 1949 marchează începutul procesului de arestări la sate, care nu s-a limitat — așa cum s-a afirmat în epocă — la chiaburi. Adesea, țărani cu proprietăți mici au fost ridicați în cursul nopții și trimiși cu domiciliul forțat în alte zone¹³⁵ sau întemnițați, sub pretextul sabotării politicii de colectivizare a agriculturii. Procesul a căpătat o deosebită amploare cu începere din anul 1950¹³⁶. La nivelul întregii țări, condamnările pentru acest motiv au atins proporții nemaiîntlnite în România. Potrivit declarației făcute de liderul comunist, Gheorghe Gheorghiu-Dej, la plenara c.c. al P.M.R. din 30 noiembrie — 5 decembrie 1961, din 1950, până în mai 1952, când 9na Pauker și Vasile Luca au fost înlăturați de la conducerea partidului, acuzați fiind între altele și de nesocotirea principiului liberului consimțământ în procesul colectivizării agriculturii, au fost arestați „în numele luptei împotriva chiaburilor“, „peste 80 000 de țărani, între aceștia 37 000 de mijlocași și 7 000 de țărani săraci, din care peste 30 000 au și fost judecați în procese pu-

¹³³ Ministerul a aprobat însă numai preluarea de către stat a bunurilor ce aparțineau doamnei dr. Minovici (idem, județul Argeș, dosar 44/1947—1950, f. 57—58).

¹³⁴ Idem, Centrala, dosar 80/1948—1949, fila 56—58 și 68. Ceilalți șapte condamnați la închisoare posedau 4; 2,1; 2,25; 2,50; 5,05; 5,35 și 6,50 ha.

¹³⁵ O oarecare Kiss Sara, din comuna Uileacu de Beiuș, jud. Bihor, de pildă a fost ridicată în seara zilei de 12 august 1949 și dusă în comuna Remus Opreanu, jud. Constanța, unde i s-a stabilit domiciliul forțat. Ea avea 2 ha, neposedind casă proprie (idem, jud. Bihor, dosar 21/1945—1949, fila 1).

¹³⁶ Idem, dosar 18/1945—1950, fila 219—220.

blice“¹³⁷. Or, cunoscînd învinuirile aduse țăranilor din Valea Mare-Podgoria și pedepsele ce li s-au administrat ar fi greu să ne imaginăm că vreunul din cei peste 80 000 de săteni ajunși în fața instanțelor s-ar fi bucurat de clemența lor.

După 1949, confiscarea proprietăților funciare rurale a fost extinsă și asupra țăranilor care nu-și achitau la termene stabilite datoriile către fostele instituții ori la noile bănci de stat. Ca o regulă generală, terenurile respective au intrat în patrimoniul fermelor de stat¹³⁸. O mică parte din proprietarii deposedați sau a descendenților lor au reușit să-și recapete, prin justiție, în decursul anilor 1952—1954, pămînturile, dar, datorită comasărilor efectuate pe proprietățile statului și pe pămînturile noilor gospodării colective, loturile primite au fost și de slabă calitate și plasate la mari depărtări de locuințele lor¹³⁹.

Începînd din anul 1948 asistăm la un proces de renunțare la loturi din partea coloniștilor improprietăriți pe pămînturile confiscate de la sașii din Transilvania și de la șvabii din Banat. La 11 noiembrie 1948, Ministerul Agriculturii și Domeniilor cerea Direcției Agricole Județene Năsăud să ia măsuri foarte urgente pentru a împiedica, pe cît posibil, pe cei improprietăriți în cuprinsul județului de a-și abandona pămîntul. În cazul în care ei ar fi părăsit, totuși, centrele de improprietărire, se solicita întreprinderea măsurilor necesare pentru a nu lua cu dinșii și inventarul agricol pe care li primiseră¹⁴⁰. Intervenția departamentului de resort pornea de la constatarea că un mare număr de coloniști de aici, circa 2 000, improprietăriți pe 6900 iugăre, renunțaseră la loturile atribuite¹⁴¹. În celelalte județe numărul coloniștilor sau localnicilor care declaraseră că renunță la beneficiul improprietăririi a fost mai mic, dar procesul este întîlnit cu precădere în județele Transilvaniei și Banatului. Astfel, pînă în ianuarie 1949, în județul Tîrnava Mare renunțaseră 140 de localnici și 151 de coloniști, o parte dintre aceștia din urmă vînzînd inventarul primit și dispărînd din sate¹⁴², în județul Arad cifra lor ridicîndu-se la 154¹⁴³, în comuna Codlea, jud. Brașov, la 40¹⁴⁴, în comuna Rusciori, județul Sibiu, la 37¹⁴⁵ etc.

În județul Făgăraș reforma agrară s-a înfăptuit numai în 35 de comune. În unele sate din plasa Cincu s-a dat pămînt țiganilor din împrejurimi, al căror standard de educație agricolă era dintre cele mai scăzute. În septembrie 1945, directorul camerei agricole Făgăraș propusese ca pe pămînturile germanilor să fie aduși cît mai mulți țărani români din Țara Oltului, oameni harnici și buni gospodari, iar pînă la sosirea lor rezervele de stat să fie lucrate în parte de sașii expropriați, pentru a se menține și a se dezvolta pe această cale nivelul economic al județului¹⁴⁶. Din lipsă de pămînt expropriabil, locuitorii din nordul

¹³⁷ „Scînteia“, 13.XII.1961; Victor Frunză, *Istoria stalinismului în România*, București, 1990, p. 393.

¹³⁸ Vezi ASB, fond Reforma Agrară din 1945, Centrala, dosar 111/1949-1955, f. 17 și urm.

¹³⁹ *Ibidem*. Vezi și dosarul 195/1950—1954, fila 15, 23, 29 și 67.

¹⁴⁰ Idem, dosar 80/1948—1949, f. 1.

¹⁴¹ *Ibidem* f. 56.

¹⁴² *Ibidem*, f. 58—60.

¹⁴³ *Ibidem*, f. 42.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 65.

¹⁴⁵ *Ibidem*, f. 22. Pentru alte localități vezi *ibidem*, f. 78—322.

¹⁴⁶ Arh. St. Sibiu, fond Camera de agricultură a județului Sibiu, dosar 9/1945, f. 7.

județului Făgăraș au fost împroprietăriți cu loturi de completare în comunele din sud¹⁴⁷. Distanțele dintre localitățile în care domiciliau țărani și cele în care obținuseră loturile erau foarte mari, astfel că ei nu-și puteau lucra pământul în bune condițiuni. Urmarea a fost aceea că mulți dintre ei nu l-au mai cultivat, lăsându-l ca finat, dindu-l în dijmă sau arendându-l sașilor ca pășune¹⁴⁸. Din această cauză, comunele în care se efectuaseră împroprietăriri nu-și puteau realiza planul de cultură. Pe de altă parte, locuitorii din 25 de comune renunțaseră la împroprietărirea pe 3 000 de iugăre, pe motiv că terenul era prea îndepărtat de locuințele lor. În campaniile agricole din 1948 și 1949 se întreprinsese o propagandă continuă printre țărani pentru a-i determina să se deplaseze și să-și lucreze loturile în comunele unde le primiseră, dar ea a rămas sistematic lipsită de efecte pozitive. Din această cauză randamentul la unitatea de suprafață scăzuse considerabil, în comunele Șercaia și Ticusu Vechi, de pildă, recolta la hectar pe loturile de colonizare fiind de 200—300 kg¹⁴⁹. Pentru a înlătura starea de lucruri existentă, organele de resort au propus Ministerului Agriculturii, cu asentimentul comitetului județean P.M.R. Făgăraș, ca terenurile din comunele săsești în care se aplicase reforma agrară să se dea localnicilor germani și români spre a fi lucrate prin intermediul unor asociații. Din sondajele făcute rezulta că sașii aveau asigurate, în majoritatea lor, semințele necesare campaniei de primăvară și atelajele, pe care și le făcuseră după expropriere¹⁵⁰.

Întoarcerea coloniștilor în satele de baștină și declarațiile de renunțare la pământul primit în alte regiuni au avut la bază cauze diverse. În localitățile în care rămăsese o populație de origine germană numeroasă, împroprietăriții s-au lovit de ostilitatea continuă a celor ce stăpîniseră pământurile, locuințele și animalele confiscate. Acolo unde coloniștii au fost în minoritate, o ripostă din partea lor s-a dovedit nu numai lipsită de șanse, ci și imposibilă, chiar și atunci cînd s-au bucurat de sprijinul autorităților locale ori județene. Întimidarea coloniștilor de către germani și amenințările făcute cu scopul de a-i determina să părăsească satele unde primiseră loturi — despre care se vorbește în raportul Comisiei Centrale de reformă agrară, din 8 ianuarie 1946, redactat de secretarul ei, Stelian Nițulescu¹⁵¹ — nu putea avea aceleași efecte în localitățile unde ei reprezentau majoritatea. Dar și în aceste sate coloniștii au renunțat pe scară largă la pământ. Cauza principală a procesului trebuie căutată în împovărătoarele sarcini impuse de guvern agricultorilor, de a preda statului, la prețuri foarte joase, neremuneratorii, mari cantități din recoltă, al căror quantum depășea adeseori producția realizată de țărani¹⁵². Ca efect al politicii agricole a guvernului Petru Groza, cultura pământului a încetat să mai fie o îndeletni-

¹⁴⁷ ASB, fond Reformă Agrară din 1945, Centrala, dosar 80/1948—1949, f. 35—37 și 40.

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 37.

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 38.

¹⁵⁰ Era dată, orientativ, situația din 15 comune cu pământuri expropriate (Bărcuț, Bruiu, Cincșor, Cincu, Felmer, Gherdeal, Lovnic, Merghindeal, Rodbav, Selistat, Sinmartin, Soars, Șercaia, Ticusu Vechi și Toarcia), unde existau 2.842 de gospodării săsești, cu 8.547 brațe de muncă (*ibidem*, f. 39).

¹⁵¹ Idem, dosar 99/1946, f. 65—66.

¹⁵² Detalii în legătură cu aceste sarcini în volumul *Alianța clasei muncitoare* cu ..., p. 460.

cire profitabilă pentru proprietarii funciari rurali, ceea ce explică orientarea multora dintre coloniști spre ocupații neagricole, care le asigurau, totuși, anumite venituri nete din munca prestată. Altă cauză a fost aceea că organele reformei agrare din multe județe n-au ținut seama la împroprietărirea coloniștilor de capacitatea lor de a gospodări pământul și de alte criterii de eficiență economică¹⁵³. În fine, intervenționismul oficial al statului pe linia consolidării coloniștilor pe loturi a fost redus, uneori aproape inexistent. Acești factori au generat efecte descurajante în masa coloniștilor, care au descoperit, din experiența primilor ani de după strămutare, că împroprietărirea nu le crea nici un surplus în venitul bugetar, ci doar obligația de a cultiva suprafețe mai mari de teren. Este și motivul pentru care, în decurs de numai cîteva ani de la acapararea puterii în stat, comuniștii au reușit, prin politica lor economică, să producă în sinul țărănimii o repulsie față de pământ, pentru stăpinirea căruia ea manifestase pînă atunci o sete tradițională.

Comasarea pămînturilor rurale, care a început să se realizeze imediat după aplicarea decretului nr. 83/1949 și s-a extins paralel cu crearea gospodăriilor agricole colective, a reprezentat o altă metodă de acaparare de către stat a unor suprafețe ce aparțineau țăranilor. Datorită divizibilității accentuate și în continuă creștere a micilor proprietăți din România, după cel de al doilea război mondial înfăptuirea comasării se impunea ca o necesitate imperioasă. Dovadă că în unele sate ea a fost insistent solicitată de țăranii. În 1937, în comuna Hoghilag, județul Tîrnava Mică, cele 263 de familii aveau 1320 ha divizate în 8515 loturi, revenind în medie 32 de parcele pe proprietar. Un plugar poseda cele 26 ha divizate în 147 de parcele, altul avea 8 ha împărțite în 23, din care unele erau situate la 15 km depărtare de sat, un altul 2 ha în 50 de parcele¹⁵⁴. La începutul anului 1947 situația se ameliorase într-o oarecare măsură, cele 176 de familii rămase în localitate stăpinind pământul divizat în numai 8111 parcele. Procentul suprafețelor expropriate în localitate depășea 90% din întinderea totală a comunei. Potrivit calculelor preliminare făcute pe baza modului în care comisia locală concepușe repartitia terenului, prin împroprietărire un țăran ar fi trebuit să primească cele 8 iugăre divizate în 20—30 de parcele și acestea plasate în sole diferite. Cum dispozițiile legii pentru organizarea și încurajarea agriculturii, din 22 martie 1937, privitoare la comasare rămăseseră în vigoare, la 9 februarie 1947 sătenii au decis cu 86% din voturi înfăptuirea ei¹⁵⁵.

Comasarea s-a dovedit necesară și pe pămînturile intrate în stăpinirea statului și, în anii următori, pe măsură ce se constituiau gospodăriile agricole colective, și pe terenurile acestora. Pe cele dintîi operațiile au început în toamna lui 1949 și au fost terminate în primăvara anului următor. Aproape pretutindeni țăranii s-au plîns că li s-au dat, în schimbul parcelelor trecute la fermele statului, loturi de slabă calitate, uneori chiar pământ neproductiv, situate la mari depărtări de

¹⁵³ Vezi ASB, fond Reforma Agrară din 1945, jud. Sibiu, dosar 5/1945-1947, f. 78; Robert Lee Wolff, op. cit., p. 349—350.

¹⁵⁴ Vezi D. Șandru, *Problema comasării micii proprietăți din România între cele două războaie mondiale*, în *AIAT*, VI, 1969, p. 37—38.

¹⁵⁵ ASB, fond Reforma Agrară din 1945, jud. Tîrnava Mică, dosar 79/1947, f. 133—135.

locuințele lor ¹⁵⁶. Maniera în care s-a executat comasarea proprietăților gospodăriilor agricole de stat și implicațiile ei asupra țăranilor pot fi lesne înțelese din prezentarea raportului delegatului Ministerului Agriculturii, din 25 octombrie 1949, care a participat în toamna aceluiași an la lucrările din județul Someș. Din cele 11 gospodării de stat existente, doar 7 au putut fi comasate. În cele 7 trupuri de pământ, de 3635 ha, au fost incluse loturile a 2154 de țărani săraci, 655 de mijlocași și 67 de chiaburi din 50 de sate, cărora li s-au dat alte pământuri. „Schimbările de terenuri s-au efectuat conform instrucțiunilor, sub îndrumarea partidului și în spiritul luptei de clasă, ținând seama în primul rând de interesele țăranilor săraci și mijlocași”, luându-se în considerație la repartitie calitatea solului și depărtarea de sediul gospodăriei. În realitate, operația nu i-a satisfăcut nici măcar pe cei „favorizați”, căci în comunele Livada, Sinnicoară și Cociu tehnicienii topografi s-au lovit de rezistența țăranilor săraci și mijlocași, care au refuzat să cedeze loturile, influențați — declară delegatul ministerului — de chiaburi, însă, în cele din urmă, ei au fost „lămurii” de partid ¹⁵⁷. La Sinnicoară, toți locuitorii, în frunte cu membrii comitetului provizoriu și cu secretarul organizației de bază al comunei, aflând că în alte sate, ca la Bonțida, jud. Cluj, sătenii s-au solidarizat, opunându-se cedării terenului și determinând organele de resort să renunțe la comasare, le-au urmat exemplul. În comuna Cociu, unde s-a înfăptuit, ea a generat mari nemulțumiri, deoarece 32 de locuitori au primit mai puțin cu cite 0,28—0,78 ha față de terenul deținut înainte de comasare. Aceasta a fost și cauza pentru care pământurile a patru gospodării agricole de stat din județ nu au putut fi atunci comasate ¹⁵⁸.

Efectele politicii agrare de după 1947 au condus la sporirea considerabilă a patrimoniului funciar al statului. De la 143 290 ha, cît dețineau fermele de stat în 1947, suprafața acestora a crescut la 280 694 ha, în 1948, deci cu 95,9%, sporul fiind mai accentuat la terenurile arabile, de la 67 644 ha, la 159 500 ha, cu 235,8% ¹⁵⁹. În anii următori, ca efect al depozitării a tot mai mulți proprietari funciari rurali, pe căi legale sau ilegale, de pământuri, patrimoniul statului a înregistrat noi sporuri. În 1949, întreprinderile agricole de stat posedau o suprafață agricolă de 715 014 ha, ce reprezenta 4,3% din totalul întinderii agricole a țării, din care pământul arabil era de 533 930 ha, procentual de 5,4%. Nouă ani mai târziu, în 1958, ele dețineau 1 328 018 ha de teren agricol, sau 10,0% din suprafața agricolă a României, întinderea arabilă ajungând la 1 018 291 ha, în procente la 11,1% ¹⁶⁰. În 1975, suprafața agricolă a fermelor de stat a ajuns la 2 057 859 ha, cu o pon-

¹⁵⁶ Idem, jud. Botoșani, dosar 58/1948—1950, f. 84—85.

¹⁵⁷ Idem, jud. Someș, dosar 58/1949—1950, f. 6—7.

¹⁵⁸ *Ibidem*, f. 8. Un exemplar din actele întocmite în comasare a fost predat comitetului județean PMR (*ibidem*, f. 9).

¹⁵⁹ Pentru detalii vezi: Bucur Șchipu, D. Dumitriu, *Dezvoltarea gospodăriilor agricole de stat, în Economia României între anii 1944—1959*, 1959, p. 402—403. *Dezvoltarea agriculturii în Republica Populară Română*, București, 1958, p. 153; Maria Curteanu, *Sectorul de stat în România anilor 1944—1947*, București, 1974, p. 80; ASB, fond Reforma Agrară din 1945, Centrala, dosar 147/1946—1947, f. 34—133; idem, fond Ministerul Agriculturii și Domeniilor, Direcția Bunuri, dosar 12/1941—1947, f. 2—5.

¹⁶⁰ Conform Bucur Șchiopu, D. Dumitriu, *op. cit.*, p. 407; *Rezoluții și hotărârile...*, p. 91.

dere de 13,77%, iar cea arabilă la 1 658 412 ha, sau la 17,03% din totalul arabil al României ¹⁶¹, dar creșterea din urmă s-a realizat în principal prin redarea unor terenuri neproductive în circuitul culturii. În anii următori, patrimoniul funciar al fermelor de stat nu a mai suferit modificări notabile ¹⁶².

Toate cifrele de mai sus au în vedere terenurile agricole și arabile ale unităților din sistemul gospodăriilor agricole de stat, nu și pădurile și alte categorii de pământ aflate în proprietatea lor. Suprafața totală deținută de stat și administrată și prin alte departamente ori prin diverse întreprinderi și instituții care nu depindeau de Ministerul Agriculturii era însă mult mai mare. În 1948, întregul sector de stat deținea 9 030 694 ha în total, cu următoarele categorii de folosință : 710 158 ha, sau 7,86% teren arabil, 219 757 ha, sau 2,4% finețe, 1 901 569 ha, sau 21,05%, pășuni, 19 182 ha, sau 0,21% livezi, 20 804 ha, sau 0,23%, vii, 4 398 000 ha, sau 54,24% păduri și 1 261 224 ha, sau 13,96% alte terenuri ¹⁶³. În 1975, suprafața agricolă a întregului sector de stat a ajuns la 4 492 130 ha, fiind cu 36,08% mai mare față de 1948, iar cea arabilă la 2 052 562 ha, cu un spor de 65,40% ¹⁶⁴. Astfel, după reforma agrară din 1945 proprietatea rurală a statului s-a dezvoltat continuu în dauna proprietății individuale țărănești.

LA PROPRIÉTÉ FONCIÈRE RURALE EN ROUMANIE DEPUIS LA REFORME AGRAIRE DE 1945 JUSQU'À LA COLLECTIVISATION DE L'AGRICULTURE

RÉSUMÉ

L'expropriation opérée sur la base de la loi 23 mars 1945 a représenté une première étape de la politique du parti communiste de destruction de la base matérielle des grands propriétaires. Durant plus de deux ans, le gouvernement s'est abstenu d'élargir le cadre de la loi de 1945, prouvant une certaine tolérance vis-à-vis des propriétés des institutions et des grands propriétaires. Mais sur le plan économique une pression s'est exercée continuellement sur ces propriétaires, par des impôts excessivement élevés et par l'obligation de livrer à l'état, à des prix inférieurs au prix de revient, d'une partie de la récolte, prix calculé non en fonction de la quantité réalisée mais de la surface détenue par le propriétaire. Dans les années 1945—1947, un régime similaire a été imposé aussi aux paysans riches (koulaks) et aux paysans moyens, avec la seule différence que les pourcentages établis pour ceux-ci ont été maintenus à des plafonds plus bas.

A partir de 1948, l'état a déclenché une campagne d'accaparement des terres de tous les propriétaires qui ne se conformaient pas aux mesures de politique agricole du gouvernement, en utilisant contre eux des moyens indirects de coercition. Les obligations accablantes imposées aux agriculteurs et les sanctions appliquées aux propriétaires qui n'arrivaient pas à acquitter les cotes ou les impôts en ont contraint beaucoup à se dispenser de leurs terres, déclarant qu'ils en faisaient don à l'état.

Pendant la seconde moitié de l'année 1948, le Ministère de l'agriculture et des domaines s'est appliqué à préparer le projet de liquidation des restes fonciers des grandes propriétés. Sur la base des statistiques établies en novembre

¹⁶¹ „Anuarul statistic al României”, 1976, p. 150.

¹⁶² *Ibidem*, p. 134.

¹⁶³ Conform Costin Murgescu, *Reforma agrară din 1945*, 1956, p. 174—175.

¹⁶⁴ *Ibidem*; „Anuarul statistic al României”, 1976, p. 150.

on a dressé le plan de confiscation des restes des terres des grands propriétaires à échelle nationale et au niveau de chaque propriété. Le 2 mars 1949, le présidium de la Grande Assemblée Nationale a adopté de décret no. 83 pour compléter de certaines dispositions de la loi no. 187 du 23 mars 1945. Ce décret déclarait confisqués tous les biens mobiliers et immobiliers des personnes à terres expropriées sur la base de la loi du 23 mars 1945. L'application de ce décret dans les conditions de l'institution par les communistes de mesures policières dirigées contre les grands propriétaires, mesures qui ne figuraient pas dans le texte du décret, a rendu partiellement impossible tout oppositions de ceux-là.

Il ressort des tableaux envoyés par les départements au ministère et des explications fournies par les organes agricoles lui les ont dressés que le décret no. 83/1949 n'a pas été appliqué qu'aux grands propriétaires. Les données centralisées par le Ministère de l'agriculture sur la situation dans 45 départements qui avaient répondu jusqu'à la moitié de ce mois à l'ordre télégraphique no. 325/5 mars 1949, montraient que 361 personnes qui n'avaient pas fait l'objet de l'expropriation de 1945 et qui ne s'encadraient pas dans le décret présidentiel no. 83/1949 avaient été soumises au même régime.

La confiscation des terres des grands propriétaires en 1949 apportait au patrimoine de l'état plus d'un million de ha. avec l'inventaire afférent et cependant la distribution des terres aux paysans restait dans le cadre de la loi du 23 mars 1945. La seule disposition qui élargissait la distribution individuelle de terres d'autre provenance que celles confisquées par la loi no. 187/1945 a été la décision du 28 mars 1948 du Comité consultatif pour la réforme agraire. Elle permettait que les lots des officiers décorés de l'ordre de „Mihai Viteazul” auxquels leurs bénéficiaires avaient renoncé soient attribués aux villageois dépourvus de terres. D'autre part, le 10 avril 1948, par une autre circulaire, le président du même comité, décidait que les terrains susdits resteraient dans le patrimoine de l'état et que leurs distribution aux paysans était suspendue jusqu'à nouveaux ordres, ordres qui n'ont jamais plus été transmis.

Les communistes de Roumaine ont conçu la réforme agraire de 1945 comme un acte destiné à mener à la destruction de la base économique des grands propriétaires terriens et de leurs positions dans la vie politique du pays et, d'autre part, à attirer la paysannerie dans leur sphère d'influence. Ils avaient l'intention de remplacer, dans le plus court délai possible, la propriété privée sur les terres, qui selon les préceptes marxistes-léninistes gardait un caractère capitaliste, par la propriété collective. Mais jusqu'à ce que la réforme agraire fût légiférée, le parti communiste et les organisations politiques de sa sphère d'influence n'ont pas initié, officiellement, de propagande sur le thème de la socialisation des terres.

Le lendemain de la promulgation du décret no. 83/1949, le parti communiste a effectué un tournant de 180° dans son attitude vis-à-vis de la paysannerie. Le 3 mars 1949, la réunion plénière du comité central du parti travailliste roumain a entamé le débat du programme de la collectivisation de l'agriculture. Durant les mois qui ont précédé la promulgation du décret no. 83/1949, on assiste à une offensive du Ministère de l'agriculture, soutenue par toute la machine administrative de l'état, contre les personnes et les institutions propriétaires dont la principale activité n'était pas l'agriculture, ou bien contre celles considérées comme ne cultivant pas leurs terrains dans des conditions satisfaisantes, cela dans le but de les accaparer. Le résultat en a été le fait que, à partir de l'automne 1948, beaucoup de propriétaires ont renoncé à leurs terres. Il y eu jusqu'à des paysans devenus propriétaires par la loi du 23 mars 1945 qui ont fait des déclarations de renouement leur nombre étant très élevé parmi les bénéficiaires des terres de la minorité allemande de Transylvanie.

Le même mois où l'état s'est approprié les restes des terres des grands propriétaires, les attaques de ses organes dirigées contre les propriétaires à exploitations moyennes se sont intensifiées. Menacés des sanctions insérées dans la loi pour le sabotage économique, ceux-ci ont été forcés en nombre toujours plus grand de „renoncer” à leurs biens fonciers. A des pressions similaires ont été soumis les dirigeants des institutions ecclésiastiques. Parallèlement, on enregistre aussi un processus de confiscation par l'état des terres des propriétaires qui ne les cultivaient pas conformément aux normes établies par les organes de ressort. Cette mesure a affecté au même titre toutes les catégories d'agriculteurs y compris ceux qui avaient obtenu des terres par la réforme agraire de 1945. Après 1949 la confiscation des propriétés foncières rurales a été appliquée aussi aux

paysans qui n'acquittaient à l'échéance leurs dettes aux anciennes institutions ou aux nouvelles banques d'état.

Les effets de la politiques agraire après 1947 ont abouti à l'accroissement considérable du patrimoine foncier de l'état. De 143.290 ha que détenaient les fermes d'état en 1947, leur surface s'est accrue à 280.694 ha en 1948. Les années suivantes, effet de la dépossession de toujours plus de propriétaires fonciers ruraux, par voies légales ou illégales, le patrimoine de l'état a constamment augmenté. En 1958 l'état détenait 1.329.018 ha de terrain agricole, soit 10,0% de la surface agricole de Roumaine. Par de telles voies, la propriété rurale de l'état s'est développée continuellement au détriment de la propriété individuelle paysanne.

O PIESĂ NOUĂ PENTRU CATALOGUL PICTURII BIZANTINE ÎN ROMÂNIA

Lucrarea care a determinat prezentul studiu — o icoană a Maicii Domnului cu Pruncul din „colecția” bisericii Visarion din București — nu oferă vreun argument aparent, de circulație sau apartenență¹, care să o asocieze nemijlocit istoriei artei românești. Ea se integrează însă, prin caracterul bizantin al conținutului formal, fondului general de raportare al picturii medievale pe teritoriul românesc.

Este o icoană din secolul XIV, de mici dimensiuni, 28,5×20 cm, pictată în tempera pe lemn și protejată de o ferecătură din argint ciocănit, cizelat și traforat. Reprezintă pe Maica Domnului în picioare, cu Pruncul, purtând calificativul iconografic *ἡ κεχαριτωμένη* cea plină de har; este salutul îngerului la Buna Vestire: *χαῖρε, κεχαριτωμένη*, (Luca, I, 28).

Termenul este rar în iconografia marială, dar nu neobișnuit. Este pus în bibliografie în legătură cu icoana titulară a mănăstirii eponime din Constantinopol *μονὴ τῆς θεοτόκου τῆς κεχαριτωμένη* fondată de Irina Duca soția lui Alexis Comnenul, „cel mai târziu la începutul secolului XII”, după cercetările lui R. Janin², mănăstire celebră prin tipiconul dat de împărăteasă înainte de 1118. În acest tipicon se menționează, în cap. 66 „Despre luminarea zilnică a sfintei biserici”, *περὶ τῆς τοῦ θεοῦ ναοῦ καθημερινῆς φωταγωγίας*, „candlele... în fața Născătoarei de Dumnezeu Keharitomeni... una”, *κανδήλα... ἐμπροσθεν τῆς κεχαριτωμένης θεοτόκου μιᾶ*³. Nici o indicație în text despre configurația icoanei. În literatură este cunoscută o altă icoană, reprodusă în frescă, a Keharitomeniei, în Cipru, lângă Lagudera, datată 1192. Maica Domnului zisă și Arakiotissa, după sfântul titular al mănăstirii, apare tot în picioare; flancată însă de îngeri purtând instrumentele Patimilor, intră în alt complex iconografic⁴.

¹ O ipoteză plauzibilă ar pune în relație această icoană cu preocurile de bizantinologie ale lui D. Petrescu, preot al bisericii Sf. Visarion în perioada interbelică, autor al *Tratatului de paleografie muzicală bizantină*, București 1967; e posibil deci ca pr. D. Petrescu, colecționar de opere de artă (sursă orală) s-o fi recunoscut, în mediile pe care le frecventa, ca exemplar tipic al culturii bizantine târzii și să o fi transformat în piesă a colecției sale.

² R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin — première partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*, tome III, *Les églises et les monastères*, Paris, 1953, p. 196—198.

³ Miklosich și Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi*, t. V, Viena, 1887, p. 371.

⁴ Hans Belting, *An Image and its Function in the Liturgy: the Man of Sorrows in Byzantium* în DOP, 34—35, (1980—1981), p. 10.

Keharitomenele din Cipru și București nu oferă argumente suficiente în favoarea integrării în una din cele două clase iconografice mariale stabilite de savanți; una conținând reproduceri de icoane celebre, desemnate de termeni care „se raportează cu siguranță la icoanele Mariei”⁵, cealaltă incluzând „calificative care se aplică persoanei Fecioarei”^{5a}.

Poate fi egal vorba de reproducerea icoanei din mănăstirea Keharitomenei, adică de „prima serie în care se înscriu Hodighitria, Vlaherniotissa, Hagiosoritissa, care se referă toate la sanctuare celebre din Constantinopol dedicate Fecioarei”⁶ în care icoanele venerate sub aceste titluri au lansat o serie „topografică”, sugerată încă de Kondakov⁷. Ele sînt considerate tipurile cu cea mai mare stabilitate a posturii iconografice. Prezența Mariei în picioare ar fi singurul element comun celor două imagini *κεχαριτωμένη*. Diferența de conținut iconografic și lipsa de celebritate atestată a mănăstirii eponime⁸ ar scădea din plauzibilitatea ipotezei.

A doua clasă, a „calificativelor morale” aplicate nu icoanei ci persoanei Mariei, permite relativizarea maximă a relației postură-epitet iconografic. Conotația poetică a termenului „cea plină de har” desemnează o preferință literară în „creația” iconografică; „din secolul XII și în special sub Paleologi, bizantinii au cunoscut moda bisericilor și a imaginilor lui Hristos și ale Fecioarei ale căror nume relevau o calitate sau o activitate [...] la sfîrșitul secolului XIII sub Paleologi vedem ridicîndu-se [...] biserici desemnate prin nume de acest fel, „Fecioara adevăratei speranțe”, „Fecioara țara celui necuprins” [...] se constată această prioritate a preocupărilor literare [...] aceste tipuri, formule consacrate, nu mărturisesc o tentativă de creație iconografică originală în raport [s. a.] cu fiecare din definițiile verbale ale acestor figurări”⁹.

Clasificarea termenului discutat așteaptă noi probe.

La un nivel de generalitate mai mare însă, Keharitomena de la Visarion se integrează familiei Tandreței în varianta „sentimentului reținut” dată de ușoara distanță dintre Theotokos și Fiu. Bizantinologii nu au un consens asupra semnificației acestui sentiment. Mulți înclină spre nuanțele maternității, în timp ce A. Grabar, considerînd tema ca fiind preferată sfîrșitului de Ev Mediu, căci reflectă „expresiile cele mai individuale și mai intime ale credinței”¹⁰ asupra cărora se concentra arta bizantină tîrzie, stabilește că „tandreța”, alături de alte teme, „erau înainte de toate evocări ale rugăciunii de intercesiune ale Theotokos-ei”^{10a}... „imagini străine oricărui episod istoric”¹¹.

Icoana de la Visarion constituie o nouă figură a prezenței sacralului într-o pictură care se prezintă ca o coeziune de coincidențe formale par-

⁵, ^{5a}, ⁶ A. Grabar, *Remarques sur l'iconographie byzantine de la Vierge*, în *L'art paléochrétien et l'art byzantin. Recueil d'études 1967-1977*, Variorum Reprints, London, 1979 cap. XI, p. 170.

⁷ Sanctuare celebre ale căror icoane au fost venerate și reproduse se aflau și în provincia bizantină și în orașele rusești.

⁸ R. Janin, *La géographie*, p. 199: „Nu a rămas nimic pînă astăzi din mănăstirea Theotokos Keharitomeni și amintirea ei nu s-a transmis în tradiție.”

⁹ A. Grabar, *A propos d'une icône byzantine du XIVe siècle au Musée de Sophia. Notes sur les sources et les procédés des peintres sous les Paléologues*, în „Cahiers Archéologiques” X, 1959, p. 303.

¹⁰, ^{10a} A. Grabar, *Remarques...*, p. 175.

¹¹ *Ibidem*, p. 173.

țiale : de la Theotokos în picioare ἡ ἑώρα τοῦ αἰωρητοῦ reprezentată în mozaic în biserica mănăstirii Chora, la o Theotokos a Tandreței, contemporană în frescă, în paraclisul aceleiași mănăstiri = imagini databile în deceniul al treilea al secolului XIV¹², la icoana Maicii Domnului Peribleptos din Ohrida, considerată de Radojčić ca „operă de școală constantinopolitană de la începutul secolului XIV“¹³, la icoana Tandreței de la Galeria Tretiakov, „o excelentă pictură de la mijlocul secolului XIV“¹⁴, cunoscută ca „Molebnița“ „aceea care se roagă“ — vezi intercesiunea depășind maternitatea — pe care Antonova și Mneva o consideră rusească¹⁵, Grabar = sirbească pentru apropierea iconografică rară de icoana de la Dečani, (Theotokos a Tandreței, de la jumătatea secolului XIV).

Conexiunile făcute nu intenționează să conducă spre un anume „centru“ de pictură din secolul XIV. Ezitățile savanților în definirea tentelor etnice ale stilului paleolog („idealism și severitate“ în pictura greacă, „realism“ sau „lirism“ în cea sîrbă, caracteristici care nu funcționează însă sistematic) i-au condus în cele din urmă la o nouă imagine, înlocuind-o pe cea școlilor naționale și anume imaginea unui fenomen unic, care, considerat sinoptic, integrează manifestări stilistice divergente, rezervînd însă locul de excelență, autonom, Constantinopolului, ca nucleu al clasicismului formal¹⁶.

Deși conține unele analogii cu imaginile Chorei și ale Mariei Peribleptos din Ohrida, este greu de apropiat Keharitomena de la Visarion de clasicismul constantinopolitan. Ea putea fi produsă oriunde în zona bizantină, chiar în teritoriul sîrbesc care, de la sfîrșitul secolului XIII și în tot cursul secolului XIV — exceptînd perioada de aproximativ trei decenii după mijlocul secolului în care Biserica sîrbă a fost anatemitată de Patriarhia de Constantinopol — își datorează conform concluziilor lui Radojčić, nivelul de valoare, colaborării continue cu Bizanțul¹⁷. Cînd el numește „icoane sîrbești“, aplică de fapt nu un criteriu stilistic (neconvîngător susținut de tenta „realistă“ sau de „libertatea maternității“) la care singur va renunța ulterior¹⁸ ci unul preponderent topografic, de apartenență la monument — prin inscripții, documente, istorii medievale locale sau integrare în pictura murală.

Fenomenul stilistic paleolog capătă deci în ultimele viziuni de metodă un caracter de „universalitate“ în interiorul ariei sud-est europene. Theotokos de la Visarion este o imagine din multiplele aspecte ale acestui complicat organism.

Figura în picioare a Fecioarei, întîlnită în variantă murală în perioada paleologă în bisericile din Serbia și Macedonia pe pilaștrii flan-

¹² Paul Underwood, *The Kariye Djami*, New York, 1966, t. II, fig. 187, t. III, fig. 249.

¹³ Sv. Radojčić, *Die Serbische Ikonenmalerei vom 12 Jahrhundert bis zum Jahre 1459*, J. O. B., 1956, p. 74.

¹⁴ A. Grabar, *Les images de la Vierge de Tendresse*, în *L'art paléochrétien...* cap. IX, p. 13.

¹⁵ V. I. Antonova și N. E. Mneva, *Katalog drevne-russkoj živopisi*, Moskva, 1963, p. 246, n. 210.

¹⁶ Sv. Radojčić, *La pittura bizantina dal 1400 al 1453*, în „Rivista di studi bizantini e neellenici“. XV, 1968, p. 41—60, M. Hatzidakis, *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle*, în „Actele Congresului XIV de Bizantinologie“, București, 1971, p. 97—134.

¹⁷ Sv. Radojčić, *Die Serbische...*, p. 72, 74, 80.

¹⁸ Idem, *La pittura...*

cînd bema, în Constantinopol, în catoliconul și paraclisul Chorei, are foarte rare transpuneri în tempera (accentele verzi pe maforionul brun conțin chiar o sugestie de tratare murală).

Reluată într-o icoană de dimensiuni atît de restrînse, 28,5×20 cm, destinată vederii de aproape deci devoțiunii particulare cu intensitate atît de specială în secolul XIV, ea dă măsura, prin amploarea posturii și semnificația de intercesiune a Tandreței, proceselor interioare ale individului în raport cu sacrul la sfîrșitul civilizației bizantine. Curba amplă a maforionului, cu o savantă reluare pe mîna stîngă a Mariei ca și foarte discretul duct auriu sugerînd galonul, implică un lirism intens și grav cu corespondent în semnificația iconografică și foarte propriu conținuturilor emotive ale artei paleolog.

O complexitate specială a acestor procese interioare o introduce contemplarea — conform imaginii literare a lui Manuel Philès în secolul XIV — a grădinii paradisiace în ornamentele vegetale și florale de pe ferecătura de argint: „Contemplan Edenul, aurit al icoanei/ în care plantele imitate prin artă / Par să înconjure pe creatorul Edenului“¹⁹.

Χρυσῆν θεωρῶ τὴν Ἐδέμ τῆς εἰκόνης

Ἐν ἧ τὰ φυτὰ τεχνικῶς ἡρμοσμένα

Δοκοῦσι κυκλοῦν τῆς Ἐδέμ τὸν ἐργάτην

Ferecătura-ofrandă „era o manieră evidentă și tradițională de a materializa strălucirea morală a imaginilor sacre“²⁰. Originile ei trebuie asociate, conform tuturor cercetărilor artelor somptuare, de la Ebersolt la Hatzidakis și A. Grabar²¹, concepției de decorare a temploanelor cunoscute încă din secolul VI a fi fost acoperite cu aur și argint: mărturie stă descrierea Haghieii Sofiei de către Paul Silentiariu, la a doua sfințire a bisericii în anul 562, (Migue, PG 86, 2, 2145—2147), unde se vorbește despre imagini de sfinți în arhitrava templonului-medalion în argint ciocănit; sînt celebre apoi descrierile bisericii Nea din Palatul imperial, a lui Vasile I Macedoneanul (secolul X), în care Constantin Porphyrogenetul vorbește despre templonul avînd toate din argint, aur, pietre prețioase și perle²²: ἐξ ἀργύρου πάντα περιεχυμένου... τὸν χρυσόν καὶ λίθοι τιμίους ἐκ μαργαριτῶν ἡμφιεσμένους — (PG 109, 341).

La fel în biserica Sotir a aceluiași cititor, după descrierea lui Theophanes Continuatus, „solul era acoperit cu foi groase de argint lucrate cu ciocanul... acești orfevri împodobiseră pereții cu plăci de aur, pietre prețioase și perle; cancelul avea coloane și bază de argint, antablament aurit“²³.

Din aceste ansambluri nu a rămas nimic în afara descrierilor, majoritatea ferecăturilor păstrate datînd din perioada paleologă.

Programul decorativ, stabilizat în secolul XIV în raport cu lucrările repertoriale de A. Grabar este în mare măsură cel întîlnit în icoana

¹⁹ A. Grabar, *Les revêtements en or et en argent des icônes byzantines du Moyen Age*, Venise, 1975, p. 16; *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, Stuttgart, 1966, Bd. III, col. 329—332.

²⁰ *Ibidem*, p. 6.

²¹ J. Ebersolt, *Les arts somptuaires de Byzance*, Paris, 1923, p. 62, 110—112; M. Hatzidakis, *Ikonostas*, în *Reallexikon zur Byzantinischen Kunst*, col. 329—332; A. Grabar, *Les revêtements...*, p. 3, 15—17.

²² M. Hatzidakis, *Ikonostas* col. 329—331.

²³ Apud J. Ebersolt, *Les arts...*, p. 62.

Keharitomenei din București : fleuroane în entrelacuri, arhaizante, zice autorul catalogului, căci se întâlnesc și în jumătatea secolului XIII pe ferecătura icoanei Bunei Vestiri de la Ohrida și pe vignete de manuscrise începînd cu mijlocul secolului X²⁴.

Pe margini decorul e completat de butoni în relief traforați, cu noduri de entrelacuri.

Referințele sînt numeroase pentru secolul XIV : Maica Domnului cu Pruncul de la Galeria Tretiakov, datată după donatori la sfîrșitul secolului XIII — începutul secolului XIV, 32×25 cm, pictură rusească din secolul XV—XVI (atribuire Alice Bank)²⁵, Maica Domnului cu Pruncul din Oružennaia Palata, secolul XIV, 38×29,5 cm²⁶, ș. a.

Icoana de secol XIV din București completează deci catalogul rezonat al ferecăturilor în argint bizantine, punînd, prin pictură, bazele — alături de icoana procesională bilaterală de la mănăstirea Neamț, reprezentînd Hodighitria și Sf. Gheorghe, atelier constantinopolitan din prima jumătate a secolului XIV — catalogului românesc de icoane bizantine, la care se poate adăuga imaginea Răstignirii din colecția D. Dumitrescu din București, probabil variantă provincială de secol XV²⁷.

Deși lipsită de context istoric precizat, Keharitomena din București implică un Weltanschauung care a fuzionat ireversibil cu civilizația românească.

²⁴ A. Grabar, *Les revêtements...*, p. 47.

²⁵ A. Bank, *Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums*, Lenin-grad, 1985, fig. 252.

²⁶ A. Grabar, *Les revêtements...*, fig. 45.

²⁷ *Cultura bizantină în România*, București, 1971, cat. 54 și il. (marcată prin numărul de catalog).

O CAMPANIE ANGEVINĂ NECUNOSCUTĂ DIN ANUL 1382

Constituirea statelor feudale românești, componentă esențială a marilor restructurări de forțe care au afectat decisiv configurația politică a Europei răsăritene și sud-estice în veacul XIV, a fost înregistrată în câmpul relațiilor internaționale sub forma unui permanent efort angajat pentru emanciparea teritoriilor lor de sub dominația statelor care-și disputau stăpânirea politică a regiunii.

Dintre acestea din urmă, redutabil s-a dovedit a fi regatul ungar, prin perseverența cu care a urmărit realizarea veleităților sale hegemonice, mai cu seamă în vremea regelui Ludovic de Anjou (1342—1382). Ambițiosul program politic al angevinului, care viza subordonarea teritoriilor de la est și sud de Carpați în cea mai strictă dintre variantele dominației politice, s-a lovit însă de rezistența fermă a Țării Românești și a Moldovei care-și afirmau acum, într-o fază mai avansată a închegării lor statele, dreptul la existență de sine stătătoare ¹.

Tentativele repetate de impunere a suzeranității angevine urma-reau reducerea domnilor români la condiția de demnitari regali și înscrierea statelor feudale românești, ca *partes Transalpinas, terra nostra molduana* etc., în sistemul hegemonic al regelui. Aspectul politic a fost secondat cu consecvență de cel confesional, nu mai puțin intransigent, materializat în încercările de convertire a populației românești la religia catolică și cuprinderea ei în sistemul instituțional al bisericii romane ². Din schema acțiunii angevinului nelipsit a fost și elementul economic, regatul ungar fiind angajat cu interese majore în comerțul cu Orientul asiatic, prin intermediul Mării Negre, asigurarea controlului asupra drumului comercial (drumul Brăilei) care mijlocea acest schimb de mărfuri constituind unul din mobilurile determinante ale acțiunii politice angevine în zonele transcarpatice ³.

Expansionismul regatului angevin a generat momente de maximă tensiune, transformate în conflicte militare de o deosebită intensitate. Punctul culminant al confruntărilor a fost atins în decada a opta a secolului, când regele s-a văzut constrins să înfrunte întreaga salbă de state din aria hegemoniei angevine. Succesele militare din anii 1375—1377 i-au permis o ultimă stabilizare a situației, dar continuarea cu o intensitate și mai mare a politicii de dominație rigidă, care nu lăsa loc tole-

¹ S. Papacostea, *Geneză statului în evul mediu românesc*, Cluj-Napoca, 1988, p. 33—65 cu bibliografia problemei.

² *Ibidem*, p. 76—96 și 205—221.

³ M. Holban, *Din cronica relațiilor româno-ungare în secolele XIII și XIV*, București, 1981, p. 148—155 ; Papacostea, *Geneză*, p. 151—157.

ranței politice și confesionale, condamna implacabil durabilitatea întregului său sistem hegemonic⁴.

Cunoașterea luptei pentru neatîrnare a statelor feudale românești în primul veac de existență, în pofida importantelor progrese din ultimele decenii, este încă marcată de precaritatea documentației. Strădaniile istoricilor s-au lovit adeseori de caracterul lacunar și echivoc al izvoarelor, deslușirea semnificațiilor unor evenimente sau modalitatea concretă a derulării altora rămînînd în stadiul ipotezelor de lucru. Progresul cercetării depinde, într-o astfel de situație, de detectarea unor surse noi, de a căror existență în arhivele mai puțin cercetate nu ne îndoiim, care să ofere noi puncte de sprijin în elucidarea aspectelor mai puțin cunoscute ori controversate.

Un document relativ recent publicat, cu toate că nu este scutit de caracterul echivoc mai înainte amintit, atestă redeschiderea stării conflictuale dintre regatul ungar și spațiul românesc cu puțin timp înainte de moartea regelui Ludovic de Anjou⁵. Fără a fi în măsură să determinăm în mod precis zona geografică în care s-a consumat conflictul, aducem totuși documentul în atenția istoriografiei noastre cu speranța utilității lui pentru cercetările viitoare.

Este vorba despre un act de prorogare a proceselor, emise în mod obișnuit pentru participanții la expedițiile militare ale regatului. La 11 iulie 1382, Ludovic poruncește tuturor judecătorilor săi să amîne pînă la data de 6 octombrie toate procesele lui Ștefan de Ugroth, slujitorul palatinului Nicolae de Gara, din cauza participării acestuia la campania organizată sub conducerea palatinului „dincolo de Țara Românească”.

Campania nu a fost cunoscută pînă acum din alte izvoare, contemporane sau mai tirzii. În mod regretabil, concizia documentului nu permite determinarea mai exactă a scopului și a împrejurărilor care au generat acțiunea. Editorul documentului a propus localizarea ei în Țara Românească și a explicat-o prin eventualele dezordini provocate de progresele prozelitismului catolic, culminînd cu crearea celei de-a doua episcopii catolice, cea de Argeș⁶.

Lăsînd deoparte pentru moment dificultatea ridicată în calea acestei identificări geografice de sensul prepoziției din secvența *ultra partes Transalpinas*, aspect pe care reputatul specialist nu l-a luat în considerare, socotim utilă trecerea în revistă, fie și sumară, a evoluției raporturilor Țării Românești cu regatul ungar în a doua jumătate a deceniului al optulea, întrucît ele nu puteau să nu fie implicate într-o acțiune a regelui întreprinsă fie împotriva, fie dincolo de hotarele Țării Românești.

Cursul acestor raporturi a fost imprimat de consecințele marilor conflicte militare din anii 1375—1377. Campania din vara anului 1375, organizată de Ludovic împotriva Țării Românești, nu s-a încheiat cu rezultatele scontate. Statul muntean nu a putut fi readus sub domina-

⁴ Ch. I. Brătianu, *L'expédition de Louis Ier de Hongrie contre le prince de Valachie Radu Ier Basarab en 1377*, în RHSEE, II, 1925, p. 73—82; idem, *Les rois de Hongrie et les Principautés Romaines au XIV siècle*, în BSHAR, XLVIII, 1947, p. 26—29; Papacostea, *Geneza*, p. 58—65 și 113—124.

⁵ Kumorovitz L. Bernát, *I. Lajos királyunk 1375. évi Havasalföldi hadjárása (és „török”) háborúja*, în „Századok”, 117, 1983, nr. 5, p. 978. Articolul ne-a fost semnalat de Șerban Papacostea căruia îi mulțumim și pe această cale pentru întregul sprijin acordat.

⁶ *Ibidem*, p. 971.

ția angevină, doar Severinul fiind recucerit în urma unor lupte aprige ale căror zvîcniri nu se stinseseră pe de-a întregul nici spre sfîrșitul anului. Recuperarea banatului de Severin a fost totuși realizată, căci la 25 ianuarie 1376 în funcția de ban îl găsim pe Ioan Treutel⁷.

Situația s-a agravat în anii următori, regatul ungar fiind amenințat de o ridicare generală la luptă a statelor care făceau parte din construcția politică angevină. Amenințat simultan în Halici și Polonia, în Țara Românească și la Vidin, Ludovic a reușit să-și salveze pozițiile cu prețul unui uriaș efort militar. În 1377, obținînd o victorie dublă, în nord împotriva lituanienilor, iar în sud împotriva unei coaliții din care n-a lipsit nici domnul Țării Românești, regele și-a asigurat autoritatea în răsărit, putîndu-se angaja cu toate forțele în războiul purtat împotriva Venetiei⁸.

Țara Românească nu a revenit însă imediat nici de data aceasta în orbita hegemoniei angevine: la 19 noiembrie 1377, regele își exprima doar speranța că ea va ajunge în mîinile sale⁹.

Reconcilierea cu regatul ungar s-a produs în anii următori sub presiunea exercitată de Ludovic, dar foarte probabil și datorită modificărilor intervenite în conjunctura politică internațională. Evoluția războiului Chioggiei (1376—1381) dintre Venetia și alianța genovezo-ungară în defavoarea celei dintîi, aliată a Țării Românești dacă acordăm crezare unui izvor italian¹⁰, precum și restaurarea dominației angevine în Moldova, au fost de natură să-l determine pe Radu I să revină la legătura cu regatul ungar¹¹.

Documentația existentă nu îngăduie reconstituirea exactă a conținutului și a limitelor acestei reconcilieri, presupunem însă că ea a îmbrăcat forma unui compromis, domnul român evitînd, ca și înaintașii săi, concesiile definitive care l-ar fi lipsit de posibilitatea de acțiune în condiții favorabile.

O serie de indicii, mai ales din domeniul politicii religioase, certifică noua orientare politică a lui Radu I. Seria lor este deschisă de actul din iunie 1379 prin care papa Urban VI permitea minorităților din vicariatul Bosniei să întemeieze noi mănăstiri în Serbia și în Țara Românească¹². Urmează apoi numirea unor inchișitori în Țara Românească și Moldova la 1 aprilie 1381¹³. În sfîrșit, crearea episcopiei catolice de Argeș, subordonată arhiepiscopiei de Kalocsa, la 9 mai 1381¹⁴.

⁷ *Ibidem*, p. 921; autorul citează două documente inedite, necunoscute pînă acum de istoricii noștri, care-l atestă pe Ioan Treutel în demnitatea de ban al Severinului la 25 ianuarie și 8 martie 1376. Numirea sa încă în anul precedent, presupusă doar pînă acum, își dobindește astfel cuvenitul suport documentar.

⁸ Papacostea, *Geneza*, p. 58—65 și 113—124.

⁹ *DRH*, D. I., p. 110—112.

¹⁰ Gh. I. Brătianu, *L'expédition*, p. 81.

¹¹ Idem, *Marea Neagră*, București, 1988, II, p. 191—194; M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, Paris, 1977, I, p. 90—91; Papacostea, *Geneza*, p. 249—252.

¹² Hurmuzaki, *Documente*, I/2, p. 268—269.

¹³ Papacostea, *Geneza*, p. 63.

¹⁴ „Dominus noster dominus Urbanus papa VI. VII. Id. Maii anno quarto crexit locum de Argos in Walachia maiori in civitatem et constituit ecclesiam cathedralam, cui praefecit in episcopum fratrem Nicolaum Antonii ordinis praedicatorum et vocatur ecclesia Argensis in provincia Colocensi”, *Der Liber Cancellarie Apostolicae vom Jahre 1380 und der Stilus palatii abbreviatus Der Dietrichs von Nieheim*, ed. G. Erler, Leipzig, 1888, p. 25—26.

Toate aceste acțiuni implică sprijinul autorității politice angevine, înzestrată cu misiunea cruciată în Balcani, misiune ce îngloba și unirea cu Roma a populațiilor ortodoxe. Menținerea doar a acestei categorii de informații referitoare la relațiile Țării Românești cu regatul ungar nu prezintă nimic insolit dacă avem în vedere raritatea izvoarelor medievale păstrate și organizarea mai evoluată a cancelariei pontificale.

Succesele din planul confesional ale regatului, în special înființarea unei episcopii în chiar reședința domnească, nu se pot concepe fără acordul domnului român, cu toate că pătrunderea catolicismului nu putea să nu fie privită cu rezerve, dat fiind substratul politic al fenomenului religios.

Bucurându-se de asistența puterii regale, convertirea populației ortodoxe de către ordinul minorităților a luat proporții nemaiîntâlnite. Potrivit datelor furnizate de călugării înșiși, 400.000 de „schismatici” au fost aduși la unitatea cu biserica occidentală în cursul unui singur an¹⁵. Cifra este exagerată, dar are totuși calitatea de a sugera amploarea deosebită a acțiunii.

Metodele violente de convertire folosite de minorități, mai bine cunoscute acum, prin introducerea în circuitul istoriografiei românești a scrierilor aceluia care a condus timp de patru decenii destinele vicariatului Bosniei, Bartolomeu de Alverna, s-au lovit de rezistența populației românești, mai ales de cea a clerului ortodox. Despre acțiuni de mari proporții, care să fi necesitat intervenția armatei regale, nu avem însă nici o informație, nici la Bartolomeu de Alverna și nici în vreo altă sursă.

Menținerea relațiilor dintre Țara Românească și regatul angevin este atestată de documentul dat la 1 martie 1382 în Cîmpulung de către Grigore, episcopul de Severin și al Țării Românești, în care se consensuează ridicarea la rangul de subdiacon a unui călugăr al mănăstirii¹⁷. Prezența la Cîmpulung și îndeplinirea unor obligații ce țineau de calitatea de episcop nu ar fi fost posibile într-o stare de conflict, generat înainte de toate de motive religioase, între cele două state.

Nici în raporturile comerciale nu se înregistrează vreo îngrădire după cum ne lasă documentele să înțelegem. Dimpotrivă, la 14 martie 1382, Ludovic de Anjou întărește Sibiului dreptul de depozit în comerțul desfășurat cu Țara Românească¹⁸.

În sfârșit, ipoteza localizării campaniei în Țara Românească se leagă strâns de datarea întemeierii episcopiei Argeșului în anul 1382 și nu în anul 1381. Datarea, acceptată de B. L. Kumorovitz¹⁹, se sprijină însă pe o coniectură, nesustinută de vreun document. Ea reprezintă de fapt o simplă presupunere făcută încă de J. Karácsonyi²⁰ care urmărea să elimine contradicția dintre titlul de „episcop al Severinului și al Țării Românești” al lui Grigore din documentul amintit mai sus și anul con-

¹⁵ Papacostea, *Geneza*, p. 91.

¹⁶ *Ibidem*, p. 90—96.

¹⁷ *DRH*, D, I, p. 112—113.

¹⁸ *Ibidem*, p. 113—114.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 971.

²⁰ J. Karácsonyi, *Az Argyasi (Argesi, Ardisi) püspökség*, Budapesta, 1905, p. 5—6; cf. și C. Auner, *Episcopia catolică a Argeșului*, în „*Revista Catolică*”, 1914, 3, p. 439.

semnat de cancelaria pontificală pentru începuturile diocesei argeșene (1381).

Dincolo de toate aceste obiecții, este momentul să revenim asupra elementului cuprins chiar în documentul pe care-l prezentăm și care se opune indicării Țării Românești drept țintă a expediției conduse de palatin.

Interpretarea în sensul avansat de editor a informației s-ar putea accepta numai în condițiile echivalării prepoziției *ultra* cu *ad*, *in* etc., folosite în documentele vremii, sens pe care nu-l atestă însă nici un dicționar. În construcții identice sau asemănătoare, prepoziția *ultra* se întâlnește, după știința noastră, doar în două documente dar în ambele cazuri este rezultatul unei greșeli sau intervenții ulterioare²¹.

Rezervele exprimate ne obligă să luăm în considerare și posibilitatea organizării campaniei în direcția indicată de document : „dincolo de Țara Românească”.

La sud de Dunăre, interesele regatului ne-ar îndrepta atenția spre statul bulgar de la Vidin, important atât din punct de vedere politico-militar, prin rolul său de cap de pod în acțiunile balcanice ale regatului ungar, cât și din punct de vedere economic, ca segment al drumului comercial care lega Marea Adriatică de Ungaria, fie prin Orșova și Timișoara, fie prin Țara Românească și Sibiu. Izvoarele păstrează însă aceeași regretabilă tăcere cu privire la raporturile dintre țaratul de Vidin și Ludovic de Anjou după evenimentele, nici ele prea clare, din anul 1377²².

O acțiune de cruciată antiotomană este și ea puțin probabilă, pentru că ea ar fi trebuit să se reflecte în demersurile pe care regele obișnuia să le întreprindă pe lângă scaunul papal în asemenea cazuri.

Analiza situației politice din regiunea Strimtorilor și a bazinului pontic relevă o neașteptată, dar posibilă, punte de legătură între acțiunea militară angevină din 1382 și despotatul lui Dobrotici.

După cum este cunoscut, în primăvara anului 1382 sosea la Genova vestea deteriorării situației politice din regiunile Romaniei și ale Mării Negre datorită instabilității politice de la Constantinopol și a războiului în curs de desfășurare dintre coloniile genoveze și Dobrotici²³. Amindouă seriile de evenimente constituiau grave primejdii pentru aplicarea în condiții favorabile a clauzelor tratatului de pace de la Torino (8 august 1381) prin care, deși nu se reușise eliminarea Veneției din comerțul pontic, se asigurase preponderența genoveză pe țărmurile nord și

²¹ DRH, D, I., p. 184 și 247. Documentul din 1410 are multe ștersături, răzături și îngroșări de litere, iar cuvântul *Transalpinas* (scris cu *ss*!) a fost îndreptat din *Transiluanas*; vezi V. Pervain *Din relațiile Țării Românești cu Ungaria la sfârșitul veacului al XIV-lea*, în *AIHAC*, XVIII, 1979, p. 102–103, nota 67. În documentul din 1427, construcția *ultra dictas Transalpes* este greșită și se explică probabil prin intenția continuării acțiunii despre care este vorba și la sud de Dunăre.

²² Informația cronicarului Ioan arhidiacon de Tîrnave potrivit căreia țarul bulgar și-ar fi păstrat fidelitatea față de rege nu prezintă garanție dacă ar fi numai s-o comparăm cu cea similară referitoare la Nicolae Alexandru (Schwandtner, *SRH*, I., p. 174 și 191).

²³ J. W. Barker, *Miscellaneous Genoese Documents on the Levant World of the Late Fourteenth and the Early Fifteenth Century*, în „*Etudes byzantines*”, 46, 1979, 1–2, p. 55.

vest-pontice²⁴. Ireductibila rivalitate veneto-genoveză în Mediterana Orientală și în Marea Neagră a polarizat în jurul ei aproape toate statele din zonă, printre ele aflându-se atît regatul ungar, ca principal aliat al genovezilor, cît și statul dobrogean, în conflict neîntrerupt cu coloniile genoveze încă de la începutul deceniului al șaptelea al secolului²⁵.

Rolul lui Dobrotici în evenimentele politice și militare care au precedat ca și în cele care au urmat după ultima mare confruntare dintre republicile italiene, cel de-al treilea război al Strîmtorilor, numit și războiul Chioggiei sau războiul de la Tenedos (1376—1381), a fost sesizat încă de la începutul secolului de către Nicolae Iorga²⁶, cercetările lui Gh. I. Brătianu fiind acelea care au restituit anvergura pontică a politicii despotului dobrogean²⁷. Publicarea unor documente noi în ultimele decenii a permis redeschiderea discuției cu importante posibilități de nuanțare a aprecierilor²⁸.

Implicarea lui Dobrotici în lupta pentru sferele de influență comercială din Marea Neagră și de la Dunărea de Jos dobindește o nouă dimensiune prin punerea în legătură a campaniei conduse de palatinul Nicolae de Gara cu războiul dintre coloniile genoveze și statul dobrogean.

Coordonatele principale ale politicii despotului au fost dictate pe de o parte de conjunctura politică și economică nouă, creată în regiune după cel de-al doilea război al Strîmtorilor (1350—1355), iar pe de altă parte de pierderea importantelor porturi de la Mesembria și Anchialos, cucerite mai întîi de țarul bulgar din Tirnovo, iar din 1367 de Amedeu de Savoia în contul împăratului bizantin²⁹.

În privința primului factor, conjunctura politico-economică, determinante au fost acțiunile Genovei care, neputînd opri pătrunderea venețiană în bazinul pontic, a continuat operația de subordonare a principalelor puncte strategice și comerciale de pe litoralul nord-pontic (Cembalo, Soldaia, Lerici) și de la gurile Dunării (Chilia și Licostomo) pentru a contracara în acest fel concurența venețiană³⁰.

În conflictul cu Veneția aliatul natural al Republicii ligure s-a dovedit a fi regatul angevin, adversar consecvent al venețienilor atît în Dalmația cît și la Marea Neagră. Ocuparea coastei dalmate (1358) și privilegiul comercial acordat negustorilor brașoveni în comerțul cu regiunea gurilor Dunării, au asigurat regatului ungar dubla deschidere la mare și implicit participarea la schimbul de mărfuri dintre Orient și Europa Centrală și Apuseană aducător de mari venituri. Menținerea controlului asupra celor două drumuri comerciale a devenit o constantă nelipsită a politicii externe a regatului³¹.

²⁴ *Liber iurium reipublicae Genuensis*, t. II., Augusta Taurinorum, 1857, în: *Monumenta Historiae Patriae*, IX, col. 859—906.

²⁵ V. Eskenasy, *Din istoria litoralului vest-pontic: Dobrotici și relațiile sale cu Genova*, în *RdI*, 34, 1981, 11, p. 2047 — 2063; Sergiu Iosipescu, *Balica, Dobrotiță, Ioancu*, București, 1985, p. 118—140.

²⁶ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, I, București, 1914.

²⁷ Gh. I. Brătianu, *Marea Neagră*, II, p. 190—191.

²⁸ v. notele 23 și 25.

²⁹ S. Papacostea, „*Quod non iretur ad Tanam*”, un aspect fundamental de la politique génoise dans la Mer Noire au XIVe siècle, în *RESEE*, XVII, 1979, p. 201—217; Eskenasy, op. cit., p. 2049.

³⁰ Papacostea, *Geneza*, p. 251.

³¹ *Ibidem*, p. 154—156 și 251—252.

Colaborarea politico-militară și economică a regatului angevin cu Genova a afectat nu numai interesele Veneției, dar și pe cele ale lui Dobrotici.

Prezența activă genoveză la gurile Dunării, ocuparea Vidinului de către Ludovic de Anjou în 1365 și organizarea banatului Bulgariei precum și reînnoirea privilegiului comercial pentru negustorii brașoveni (1368)³², l-au obligat pe despotul dobrogean să sprijine intervenția domnului Țării Românești la Vidin, fiind unul din garanții reînălțării lui Stracimir pe tronul țaratului, și să declanșeze războiul cu coloniile genoveze după 1370³³.

Evoluția conflictului cu genovezii, de la simple acțiuni de piraterie din deceniul anterior³⁴, la un adevărat război naval care a culminat cu capturarea galerei ce asigura paza insulei Licostomo, în septembrie 1373³⁵, atestă intenția lui Dobrotici de a obține controlul asupra convoaanelor de la gurile Dunării³⁶.

Cursul evenimentelor a fost deviat în anii următori de tentativele lui Dobrotici de a-și impune ginerele pe tronul imperial din Trapezunt și mai ales de izbucnirea războiului Chioggie în 1376³⁷. Chiar dacă nu s-a stins în întregime, conflictul dintre Dobrotici și genovezi nu mai este înregistrat de izvoarele istorice.

În timpul războiului cu Veneția, convergența intereselor genoveze cu cele ale regatului ungar a favorizat lărgirea colaborării lor pe toate planurile. Acțiunile diplomatice și economice, cu funcție în primul rând antivenetiană, au avut consecințe deosebit de importante și pentru zona bazinului pontic, deci și pentru statul dobrogean.

La 16 februarie 1378 se încheia tratatul dintre Genova și regatul angevin, ambele părți angajându-se la o cooperare militară strinsă pe timp de patru ani³⁸. Regele se obliga să lupte împotriva Veneției și a tuturor dușmanilor Genevei pe care-i avea în Italia. Referitor la Dobrogea, plină de consecințe putea deveni clauza care prevedea ca Ludovic să-i socotească drept inamici pe toți adversarii genovezilor din jurul regatului său.

Tratatul a fost urmat de privilegiul comercial din 24 iunie 1379³⁹, dat de rege negustorilor genovezi, prin care le acorda libertatea comerțului, cu scutiri de vămi mai mult decât generoase, circulând „pe apa Dunării și pe uscat, venind de la Orșova spre Timișoara pînă la

³² M. Holban, *op. cit.*, p. 172—175; Iosipescu, *op. cit.*, p. 120—121; Papacoste, *Geneza*, p. 156—157.

³³ *Ibidem*; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2050—2051.

³⁴ M. Balard, *Gênes et l'Outre-Mer, II. Actes de Kilja du notaire Antonio da Ponzò, 1360, Paris — La Haye, New-York, 1980*, p. 161—164; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2049—2050; Iosipescu, *op. cit.*, p. 105.

³⁵ S. Raiteri, *Atti rogati a Licostomo da Domenico da Carignano (1373) e Oberto Grassi da Voltri (1383—1384)*, în vol. G. Balbi—S. Raiteri, *Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV)*, Genova, 1973, p. 207; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2051—2052; Iosipescu, *op. cit.*, p. 128.

³⁶ M. M. Alexandrescu—Dersca Bulgaru, *Formarea despotatului lui Dobrotici*, în „Peuce”, IV, Tulcea, 1975, p. 244; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2051.

³⁷ *Ibidem*, p. 2053—2055.

³⁸ L. Casati, *La guerra di Chioggia e la pace di Torino*, Florența, 1866, p. 17—19.

³⁹ *Liber iurium reipublicae Genuensis*, II., col. 854—858; DIR, C, sec. XIV, vol. IV, p. 486 (sub dată 1349).

Buda și de asemenea din regatul nostru al Dalmației, atât pe marea noastră cât și pe drumul Zarei...⁴⁰

Cooperarea genovezo-ungară a avut urmări aproape fatale pentru Veneția, asediată naval și terestru, însăși poziția ei de mare putere maritimă și politică în Mediterană fiind pusă sub semnul întrebării. Printr-un ultim efort, ea a reușit să-și salveze interesele fundamentale, dar pacea de la Torino îi interzicea folosirea coloniei Tana timp de doi ani de la încheierea tratatului și consfințea stăpânirea angevină asupra Dalmației⁴¹. Genovezii își consolidau monopolul comercial în zona gurilor Dunării și în Crimeea, obligînd Veneția să-și caute noi centre în bazinul pontic.

Din această perspectivă, redeschiderea conflictului dintre genovezi și Dobrotici se înscrie în ansamblul acțiunilor generate de restructurările sferelor de influență comercială în urma tratatului de la Torino.

Amploarea confruntărilor este sugerată atât de atenția deosebită cu care autoritățile din metropolă au tratat chestiunea, cât și de importanța subvenției militare acordată de Caffa coloniei Licostomo. Subvenția a fost suportată de negustori prin instituirea unei taxe de 3 % pe comerțul dintre cele două colonii genoveze⁴².

În seria acțiunilor întreprinse de genovezi pentru promovarea intereselor lor pe litoralul vest-pontic s-a înscris probabil și recurgerea la sprijinul militar al regatului angevin. Dacă presupunerea este corectă, angajarea concomitentă a despotului dobrogean pe două fronturi, pe uscat și pe mare, reprezenta în concepția tactică genoveză un factor care putea deveni decisiv în neutralizarea tenacelui adversar. Funcționarea ireproșabilă a alianței din 1378 putea îndreptăți speranțele Genovei că apelul ei nu va rămîne fără răspuns. Solicitundinea regatului ungar se explică însă, dincolo de constrîngerea tratatelor, în primul rînd prin interesele comerciale care îl legau de regiunea gurilor Dunării și a Mării Negre. Siguranța drumului comercial care făcea legătura între Marea Neagră și Ungaria, prin intermediul coloniilor de la vîrsarea Dunării și a „drumului Brăilei“, constituia o necesitate și a devenit piesa centrală a politicii comerciale de mare anvergură promovată de către Ludovic de Anjou⁴³. Situația încordată din bazinul pontic, creată prin acțiunile lui Dobrotici, prejudicia și interesele regatului.

Încă din martie 1381 se înregistrează intense contacte între Ludovic și coloniile genoveze Caffa și Licostomo, în legătură cu tratativele care au precedat încheierea păcii de la Torino în vara aceluiași an⁴⁴. Activitatea se menține însă la mare intensitate și în anul următor, mai mulți mesageri trecînd prin Buda în drumul lor spre Caffa⁴⁵.

Fără s-o putem dovedi, presupunem că aceste schimburi de scrisori vizau și problema războiului cu Dobrotici și atitudinea pe care urma să o adopte regele față de conflict.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ Vezi nota 24 și Papacostea, *Geneza*, p. 155.

⁴² Balard, *La Romanie Génoise*, p. 409; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2058—2059.

⁴³ Papacostea, *Geneza*, p. 154—155.

⁴⁴ N. Iorga, *Notes et extraits*, I, p. 12—13; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2058.

⁴⁵ Balard, *Les Génois dans l'ouest de la Mer Noire au XIVe siècle*, in „Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest, 1971“, București, 1975, p. 31.

Asupra rezultatelor campaniei nu sîntem informați, dar desfășurarea de evenimente din anii următori pare să indice o nereușită. La 8 iunie 1383, în Senatul venețian produsese mare îngrijorare vestea instituirii blocadei teritoriilor controlate de Dobrotici de către genovezii din Pera⁴⁶. *Devetum*-ul instituit „împotriva oricărei persoane și neam care merge spre părțile lui Dobrotici”, atestă implicit că acțiunea conjugată ungaro-genoveză din anul precedent a constituit un eșec, genovezii fiind obligați să recurgă la o măsură drastică, de natură să dea naștere la noi tensiuni cu Veneția care se vedea păgubită în comerțul pe care îl desfășura în porturile din Marea Neagră⁴⁷. Războiul a continuat și după moartea lui Dobrotici, pacea cu genovezii fiind res-tabilită abia sub urmașul său Ivanco în anul 1387⁴⁸.

La capătul acestor considerații, în locul obișnuitelor concluzii care să constituie adevăruri cîștigate pentru știința istoriei, subliniem încă o dată imposibilitatea găsirii unei soluții sigure pentru localizarea acțiunii palatinului ungar. Stadiul actual al cercetării a permis doar prezentarea soluțiilor posibile, opțiunea în favoarea despotatului dobrogean reflectînd, în ultimă instanță, situația privilegiată a documentației pentru această zonă. Valabilitatea opțiunii noastre este însă relativizată de acceptarea, ca unic contraargument, a tăcerii izvoarelor în cazul celorlalte regiuni.

Cu toate acestea, se impune totuși constatarea potrivit căreia expediția angevină din 1382 atestată de noul document, prin însăși existența ei, justifică efortul investigării, cercetărilor viitoare rămînîndu-le sarcina de a aduce precizările necesare și de a utiliza informația în modul cuvenit.

ANEXĂ

1382 iulie 11, Zvolen.

Nos Lodovicus dei gratia rex Hungarie, Polonie, Dalmatie etc(ete-ra) vobis fidelibus nostris magnificis viris palatino et iudici curie nostre, vestrasque vices in iudicatu gerentibus, aliis etiam cunctis regni nostri iudicibus et iustitiariis, ecclesiasticis videlicet et secularibus, quibus presentes ostenduntur, damus in mandatis, quatenus omnes et singulas causas Laurentii filii Stephani de Ugrolth (Ugrolch?), familiaris magnifici viri Nicolai de Gara, fidelis nostri palatini, necnon Lazari filii Stephani de Ebedech ac Jacobi filii Ladizlai de Barabcha in quiuslibet terminis coram vobis habitas vel habendas, eo quod idem Laurentius filii Stephani cum eodem palatino domino suo ad presentem exercitum nostrum ultra partes Transalpinas proficiscituratur (!) pre-

⁴⁶ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, I, p. 1066—1067; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2059; Iosipescu, *op. cit.*, p. 139.

⁴⁷ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră*, I, p. 1066, nr. XIII.

⁴⁸ M. Balard, *La Romanie Génoise*, p. 460; Eskenasy, *op. cit.*, p. 2061; Iosipescu, *op. cit.*, p. 151—153.

dicti autem Lazarus filius Stephani et Iacobus filius Ladizlai, quorum procurator, gubernator et tutor idem Laurentius filius Stephani existit, propter inennitatem ipsorum absque presentialitate Laurentii filii Stephani in causis eorum, prout dicit, commode respondere non valent, ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturâs debeatis prorogare.

Datum Zoly, feria sexta proxima ante festum beate Margarethe virginis et martiris, anno domini millesimo CCC^{mo} LXXX^{mo} secundo.

MODL. 62534

B.L. Kumorovitz, *loc. cit.*, p. 978.

ÎN TRE UNGARIA ȘI POLONIA : O POLITICĂ DE ECHILIBRU (1396 — 1444)

În ultimii ani ai secolului XIV, raporturile Moldovei cu Polonia au evoluat în cadrul juridic creat de actul de omagiu al domnului moldav Ștefan I, redactat la Suceava, la 6 ianuarie 1395. Lipsa unor informații precise împiedică, însă, surprinderea și analizarea lor într-o manieră care să creeze o imagine clară a acelui segment din întregul raporturilor internaționale ale acestei țări românești. Se poate, totuși, admite că Moldova devenise pentru Coroana polonă un auxiliar prețios în eforturile sale de a fructifica perspectivele deschise de acceptarea de către Vlad I, domnul Țării Românești, a suzeranității Poloniei, în temeiul actului de vasalitate, datat Argeș, 28 mai 1396. Prin urmare, se presupune că aceasta ar fi putut să fi fost misiunea cu care Spytko de Melsztyn, voievodul Podoliei, a fost însărcinat pe lângă domnul Moldovei, Ștefan I. Căci, evenimentele declanșate în Țara Românească, după lupta de la Nicopole, din 26 septembrie 1396, puneau sub un grav semn de întrebare interesele poloneze de la Dunărea de Jos. Demersurile sale, care, în acest caz, nu puteau viza decât antrenarea domnului moldav într-o acțiune politică, diplomatică sau militară în direcția redresării situației, din acea zonă, în favoarea Coroanei polone, au demarat, însă, prea târziu. La data când domnul îi elibera salvconductul, adică la începutul lunii ianuarie 1397, soarta lui Vlad I fusese pecetluită. Părăsit de o parte a partizanilor săi, atacat de oștile lui Mircea și forțat să se adăpostească în cetatea Dîmbovița, la asediul căreia au participat și oști transilvănene, sub comanda voievodului Știber, el a fost silit să se predea, după care a fost dus în captivitate în Transilvania.

Reinstalarea lui Mircea cel Bătrîn la conducerea țării nu putea, firește, să-l lase indiferent pe Ștefan I, dat fiind rolul activ pe care îl avusese în sprijinirea lui Vlad I. Cu atât mai mult, cu cât, tocmai în acea perioadă, în Moldova se manifestau semnele unei crize politice interne. Această stare de lucruri a putut fi alimentată de Mircea și de Sigismund de Luxemburg, învinsul de la Ghindăoani al domnului moldav, înfrângere care punea capăt expediției întreprinse de regele ungar în Moldova, în lunile ianuarie-februarie 1395 ; în orice caz, ea putea fi folosită pentru a scoate țara de sub controlul statului polono-lituanian. De altfel, se pare că nici Mircea și nici Sigismund nu erau străini de gruparea boierească care se constituise, deja, în jurul celor doi fii ai lui Roman I, Alexandru și Bogdan, cu o vădită orientare politică spre Ungaria și Țara Românească. Or, soluția pentru care au optat cercurile conducătoare de la Cracovia a fost cea a consolidării domniei lui Ștefan I, prin asocierea la tron a unei persoane ce putea oferi garanția

apărării în Moldova, cel puțin, a intereselor feudalității polone. Faptul că, într-un document din 18 aprilie 1397, emis, deci, la scurt timp după vizita din Moldova a lui Spytko de Melsztyn, este menționat, în această calitate, Iuga Giurgevici a condus la concluzia că el și-a datorat ascensiunea tocmai intervențiilor în favoarea sa ale marelui dregător polon. În schimb, formula aceasta nu a fost găsită la fel de fericită și de Ștefan I. După cum se știe, regele polon nu se grăbise să dea curs obligațiilor ce-i reveneau în spiritul actului din 6 ianuarie 1395. Atitudinea adoptată cu prilejul campaniei ungare din Moldova, din lunile ianuarie-februarie 1395, lăsase să se înțeleagă că domnul moldav putea să fie obligat să se descurce singur și în alte împrejurări, la fel, dacă nu, chiar, mai critice. Prin urmare, instalarea lui Iuga Giurgevici la conducerea nemijlocită a țării putea stingheri, în mare măsură, întreprinderea unor acțiuni ce nu ar fi corespuns intereselor, de moment sau de perspectivă, ale Coroanei polone, dar le-ar fi avut în vedere pe cele moldave. Prin urmare, pentru a-i limita puterea, Ștefan I și-a mai asociat un domn, în persoana fratelui său Mihail, care nu s-a dovedit a fi fost, însă, capabil să îndeplinească o asemenea misiune.

Asocierea lui Iuga Giurgevici nu a fost agreată nici de o mare parte a boierimii moldovenesti, partizana celor doi fii ai lui Roman I, avînd, deci, o altă orientare politică pe plan extern, decît cea a domnului titular și a asociatului său inițial. Prin urmare, pentru a se evita o convulsie internă, a fost sporit numărul asociaților la domnie, prin alăturarea lui Alexandru și Bogdan. Cei din urmă, se pare, însă, că au fost impuși, ca atare, de Mircea cel Bătrîn, caz în care el a avut în vedere tocmai posibilitatea slăbirii treptate a pozițiilor deținute de Polonia în țară. În orice caz, intervenția domnului muntean — dacă poate fi certificată — dovedește că, încă de atunci, începuse să evalueze efectele negative asupra continuării luptei antiotomane ale politicii de defensivă, incoerentă și aceasta, adoptată de Sigismund de Luxemburg. Un indiciu clar în acest sens îl oferă intervenția sa, din 7 martie 1399, pel îngă regele maghiar, pentru a-i acorda sprijinul necesar reclamat de iminența unui atac otoman. Or, cu acel prilej, domnul l-a avertizat pe Sigismund de Luxemburg, după cum se știe, ce-i drept, în termeni foarte diplomatici, că, în caz contrar, ar fi fost obligat să-și revizuiască politica externă, aluzie prin care s-a înțeles posibilitatea unei concilieri cu sultanul. Ofensiva lui Timur Lenk în Anatolia a îndepărtat pericolul, ceea ce nu însemna, totuși, și dispariția lui. Rămînerea Moldovei sub controlul statului polono-lituanian putea înlesni lui Baiazid I joncțiunea forțelor sale cu cele ale lui Tokhtamîș, în zona gurilor Dunării, fapt ce ar fi agravat, în mod considerabil, situația Țării Românești în raporturile sale cu Imperiul otoman. Se impunea, așadar, cu stringență, scoaterea Moldovei de sub influența statului polono-lituanian, obiectiv pe care l-a realizat, prin sprijinirea ascensiunii la domnie a lui Alexandru cel Bun, concurat de Iuga, reprezentantul intereselor polone. Ca urmare, Mircea cel Bătrîn nu numai că și-a consolidat poziția la gurile Dunării, dar a avut și posibilitatea de a relua ofensiva împotriva otomanilor, în contextul celeilalte, desfășurate de Timur Lenk în Anatolia.

Mutația politică din Moldova nu a rămas fără ecou în rîndurile cercurilor conducătoare polono-lituaniene. Acestea au căutat și au găsit un alt pretendent la tronul Moldovei, în persoana lui Ivașcu, fiul lui Petru I, ce se refugiase în Polonia, după moartea tatălui său. În schimbul

încăunării, el s-a declarat vasal al lui Wladyslaw Jagiello și al lui Vitold, marele duce al Lituaniei, la 19 decembrie 1400¹. Între timp, Vitold încercase să provoace o intervenție în Țara Românească a unor pribegi munteni, partizani ai lui Vlad I, refugiați în Transilvania, pentru a nu-i permite lui Mircea să intervină în sprijinul lui Alexandru cel Bun, ce urma a fi atacat de oști polono-lituaniene, cu scopul de a-l înlocui cu Ivașcu. Tentativa, ce pare a fi avut loc în prima parte a anului 1401, a eșuat, deoarece forța politică a țării a preferat colaborarea cu domnul aflat, deja, în scaun. Wladyslaw și Vitold nu au mai reluat-o, însă, datorită noii complicații create de revolta cneazului Podoliei, Swidrygiello. La rîndul său, Alexandru s-a arătat conciliant, acceptînd confirmarea în funcție a episcopului armean Ohanes, recomandat și susținut de Vitold². Mai mult chiar, domnul Moldovei, interesat direct în consolidarea bunelor raporturi cu statul polono-lituanian, ca mijloc de descurajare a oricăror încercări viitoare de atac din partea pretendenților adăpostiți acolo, a reluat raporturile de vasalitate-suzeranitate cu Coroana polonă. Actul din 12 martie 1402, prin care domnul se recunoștea vasalul regelui, nu restabilea, totuși, *suzeranitatea restrictivă*, așa cum fusese impusă lui Ștefan I, la 6 ianuarie 1395. Din contra, ea deschidea calea reasezării raporturilor moldo-polone, în *cadrul juridic al suzeranității protectoare*. Deoarece, din clauzele celui alt tip de suzeranitate, înscrise în actul din anul 1395, cel din anul 1402 mai reținea, doar, obligația domnului de a nu avea decît un singur suzeran, adică pe Wladyslaw Jagiello și Coroana polonă³. O obligație ce a putut fi acceptată cu ușurință de către Alexandru, de vreme ce Sigismund de Luxemburg, cel vizat în mod direct de acea prevedere, oricum nu mai era în măsură să ofere Moldovei sau Țării Românești o altă alternativă în domeniul alianțelor externe, din cauza noilor tulburări interne, declanșate de nemulțumirea nobilimii ungare și a implicării sale tot mai profunde în problemele Europei centrale. Prin urmare, este de presupus că tocmai azeastă realitate să fi diminuat *valoarea practică* a acelei clauze propriu *suzeranității restrictive*, atît în concepția domnului moldav și, de ce nu, și în aceea a domnului muntean care, date fiind raporturile dintre ei, este greu de crezut că nu a fost la curent cu tratativele anterioare moldo-polone și cu conținutul actului ce le-a finalizat. În sfîrșit, în sprijinul ideii că, în noua postură, Wladyslaw Jagiello era, mai curînd, un *aliat și protector* al lui Alexandru cel Bun poate fi invocată și absența totală din actul omagial a garanției boierilor și, chiar, a mențiunii actului dat de Ștefan I — amintite fiind, semnificativ, doar cele ale lui Petru I și Roman I. Această omitere poate fi, deci, interpretată ca o anulare, *de jure*, a renunțării impuse lui Ștefan la pretențiile teritoriale și financiare ale Moldovei. Cu alte cuvinte, este vorba de revenirea la vechea politică moldovenească, imprimată de Petru I, în care vasalitatea față de noua forță politică de la nord-est se justifica, doar în măsura în care ea îi asigura *protecția* acesteia și nu-i stin-

¹ Actul a fost publicat, cu data greșită de 25 martie 1400, de Mihai Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, vol. II, Iași, p. 619—620; pentru rectificarea ei, în 6 decembrie 1400, vezi C. Cihodaru, *Alexandru cel Bun*, Iași, 1984, p. 69, n. 91.

² DRH, A, I, p. 21.

³ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 621—622.

gherea urmărirea și finalizarea propriilor sale interese. Iar caracterul de *alianță*, turnată în tiparul *suzeranității protectoare*, nu a fost afectat de prestarea personală a omagiului de vasalitate de către Alexandru cel Bun, în Camenița, la 1 august 1404, mai ales că, în noul act, nu și-a găsit loc nici, măcar, clauza ce-l angaja pe domn să renunțe la orice altă alianță externă, indiferent de forma pe care ar fi îmbrăcat-o⁴.

Normalizarea raporturilor Moldovei cu Polonia s-a desfășurat paralel cu reconsiderarea și de către Mircea cel Bătrîn a sistemului său de alianțe externe. Or, cele două fenomene, care s-au condiționat reciproc, au fost determinate, în egală măsură, de evoluția situației interne din Ungaria. Pentru domnul Țării Românești, reînnoirea, la 23 septembrie 1403, mijlocită, firește, de Alexandru cel Bun, a vechii alianțe cu Polonia a constituit și unul din efectele evoluției *problemei otomane*. Or, tocmai acest aspect explică lipsa din noul act, care, de altfel, confirmă prevederile celor anterioare încheiate între cele două părți, a oricăror precizări privind partea împotriva căreia se acordau garanțiile reciproce⁵. Căci, date fiind împrejurările de atunci, aceasta nu putea fi întruchipată decât de Sigismund de Luxemburg. Dar, însăși evoluția *problemei otomane*, intrată pe un nou făgaș, începînd cu anul 1402, reclama din partea domnului muntean sporirea mijloacelor de intervenție în Peninsula Balcanică. Cum experiența anterioară demonstrase că statul polono-lituanian nu putea fi antrenat în această direcție, regele ungar rămînea, *prin comunitatea de interese reale în acest domeniu*, singurul aliat posibil și eficace. De altfel, întîlnirea sa cu monarhul ungar de la Severin, de la sfîrșitul anului 1406, a constituit o nouă inițiativă a domnului român în domeniul coordonării acțiunilor antiotomane. Cu atît mai mult, cu cît grava criză internă ce zguduia imperiul sultanilor oferea condiții favorabile pentru desfășurarea unei largi ofensive împotriva puterii otomane. Planul a fost zădărnicit, însă, și de această dată, din motivele cunoscute (lipsa de interes a Veneției, Genovei, și, chiar, a împăratului bizantin). La rîndul său, deși nu a abandonat, în principiu, planul cruciadei antiotomane, Sigismund I a dat prioritate altor obiective politice urmărite de el în Europa centrală, reușind, după cum se știe, să se încoroneze ca împărat german, în anul 1410.

Schimbarea punctului de greutate în coordonatele politicii externe a lui Sigismund de Luxemburg a avut reflexe similare și în cea a lui Mircea cel Bătrîn. Amploarea angajamentelor sale în *problema otomană* îl putea aduce într-o situație critică, chiar față de regatul Ungariei, de vreme ce monarhul său și, firește, și cercurile conducătoare grupate în jurul acestuia o interpretau ca pe o „trădare” de către domnul muntean a intereselor generale ale creștinătății. În acele împrejurări, consolidarea alianței defensive cu Polonia, ca mijloc de contracarare a unei posibile agresiuni ungare, se impunea de la sine. Ea a fost înlesnită și de evoluția favorabilă a raporturilor româno-polone, în perioada de după anul 1403. În ceea ce-l privește pe domnul Moldovei, cultivarea raporturilor prietenești, firește, în cadrul celor de *suzeranitate protectoare*, cu Polonia, era dictată și de *natura* relațiilor sale cu Sigismund de Luxemburg. Refuzul constant al acestuia din urmă de a recunoaște individualitatea și independența Moldovei față de Coroana ungară, pe care conti-

⁴ *Ibidem*, p. 625—626.

⁵ Hurmuzaki, *Documente* I₂, p. 824.

nua să o considere ca o simplă provincie a acesteia, l-a determinat pe domnul moldav să intervină în luptele interne din Ungaria. Intervenția sa s-a concretizat prin trimiterea unei oștiri în sprijinul puternicului voievod maramureșean Balce ce se ridicase, ca și voievozii Transilvaniei, ce urmăreau extinderea și consolidarea autonomiei interne a provinciei, împotriva lui Sigismund de Luxemburg, în cadrul mării răzcoale declanșată de nobilimea maghiară, în anul 1403. Pentru a pune capăt acelor imixtiuni, Sigismund a fost nevoit să recurgă la sprijinul diplomatic al vechiului său aliat și colaborator, Theodor Koriatovici, refugiat în Ungaria, după înfrângerea suferită în anul 1394. Dacă este posibil ca amintitele acțiuni militare ale domnului moldav, menționate și într-un document regal din 7 decembrie 1406⁶, să fi constituit, în același timp, și o diversiune în favoarea statului polono-lituanian, angajat în războiul cu Ordinul Teuton, sprijinit de Sigismund de Luxemburg, în schimb, colaborarea militară, efectivă, a lui Alexandru cel Bun cu polono-lituanienii este atestată în anul 1406, când a trimis un corp de oaste să lupte alături de cele ale lui Vitold, împotriva moscoviților. Totodată, Alexandru cel Bun a aderat la planul lui Władysław Jagiello de apărare a regelui Cehiei, Václav, împotriva fratelui său, Sigismund de Luxemburg, care urmărea să-i ia tronul.

Încheierea păcii cu teutonii de la Rociaz, din 23 mai 1404, și noua delimitare teritorială între Coroană, adică între Polonia propriu-zisă, și Lituania, în urma căreia Podolia a revenit primei, ceea ce a extins, considerabil, granița ei directă cu Moldova, nu au contribuit, în măsura scontată, și la punerea la adăpost a uniunii polono-lituaniene de noi zguduri. Nemulțumit de situația sa, Świdrygiello, profitând de războiul lituano-moscovit, izbucnit în anul 1406, s-a refugiat la marele cneaz al Moscovei. Cu sprijinul cnezilor ruși ortodocși, el spera să desprindă Lituania din uniunea cu Polonia și să-i redea independența față de aceasta. Situația devenise din nou critică, mai ales că de partea acestora putea fi atras și Alexandru cel Bun, ale cărui legături cu amintirii cnezi ruși erau bine cunoscute cercurilor conducătoare poloneze. De aceea, Władysław Jagiello s-a grăbit să-i solicite domnului moldav reconfirmarea alianței Moldovei cu Coroana polonă. Prin urmare, actul de confirmare a omagiului de la Camenița, din anul 1404, pe care Alexandru l-a dat la Lwów, la 6 octombrie 1407⁷, constituie un argument în plus în susținerea ipotezei mele, potrivit căreia la originea instaurării raporturilor de suzeranitate-vasalitate dintre Polonia și Moldova s-a aflat și interesul celei dintâi de a asigura, și pe această cale, consolidarea uniunii polono-lituaniene, chiar dacă întărirea acelor raporturi, prin intermediul actului amintit, a putut viza și asigurarea, pentru Polonia, a unui sprijin eficace împotriva teutonilor. Un sprijin ce a fost, într-adevăr, acordat nu numai direct, prin participarea, efectivă, a oștilor moldovene, alături de cele polono-lituaniene, la bătălia de la Grunwald, din 15 iulie 1410, ci și indirect. Deoarece, dezastrul suferit de teutoni cu acel prilej s-a datorat și faptului că Sigismund de Luxemburg, aliatul lor, nu a putut interveni, la timp, în sprijinul acestora. Or, se pare că la aceasta a putut contribui și amintita diversiune provocată de oști mol-

⁶ DRH, D, I, p. 181.

⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 628—630.

dovene în Transilvania, ceea ce a împiedicat oștile transilvănene, comandate de voievodul Știber, să lupte, alături de cele maghiare, împreună cu cele cruciate.

Deși favorabilă, în fapt, teutonilor, Sigismund de Luxemburg nu a recunoscut pacea încheiată între cei doi beligeranți la Toruń, la 1 februarie 1411. Din contra, el a intensificat și demersurile pe lângă marele duce lituanian, Vitold, pentru a-l determina să iasă din uniunea cu Polonia și să transforme Lituania într-un regat independent. În acel context, Wladyslaw Jagiello a luat inițiativa reactualizării alianței defensive cu domnii români care, de această dată, trebuia îndreptată, *explicit*, împotriva unui potențial atac din partea regelui maghiar. Ca urmare, avînd în vedere considerentele deja expuse, Mircea cel Bătrîn a înnoit alianța defensivă cu Polonia. Actul din 17 mai 1411, redactat la Giurgiu, repeta, cu mici deosebiri de formă⁸, pe cel din 6 iulie 1391.

Tratatul cu Țara Românească s-au desfășurat în același timp cu cele purtate cu Moldova și s-a presupus că plenipotențiarilor poloni au fost aceiași, în ambele cazuri. Încă o dovadă, deci, a identității de interese ce uneau cele trei țări amenințate de iminența unei agresiuni ungare. De altfel, numai îmbolnăvirea voievodului transilvănean, Știber, a zădărnicit planul regelui Sigismund de a ataca Moldova și a ocupa cetatea Chilia, tocmai în anul 1411, după înfrîngerea oștilor ungare în Polonia. Ca urmare, actul subscris la Roman, la 25 mai 1411, de către Alexandru cel Bun, consacra, *din punct de vedere juridic*, condițiile *alianței defensive* dintre Polonia și Moldova și constituia expresia fidelă a cauzelor care au generat-o. Astfel, pentru prima dată în actele omagiale ale domnilor moldavi față de Coroana polonă, se înscrisă, *în mod expres*, și obligația suzeranului de a-i pune la dispoziție ajutorul necesar, în cazul unei agresiuni străine, în spetă a Ungariei. Mai mult chiar, tot pentru prima dată, respectarea obligațiilor asumate de domnul moldav putea fi pretinsă de regele polon, numai în condițiile în care acesta „*nu ne va face (domnului Moldovei — n. Ven. C.) vreo nedreptate în Țara noastră și în ocina noastră și în toate hotarele mele*“ (s. Ven. C.)⁹. Prin urmare, în *spiritul* documentului în discuție, Polonia recunoștea Moldovei, *de jure*, calitatea de *aliată*, cu drepturi bine precizate, dar plasată sub regimul *suzeranității protectoare*. O formulă ce se circumscria, însă, *direct interpretării juridice a naturii* raporturilor politice dintre cele două țări, determinată, la rîndul ei, de conjunctura politică internațională din Europa est-centrală, în general, și de raportul de forțe din spațiul carpato-danubiano-pontic, marcat de evidenta preponderență a Țării Românești. Pentru că, în *practica politică*, Alexandru cel Bun era considerat ca un prieten al regelui polon și „*domnitor al Țării Moldovei*“ (s. Ven. C.)¹⁰; și nu numai *considerat*, ci și *tratat*, ca atare, de vreme ce Wladyslaw Jagiello a recunoscut integritatea teritorială a Moldovei, *în granițele ei de atunci*, care, cum s-a afirmat, cuprindeau și Țara Șipinților, și și-a luat obligația de a achita, într-un termen bine determinat, adică în doi ani, suma de 1 000 de ruble de „argint frîncesc“, rămasă restantă din datoria contractată la Petru I. În caz de neachitare, la scadența indicată, cetatea Sniatyn, Colomeea și Po-

⁸ DRH, D, I, p. 186—187.

⁹ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 639.

¹⁰ *Ibidem*, p. 641.

cuția trebuiau să intre în stăpînirea Moldovei, pînă la achitarea integrală a datoriei ¹¹.

Forma *juridică de suzeranitate protectoare*, imprimată alianței defensive din 25 mai 1411, a fost, fără îndoială, apărută, în primul rînd, de Coroana polonă, iar motivația aceluia demers trebuie căutată în rivalitatea acesteia cu Ungaria. Deoarece, în condițiile în care regele ungar nu renunțase, împotriva tuturor angajamentelor sale de pe alte fronturi, la pretențiile de suzeranitate ale Coroanei, ce o reprezenta, asupra Moldovei, se perpetua și pericolul substituirii ei celei polone. De altfel, importanța pe care o avea această țară în raporturile dintre cele două regate a fost confirmată de faptul că ea a constituit una din problemele esențiale ce a polarizat tratativele polono-ungare din lunile martie—noiembrie 1411. Impasul în care se ajunsese, din cauza refuzului categoric al celor două părți de a renunța la pretențiile de suzeranitate în zona est-carpatică, a fost atît de grav, încît le-a adus pe punctul de a declanșa un nou conflict militar între ele. Evoluția nefavorabilă pentru Ungaria a războiului cu Veneția, precum și apropierea realizată de regele polon cu ducele Ernest de Habsburg al Austriei l-au determinat pe Sigismund de Luxemburg să fie mai conciliant și în problema moldavă, pentru a nu fi silit să poarte un război pe două fronturi. Iar formula la care s-a ajuns a fost una ce putea deschide calea către instituirea asupra acestei țări a regimului *suzeranității colective*, în cadrul căreia *beneficiarul de fapt* ar fi fost regele ungar. Pentru că, dacă Sigismund recunoștea suzeranitatea omologului său polon asupra Moldovei, în schimb își asigura colaborarea *militară efectivă* a domnului moldav, atunci cînd împrejurările i-ar fi permis să reia mult aminata ofensivă antiotomană. Avîndu-se, însă, în vedere că, la data încheierii acordului de la Lublau, adică 15 martie 1412, care stipula clauzele în discuție, nu se produsese, încă, ruptura deschisă între Mircea cel Bătrîn și sultanul Musa, protejatul său, se poate admite că, în realitate, cruciada antiotomană, plănuită, din nou, de regele ungar, îl viza și pe domnul român, în calitate de aliat al Imperiului otoman. Cum Alexandru cel Bun era aliatul lui Mircea, era de presupus că el ar fi ezitat să ridice armele împotriva celui de al cărui sprijin beneficiase și a cărui prezență în fruntea Țării Românești constituia garanția menținerii unui echilibru de forțe în spațiul carpato-danubian, favorabil consolidării poziției celor două țări române în raporturile lor cu regatul maghiar și cu cel polon, în primul rînd. Prin urmare, Sigismund de Luxemburg ar fi putut fi sigur de refuzul domnului moldav de a participa la un război, fie el și împotriva dușmanilor creștinătății, dacă acesta nu era susținut și de Mircea cel Bătrîn. De aceea, a ținut să insereze și cunoscuta măsură punitivă ce consta în împărțirea Moldovei între Ungaria și Polonia. Cum în patrimoniul celei dintîi ar fi intrat Chilia, este clar că, de fapt, obiectivul vizat de Sigismund era mai puțin o victorie decisivă împotriva Imperiului osman, ci, mai curînd, sau, cel puțin, în primul rînd, realizarea, măcar, a unui *echilibru ungaro-polon* la gurile Dunării. O intenție trădată, de altfel, de atitudinea adoptată de regele ungar în această problemă, în anul 1426.

Tratativele polono-ungare de la Lublau au fost urmărite, cu justificat interes, de Mircea cel Bătrîn. Starea de încordare existentă, la acea

¹¹ *Ibidem*.

dată, în raporturile sale cu Ungaria îi îndreptătea temerea față de o eventuală reconciliere a foștilor adversari, cu prețul afectării intereselor majore ale Țării Românești în spațiul carpato-danubian. Iată pentru ce l-a contactat pe regele polon, prin intermediul unei solii, încă pe cînd se afla la Sacz, localitate situată în apropiere de Lublau, la 10 martie 1412, deci cu cinci zile înaintea semnării tratatului. Apoi, o altă delegație munteană a stat la Buda pe toată durata desfășurării festivităților prilejuite de prezența celor doi monarhi. Este, deci, neîndoieinic că domnul român s-a putut convinge că tratatul de la Lublau nu conținea nici un element ce ar fi putut da motive de îngrijorare. A cunoscut el, însă, acordul, în toate prevederile sale ? Se poate presupune că nu, de vreme ce nu ar fi putut să nu sesizeze pericolul, extraordinar de mare, pentru însăși existența statală a Țării Românești, reprezentat, *în timp*, ce-i drept, de *posibilitatea potențială* a dispariției statului moldav și de extinderea granitelor regatului maghiar, pînă la gurile Dunării. În aceeași situație s-a putut afla și Alexandru cel Bun, ai cărui delegați se pare că au fost și ei prezenți la Buda, chiar dacă regele polon, căruia dezmembrarea Moldovei nu-i surîdea, firește, din motive ce nu mai trebuie demonstrate, i-ar fi făcut unele *aluzii*. *Aluzii*, doar, în cel mai bun caz, deoarece, dacă i-ar fi dezvăluit întregul adevăr, ar fi oferit domnului moldav *argumentul juridic* cel mai inatacabil, pentru a rupe raporturile de *vasalitate* față de Coroana polonă, chiar și în forma în care existau ele atunci, adică cu *suzeranul* ce încălcase *clauza obligatorie* a perpetuării lor, stipulată prin actul din 25 mai 1411, și anume cea a *garan-tării integrității teritoriale* a Moldovei.

În orice caz, reconcilierea Ungariei cu Polonia nu putea să nu aibă influență, și asupra atitudinii politice a celor doi domni față de ele. Într-adevăr, în anul următor încheierii tratatului de la Lublau, adică la 6 august 1413, Mircea a reînnoit privilegiul comercial acordat de înaintașii săi brașovenilor. Deși, în preambul, se specifica că el răspundea, astfel, rugăminții *directe* a pîrgarilor din Brașov¹², este limpede că actul constituia, în primul rînd, un gest de bunăvoință față de puterea centrală a Regatului ungar, o cale deschisă către reluarea colaborării politice. O colaborare ce era reclamată de noile evenimente din Imperiul otoman care amenințau să modifice situația de la Dunărea de Jos, în defavoarea Țării Românești. Totodată, situația externă a țării sale s-a complicat și datorită reizbucnirii războiului polono-lituaniano-teuton. Cum exista posibilitatea ca Sigismund de Luxemburg să intervină în conflict de partea teutonilor, regele polon a solicitat celor doi domni români ca, într-o astfel de eventualitate, să atace Ungaria, firește, în virtutea tratatelor de alianță defensivă din 17 și, respectiv, 25 mai 1411. Agravarea contradicțiilor polono-lituaniene a determinat, însă, grabnica încetare a ostilităților, la care a participat doar un corp de oaste moldavă, permițîndu-i, astfel, lui Mircea să iasă, fără complicații, dintr-o dilemă extrem de dificilă și să-și concentreze eforturile, pentru a găsi o nouă rezolvare a *problemei otomane*.

Tratatul de la Lublau, din 15 martie 1412, deși era considerat de semnături doar ca o simplă amînare, pentru împrejurări mai favorabile fiecăruia dintre ei, a tranșării conflictului de interese în Europa estică

¹² DRH, D, I, p. 198.

și sud-estică, *ireductibil*, în esența sa, a deschis calea normalizării și a raporturilor Moldovei cu Ungaria. Inițiativa se pare că a aparținut voievodului Transilvaniei și ea răspundea unor necesități stringente, de natură economică, resimțite de Ungaria ce nu putuse smulge Veneției țărnul dalmatic, dar și de marile orașe transilvănene. Ea a fost întâmpinată cu bunăvoință de Alexandru cel Bun care a acordat privilegiile comerciale negustorilor din Brașov și Bistrița¹³. Un gest care, ca și în cazul celui identic făcut de Mircea, avea și menirea restabilirii bunelor raporturi politice dintre Moldova și Ungaria, singurele ce puteau înlesni valorificarea, la maximum, a avantajelor reciproce, de natură economică, oferite de reluarea raporturilor comerciale. În schimb, Alexandru cel Bun a fost confruntat cu o situație nouă în raporturile cu statul polono-lituanian. Tendințele centrifuge ale lui Vitold, întreținute consecvent de Sigismund de Luxemburg, au determinat o nouă încordare a raporturilor sale cu Władysław Jagiello. Sciziunea a fost, totuși, evitată, și de aceea dată, prin recunoașterea de către regele polon a *suveranității* Lituaniei, în cadrul uniunii sale cu Polonia, a privilegiilor boierimii și reîncorporarea în granițele ducelui a Podoliei. Pe de altă parte, acest din urmă fapt readucea Moldova în postura de vecină nemijlocită a Lituaniei. Cu siguranță că, tocmai din această pricină, Władysław Jagiello a ținut să strângă raporturile Coroanei cu Moldova, obiectiv realizat prin reînnoirea actelor de acest gen, efectuată de Alexandru cel Bun la Sniatyn, în vara anului 1415.

Dispariția de pe scena politică a Europei sud-estice a lui Mircea cel Bătrîn, provocată de decesul său, survenit în luna ianuarie 1418, însemna și dispariția unui important factor de stabilitate politică în raporturile internaționale din această arie geografică. Pierderea se producea în împrejurările în care recrudescența expansiunii ungare și otomane către Dunărea de Jos se manifesta pe fundalul declanșării unei grave crize interne în Țara Românească care o pune în imposibilitatea de a mai constitui nucleul blocului românesc ce trebuia să opună rezistența necesară presiunilor exercitate de cele două mari puteri expansioniste.

Rivalitatea ungaro-otomană în zona Dunării de Jos și în Balcani s-a concretizat în pierderea de către Ungaria a poziției sale în Bosnia, de vastarea de către otomani a Banatului, Sloveniei și a Croației și atacarea Țării Românești, în anii 1419—1420. Ca urmare, Sigismund de Luxemburg, revenit în Ungaria după o absență îndelungată, a decis organizarea unei expediții împotriva turcilor, despre care se vorbea în anturajul regelui, încă la sfârșitul lunii august 1419. Regele maghiar a considerat, însă, prilejul bine venit, pentru a modifica și *natura* raporturilor dintre Coroana ungară și Țara Românească. Primele măsuri în acest sens au fost retragerea stăpînirii acesteia asupra cetății Bran, apoi anexarea Severinului și acordarea protecției sale mănăstirilor Tismana și Vodița : în cel din urmă caz, la cererea expresă a acestora care urmăreau, în acest fel, să se pună la adăpost de jafurile turcești, în condițiile în care autoritatea centrală a Țării Românești nu le mai putea asigura securitatea.

¹³ Vezi actele respective ale lui Știber, în *loc. cit.*, p. 190—191, 196—197 ; pentru cele ale lui Alexandru cel Bun, referirile din *loc. cit.*, p. 312, 313, 321, 343.

În ceea ce privește expediția antiotomană, organizată de Sigismund de Luxemburg, în a doua parte a anului 1419, singurele ei rezultate au fost cele menționate. În schimb, după pacificarea provinciilor asiatice, înăbușirea mișcării bedreddiniste din zona europeană a Imperiului și încheierea păcii cu Veneția, Mahomed I a hotărât să tranșeze în favoarea statului osman rivalitatea cu Ungaria pentru preponderență la Dunărea de Jos, în speță asupra Țării Românești, fapt pentru care a declanșat, în anul 1420, un puternic atac împotriva celei din urmă.

Violența agresiunii și rezultatele sale au sensibilizat și cercurile conducătoare poloneze, mai ales că operațiunile militare au afectat și Cetaatea Albă, aflată în granițele Moldovei. Dar, cum nici Sigismund de Luxemburg nu a venit în ajutorul lui Mihail, fiul și urmașul lui Mircea cel Bătrîn, ce și-a pierdut viața în acele împrejurări, tot așa nici Władysław Jagiello și nici Vitold nu s-au grăbit să-l asiste pe Alexandru cel Bun, în pofida cererilor repetate ale acestuia. Inactivitatea lor pe frontul dunărean, determinată și de o nouă încordare survenită în raporturile dintre Ungaria și statul polono-lituanian, a permis turcilor să-și dezvolte ofensiva spre Banat, unde au atacat cetatea Severin. Începînd cu această dată, Țara Românească a redevenit teatrul confruntării intereselor statelor vecine, confruntare în care Polonia a fost implicată în mod indirect, prin intermediul Moldovei.

Adus pe tronul Țării Românești de oștile sultanului, Radu Praznaglava a încercat, se pare, să obțină și sprijinul Poloniei, pentru a face față unui potențial atac din partea Ungariei. Prilejul părea nimerit și pentru consolidarea influenței Coroanei la Dunărea de Jos, poate, chiar, în maniera în care se realizase acest obiectiv, la jumătatea ultimului deceniu al secolului XIV. A-l sprijini, fie și tacit, însemna, însă, să fi trecut în tabăra otomană, ceea ce nu mai constituia, atunci, o alternativă a politicii antiungare a cercurilor conducătoare poloneze. Iată pentru ce Władysław Jagiello s-a străduit să risipească orice bănuială de acest gen, din partea lui Sigismund de Luxemburg. Ca urmare, Radu Praznaglava a încercat să cîștige, cel puțin, bunăvoința sașilor transilvăneni. La rîndul lor, aceștia, interesați în protejarea intereselor lor comerciale din Țara Românească, au venit în întîmpinarea inițiativei domnului. Actul din 17 mai 1421, scris de Radu Praznaglava și de oficialitatea Brașovului, în numele orașului și „a toată Țara Bîrsei”¹⁴, trădează, totodată, și gradul avansat de autonomie a renumitului centru săsesc față de puterea centrală a Regatului ungar, de vreme ce municipalitatea și-a putut permite să adopte față de domnul român o linie politică total opusă celei a Curții regale care vedea în Radu Praznaglava eșecul politicii sale la gurile Dunării. O situație de care domnul român a căutat să profite, pentru a diminua agresivitatea lui Sigismund de Luxemburg. Deoarece, în urma angajamentului brașovenilor de a nu da azil pretendenților la tronul muntean și, chiar, prin reciprocitate, să fie dușmani dușmanilor domnului și prieteni prietenilor acestuia¹⁵, el pierdea o importantă bază de operații militare împotriva domnului indezirabil. O bunăvoință pe care Radu Praznaglava s-a grăbit să o

¹⁴ Loc. cit., p. 218.

¹⁵ Loc. cit.

răsplătească pe măsură, reinnoindu-le, în două rînduri, privilegiile comerciale acordate de predecesorii săi ¹⁶.

Radu Praznaglava nu a putut, totuși, valorifica acest avantaj, dobindit în raporturile cu Sigismund de Luxemburg, pentru că, încă înainte de 23 octombrie 1422, a fost alungat de rivalul său, Dan II, venit, însă, nu din Transilvania, ci, după cum se știe, din capitala Imperiului bizantin. În plus, noul domn reprezenta o altă orientare politică, și anume, cea a grupării boierești antiotomane și, pentru a-și consolida domnia, a consimțit la degradarea *naturii* raporturilor dintre țara sa și Coroana ungară. Căci, datorită împrejurărilor în care preluase puterea, noul domn nu mai putea apela la ajutorul regelui ungar, ca la cel al unui *aliat și protector*, ci ca la cel al „*stăpînului*” său „*firesc și preamilos*” (s. Ven. C.) ¹⁷. În noua sa calitate, Sigismund de Luxemburg putea nu numai să întărească mănăstirilor Tismana și Vodița toate posesiunile pe care le aveau în Țara Românească, dar să și acorde domnului dreptul de a bate monedă, drept pentru care acela îi aducea „regeștii sale maiestăți mari mulțumiri” ¹⁸. Mai mult decît atît, sesizat de brașoveni că domnul le impunea să accepte moneda sa și în operațiunile financiare efectuate pe teritoriul lor, regele Ungariei îl admonesta și îi porunceă, „*cu tărie*”, la 4 aprilie 1425, să renunțe la acea măsură (s. Ven. C.) ¹⁹. Prin urmare, nici Țara Românească nu mai era o *aliată* a Ungariei, în sensul pe care îl avusese acest termen în timpul domniei lui Mircea cel Bătrîn, ci „Țara noastră Românească” (s. Ven.C.) ²⁰; cu alte cuvinte, profitînd de împrejurări, Sigismund de Luxemburg reușise să realizeze unul din obiectivele politicii sale orientale, prin instaurarea controlului său efectiv asupra Țării Românești, în cadrul regimului juridic al *suzeranității restrictive* ce îl înlocuia pe cel al *suzeranității protectoare*.

După cum se știe, ascensiunea la domnia Țării Românești a lui Dan II a fost facilitată de Alexandru cel Bun, pe teritoriul căruia, mai precis, la Cetatea Albă, și-a fixat bazele de operații împotriva lui Radu Praznaglava. Mai mult chiar, este posibil ca domnul să-i fi pus la dispoziție și forțe militare. În ceea ce privește motivația acțiunii acestuia, ea a fost pusă pe seama colaborării „româno-bizantine, vizînd crearea unui front ortodox la Dunărea de Jos care să includă atît Moldova, cît și Țara Românească” ²¹. Într-adevăr, subordonarea manifestă a lui Radu Praznaglava față de Poarta otomană rupea echilibrul de forțe la Dunărea de Jos, în defavoarea Moldovei. Or, evenimentele din anul 1420 demonstraseră că nici Ungaria și nici Polonia nu erau, atunci, susceptibile să constituie puncte de sprijin pentru menținerea *statu-quo*-ului politico-teritorial creat în această zonă de Mircea cel Bătrîn, în colaborare cu aliatul său din Moldova. Din contra, rivalitatea dintre cele două state întretinea un permanent focar de război în vecinătatea nemijlocită a granițelor moldave, în care putea fi antrenată, oricînd, și această țară românească; pe de o parte, în virtutea *naturii* raporturi-

¹⁶ Loc. cit., p. 219—220, 220.

¹⁷ Loc. cit., p. 229.

¹⁸ Loc. cit.

¹⁹ Loc. cit., p. 235.

²⁰ Loc. cit., p. 226, 239—240, 243, 252, 254, 256, 258, 260—261.

²¹ Ștefan Andreescu, *Une ville disputée: Kilia pendant la première moitié du XVe siècle*, în *RRH*, 3, 1985, p. 225.

lor sale cu Coroana polonă, iar pe de alta, a necesității apărării propriilor sale interese politico-teritoriale, puse în discuție de feudalitatea maghiară. Ce-i drept, nu s-a ajuns la un conflict militar între Polonia și Ungaria, datorită angajării celei din urmă în războiul cu Boemia husită, care îi contesta dreptul de succesiune la coroana sa, ci între cea dintâi și teutoni, sprijiniți, însă, din umbră, de Sigismund de Luxemburg. Înfrînt la Marienburg (Malbork), Ordinul Teuton a fost nevoit să încheie pacea de la Melno care consolida poziția statului polono-lituanian la Marea Baltică.

La obținerea victoriei de la Marienburg, o contribuție importantă au avut-o și oștile moldave. Trimiterea lor pe un cîmp de luptă atât de îndepărtat de granițele țării a putut fi motivată nu numai de amintita *natură* a raporturilor Moldovei cu Coroana polonă, ci și de considerentul că victoria teutonilor, în cazul în care s-ar fi produs, însemna — adevăr ce nu putea să nu-i fi fost foarte bine cunoscut lui Alexandru cel Bun — victoria Ungariei; deci, ruperea echilibrului de forțe dintre cele două puteri, cu inevitabile consecințe negative asupra poziției internaționale a Moldovei. Acesta este, de altfel, și motivul pentru care domnul Moldovei nu a cedat insistențelor lui Sigismund de Luxemburg de a denunța raporturile cu statul polono-lituanian, deteriorate, la acea dată, de divorțul său de Ryngalla, sora lui Vitold, și a trece în tabăra ungară. Și, totuși, Sigismund de Luxemburg, dacă nu și-a putut realiza acest obiectiv la Marienburg, în schimb, a reușit să producă o nouă modificare a raportului de forțe la Dunărea de Jos, prin amintita instaurare a *suzeranității* sale *restrictive* asupra Țării Românești. Prin urmare, Alexandru cel Bun a putut constata că sprijinul pe care îl acordase lui Dan II nu-i adusese rezultatul scontat, adică refacerea *sistemului românesc de echilibru* la Dunărea de Jos, fie el și sub egidă bizantină. Împrejurările internaționale nu mai erau, însă, favorabile întreprinderii unei noi acțiuni nemijlocite pentru înlăturarea lui Dan II. Victoriile curenților antihusit din Polonia, înlesnită de insuccesul expediției lituaniene, condusă de Sigismund Korybut, ce trebuia să-i asigure lui Vitold coroana Boemiei, oferită de husiți, a determinat o ameliorare a raporturilor polono-lituaniano-ungare, consacrată de acordul din 30 martie 1423, de la Kieźmark. Polonia oficială i-a abandonat pe husiți, în schimb a continuat să sprijine lupta cehilor împotriva lui Sigismund de Luxemburg.

Cu prilejul încheierii acordului de la Kieźmark, a fost reînnoit și tratatul de la Lublau, din anul 1412. Acuzîndu-l pe Alexandru cel Bun că sprijinea eforturile lui Radu Praznaglava de a relua domnia Țării Românești, ceea ce însemna, după convingerea sa, că era în raporturi cu turcii, Sigismund de Luxemburg a cerut aplicarea strictă și imediată a stipulațiilor acestuia referitoare la împărțirea Moldovei. Tentativa a eșuat, totuși, deoarece era bine cunoscut partenerilor săi că adevăratul mobil al demersurilor sale îl constituia dobîndirea Chilie. Aceasta nu l-a determinat, însă, pe regele ungar să-și abandoneze planul. Profitînd de un nou atac împotriva Țării Românești, în urma căruia Dan II a fost silit să se retragă în fața rivalului său, Radu Praznaglava, Sigismund de Luxemburg a luat inițiativa organizării unei noi coaliții antiotomane, la care urmau să participe și statul polono-lituanian și Moldova. În Polonia, ideea unei cruciade antiotomane era, încă, foarte nepopulară. Totuși, Władysław Jagiełło nu s-a putut sustrage insistențelor fostului său:

cumnaț regal și a acceptat să participe la expediție, poate și din considerentul că o consolidare a pozițiilor otomane la gurile Dunării ar fi pus în discuție, cel puțin în timp, pe cele poloneze. Mai tentantă este, totuși, supoziția că, fiind, deja, compromis în ochii papalității, datorită sprijinului acordat husiților împotriva lui Sigismund de Luxemburg, regele polon, *catolic*, a dorit să nu dea noi motive de nemulțumire Romei, sustrăgându-se unei acțiuni ce trebuia pornită și desfășurată în numele intereselor creștinătății. La rindul său, Alexandru cel Bun, deși îl prefera, atunci, din motivele cunoscute, pe Radu Praznaglava ca domn al Țării Românești, nu putea să eludeze proiectul la care aderase și statul polono-lituanian. De aceea, și-a alăturat trupele celor polono-lituanieni care s-au concentrat la Brăila, în vara anului 1426, unde trebuiau să se prezinte și cele ungare. Campania nu a mai avut loc, deoarece, după cum se știe, Sigismund de Luxemburg nu a venit la punctul de întâlnire. Or, atitudinea lui a putut fi determinată fie de faptul că, în realitate, a urmărit, doar, să provoace războiul între statul polono-lituanian și Imperiul otoman, în cursul căruia el ar fi avut posibilitatea să se erijeze în arbitru între părțile beligerante, ceea ce i-ar fi oferit largi posibilități pentru a-și promova propriile interese la Dunărea de Jos ; sau, avînd în vedere atitudinea lui Alexandru cel Bun față de Radu Praznaglava, a scontat pe refuzul domnului de a participa la coaliția antiotomană ; un refuz de mult așteptat, de altfel, care i-ar fi oferit *argumentul juridic*, în baza căruia ar fi putut obține, fără nici o complicație, aplicarea clauzelor referitoare la Moldova, din tratatul de la Lublau.

O cercetare mai atentă a evenimentelor în discuție conduce, totuși, la concluzia că raporturile dintre Moldova și statul polono-lituanian erau destul de încordate și la acea dată. Căci, Wladyslaw Jagiello nu s-a decis să-și trimită trupele prin Moldova, pentru a ajunge la Brăila, decît după ce a obținut de la Alexandru cel Bun un salvconduct în acest sens. Faptul, în sine, nu ar reține atenția ; era firesc ca regele polon să fi procedat în acest fel, de vreme ce trupele sale urmau a traversa teritoriul unui stat străin, asupra căruia exercita, doar, o *protecție* ce nu-i conferea nici un *drept real de jurisdicție*. Dar, Wladyslaw Jagiello i-a cerut, *in mod expres*, „sub legătură de jurămint și cu credință și onoare, lipsind din partea noastră (a domnului — n. Ven. C.) orice viclenie și înșelăciune, *nealegînd nici un pretext*, negîndindu-ne la nici o dibăcie sau talent sau viclenie“ (s. Ven. C.)²², să garanteze și să asigure, în practică, securitatea trupelor sale pe toată durata tranzitului lor prin Moldova. Sursa îngrijorării regelui polon au constituit-o, fără îndoială, înainte de toate, raporturile foarte puțin prietenești dintre Alexandru cel Bun și marele duce al Lituaniei, Vitold. Provocată de divorțul domnului moldav (de Ryngalla, ruptura dintre cei doi a fost pe punctul de a degenera în conflict armat. Neputînd recurge la forța armelor, pentru a-l înlătura pe Alexandru cel Bun din domnia Moldovei, desigur, din cauza *naturii* raporturilor acestuia cu Coroana polonă, Vitold a sprijinit, în secret, toate demersurile, în acest sens, ale lui Sigismund de Luxemburg și, chiar, ale hanului Hoardei de Aur, Ulug Muhammed.

²² Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 643.

În pofida eșecului coaliției antiotomane din vara anului 1426, Sigismund de Luxemburg a reușit, totuși, să mențină sub controlul său Țara Românească, disputată de otomani ce-l opuneau lui Dan II pe Radu Praznaglava. Deoarece, drept recunoștință pentru sprijinul larg pe care i-l acordase împotriva rivalului său, Dan, „pus de noi (Sigismund de Luxemburg — n. Ven. C.) ca voievod în zisa noastră Țară Românească” (s. Ven. C.)²³, s-a străduit, cum preciza însuși regele, „din toate puterile lui să fie pe placul nostru și al sintei noastre coroane regești” (s. Ven. C.)²⁴. Iar, dacă statul polono-lituanian nu a mai acceptat să susțină eforturile militare al regelui ungar pentru menținerea Țării Românești sub suzeranitatea sa restrictivă, din cauza defecțiunii acestuia din vara anului 1426, în schimb, nici nu i-a contestat-o. În orice caz, nu i-a contestat-o Vitold care recunoștea apartenența, *de drept și de fapt*, a Țării Românești la posesiunile Coroanei ungare, Dan II fiind, doar, „guvernatorul acelei țări”²⁵, (s. Ven. C.). Or, profitând tocmai de această atitudine binevoitoare a marelui duce lituanian, determinată de dorința sa de a deveni regele unei Lituanii independente de Polonia, încurajată de Sigismund de Luxemburg, cel din urmă a încercat, încă o dată, să provoace împărțirea Moldovei, potrivit prevederilor tratatului de la Lublau. Problema a fost readusă în discuție în cadrul congresului polono-lituaniano-ungar, ce și-a deschis lucrările, în luna ianuarie 1429, la Luck, inițiat de regele maghiar, cu scopul aplanării noii încordări survenite în raporturile dintre Ungaria și statul polono-lituanian și al organizării unei noi coaliții antiotomane. Iar ca argument în sprijinul cererii sale, el a invocat pretinsa abținere a domnului moldav de a participa la coaliția antiotomană, organizată în vara anului 1426. Acuzația a fost ușor dovedită ca falsă, dar apărarea de către Władysław Jagiełło a domnului moldav s-a datorat, mai curând, faptului că magnații poloni sesizaseră că, în cazul în care ar fi avut câștig de cauză, Sigismund de Luxemburg l-ar fi răsplătit pe Vitold, care îi susținea acuzația, cu coroana regală a Lituaniei, ceea ce ar fi însemnat desfacerea uniunii personale polono-lituaniene. De altfel, deteriorarea vădită a acestei uniuni s-a reflectat și în atitudinea fățiș ostilă adoptată de Vitold. Ea s-a concretizat în avertismentul adresat lui Władysław Jagiełło că, în eventualitatea unui război cu Ungaria, ce ar fi fost provocat de refuzul regelui polon de a accepta fie împărțirea Moldovei, fie, cel puțin, cedarea către Țara Românească a Chiliei — adică, de fapt, aducerea ei sub controlul regatului ungar, din cauza naturii raporturilor acestuia cu Țara Românească — el nu ar fi luptat alături de Polonia. La rîndul său, regele polon s-a străduit să evite declanșarea conflictului cu Ungaria, limitîndu-se, doar, la un protest diplomatic formal, chiar și după atacarea, în vara anului 1429 și în toamna celui următor, a Moldovei de către Dan II, cu scopul de a pune stăpînire pe Chilia. Această atitudine, la care s-a adăugat profunda îngrijorare pe care i-a provocat-o descoperirea planurilor ungaro-polone, făurite la Lublau și confirmate la Kieźmark, l-au determinat pe Alexandru cel Bun să ia în considerare necesitatea sprijinirii proiectului făuririi unui puternic stat lituaniano-rus, ca mijloc de contracarare

²³ DRH, D, I, p. 252.

²⁴ Loc. cit.

²⁵ Cf. Al. Vasileșcu, *Urmașii lui Mircea cel Bătrîn pînă la Vlad Țepeș, 1418—1426*, în RIAF, vol. XV, 1914, București, 1915, p. 149.

a efectelor negative pe care le-ar fi avut asupra Moldovei un posibil consens polono-ungar, în spiritul tratatului de la Lublau. Ca urmare, în conflictul izbucnit între Polonia și Lituania, în urma decesului lui Vitold și a proclamării lui Svidrygiello, ca mare duce, el însuși exponentul tendinței desprinderii Marelui Ducat din uniunea cu Polonia, Alexandru cel Bun a trecut în tabăta lituaniano-ungară.

Aderarea lui Alexandru cel Bun la coaliția antipolonă a fost precedată de normalizarea raporturilor cu Sigismund de Luxemburg care a renunțat la pretențiile sale asupra Chilie. O renunțare temporară, desigur, menită să înlesnească realizarea obiectivului imediat, și anume, înlăturarea concurenței Poloniei la Dunărea de Jos. Mai mult chiar, profitând de interesul lui Sigismund de Luxemburg de a-l menține în coaliția antipolonă, Alexandru cel Bun a reușit să restabilească *echilibrul românesc de forțe* la Dunărea de Jos, sprijinindu-l pe Alexandru Aldea să preia domnia Țării Românești, în urma decesului lui Dan II, la începutul anului 1431. Acesta era un succes al îndelungatei sale politici de echilibru între Ungaria și Polonia, consfințit și de refuzul lui Sigismund de Luxemburg de a adera, *el de această dată*, la propunerea lui Władysław Jagiełło, devenit dușman al lui Alexandru cel Bun, de a pune în aplicare prevederile tratatului de la Lublau, în schimbul ajutorului maghiar împotriva teutonilor. Devenit aliat al Moldovei, în ale cărei granițe, bine apărate, se afla Chilia, *Fata Morgana* a politicii sale la Dunărea de Jos, Sigismund de Luxemburg întrezărea, desigur, posibilitatea deschiderii acestei rute fluviale comerțului statelor sale cu Orientul. Ca urmare, propunerea Poloniei era, în acele împrejurări, cu totul *neavenită*, de vreme ce instalarea ei la Cetatea Albă ar fi constituit o *permanentă concurență* pentru comerțul ungar. Or, așa cum s-a demonstrat și în rîndurile anterioare, obiectivul fundamental al feudalității maghiare, în raporturile sale cu cea polonă, îl constituia împiedicarea instaurării preponderenței Coroanei polone la Dunărea de Jos. În schimb, marele voievod moldav nu a mai avut prilejul să realizeze și noul său obiectiv, și anume, să concure la crearea unui puternic stat lituaniano-rus, cu funcția de contrapondere la presiunile Ungariei și ale Poloniei asupra țării sale, deoarece a decedat, după cum se știe, la 1 ianuarie 1432.

Dispariția lui Alexandru cel Bun a deschis, însă, o îndelungată perioadă de instabilitate internă în Moldova. Profitind de această stare de lucruri, Polonia a reușit să restabilească *suzeranitatea restrictivă* asupra Moldovei. Înfrîngerea armatelor din coaliția antipolonă, ca urmare a izbucnirii războiului civil în Lituania, dar, mai ales, declanșarea luptelor pentru domnie cu fratele său, Ștefan, l-au determinat pe Iliș, care, se pare, nu era și cel mai capabil de a conduce țara, în acele împrejurări politice interne și internaționale deosebit de grave, să abandoneze linia politică inaugurată de tatăl său față de Polonia. Actul de vasalitate subscris de domn, la 3 iunie 1433, confirmat de boieri, *printr-un act separat*, la 4 iunie același an²⁶, nu i-a asigurat, totuși, stabilitatea domniei, sub egida Coroanei polone, deși a participat la campania din anul 1433 a oștilor polone împotriva teutonilor, foștii săi parteneri de alianță antipolonă. Cercurile conducătoare poloneze nu-i puteau ierta menținerea Moldovei în coaliția formată contra Coroanei polone, motiv

²⁶ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 649—650, 651—652.

pentru care l-au preferat pe fratele său, Ștefan, atunci cînd partida acestuia și-a adjudecat victoria. Regele polon s-a folosit de împrejurare, pentru a relua în stăpînire Pocuția, pe care a inclus-o în granițele Coroanei. Firește, Ștefan și partizanii săi nu au protestat, aceasta fiind, doar, o parte a *notei de plată* cerută de cercurile conducătoare poloneze, în schimbul bunăvoinței lor, restul fiind reprezentat de actul de vasalitate, emis de domn, la 13 ianuarie 1434, confirmat de boierii săi, tot printr-un *act separat*, cu aceeași dată²⁷. Două luni mai tîrziu, adică la 18 martie 1434, Ștefan voievod confirma privilegiul acordat de tatăl său negustorilor lioveni, în anul 1408²⁸.

La victoria lui Ștefan împotriva fratelui său, Iliș, a contribuit, însă, și domnul de atunci al Țării Românești, Alexandru Aldea. Intervenția sa în luptele dintre fiii fostului său protector putea fi justificată și de deteriorarea raporturilor sale cu Sigismund de Luxemburg, cauzată de încheierea de către el a păcii cu turcii și, mai ales, de participarea sa, ę drept, silită, la expediția acestora contra Transilvaniei, în anul 1432. Incidentul a fost exploatat de rivalul său, Vlad Dracul, ale cărui intrigi au accelerat agravarea raporturilor lui Alexandru Aldea cu orașele săsești, Brașovul și Sibiul, în pofida declarațiilor sale de credință față de regele și Coroana ungară²⁹. Firește, Sigismund de Luxemburg nu mai avea nici el încredere în domnul muntean, motiv pentru care a luat măsuri de strictă supraveghere a lui, desigur, în intenția de a descoperi și de a preîntîmpina, la timp, orice alt act ostil, ce ar fi putut fi întreprins de domn în colaborare cu turcii³⁰. Ca urmare, Alexandru Aldea va fi resimțit acuta nevoie de a avea, în continuare, în Moldova, un punct de sprijin împotriva dușmanilor săi. Or, țara vecină putea îndeplini acel rol, numai în condițiile unei stabilități politice interne și, îndeosebi, dacă pe tronul ei s-ar fi aflat un domn asupra căruia și-ar fi putut exercita influența și care să nu fi fost în raporturi prea strînse cu noii săi adversari. Cum Iliș preluase de la tatăl său alianța politică cu Sigismund de Luxemburg, pe care o consolidase pe tărîm economic, prin confirmarea sașilor transilvăneni a vechiului privilegiu comercial al lui Alexandru cel Bun³¹, înlocuirea lui cu Ștefan, care se refugiase în Țara Românească, devenise pentru Aldea o necesitate. Totodată, este posibil ca domnul muntean să fi avut în vedere și faptul că Ștefan, nefiind compromis față de polonezi, așa cum era fratele său, postură în care, de altfel, se afla el însuși, datorită aderării sale la coaliția antipolonă, ar fi putut fi susținut în domnie cu mai multă hotărîre de cercurile conducătoare poloneze și, prin intermediul lui, el însuși ar fi avut posibilitatea să se reconcilieze cu Polonia și să o cointereseze în combaterea pericolului ungar asupra Țării Românești. Căci, Sigismund de Luxemburg nu înceta să o considere ca domeniu al Coroanei ungare, fiind decis să o mențină, cu orice preț, în această stare³².

Oricare vor fi fost calculele lui Alexandru Aldea, cert este că Polonia nu mai putea, atunci, să facă nici o tentativă de a înrîuri, în fa-

²⁷ *Ibidem*, p. 664—665, 666—667.

²⁸ *Ibidem*, p. 670—674.

²⁹ *DRH*, D, I, p. 290, 291—292, 293, 294, 295—296, 296, 297—298, 299, 300.

³⁰ *Loc. cit.*, p. 301—303.

³¹ *Loc. cit.*, p. 305—306.

³² *Loc. cit.*, p. 302, 315.

voarea sa, desfășurarea evenimentelor din Țara Românească. Pericolul defacerii uniunii cu Lituania, apoi decesul lui Władysław Jagiełło, survenit la 1 iunie 1436, au absorbit în întregime atenția cercurilor conducătoare poloneze, pentru care, în acele împrejurări, prioritatea în cadrul politicii lor la Dunărea de Jos o avea menținerea Moldovei sub controlul Coroanei. Un obiectiv a cărui realizare a fost înlesnită, și în perioada următoare, de aceeași rivalitate dintre Iliăș și Ștefan, fiecare din ei reprezentând, în fond, două mari grupări politice boierești, angajate în lupta pentru înțietatea politică în țară. Revenit în fruntea Moldovei, a cărei domnie o împărțea, însă, de acea dată, cu fratele său, Iliăș s-a grăbit să dea noi dovezi că merita încrederea rudelor sale regale și ale cercurilor politice poloneze pe care se sprijinea. Pe plan *juridic internațional*, ele s-au concretizat în cele două acte de omagiu, din 1 septembrie 1435 și, respectiv, 19 septembrie 1436, cel din urmă depus personal de domn la Lwów³³, ambele confirmate și garantate, prin acte separate ale boierilor³⁴. *Suzeranitatea restrictivă* a Coroanei polone primea, astfel, o nouă consacrare de *drept internațional public*.

Înfrângerea definitivă a lui Świdrygiełło, în anul 1435, și încheierea, în același an, a noii păci cu Ordinul Teuton au contribuit la redresarea situației interne și internaționale a statului polono-lituanian. Acest avantaj a permis cercurilor conducătoare poloneze să intervină activ în criza politică declanșată în Ungaria și în Imperiul german, în urma decesului lui Sigismund de Luxemburg, în luna decembrie 1437. Albrecht de Habsburg, succesorul desemnat de acesta, a putut intra, cu ușurință, în posesia coroanei germane și a celei ungare. În schimb, a întâmpinat rezistența unei părți a nobilimii cehe care i-a refuzat coroana Boemiei, dar a oferit-o, mai întâi, lui Władysław III Jagiełło, noul rege polon, apoi, în urma refuzului acestuia, fratelui său, Cazimir. Cele două expediții întreprinse de polono-lituanieni, în anul 1438, pentru instaurarea celui din urmă pe tronul Cehiei, au eșuat, însă. Ca urmare, Albrecht de Habsburg a încercat să profite de insuccesele poloneze din Boemia, pentru a lichida și vechiul conflict ungaro-polon în problema moldavă. În acest scop, pretextând că domnul Moldovei nu i-a acordat ajutor împotriva otomanilor, cu prilejul invaziei acestora în Transilvania, în anul 1438, a cerut aplicarea prevederilor tratatului de la Lublau. Demersul regelui maghiar s-a produs, însă, în împrejurări internaționale și mai puțin propice, decât cele în care fusese încheiat tratatul și, chiar, reactualizarea lui în anul 1423, pentru a putea atinge obiectivul ce-l urmărea. Totuși, cercurile conducătoare poloneze s-au grăbit să consolideze poziția Coroanei în Moldova, obținând de la Iliăș și Ștefan reconfirmarea actelor lor de omagiu³⁵. Mai mult chiar, încordarea survenită în raporturile dintre Vlad Dracul, succesorul lui Alexandru Aldea la domnia Țării Românești, și Albrecht de Habsburg, cauzată de participarea silită a domnului muntean la expediția otomană din Transilvania, din anul 1438, l-a determinat pe cel dintâi să abandoneze eforturile de reconciliere cu regele ungar. În schimb, a acordat importanța cuvenită noului raport de forțe politice ce se prefigura, cel puțin în toamna anului 1439, în zona carpato-danubiană, în urma demersurilor diplomatice întreprinse de oto-

³³ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 685—686, 699, 700.

³⁴ *Ibidem*, p. 690, 702—703.

³⁵ *Ibidem*, p. 713, 715.

mani, în vederea unei apropieri de Polonia, ca mijloc de contrabalan-sare a puterii Regatului ungar. Prin urmare, privilegiul comercial acordat de Vlad Dracul, la 8 septembrie 1439, negustorilor din Lwów constituie, cum s-a remarcat, expresia aderării sale necondiționate la „linia politică turco-poloneză”³⁶. Odată cu aceasta, își făcea, însă, apariția în politica de echilibru a domnilor români un element cu totul nou, și anume *utilizarea convergenței de interese polono-otomane*, ca mijloc de contracarare a pericolului ungar; un element ce avea să fie folosit, cu rezultate deosebite pentru români, mai ales în împrejurările internaționale specifice din Europa est-centrală din ultimul sfert al secolului XV și din primul sfert al celui următor.

Pierderea de către Ungaria a pozițiilor deținute, pînă atunci, în Țara Românească a determinat feudalitatea ungară să stăruie în încercarea de a o compensa, prin substituirea în Moldova a controlului său celui polonez. De această tentativă era legată, nemijlocit, și cea vizînd desprinderea din granițele statului polono-lituanian a Rusiei haliciene și a Podoliei. Un obiectiv la care nu a renunțat, nici, măcar, în împrejurările deosebit de critice în care s-a aflat regatul ungar, după decesul lui Albrecht de Habsburg, la sfîrșitul lunii octombrie 1439, cînd o parte a cercurilor conducătoare ungare vedeau salvarea regatului de amenințarea otomană, doar prin înfăptuirea uniunii personale cu statul polono-lituanian. Posibilitatea realizării acelei uniuni fusese întrevăzută, încă în anul 1437, de cardinalul Poloniei, Zbigniew Oleśnicki, și de partizanii săi, tocmai în ideea lichidării, pentru totdeauna, în favoarea Coroanei polone, și a rivalității sale cu Ungaria, pentru Moldova. Și, într-adevăr, uniunea personală a Ungariei cu Polonia, prin alegerea regelui celei din urmă, Władysław III Jagiełło, și ca rege al Ungariei, în anul 1440, a amortizat șocul produs de ciocnirea de interese dintre cele două puteri la gurile Dunării, prin confirmarea *statu-quo*-ului politic internațional al Moldovei, adică a preponderenței Coroanei polone în această țară. O preponderență ce fusese consolidată, în prealabil, prin reînnoirea actelor de omagiu anterioare de către Iliș și Ștefan, la 8 și, respectiv, 25 aprilie 1439³⁷. Cum ultimele acte ale celor doi domni moldavi fuseseră sincronizate cu reorientarea politică a lui Vlad Dracul, *toate operate pe fundalul apropierii polono-otomane*, era clar și pentru magnații unguri că, cel puțin în timpul domniei în Ungaria a dinastiei jagiellone, o contestare a priorităților poloneze în Moldova era lipsită de orice șansă de realizare. Aceasta nu însemna, însă, și o recunoaștere, *de jure*, a ei. Din contra, evenimentele care au jalonat evoluția raporturilor ungaro-polone, după anul 1444, demonstrează, o dată în plus, *caracterul ireductibil* al rivalității ungaro-polone pentru preponderență în zona extracarpatică, generată de aceleași necesități politico-strategice cu care erau confruntate cele două regate.

³⁶ Virgil Ciociltan, *La campagne ottomane de Transylvanie (1438) dans le context politique internationale*, în *RRH*, 3, 1976, p. 443.

³⁷ Mihai Costăchescu, *op. cit.*, p. 713, 715.

CONTINUITATEA REFORMEI ÎN MOLDOVA MEDIEVALĂ

Scopul studiului de față este să semnaleze continuitatea spiritului reformativ în Moldova secolelor XV și XVI și să evidențieze unele aspecte ale receptivității, dar și ale reacțiilor ostile față de această realitate a societății moldovenesti. Înțelegînd prin Reformă, ca și promotorii înșiși, tendința de întoarcere la creștinismul originar și la organizarea primitivă a bisericii, considerăm necesar să precizăm că am adus în atenția cercetării noastre toate curente care au tins să reorganizeze biserica în acest spirit al întoarcerii spre trecut. Prin urmare, vom căuta în Moldova secolelor XV și XVI urmele atît ale învățăturilor lui Hus, cît și ale lui Luther, Calvin, Socin etc.

Cîteva cuvinte preliminare se impun cu privire la realitățile specifice care au făcut din Moldova un teren favorabil penetrației curentelor reformatoare. În primul rînd, se cuvine luat în considerare cadrul politic extern al istoriei Moldovei în această vreme, cadrul dominat de relațiile cu regatele catolice vecine, Ungaria și Polonia, care s-au străduit constant să-i impună suzeranitatea și au susținut prozelitismul catolic în țară. Datorită legăturile ei intense cu Europa centrală încă dintr-o perioadă anterioară, mica țară a Moldovei a cunoscut infiltrații catolice destul de puternice. Ele au fost favorizate de atitudinea tolerantă a autorității statale. Cea mai lungă domnie a primei jumătăți a secolului XV, cea a lui Alexandru cel Bun, a fost binevoitoare față de catolicism, mai ales atîta timp cît relațiile politice cu Polonia au fost bune, constituind un argument în acest sens. Pe de altă parte, influența catolicismului a fost favorizată și de existența în Moldova a unor comunități orășenești cu populație alogenă numeroasă, din rîndul căreia sașii și maghiarii aparțineau acestei confesiuni. Interesul deosebit manifestat de lumea central-europeană pentru Moldova, țara cuprinsă în aria spiritualității bizantine, se explică și prin posibilitățile optime pe care le oferea contactul între ortodoxie și catolicism și apoi între Reformă și ortodoxie. În acest sens, în secolul XV, pentru husitism, Moldova a fost și o punte de legătură cu Constantinopolul în spiritul contactului cu ortodoxia, cu patriarhia constantinopolitană, pe care husiții s-au străduit să-l stabilească înainte de cucerirea capitalei bizantine de către turci. Analizată din perspectiva politicului, importanța Moldovei crește în secolul XVI, ea devenind un punct strategic de prim interes. Puterile Europei centrale intensifică acum concurența pentru influența în Moldova. Se intensifică presiunile dinspre Polonia aflată în contact mai direct cu Imperiul Otoman, dinspre Imperiul Habsburgic și dinspre cercurile reformate din Germania. Imperiul Habsburgic se interesează de Moldova din perspectiva acțiunii antiotomane în spiritul cruciadei tirzii și, din ea, a influenței pe care o putea exercita în Transilvania. Cercurile reformate caută, conform tradiției, o cale de alianță cu ortodoxia,

ceea ce ne sugerează că în plan religios vom asista la o confruntare între catolicism și Reformă. Moldova, în acest context, va fi și ea un mic teatru de provincie în care se va juca această dramă. Curentele reformate s-au potențat unele pe altele, s-au întrepătruns, și-au exercitat acțiunile prozelite și au atras atenția unor însemnați factori de decizie ai lumii europene asupra Moldovei.

Primul curent reformat care și-a făcut apariția în Moldova este husitismul și trebuie să precizăm că ne referim atât la comunități husite propriu-zise cât și la comunități ale Unității Fraților cehi și boemi. Aceste comunități sînt atestate documentar în 1420, 1431, 1437, 1460, 1481; sursele care le semnalează au fost aduse în atenția istoricilor și analizate de istoriografia română¹. Încercînd să rezumăm concluziile istoriografiei noastre spre a surprinde stadiul actual al problemei, amintim cea mai veche informație documentară, care datează din 1420 și provine din cronica din Levoce. Istoricii Mihail Dan, Șerban Papacostea și Const. C. Giurescu care au discutat acest document sînt de acord că este vorba probabil de husiți maghiari sau slovaci².

Toți istoricii problemei sînt de acord că momentul principal al husitismului în Moldova îl constituie domnia lui Alexandru cel Bun. Un prim argument în acest sens este scrisoarea din 6 aprilie 1431 a regelui Vladislav Jagello către Alexandru cel Bun. Monarhul cere domnului român să pună capăt toleranței și să-l extrădeze pe principalul predicator husit, Jacob. Mihail Dan consideră că în 1432 acest *Jacob de Molda* propaga husitismul în coloniile maghiare și săsești din Moldova și era încurajat de domnul Moldovei³. P. P. Panaitescu este chiar de părere că husiții organizau, pe temeiul experienței lor militare, armata moldovenească și îi atribuie lui Jacob un rol politic și militar, dar ipoteza aceasta nu este suficient argumentată⁴.

Un alt document exploatat de istoriografie este scrisoarea din ianuarie 1432, a episcopului de Cracovia către cardinalul Cesarini. Agitația husită în Moldova este amintită în scrisoare ca reflectare a unei orientări politice antipolone. Scrisoarea atestă poziția precară a catolicismului în Moldova, față de rapida extindere a focarului de erezie husită, și sprijinul acordat husiților de Alexandru⁵.

Documentul care a adus cele mai pertinente clarificări problemei husitismului moldovean a fost scrisoarea episcopului de Baia, Ioan de Ryza, către episcopul de Cracovia, Sbignew Olesnichi, din 1431. Publicată în 1962 de către Șerban Papacostea, ea a fost interpretată de istoric în sensul orientării antipolone a politicii lui Alexandru cel Bun, manifestă prin acțiuni de ostilitate față de catolicism⁶. Între domn și virfurile ierarhiei catolice exista o situație încordată, atestată de con-

¹ Mihail Dan, *Cehi, slovaci și români în veacurile XIII-XVI*, Sibiu, 1944; cf. și Șerban Papacostea, *Știri noi cu privire la istoria husitismului în Moldova în timpul lui Alexandru cel Bun*, *Istorie*, XIII, 1962, nr. 2, p. 253—258; Traian Ionescu-Nisocov, *Husitica dans l'istoriographie roumaine*, în *Rsl*, X, 1964, p. 385—403; P. P. Panaitescu, *Husitismul și cultura slavonă în Moldova*, în *Rsl*, X, 1964, p. 275—287.

² Mihail Dan, *op. cit.*, p. 85; cf. și Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 253; C.C. Giurescu, *Cauzele refugierii husiților în Moldova și centrele lor în această țară*, în *SAI*, VIII, 1966, p. 28.

³ Mihail Dan, *op. cit.*, p. 85.

⁴ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 285.

⁵ Mihail Dan, *op. cit.*, p. 86, cf. și Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 253—254.

⁶ Șerban Papacostea, *op. cit.*, p. 254—255.

troversă confesională care a avut loc la curtea lui Alexandru cel Bun și de sprijinul acordat de domnul Moldovei predicatorului husit, care aducea acuzații de corupție și imoralitate papalității și ierarhiei ecleziastice catolice⁷. Mai mult, Alexandru cel Bun a luat măsuri pentru a feri comunitatea husită de posibilele represalii catolice⁸. Episcopul de Baia, tulburat de aceste raporturi cordiale stabilite între husitism și ortodoxie, vedea salvarea numai în intervenția directă a regelui polon, ceea ce explică scrisoarea lui Vladislav către Alexandru pe care am amintit-o deja⁹.

Interpretarea documentului a fost reluată și de P. P. Panaitescu¹⁰ și Const. C. Giurescu¹¹, care au aderat în general la punctele de vedere expuse mai sus, lansând și ipoteze care în momentul de față nu constituie obiectul cercetării noastre, studiul de față nefiind decât o primă abordare a unei teme de cercetare mai largi.

În ceea ce privește situația husitismului după moartea lui Alexandru cel Bun, aceasta a fost cercetată amănunțit de istoricul Mihail Dan, ale cărui concluzii le expunem pe scurt¹². Istoricul consideră că, în perioada imediat următoare morții lui Alexandru, husiții moldoveni au fost nevoiți să-și caute loc de refugiu în Transilvania, unde de altfel sînt amintiți în 1436 de George Lepeș¹³. Dar activitatea desfășurată de inchiizitorul Iacob de Marchia pune în mișcare noi valuri de husiți spre Moldova¹⁴. Bazîndu-se pe o cronică aflată în biblioteca Bathyani din Alba-Iulia, istoricul clujean ajunge la concluzia că în 1437 refugiați husiți din Ungaria, sub conducerea lui Toma și Valentin, s-au stabilit la Trotuș unde au desfășurat și o activitate prozelită evidentă prin acțiunea de traducere a Sfintei Scripturi în limba maghiară¹⁵. Mihail Dan semnalează și posibilitatea existenței unei traduceri în limba germană, însă avertizează că informația preluată după Bandini este tirzie și trebuie considerată cu multă prudență¹⁶. Oricum, activitatea propagandistică a husiților moldoveni nu rămîne fără ecou și Curia papală se grăbește să intervină. Astfel, în 1442 papa Eugen IV îl trimite în Moldova pe inchiizitorul Dionisie de Ujlak. În 1444, același papă îl trimite în Moldova pe inchiizitorul Fabian de Backa. În 1445—1446, măsurile papale sînt întărite, iar în 1451 sarcina combaterii husiților este încredințată de papalitate lui Ioan de Capistrano, care a trimis în Moldova patru predicatori conduși de un oarecare Ladislau Ungurul. Concluzia istoricului este că între 1437 și epoca lui Ștefan cel Mare husiții au făcut progrese în Moldova¹⁷.

Epoca lui Ștefan cel Mare, complexă sub toate aspectele, este marcată de complicări problemei husite. Încă dinainte, husiții utraquiști, sprijinitori ai regalității cehe, intraseră în tratative cu patriarhia din Constantinopol. Trecerea lui Constantin Anglicus prin Moldova, în 1451—1452,

⁷ *Ibidem*.

⁸ *Idem*, p. 256.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ P.P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 33.

¹¹ C.C. Giurescu, *op. cit.*, *passim*.

¹² Mihail Dan, *op. cit.*, p. 82—88, p. 155—164, p. 190—207, p. 275—283.

¹³ *Ibidem*, p. 87.

¹⁴ *Ibidem*, p. 99.

¹⁵ *Ibidem*, p. 100.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ *Ibidem*, p. 101—104.

în drum spre Constantinopol, a contribuit la întărirea husitismului¹⁸. Pe de altă parte scaunul papal și-a continuat contrapropaganda și efortul de anihilare a husitismului și, în aceste condiții, a continuat și amintita confruntare între catolicism și mișcarea husită. În 1461, minorii unguri redactează o dare de seamă cu privire la erezia husită în Moldova. Șansa husitismului a fost conflictul minorităților unguri cu clerul ortodox, în urma căruia cei dintii au fost izgoniți din Molova în 1462¹⁹.

Cam în aceeași perioadă, husitismul moldovean primește forțe proaspete prin intermediul unui nou val de emigrație husită. De această dată, este vorba de cehi din Moravia aparținând Unității Fraților cehi și moravi²⁰. Mihail Dan arată cum încă din 1460 încep persecuții împotriva Fraților, ceea ce probabil a provocat unele valuri de emigrare spre Moldova. În 1464, comunitatea Fraților își stabilește reguli fixe iar în 1467 își organizează o ierarhie proprie. Situația lor a devenit insuportabilă în momentul în care Matei Corvinul, cucerind Moravia, a decretat în 1481 expulzarea lor din țară. Frații, știind din călătoriile lor de documentare că în Moldova sînt găzduiți oameni de aceeași credință cu ei, au plecat în 1481 în Moldova, conducătorul lor fiind fratele Mikulaș. Ei au fost bine primiți de Ștefan cel Mare, putînd să se așeze unde doreau²¹.

În concluzie, Mihail Dan regretă lipsa surselor referitoare la viața lor în Moldova și la o eventuală propagandă între români²². Totuși, folosindu-se de știri indirecte, istoricul a emis ipoteza că Frații au dus o viață limitată la cercul lor, evitînd contactul cu românii ortodocși. Istoricul presupune că învățăturile Fraților n-au găsit ecou la români²³. De altfel, membrii Unității Fraților cehi și moravi au dus o viață grea în Moldova și au dorit să obțină dreptul de a se întoarce în patria lor²⁴. Mihail Dan afirmă că momentul plecării lor din Moravia și momentul plecării lor din Moldova nu pot fi fixate cu precizie²⁵. Oricum, istoricul acceptă ca o certitudine faptul că s-au întors în Moravia înainte de moartea regelui Matia. *Historia Fratrum* arată că au stat în Moldova pînă în 1492—1493. Unii membri ai Unității au plecat în Rusia. Istoricul nu exclude posibilitatea ca în Moldova să fi rămas unii membri ai Unității Fraților și amintește în acest sens faptul că în 1491 patru membri ai Unității au trecut prin Moldova în drum spre Orient²⁶.

În ceea ce privește soarta husiților în secolul XVI, istoricul este convins că ei au revenit la catolicism ca urmare a eforturilor misionarilor franciscani și iezuiți²⁷. În timp ce în Transilvania, foarte tolerantă în secolul XVI, coreligionarii lor au fost absorbiți de luteranism și calvinism²⁸, în Moldova contrareforma catolică a fost foarte activă în tot secolul XVI. Istoricul argumentează cu date concrete din timpul domniilor lui Bogdan Lăpușneanu și Petru Șchiopul, cînd lupta împotriva husitis-

¹⁸ *Ibidem*, p. 190—192.

¹⁹ *Ibidem*, p. 194.

²⁰ *Ibidem*.

²¹ *Ibidem*, p. 190—197.

²² *Ibidem*, p. 200.

²³ *Ibidem*, p. 201.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*, p. 203.

²⁶ *Ibidem*, p. 205.

²⁷ *Ibidem*, p. 276.

²⁸ *Ibidem*.

mului e sprijinită de domnie la îndemnul lui Bartolomeo Brutti²⁹, postelnicul de origine levantină al lui Petru Șchiopul. Istoricul menționează că sfârșitul secolului — în urma pribegiei lui Petru Șchiopul, a morții lui Brutti și a conflictelor între iezuiții poloni și minorii unguri, — reprezintă o perioadă mai bună pentru husitism, care începe să facă din nou progrese în rîndul clerului catolic³⁰.

O scriere publicată în Polonia în secolul XVII, dar bogată în informații și cu privire la secolele anterioare, anume *Libri quattuor slavoniae reformatae*, aparținând lui Andrzej Wegierski, este în măsură să înlesnească elucidarea unor probleme lăsate în suspensie de concluziile expuse pînă aici și să ne permită să sesizăm noi dimensiuni ale fenomenului husit în Moldova. Un prim text, datat 1481, din această vastă culegere de informații referitoare la istoria reformei în lumea slavă, ne informează că o parte a Unității Fraților cehi și moravi a fost exilată din Moravia prin decretul lui Matia, incitat de „dușmanii adevărului“, formulă care neîndoielnic îi desemnează pe adversarii tendințelor novatoare. Păstorul acestei comunități se numea Nicolaus Slanius. Comunitatea a trecut prin Ungaria și Transilvania în „Valahia, numită astfel în limba vulgară, după numele locuitorilor săi, respectiv în partea învecinată Poloniei, adică în Moldova“. Comunitatea a menținut legătura cu ierarhia superioară a Unității care, ne informează documentul, l-a trimis doi ani mai tirziu în Moldova pe Elias Chrezovius cu scrisori prin care îi îndemna pe Frați să-și suporte cu calm exilul. Izvorul mai afirmă că Frații au trăit cu moldovenii în vecinătatea „valahilor transalpini“ în timpul lui Ștefan cel Mare, cam șase ani, după care s-au întors în Moravia³¹.

Aproape aceleași fapte, dar cu mai multe detalii care ne oferă posibilitatea unor interpretări, le relatează un alt text al culegerii. În primul rînd, noul text oferă o explicație cauzală pentru decizia lui Matia de a-i expulza pe Frați din Moravia. Textul afirmă că Matia s-a temut, pe de o parte de reizbucnirea războaielor „ziscane“ și pe de altă parte de creșterea numărului Fraților. Explicația pare plauzibilă în contextul politic al momentului. În al doilea rînd, textul fixează fără nici un dubiu anul pătrunderii în Moldova, anume 1481 și cuprinde date, e drept aproximative, în ceea ce privește numărul emigranților, apreciat a fi fost de cîteva sute. Concordă cu celălalt text citat în privința pastorului Nicolaus și a itinerariului urmat prin Ungaria și Transilvania. De asemenea, revine informația referitoare la Elias Chrezovius, trimis în Moldova în 1483 pentru a-i susține moral pe membrii Frăției. Textul este interesant și prin datele pe care le oferă despre Moldova epocii și prin tenta-

²⁹ *Ibidem*, p. 276—277.

³⁰ *Ibidem*, p. 277.

³¹ „Pars Unitatis Fratrum, ex Moravia a Mathias Rege Hungariae tum occupante Moraviam, Lusatiam, et Silesiam, ad instantias veritatis hostium, ejectorum; assumpto secum verbis divini Ministro Nicolao Slanio, per Hungariam et Transylvaniam, in Valachiam vulgo ac generatim sic dictam, proprie vero partem ejus Polonis propriorem. Moldaviam usque, penetrarunt. Quo, intra biennium Fratres ejusdem Unitatis, ex Bohemia miserunt Eliam Chrenovium cum literis, quibus eos excitant, ad tolerandas aequo animo, in alieno solo, aerumnas Vixerunt illic cum Moldavis Transalpinas Valachiae conterminis, sub Stephano Regionis illius Principe. Anno 1481“.

Andrej Wegierski, *Libri Quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdam, 1679, ediție fotografică. Varsovia, 1973, p. 36. Doresc să mulțumesc și pe această cale profesorului dr. Șerban Papacostea, care mi-a semnalat această colecție.

tiva de a explica dorința Fraților de a se întoarce în Moravia. Izvorul ne lasă să surprindem existența unor tensiuni între comunitatea boemă pe de o parte și domnul Moldovei și populația localnică pe de altă parte. Potrivit acestei mărturii, domnul țării era înclinat să-și însușească bunurile care nu îi aparțineau, referire posibilă la exigențele fiscale ale domniei; cât îi privește pe moldoveni, izvorul, care relevă apartenența lor la ritul bisericii răsăritene, le atribuie un șir de defecte. Sigur însă că la aceste tensiuni a contribuit climatul de nesiguranță din Moldova, rezultat al războaielor neconținute cu turcii și tătarii în această vreme. Și acest text menține durata șederii în Moldova a Fraților la șase ani sau mai puțin și amintește că Matia le-a permis revenirea în Moravia³².

Se pare că aceste comunități ale Unității Fraților nu au părăsit în totalitate Moldova, pentru că Frații sînt menționați documentar pe tot parcursul secolului XVI. Astfel, o notiță din 1537 menționează că Nicolaus Slanius a fost trimis la Frați în Moldova și Italia³³. Informația ne permite să intuim importanța comunității moldovene, dar, pe de altă parte, nu putem specula asupra identității acestui Nicolaus Slanius cu cel menționat în 1481, din cauza diferenței de 65 de ani între cele două momente.

În fine, o știre din 1553 îl amintește pe Daniel Itranicensis, originar din Boronica, unul din membrii de vază ai comunității expatriate în Moldova³⁴. Luînd în considerare calificativele de „Magnus et celebris in Unitate, pius et probus, antiquae simplicitatis exemplar” care îi sînt atribuite, pare să fi fost un personaj suficient de important în Unitatea Fraților, personaj care îi cunoștea pe conducătorii exilați în Moldova din timpul lui Matia pînă în vremea lui. Îi amintește pe Gregorius, Michail Sambergensis și Mathia Convaldensis. Rezultă, așadar, că în 1553 comunitatea Unității Fraților supraviețuia în Moldova și continua să se afle în

³² „Sub idem fere tempus, renovatus fuit adversus Fratres in Moravia, plebis furor, Rex enim Hungariae Matthias, subjecta sibi Moravia, Lusatia et Silesia, veneratur ne quando bella ziscana recrudescerent. Cum igitur ad aures ejus perferretur, Fratrum in dies crescere numerum, ejecit eos ex Moravia. Itaque quaquavsum dilapsi: pars assumpto secum. Ministro, Nicolao, per Hungariam et Transylvaniam, in Moldaviam usque penetrarunt, aliquot centeni numero A. 1481. Quo, post biennium Fratres ex Bohemia miserunt Eliam Chrzenovium cum literis, ad patienter ferendum exilium, incitantibus. Ubi a Stephano, Principe Regionis illius, homine barbaro ac bellicoso, comiter acceptus est, animo ipsius, a praepotente Deo ad hospitalitatem inflexo. Caeterum, cum ne illo quidem tempore, ob enundem Principem rapinis in hiantem, tuto ibi viveretur; nec flagitiosa ipsis indignarum vita, magna barbariae, et religio Graeca variis inquinata superstitionibus, placeret; non diutius sex annis (quidam pauciores ponunt) cum Moldavis illis, Poloniae vicinioribus, vulgo Valachis dictis, vixerunt Fratres.

Tunc Rex Matthias, mutata sua, nutu divino sententia potestatem remigrandi in Moraviam ea conditione illis faciebat; ut si eos iterum proscripturus esset, haberent ad fortunas suas divendendas, unius anni spacium”, Andrej Wegierski, *Libri Quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdam, 1679, ediție fotografică Varsovia, 1973, p. 178.

³³ „1537. Nicolaus Slanius, in Moldaviam et Italiam, a Fratribus missus fuit.”, Andrej Wegierski, *Libri Quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdam, 1679, ediție fotografică, Varsovia, 1973, p. 326.

³⁴ „Daniel Itranicensis, Boronicae natus, Exul olim cum allis in Moldaviam, magnus et celebris in Unitate, pius et probus antiquae simplicitatis exemplar noster non modo Matthiam Regem Hungariae, cujus edicto Fratres et Moravia proscripti, in Moldaviam concesserant; verum etiam omnes illos Unitatis Fratrum Antesignanos, a Gregorio, Michaele Sambergen si, Matthia Convaldensi ad sua vitae usque tempora”, Andrej Wegierski, *Libri Quattuor Slavoniae reformatae*, Amsterdam, 1679, ediție fotografică, Varsovia, 1973, p. 325.

atenția cercurilor reformate. Spre aceeași concluzie converg date de la sfârșitul secolului XVI, venite dintr-o sursă oarecum neașteptată.

Printr-o încercare grea a trecut comunitatea husiță din Moldova în timpul domniei lui Petru Șchiopul, când iezuiții puternic sprijiniți de postelnicul Bartolomeo Brutti, desfășoară un efort susținut de a-i readuce pe husiți la catolicism; lăcașurile de cultură ale husiților au fost acum încredințate iezuiților. Scrisoarea lui Edward Barton, ambasadorul Angliei la Constantinopol, din 26 august 1592, menționează o rămășiță a husiților în Moldova. Este vorba de o comunitate care își avea originea în învățăturile lui Ian Hus; erau maghiari, care pînă cu cinci ani în urmă, deci pînă prin 1587, își menținuseră bisericile și își conservaseră cu strictețe religia³⁵. Alungarea iezuiților din Transilvania și aducerea lor în Moldova prin intermediul influentului postelnic Bartolomeo Brutti, în timpul domniei lui Petru Șchiopul, au inaugurat o epocă grea pentru husiți, ale căror biserici au fost date iezuiților. Documentul confirmă alte informații referitoare la simpatiile catolice ale domnitorului și la efortul de a readuce la catolicism comunitățile reformate, întreprinse de iezuiți în spiritul contrareformei. De altfel, sursele catolice de secol XVII consideră readucerea la catolicism o acțiune încheiată cu succes, însă exactitatea lor este chestionată de știrile de sorginte reformată. Scrisoarea menționată ne informează că, în timpul domniei lui Aron vodă, husiții au reintrat în posesia bisericilor lor și au obținut libera exercitare a cultului lor. Factorul politic care a determinat această revenire este sugerat de calificativul de „servitor al maiestății sale Elisabeta” atribuit lui Aron vodă de document; ipoteza este confirmată de mențiunea explicită a faptului că husiții și-au recăpătat drepturile la insistențele lui Edward Barton, în numele Elisabetei.

În același an 1592, o notă a consilierului reginei Sir William Cecil, Lord Burghley, menționează călătoria în Moldova a doi negustori, Tomas Wilcox și Richard Babynnton. Documentul vine în sprijinul datelor extrase din scrierea lui Edward Barton; rezultă din conținutul său că în Moldova „secta” husiților și-a recăpătat bisericile din care fusese alungată de iezuiți. Repunerea lor în drepturi s-a făcut din ordinul lui Aron vodă³⁶.

Putem presupune că grupuri de husiți s-au menținut în Moldova pînă la sfârșitul secolului XVI fără să se asimileze celorlalte grupări protestante care au proliferat, mai ales la jumătatea secolului. Mediul orășenesc moldovean, care se dovedise receptiv față de preliminariile Refor-

³⁵ „In Bugdania ther is a remnant of Hussits takeing their original of John de Hus, Hungarians, who had ther churches and mayntayned ther religion severaly untill five years since, when the Jesuists beinge chased out of Transsilvania, and by means of one Bartlemew Bruty, Italian, ther cheife governor under Peter Prince of Moldavia, broght into that province, wher the poore Hussits weare by Bruty put to silence and ther churches geven to the Jesuists.

Aron present prince of Bugdania, her majestie's servant, uppon motion made by M. Barton in her majestie's name, hath restored the libertye of coustomes to the Hussits and redelivered ther churches to them as formerly they had ther”. — (E.D. Tappe, *Documents concerning Rumanian History 1427—1601 collected from british archives*, Londra, 1964, p. 62).

³⁶ „Tho. Wilcocks went into Bugdania with Richard Babynnton. In Bugdania a sect of Hussites are restored to their churches, from which certain Jesuits had expelled them, which Aaron Prince of Bugdania hath commanded to be done”. — (E.D. Tappe, *op.cit.*, p. 62).

mei din secolul XV, a fost la fel de permeabil Reformei în secolul următor. Astfel luteranismul, calvinismul, antitrinitarianismul și anabaptismul au câștigat aderenți în rîndul comunităților alogene. Faptul este explicabil considerînd prozelitismul spiritului protestant. Maximum de presiune se constată la mijlocul secolului XVI, în mod explicabil avînd în vedere proximitatea Transilvaniei și facilitatea contactelor cu această țară atît de tolerantă în acel moment față de curentele confesionale noi. Dispariția regatului feudal maghiar, efervescența politică din interiorul statului transilvănean creată în jurul luptelor pentru tron, absența unei autorități care să conlucreze ferm cu biserica catolică în combaterea curentelor protestante, au permis nu numai ca ele să cîștige un număr mare de aderenți ci și să fie recunoscute oficial. Recunoașterea oficială a dat curs liber spiritului prozelit și acesta s-a orientat și asupra românilor, uneori cu succes, catalizînd curentul de traduceri și făcînd posibilă instituirea episcopatului româno-calvin.

Evident, această atmosferă favorabilă Reformei cuprinde și Moldova, unde punctul culminant al evoluției îl constituie fără îndoială domnia lui Despot vodă. Fie că domnia sa a inspirat simpatie, fie că a fost criticată acerb sau a incitat spiritele romantice dînd curs fanteziei, Despot vodă s-a bucurat de-a lungul timpului de o atenție susținută din partea istoriografiei românești³⁷. Nu ne propunem un istoric al punctelor de vedere enunțate despre biografia și activitatea acestui domn, dar amintim că marii istorici, cum ar fi A.D. Xenopol sau Nicolae Iorga, i-au dedicat pagini de analiză pertinentă³⁸. Toate eforturile istoriografice, dispersate de-a lungul a două secole, au permis istoriografiei mai recente să cristalizeze unele concluzii de mare acuratețe asupra domniei în discuție³⁹.

³⁷ N. Burghela, *Despot Vodă Ereticul, domnul Moldovei în Cvl.*, XXXI, 1897, Nr. 6, 7, 8, 9, p. 471—495, p. 612—628, p. 717—732, p. 795—806; cf. T. G. Bulat, *Încă ceva asupra lui Iacob Heraclide Despotul*, în *Rl*, II, 1916, p. 45—51; Hans Petri, *Relațiunile lui Jakobus Basilikos Heraclides zis Despot Vodă cu capii reformațiunii atît în Germania cit și în Polonia precum și propria sa activitate reformatoare în principatul Moldovei*, București, 1927; N. Știrbu, *Etude sur Marcheti, L'Ecole de médecine de Montpellier*, Montpellier, 1930; Tadeusz Gostynski, *Despot Vodă și Ciprian Bazylik*, în *RiR*, XV, 1946, p. 90—93.

³⁸ A.D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Trăiană*, vol. III, Iași, 1890, p. 61—85. Vezi și N. Iorga *Nouveau matériaux servir a l'histoire de Jacques Basilikos l'Heraclide dit le Despot, Prince de Moldavie*, București, 1900; idem, *Iarăși știri noi despre Despot*, în *Rl*, II, 1916, p. 126—128; idem, *Un Heraclide à Montpellier et un courtisan vâlaque de Henri IV*, ARBSH, XVII, 1930, p. 23—48; idem, *Cercetări noi la Cotnari, Vălenii de Munte*, tip. 1936.

³⁹ Ștefan Bărsănescu, „Schola latina” de la Cotnari. *Biblioteca de curte și proiectul de academie al lui Despot Vodă. Zori de cultură umanistă în Moldova secolului XVI*, București, 1957. Cr. și Șerban Papacostea, *Moldova în epoca reformei, contribuție la istoria societății moldovenesti în veacul al XVI-lea în „Studii”*, 1958, II, nr. 4, p. 55—78; Andrei Oțetea, *Wittenberg et la Moldavie, în Renaissance und Humanismus in Mittel und Osteuropa*, Berlin, 1962, vol. I, p. 302—329; Șerban Papacostea, *Diaconul sîrb Dimitrie și penetrația reformei în Moldova în secolul XVI*, în *Rsl*, XV, 1967, p. 211—218; idem, *O veche tipăritură despre Moldova la mijlocul secolului al XVI-lea în „Studii”*, 1969, 3, p. 459—463; Maria Holban, *Despre osîndiri la moarte prin glasul poporului sub Despot*, în „Studii”, XXII, 1969, nr. 6, p. 1155—1163; Magda Petrovanu, Ștefan Bărsănescu, *Jacques Basilikos Le Despot Prince de Moldavie, savant humaniste de XVI-eme siècle*, în *ASUT*, 1969, p. 85—88; George Iăzărescu, *Despot și veleitarismul lui umanist*, în *AUB*, „Literatură universală comparată”, 1917, 20, nr. I, p. 21—26; Adina Berciu, *O încercare de unificare a celor trei țări române în timpul domniei lui Despot Vodă: 1561—1563*, în „Buridava”, 1976, 2, p. 51—54; Teodor Holban, *Noi știri despre Despot, domn al Moldovei*, în *RA*, 1976, 53, nr. 3, p. 323—325; Adina Berciu-Drăghicescu, *O domnie umanistă în Moldova, Despot Vodă*, București, 1980.

În general, este acceptat faptul că ascensiunea lui Despot la tronul Moldovei este un rezultat al interferenței unor zone de influență politică. Despot a polarizat interesul cercurilor reformate poloneze, al Wittenbergului evanghelic, al habsburgilor și al Transilaviei. Nu aprofundăm aici analiza atitudinii poloneze, avînd în vedere tradiția interesului ei față de Moldova, interes care, în noua conjunctură politică, nu putea decît să se amplifice. Căderea Ungariei feudale o transformă și mai mult într-o țară de frontieră a unui imperiu otoman încă în ascensiune (domnia lui Suleiman Magnificul nu se încheiase); în Est, presiunea Moscovei era tot mai puternică iar uniunea dinastică a Poloniei cu Lituania devenise fragilă. Din punct de vedere polonez, privilegiul de a avea un cuvînt de spus în treburile Moldovei constituia o perspectivă atrăgătoare. Wittenbergul evanghelic, eșuînd să-și impună punctele de vedere în Europa, fiind chiar de la apariție contestat și concurat de Zwingli și de anabaptism⁴⁰, în diversele lui variante, iar apoi de calvinismul foarte bine organizat, mai intolerant, și de un prozelitism mai fervent, dorea o alianță cu ortodoxia. Un domn binevoitor acestei politici și protestantismului în general ar fi dat cercurilor din Wittenberg un avantaj în luptele politice europene. Imperiul Habsburgic, neputînd estima exact forța și direcțiile politice otomane, așteptîndu-se oricînd la o ofensivă a Porții, acorda Moldovei un loc important în tatonarea situației. Acest spirit al cruciadei tirzii este completat de interesul habsburgic de a-și subordona Transilvania și o atare politică are și repercusiuni asupra situației din Moldova. Transilvania, la rîndul ei, este foarte receptivă față de întîmplările din Moldova, domnia lui Despot fiind supusă unor analize amănunțite. Această atitudine este pe deplin demonstrată de cronica lui Mathias Miles, *Siebenbürgisches Würgengel*, tipărită în secolul XVII și care dedică pagini importante domniei lui Despot⁴¹. Multe din informațiile oferite de această cronică sînt cunoscute din alte izvoare și de aceea ne vom ocupa numai de informațiile noi pe care le oferă cronica și de interpretările date în general evenimentelor din Moldova. Formulările pentru care optează adesea ne avertizează în privința obiectivității textului. Evident, cronica este favorabilă lui Despot și ostilă țării „unde trădarea este o virtute și ridicată la cea mai înaltă artă”. Această formulare, evident tendențioasă, se referă neîndoiește la boierimea moldoveană care se opusese lui Despot. Textul lui Miles ne permite să intuim tensiunile care s-au ivit în cadrul societății moldovene atunci cînd Despot a încercat să tulbure evoluția ei tradițională. Relevante în acest sens sînt aprecierile pozitive pe care textul lui Miles le face referitor la politica domnului. Conform cronicii lui Miles, Despot a dorit să ofere locuitorilor țării „care trăiau fără ordine și judecată, după vechile lor obiceiuri” unele legi noi. Se pare, de asemenea, că a încercat, conformîndu-se probabil criteriilor moralității protestante și unor formulări teoretice idealizatoare pe care le lansaseră aceste curente, să reglementeze starea morală grav decăzută datorită facilității divorțului. Cum protestantismul idealizase fami-

⁴⁰ G. R. Elton, *Reformation Europe*, Fontana/Collins, 1982, passim.

⁴¹ Mathias Miles, *Siebenbürgisches Würgengel oder Chronicalischer Anhang des 16 Saeculi nach Cristi Geburth...*, Hermann Stadt sn. Vealung M. Andreae Fleischers, gedruckt bey Stephanó. Hünghing, 1670. p. 90—96. Probabil că Miles a folosit informații anterioare cuprinse în lucrarea lui Christianus Schesaeus, *Ruina Pannonica*, vezi Christianus Schesaeus, *Opera Quae Supessunt Omnia*, Editit. Franciscus Csonka, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, p. 228—254.

lia model care trăiește în bună înțelegere, această bună înțelegere fiind o reflectare a bunăvoinței divine, domnitorul a încercat să pună capăt acestor despărțiri arbitrare și nefundamentale cu ajutorul predicatorului de curte și al episcopului Ioan Lusinski ⁴².

În opinia noastră, din textul cronicii transpare faptul că Despot a atacat direct, cu mijloacele politice de care dispunea, esența Bisericii Ortodoxe din Moldova. Reglementarea divorțurilor era și un atac la adresa nivelului moral al clerului, concept integrat în cea mai mare măsură spiritului reformat. Aducerea unui episcop socinian și menținerea lui la curte, despuiera bisericii și propaganda prin școală sînt toate măsuri antiortodoxe, în spiritul Reformei. Nu contestăm că metalele prețioase luate din biserici au fost folosite poate pragmatic pentru plata mercenarilor, fapt pe care îl menționează și textul lui Miles. Dar și aici formulările cronicii ne permit să intuim adeziunea la soluțiile lui Despot și luări de poziție antimoldovene. În acest sens, ni se spune că a jefuit cele mai bogate mănăstiri, pe călugării leneși și a luat veșmintele bogate ale clerului superior, elemente în care se poate descifra spiritul antimonastic al Reformei și o dorință de simplificare a cultului, o aspirație spre austeritate specific protestantă.

Comentariile lui Miles referitoare la otrăvirea lui Lusinski de către boieri, la înclinațiile către trădare ale boierilor ne permit să intuim existența unei reacții puternice a forțelor conservatoare ale societății moldovene, între care un loc de frunte îl ocupa Ortodoxia ⁴³. Acest punct de vedere transpare și din lectura cronicilor românești din secolele XVI—XVII, care îi impută lui Despot îndepărtarea de la religia „pravoslavnică” și nerespectarea ei ⁴⁴. În general însă aceste cronici fac referiri numai la ura țării și a boierilor față de Despot. Textul lui Miles ne permite să descifrăm dimensiuni și sensuri noi ale opoziției față de această domnie. Punctul culminant al reacției ortodoxe, în orice caz momentul ei cel mai violent, ar putea să-l constituie tentativa de suprimare a domnului de către clerici, episod relatat de cronică lui Miles. Celelalte comploturi împotriva domnului, inclusiv cel prin care l-au suprimat în cele din urmă, au provenit din mediul boieresc. Prin aceasta, tentativa în discuție inițiată de clerici capătă o semnificație specială. Existînd obiceiul ca în ziua de Paști voievodul să ia masa cu călugării și cu clerul înalt, conspiratorii au decis să-i ofere lui Despot cuminecătura otrăvită. Unul dintre complotiști a trădat și astfel voievodul avizat i-a invitat pe conspiratori să-l preceadă în primirea cuminecăturii atunci cînd aceasta i-a fost oferită de „marele vîldică” personal. Peste cîteva ore trădătorii au murit, victime ale propriei șiretenii ⁴⁵. Miles vede în salvarea domnitorului mîna Provi-denței, clarificîndu-și astfel poziția politică de susținător al unei influențe a cercurilor reformate în Moldova. De altfel, el apreciază domnia lui Despot ca fiind benefică țării, căreia i-a adus „orînduiri creștinești și bunelegiuiri”. Din această formulare se poate deduce adeziunea față de politica de sprijinire a prozelitismului reformat pe care a susținut-o Des-

⁴² Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500—1800*, New York, Harper and Row, 1979, passim. cf. și Edmund S. Morgan, *The Puritan Family*, New York, Harper and Row, 1966, passim.

⁴³ Mathias Miles, *op. cit.*, p. 91—93.

⁴⁴ *Cronicile slavo-romane din secolele XV—XVI publicate de Ioan Bogdan*, ed. P.P. Panaitescu, București, 1959, p. 143.

⁴⁵ Mathias Miles, *op. cit.*, p. 91—93.

pot. El amintește că Despot a adus în țară mulți învățați din alte țări, pe Lusinski și pe alți „zeleși suprimatorii ai idolatriei religioase a vlahilor”, ceea ce întărește presupunerile noastre legate de ponderea activității sale reformatoare. Formularea cronicii lui Miles ne permite să intuim că zelul prozelit s-a exercitat și în cadrul societății moldovene, atacând direct credința tradițională. În acest context al suprimării „idolatriei,” deci al combaterii ortodoxismului și al acțiunilor prozelite, Miles menționează și școala de la Cotnari cu frumoasa ei bibliotecă. Prin influența pe care o putea exercita asupra minților tinere, în formare, școala putea constitui un puternic instrument de convertire.

Legat de profesorii școlii de la Cotnari, textul lui Miles permite o clasificare, o îmbogățire a informațiilor cunoscute referitor la personalitatea lui Dimitrie, pe care îl include în lista profesorilor școlii cu mențiunea că era profesor de limba greacă ⁴⁶.

Cronica lui Mathias Miles confirmă, cu elemente noi, imaginea unui Despot vodă patron al Reformei, a cărui acțiune a fost urmărită cu simpatie de cercurile reformate europene, inclusiv cele din Transilvania, dar angajat într-un conflict acut cu Biserica Ortodoxă din Moldova și tot mai mult detestat de boierime, care s-a străduit și în cele din urmă a reușit să-l înlăture din domnie și să-l suprimă, învingând rezistența gărzii străine de mercenari spanioli și unguri pe care se sprijinea. Ecoul domniei lui Despot și interesul pe care îl reprezenta acesta pentru politica europeană este relevat de un document din arhivele engleze. Este vorba de o notiță din 11 august 1563, prin care se raportează autorităților engleze că Despotul Valahiei a fost asediat în Suceava de proprii săi supuși ⁴⁷. Explicația revoltei este dată prin faptul că a luat aurul și argintul din biserici, a urmărit modificarea religiei și a intenționat să se căsătorească cu o străină.

Chiar dacă notița, foarte succintă, nu oferă informații în plus, ea este semnificativă prin interesul manifestat încă din această vreme de Anglia față de problemele românești. Mult mai explicit în acest sens este un alt document, o scrisoare din 21 aprilie 1594 a negustorului Thomas Wilcox către Sir William Cecil, Lord Burghley, consilier al reginei ⁴⁸. Scrisoarea lasă să transpară jocul politic european, interesul Angliei în a-și promova politica răsăriteană și alianța incipientă împotriva Spaniei cu Imperiul Otoman. Acesta din urmă, disputându-și cu Spania Marea Mediterană, era în acel moment înclinat spre concesiile față de Anglia.

⁴⁶ „Demetrium Grecam Linguam Profesorem” — Mathias Miles, *op. cit.*, p. 96.

⁴⁷ „The Despote of Valachia was besieged by his own subjects in a castle of his ohnè called Sociana (sic). The cause of the Peoples rebellion was for that he had taken greate quantities of Gold and Sylver out of the Churches, for that he went abought to alter religion and for that he ment to marry a stranger.”, in E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 36.

⁴⁸ „.....Another cause of my beinge in Bogdania was to procur the restoringe of dyvers protestants churchis which certaine Jesewits had gotten into thear possession and had imprisoned and persecuted the preachers and mynisters of the Protestants, which throughe Godes help I brought to perfection, putting out the Jesewits againe and setting at libertie the persecuted preachers and mynisters, restoringe them to thear owen parishes and cures, to the honour of her Majestie and great rejoycinge of the afflicted Protestants, who dailie praye for her Majestie's longe lif and good prosperitie, and no less displeasure to the Jesewits and Papists, as maie appear by a letter of the Archbishop of Leopolis in Poland written to me to the same effecte...”, in E. D. Tappe, *op. cit.*, p. 69.

În acest context, Thomas Wilcox se deplasează în Moldova pentru a opera redarea diverselor biserici protestante credincioșilor respectivi. Aceste biserici fuseseră, la o dată destul de recentă, confiscate de iezuiți. Este vorba neîndoielnic de acțiuni încadrate în eforturile contrareformei de a readuce la catolicism pe adepții diverselor curente reformate. Scrisoarea lui Thomas Wilcox ne informează că iezuiții i-au întemnițat și persecutat pe preoții și pastorii protestanților. Thomas Wilcox afirmă că și-a îndeplinit misiunea eliberând preoții și pastorii și redându-le parohiile și dioceseze. Reacția de bucurie a protestanților, plini de grațitudine față de regină, este compensată de reacția ostilă a iezuiților și, în general, a catolicilor care inițiază o corespondență cu Thomas Wilcox pentru a-și manifesta nemulțumirea.

Această scrisoare relevă existența unor comunități protestante de diverse confesiuni în Moldova sfârșitului de secol XVI. Aici nu se mai fac referiri numai la husiți, ci la „diverși protestanți“. În plus, sînt menționați preoți, așa cum știm că există în Biserica Evanghelică, dar și pastori, așa cum au congregațiile de credincioși ale altor confesiuni. Menționarea diocazelor presupune comunități destul de numeroase și o ierarhie ecleziastică bine structurată. În fine, scrisoarea demonstrează că la sfârșitul secolului XVI exista o conștiință a solidarității reformate în opoziție cu catolicismul și că, în acest episod minor, Anglia se erijează în patroană a Reformei în toate colțurile Europei. De fapt, toate documentele din arhivele engleze referitoare la domnia lui Aron vodă ridică semne de întrebare asupra obiectivității surselor catolice care considerau cel puțin husitismul ca fiind eradicat în Moldova prin efortul misiunilor catolice.

*

Concluzia acestei investigații ar fi că Reforma în Moldova, departe de a fi neglijabilă, a avut resurse suficiente pentru a capta atenția unor factori importanți ai politicii europene și pentru a deveni un factor de integrare a Moldovei în spațiul european. Consolidării pozițiilor Reformei i s-a opus Contrareforma catolică prin acea proliferare de misiuni, mai ales iezuite, care într-un spirit nou urmăreau să impună catolicismul. Așa cum am văzut, în unele momente asistăm la o colaborare între aceste misiuni catolice și Domnie. Pe de altă parte, presupunem că a existat o acțiune ostilă Reformei și dinspre Ortodoxie, o contrareformă ortodoxă care a evoluat paralel cu catolicismul fără să conlucreze neapărat cu el. În acest sens pledează reacția ostilă față de domnia lui Despot vodă, reacție care a aparținut într-o mare măsură clerului ortodox. Cronică lui Azarie, reprezentînd punctul de vedere ortodox, înregistrează critic domnia lui Despot vodă și tentativele reformatoare ale acestuia. În general, cronicile secolului XVI, care au cristalizat punctele de vedere ale Ortodoxiei, vădesc o ostilitate marcantă față de orice abatere de la linia ortodoxă. Este o îndepărtare evidentă de la spiritul tolerant prevalent în secolul XV, care a lăsat să treacă neînregistrată de izvoarele interne prezența comunităților husite în Moldova. Cronicile secolului XVI înregistrează cu egală oroare trecerea la islamism a fiului lui Petru Rareș, Iliș Mehmet și prezența pe tronul Moldovei a ereticului Despot. Egu-menul Macarie, de pe pozițiile unui ortodoxism extrem, se pare că i-ar fi incitat atît pe Ștefan Rareș cît și pe Alexandru Lăpușneanu la persecu-

tarea armenilor. În sfârșit, în timpul domniei lui Despot vodă, contrareforma ortodoxă merge pînă la tentativa de eliminare fizică a reformato-
rului incomod. Nu ni se pare surprinzător că Azarie trecea sub tăcere
atentatul inițiat de cler, menționînd ura țării, pe care o explică prin lipsa
de credință a domnitorului.

Toate aceste fapte conlucrează în a ne demonstra importanța pro-
blemei Reformei integrată în complexitatea epocii, într-o Europă care,
traversînd un proces de autodefinire, pășea spre modernitate. Ne-am
permite să sugerăm că Moldova reproduce la altă scară, dar cu dimen-
siuni suplimentare (acea *contrareformă ortodoxă*), modelul european.

PESCUITUL ÎN DOBROGEA ÎN TIMPUL STĂPINIRII OTOMANE

Pescuitul a constituit o străveche îndeletnicire a locuitorilor Dobrogei, teritoriu mărginit pe trei laturi de ape care ofereau o mare bogăție de pește: Marea Neagră cu lacurile din apropiere la est și Dunărea cu lacurile și bălțile adiacente la vest și la nord. Marele fluviu a reprezentat dintotdeauna cel mai bogat rezervor piscicol al țării, dispunind totodată, în special în zona Deltei, de o varietate extraordinară de specii, atât de apă dulce, cât și de mare, dintre acestea pe primele locuri fiind sturionii și scrumbiile¹.

Pescuitul la Chilia, inseparabil legat de practicarea acestei îndeletniciri în Delta Dunării, este atestat încă din prima jumătate a secolului XV². În august 1484, imediat după cucerirea cetății Chilia de către turci³, sultanul Baiazid II emite un regulament privind pescuitul în zona acestui oraș, stabilind și dijma din pește care urma să fie percepută de fiscul otoman⁴. Ulterior, așa cum rezultă dintr-un document din 15 aprilie 1520, această dijmă a fost redusă la jumătate, tocmai pentru stimularea pescuitului⁵. La sfârșitul secolului XV și la începutul celui următor au fost deportați la Chilia, special pentru a fi folosiți la pescuit cu talianul⁶, numeroși pescari creștini („necredincioși“) de la Silistra și împrejurimi, ca și din alte locuri⁷.

În regulamentele vamale ale orașelor și porturilor dobrogene, datînd din timpul sultanului Soliman I Magnificul (1520—1566), se vorbește în câteva rinduri și despre pescuit. Prin porturile Tulcea, Isaccea și Măcin treceau vase încărcate cu pește, de la care autoritățile otomane de

¹ Constantin C. Giurescu, *Istoria pescuitului și a pisciculturii în România*, vol. I, București, 1964, p. 87.

² *Ibidem*, p. 88, 252.

³ Este vorba de Chilia moldoveană (Chilia Nouă), situată pe malul stîng al brațului cu același nume, nu de Chilia dobrogeană (Chilia Veche). Vezi această confuzie la M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpînirii otomane*, în „Peuce“, II, Tulcea, 1971, p. 268 și urm.

⁴ Nicoară Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans*, în *REI*, XXXVI, 1938, nr. 2, p. 237—239; idem, *La Moldavie ottomane à la fin du XVe siècle et au début du XVIe siècle*, în *REI*, XXXVII, 1969, nr. 2 p. 253—254.

⁵ Irène Beldiceanu-Steinherr, N. Beldiceanu, *Acte du règne de Selim I concernant quelques échelles danubiennes de Valachie, de Bulgarie et de Dobruja*, în *SOF*, XIII, 1964, p. 98.

⁶ Pentru talian (tc. *dalyan*), vezi Nicoară Beldiceanu, *La Moldavie ottomane...*, p. 262, n. 3.

⁷ *Ibidem*, p. 261—262; N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu Steinherr, *Deportation et pêche à Kilia entre 1484 et 1508*, în *BSOAS*, XXXVIII, London, 1975, nr. 1, p. 42—43, 47—50.

acolo încasau o taxă în bani. De la peștele prins în Dunăre sau în lacurile de acolo, intendenții (*emin*) percepeau o pătrime⁸. La Babadag, de la peștele scos din lacul cu același nume se lua a zecea parte⁹, la fel la Hirșova pentru cel pescuit în lacuri, în timp ce de la cel din Dunăre se lua 30%¹⁰, situație care apare întocmai și la Silistra¹¹. La Karaharman se adaugă amănuntul că o parte din pește era uscat la locul de unde era pescuit și adus așa în oraș¹².

Pentru secolul XVI, știri despre pescuitul practicat de locuitorii Dobrogei au rămas și de la câțiva călători străini. Astfel, la 1579, polonezul Andrei Taranowski vorbește de morunul care se prindea în Delta Dunării¹³, la 1582 englezul John Newberie consemnează belșugul de pește de la Tulcea¹⁴, iar peste câțiva ani italianul Giulio Mincinelli notează următoarele: „Am intrat apoi cu mare greutate pe apa Dunării... găsim de o parte și alta a fluviului furci de lemn pline de carne de morun uscat, și se vindea cu preț foarte mic unul întreg de înălțimea unui om cu 60 de aspri, adică un scud [...] morunul era plin de icre cam cât un butoi-iaș”¹⁵. La gurile Dunării, de care este vorba în acest pasaj, francezul François de Pavie constata, tot cam atunci, că se prindea „un mare număr de moruni”, care se vindeau la un preț derizoriu, deși „erau atât de mari încât fiecare ajungea să încarce un catăr”. Erau pescuiți îndeosebi pentru prepararea icrelor (tescuite sau moi), foarte mult căutate în Grecia și în celelalte țări ortodoxe¹⁶. Aceeași bogăție în pește a Deltei, ca și prețul scăzut de vânzare, este observată, în ultimii ani ai secolului XVI, și de olandezul Joris van der Does (Georgius Dousa). El adaugă că exportul de pește din acele locuri se făcea „nu numai în Grecia, ci și în părțile apusene pretutindeni”¹⁷.

Începînd cu secolul XVII, informațiile asupra pescuitului în apele Dobrogei se înmulțesc în mod considerabil. În două documente ale Țării Românești din 1626 se vorbește de „păscarii cei bătrîni din Dîrstor”, care, ca buni cunoscători ai Dunării, depun mărturie într-o pricină pentru gîrla Botu din județul Ialomița¹⁸. Prin 1633, călătorul italian Niccolò Barsi consemna belșugul de pește de la Chilia, scos așadar din Delta Dunării. Se găseau îndeosebi moruni și somni, care se sărau la cherhanaua din apropiere și care se vindeau la un preț forte redus: un morun în greutate de 30 de funți costa numai 4 aspri. Acești pești dădeau și „icre minunate”. Neguțătorii din multe țări veneau special la Chilia pentru a cumpăra pește¹⁹. În 1636, solia polonă a lui Jerzy Krasinski, în drum spre Constantinopol, primea în dar de la vameșii din Silistra „un pește mare proaspăt”²⁰. În jurnalul altei solii polone, a lui Woicieh Miaskow-

⁸ Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açıklamaları* (Dreptul pămîntului, legile proprietății și comentariile legilor în Imperiul otoman), Ankara, 1962, p. 210—211.

⁹ *Ibidem*, p. 212.

¹⁰ *Ibidem*, p. 212—213.

¹¹ *Ibidem*, p. 216.

¹² *Ibidem*, p. 214—215.

¹³ *Călători străini despre țările române*, vol. II, București, 1970, p. 399.

¹⁴ *Ibidem*, p. 515.

¹⁵ *Ibidem*, p. 524.

¹⁶ *Ibidem*, vol. III, București, 1971, p. 179.

¹⁷ *Ibidem*, vol. IV, București, 1972, p. 87.

¹⁸ DRH, B. Țara Românească, vol. XXI (1626—1627), București, 1965, p. 76, 168.

¹⁹ *Călători străini...*, vol. V, București, 1973, p. 84.

²⁰ *Ibidem*, p. 123.

ski, la 1640, se arăta că acești călători au găsit la Măcin „crapi proaspeți de Dunăre“²¹. Peste un an Baksici făcea constatarea că locuitorii din nordul Dobrogei trăiau „mai cu seamă din pescuit“, căci se scoteau „cantități foarte mari de pește“²². Englezul Robert Bargrave nota și el, la 1652, că lacurile dobrogene dinspre Dunăre erau „minunat înzestrate cu pești“²³. În 1657, Conrad Jacob Hildebrandt menționa că, la Silistra, solia sueda din care făcea parte a primit din partea locuitorului (chehaia) pașei de acolo cîțiva moruni, „pești mari; frumoși și grași“, scoși din Dunăre²⁴.

O descriere amănunțită a pescuitului în Delta Dunării ne-a rămas de la Paul de Alep, care a trecut prin acele locuri la 1658. Pe brațul Chilia se găseau 14 zăgazuri (taliene) de prins pește, îndeosebi moruni. Aceste zăgazuri erau luate de ape în fiecare primăvară, cînd se dezgheța Dunărea și de aceea trebuiau refăcute anual. Pentru aceasta se aduceau din pădurile de lîngă Isaccea cîte 12 000 de căpriori de lemn, care se ascuteau la un capăt ca sulitele și se înfingeau în pămînt de la un mal la celălalt al brațului Dunării. Numai într-o parte se lăsa „o deschizătură destul de mare pentru trecerea unei încărcături“, iar la capătul opus se afla un canal îngust care înconjura „un fel de căsuță, toată din pari de lemn înfipti în pămînt“. Iată cum arată Paul de Alep că se desfășura pescuitul: „Cînd morunul sau alt pește se apropie de această îngrăditură, e atras printr-o iscusită născocire și cade înăuntru; și cei care se îndeletnicesc cu aceasta îl lovesc cu sulite lungi pînă ce îi omoară, căci peștele n-are nici un mijloc de scăpare. Apoi îi scot cu mîna și, încărcîndu-i în caicele lor, îi aduc slujbașului vameș înșărcinat în acest district cu stringerea venitului provenit de la moruni și icre. Multe corăbii vin fără încetare de la Constantinopol și din insule pentru a cumpăra moruni, pe care îi sarează și îi bagă în butoaie; la fel și cu icrele, separat“²⁵.

Paul de Alep a putut cumpăra de acolo un morun de aproape optzeci de ocale, plin cu icre, la prețul de patru guruși și jumătate. Nu s-a pierdut nimic din el, deoarece au fost folosite și oasele, cu care s-au umplut două butoaie mari, după ce au fost presate cu pietre pentru a le ieși umezeala, ca și pielea și zgîrciurile. Cu cîțiva ani mai înainte, cînd producția fusese mult mai bogată, un astfel de pește ar fi costat cel mult un guruș. Atunci, în perioada de la începutul lui septembrie pînă la venirea înghețului, se prindeau zilnic în zona Chiliei „între trei-patru pînă la șapte sute de moruni“. Într-unul din acei ani fusese prins și „regele morunilor“, un pește enorm, de 120 de ocale. Intendentul pescuitului obișnuia să trimită la fiecare corabie care staționa în port cîte un pește pentru căpitan și „cîte o porție pentru fiecare membru al echipajului“. Schimbarea intendentului și scăderea producției puseseră însă „capăt acestui obicei“²⁶.

Informații similare ne-au rămas, din aceeași perioadă, de la vestitul călător turc Evliya Çelebi. Vorbind de pescuitul de la Silistra, el arată, mai întîi, că iarna pescarii făceau copii în gheața Dunării, prinzînd moruni și nisetri care cîntăreau pînă la 100 de ocale²⁷. Primăva-

²¹ *Ibidem*, p. 158.

²² *Ibidem*, p. 223.

²³ *Ibidem*, p. 485.

²⁴ *Ibidem*, p. 606.

²⁵ *Ibidem*, vol. VI, București, 1976, p. 284—285.

²⁶ *Ibidem*, p. 285.

²⁷ *Ibidem*, p. 367.

ra venea un intendent de la Înalta Poartă pentru a arenda pescuitul în Dunăre, plătind 77 poveri de aspri (100 000 aspri), plus pașei de Silistra 10 pungi pentru înregistrare și 20 de pungi drept cheltuieli. Se proceda, mai întâi, la construirea talianelor, pentru care se aduceau din Moldova stâlpi de brad, de stejar și de carpen, lungi de câte 80 de arșini. Oamenii aflați pe vase îi înfingeau în apa Dunării, în dreptul orașului, începînd de la maluri spre mijloc, după care între acești stâlpi se împleteau nuiiele, lăsînd doar o deschizătură, astupată cu o porțiță tot din nuiiele, dată în lături numai la trecerea corăbiilor. Pe stîlpii înfipti în fața acestei porțițe se construiau odăi și cafenele. „Cu cei o sută sau două sute de oameni ai săi intendentul locuiește în acest serai. Intendentul își are o încăpere specială lângă această strîmtoare, unde se află și talianul de pescuit. El stă acolo zi și noapte și, făcînd o porțiță din împletituri, închide cu ea strîmtoarea aceea. Împletitura este făcută în așa fel încît nu poate să treacă prin ea nici măcar un pește lung cît o palmă”²⁸.

Evliya Çelebi descrie și felul în care erau prinși peștii care veneau, în număr mare, din susul Dunării: „Cînd ajung la talianul din fața Silistrei, ei văd că apa este închisă și, pînă la urmă, se întorc, dar, cînd ajung la porțița împletită de la strîmtoare, se înghesuie acolo, iar cînd încearcă să se întoarcă iarăși, atunci împletitura este ridicată în sus cu funiile; după ce se iau toți peștii, mari și mici, împletitura este lăsată din nou în Dunăre.” În prima zi a pescuitului, intendentul îi invita la talian pe pașa de Silistra, oferindu-i tot peștele prins în ziua aceea. În anul cînd s-a aflat acolo Evliya Çelebi, Melek Ahmed Pașa, care-i era rudă, a avut parte de cantitatea enormă de 7 000 de pești, mari și mici, printre care se numărau și 70 de moruni mari, numiți „muteferrika”, ceea ce nu se mai întîmplase de 40 sau 50 de ani. Din acești moruni, care ajungeau la 8—9 arșini fiecare, se scoteau cite 5 pînă la 10 cîntare de icre, care se puneau în butoaie și se sărau. Neguțători din diferite țări, inclusiv din vestul Europei, veneau special la Silistra pentru a cumpăra pește, pe care-l transportau, sărat, cu căruțele, precum și icre și clei de pește. Călătorul turc adaugă că din acești pești, moruni sau nisetri, specifici apelor Dunării, nu ieșea nici un fel de „murdărie sau putreziciune”²⁹.

S-a stabilit că aceste informații ale lui Evliya Çelebi sînt pe deplin verosimile³⁰. De altfel, amintirea talianului de la Silistra s-a păstrat pînă tirziu, în prima jumătate a secolului XIX, cînd acest sistem de pescuit încetase de mult să mai fie practicat. Astfel, la 1835, Jules de Hagemeister, în urma cercetărilor făcute, în aceste părți ale Europei, făcea constatarea că „mai înainte” Dunărea „era baricadată la Silistra și peștele nu putea să scape”³¹.

Peste cîțiva ani, Evliya Çelebi a avut ocazia să descrie și pescuitul cu taliane pe brațul Chilia din Deltă. Pe ambele maluri se găseau grămezi mari de stâlpi, lungi de cite 70—80 de arșini. Primăvara, 2 000 de lucrători, „raiale valahe și moldovene”, încărcau acești stâlpi pe 200

²⁸ *Ibidem*, p. 373.

²⁹ *Ibidem*, p. 373—374.

³⁰ Constantin G. Giurescu, *op. cit.*, p. 97.

³¹ Jules de Hagemeister, *Report on the commerce of the ports of New Russia, Moldavia and Wallachia made to the russian government in 1835*, London, 1835, p. 168.

de corăbii, apoi îi înfingeau în fundul apei, începînd de la maluri spre mijlocul Dunării. Acolo lăseau un spațiu liber, de vreo 20 de stîlpi, pentru trecerea corăbiilor. „Cu ajutorul unor prăjini lungi, bifurcate, ei așează în fundul apei niște plase împletite din viță de vie și le prind de acești stîlpi. Cînd aceste plase ajung la suprafața apei, Dunărea capătă aspectul unei ape străbătute de niște rogojini, încît prin aceste plase nu poate trece nici măcar un pește mare de o palmă. Apoi, în partea interioară a acestui stăvilar, în mijlocul Dunării, se face o construcție cu mai multe odăi și o cafenea, avînd niște ferestre la nivelul apei, la ușa stăvilărilor. Aga-intendentul, împreună cu trei sute de supuși și pescari ai lui, veghează la stăvilă. De asemenea, la o adîncime pînă la briul omului se află așezate niște cuști împletite, avînd mărimea a cinci covoare. Ele sînt puse în fața stîlpilor și a plaselor”³².

La venirea peștilor din susul Dunării, pescarii trăgeau funiile, ceea ce făcea ca toți peștii, printre care se aflau moruni de cîte 10—15 brațe și nisetri de cîte 5—8 brațe, să rămînă închiși acolo. Aceștia erau omorîți pe loc, încît sîngele lor înroșea suprafața apelor Dunării. Toți peștii care veneau erau prinși, deoarece nu mai puteau scăpa din capcana aceea decît la deschiderea porțiunii din mijloc, cu prilejul trecerii vreunei corăbii. Din unii moruni se scoteau cîte 5—6 cîntare de icre negre. Mii de neguțători veneau „din țările ghiaure” pentru a cumpăra, „cu bani de aur”, pește sărat și icre. Acest pescuit dura șapte luni, pînă ce începea vremea rea, cînd toate instalațiile se demontau, iar parii erau instalați pe cele două maluri ale Dunării³³.

Din a doua jumătate a secolului XVII ne-au parvenit și alte știri despre amploarea pescuitului pe brațul Chilia. Astfel, călătorul francez Jean-Baptiste Tavernier nota că acolo se pescuiau, „în fiecare an, cei mai mulți nisetri”, din ale căror ouă se preparau icre tescuite numite „butarga”³⁴. De asemenea, italianul Cornelio Magni menționa că pe brațul Chilia pescuitul cel mai însemnat era al morunului. El însuși se putuse încredința de acest lucru cumpărînd, la Chilia, la prețul derizoriu de 30 de aspri, „doi moruni ce cîntăreau cu siguranță 80 de funți”³⁵.

Pescuitul la Chilia, așadar în Delta Dunării, este prezentat pe larg și de Charles de Peyssonnel, consul al Franței, începînd din 1753, pe lîngă hanul Crimeii. „La Chilia se face un pescuit foarte abundent de morun, din care se scot două articole de comerț: pește sărat și caviar. Negoțul cu pește sărat se cifrează la circa 100 000 de piaștri în anul mijlociu. Fiecare pește cîntărește de la 70 de ocale; se vinde întreg cu 3 piaștri și jumătate pînă la 4 piaștri”. Săratul unui morun costa între 12 și 15 parale. Cantitatea de icre negre care se comercializa era de 10 000 de chintale, iar prețul varia între 8—12 parale ocaua. Se vindeau îndeosebi în Țara Românească și Moldova. Pescuitul în zonă era arendat de vameșul de la Chilia³⁶. Prețul peștelui și al icrelor era

³² *Călători străini...*, vol. VI, p. 442—443.

³³ *Ibidem*, p. 443.

³⁴ *Ibidem*, vol. VII, București, 1980, p. 525.

³⁵ *Ibidem*, p. 547.

³⁶ Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, vol. I, Paris, 1787, p. 142, 320—321.

foarte redus³⁷, ceea ce se explică prin producția deosebit de mare, oglindită de altfel și de cifrele date de Peyssonnel: 25 000 de moruni pe an care se vindeau în afară³⁸, la care trebuie adăugat, desigur, consumul local.

La 1783, cînd trei ofițeri austriei, Lauterer, Mihanovici și Redange, au făcut cercetări amănunțite pe tot cursul de jos al Dunării, pînă la vărsare, talianele din dreptul Silistrei și de pe brațul Chilia nu mai existau, deoarece aceștia nu le menționează în însemnările lor³⁹. Este amintit însă faptul că, în apropiere de Isaccea, erau „prinse, sărate și transportate mari cantități de pește”⁴⁰. Peste trei ani, alt austriac, Wenzel von Brognard, care a cercetat țărmul dobrogean al Mării Negre și zona gurilor Dunării, vorbește de numeroșii „pești excelenți” aflați într-un lac de lingă satul Tuzla⁴¹, apoi de pescuitul remarcabil din Delta, precizînd că locuitorii satului *Edreles* (Kadirlez, Sfîntu Gheorghe) mergeau cu pește proaspăt și sărat (morun, crap, știucă), pe lingă alte produse, pentru a-l comercializa în Țara Românească și Moldova⁴². La 19 august 1795, brașovenii era informați de autoritățile austriece că puteau procura pește „din martie și pînă la 31 mai și din august pînă în iarnă”, la mai multe schele ale Dunării, printre care figurau și Turtucaia, Isaccea, Chilia și Sulina⁴³. Dintre cantitățile însemnate de pește și icre care veneau pe piața Țării Românești, la sfîrșitul secolului XVIII și la începutul celui următor, din „Țara Turcească”, o bună parte provenea, în mod sigur, din Dobrogea⁴⁴.

Pescuitul în Dobrogea a fost practicat în primul rînd de români, așa cum rezultă, de altfel, și din toponimia, preponderent românească, a locurilor de unde se scotea peștele⁴⁵. Pescarii români din Delta Dunării sînt atestați încă din secolul XV, după cum se poate vedea din documentul, amintit mai sus, emis de sultanul Baiazid II⁴⁶. Această îndeletnicire au avut-o însă și alte elemente etnice ale provinciei, cum ar fi grecii și turcii⁴⁷. Mai tîrziu, mici comunități ale unor slavi de răsărit, lipoveni ruși și cazaci ucraineni, veniți în Dobrogea în secolul XVIII, s-au ocupat de asemenea cu pescuitul⁴⁸. Metodele mai avansate, ca, de pildă, folosirea năvodului, le-au învățat însă de la români⁴⁹.

După 1800, dezvoltarea pescuitului în Dobrogea este reflectată de un număr tot mai mare de știri. Într-un document turcesc din 1825

³⁷ *Ibidem*, p. 320—321.

³⁸ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 94.

³⁹ N. Docan, *Explorațiuni austriece pe Dunăre la sfîrșitul veacului al XVIII-lea*, în *ARMSI*, s. II, t. XXXVI (1913—1914), p. 630, 637—638, 649, 668—669.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 637.

⁴¹ Gheron Netta, *Expansiunea economică a Austriei și explorările ei orientale*, București, 1930, p. 210.

⁴² *Ibidem*, p. 214.

⁴³ Hurmuzaki, *Documente*, XV, 2, București, 1913, p. 1808.

⁴⁴ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 258—259.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 194, 197.

⁴⁶ M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *op. cit.*, p. 270, 277.

⁴⁷ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 194.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 197, 200—201; Al. P. Arbore, *Așezările lipovenilor și rușilor în Dobrogea*, în „Arhiva Dobrogei”, III (1920), nr. 1, p. 6, 11.

⁴⁹ Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 197, 200.

se arată că, în bălțile din dreptul Hirșovei, prindeau pește, în mod obișnuit, atît pescarii din acest oraș, cît și cei din Țara Românească⁵⁰. La 1835, cercetătorul Jules de Hagemeister menționa că la Tulcea se găseau moruni uriași, scoși din apele Dunării, conținînd icre care numărau 3 000 000 de boabe și care cîntăreau pînă la 15 puduri (circa 245 kg)⁵¹. Tot acolo, călătorul german Adalbert Müller constata, în 1841, că se făcea „un negoț considerabil cu pește sărat”⁵². În același an, călugărul rus Partenie vizita o pescărie situată pe brațul Sfintu Gheorghe, aparținînd unei mănăstiri de la Muntele Athos⁵³. Deosebit de interesante sînt observațiile lui Ion Ionescu de la Brad, la 1850, asupra practicării pescuitului de către românii turtucăieni: „Toți românii din Tortocaea sînt pascari; agricultura lor este pascăria și vieața și-o țin cu astă meserie. Nu e loc, nu este insulă care să nu fie cunoscută și exploatată de dinșii pe Dunărea”⁵⁴.

Pe la 1851, A. Papadopoulos Vretos, consul al Greciei la Varna, vorbind despre cazacii colonizați în Dobrogea, care se ocupau „exclusiv cu pescuitul”, arăta că această provincie furniza din abundență „pește de toate speciile”⁵⁵. Peste doi ani, englezul Patrick O'Brien nota că o bună parte din populația țirgușorului Sulina era formată din pescari⁵⁶. Într-un document al carantinei Brăila din 1854, se vorbește de cherhanaua de la Pecineaga a unui turc numit Mehmet, la care lucrase cu simbrîie, timp de mai mulți ani, un locuitor al Țării Românești, ca și de alte cherhanale din părțile Măcinului⁵⁷. În același an, într-un raport al Pircălăbiei Galați, sînt menționate „pescăriile de la Crapina”⁵⁸, cunoscuta baltă din nordul Dobrogei. Tot acolo se arăta că, printre românii dobrogeni refugiați în acel an la stînga Dunării de teama bașibuzucilor, 49 aveau îndeletnicirea de „pascari” sau „năvodari”, unii fiind veniți cu luntrile proprii⁵⁹. Doi dintre aceștia, originari din Moldova, lucraseră la Mănăstirea Cocoșu⁶⁰, așezămînt care avea, între activitățile sale lucrative, și pescuitul în bălțile Dunării și în Deltă, unde deținea terenuri destul de întinse⁶¹.

⁵⁰ Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești întocmit de ...*, vol. I., București, 1960, p. 412 (rez. 2051).

⁵¹ Jules de Hagemeister, *op. cit.*, p. 163—164.

⁵² Adalbert Müller, *Die untere Donau. Beschreibung des Stromes und seiner Umgebungen von Wien bis zum Meere*, ed. II, Regensburg, 1846, p. 267.

⁵³ *Din călătoriile ieromonahului rus Partenie prin Moldova în jumătatea întâia a veacului XIX*, trad. V. Puiu, Vălenii de Munte, 1910, p. 48.

⁵⁴ Victor Slăvescu, *Correspondența între Ion Ionescu de la Brad și Ion Ghica, 1846—1874, publicată de ...*, București, 1943, p. 76.

⁵⁵ A. Papadopoulos Vretos, *La Bulgarie ancienne et moderne sous le rapport géographique, historique, archéologique, statistique et commercial*, Saint-Petersbourg, 1856, p. 151.

⁵⁶ Patrick O'Brien *Journal of a residence in the Danubian Principalities, in the autumn and winter of 1853*, London, 1854, p. 8.

⁵⁷ Tudor Mateescu, *Documente privind istoria Dobrogei (1830—1877)*, volum întocmit de ..., București, 1975, p. 197.

⁵⁸ Arh. St. Iași, fond Comitetul Sănătății, tr. 1567, op. 1797, dosar 24/1854, f. 51.

⁵⁹ Ibidem, f. 51—55.

⁶⁰ Ibidem, f. 54—55.

⁶¹ Tudor Mateescu, *Un așezămînt monahal transilvănean în Dobrogea. (Contribuții la istoria Mănăstirii Cocoșu pînă la 1877)*, în „Mitropolia Ardealului”, XXI (1976), nr. 1—3, p. 119.

Camille Allard, medicul misiunii franceze care a construit, în anul 1855, șoseaua Rasova-Constanța, constata că peștele scos din Dunăre și din lacuri era consumat proaspăt doar în cantitate redusă, de regulă fiind uscat la soare sau conservat prin sărare pentru iarnă. El preciza că pescuitul și prepararea peștelui erau în Dobrogea „una dintre rarele industrii ale locuitorilor”⁶². Remarca de asemenea faptul că lipovenii se bucurau de dreptul de a pescui fără a plăti pentru aceasta vreo dare fiscului otoman⁶³. În același an, așa cum se consemna în registrele vămii Gura Ialomiței, pescarul Gheorghe Șerban din satul Seimeni de lângă Cernavodă cumpăra de la București un năvod și opt roți de sfoară cu suma de 2245 lei, foarte mare pe atunci, din care 1925 lei reprezentau costul năvodului⁶⁴.

La 1856, profesorul german Wutzer avea prilejul să afle că locuitorii satului Ghizdărești de lângă Hirșova erau „renumiți pescari”, peștele prins de ei fiind comercializat pe piața Istanbulului⁶⁵. De asemenea, în dreptul Hirșovei, Dunărea era „bogată în pește gustos”, de al cărui gust „excelent” s-a putut convinge cu ocazia popasului făcut în acest oraș⁶⁶. Tot atunci se consemna faptul că noii locuitori ai Deltei, repopulată după războiul Crimeii, se ocupau în mare măsură cu pescuitul. Pe brațul Sfintu Gheorghe exista o „colonie ciudată de pescari”, înființată de un grup de călugări alungați de la Muntele Athos⁶⁷. Toponimia Deltei, preponderent românească, abundă de altfel în denumiri legate de îndeletnicirea pescuitului, specifică acestui ținut⁶⁸.

Peste câțiva ani, englezul Henry C. Barkley, unul dintre constructorii liniei ferate Cernavodă—Constanța, nota în jurnalul său că rușii care formau o colonie lângă lacul Sutghiol (este vorba, fără îndoială, de așezarea Caracoiu, azi Năvodari, jud. Constanța) erau pescari, fiind ocupați cu munca lor tot anul: bărbații cu luntrile la pescuit, femeile și copiii cu săratul și uscatul peștelui la soare. Ei nu se hrăneau decât rareori cu altceva decât cu pește, iar surplusul îl comercializau, o piață disponibilă găsindu-se pentru acest produs „la toate târgurile”⁶⁹. La 1864, geologul austriac Peters consemna faptul că la Prislav (azi Nufăru, jud. Tulcea), pe brațul Sfintu Gheorghe, se găsea unul dintre cele mai însemnate locuri „de pescuit moruni și de pregătire a icrelor”. Tot el nota că satul Camenă (azi Carcaliu) de lângă Măcin era locuit

⁶² Camille Allard, *Mission médicale dans la Tartarie-Dobroutcha*, Paris, 1857, p. 39.

⁶³ *Ibidem*, p. 64.

⁶⁴ Tudor Mateescu, *Din legăturile comerciale ale Dobrogei cu orașul București înainte de 1877*, în „București. Materiale de istorie și muzeografie”, X (1981), p. 167.

⁶⁵ C.W. Wutzer, *Reise in den Orient Europa's und einen Theil Westasien's*, vol. I, Elberfeld, 1860, p. 262.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 276.

⁶⁷ E. von Sydow, *Ein Blick auf das Russisch-Türkische Grenzgebiet an der unteren Donau*, în „Mittheilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt über Wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann (Petermann's Mittheilungen)”, Gotha, 1856, p. 156.

⁶⁸ Ion Constantinescu, *Note asupra toponimiei grindurilor și apelor din Delta Dunării*, în „Analele Dobrogei”, XI (1930), p. 153—165; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, p. 306—307.

⁶⁹ Henry C. Barkley, *Between the Danube and Black Sea or five years in Bulgaria*, London, 1876, p. 134.

„exclusiv de pescari lipoveni“⁷⁰. Profesorul german Brennecke constata, de asemenea, la 1868, marea bogăție de pește a apelor Dunării în părțile Măcinului, unde se prindeau cantități însemnate de nisetri, moruni și alte specii, „toți deosebit de gustoși“⁷¹.

Știrile despre practicarea pescuitului în Dobrogea au rămas, din anii 1870—1871, și de la transilvăneanul Nifor Bălășescu. El arăta că mulți dintre românii dobrogeni era „pescari prin ghiolurile (lacurile) cele mari“ de lângă Dunăre și mare, unii dintre ei având cite 80—100 de lucrători angajați cu simbrerie. La Tulcea îndeosebi se făcea „negot mare cu pește“⁷². Acest comerț se întâlnea însă și în alte orașe ale provinciei. La recensământul încheiat în 1873, organizat de guvernatorul Midhat Pașa, erau înregistrați la Constanța 2 pescari și 40 de barcagii⁷³. În 1880, Teodor Burada aprecia că negțul „cel mai însemnat al Dobrogei este acel ce se face cu lînă, mai ales cu cea țigăie și cu pescuitul din imensele și multele lacuri și bălți de care este presărată această țară“⁷⁴. În ultimii ani ai stăpînirii otomane, așa cum nota baronul d'Hogguer, Poarta arendase pescuitul în bălți, de la Hirșova pînă la gurile Dunării și în limanurile de la nord de Constanța, cu suma de 7 000 de lire pe an⁷⁵.

Prisosul de pește și derivate de pește, în cantități apreciable, era comercializat în afara Dobrogei. O bună parte mergea pe piața Țării Românești, unde se constata, mai ales după 1 800, un consum de pește sporit⁷⁶. În noiembrie 1831 se introduceau prin contrabandă de peste Dunăre, în județul Brăila, patru moruni „ca de două sute oca și zece oca icre negre“, marfă vîndută apoi la licitație cu prețul de 232 de lei și 20 de parale⁷⁷. Într-un document din 15 octombrie 1837 se arăta că peștele adus la Gura Ialomiței de către lipovenii din Dobrogea era cumpărat de către precupeți, care-l revindeau la preț îndoit, spre nemulțumirea locuitorilor⁷⁸.

În anul 1843, pentru care documentele de arhivă oferă date complete, s-a introdus oficial din Dobrogea în Țara Românească, prin vămile Oltenița, Călărași, Gura Ialomiței și Brăila, cantitatea de 257 431 ocale de pește, dintre care 16 906 ocale sturioni (morun în primul rînd, apoi nisetrul, cegă și păstrugă). Separat s-au adus 10 moruni, care cîntăreau, desigur, mai multe sute de ocale, 5 950 de chefalii și 1 889 raci. Se adaugă derivatele de pește: 12 149 ocale icre, din care 3 881 ocale icre negre și 152 ocale lapți⁷⁹. În 1 855, pe la o singură vamă, Călă-

⁷⁰ Karl F. Peters, *Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha, I, Geographischer Theil*, Wien, 1867, p. 52.

⁷¹ W. Brennecke, *Die Länder an der unteren Donau und Konstantinopel. Reise-Erinnerungen aus dem Herbst 1868*, Hannover, 1870, p. 67.

⁷² Nifon Bălășescu, *Românii din Turcia*, în „Biserica și școala“, I, Arad, 1877, p. 3700.

⁷³ Nicolaj Todorov, *The Balkan Town in the second half of the 19th century*, în „Etudes balkaniques“, IX, Sofia, 1969, nr. 5, p. 42.

⁷⁴ Teodor T. Burada, *O călătorie în Dobrogea*, Iași, 1880, p. 11.

⁷⁵ Baron d'Hogguer, *Renseignements sur la Dobrodja. Son état actuel, ses ressources et son avenir*, Bucarest, 1879, p. 15.

⁷⁶ Constantin C. Ciurescu, *op. cit.*, p. 259.

⁷⁷ *Ibidem*.

⁷⁸ I. Cojocaru, *Documente privitoare la economia Țării Românești, 1800-1850*, vol. II, București, 1958, p. 691—692.

⁷⁹ Arh. St. Buc., fond Comitetul Carantinelor, dosar 1151/1843, f. 16—790.

rași, au fost importate din Dobrogea, numai pentru piața orașului București, 2 300 ocale crap, 175 ocale somn sărat, 50 ocale cegă proaspătă, 1 100 bucăți scrumbii și 6 000 de raci⁸⁰. Cu aceeași destinație au fost aduse, în anii 1855—1856, pe la Oltenița, 153 457 ocale pește, dintre care 11 501 ocale sturioni (9 551 ocale morun, restul nisetru, cegă, viză, păstrugă), 55 115 bucăți scrumbii și 808 ocale icre (245 ocale icre de morun, 101 ocale icre de nisetru și 462 ocale icre de alte specii)⁸¹. Aceste cantități dovedesc, pe de o parte, amploarea remarcabilă a pescuitului în Dobrogea, iar, pe de altă parte, legăturile economice strânse ale acestei provincii cu celelalte teritorii românești.

⁸⁰ Tudor Mateescu, *Din legăturile comerciale ale Dobrogei...*, p. 167.

⁸¹ *Ibidem*, p. 169.

ASPECTE PRIVIND RELAȚIILE AGRARE ÎN ROMÂNIA ÎN EPOCA MODERNĂ. ANGAJAREA LUCRĂTORILOR AGRICOLI

După aplicarea reformei agrare din 1864 cererea de brațe de muncă în agricultură a crescut în mod deosebit. Împroprietărirea țăranilor și desființarea obligațiilor de clacă a avut ca urmare imediată o mare lipsă de forță de muncă pe marile proprietăți aflate în plin proces de transformare, de dezvoltare a agriculturii cu caracter comercial. În acele condiții, marii proprietari au recurs, pentru a-și putea asigura necesarul de brațe de lucru, la două mijloace principale : aplicarea unei legislații care prin măsuri draconice să determine pe țăranii abia împroprietăriți să le lucreze cu prioritate moșiile ; aducerea de lucrători din alte regiuni, inclusiv de peste graniță.

Deși depasarea țăranilor pentru munci agricole a fost stinjenită de legile de învoielii agricole, mai ales în primele două decenii după reforma din 1864, numărul celor ce se angajau în afara localităților de reședință a fost în continuă creștere. Aducerea de numeroși lucrători agricoli, deseori de la mari distanțe, a necesitat crearea unor forme de angajare la muncă, necunoscute perioadei anterioare, proprii capitalismului dezvoltat.

Firește, angajarea muncitorilor se putea face fie direct de cei interesați, fie prin intermediari. În primul caz, proprietarul sau arendașul tocmea pe lucrător la curtea boierească, pe baza unor recomandății sau cunoștințe anterioare, sau din locuri prestabilite unde se adunau cei în căutare de lucru. Din a doua jumătate a secolului XIX s-au format multe piețe ale brațelor de muncă în orașe, în centre industriale și comerciale, în târgurile situate la contactul dintre zonele geografice. În aceste piețe se adunau mii de muncitori din diferite colțuri ale țării ca și numeroși întreprinzători agricoli interesați în angajarea lor. Aceste „târguri“ de muncitori s-au menținut și după aplicarea legii învoielilor agricole din 1908 și înființarea birourilor de plasare a muncitorilor. N. N. Constantinescu observa că angajările la aceste târguri de forță de muncă se făceau fără nici un control, „legea învoielilor agricole lăsând în această privință toată libertatea“¹. Mențiuni privind tranzacțiile de pe astfel de piețe ne-au rămas pentru orașele : Buzău, Slatina, Pitești, Odobești, Focșani, Panciu ș. a.² Marele proprietar, G. Garoflid, relatează că în orașul

¹ *Din istoricul formării și dezvoltării clasei muncitoare din România până la primul război mondial*, sub redacția lui N. N. Constantinescu, București, 1959, p. 361.

² În 1896 se menționa că pe lângă fiecare podgorie se găsea câte un „centru sau mic târguleț, unde la timpul muncii se adună lucrătorii din anumite localități“ (P. D. Bellea, *Cum se face munca în viticultură*, în „Revista viticolă și horticolă“, an I, București, 1896, nr. 13, p. 240).

Buzău „se făcuse unul din cele mai mari târguri de oameni. Mii de lucrători se adunau duminicile pentru a se răspîndi apoi, în toată cîmpia de sud-est : Brăila, Ialomița, Buzău, Rimnicu Sărat, Dobrogea“. El credea că „tîrgul de oameni“ din Buzău ar fi dispărut după improprietărirea din 1921³. Mărturii mai tîrzii arată însă că această piață de oameni a continuat și în perioada interbelică⁴.

O piață de lucrători cu veche tradiție era aceea din Odobești, „activă și în secolele XVII—XIX“. C. C. Giurescu observa că, după replantarea „ce a urmat filoxerei, și în special, în perioada dintre cele două războaie“, fenomenul a cunoscut o dezvoltare deosebită. „La începutul lucrului și în tot timpul lui puteau fi văzuți duminica în (obor), unde trăgeau cu carele cu tot soiul de produse, mocani cu scînduri, ciubere, lînă, brînză, cojani cu grîne și, mai ales, cu porumb, *mii de oameni*, veniți, uneori, de la distanțe considerabile. Prețul zilei de muncă (se rupea) de cîțiva podgoreni și rămînea neschimbat timp de o săptămînă, pînă duminica cealaltă, cînd operația se repeta“⁵. La 27 septembrie 1885, ziarul „Luptătorul“ din Focșani arăta că în ultima duminică, în Panciu, erau „peste 2 000 de oameni muncitori căutînd de lucru“. Din anii 1909 și 1910 ne-au rămas mărturii asupra nemulțumirilor unora dintre întreprinzătorii agricoli la angajarea lucrătorilor de pe piața orașului Pitești. Vicepreședintele societății viticultorilor din regiune, lt. col. Chicoș era, în aprilie 1909, revoltat că un proprietar a luat de pe piață lucrătorii cu care tratase el, oferindu-le un preț mai mare. Ca urmare, în ziua respectivă nu s-au mai putut angaja lucrători sub 1 leu și 50 de bani ziua de sapă, cu mîncarea proprietarului. Podgoreni din regiune socoteau că: un asemenea preț „nu s-a pomenit pe aici“⁶.

În duminică de 13 iunie 1910 erau pe piața Piteștilor vreo 15 cultivatori care își disputau cîțiva lucrători. Oferta era de 1 leu și 60 de bani și 1 leu și 80 de bani ziua de sapă, cu mîncarea proprietarului⁷. Prețurile se stabileau pentru raza fiecărei piețe cu o mare exactitate, în funcție de numărul ofertanților și de perioada de angajare. Libera concurență își spunea cuvîntul: dacă țăranul venit sau întreprinzătorul agricol nu cădea de acord, se puteau produce de ambele părți „greve“, ntuncionii, ca și marii cultivatori, putîndu-se asocia și înțelege între ei asupra prețurilor.

Sistemul de a se angaja lucrători de pe piață era atît de răspîndit, încît, în mod abuziv, se vindea pe piață și munca celor datornici. De exemplu, prin 1888, se relatea că la „Covurlui și la Putna perceptorii, după ce au vîndut tot ce posedă contribuabilii, pentru rest i-a scos în piață și i-a închiriat cu toba celor ce aveau trebuință de munca lor, tocmai cum se mai face azi în bilciurile de sclavi din Brazilia“. Faptele sînt cunoscute din actele publice și din presă⁸. Era vorba, desigur, de abuzuri ale administrației pentru a storce dările de la datornici, dar faptul evidențiază că această formă de angajare era foarte frecventă.

³ C. Garofild, *Agricultura veche*, București, 1943, p. 118.

⁴ L. Ionescu, *Migrațiuni economice în legătură cu satul Bentu (Buzău)*, în: „Lucrările seminarului de geografie economică“, 1941—1946, București, p. 117.

⁵ Const. C. Giurescu, *Istoricul podgoriei Odobeștilor*, București, 1969, p. 123—124.

⁶ „Podgoreanul“, Pitești, an. III, 1909, nr. 28, aprilie, p. 60.

⁷ Idem, an. IV, 1910, nr. 43, iulie, p. 110.

⁸ D. Iancovici, *Reforma agrară*, Brăila, 1888, p. 37—38.

Angajările cele mai numeroase nu se făceau însă în plin sezon pe piața orașelor, ci cu câteva săptămîni și, uneori, luni înainte. Marii proprietari și arendași căutau să-și asigure din timp, chiar din iarnă, oamenii necesari la lucrările agroile. În acest scop se foloseau de anumiți intermediari, agenți care le procurau necesarul de brațe de muncă. De multe ori, lucrătorii care se angajau în grupe mari, din același sat sau din sate apropiate, aveau și ei un reprezentant al lor, numit uneori, vâtaf, alteori, dragoman, care trata în numele lor cu întreprinzătorii agricoli. Locuitorii din comuna Aluniș din nordul județului Olt, care voiau de cu primăvară să se angajeze la muncă „la vale”, „își trimiteau un vâtaf la moșiile boierești pentru a face prețul. Vâtaful, care era, de obicei, un țăran mai umblat și bun de gură, era intermediarul: el primea plata de la proprietar, el plătea oamenii, el era răspunzător de muncile depuse”⁹. Cei 30 de țigani angajați în 1901 pe moșia Pădureni (Putna) aveau „dragomanii lor”, care îi aduseseră la lucru și încheiaseră angajamentul în numele lor¹⁰. Cetele de femei din Maramureș care se angajau la seceriș, alegeau și ele, dintre femeile mai capabile, una care să le conducă, să trateze cu proprietarul, să mențină ordinea. Cei 34 muncitori tocmiți pe piața orașului Slatina, în iunie 1912, pentru treieratul rapiței și culesul mazărei de pe moșia Buicești (Olt), aveau în frunte un vâtaf¹¹. Acești vâtafi, oameni de încredere aleși dintre lucrători, știau, de obicei, carte și munceau alături de tovarășii lor, în aceleași condiții.

În multe cazuri proprietarii trimiteau emisarii lor să angajeze lucrători. De exemplu, în satele Tolești și Uidești, cam pe la sărbătorile Paștilor, veneau trimiși moșierilor din cîmpie numiți dragomani pentru a tocmi lucrătorii. Ni se relatează că, mai întîi, se aștepta sosirea mai multor dragomani „pentru ca prețul să nu difere între moșii. Cînd aceștia nu sosesc, ori oferă prea puțin, satul își trimite singur un (dragoman) pe la moșiile din cîmpie pentru stabilirea prețului. Înțelegerea aceasta care poartă numele de (ruperea prețului), deși verbală, are valoare de contract de muncă, prețul ne mai putîndu-se modifica pentru întreg anotimpul de lucru. Pregătirea plecării durează cîteva zile sau cîteva săptămîni. La termenul fixat se string cetele de cîte 15—20 căruțe cu coviltire, care pornesc spre cîmpie”¹².

În multe cazuri, intermediarii folosiți de cultivatori erau negustori, de origine străină, deseori evrei, care, pentru a-și asigura beneficii cît mai mari, încheiau contracte oneroase în defavoarea muncitorilor, profitînd de neștiința lor sau de nevoile lor presante. Prin legea învoielilor agricole din 1882 s-au luat măsuri contra traficului ce se făcea cu munca săteanului de către astfel de „samsari”, care, uneori, „prefăceau în contracte agricole datoriile făcute la circiumă sau aiurea, sub presiunea unei necesități momentane și apoi le transmiteau către cel de al treilea, adeseori în localități străine și pentru lucrări nedeterminate”¹³. Legea din 1882 interzicea trecerea contractelor dintr-o mîină în alta și schim-

⁹ N. Stanciu, *Deplasările comerciale ale „marchidanilor” din Aluniș (Olt)*, în „Lucrările seminarului de geografie economică”, 1941—1946, p. 118.

¹⁰ Arh. St. Focșani, Prefectura Putna, dos. 7/1901, f. 243—245.

¹¹ Arh. St. Slatina, Prefectura Olt, dos. 12 (44)/1912, f. 168—169.

¹² V. Gr. Poliac, *Deplasările sătenilor din Uidești și Tolești (Baia) în căutare de lucru*, în „Lucrările Seminarului de geografie economică”, 1941—1946, p. 98.

¹³ Șt. Antim, *Intervenționismul și tocmelile agricole*, București, 1907, p. 407.

barea muncii pentru o altă lucrare sau în altă localitate decât aceea care fusese stipulată în contract. Cu toate acestea, abuzurile au continuat. În toamna anului 1896, Ministerul de Interne atenționa prefecturile asupra mai multor „asupriri” ce se făceau lucrătorilor agricoli de către unii evrei, arendași de moșii, mai cu seamă din județul Dorohoi și de o „speță mai rapace, pornită în contra locuitorilor de a-i exploata fără milă”, anume „samsarii”, „care, sub nume de antreprenori, se angajează pe la arendașii evrei și pe la unii proprietari de moșii ca să le lucreze la prășilă, la seceră, sau la mașini de treierat cu oamenii lor. Acești prețiși antreprenori adună cite 30 pînă la 40 indivizi de prin mahalalele țăgurilor sau de prin sate, dintre oamenii cei mai scăpătați, îi momesc, făgăduindu-le prețuri mari, îi aduc de prin județele megieșite fără veri un contract înscris și, după ce acești nenorociți locuitori au fost puși în lucru, s-au văzut străjuți cu păzitori spre a nu fugi — maltratați și obligați spre a continua munca, iar pe urmă gonii de la locurile unde au muncit, fără a li se plăti banii ce li se cuvin”¹⁴. Cu toate măsurile luate, în august 1902, secția de jandarmi din Dorohoi ancheta un caz asemănător petrecut pe moșia comunei Mileanca, arendată de Șloim Fischer, care angajase cinci indivizi din orașul Iași, între care și trei femei, prin intermediul lui Iosub Abramovici¹⁵.

Pentru a pune capăt unor astfel de abuzuri, după răscoala din 1907, prin art. 38 al legii învoielilor agricole, s-a dispus ca mijlocitorii de muncitori sau dragomanii să aibă autorizație specială din partea Ministerului de Interne și să fie de naționalitate română sau de aceeași naționalitate cu muncitorii pe care îi angajau¹⁶. Totuși, cițiva ani mai târziu, inspectoratul agricol din Dorohoi consemna că, „în timpul campaniei de lucru, migrațiunea muncitorilor agricoli disponibili de la centrele cu populație deasă și fără pămînt suficient pentru hrană către cele cu populațiune puțină și pămînt îndestulător este mare și cu diferitele mijlociri pentru angajări la lucru a unor asemenea muncitori se îndelnetnesc persoane neautorizate și în special evreii, care lucrează fie în baza unei procuri date de proprietarul sau arendașul pe care îl servește, fie pe baza unui contract de servitor”¹⁷. La fel, în 1913, inspectorul agricol, din județul Muscel constata că „în unele comune angajările de muncitori pentru alte județe se fac de către reprezentanții proprietarilor cu ajutorul samsarilor neautorizați”¹⁸. Creșterea nevoilor marilor proprietari, dificultatea angajării muncitorilor de la distanțe mari și evitarea concurenței lucrătorilor străini, în condițiile sporirii brațelor de muncă locale, au determinat, după răscoala din 1907, organizarea unor birouri oficiale pentru plasarea muncitorilor agricoli. În fapt încă din pragul secolului nostru, tot mai numeroși economiști, statisticieni și întreprinzători agricoli au sesizat necesitatea unor astfel de birouri. Gh. D. Creangă, de exemplu, propunea înființarea unui „birou al muncii agricole” care să organizeze muncile agricole. „luînd brațele de muncă de unde prisosesc și ducîndu-le unde se simte nevoie de ele”. Aceasta, credea el, „va micșora și poate va și suprima numărul cel mare de lu-

¹⁴ Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 132/1896, f. 42; Arh. St. Rîmnicu Vilcea, Prefectura Vilcea, dos. 39/1896, f. 5—6.

¹⁵ Arh. St. Botosani, Prefectura Dorohoi, dos. 171/1902, f. 121, 151, 153.

¹⁶ Arh. St. Galați, Primăria Băneasa (Covurlui), dos. 240/1908, f. 7, 50.

¹⁷ Arh. St. București, Consiliul Superior al Agriculturii, dos. 37/1914, f. 1.

¹⁸ Arh. St. Pitești, Prefectura Muscel, dos. 113/1913, f. 3.

crători agricoli străini ce se aduc în fiecare an"¹⁹. Încă din primii ani ai secolului începuse să funcționeze, din inițiativă particulară, o „bursă a muncii”, în București, pe bulevardul Carol, lângă Universitate. Legea învoielilor agricole din 1908 a prevăzut înființarea birourilor de plasare a muncitorilor agricoli în fiecare județ al țării sau câte unul în două județe apropiate. Potrivit regulamentului privind funcționarea acestor birouri (publicat în „Monitorul Oficial” nr. 215 din 24 decembrie 1910), muncitorii procurați trebuiau trimiși în timpul oportun pe moșiile unde erau angajați cu contracte încheiate și legalizate conform legii. Pentru aceasta, proprietarii sau arendașii erau datori să specifice în cererile adresate birourilor respective numărul necesar de lucrători, felul muncii, timpul, condițiile învoielii, și să anexeze: procura prin care se autoriza agentul biroului pentru a obține autentificarea angajamentului precum și un certificat de la primăria comunei unde se găsea moșia solicitatorului. Suma de bani prevăzută ca acot pentru muncitori, spezele de transport și taxa biroului de plasare trebuiau expediate anticipat. Taxa era de câte 2 lei și 50 bani de fiecare muncitor când se angajau mai puțin de 100 de oameni, câte 2 lei când se angajau peste 100 oameni și 3 lei pentru muncitorul învoit cu acte de angajament pentru mai mult de cinci luni²⁰.

Aceste birouri au luat ființă în majoritatea județelor țării. Inițiativa a pornit, atât din partea inspectoratelor agricole, cât și din partea unor sindicate agricole ale marilor proprietari, ca, de exemplu, acela din Botoșani²¹. Persoanele angajate la aceste birouri de plasare, obligator de naționalitate română, trebuiau să dispună de proprietate imobiliară și să nu aibă antecedente penale²². Una din sarcinile birourilor era și întocmirea listelor de muncitori disponibili, liste care se publicau de Consiliul Superior al Agriculturii. Odată cu anul 1909, birourile de plasare au început să-și facă menirea în diferite județe ale țării. Cel din Județul Vâlcea, de pildă, a plasat în 1909 în alte județe, cu contracte autentice, 593 muncitori, iar în 1910 peste 600²³. Biroul de plasare din județul Argeș a primit, din iunie 1911 până în aprilie 1912, 36 cereri de muncitori agricoli și argați. În baza petițiilor s-au angajat, până la 3 aprilie 1912, 2 143 oameni, din care 1 879 muncitori agricoli și 264 argați²⁴.

Desigur, funcționarea birourilor de plasare nu împiedica pe cultivatori să continue în persoană sau prin mandatar angajarea lucrătorilor. Conform dispozițiilor din decembrie 1910, mandatarii cultivatorilor trebuiau să aibă, pe lângă procura legală, și un certificat din partea primăriei de care depindea moșia, prin care se atesta că face parte din personalul ei angajat. Legea învoielilor agricole a prevăzut, evident în favoarea marilor cultivatori, ca muncitorii angajați să aibă asupra lor librete de muncă în care să se noteze că au efectuat muncile la care s-au tocmnit, împiedicând astfel pe proprietari sau arendași să momenească lucrători angajați de alții și pe țărani să se învoiască la mai mulți culti-

¹⁹ Gh. D. Creangă, *Proprietatea rurală în România*, București, 1907, p. CXVI.

²⁰ Arh. St. București, Consiliul Superior al Agriculturii, dos. 8/1911, f. 12—15.

²¹ *Statutele Sindicatului Agricol Botoșani*, p. 18.

²² Arh. St. București, Consiliul Superior al Agriculturii, dos. 50/1913, f. 9.

²³ *Documente privind problema țărănească din Oltenia în primele două decenii ale secolului al XX-lea*, vol. II, Craiova, 1970, nr. 6, p. 41—42.

²⁴ Arh. St. București, Consiliul Superior al Agriculturii, dos. 8/1911, f. 40.

vatori²⁵. Deși legile anterioare prevedeau expres ca muncitorii agricoli să nu se învoiască fără avizul autorităților locale, care trebuiau să certifice că și-au îndeplinit angajamentele pe moșia respectivă, încălcările erau atât de frecvente, încât reclamațiile proprietarilor și ale arendașilor împotriva țăranilor care nu-și respectau învoielile, muncind cu plată la alți proprietari, sau contra celor ce momeau pe țărani în plin sezon au determinat corpul legislativ să prevadă în legea învoielilor agricole din 1908 introducerea libretelor de muncă, firește în detrimentul lucrătorilor agricoli, libertatea lor de mișcare și angajare fiind astfel, în oarecare măsură, stinjenită. C. Dobrogeanu-Gherea critica aspru o atare lege care, „printr-un singur articol, prefăce pe toți țăranii în servitori cu condicuță [...]. De acum, prin condicuță, țăranul e mai mult și mai temeinic decât oricând lipit pământului și rob al proprietarului”²⁶. Desigur, aprecierea lui C. Dobrogeanu-Gherea este, în oarecare măsură, exagerată. Ea privește mai ales pe țăranul dijmaș care deținea pământ de la proprietar. Pentru ceilalți țărani, libretele nu-i legau de pământ ci de îndeplinirea obligațiilor de muncă asumate prin contract. Ele deveneau stinjenitoare numai în cazul când cultivatorii abuzivi nu-și respectau angajamentele. În condițiile lipsei mîinii de lucru, cînd concurența pentru aceste brațe creștea în sezonul agricol, iar birourile oficiale de plasare ale muncitorilor erau interesate în executarea contractelor care se încheiaseră sub auspiciile lor, aceste librete nu-și dovedeau eficacitatea.

Dealtfel, amestecul birourilor de plasare, în ceea ce privește respectarea contractelor de către proprietari și arendași și faptul că în multe cazuri nu puteau satisface toate cererile de brațe de muncă a nemulțumit pe unii dintre marii cultivatori. În Buletinul Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole a marilor proprietari (1913) se arăta că înființarea birourilor de plasare a fost privită la început cu mare interes, în ideea că vor înlesni „migrațiunea muncitorilor din localitățile unde n-au de muncă în celelalte regiuni ale țării, unde se resimte mai mult lipsa de brațe, pe de o parte, iar, pe de alta, ajutorarea marilor agricultori în găsirea mai cu înlesnire a brațelor de care au nevoie”. După mai puțin de patru ani de funcționare, marii agricultori considerau că birourile respective nu răspundeau așteptărilor. Ei reproșau taxele pe care le impuneau pentru procurarea lucrătorilor, interzicerea de a se angaja muncitori în afara lor și faptul că nu erau în măsură să facă față cu promptitudine tuturor proprietarilor și arendașilor. Se socotea că ele deveniseră „o povară mai mult pentru marii agricultori, fără ca în schimb să le fie de vreun folos”²⁷. Desigur unii funcționari ai acestor birouri s-au făcut vinovați de incorectitudini, dar, trecînd peste cazurile izolate de acest fel, este cert că birourile au adus mari înlesniri în angajarea muncitorilor din colțurile cele mai îndepărtate ale țării, în interesul atît al acestora, cît și al proprietarilor. De asemenea, ele au împiedicat în bună măsură samavolniciile la care se dedau unii din intermediarii sau

²⁵ În 1874, prefectul de Putna scria Ministerului de Interne că „locuitorii după ce se angajează la diferite persoane încă din iarnă, îndată ce primăvara sosește, uită toate angajamentele contractate și se duc în alte localități, neîntorcîndu-se la vatra lor decît după șase luni de zile” (Arh. St. Focșani, Prefectura Putna, dos. 20/1874, f. 135—136).

²⁶ C. Dobrogeanu Gherea, *Opere complete*, vol. IV, București, 1982, p. 243—244.
²⁷ „Buletinul Uniunii Centrale a Sindicatelor Agricole”, București, an. II, 1913, nr. 38, 14 aprilie, p. 213.

mandatarii marilor agricultori. Aceste birouri impuneau cu mai multă autoritate, atît celor care se angajau, cît și celor ce angajau, respectarea contractelor. Ele nu sprijineau numai interesele marilor proprietari, ci și pe cele ale muncitorilor. Probabil aceasta supăra în mod deosebit pe unii din marii agricultori care preferau să angajeze prin oamenii lor și în condițiile dorite de ei, fără a mai plăti pe deasupra și taxele impuse de birouri. Oricum, birourile de plasare erau o formă de angajare modernă, civilizată, ele puteau deveni cu timpul organisme importante în dirijarea cererilor și ofertelor de muncă.

În concluzie, se cuvine spus că evoluția modului în care s-au efectuat angajările muncitorilor sezonieri agricoli în secolul trecut evidențiază limpede progresele realizate în dezvoltarea relațiilor capitaliste în agricultură. Inițial, angajarea se făcea direct de către cei interesați sau prin intermediari plătiți, mulți dintre ei fiind cămătari și samsari. Pe la mijlocul secolului, încep să apară numeroase piețe de brațe de muncă, mai ales în centrele mari industriale și comerciale, în zonele de contact dintre cîmpie și podiș. Cererea din ce în ce mai mare de muncitori a determinat, de la sfîrșitul secolului XIX, necesitatea creării unor organisme speciale în acest scop. Astfel, au luat ființă bursa muncii la București, iar după 1908, birouri de plasare ale muncitorilor în județe.

Dezvoltarea agriculturii cu caracter comercial în România crease treptat, începînd de la mijlocul secolului și, mai ales, la sfîrșitul lui, o piață internă importantă pentru forța de muncă. Diversele forme de dependență personală și de aservire au fost, treptat, înlocuite prin tranzații impersonale de cumpărare-vînzare a forței de muncă. Mobilitatea populației, modul de cumpărare și vînzare a forței de muncă, oscilațiile din ce în ce mai mari ale prețurilor muncii, ascute contradicțiile dintre marea agricultură capitalistă și micile întreprinderi agricole, fapt ce se detașează cu destulă claritate din prezentările făcute de diferiți cultivatori în revistele de specialitate ale timpului.

Nevoia acută de brațe de muncă, în condițiile dezvoltării culturilor agricole, mai ales în regiunile mai puțin dens populate ale țării și restricțiilor pe care le impuneau legile învoielilor agricole angajării libere a țărănilor în alte localități, a îndemnat tot mai frecvent pe întreprinzătorii agricoli să facă apel la mînă de lucru de peste hotare. Teritoriile învecinate României de atunci, în cea mai mare parte locuite de români aflați sub stăpînire străină, ofereau numeroși muncitori dispuși să se angajeze la lucru pe moșiile de la sud și răsărit de munții Carpați.

Ca și în cazul muncitorilor localnici, angajarea celor de peste hotare se făcea fie direct de către antreprenorul sau cultivatorul interesat, fie prin intermediari. În primul caz, cei interesați mergeau peste hotare, tocmeau oamenii de care aveau nevoie, încheiau contractele, uneori întărite și de autoritățile statului respectiv, plăteau arvuna și se îngrijeau de scoaterea pașapoartelor. La termenul stabilit era trimis un vataf la granită, uneori chiar în satele lucrătorilor, ca să-i aducă la muncă. De asemenea, în sezonul de vară, în perioada campaniilor agricole, puteau fi găsiți lucrători de peste hotare și tocmiți direct pe piața unora dintre orașele românești de lîngă frontieră. Astfel de piețe de brațe de muncă, unde se puteau angaja atît lucrătorii din țară, cît și de peste hotare, erau în nordul Moldovei, la Botoșani și Mihaileni, pentru lucrătorii veniți din Bucovina și Galizia, în orașele de pe Dunăre, la Călărași, Giurgiu, Calafat și Turnu Severin, pentru cei veniți de pe teri-

toriile bulgărești și sirbești, și în unele orașe din zona subcarpatică, la Tîrgu Jiu, Rîmnicu Vilcea, Tîrgu Neamț etc., pentru cei din Transilvania.

Forma directă de vînzare și de cumpărare a forței de muncă prezenta unele inconveniente pentru ambele părți: în primul rînd, proprietarul sau reprezentantul său trebuia să cheltuiască bani și timp ca să caute personal lucrători peste graniță, mai ales atunci cînd avea nevoie de un număr mai mare de oameni; în al doilea rînd, nu exista o garanție suficientă pentru îndeplinirea muncii, chiar în cazul cînd contractele erau întărite de autoritățile din teritoriile de unde veneau lucrătorii; în sfîrșit, pentru partea care-și vindea forța de muncă, angajarea făcută de persoane necunoscute era riscantă pentru o țară cu alte legi și cu altă administrație, fără o recomandare prealabilă. În aceste condiții, erau preferați, de ambele părți, intermediarii, oameni care, cu timpul, s-au specializat în plasarea mîinii de lucru de peste hotare, mulți dintre ei ajungînd să facă avere din ceea ce agronomul I. Ionescu de la Brad numea „neguțitoria de oameni”²⁸.

Rolul de intermediar și l-au asumat persoane din țările vecine care întrețineau legături cu cultivatorii și antreprenorii din România, ca și persoane cu domiciliul în România, cărora afacerea li se părea rentabilă. În deceniul al șaselea al secolului XIX, doi „speculanți” din Bucovina, Ioan Sirca și Scarlat Petelenț, erau înțeleși cu aga Scarlat Șișcanu din Iași ca să aducă lucrători pe moșia Spinoasa, iar acesta să-i recomande diverșilor proprietari sau arendași și să încheie contracte în numele celor doi. Plata pentru muncă nu se făcea direct muncitorilor. Suma integrală primită de la proprietari Scarlat Șișcanu o trimitea lui Ion Sirca prin intermediul bancherilor Michel Daniel din Iași și Mendel Amster din Cernăuți²⁹. În aceste condiții, vînzarea mîinii de lucru bucovineană devenise nu numai o operație comercială, dar și bancară. Din moment ce banii trebuiau să treacă prin mîna atîtor intermediari, ne putem închipui cît de puțin primea lucrătorul.

Intermediarii obișnuiți ai mîinii de lucru bucovinene erau negustorii evrei, numiți, uneori, prin „ironia întîmplării” și „credincioși”³⁰, iar pentru lucrătorii din sudul Dunării, sîrbi sau bulgari, denumiți dragomani. La sfîrșitul secolului trecut și începutul secolului nostru, pe moșia Zorleni (Tutova) domeniu al Coroanei de exemplu, administrația angaja în fiecare campanie agricolă sute de muncitori din Bucovina, prin intermediul lui Moses Samuel din Rădăuți și Leo Bartfeld din Cernăuți, și muncitori sîrbi, prin Branco Videnovici din Serbia³¹. Domeniile coroanei din sudul țării, de la Sadova și Segarcea, angajau sute de lucrători sîrbi prin Toma Braicovici și Ranghel Maximovici³². Proprietara moșiei Domnești (Putna) folosea, în 1898, ca procuratori pentru aducerea muncito-

²⁸ I. Ionescu de la Brad, *Agricultura română în județul Dorohoi*, București, 1863, p. 312.

²⁹ E. Negruți, *Despre munca salariată în agricultura Moldovei în preajma leii agrare din 1864*, în „Studii și cercetări științifice”. Istorie, Iași, an. X, 1959, fasc. 1—2, p. 89—99.

³⁰ V. Tufescu, *Migrațiuni sezonale pentru lucru în Moldova de Nord*, în „Revista geografică română”, București, tom. IV, 1941, p. 9.

³¹ Arh. St. București, Casa Regală, dos. 35/1891, f. 16, 117, 120, 285, 323, 428, 436.

³² Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 55/1914, f. 132.

rilor din Bucovina, pe Socec și Vulturescu³³, iar pentru cei din sudul Dunării, pe Grojdan Cristici și Alexa Nicolae³⁴. Înainte de marea răsccoală din 1907 erau folosiți frecvent, cu același scop, pentru cultivatorii din județele Covurlui și Ilfov, Chirca Iațoff și Milan Tarcoff din Smilovitz (Bulgaria)³⁵.

Regulamentul din 1892 prevedea ca toți procuratorii care introduceau muncitori de peste hotare să aibă autorizația Ministerului de Interne³⁶. Cu toate acestea, abuzurile și fraudele de tot felul au devenit foarte frecvente. În 1898, de exemplu, în județele din sudul țării era cunoscut individul Mitu Benoff, care primea bani înainte de la diverși cultivatori și antreprenori pentru lucrătorii aduși din Bulgaria, pentru excrocheriile pe care obișnuia să le facă era poreclit „Mitu Pungașu”³⁷. În același an, Ministerul de Interne era informat că la unele din punctele de frontieră se aflau „misiți evrei care, fiind în relațiuni cu alți evrei din țară, înlesnesc proprietarilor sau antreprenorilor care au trebuință introducerea în țară a lucrătorilor străini, fără îndeplinirea formalităților prescrise, căutând chiar a corupe și pe funcționarii de la aceste puncte de frontieră”³⁸. La începutul secolului nostru Moise Meyer din Țirgu Siret trimitea oameni pentru munci agricole în țară la alți mijlocitori evrei din Botoșani, care îi plasau, apoi, celor interesați, în puține cazuri, el putea face dovada că muncitorii ce i-a adus au părăsit teritoriul românesc după încheierea lucrărilor agricole³⁹.

Folosirea de pașapoarte false era obișnuită atât de procuratorii evrei, cât și de cei sirbi sau bulgari⁴⁰. Deseori, acești mijlocitori nu plăteau lucrătorii angajați sau îi lăsau în țară, la voia întâmplării, fără bani și hrană⁴¹. Se cunosc numeroase intervenții ale administrației românești, pentru a curma aceste abuzuri. În aprilie 1901, autoritățile din Calafat nu au permis intrarea în țară a unor dragomani bulgari, care pretextau că voiau să se înțeleagă cu arendașii români pentru angajarea a 250 grădinari. Șeful vămii Calafat declara că persoanele în cauză păreau suspecte⁴². Deseori, întreprinzătorii agricoli români nu foloseau pentru ci lucrătorii străini, ci îi aduceau „pentru speculă, înlesnindu-le numai trecerea în țară, de unde, apoi, se împrăstie aiurea, lucru care se practică de mai multe persoane”⁴³.

O relatare sugestivă, bazată pe mărturii ale localnicilor, ne-a lăsat-o geograful V. Tufescu. Misiții evrei din Bucovina plecau, de multe ori,

³³ Arh. St. Focșani, Prefectura Putna, dos. 8/1898, f. 35.

³⁴ Idem, dos. 8 bis/1900, f. 45.

³⁵ Arh. St. București, Prefectura Ilfov, dos. 9/1906, f. 318.

³⁶ Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 154/1899, f. 262.

³⁷ Arh. St. Slatina, Prefectura Romanai, dos. 45/1898, f. 64.

³⁸ Arh. St. Rimnicu Vilcea, Prefectura Vilcea, dos. 33/1898, f. 6.

³⁹ Arh. St. Botoșani, Prefectura Dorohoi, dos. 178/1905, f. 30; dos. 19/1906, f. 15.

⁴⁰ Idem, dos. 178/1905, f. 31; Arh. St. Ploiești, Primăria Singeru (Prahova), dos. 9/1905, f. 96.

⁴¹ Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 162/1898, f. 126 și Arh. St. Pitești, Prefectura Muscel, dos. 21/1898, f. 144.

⁴² „Din informațiile ce ni s-au dat de funcționarii vamali ce fac serviciu în post, la debarcader, s-ar părea — declara șeful vămii Calafat — că unii din cei ce au obținut autorizațiunea fac o speculă cu ea, încheind tirgul cu diferiți muncitori ce vin din diferite localități la Vidin, așteptând ocaziunea de a intra în țară, după care în urma înțelegerii, se prezintă vămii cu ei ca fiind aduși pentru lucrările ce zic că au a efectua.” (Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 132/1901, f. 408).

⁴³ Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 132/1901, f. 431.

iarna cu mălai și angajau pentru muncă, în vara următoare, pe țărani lipsiți, care, astfel luau pe datorie făina de porumb., În felul acesta <Cordunenii> deveneau salariații <credinciosului>, iar acesta închiria, după bunul său plac, proprietarilor de moșii, brațele lor de muncă cu prețuri mult mai mari. <Cordunenii> aveau astfel rezervată o situație foarte umilitoare⁴⁴. În grupuri de 50—60 de oameni, uneori și de 200—300 și chiar mai mulți, treceau granița în luna aprilie sau mai, conduși de un vătaf. Moșiile din nordul Moldovei, arendate mai ales de evrei (Fischer, Juster, Costiner ș.a.), uiau la maximum de mîna de lucru procurată în asemenea condiții.

Ilegalitățile comise de procuratori au determinat nu numai autoritățile române să ia măsuri, ci și pe cele ale statelor de care aparțineau lucrătorii. Astfel, în 1906, guvernul de la Sofia a dispus ca dragomanii bulgari să fie aleși numai dintre oameni onești, care să probeze că au găsit de lucru pentru muncitori, că-i va plăti regulat și că va restitui pașapoartele lucrătorilor atunci cînd, din diferite motive, nu-și vor putea ține angajamentele. Primarii din Bulgaria trebuiau să anunțe din timp autoritățile districtuale de plecarea vreunui dragoman cu grupa sa pentru a fi înștiințate punctele de grăniceri⁴⁵.

Numărul mare al lucrătorilor veniți din Bucovina a motivat, în bună măsură, înființarea consulatului român de la Cernăuți, necesar, între altele, și pentru viza numeroaselor pașapoarte de călătorie eliberate pentru România. După numeroase tatonări și intervenții, guvernul austriac, care ezita să admită acest consulat din cauza populației românești majoritară în Bucovina și a agitațiilor ei cu caracter național, l-a înființat în noiembrie 1892. România dispunea, la acea dată, de patru consulate în Austro-Ungaria: la Viena, Budapesta, Triest și Cernăuți⁴⁶. Consulatul român din Cernăuți s-a străduit să limiteze unele din samavolniciile procuratorilor de mîna de lucru, mai ales că printre muncitorii trimiși în România obișnuiau să se strecoare, contra unor sume importante de bani, și indivizi străini, uneori cu antecedente penale. Consulatul acorda viza de intrare pe pașapoarte numai pentru comisionarii autorizați de autoritățile austriece cu angajarea de lucrători pentru România. În același timp, comisionarii trebuiau să prezinte consulatului și procura legalizată din partea proprietarilor sau a antreprenorilor români⁴⁷.

În 1904, guvernul austriac a dispus ca angajarea de muncitori din Bucovina să se facă numai cu o autorizație prealabilă a guvernului local. Numai cei din Galiția erau scutiți de autorizație, în cazul în care angajarea se făcea printr-un birou de plasare. Firește, măsura era discriminatorie; ea avea în vedere starea de agitație din mijlocul populației românești din Bucovina, tinzînd să împiedice legăturile ei cu România. La mai puțin de o lună, însă, guvernul austriac a trebuit să renunțe la restricție, luînd, probabil, în considerație că pentru marea majoritate a populației rurale din Bucovina venirea la lucru în România era singurul mijloc de a-și câștiga existența. Ministerul de Interne, în circulara adresată prefectilor la sfîrșitul lunii noiembrie 1904, arăta că „măsurile ce abia se luase în Bucovina și Galiția pentru împlinirea unor formalități necesare la angajarea muncitorilor din acele provincii pentru

⁴⁴ V. Tufescu, *op. cit.*, p. 9.

⁴⁵ Arh. St. Ploiești, Primăria Singeru, dos. 16/1906, f. 2.

⁴⁶ Ministerul Afacerilor Externe, Fond Arhiva Istorică, vol. 182, f. 4—79.

⁴⁷ Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 105/1903, f. 279.

România, au și fost desființate, pentru a nu se aduce nici o greutate; nici muncitorilor de acolo, nici proprietarilor noștri de aici, care au nevoie de brațele lor”⁴⁸.

Legea învoielilor agricole din 1908 stabilea, în ceea ce privea acești procuratori, obligativitatea de a avea autorizație în regulă, ei avînd aceeași naționalitate „ca și muncitorii pe care îi aduc”; contrar, atît ei, cît și cultivatorii erau amendați după lege, care „pentru proprietari și arendași se urcă pînă la 500 lei, iar pentru dragomanî pînă la 200 lei”⁴⁹. Numai mijlocitorii români puteau introduce în țară, pe baza autorizației Ministerului de Interne, muncitori de orice naționalitate. În consecință, cei ce solicitau lucrători străini nu primeau autorizație dacă nu indicau pe cerere și numele dragomanilor.

Numărul important al muncitorilor veniți din Bucovina, față cu abuzurile frecvente ale procuratorilor străini a determinat instituirea unor birouri speciale de recrutare și de plasare a brațelor de muncă.

În februarie 1908, Consulatul general al României pentru Bucovina și Galiția făcea cunoscut că, în Cernăuți, s-a înființat un birou oficial pentru angajarea de muncitori agricoli. În martie 1910, șeful acestui birou, Anton Procopovici, cerea Camerei de Comerț și Industrie din Iași permisiunea de a deschide o sucursală, subvenționată de statul austro-ungar. Cererea a fost respinsă pe bunul motiv că, fiind subvenționat de Austro-Ungaria, biroul ar fi fost „o instituțiune de stat dependentă de Imperiul vecin și ca atare, funcționarea sa în România nu poate fi încuviințată”⁵⁰.

Angajarea lucrătorilor de peste hotare era firește condiționată, în mare măsură, de politica economică și demografică a țărilor interesate, ca și de contextul internațional și de raporturile dintre state. În această direcție, remarcăm că introducerea muncitorilor din Bucovina și din Galiția nu a întâmpinat în toată perioada nici un fel de dificultăți. Formalitățile din partea Austriei fiind minime. Faptul s-a datorat, în primul rînd, condițiilor geografice care impuneau țăranilor din regiunile mai înalte ale Bucovinei să-și caute de lucru în regiunile mai joase din sud, statul neputîndu-le oferi alte mijloace de existență, în al doilea rînd, sporului demografic de aici, presiunii imigrației rutene și evreiești din Ucraina și Galiția, și, în sfîrșit, probabil unei politici mai liberale a Austriei.

Lucrurile nu au stat întotdeauna la fel și pentru lucrătorii din Transilvania. Astfel, ca urmare a războiului vama, păstorii transhummanți au întâmpinat greutăți în obținerea permisiunii de a trece cu turmele la păscut în România. De asemenea, la începutul secolului XX, administrația maghiară, alarmată de numărul mare de emigranți din Transilvania în România, mulți din cei veniți sezonieri rămînînd definitiv aici, a luat unele măsuri restrictive. Este posibil ca la interdicție să fi contribuit și o anumită politică națională, spre a opri contactul românilor transilvăneni cu cei din vechea Românie, mai ales în momentele de maximă tensiune cu administrația maghiară. În mai 1908, Ministerul de Interne avertiza prefecturile că, potrivit informațiilor consulului român din Budapesta și a Ministerului Afacerilor Străine, autori-

⁴⁸ Idem, dos. 140/1904, f. 250, 276; vezi și Arh. St. Slatina, Prefectura Romanai, dos. 21/1904, f. 135.

⁴⁹ Arh. St. Galați, Primăria Băneasa, dos. 240/1908, f. 7.

⁵⁰ Arh. St. București, Consiliul Superior al Agriculturii, dos. 163/1910, f. 4.

tățile ungare, pentru a opri emigrarea locuitorilor, „își pun toată osteneala de a împiedica sau micșora cel puțin curentul de emigrare și ca urmare... a luat măsuri de a împiedica chiar angajarea și venirea la noi în țară, pentru diferite munci agricole sau alte lucrări“. De asemenea, autoritățile maghiare făceau dificultăți „atît locuitorilor ce ar fi să vie aici la lucru (neeliberînd pașapoarte), cît și proprietarilor, întreprinzătorilor sau reprezentanților lor care s-ar duce în Ungaria spre a angaja lucrători“. Erau semnalate diverse șicane, amenințări, amenzi și chiar arestări⁵¹. De exemplu, un inginer, reprezentant al unei fabrici și un crescător de vite, care s-au dus să angajeze lucrători din diferite localități, au fost nevoiți să renunțe din cauza greutăților întîmpinate; unul a pierdut o sumă importantă de bani dată ca arvună, iar altul a suferit o amendă de 200 coroane. Se recomanda prefecturilor, în acel an, să informeze pe cei interesați de dificultățile pe care le aveau de întîmpinat în angajarea lucrătorilor din Transilvania și din Ungaria⁵².

În ceea ce privește amplitudinea migrațiilor de la sud de Dunăre, ea a fost în funcție și de raporturile diplomatice și de împrejurările social-politice. Astfel, în 1907, regatul sîrb, în scopul de a evita contactul muncitorilor agricoli sîrbi cu țăranii răsculați din România, a interzis deplasarea acestora în țară în timpul răscoalei. O atitudine asemănătoare au avut-o și celelalte state vecine. După reprimarea răscoalei, interdicția a fost ridicată⁵³.

Războaiele balcanice din 1912 și 1913 au împiedicat în oarecare măsură pe mulți sud-dunăreni de a veni la lucru în România. După războaie, numărul celor dispuși să se angajeze la nord de Dunăre a scăzut, firește, ca urmare a condițiilor diferite din țara lor, dar și a măsurilor restrictive luate în România. De altfel, izbucnirea războiului mondial, în vara lui 1914, a pus capăt migrațiilor sezoniere. În august 1914, consulatul sîrb reclama „lucrătorii supuși angajați la diferite lucrări în țară“ și reținuți de proprietari pînă la terminarea angajamentelor. Fiind împiedicați să se prezinte „la mobilizare în patria lor“, ei erau „expuși a fi condamnați ca dezertori“. Drept urmare, guvernul român a dispus „ca toți lucrătorii sîrbi, ori în ce serviciu s-ar afla, să fie lăsați liberi pentru a se duce în patria lor“⁵⁴.

Marea majoritate a lucrătorilor veniți la lucru de peste hotarele de atunci ale României erau de origine română. Peste 90 la sută din numărul lucrătorilor din Austro-Ungaria erau români din Bucovina, Transilvania, Maramureș și Banat; cu siguranță, avînd în vedere localitățile de origine, în jur de 50 la sută din numărul celor ce veneau de la sud de Dunăre din teritoriile sîrbești și bulgărești erau tot români⁵⁵. De aceea, mișcările lucrătorilor sezonieri români au contribuit întotdeauna, mai ales cînd au fost mai intense ca, de exemplu, în secolul trecut la consolidarea legăturilor etnice, la întărirea conștiinței naționale și a luptei pentru unitatea poporului.

⁵¹ Idem, Prefectura Ilfov, dos. 19/1908, f. 55.

⁵² Arh. St. Craiova, Prefectura Dolj, dos. 136/1908, f. 156.

⁵³ M. Ionescu, C. Petrescu, *Cu privire la poziția unor puteri europene față de răscoala din 1907*, în „Studii“, 1937, X, nr. 1, p. 17.

⁵⁴ Arh. St. Ploiești, Primăria Draja de Jos (Prahova), dos. 75/1914, f. 90.

⁵⁵ E. Negruți, *Implicații ale forței de muncă de peste hotare în viața economică și social-politică a României moderne*, în *România în istoria universală*, vol. I, Iași, 1986, p. 351.

CONSTRUIREA LINIEI FERATE DOLHASCA—FĂLTICENI

Dobindind cu armele independența politică, România și-a sporit eforturile pentru a obține și independența economică, ceea ce Ion C. Brătianu a concretizat prin lozinca: „Prin mintea, prin inima și brațele noastre!”.

În cadrul acestei politici economice independente, în anul 1879, România și-a schimbat radical orientarea în construcțiile și exploatarea feroviare, renunțând la concesiunile acordate companiilor străine și încredințând primei promoții de ingineri (16 absolvenți în 1878) de la Școala Națională de Poduri și Șosele exploatarea căilor sale ferate și construcția unor noi linii pentru completarea rețelei feroviare.

Inaugurarea emancipării economice s-a făcut la 1 mai 1879¹, când guvernul liberal condus de Ion C. Brătianu a încredințat inginerului Dimitrie Frunză (absolvent al Școlii de Poduri și Șosele din Paris în 1856) construirea liniei Buzău — Rîmnicu Sărat — Focșani — Mărășești = 90,067 km, deschisă circulației la 18 octombrie 1881². Această cale ferată reprezintă cea mai bună dovadă că inginerii români și-au asimilat repede și temeinic tehnica feroviară, îndemnând guvernul liberal de a persevera în politica sa, mai ales că Europa a fost invadată după 1880, de produsele agricole și industriale ale Statelor Unite ale Americii. S.U.A. au construit docuri pe când europenii nu le cunoșteau și au dezvoltat rețeaua de căi ferate și canale, oferind mari posibilități de transport producătorilor ale căror mărfuri se vindeau ieftin în marile porturi din Apusul Europei.

La începutul anului 1882, România avea 1 469,596 km căi ferate, din care 1 181,912 km, adică 80% aparțineau companiilor străine. Ca să facă față concurenței americane, mai ales că 50% din exportul României era ocupat de cereale, guvernul liberal a trecut la construirea de docuri în porturile dunărene și la completarea rețelei feroviare. Artera Vîrciorova — Ițcani (astăzi Suceava Nord) strîngea produsele de pe proprietățile situate într-o zonă de 30—40 km, în dreapta și în stînga sa. Astfel, cea mai mare parte din teritoriul țării era încă departe de a participa la impulsionea generală de export pe Dunăre, care era singura cale de transport a României. Multe bogății putezau fiindcă lipseau mijloacele de transport la marile piețe. Ca să intensifice exportul produselor românești, guvernul liberal a trecut în primăvara anului 1882-

¹ Nicolae I. Petculescu, *Căi de comunicații și transporturi pe uscat, pe apă, și prin aer*. București, 1935, p. 113.

² „Curierul financiar”, nr. 43, 25 octombrie 1881, p. 520.

la proiectarea liniilor Bărăganului (București — Cernavodă, Făurei — Fetești, Slobozia — Călărași) și a „liniilor sării” (Adjud — Tîrgu Ocna, Rîureni — Ocnele Mari, Cîmpina — Doftana)³. Această necesitate economică a impus construirea unor căi ferate care să lege principalele zone agricole din țară de rețeaua feroviară.

Deși beneficiau foarte puțin de calea ferată, nouă dintre județele cele mai bogate ale țării ca Dimbovița, Fălciu, Gorj, Muscel, Neamț, Suceava, Teleorman, Vaslui și Vîlcea au contribuit timp de 14 ani la plata anuității rețelei feroviare construită de companiile străine Offenheim și Strousberg.

Din cauza lipsei de căi ferate, proprietarii din aceste județe suferau importante pagube, 20—30 lei la chilă⁴, fiindcă nu puteau să-și transporte la timp produsele la porturile dunărene. Progresul celor nouă județe, ai căror locuitori reprezentau aproape jumătate din populația țării, impunea construirea unor căi ferate de interes local.

În acest scop, la începutul anului 1882, ministrul lucrărilor publice, colonelul N. Dabija⁵, a prezentat în Adunarea Deputaților un proiect de lege privind construirea „a 6 căi ferate economice” = 370 km :

Rîmnicu Vîlcea — Corabia, cu ramura Rîureni — Ocnele Mari = 166 km

Titu — Tîrgoviște = 35 km

Bacău — Piatra Neamț = 55 km

Bîrlad — Vaslui = 50 km

Dolhasca — Fălticeni = 34 km

Docolina — Huși = 30 km⁶.

Costul construcției era de 22 200 000 lei, adică 60 000 lei/km. Guvernul liberal, condus de Ion C. Brătianu, conta că va rămîne la această sumă, reducînd greutatea șinelor la 16 kg/m pe care să circule locomotive mai mici de 16 tone, suprimînd un mare număr de construcții (cantoane, pasaje de nivel, magazii și aparate de semnalizare care asigurau siguranța circulației) și punînd o economie severă în executarea tuturor lucrărilor. Pe aceste „căi ferate de interes local”, guvernul dorea un nou sistem de exploatare economică.

Adunarea Deputaților a trimis proiectul de lege la comitetul delegațiilor de secțiuni compus din C. Costescu-Comănescu, Ștefan Gheorghiu-Parpale, Petre Zamfirescu, Ioan Cărăbătescu, dr. N. Măldărăscu, Grigore Eliad, Petre Carp.

După ce a consultat Consiliul Tehnic din Ministerul Lucrărilor Publice alcătuit din inginerii Dimitrie Frunză, Spiridon Iorceanu, Dimitrie Manovici și Zeuceanu, comitetul delegațiilor s-a întrunit în două ședințe consecutive sub președinția lui Petre Carp, a modificat articolele 3—10 din proiectul de lege și a adăugat 235 km căi ferate, adică liniile :

Huși — Prut = 15 km, cu prețul de 80 000 lei/km

Vaslui — Iași = 90 km, cu 100 000 lei/km

Filiași — Tîrgu-Jiu = 70 km, cu 60 000 lei/km

³ „Monitorul Oficial al României”, no. 50, marți 1 iunie 1882, p. 1196, col. II.

⁴ Chilă = unitate de măsură cerealiară egală cu circa 680 l în Muntenia și cu circa 430 l în Moldova.

⁵ Colonelul N. Dabija a fost ministru al lucrărilor publice în perioada 24 octombrie 1880 — 1 august 1884.

⁶ „Monitorul Oficial al României. Dezbaterile Corpurilor Legiuitoare”, no. 97, duminică 18 aprilie 1882, p. 1609, col. I.

Golești — Cîmpulung = 60 km, cu 70 000 lei/km.

Cu aceste modificări, proiectul de lege și raportul comitetului de delegați au fost prezentate Camerei în ședința din 17 aprilie 1882⁷ de Grigore Eliad, constructorul liniei Iași — Ungheni = 21,419 km în anii 1872—1874⁸, care a apreciat realizarea acestor linii drept „o operă gigantică”. În mod firesc, dezbaterile proiectului de lege a declanșat în Adunarea Deputaților un mare interes pentru căile ferate. Proiectul de lege răspundea unor necesități reale și nimeni nu s-a declarat împotriva acestor căi ferate. Fără a epuiza resursele financiare ale țării, guvernul liberal dorea să satisfacă interesele generale și să asigure dezvoltarea ei economică, atât de necesară pentru existența națională. Deputații care au criticat proiectul de lege au examinat liniile din punct de vedere financiar și tehnic. Astfel Ioan Ghica⁹ și Emil Costinescu¹⁰ au cerut un singur material și un singur sistem de exploatare pentru toate căile ferate ale statului care, independent, să le exploateze. Deși majoritatea oratorilor au declarat că sprijină proiectul de lege, Camera s-a împărțit în două tabere: una susținea proiectul guvernului care prevedea construirea de linii înguste, iar alta cerea căi ferate normale. De aceea, discuțiile au continuat și în ziua de 19 aprilie¹¹, când Nicolae Fleșa a evidențiat necesitatea construcțiilor feroviare pentru progresul județelor, dar și-a exprimat regretul că proiectul de lege nu a fost însoțit de studii financiare și economice cu privire la costul kilometric, la productivitatea și rentabilitatea liniilor propuse. Și el și-a arătat îndoiala asupra prețului de 60 000 lei/km, când calea ferată Buzău — Mărășești, construită simplu și subred, care nu necesitase gări la ambele extremități, costase 92 500 lei/km.

După explicațiile suplimentare ale ministrului de lucrări publice¹², s-a pus la vot încheierea discuțiilor și luarea în considerație a proiectului de lege, ceea ce s-a primit în unanimitate¹³. S-a trecut la votul pe articole și deputații s-au întrecut în a formula amendamente. Toți doreau să înzestreze județele pe care le reprezentau cu căile ferate de care aveau nevoie. Singura deosebire era modul de construcție: linie normală sau îngustă. Astfel, P. Cazimir, V. Calcantraur, D. P. Moruzi, C. Boicea, G. Urzică, V. Sireteanu, Th. B. Lătescu, G. Livezeanu și dr. Petrasiu au propus linia Leorda — Dorohoi = 20 km, care să se construiască „în condițiile abrașamentului Titu — Tirgoviște”¹⁴. Amendamentul a fost susținut de președintele Consiliului de Miniștri, Ion C. Brătianu, pe motiv că județul Dorohoi este lipsit de căi de transport, deși era un mare producător de cereale. Deputații P. Ghica, C. Boerescu, G. Vernescu, M. Xenu, I. Poenaru-Bordea și Gr. Triandafil¹⁵ au cerut linia Stolnici — Roșiorii de Vede — Turnu Măgurele, considerînd-o mai utilă pentru dezvoltarea economică a țării decît calea ferată Titu —

⁷ *Ibidem*, p. 1608, col. 3.

⁸ Dumitru P. Ionescu, *Construirea liniei ferate Iași — Ungheni*, în *AIAT*, XXII/1, 1986, p. 283—291.

⁹ „Dezbaterile Corpurilor Legiuitoare”, no. 97, duminică 18 aprilie 1882, p. 1612, col. 1.

¹⁰ *Ibidem*, col. 2.

¹¹ *Ibidem*, no. 98, marți 20 aprilie 1882, p. 1643, col. 2.

¹² *Ibidem*, p. 1646, col. 2.

¹³ *Ibidem*, p. 1647, col. 2.

¹⁴ *Ibidem*, col. 3.

¹⁵ *Ibidem*, p. 1648, col. 1.

Țirgoviște pe care au apreciat-o drept „o linie de favoare“. Ei au arătat că Teleormanul era și singurul județ care făcuse studiile de teren, cheltuiind 20 000 lei, iar prin construirea liniei s-ar înlătura nedreptatea făcută unuiu din cele mai mari grânare ale țării care dispunea și de un important port dunărean. Din nou a intervenit președintele Consiliului de Miniștri care a protestat împotriva calificativului dat liniei Titu — Țirgoviște și a susținut necesitatea căii ferate Stolnici — Roșiorii de Vede — Turnu Măgurele.

Mult mai clar și mai convingător a fost Mihail Kogălniceanu¹⁶ care, deși era în opoziție, a declarat că va vota proiectul de lege deoarece îl consideră ca cea mai valoroasă inițiativă a guvernului liberal, fiindcă satisface interesele generale și locale, dublînd veniturile rețelei feroviare și ale țării. El recunoștea că noile construcții feroviare erau costisitoare, dar ele vor stimula progresul economic al țării și de aceea el a conchis „...trebuie să facem economie în altele, dar drumurile de fer să le votăm; căci votînd drumurile de fer, votăm regenerarea agriculturii și a națiunii întregi și în asemenea chestiuni nu trebuie să facem opozițiune“¹⁷.

Dezbaterile au continuat și în ziua de 20 aprilie¹⁸, cînd Pană Buescu, M. Kogălniceanu, N. Flea, C. Bastache, A. Sihleanu, P. Gorgos și N. Rășcan au propus următorul amendament: „Aceste căi ferate se vor face pe principiul de cale îngustă în modul cel mai economic, avînd însă în vedere și buna calitate a căii, pentru care se autoriză guvernul a cheltui pînă la 40 000 lei maximum pe kilometru. Iar calea ferată Bîrlad — Vaslui — Iași se va face cu lărgimea normală. Pentru această ultimă linie se acordă cifra de 100 000 lei pe kilometru ca și pentru linia Buzău — Mărășești“¹⁹.

Unii deputați ca N. Ionescu²⁰ și Emil Costinescu²¹, care consultaseră specialiști în construcțiile feroviare, au arătat că nu se pot face reduceri la materiale, la corpul liniei și la înzestrarea ei, susținînd că aceste căi ferate vor costa cel puțin 100 000 lei/km, la care trebuie adăugate și valoarea materialului rulant ce nu figura în proiectul de lege și care nu poate să coste mai puțin de 8 000 lei/km. Ei mai argumentau că, din experiența anilor anteriori, cheltuielile de exploatare ale rețelei feroviare se urcau la 12 800 lei/km, în timp ce venitul ei brut, atît pentru tranzit cît și pentru trafic local, era de maximum 5 000 lei/km.

Din nou a luat cuvîntul Kogălniceanu²² care și-a exprimat regretul că din anul 1857, de cînd a intrat în parlament, nu a văzut un spectacol mai penibil decît cel oferit de acest proiect de lege, fiindcă nu preciza sistemul de construcție. A fost necesară intervenția președintelui Consiliului de Miniștri, Ion C. Brătianu²³, să arate că guvernul a adoptat ecartamentul îngust și să propună votarea proiectului de lege, ca lucrările să înceapă, și dacă prețul kilometric va fi depășit, atunci Camera va fi rugată să aprobe noi credite. S-au votat amendamentele. Pană

¹⁶ *Ibidem*, p. 1649, col. 2.

¹⁷ *Ibidem*, p. 1650, col. 2.

¹⁸ *Ibidem*, no. 99, miercuri 21 aprilie 1882, p. 1661, col. 3.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ *Ibidem*, p. 1662, col. 2.

²¹ *Ibidem*, p. 1663, col. 1.

²² *Ibidem*, p. 1665, col. 3.

²³ *Ibidem*, p. 1666, col. 2.

Buescu, M. Kogălniceanu, N. Flea etc. și cel propus de D. Giani²⁴, cu privire la suprimarea articolului 5, astfel ca și calea ferată Titu — Tîrgoviște să intre în categoria celorlalte linii. Discuțiile au continuat și amendamentele au sporit, mai ales la dezbaterile articolelor 6—8, la care C. Poroineanu a depus și Camera a votat amendamentul : „Cerem ca subvențiunile ce județele interesate vor avea a da, să se reducă și ele de la 1 000 lei/km la 600 lei anual”²⁵.

După ce ministrul lucrărilor publice a declarat că guvernul acceptă amendamentele introduse, Camera a trecut la votarea proiectului de lege în total, dar fără rezultat, deoarece a fost insuficient numărul deputaților prezenți, cerut de regulament. În ședința din 21 aprilie²⁶, după ce dr. Măldărăscu a prezentat telegrama de mulțumire a locuitorilor din comuna Drăgășani pentru linia Rimnicul Vilcea — Corabia, Adunarea Deputaților a adoptat cu 68 voturi pentru, patru voturi contra și 2 abțineri²⁷ proiectul de lege care prevedea :

Art. 1. — Se declara de utilitate publică realizarea liniilor : Rimnicul Vilcea — Corabia, cu o ramură la Ocelele Mari ; Titu — Tîrgoviște ; Bacău — Piatra Neamț ; Bîrlad — Vaslui ; Dolhasca — Fălticeni ; Docolina — Huși, — Prut ; Filiași — Tîrgu Jiu ; Golești — Cîmpulung ; Vaslui — Iași ; Leorda — Dorohoi ; Stolnici — Roșiorii de Vede — Turnu Măgurele.

Art. 2. — Cele 11 linii se împart în trei secțiuni :

Secțiunea I cuprindea liniile ce se vor construi în anii 1882—1884 : Piatra Olt — Rimnicul Vilcea ; Titu — Tîrgoviște ; Bacău — Piatra Neamț ; Bîrlad — Vaslui.

Secțiunea a II-a avea căile ferate ce se vor realiza în anii 1883 — 1885 : Piatra Olt — Corabia ; Dolhasca — Fălticeni ; Docolina — Huși — Prut.

Secțiunea a III-a cuprindea liniile ce se vor construi în anii 1884 — 1886 : Filiași — Tîrgu Jiu ; Golești — Cîmpulung ; Vaslui — Iași ; Leorda — Dorohoi ; Stolnici — Roșiorii de Vede — Turnu Măgurele.

Art. 3. — Cu excepția liniei Bîrlad — Vaslui — Iași care se va face cu ecartament normal, acordîndu-i-se suma de 100 000 lei/km, toate celelalte căi ferate vor fi înguste și vor costa 40 000 lei/km.

Art. 4. — Pentru fiecare linie, lucrările se vor separa în două părți : prima parte cuprinde calea propriu-zisă, terasamentele, balastul, așezarea liniilor și podurile ; a doua parte reprezintă clădirile ce se vor da separat prin licitație publică, conform legii de contabilitate a statului.

Art. 7. — Pentru acoperirea cheltuielilor de construcție, guvernul era autorizat a emite titluri de rentă amortizabilă după cursul zilei, în raport cu înaintarea lucrărilor, pînă la suma de 39 145 000 lei, capital efectiv.

A doua zi, 22 aprilie²⁸, ministrul de finanțe, George Lecca²⁹, a comunicat Senatului Mesajul Regal no. 1152, cu proiectul de lege relativ

²⁴ *Ibidem*, p. 1668, col. 2.

²⁵ *Ibidem*, p. 1670, col. 2.

²⁶ *Ibidem*, no. 100, joi 22 aprilie 1882, p. 1681, col. 1.

²⁷ *Ibidem*, p. 1682, col. 3.

²⁸ *Ibidem*, no. 102, marți 27 aprilie 1882, p. 1733, col. 1.

²⁹ George Lecca a fost ministru de finanțe de la 25 ianuarie 1882. pînă la 13 septembrie 1885.

la construirea căilor ferate de interes local. Senatul l-a trimis la secțiuni, care l-au admis în unanimitate, numind ca delegați pe George Bădescu, dr. Androcle Fotino, Dimitrie Pișca, dr. Emanoil Severin și Nicolae Manolescu. Datorită numeroaselor divergențe, abia la 7 mai³⁰ Nicolae Manolescu a prezentat raportul comitetului de delegați și proiectul de lege, ambele acte apreciate de generalul Manu și propuse a fi votate. Ministrul de finanțe³¹ a rugat Senatul să voteze proiectul de lege fără modificări, promițând respectarea intereselor locale și transformarea treptată a liniilor înguste în căi ferate normale. Drept urmare, proiectul de lege a fost adoptat de Senat în unanimitate, cu 28 voturi pentru³².

Pe cînd se dezbătea în Cameră proiectul guvernului, căile ferate înguste au provocat multe discuții, depășind cercurile politicianilor și tehnicienilor. Atunci a apărut o broșură scrisă de Eugen Gerber³³, director al Societății Române de Construcțiuni și Lucrări Publice, care susținea că nu se pot construi căi ferate normale cu o cheltuială mai mică de 100 000 lei/km. Cea mai ieftină cale ferată era Apahida — Dej = 47 km, inaugurată la 15 septembrie 1831, cu 45 875 lei/km, dar ea avea nevoie de substanțiale îmbunătățiri. Autorul critica proiectul guvernului, cerînd să se revină asupra hotărîrilor luate și să se construiască linii ferate normale, care singure corespund utilității publice. Gerber atrăgea atenția că liniile înguste rup unitatea cu căile ferate existente și creează statului noi dificultăți pentru exploatarea feroviară la care s-a ajuns, că ele micșorează siguranța circulației prin reducerea materialului. În plus, ele creau inconvenientul transbordării mărfurilor.

În anul următor, 1883, a apărut o nouă broșură împotriva proiectului guvernamental scrisă de inginerul N. Făgărășanu³⁴. Broșura a fost criticată în ziarul „Curierul financiar” de un anonim care a semnat „N. de la Piatra” în articolul cu titlul *Calea normală și calea îngustă la drumurile de fer*³⁵. Inginerul N. Făgărășanu a răspuns în ziarul „România liberă”³⁶ cu articolul *Cari sînt sarcini pe buget, căile normale ori căile înguste?*. Anonimul a continuat critica cu un nou articol semnat „Novatian de la Peatra”³⁷. Imediat, N. Făgărășanu a publicat a doua broșură³⁸ prin care cerea să se meargă înainte cît mai energic cu completarea căilor ferate de interes local. El recunoștea că aceste linii sînt un „malum necessarium”, deoarece vor avea un trafic mic și, prin urmare, și un venit mic. Cu toate acestea Făgărășanu a demonstrat că este mai rentabil să se facă „drumuri de fer normale cu o cheltuială de 60 000 lei/km, decît în cazul că se vor face linii secundare

³⁰ „Dezbaterile Corpurilor Legiuitoare”, no. 113, duminică 9 maiu 1882, p. 1997, col. 1.

³¹ *Ibidem*, p. 2001, col. 1.

³² *Ibidem*, p. 2002, col. 3.

³³ Eugen Gerber, *Proiect de căi ferate economice și de interes local*, București, 1882, 25 p.

³⁴ N. Făgărășanu, *Drumurile de fer cu cale normală și cele cu cale îngustă. Cu privire la liniile ce voim să construim*, București, 1883, 20 p.

³⁵ „Curierul financiar”, 1883, p. 271—273, 319—321, 359—361.

³⁶ „România liberă”, 7, 8 și 9 aprilie 1883.

³⁷ „Curierul financiar”, duminică 6 martie 1883, p. 415—416.

³⁸ N. Făgărășanu, *Cari sînt sarcini pe buget, căile normale, ori căile înguste?* Răspuns, București, 1883, 24 p.

înguste cu o cheltuială de 40 000 lei/km⁴⁰. Și cea de a doua broșură a fost criticată, cu aceeași causticitate, de Novatian de la Peatra, într-un articol *Iarăși calea normală și calea îngustă la drumurile de fer*⁴⁰.

Prin legea din 9 mai 1882⁴¹ s-a autorizat construirea celor 11 linii locale. Din fericire, 9 dintre ele, printre care și calea ferată Dolhasca — Fălticeni, s-au executat cu ecartament normal. Au fost căi ferate înguste Crasna — Huși⁴² și Bacău — Piatra Neamț⁴³. Ultima linie s-a transformat în cale normală la 17 septembrie 1892⁴⁴ și la realizarea ei a participat și tânărul inginer Ion I. C. Brătianu.

Înființată la 15 decembrie 1869⁴⁴, când s-a inaugurat calea ferată Roman — Burdujeni (Suceava Nord) = 102,465 km, gara Dolhasca servea satele Buda, Dolhasca, Gulia (Schitu), Petrosu, Probota, Săndeni, Turbata, Valea Poenei și Vămeni care alcătuiau comuna Dolhasca, plasa Siretu din județul Suceava. Faima comunei era Mănăstirea Probota, construită în 1530 de Petru Rareș, în prima domnie (1527—1538). În anul 1872, comuna Dolhasca avea 4155 locuitori⁴⁵.

Fălticeni era singurul oraș din cele 62 comune ale județului Suceava, a cărui capitală era. Atestat documentar între 1435 și 1442, stolnicul Ioniță Bașotă l-a numit „Țirgul Șoldănești“, prin cartea domnească din 8 august 1780 a lui Constantin Moruzi (noiembrie 1777 — octombrie 1782), ca, prin anaforaua Divanului din 29 martie 1826, întărită la 6 aprilie 1826⁴⁶ de domnul Moldovei Ioniță Sandu Sturdza (1822—1828), să devină orașul Fălticeni. Așezat pe coasta dealului ce desparte riul Șomuzul Mare de pîriul Buciumeni, orașul Fălticeni se evidențiază prin poziție și împrejurimi frumoase.

În anul 1872, orașul avea 15 029 locuitori⁴⁷, patru școli primare — două de băieți (fondate în 1842 și 1873) și două de fete (întemeiate în 1859 și 1873) — câteva pensioane particulare, un gimnaziu (Alec Domici), înființat în 1870, o școală de meserii creată în 1874⁴⁸ și un spital cu 26 paturi fondat în anul 1865⁴⁹ de Iftimie Stamati. Stație telegrafopostală, orașul Fălticeni era reședința tribunalului județean și a subprefecturii plășii Șomuzul. Aici staționa Regimentul 15 Dorobanți care s-a acoperit de glorie în 1877, în celebrele lupte de la Grivița și Plevna.

³⁹ *Ibidem*, p. 14.

⁴⁰ „Curierul financiar“, duminică 22 mai 1883, p. 959.

⁴¹ „Dezbaterile Corpurilor Legiuitoare“, no. 113, duminică 9 mai 1882, p. 1998—1999.

⁴² Calea ferată Crasna — Dobrina (27,098 km) s-a deschis la 25 iulie 1888 și avea trei gări; linia Dobrina — Huși (5,455 km) s-a inaugurat la 15 octombrie 1890 și avea o gară.

⁴³ Calea ferată Bacău — Piatra Neamț (57,707 km) s-a deschis la 15 decembrie 1885 și avea șapte stații.

⁴⁴ *Dare de seamă statistică asupra exploataării căilor ferate române pe anul 1897*, București, 1898, p. 11.

⁴⁵ Dimitrie Frunzescu, *Dicționar topografic și statistic al României*, București, 1872, p. 165.

⁴⁶ Serafim Ionescu, *Dicționar geografic al județului Suceava*, București, 1894, p. 129.

⁴⁷ Dimitrie Frunzescu, *op. cit.*, p. 188.

⁴⁸ *Expunerea situațiunii județului Suceava făcută de Comitetul Permanent cu ocazia deschiderii Sesiunii ordinare a Consiliului General din anul 1876*, Fălticeni, 1877, p. 7.

⁴⁹ *Expunerea situațiunii județului Suceava pe anul 1899 făcută de prefectul județului, Fălticeni*, 1899, p. 10.

Locuitorii făceau mare negoț de cherestea, mobilă curbată, pielărie, blănuri, pălării, băuturi spirtoase și vite în târgul săptăminal de joia. Cu străzi înguste și prăfuite, cu o viață neschimbată, orașul era numit „locul unde nu s-a întâmplat nimic”⁵⁰. Locuitorii deveneau agitați numai la 20 iulie, când se deschidea marele bilci, care ținea câteva săptămâni; era unul dintre cele mai mari târguri din Europa, și cel mai însemnat din România fiindcă aici veneau negustori, meșteșugari și industriași din toate țările vecine. Transporturile de mărfuri și de persoane erau asigurate de trăsuri și căruțe frumoase, dar foarte puțin rezistente⁵¹.

Construcția liniei Dolhasca — Fălticeni = 24,851 km a început la 23 iunie 1885⁵² de către Serviciul Lucrărilor Noi, condus pînă în 1887 de inginerul Ion B. Cantacuzino. Alegerea traseului a fost relativ ușoară întrucît era arătată de natură pe valea riului Șomuz. Linia pornea din Dolhasca, de la altitudinea de 214,65 m, ajungea la Basarabi, singura stație de pe traseu, la altitudinea de 238,61 m și sfîrșea la Fălticeni, la altitudinea de 271,80 m, astfel că pe distanța de 24,851 km, urca numai 57,15 m, fapt ce a situat-o în categoria liniilor de cîmpie. Din această cauză, construcția nu a necesitat lucrări de artă remarcabile, dar costisitoare. A costat 1 385 445 lei și nu 1 491 060 lei cît se afectase inițial, iar la 1 iulie 1887⁵³ lucrările s-au sfîrșit. Din cauza unui incendiu declanșat la 21 iulie 1887⁵⁴, cînd a ars o mare parte din oraș, abia la 10 octombrie 1887⁵⁵ a avut loc inaugurarea liniei, care a fost unul din cele mai de seamă evenimente din viața orașului Fălticeni, în secolul XIX. Gările Dolhasca și Fălticeni erau dotate, fiecare, cu cîte un depozit de mașini, o pompă de apă, o placă de învîrtit mașini, un pod-bască și cîte două oficii de casă. Devenind nod de cale ferată, stația Dolhasca a fost înzestrată și cu un plug de zăpadă⁵⁶.

Zilnic, circulau două trenuri mixte (vagoane de călători și vagoane de marfă). Deși a fost menționată sumar numai de valoroasa monografie elaborată de Vasile Costăchescu⁵⁷, după informații orale, linia Dolhasca — Fălticeni a stimulat viața economică a zonei și, drept urmare, a crescut mult valoarea pămîntului și a pădurilor. Iarmarocul din Făl-

⁵⁰ Cezar Petrescu, *Plecat fără adresă*, București, 1973, p. 152.

⁵¹ „Dezbaterile Corpurilor Legiuitoare”, no. 98, marți 20 aprilie 1882, p. 1645, col. 2.

⁵² *Dare de seamă statistică asupra exploatarei căilor ferate române, documentelor și Serviciului Maritim Român pe exercițiul anului bugetar 1905/1906*, București, 1907, p. 69.

⁵³ *Dare de seamă statistică... 1905/1906*, p. 69.

⁵⁴ Serafim Ionescu, *op. cit.*, p. 129.

⁵⁵ „Curierul financiar”, duminică 11 octombrie 1887, p. 330.

⁵⁶ *Dare de seamă statistică... 1897*, p. 14.

⁵⁷ „La 25 aprilie 1885, s-a început terasamentul drumului de fier Folticeni — Dolhasca și s-a inaugurat la 28 sept. 1887, luni. Comunii i s-a expropriat 2968 m², plătindu-i-se 10 bani de m². Cea dintîi mașină, care a venit ca probă, la Folticeni, este mașina Tender Nr. 023 Nămăiești, a doua mașină Tender Fălcoiu Nr. 026. La primirea trenului de probă, macagiu era Ioan Teșu, primul care a pus piciorul pe bomba acului. Mecanic era Cernacoschi, cu fochistul Vlanga Dumitru, șef de stație Galinbovici, impiegat Dimitrie (Mitică) Pandele. Cel dintîi șef de tren a fost Pralea și al doilea Ioan Ionescu. Ingerul care a făcut linia Dolhasca — Folticeni este Engel”. (Vezi: Vasile Costăchescu, *Istoria orașului Folticeni. Cu un scurt istoric al județului Baia 1340—1941*, Folticeni, 1941, p. 259).

ticeni a fost impulsionat, aducându-se spre desfacere mari cantități de mărfuri, iar populația a sporit an de an.

Datorită „căilor ferate economice“, în deceniul IX al secolului XIX s-au construit 1 122,969 km căi ferate, mai mult decât în deceniile anterioare. Rețeaua feroviară a sporit astfel :

1870 = 247, 996 km cu 1468 salariați

1880 = 1 377,496 km cu 6900 salariați

1890 = 2 500,267 km cu 1370 salariați, contribuind cel mai mult la bugetul țării.

BENJAMIN FRANKLIN ÎN SPAȚIUL REGENERĂRII ROMÂNEȘTI

E un fapt notoriu că biografia și ideile lui Franklin s-au bucurat de o largă difuziune în mediile cărțurărești de la noi, mai ales în deceniile IV—VII din secolul trecut¹. Nu e greu de înțeles pentru ce. Aflată ea însăși în plină schimbare, societatea românească simțea nevoia de modele care, puse la lucru, să participe la efortul de creare a unei noi mentalități în acord cu ideile lumii moderne. Nimeni nu era mai indicat pentru aceasta ca Benjamin Franklin, „cel mai bătrîn revoluționar“, cum singur și-a spus, căci se născuse aproape concomitent cu secolul și a luat parte la câteva din marile isprăvi ale acestuia pe tărîmul științei, tehnicii, vieții social-poliice, literaturii etc. Tipograf ajuns om de știință cu preocupări multiple, scriitor, diplomat, om politic, el oferea oricui un exemplu de realizare pe cont propriu, prin muncă, disciplină intelectuală, perseverență, însușiri la care se adaugă acel geniu multiplu prin care s-a putut situa de timpuriu între marii învățați ai lumii.

Figură simbolică a renașterii americane, alături de G. Washington, era iresc ca Franklin să trezească interesul unei societăți ca aceea din zona carpato-danubiană, care traversa ea însăși, fie și cu un anume decalaj în timp, un proces analog. De îndată ce a putut avea o presă, ea a pus în circulație biografia lui Franklin și numeroase traduceri din opera acestuia, multe cu rost formativ, moralizator, pedagogic. Este vorba de o serie de povestiri publicate de savant în *Poor Richard's Almanack*, timp de peste două decenii, în ideea de a stimula anumite însușiri de muncă, civism și morală. Popularitatea lor se întemeia pe acele adevăruri simple pe care Franklin a știut să le prezinte sub formă de pilde, povește, îndemnuri practice². Evident, ele răspundeau unei trebuințe sociale de tip iluminist, aceeași *grosso modo* în societatea americană de la mijlocul secolului XVIII și în cea românească de peste veac. Era natural ca îndrumătorii acesteia din urmă să manifeste interes pentru figurile simbolice ale renașterii „lumii noi“, îndeosebi pentru Franklin, personaj de vastă amplitudine, care fascinasă și pe mulți occidentali în epoca Revoluției franceze. Dacă el a reușit a-i impresiona și pe români, într-o

* Comunicare făcută la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“ (20.XII.1990), cu ocazia împlinirii a două secole de la moartea cărțurăreului.

¹ Cf. Ioan Comșa, *Benjamin Franklin în memoria românilor*, în „Secolul 20“, 1975, nr. 7, p. 35—45; G. Zane, *Studii*, București, 1980, p. 356—357.

² Cf. Paul Cernavodeanu, Ioan Stanciu, *Imagina lumii noi în țările române și primele lor relații cu Statele Unite ale Americii pînă la 1859*, București, 1977, p. 102.

etapă similară, nu e decât firesc. Căci Franklin, mai mult ca oricine, simboliza spiritul schimbării, al înnoirii revoluționare a lumii, însă nu prin mijloace violente, ca în Franța, ci pașnic, în spirit creștin, cu respectul deplin al individului. A renova societatea fără a-i brusca excesiv tradițiile, iată o promisiune tentantă, ce se degajă din opera lui Franklin, idee de care corifeii români ai schimbării, în sensul modernității, au voit să se folosească pentru a evita pericolele unei răsturnări intempestive. Frecvența apelului la această operă, în presă, permite ipoteza că niciunul din ei n-a rămas străin de mesajul în cauză. S-a vorbit chiar de un „moment Franklin” în literatura saپیentală de la noi, moment pus deopotrivă și pe seama lui Chesterfield³.

Studiile frankliniene de pînă acum au pus în lumină traducerile, ideile științifice, dimensiunea morală. Insuficient conturat a rămas modelul de umanitate ce se degajă din opera respectivă⁴, model care în circumstanțele regenerării românești putea să joace un rol de seamă, ca element structurant al unei conștiințe civice moderne. Consonanța dintre biografia lui Franklin și modelul ce se degajă din textele traduse e un fapt demn de reținut, ca și relativul paralelism de situație între lumea savantului american și lumea românească. Faptul nu trebuie să mire, căci aceeași consonanță o surprindea Kogălniceanu la jumătatea secolului XIX publicînd, ca prefață la *Coliba unchiului Tom* de H. B. Stowe, tradusă de T. Codrescu, studiul *Ochire istorică asupra sclăviei*⁵. O făcuse și mai înainte, în schița despre țigani, unde blama dezinteresul europenilor față de această populație, în timp ce se formau societăți pentru abolirea sclaviei în America⁶. Oricum, „lumea nouă” devenise un reper semnificativ în dezbaterile din societatea românească, un reper prezent mai ales în presă, însă anterior apariției acesteia⁷.

S-a observat deja, cu temei, că primele consemnări despre Franklin, la noi, nu se suprapun cronologic peste primele contacte cu opera sa, aceste contacte fiind evident mai vechi. Se cunosc chiar și legături personale, ca acelea întreținute, la jumătatea secolului XVIII, de preotul Samuel Damian din Transilvania, pe care Franklin îl cunoscuse la 1748 și îl recomanda șapte ani mai tîrziu unui prieten⁸. Peste încă trei decenii, J. P. Brissot știa să vadă legătura dintre răscoala lui Horea și ideile Revoluției americane, idei al căror simbol devenise Franklin.

În fond, lumea se afla în căutarea unui *model* de conduită și credea a-l fi descoperit în figura savantului american. Vechiul „honnête homme” nu mai corespundea, nici formula propusă mai înainte de un Baltasar. Gracián, contînd pe eroism, pe discreție, pe spirit critic⁹. Înțeleptul și cavalerul erau depășiți în raport cu nevoile lumii moderne¹⁰. O altă sinteză se arăta necesară, una care să reunească însușiri de saپیentă, cu-

³ Alexandru Dușu, *Cărțile de înțelepciune în cultura română*, București, 1972, p. 42.

⁴ Unele reflecții pe această temă se pot găsi la Ilie Bădescu, *Sincronism cu-ropean și cultură critică românească*, București, 1984.

⁵ M. Kogălniceanu, *Opere*, II, București, 1976, p. 483—500.

⁶ *Ibidem*, p. 355.

⁷ Cf. Paul Cernovodeanu, Ion Stanciu, *op. cit.*

⁸ *Ibidem*, p. 48—51.

⁹ Cf. Alexandru Dușu, *Esău în istoria modelelor umane*, București, 1972, p. 220—221.

¹⁰ Idem, *Cărțile de înțelepciune*, p. 97—111.

naștere, dar și de toleranță, entuziasm democratic, civism. Franklin le întrușia în bună măsură și tocmai de aceea numele său a fost atât de insistent evocat. Ipostaza care frapa cel mai mult era aceea de cărturar implicat concomitent în spațiul lucrativ și în treburile cetății. Într-un moment când se traduceau manuale de „patriotism” și de conduită civică¹¹, apelul la această „qualité-maitresse” anunța un nou model, în care vechiul moralism nu mai era decît un punct de pornire¹². Intensa circulație a scrierii lui Fénélon, *Télémaque* (din care se făcuse aproape un manual de școală), denotă aceeași preocupare. Idomeneu își stimulează acolo discipolul la activitate practică și sapiență. Un spirit „burghez”, se impunea, cu accent pe util, *praxis*, ciștig. Negustorul preia oarecum ștafeta, eficiența socială devine o normă de conduită. Lumea era chemată să-și asigure fericirea prin opoziție la absolutism, prejudecată, superstiție¹³.

Un pașoptist român, C. D. Aricescu, își amintește că generația lui citise la colegiul „Sf. Sava”, alături de clasici, de la Plutarh la Morus, biografiile lui Robespierre și Washington¹⁴. Lista trebuie completată însă cu Franklin, al cărui prestigiu postum se afla în creștere. G. Asachi e cel care i-a pus întîiul în circulație biografia (1833), cu accent pe dreapta judecată și pe căutarea continuă a devărilor¹⁵. Traducînd o elegie de Gray, prin intermediul unei versiuni franceze, el exalta geniul poporului, simbolizat de Milton, Franklin, Napoleon, ultimele două personaje introduse în locul lui Hamden și Cromwell¹⁶: substituție semnificativă, deoarece Napoleon și Franklin jucau un rol de seamă în resurecția românească. Ultimul, mai ales, era amintit mereu ca un model, într-o epocă de febrilă căutare a „regulilor” de conduită¹⁷. Dorința de a-l imita n-a lipsit, desigur. Cîneva a avut ideea să compare epitaful lui Franklin, scris în tinerețe, pe cînd era simplu tipograf, cu cel întocmit de Asachi înainte de a muri, după ce realizase o impunătoare, multiplă operă. La distanță de peste un secol, două spirite afine exprimau același cod moral, o atitudine inspirată în esență de creștinism. Pentru amîndoi moartea nu putea fi decît o trecere senină spre altă viață¹⁸. Cîtă stimă nutrea Asachi pentru cel care, după expresia lui Turgot, smulse din cer fulgerul, tiranilor sceptrul¹⁹, se poate deduce din aceea că îl identifica pur și simplu cu geniul popular: „Poate-aice dormitează a colunului Franklin / Ce a patriei și-a științei purta amorul sfînt în sîn”²⁰. Era propria lui aspirație, întemeiată pe aceeași dublă ipostază, de cetățean și cărturar. Faptul e cu atât mai semnificativ cu cît nu e singular în epocă. I. Heliade-Rădulescu era numit, într-o odă, la 1848, „Franklin al

¹¹ *Ibidem*, p. 40—44, 61.

¹² *Ibidem*, p. 156—162.

¹³ Idem, *Eseu...*, p. 224, 228, 231, 234.

¹⁴ Idem, *Explorări în istoria literaturii române*, București, 1969, p. 84.

¹⁵ *Biografia lui Franklin*, în „Albina românească”, supl. la nr. 7 din 31.XII, 1833, p. 1—2.

¹⁶ Cf. Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, 1972, p. 336.

¹⁷ G. Zane, *op. cit.*, p. 344—357.

¹⁸ P. Zosin, *Două epitafe, al lui Franklin și al lui Asachi*, în „Însemnări ieșene”, II, 1936, (1), p. 518—521.

¹⁹ *Ibidem*, p. 520: „Eripuit coelo fulmen, sceptrumque tyrannis”.

²⁰ G. Asachi, *Culegere de poezii*, Iași. 1863. p. 57.

României, ce steagu-egalității / Împlinta pe pământul azi liber de tirani“²¹.

Nu e fără interes să comparăm calitățile recomandate de Franklin în celebra-i *Autobiografe* și în povestirile lui moralizatoare cu însușirile reținute predilect în presa românească. Apreciind că deși născut în sărăcie și obscuritate a ajuns la bunăstare și faimă, savantul însuși a crezut că datorează semenilor săi o confesiune instructivă. Ce le putea spune, pe seama experienței sale ? Că nu se poate împlini o viață fără muncă, economie, cumpătare, sinceritate, constanță de caracter, devotament civic. Sînt însușiri consonante cu modelul conturat în celebra *Oeconomy of human life* (1751), unde sfaturile practice prevalează asupra ideilor morale. Ele au în vedere un mod de a fi în care creația și gestiunea de bunuri, relațiile sociale, viața morală se îmbină armonios, ca în *Télémaque*²² și ca în atîtea scrieri sapiențiale din epocă. Să urmărea, evident, un tip de umanitate activă, practică, morală.

Franklin a conceput chiar, pornind de la idealul creștin, un „plan de îmbunătățire morală“, tradus și la noi²³, în ideea de a structura un model. Chestiunea fundamentală : ce e rău, ce e bine ? Socotind că „numai prin virtute ne putem face fericiți“, Franklin desfășura în planul său virtuțile deduse din morala creștină și completate de experiența timpurilor mai noi : 1) înfrînarea ; 2) tăcerea ; 3) orînduiala ; 4) hotărîrea ; 5) economia ; 6) munca ; 7) sinceritatea ; 8) dreptatea ; 9) cumpătarea ; 10) curătenia ; 11) pacea sufletului ; 12) viața curată ; 13) umilînța. Un tablou, cu virtuțile dispuse vertical iar zilele săptămîinii orizontal, ar da fiecăruia posibilitatea să arate cum se raportează la o virtute sau alta. A se supraveghea riguros și a da socoteală mereu de propria conduită e principii de bază al acestui plan de esență creștină. E semnificativ de altminteri faptul că el începe cu *înfrînarea* și se încheie cu *umilînța*. Programul unei zile e proiectat apoi exemplar, într-un alt tablou. Să faci din purtarea ta, după cunoscutul imperativ, o maximă de conduită pentru alții, iată ce s-ar putea desprinde, ca îndemn, din acel program de autodesăvîrșire.

Maximele și aforismele îl completează²⁴. Virtutea apare în ele ca singura noblețe umană. Ajută-te singur, ia seama la valoarea timpului („Time is money“ e de sursă frankliniană), disciplinează-ți munca, nu risipi, nu amîna ceea ce ai de făcut, nu disprețui lucrurile mărunte, iată numai cîteva reguli de conduită desprinse din opera lui Franklin, reguli ce denotă o anume consonanță cu nevoile societății românești. Ele se cuvin raportate, evident, la *Meșteșugul de a fi cinevaș norocit* („The Way of Wealth“) pe care *Albina* lui Asachi o recomanda ca pe o „minunată scriere asupra economiei publice și private“, subliniindu-i înălțimea de gînd, odată cu iscusința practică, „rezonul și adevărul“ ce se degajă din pagini. „Vremea este bogată“ (subtitlu la un articol din *Mozai-cul*, 1833), „vremea este bună“ (în *Vestitorul bisericesc*, 1839)²⁵ sînt for-

²¹ C. D. Aricescu, *Oda, cetățeanul I. Eliade*, în „Pruncul român“, 12 iulie, 1981.

²² Cf. Al. Dușu, *Explorări*, p. 98—109.

²³ *Planul de îmbunătățire morală a lui Franklin*, în „Vestitorul bisericesc“, I, 1839, 2, p. 5—7 ; 3, p. 10—12 ; 4, p. 13—16.

²⁴ *Maxims prefixed Poor Richard's Almanack*, 1735.

²⁵ Cf. Mihai Rădulescu, *Benjamin Franklin în „Vestitorul bisericesc“ în 1839*, în „Glasul bisericii“, 1975, 1—2, p. 138—143.

mule ce rezumă o întreagă filosofie de viață, pe care Franklin o personifica cel mai bine. Geniu menit „a electriza pe cei amorțiți și a-i călăuzi pe calea viitorului“, așa îl definea *Icoana lumii* (1841), într-un spirit care era desigur al epocii²⁶. Fragmente din opera sa au apărut apoi în *Spicuitorul moldo-român*, în *Învățătorul satului*, în *Gazeta Transilvaniei*, în *Învățătorul poporului*, într-o cadență semnificativă pentru starea de spirit existentă. Rostul lor era să contribuie la schimbarea mentalității, să pună la îndemîna cititorilor un model prestgios, a cărui faimă umpluse deja lumea²⁷.

Această nevoie de model obseda societatea românească în epoca regenerării. Opera lui Franklin înlesnea conturarea unui model întemeiat pe spirit civic, patriotism, atitudine pragmatică, utilitarism, viziune etică, filosofie naturală, bun simț. Sînt elemente ce se întîlnesc, în doze diferite, la mai toți pașoptiștii, de la Asachi și Heliade la Kogălniceanu și Barițiu. În această perspectivă se poate înțelege de ce Franklin a fost idealizat ca „mare conștiință civică și patriotică“, „prieten al omenirii“, „binefăcător al poporului“, cum apare în presă. *Modelul* său s-a bucurat de stimă fiindcă răspundea la multiple trebuințe: de organizare mai strictă a muncii, de echilibru, de morală socială, de reflecție senină asupra lumii etc. Pe de o parte, Franklin era un simbol de „self-made man“, născut în anonimat și ajuns la faimă prin merite personale²⁸. Pe de altă, știința lui comportă un sens mai înalt, de instrument în slujba societății. Nu întîmplător Kogălniceanu recomanda pe Franklin ca exemplu în *Jurnalismul românesc*²⁹, după ce se ocupase mai pe larg de biografia lui într-un almanah³⁰, reproducind și unele maxime din opera savantului³¹. Pe aceeași linie de gîndire se situau Gh. Săulescu, G. Barițiu, C. A. Rosetti, P. S. Aurelian a și definit concepția lui Franklin drept „catehismul economiei politice“, ceea ce înseamnă că identificase corect sensul ei modelizant³². Este accepția în care I. M. Riureanu, publica un crîmpei memorialistic, dat fiindcă munca și economia deveniseră maxime de primă importanță pentru societatea românească în curs de modernizare³³.

O pedagogie de tip iluminist, încă valabilă aici, se degajă din scrierile lui Franklin. Accentul cade pe educație, pe disciplina liber asumată, pe morala creștină. E semnificativ faptul că întîia ediție de *opere alese* se dedica anume „către copiii studiosi“, cu un întreg program formativ, deductibil din activitatea lui Franklin. Ideile acestuia erau asimilate la nivel paremiologic, drept concluzii ale simțului comun, cum rezultă dintr-un manuscris semnalat de Adrian Marino: *Virtuțile puse în regulă de Veniamin Franklin* (1863)³⁴. Ce voia să însemne această „punere în re-

²⁶ Cf. P. Cernovodeanu, I. Stanciu, *op. cit.*, p. 104.

²⁷ Cf. Al. Duțu, *op. cit.*, p. 100.

²⁸ Adrian Marino, *Benjamin Franklin in Romanian Literature*, in *Comparative Literature Studies*, XIII, 1976, 2, p. 135.

²⁹ M. Kogălniceanu, *Opere*, I, București, 1974, p. 342.

³⁰ [Idem], *Ceva despre Franklin*, în *Almanah de învățătură și petrecere*, Iași, 1842, p. 23—25.

³¹ Cf. Al. Zub, *M. Kogălniceanu istoric*, Iași, 1974, p. 14, 147.

³² *Catehismul economiei politice. Cu adăugire de știința bătrînului Richard după Benjamin Franklin*, de P. S. Aurelian, București, 1869.

³³ *Fragment din memorialele lui Franklin*, trad. de I. M. Riureanu, București, 1859.

³⁴ Adrian Marino, *op. cit.*, p. 141.

gulă" decît model, sistem, structură, coerență ? Identificarea *bogăției* cu *fericirea*, ca în versiunea lui Varahil Latesu (*Știința lui Riku cel pășit sau calea către fericire* de Franklin) indică un mit, de sursă populară, curent în epocă. Pe baza autobografiei acestuia, G. Aslan voia să arate *Cum ajunge cineva om* (1908), ceea ce înseamnă că analiza putea fi plasată și într-un registru mai înalt. Se referea, anume la un tip de om, omul respectabil, care se construiește pe sine prin muncă, disciplină, reflecție sistematică.

Un asemenea om era demult ținta creatorilor de sisteme, a pedagogilor și spiritelor utopice. Dncolo de „iluzia absolutului“, care l-a putut duce pe Rousseau la o „metafizică socială“³⁵, concepția antropologică a lui Franklin se prezintă ca o fericită îmbinare de realism și de avînt mesianic, una în care spiritul de ordine și legalitate domină, după cum observa la timpul său N. Iorga³⁶. În afară de reflecțiile legate de revoluția americană, marele istoric i-a schițat și un remarcabil portret³⁷, plasîndu-l pe direcția organicistă de gîndire. I-ar fi plăcut, de altfel, să i se acorde, în comparație cu Washington, mai mult loc în manualele de istorie, dat fiind că era „un admirabil exemplu de ideal și de energie omenească“³⁸.

Modelul franklinian a interesat mereu, după cum se vede, în cadrul unui proces resurecțional de durată, care a pus la lucru resursele mai multor generații. Paradoxal, pe cînd în Apus societatea părea modelul „sancta masserizzia“, construit în jurul ideii de gospodărie rațională (Alberti), pentru a se lansa în construirea altui model, societatea românească se afla în situația de a-l adopta, abia acum, fie și sub forma ajustată a „personalității proiective“, simbolizată mai ales de un Conachi. Ideologia mercantilă submina într-un loc modelul albertian al „raționalității domestice“, pe cînd dincolo acest model abia se înfiripa. Boierii români simțeau nevoia unei gospodării chibzuite (masserizzia), dar erau ispitiți totodată spre noua paradigmă în direcția risipei de tip burghez. Situația aceasta a încercat să o lămurească sociologia, pentru a conchide că accentul pus de un Conachi pe „moral“ ținea de vechul tip de conduită, subminat acum prin deschiderea spre Apus³⁹. Dnicu Golescu medita și el la buna gospodărire, atent deopotrivă la progres și la morală, în timp ce I. Heliade-Rădulescu, spirit utopic, formula un proiect „mesianic-național“. Efortul de sincronizare cu Europa îl pune pe acesta din urmă în contradicție cu realitatea locală, mai aproape de Leon Battista Alberti decît de Saint-Simon sau de Fourier⁴⁰. *Il massaio* devine la el un reormator moral, un profet, cel apt să îndrume individul, familia, națiunea pe calea progresului⁴¹. Totul se întemeiază pe muncă, disciplină, economie. Chibzuința e de rigoare. Sub acest unghi, modelul albertian din secolul XV și conduita lui Franklin se apropie considerabil, cum a și ținut să observe W. Sombart. Mențiunea savantului american, în acest cadru, nu e întîmplătoare. Căci Franklin a devenit, la distanță

³⁵ N. Iorga, *Evoluția ideii de libertate*, București, 1987, p. 177, 280.

³⁶ *Ibidem*, p. 287—288.

³⁷ Idem, *Franklin*, în „Revista istorică“, XVII, 1931, 4—6, p. 90—91.

³⁸ Idem, *Generalități cu privire la studiile istorice*, București, 1944, p. 112.

³⁹ Ilie Bădescu, *Sincronism european*, p. 181—191.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 203—205.

⁴¹ *Ibidem*, p. 196.

de secole, un model de conduită pentru lumea burgheză, un „mesianic“ realist de care și societatea românească avea nevoie în epoca de tranziție spre modernitate ⁴².

Cum trebuie să privim paradigma lui culturală? Cele treisprezece virtuți, deja amintite, sugerează un tip de conduită, la care spiritul practic și morala creștină iau parte în egală măsură. Între Alberti și Franklin un ciclu istoric se consumă, în viziunea lui Sombart (*Le Bourgeois*, 1926). Pe seama realităților din Europa sud-estică, Ilie Bădescu prelungea acest ciclu pînă la Heliade, a cărui *Santa Cetate*, cu spiritul ei mesianic, ar constitui adevăratul termen ultim ⁴³. Modelul din urmă implică un accent pe social, pe unitatea polisului, în care individul și cetatea sînt una. Profetul heliadist e un *massaio* al nației, o figură exemplară, un reformator devotat cauzei obștești ⁴⁴. Între această figură mesianică și prezența lui Franklin e un raport semnificativ, asupra căruia G. Zane a atras deja luarea-aminte, postulînd chiar un „moment franklinian“ în gîndirea social-economică de la noi, moment a cărui influență a durat peste un secol. „Răspîndirea operei lui Franklin în România, sublinia distinsul economist, arată că ea a răspuns la un moment dat unei cerințe sociale și că în noua societate burgheză românească erau căutate cu interes învățăături care s-o poată ajuta în ascensiunea ei“ ⁴⁵.

I s-a atribuit lui Heliade valoarea de model pentru noul tip de comportament din epoca resurecției noastre politice și morale. Dar Asachi, Kogălniceanu, Barițiu nu sînt mai puțin semnificativi sub acest unghi. Pînă și Ionică Tăutu știa, de xemplu, că Franklin, combătînd despotismul, întemeiase fericirea popoarelor pe principii republicane ⁴⁶, în timp ce C. Negruzzi trimitea, într-o scrisoare fictivă din *Păcatele tinerețelor*, la *autobiografia aceluiași*. O asemenea prezență a ideilor frankliniene în cultura noastră indică o propensiune spre modernitate, însă în termenii unei tranziții lente care să împace pe cît posibil dicteurile tradiției cu exigențele integrării în lumea apuseană. Paradigma mesianică se complinea cu trăsături ținînd de pragmatismul american, simbolizat de o personalitate ce izbutise mari performanțe în multiple domenii și care era aptă să participe la crearea noului model. Omul de știință, literatul, moralistul s-au bucurat de viteze și intensități diferite în ce privește faima lor românească ⁴⁷. Este neîndoios că prezența savantului e cea mai constantă în cele două secole *post mortem*, dar că impactul cel mai semnificativ ține de latura morală, participantă la fenomenul regenerativ din prima jumătate a secolului XIX.

⁴² *Ibidem*, p. 169—172.

⁴³ *Ibidem*, p. 179, 195.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 124.

⁴⁵ G. Zane, *Studii*, București, 1980, p. 345.

⁴⁶ Dan Mănuță, *Ionică Tăutu, pagini inedite*, în *RITL*, XV, 1986, 1, p. 144. 148.

⁴⁷ Ioan Comșa, *op. cit.*, p. 37.

IMAGINEA OPINIEI PUBLICE DIN S.U.A. ASUPRA EVOLUȚIEI ECONOMICE A ROMÂNIEI MARI (1919—1939)

Opinia publică din S.U.A. era informată, și deci și-a putut contura o imagine corespunzătoare asupra vieții economice din România Mare, prin intermediul presei. Aceasta a fost principalul canal de informare a americanului de pe stradă. Cercuri mai restrinse, cele academice mai ales, dobîndeau un plus de informații din diversele lucrări consacrate sud-estului european sau României în mod special. Fără îndoială însă că publicațiile periodice sînt acelea care ocupă primul loc în informarea opiniei publice tocmai datorită tirajului lor de masă. De aici și interesul deosebit al Legației române din Washington pentru obținerea unor comentarii favorabile din partea presei americane cît și pentru asigurarea unui spațiu adecvat realităților românești.

Atașatul de presă al României la Washington, George Boncescu, constata că marele cotidian „New York Times“ a afectat în 1930 un spațiu important, exprimat printr-un indice, situației din : Cehoslovacia (70,20 din coloanele consacrate situației din Centrul și sud-estul Europei) ; Jugoslavia (91,50) ; România (131,28) și Polonia (170,82). Acest indice ce revine țării era astfel divizat : 1,65 pentru articole de fond, 18,40 pentru chestiuni economice, 36,51 pentru cele politice (problema evreească în primul rînd) ; 59,30 la rubrica diverse (în primul rînd situația familiei regale) și 15,42 pentru fotografii ¹.

Încă de la începutul activității sale în S.U.A. George Boncescu a atras atenția forului tutelar, Direcția generală a presei și a informațiilor, asupra necesității de a asigura colaborarea cu ziariști de la diverse periodice americane din marile centre. Metoda trimiterii de articole de către legație nu dădea roade, editorii refuzînd de obicei a publica materiale de acest gen și cel mult acceptau inserarea unor scrisori de răspuns, semnate. Ca urmare, sugera diplomatul român, era necesar a fi angajați ziariști americani plătiți de obicei cu 75 \$ pentru douăsprezece coloane. Existau unii prieteni dezinteresați ai României, ca profesorii Healy sau Labot, care semnau articole pregătite de legație, dar nu trebuia abuzat de semnătura acestora. Diplomatul român sublinia că materialele pentru presa americană trebuie să aibă un caracter specific, pornind de la cunoașterea psihologiei cititorului, de unde și o manieră

¹ Arhivele Statului, fond Ministerul Propagandei Naționale (mai departe M.P.N.), propagandă, dosar 616, f. 3—4, Legația României, Washington, 9 februarie 1931, raport nr. 520, Boncescu.

specifică de redactare. Succesul cauzei românești era deci determinat de adoptarea metodelor americane de elaborare a articolelor de presă. Asemenea materiale erau cu atât mai necesare cu cât în România existau doar slabe preocupări pentru editarea de lucrări în limba engleză, cele apărute fiind deficitare ca formă de prezentare și traducere. Singura soluție era, așadar, găsirea unor ziariști americani remunerați în consecință, care să publice la marile ziare articole speciale².

Eugen Filotti, directorul general al Direcției presei și informațiilor, a apreciat valoarea sugestiilor făcute de Boncescu și a aprobat inițierea acțiunilor care să ducă la găsirea unor ziariști americani dispuși a publica, contra remunerație, articole despre realitățile românești sau să fie invitați a vizita România pentru a-și face apoi cunoscute impresiile culese³. Ambele metode, vom arăta mai jos, au fost larg utilizate.

Atitudinea presei americane preocupa și pe ceilalți diplomați români la Washington. Însărcinatul cu afaceri F. C. Nano aprecia, încă în luna ianuarie 1929, că obținerea unei publicități mai mari asupra problemelor României în presa americană avea trei aspecte: propaganda politică, difuzarea de informații economice, financiare și comerciale ca și a unor știri diverse. Fiecare dintre aceste aspecte, considera Nano, necesita un studiu aparte și soluții specifice. Astfel el sublinia: „Sub propagandă politică înțeleg strecurarea în presa americană de articole, oglindind punctul nostru de vedere în toate chestiunile politice și economice litigioase în cari dușmanii noștri sau rivalii noștri au interese să creeze o atmosferă defavorabilă nouă, prezentînd numai argumente în favoarea tezei lor, sau falsificînd chiar istoria și faptele. Firește, trebuie căutat ca minciunile să fie desmințite și argumentele noastre cunoscute”⁴.

Ca metode de acțiune Nano propunea: publicarea de dezmințiri oficiale de către legație; informarea ziariștilor asupra punctului de vedere românesc; redactarea de articole și răspunsuri, semnate de personalități americane bine cunoscute; dezmințiri sau declarații oficiale trimise direct din România prin intermediul corespondenților străini de presă. Diplomatul român sublinia că în anii războiului mai ales s-au publicat foarte multe dezmințiri, de către diverse state, așa încît publicul american privea cu reticență această metodă. În consecință, „... ca să-l facem s-o mai înghită trebuie procedat cu multă prudență și tact”⁵. Activitatea diplomaților în S.U.A. era mult îngreunată de părerea americanilor că membrii corpului diplomatic erau „niște conspiratori ai Europei care încercau a amăgi naivul public american”. De aceea se cereau ameliorate raporturile cu presa americană, ceea ce presupunea întinse relații personale și mijloace financiare. Filiala din New York a Agenției Orient Radio (Rador), singura mare agenție de știri a României „... îndeplinește o misiune foarte folositoare, aceea de a informa Bucureștiul despre cele ce se petrec și se spun despre noi în America. Dar nu poate să trans-

² *Ibidem*, presa externă, dosar 120, f. 7—12, Legația României, Washington, 5 martie 1928, raport nr. 4, Boncescu.

³ *Ibidem*, dosar 101, f. 43, Direcția generală a presei și informațiilor, București, 11 aprilie 1928, nr. 177, Filotti către Boncescu.

⁴ Arhiva Ministerului Afacerilor Externe (mai departe A.M.A.E.), fond 71, România, vol. 472, f. 34, Legația României, Washington, 28 ianuarie 1924, nr. 108, F. C. Nano.

⁵ *Ibidem*, f. 35.

mită invers declarațiunile și dezmințirile pe care capii diverselor ministere la noi ar dori să le vadă publicate în ziarele americane". Pentru a compensa această carență era necesar un acord ceea ce presupunea existența unor fonduri între Rador și o mare agenție americană, Associated Press de preferință. Associated Press avea un corespondent la Viena, pentru toată Europa orientală, dar el transmitea punctul de vedere al cercurilor austro-ungare, ceea ce nu era folositor țării⁶.

Răspindirea de știri sau studii economice, sublinia Nano, ar trebui realizată prin intermediul unui funcționar special, atașat pe lângă Consulatul general al României din New York. Acest diplomat ar trebui să culeagă și să prelucraze informațiile economice pe care apoi le-ar difuza ziariștilor americani cu care ar urma să ajungă la o înțelegere. Un precedent în acest sens s-a creat prin acordul maiorului Irimescu, din Comisia de aprovizionare a României, cu editorul lui „Journal of Commerce”. Funcționarul respectiv ar trebui să mai difuzeze hărți, cărți, filme și fotografii, să organizeze conferințe despre economia românească etc. Așadar, sublinia Nano în încheierea acestui important raport, obținerea unui spațiu sporit consacrat României în presa americană presupune de urgență următoarele măsuri: alocarea unei sume Legației din Washington pentru cultivarea relațiilor cu presa americană și numirea unui atașat de presă pentru stimularea legăturilor cu ziariștii americani, negocierea trimiterii unui corespondent de la Associated Press la București sau subvenționarea serioasă a Agenției Rador de către guvernul român; numirea unui funcționar special la New York pentru difuzarea de informații economice⁷. Acest program se va realiza integral, în anii 1928—1929 mai ales, dar rezultatele obținute s-au evidențiat mai lent.

Astfel, consilierul tehnic, cum se numea, al României la New York sublinia în iunie 1932 că presa americană publica știri alarmante despre situația din România. „Impresia produsă de toate aceste descrieri asupra României este foarte profundă. Raportul d-lui Rist (trimis de Societatea Națiunilor) accentuând asupra enormelor deficite și asupra dezastruoasei noastre situațiuni, a fost telegrafiat aici [...]. Efectul tuturor acestora n-a putut fi atenuat prin nimic din partea noastră [...]. Trebuie neapărat găsit mijlocul ca această atmosferă să fie cât mai curînd risipită...”⁸. După numai cîteva luni, în august 1932, același consilier tehnic sublinia că în ultima vreme presa americană a publicat puține știri despre România, mai ales sub forma unor telegrame de la Budapesta și Viena. Se recurge la această cale deoarece numai cîteva ziare americane importante aveau corespondenți la București iar comunicatele Rador ajungeau greu la presa americană. „Aici știrile se învechesc nu de la o zi la alta ci de la un ceas la altul, ziarele tipărind neîncetat noi ediții la fiecare oră. Așa se face că chiar atunci cînd primesc telegrame — ele venindu-mi totdeauna tîrziu — după știrile corespondenților sau ale agenților, este foarte greu să le mai pot insera”. Trebuia deci găsită o cale de pătrundere a știrilor în presa americană. În acest sens soluția cea mai bună rămînea activarea filialei Rador de la New

⁶ *Ibidem*, f. 36.

⁷ *Ibidem*, f. 37.

⁸ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosar 214, f. 1—2, Legația României, consilierul tehnic, New York, 3 iunie 1932, nr. 285, I. Rosenthal.

York care urma a difuza informațiile trimise de la București, „Numai astfel am putea împiedica să se mai publice știri românești din Budapesta, Viena sau alte surse străine. Pe calea aceasta am mai putea preveni știri și interpretări tendențioase provenite chiar de la corespondenți. Printr-o bună funcționare ziarele ar putea fi silite să se alimenteze de la noi“⁹.

O altă soluție, propusă de consilierul tehnic, era redactarea unui buletin săptămânal de informații în engleză, prin care s-ar difuza multe știri despre România și astfel ar putea fi influențată presa americană. Banii necesari buletinului ar putea fi procurați din fondul de 6 600 \$ anual 'acordați revistei „Romania“, editată de asociația „Friends of Romania“ din New York. Tipărirea buletinului ar costa cel mult 400 \$ anual, deci ar mai rămâne fonduri și pentru revista menționată. Dincolo de toate acestea la București se cerea a fi analizată situația serviciului de informații și propagandă al României în S.U.A. deoarece acesta, în momentul respectiv, practic nu exista, cheltuielile făcute nerăstînd rezultate¹⁰.

Analiza cerută a fost făcută de factorii de decizie de la București. La 1 septembrie 1932 consilierul tehnic din New York era informat că s-a hotărît ca Rador să comunice diplomaților români din S.U.A. toate informațiile transmise atașatorilor de presă ai țării acreditați în state europene. Exista deja un acord, între Rador și Agenția Havas dar aceasta din urmă, din diverse cauze, nu transmitea decât rar telegramele românești. Ca urmare se punea din nou problema unui acord cu Associated Press deoarece reînființarea filialei Rador la New York depășea posibilitățile financiare ale momentului. Cît despre sugestia elaborării unui buletin de informații chestiunea urma a mai fi analizată¹¹. Primind aceste instrucțiuni, consilierul tehnic, Rosenthal, și-a exprimat satisfacția de a primi direct telegramele Rador deoarece „... pînă acum eram cu miinile goale și complet neștiutori de cele ce se petreceau în țară. Orice știre apărea aici ne găsea în neputința de a face cea mai elementară declarațiune. Aceasta ne punea adesea în situațiune ridicolă“. Telegramele primite urmau a fi traduse, multiplicat și difuzate, în 30—40 exemplare, de unde și necesitatea unor cheltuieli¹².

Modul de acțiune propus pentru răspîndirea telegramelor Rador este aprobat de directorul general Filotti care solicită doar menținerea cheltuielilor la un nivel minim¹³. La sfîrșitul lunii octombrie 1932 Rosenthal anunța că telegramele Rador au început a sosi la New York dar ele erau încărcate cu detalii inutile. Pe de altă parte, ele erau trimise de București direct la Washington, New York și San Francisco, ceea ce impunea cheltuieli mari. Ca urmare Rosenthal propunea trimiterea telegra-

⁹ *Ibidem*, presa externă, dosar 369, f. 26—27, Legația României, consilierul tehnic, New York, 13 august 1932, nr. 396. I. Rosenthal.

¹⁰ *Ibidem*, f. 28.

¹¹ *Ibidem*, f. 31—33, Direcția generală a presei și propagandei, București, 1 septembrie 1932, nr. 5939, Filotti către Rosenthal (filiala Rador din New York se va deschide în ianuarie 1934 — vezi *Ibidem*, contabilitate, dosar 72, f. 131, acte legate de activitatea Biroului Rador din New York).

¹² *Ibidem*, f. 42, Legația României, consilierul tehnic, New York, 6 septembrie 1932, nr. 417, Rosenthal.

¹³ *Ibidem*, f. 43, Subsecretariatul de stat al presei și informațiilor, 22 septembrie 1932, nr. 6345, Filotti către Rosenthal.

melor pe filiera București — Londra (sau Paris) — New York, de aici urmînd a fi expediate, cu un preț sensibil redus, la Washington și San Francisco ¹⁴.

În ciuda măsurilor luate, informațiile despre România au continuat a sosi în S.U.A. prin intermediul Vienei. În ianuarie 1938 Boncescu sublinia că știrile „...vin aproape exclusiv de la corespondenții ziarelor și agențiilor telegrafice din Viena” și sugera căutarea unor modalități de influențare a opiniei respectivilor ziariști ¹⁵. O acțiune în acest sens era imperios necesară deoarece informațiile românești transmise pe acest canal erau de obicei deformate. Un autor din epocă sublinia în acest sens : „Exagerările pornesc în genere de la un corespondent ungur din Transilvania [...]. Ele trec la Budapesta unde sunt aranjate și la nevoie amplificate, apoi sunt transmise la Viena, centrul de informație despre Orient. Aici ele sunt luate de corespondenții ziarelor apusene, sau de acele agenții de mîna a doua care trăiesc numai din lansarea știrilor false, în dauna unuia sau altuia din guvernele care nu se lasă șantajate. Trimise în Italia, Elveția și Germania, ele merg pe urmă la Paris (în general via Geneva), la Londra, trec oceanul” ¹⁶.

Pentru a remedia această situație guvernul român a încurajat trimiteră de corespondenți de presă direct la București din partea periodicelor internaționale și a agențiilor de știri. Numărul acestora a suferit mereu oscilații. Astfel, în 1937 la București aveau reprezentanți următoarele agenții de știri americane : „Consolidated Press International“, „News Service“, „Hearst Press International“, „Associated Press“ și „American European Service“. În același moment doar două mari ziare americane „New York Times“ și „Christian Science Monitor“ aveau trimiși la București ¹⁷.

După doi ani, în 1939, în România 13 state, inclusiv S.U.A., aveau atașați de presă acreditați la București : 23 de agenții internaționale de știri și 66 corespondenți erau membri ai Asociației corespondenților presei străine din România. Presa americană avea 8 corespondenți reprezentînd : „New York Times“, „Christian Science Monitor“, „New York Herald Tribune“, „Chicago Tribune“ etc. În același timp, presa germană avea 14 corespondenți, cea franceză 6, cea engleză 9, cea italiană 6 etc ¹⁸. Asociația va avea, în iunie 1940, 79 de membri ¹⁹. Unii dintre acești corespondenți elaborau și articole negative ceea ce, mai ales în perioada dictaturii regale, ducea la expulzarea lor din țară. Așa de pildă, trimisul lui United Press, F. C. John, sosit în România în octombrie 1938, este expulzat în noiembrie 1939 pentru publicarea unor articole în care critica metodele dictatoriale ale regelui Carol ²⁰.

¹⁴ *Ibidem*, f. 70—73. Legația României, consilierul tehnic, New York, 26 octombrie 1932, nr. 566, Rosenthal.

¹⁵ A.M.A.E., fond 71, S.U.A., vol. 37, f. 121. Legația României, Washington, 8 ianuarie 1938, telegrama nr. 16499, Boncescu.

¹⁶ S. Șerbescu, *Propaganda în străinătate*, în „Arhiva pentru Știință și Reformă Socială“, V, 1924, nr. 3—4, p. 451.

¹⁷ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 758, f. 3. Lista corespondenților presei străine la București, 1937.

¹⁸ *Ibidem*, informații, dosar 796, nepaginat, Lista corespondenților presei străine în România, 1939, 3 f.

¹⁹ *Ibidem*, Asociația corespondenților presei străine în România, București, 7 iunie 1940, 2 f.

²⁰ *Ibidem*, dosar 689, 36 f., acte privind activitatea lui F. C. John.

Ocazional au vizitat România și diverși alți ziariști americani care după un stagiul mai lung sau mai scurt, plecau și consemnau în articole impresiile culese. Astfel, în anul 1926 au vizitat țara, cu sprijin oficial, 85 de străini. Între aceștia s-au aflat și americanii : H. S. Houston, directorul ediției pariziene a lui „Chicago Tribune“, J. A. Milles, trimis al Agenției „Associated Press“, W. G. Alexander, de la „New York Evening“, G. Moritz, membru al Consiliului municipal al orașului New York, soții S. Cook, din Detroit, Paul Stuppel, financiar din Chicago, Floyd Gibbson, de la „Chicago Tribune“. F. Kuhn, de la „United Press Association“, A. Decker, de la „Chicago Daily News“, J. N. Atkinson, de la „International News Service“, Henry Wallis, de la „The Chicago Tribune“, R. L. Lutz de la The Hoover War Library, G. Ercole, de la „Pathe News“, din New York, E. Barrieri, de la „New York Times“, A. Desch, de la „The New World“ și E. Allen de la „The Chicago Tribune“²¹. Iar în 1930, din 442 vizitatori străini, majoritatea ziariști care au beneficiat de sprijinul material și moral al Direcției presei, un număr de 33 au fost americani, corespondenți de presă mai ales²².

Raportul asupra oaspeților Direcției presei din intervalul iulie—septembrie 1934 menționează sosirea unui număr sporit de americani, în grupuri sau individual. Astfel se poate menționa Frank Speer Coon, care în august a vizitat Ardealul și vechiul Regat plecând „cu cele mai bune impresii“. Rose Lewis, din Hartford care a efectuat documentarea pentru o serie de conferințe asupra României economice, Luca Pray, corespondent al lui „San Francisco Chronicle“ care a stat două luni în țară etc²³. Unii ziariști au fost invitați chiar de guvernul român. În această situație s-a aflat H. Parker Willis, redactor la „Journal of Commerce“ care a stat trei luni în țară, în 1930, fiind primit și de rege în audiență. Reîntors în S.U.A. va ține conferințe publice despre România sau va publica articole, dintre care putem cita pe cel din „Financial News“, 28 februarie 1931 (*Romania Facing many Economic Problems*)²⁴.

Din lunga serie de vizitatori americani trebuie să menționăm și numele lui H. Feis, consilier economic al guvernului american, cunoscut publicist care a fost în România în iunie 1936²⁵. După asemenea vizite ziariști ca W. de Lignemane au ținut a publica chiar în presa română articole privind situația economiei românești²⁶. În fine, unii vizitatori americani au găsit prilejul potrivit pentru a propune diverse soluții economice. Astfel, Charles I. Spratt înainta în iunie 1922 guvernului român

²¹ *Ibidem*, propagandă, dosar 210, f. 3—4, Direcția generală a presei și propagandei, 25 februarie 1927, Lista persoanelor străine care au vizitat țara noastră în 1926, nesemnată.

²² *Ibidem*, dosar 424, f. 10—11, Direcția presei și informațiilor. Vizita făcută de ziariști, publiciști sau diferite grupuri în țară, în 1930, nesemnată.

²³ *Ibidem*, propagandă, dosar 1445, f. 8—16, Direcția presei și informațiilor, Raport asupra oaspeților Direcției presei de la 12 iunie la 12 septembrie 1934, nesemnăat.

²⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., informații, dosar 237, nepăgănat, privește integral desfășurarea și rezultatele vizitei.

²⁵ *Ibidem*, propagandă, dosar 1885, f. 1—3, Legația României, Washington, 8 mai 1936, raport nr. 1617, Davilla.

²⁶ A.M.A.E., fond 71, România, vol. 471, f. 303—309 ; 330—332 ; 367—373 corespondența lui Lignemane cu Direcția presei din M.A.E.

un plan pentru finanțarea unui sistem de elevatoare pentru silozuri și magazine²⁷.

Un rol extrem de important în dezvoltarea relațiilor cu publicațiile periodice americane l-a avut personalul diplomatic, atașatii de presă în primul rând. La începutul lunii februarie 1927 G. Boncescu este numit atașat de presă la Legația română din Washington iar la 15 martie este încadrat și în postul de consilier financiar. La 9 aprilie el era deja la post subliniind, în primele sale rapoarte, dificultatea adaptării la ritmul de viață american. Încă de la început a stabilit contacte cu ziarisții americani, cu John Finley, editorul lui „New York Times”, mai ales. După ce s-a integrat în problemele de serviciu, Boncescu a atras atenția asupra necesității urgente și imperioase a unui serviciu de presă, bine organizat, care să difuzeze știri politice, economice și financiare „... ținând seama de importanța mereu crescândă a intereselor noastre în S.U.A. unde s-a transplatat centrul de gravitate al finanței mondiale precum și de campania sistematică ce se duce împotriva noastră”²⁸.

După doi ani, în februarie 1929, I. Rosenthal este numit atașat de presă pe lângă Consulatul general al României la New York dar având titulatura, conform uzanțelor americane, de consilier tehnic. Între alte sarcini de serviciu el o avea și pe aceea de a urmări toate articolele importante apărute în presa americană din zonă, de a le traduce și trimite la București, de a dezvolta relațiile cu ziarisții americani etc. Chiar de la început el a subliniat necesitatea unui abonament la un „birou de cupuri”, indicând Argus Press Clipping Bureau, care în schimbul unei sume trimitea tăieturi din ziare care abordau probleme românești²⁹. Din ianuarie 1931 și pînă în noiembrie 1936 România a mai avut un secretar de presă la San Francisco în persoana lui D. D. Dimăncescu care, în 1938, va fi numit în fruntea Direcției generale a presei și propagandei de la București. Imediat după numire, în decembrie 1930, Dimăncescu îl informa pe Filotti că avînd de ales între Anglia și Vestul american a înclinat pentru America deoarece cunoaște oamenii și credea „...că pot fi realmente utili. Știu ce am de făcut și ce se cere de la mine”³⁰. De menționat, în treacăt, că Dimăncescu a avut preocupări speciale, un veritabil hobby, pentru hărțile vechi, a descoperit în arhivele americane câteva asemenea instrumente, a ținut conferințe pe această temă, a fost editorul unora (în septembrie 1935 editează volumul *Monumenta Cartographica Moldaviae, Valachiae et Transilvaniae*) și a fost ales doctor honoris causa al Universității din California³¹. Într-un raport din ianuarie 1936 Dimăncescu sublinia: „Misiunea mea aici... este de a menține contact activ și cît mai larg cu toți acei frunțași ai vieții americane a căror

²⁷ Arhivele Statului, fond Ministerul Industriei și Comerțului (mai departe M.I.C.). Direcția generală a Comerțului, Secretariat, dosar 13/1922, f. 45—52, planul respectiv.

²⁸ *Ibidem*, fond M.P.N., personal, dosar 1, nepaginat, cuprinde acte legate de activitatea lui C. Boncescu în S.U.A. (1927—1938).

²⁹ *Ibidem*, presa externă, dosar 201, nepaginat; *Ibidem*, informații, dosar 121, 212 f., începuturile activității lui Rosenthal și acțiunile pînă în mai 1932 (a fost la post pînă în decembrie 1937).

³⁰ *Ibidem*, informații, dosar 277, f. 208—209, D. D. Dimăncescu, Paris, 27 decembrie 1930, către Filotti (semnatarul a fost secretar al regelui Carol, de unde și cariera sa rapidă).

³¹ *Ibidem*, f. 63; 104—106; 118—119 privind aceste preocupări.

prietenie ar putea fi cîndva utilă țării noastre. În același timp nu am preocupat nici o efortare pentru a face România cunoscută”³².

România a avut, așadar, mai mulți diplomați specializați în probleme de presă și propagandă care au desfășurat o activitate intensă pentru mai buna cunoaștere a țării, pentru combaterea atacurilor duse de diverse elemente în S.U.A. împotriva României. Ei au beneficiat de sprijin financiar și material firește, din partea Direcției presei de la București. Între altele ei aveau abonamente la cele mai importante periodice românești sau americane. Boncescu primea curent, în 1933 de pildă, 26 de ziare și reviste românești, Rosenthal — nouă, iar Dimăncescu — trei³³. De altfel Direcția presei avea abonamente și la principalele periodice americane atât pentru centrală cît și pentru atașați sau diverși particulari. Astfel, în 1929 au fost plătite 79 de abonamente la 45 ziare și reviste străine dintre care 13 erau americane³⁴. Înainte de a analiza informațiile de care dispuneau americanii despre viața economică a României Mari ținem a completa acest paragraf privind rolul atașărilor de presă cu unele date și fapte legate de activitatea lor concretă.

Apariția de articole critice la adresa situației economice țării ducea de regulă la replica legației. Astfel, cînd Secția americană a Camerei internaționale comerț. publica, în iulie 1925, un buletin de informații în care economia României era prezentată în culori întunecate, legația din Washington a intervenit prompt, a evidențiat erorile și a furnizat materiale de informare³⁵. Boncescu a încheiat în iunie 1927 un aranjament cu revista „World Agriculture” pentru a publica articole privind agricultura românească. Ca urmare solicita la București articole și fotografii³⁶. Negocierea unui împrumut românesc pentru refacerea leului, în primăvara anului 1928, a dat prilej unei părți a presei americane, a celei evreiești și maghiare mai ales, să atace România pentru a determina eșecul discuțiilor. Boncescu a sesizat acest pericol, a dus tratative cu unii editori și a inițiat o adevărată campanie de răspuns³⁷.

Pentru a preveni apariția unor materiale critice legația română încerca a furniza date cît mai complete asupra economiei țării. Asemenea informații au fost oferite Institutului Internațional de Finanțe, condus de Asociația bancherilor americani, care a și publicat o broșură ce se încheia cu concluzii pozitive asupra viitorului economic al României. Broșura a fost larg difuzată și de legație³⁸. Încă din timpul discuțiilor

³² *Ibidem*, presa externă, dosar 812, f. 3—5, San Francisco, 31 ianuarie 1936, raport nr. 1, Dimăncescu.

³³ *Ibidem*, presa internă, dosar 243, f. 150, Abonamentele Direcției presei pentru 1934, București, 21 decembrie 1933, Indescifrabil (pe listă figurează 31 destinații dintre care 5 din S.U.A. : în afara atașărilor de presă și Societatea „Friends of Romania”, din New York și Free Library of Philadelphia).

³⁴ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 230, f. 1—2, Lista de ziarele străine ce trebuiesc abonate pentru Direcția presei pe anul 1929, nedată, nesemnată.

³⁵ *Ibidem*, fond M.I.C., Direcția generală a comerțului, Secretariat, dosar 15/1925, f. 451—466, M.A.E., București, 20 octombrie 1925, nr. 5187, indescifrabil către M.I.C.

³⁶ *Ibidem*, fond M.P.N., presa externă, dosar 10, f. 84, Legația României, Washington, 20 iunie 1927, raport nr. 104, Boncescu.

³⁷ *Ibidem*, presa externă, dosar 120, f. 29—38 ; 40—43, rapoartele lui Boncescu asupra măsurilor inițiate.

³⁸ *Ibidem*, dosar 101, f. 186—187, Legația României, Washington, 24 noiembrie 1928, nr. 5654, Boncescu.

din Parlamentul român asupra modificării legii minelor, în sensul acordării de drepturi egale societăților străine cu cele naționale în exploatarea subsolului, Direcția presei de la București îi cerea lui Boncescu să informeze pe larg presa americană asupra conținutului nou al acestui act normativ³⁹. Vizitînd, în mai 1930 șantierele navale de la Norfolk, Boncescu a folosit prilejul pentru a ține la Camera de comerț locală o conferință asupra situației economice a României și a perspectivelor relațiilor comerciale româno-americane⁴⁰. Direcția presei trimite și articole ce urmau a fi traduse și publicate în periodicele de specialitate, prin intermediul atașailor de presă. Astfel, în iunie 1930 era trimis un articol, semnat de Liviu Nasta, privind agricultura în România⁴¹.

În alte ocazii atașaii de presă solicitau asemenea materiale: despre noile tratate comerciale ale României, în septembrie 1930, de exemplu⁴². În octombrie 1930 Boncescu a ținut la Clubul „XX Century” din Washington o conferință despre reforma agrară din România și perspectivele economice ale țării⁴³. Iar în iunie 1933 Filotti cerea atașailor din S.U.A. să informeze presa americană că guvernul român a luat măsurile necesare pentru plata integrală a cuponului împrumutului de stabilizare și a celorlalte împrumuturi ce aveau scadența la 1 august. Totodată se preciza că a fost plătită și anuitatea în contul datoriei de război față de S.U.A.⁴⁴. După numai două zile de la primire presa americană publica informația respectivă⁴⁵. Legația a avut un rol important și în inițierea constituirii Camerei de comerț române din S.U.A. ce avea între obiective facilitarea comerțului bilateral și difuzarea de informații economice menite a contribui la atingerea acestui scop⁴⁶.

Difuzarea de informații, sub diverse forme, la cerere sau din oficiu, a fost de altfel o metodă larg utilizată de Direcția presei din București prin intermediul atașailor mai ales. Există de altfel o listă, mereu îmbogățită, cu instituții și personalități străine cărora li se puteau trimite, „cu folos”, asemenea lucrări. Lista pentru anul 1929 indica, în S.U.A., 5 ziare („New York Times”, „The World” etc.), 2 reviste („Foreign Affairs” și „Current History”), 5 periodice ale românilor-americani („America”, „Deșteptarea”, „Foaia Poporului”, „Românul” și „Tribuna Română”), cele 4 consulate românești (Chicago, Philadelphia, Saint Paul și New York) precum și numele a 32 personalități politice și științifice (între care Charles U. Clark, W. Littefield, Frank Sismondz, Arthur An-

³⁹ *Ibidem*, dosar 1, f. 237, Direcția presei și informațiilor, București, 10 ianuarie 1929, telegrama nr. 76, Filotti către Boncescu.

⁴⁰ *Ibidem*, dosar 205, f. 73–74, Legația României, Washington, 15 mai 1930, raport bilunar, Boncescu.

⁴¹ *Ibidem*, f. 80, Direcția presei și informațiilor, București, 16 iunie 1930, nr. 3194, Filotti către Boncescu.

⁴² *Ibidem*, dosar 276, f. 1–2, schimbul de note către Boncescu și Direcția presei în acest sens.

⁴³ *Ibidem*, dosar 205, f. 137, Legația României, Washington, 16 octombrie 1930, telegrama nr. 96, Boncescu.

⁴⁴ *Ibidem*, dosar 442, f. 189, Subsecretariatul de stat al presei și informațiilor, București, 15 iunie 1933, nr. 7111, Filotti către Boncescu.

⁴⁵ *Ibidem*, f. 195, Legația României, Washington, 17 iunie 1933, nr. 2498, Boncescu.

⁴⁶ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 1, f. 203–212, Constitution and by-laws of the Romanian Chamber of Commerce in the United States, copie.

drews etc.)⁴⁷. Cîteva exemple concrete, din domeniul economic care ne interesează, vor releva natura materialelor difuzate.

Banca Chrissoveloni, din Bucureşti, solicita în septembrie 1921, un abonament la buletinul Ministerului Industriei şi Comerţului, ediţia franceză („Correspondance Economique“) pentru filiala din New York⁴⁸ iar Columbia University cerea în octombrie a aceluiaşi an trimiterea regulată a aceleiaşi publicaţii pentru bibliotecă⁴⁹. Yale University propunea, în noiembrie 1921, un schimb permanent între „Yale Review“ şi „Correspondance Economique“⁵⁰. Relaţii de schimb cu buletinul M.I.C. s-au realizat şi cu revista „The World's Markets“, din New York⁵¹, precum şi cu buletinul editat de Federal Reserve Board, din Washington⁵². American International Corporation, din New York, cerea în iulie 1923 trimiterea regulată a aceluiaşi buletin economic⁵³. Direcţia presei şi propagandei, din Ministerul de Externe, trimitea în noiembrie 1923 Legaţiei din Washington 10 exemplare din *Situaţia tezaurului public la 28 februarie 1922* iar după cîteva zile 11 broşuri cu diverse statistici şi informaţii privind agricultura, cerînd a fi difuzate în funcţie de mijloacele disponibile⁵⁴.

Biblioteca publică din New York solicita în ianuarie 1924 cîteva numere lipsă din „Correspondance Economique“⁵⁵ iar Legaţia română 10 exemplare din ultima apariţie a buletinului. Cererea a fost satisfăcută, nota de răspuns incluzînd şi o listă cu 14 destinatari din S.U.A. care primeau deja gratuit respectiva publicaţie⁵⁶. Biblioteca Institutului Hoover, din California, solicita în ianuarie 1927 o colecţie completă a publicaţiilor Ministerului Industriei şi Comerţului. Pe marginea documentului apare rezoluţia: „Se va satisface în limitele posibilului“⁵⁷. Mary J. Booth, din Charleston, Illinois, se adresa Ministerului Industriei şi Comerţului cu rugămintea de a i se trimite lucrări privind geografia economică a României precum şi mostre de produse industriale şi agricole. Obişnuita rezoluţie preciza că se vor trimite ultimele numere din „Correspondance Economique“⁵⁸.

Ministerul Industriei şi Comerţului trimitea o parte din publicaţiile de propagandă prin intermediul Direcţiei presei. Astfel în august 1928 erau transmise 40 de exemplare din broşurile privind minele metalifere şi uzinele metalurgice de la Hunedoara, pentru a fi difuzate în S.U.A. precum şi un articol (*Bogaţia minieră a României*) spre a fi publicat în

⁴⁷ *Ibidem*, informaţii, dosar 137, nepaginat, Lista de instituţii, ziare şi personalităţi din ţările străine cărora ar putea să se trimită cu folos lucrări de propagandă, 1929, fără semnătură, 4 f.

⁴⁸ *Ibidem*, fond M.I.C., Direcţia generală a comerţului, Serviciul informaţii, Secretariat, dosar 2/1921, f. 93.

⁴⁹ *Ibidem*, f. 133, cererea Universităţii Columbia.

⁵⁰ *Ibidem*, f. 135, 190, corespondenţa cu Yale University.

⁵¹ *Ibidem*, dosar 6/1923, f. 251, 253.

⁵² *Ibidem*, f. 255—256.

⁵³ *Ibidem*, f. 278—279.

⁵⁴ A.M.A.E., fond 71, România, vol. 471, f. 314, adresele ministerului către Legaţia din Washington.

⁵⁵ Arhivele Statului, fond M.I.C., Direcţia generală a studiilor şi legiferării economice, Direcţia informaţiilor şi publicaţiilor, dosar 2/1924, f. 11—12, cererea Bibliotecii şi răspunsul.

⁵⁶ *Ibidem*, f. 78—79, schimbul de note; *Ibidem*, f. 80—83, lista menţionată.

⁵⁷ *Ibidem*, Direcţia generală a comerţului, Serviciul ataşaţi, dosar 16/1927, f. 14.

⁵⁸ *Ibidem*, f. 72—74, scrisoarea trimisă de Mary J. Booth la 13 aprilie 1927.

presa americană⁵⁹. Primind broșurile, Boncescu raporta că le-a difuzat, mai solicitând alte 50 de exemplare și primind, în final, doar 20⁶⁰. Iar în aprilie 1930 același Boncescu informa că în baza acestor materiale Biroul minelor din S.U.A. a editat o mică broșură asupra resurselor minerale ale României⁶¹. Direcția presei mai expedia la Washington, în ianuarie 1929, 10 exemplare din Legea minelor și 10 din Legea energiei, editate în engleză, pentru a fi difuzate⁶².

După o vizită în România, din toamna anului 1930, unul din bibliotecarii Universității Princeton a solicitat lucrări privind economia și mai ales finanțele țării. Un set de cărți și broșuri pe această temă a fost trimis în februarie 1931 bibliotecii⁶³. Unor particulari cărțile solicitate li se trimiteau prin intermediul legației române. Astfel, în ianuarie 1931 erau expediate pentru Jane Relisz, din New York, și M. Couly, volumele: *Economic Survey of Romania*; *The Economic Resources of Romania* și ediția specială, din 1930, a ziarului „Manchester Guardian” consacrată economiei românești⁶⁴.

Chase National Bank solicita în februarie 1931 legile privind bugetele României din ultimii doi ani. Cererea a fost satisfăcută, la fel ca toate celelalte⁶⁵. Asemenea materiale se cereau desigur a fi tipărite în engleză. Primind, în martie 1931, lucrarea lui M. Libros, *La situation économique de la Roumanie en 1929*, Rosenthal sublinia dificultatea răspîndirii unor materiale editate în alte limbi decît engleza⁶⁶. Departamentul agrar de la Universitatea de stat din Minnesota solicita în august 1932, o listă cu instituțiile agricole din România pentru a le trimite regulat publicațiile ce le edita. Lista cerută era trimisă în octombrie 1932⁶⁷. Legația solicita adesea lucrări privind petrolul românesc și mai ales cele semnate de expertul în materie, M. Pizanty. În martie 1933 Boncescu solicita 20 exemplare din broșura privind situația petroliferă a României în 1932 dar, date fiind cererile mari, i s-au trimis doar 4 exemplare⁶⁸. Alte lucrări erau trimise din oficiu. Astfel, broșura semnată de V. G. Vasiliu, *The Income Tax in Great Britain and Romania*, a fost trimisă mai multor destinatari din S.U.A., între care Universitatea Columbia (decembrie 1936) și Universitatea din Kentucky (în martie 1937)⁶⁹.

Așa cum am precizat, publicul larg american era informat asupra realităților economice românești mai ales prin intermediul presei. La acest nivel s-au înregistrat două căi de acțiune: numere speciale din pe-

⁵⁹ *Ibidem*, fond M.P.N., propagandă, dosar 215, f. 3, M.I.C., către M.A.E.; *Ibidem*, f. 4—15, articolul respectiv.

⁶⁰ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 215, f. 18—21, corespondența lui Boncescu cu Direcția presei.

⁶¹ *Ibidem*, f. 22, Legația României, Washington, 17 aprilie 1930, nr. 1469, Boncescu.

⁶² *Ibidem*, f. 63, Direcția presei și informațiilor, București, 5 ianuarie 1929, nr. 231, Filotti.

⁶³ *Ibidem*, dosar 619, f. 4—8, corespondența Direcției presei cu Biblioteca Universității.

⁶⁴ *Ibidem*, f. 14. Direcția presei și informațiilor, București, 9 ianuarie 1931, nr. 97, Filotti către Boncescu.

⁶⁵ *Ibidem*, f. 118—119.

⁶⁶ *Ibidem*, f. 186, 208, schimbul de note între Rosenthal și Direcția presei.

⁶⁷ *Ibidem*, presa externă, dosar 389, f. 1—4; 8.

⁶⁸ *Ibidem*, contabilitate, dosar 71, f. 20, Legația României, Washington, 20 martie 1933, nr. 1148, Boncescu.

⁶⁹ *Ibidem*, presa internă, dosar 312, f. 45; 57, confirmările de primire.

riodice închinată României, în general, și care inevitabil abordau probleme economice ca și prin articole în presa cotidiană. Mai ales în primul caz, rolul legației a fost determinant pentru că asemenea ediții speciale implicau anumite cheltuieli. Cît despre articolele curente, acelea erau doar în parte inspirate de diplomații români și, în absența unei mențiuni speciale, este de înțeles că ele sînt o reflectare a punctului de vedere al ziariștilor ce le semnavă.

La sfîrșitul lunii septembrie 1923 ministrul României la Washington solicita Direcției presei din Ministerul de Externe materialele scrise și clișeele folosite pentru ediția specială a ziarului parizian „Le Temps” consacrată economiei românești pentru a scoate o ediție analoagă în S.U.A. precizînd că aceasta nu va implica nici un fel de cheltuială⁷⁰. Ca urmare a intervenției Direcției presei, redacția ziarului francez a acceptat a ceda clișeele și articolele publicate care au fost luate chiar de Bibescu care, în decembrie 1923, trecea prin Paris în drum spre Washington⁷¹. Arhiva nu conține nici un indiciu asupra valorificării materialelor respective. Revista societății „Friends of Romania”, din New York, „Romania”, care era subvenționată de guvernul român, a consacrat nr. 1—3 din 1926 țării noastre. Această ediție specială includea, în fapt, doar statistici, privind populația, finanțele, producția industrială și agricolă, comerțul, comunicațiile și sistemul bancar⁷².

Așa cum precizam mai sus, revista „World Agriculture” a răspuns inițiativelor lui Boncescu și, în mai 1927, s-a arătat dispusă a scoate o ediție specială consacrată agriculturii românești. Articolele și fotografiile necesare au fost solicitate la București. Direcția presei intervine la Ministerul Agriculturii și la cel al Muncii pentru materiale necesare care au și fost trimise la Washington în noiembrie 1927. Redacția a solicitat totuși, în februarie 1928, sprijin financiar, Boncescu propunînd cumpărarea a 500 exemplare valorînd 150 \$. Direcția presei răspunde, în martie 1928, că fondurile necesare lipsesc așa încît proiectul nu se finalizează⁷³. Marele cotidian „Washington Post” înainta în iunie 1927 oferta editării unui număr special consacrat României cu ocazia marcării a 50 de ani de la fondarea ziarului. O pagină, cu ilustrații, urma a costa 3 \$. Aceeași lipsă de fonduri a făcut ca oferta să fie respinsă⁷⁴. Aceeași rezolvare s-a dat ofertei firmei Dosemus, din New York, de a face publicitate pentru România⁷⁵. În nota de răspuns Filotti sublinia că „... actuala situație financiară nu ne permite să încheiem contracte de publicitate”. Asemenea contracte costau mult și adesea nu dădeau rezultatele scontate așa cum a dovedit experiența cu firma Ivy Lee care în iulie—decembrie 1928 a susținut prin publicitate campania pentru lansarea împrumutului românesc de stabilizare⁷⁶.

⁷⁰ A.M.A.E. fond 71, România, vol. 471, f. 247, Legația României, Washington, 28 septembrie 1923, nr. 5052, Bibescu.

⁷¹ *Ibidem*, f. 365, M.A.E., București, 20 decembrie 1923, nr. 70154, Arion.

⁷² „Romania”, Series 1—3, January — September 1926, 88 p.

⁷³ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 83, f. 1—2, 4; 8, 16, 30—31, 40 și 46, corespondența lui Boncescu cu Direcția presei pentru procurarea materialelor.

⁷⁴ *Ibidem*, f. 5—7, Legația României, Washington, 6 iunie 1927, nr. 72, Boncescu.

⁷⁵ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 201, f. 142, Legația României, Washington, 24 mai 1929, nr. 77, Boncescu.

⁷⁶ *Ibidem*, f. 155, Direcția presei și informațiilor, București, 1 iulie 1929, nr. 35423, Filotti.

Negocieri intense s-au dus cu reprezentanții ziarelor „New York Herald”, „The Chicago Tribune” și „Christian Science Monitor” pentru editarea unor numere speciale. Reprezentantul ediției pariziene a ziarului „New York Herald”, P. Solmon, a avut relații strînse cu Direcția presei de la București în legătură cu pregătirea unei ediții speciale și a unor broșuri de propagandă economică. Oferta a fost lansată de Solmon în septembrie 1928 iar în octombrie el prezenta un proiect de plan pentru publicitate asupra României în S.U.A. prin articole, emisiuni radio, difuzare fotografii și articole în presă. Acest plan nu era aprobat de Direcția presei datorită prețului prea mare (circa 600 000 lei) în schimb se acceptă ideea unor articole separate. În octombrie 1928 apărea deja un articol semnat de Solmon în suplimentul lui „New York Herald” pentru croazierele pe Mediterană, iar în octombrie 1930 apare o ediție specială, de 4 p., a ziarului „New York Herald” consacrată României cu titlul *Progressive Romania*⁷⁷.

Ediția europeană a ziarului „The Chicago Tribune” propunea în iulie 1928 încheierea unui contract pentru publicarea a jumătate de pagină despre România, săptăminal, timp de un an așadar 52 inserțiuni costînd 3 640 \$. Oferta este acceptată și în numerele din septembrie 1928 — martie 1929 apar multe articole despre realitățile românești. În aprilie 1929 este avansată și oferta pentru un număr special al lui „Chicago Tribune”, însumînd 10 pagini, costul total fiind de 1 500 \$. Direcția presei acceptă un număr special de 8 pagini, pentru care urmau a se plăti 200 000 lei și urmau a se cumpăra 500 exemplare. Ediția apare în noiembrie 1930 iar succesul înregistrat permite încheierea unui nou contract de publicitate pentru afectarea a $\frac{1}{4}$ de pagină, timp de un an, costînd 3 640 \$. Aranjamentul a fost încheiat pentru anul 1931, titlul ales rubricii fiind *Privește dezvoltarea României*⁷⁸.

Un alt mare ziar american „Christian Science Monitor”, propunea Direcției presei, în decembrie 1930, încheierea unui contract pentru publicarea a 26 articole, în 1931, menite a înfățișa publicului din S.U.A. adevărata față a României. Ideea este acceptată în principiu dar prețul minim cerut era de 3 100 \$ (500 000 lei) pentru 26 articole a 112 cifre fiecare, ceea ce era mult pentru bugetul țării în acel moment. Dar cu aceasta raporturile cu ziarul american nu s-au întrerupt. În aprilie 1933 editorii solicitau un articol privind educația prin radio în România iar în septembrie 1933 un material semnat de primul-ministru, Vaida Voevod, pentru numărul festiv consacrat celei de-a 25-a aniversări a apariției periodicului, sub titlul *Ce are nevoie mai mult lumea?*⁷⁹.

Numeroase articole apărute în presa americană au putut furniza opiniei publice o imagine în general realistă asupra situației economice din România. Exemplele fiind numeroase, ne vom limita la menționarea citorva cazuri semnificative. Buletinul Camerei de Comerț din Washington publica în numărul din octombrie 1925 un articol care evalua corect situația economică a României. Apariția lui a fost semnalată în

⁷⁷ *Ibidem*, propagandă, dosar 201, 317 f., acte legate de negocierile cu Solmon, 1928—1930.

⁷⁸ *Ibidem*, dosar 237, 113 f., documente legate de relațiile cu „Chicago Tribune”, în anii 1928—1931.

⁷⁹ *Ibidem*, dosar 234, 56 f., relațiile Direcției presei cu „Christian Science Monitor”, 1930—1933.

„Correspondance Economique“⁸⁰. „New York Times“ din 19 februarie 1928 includea un articol semnat de prof. Angelescu privind stabilizarea monetară în România⁸¹. „Journal of Commerce“ din 13 martie 1928 publica un articol privind încercarea de stabilizare a leului inițiată de guvernul român⁸² iar „Jewish Daily Bulletin“ din 14 martie anunța începerea negocierilor cu financierii americani pentru împrumutul de stabilizare de 60 de milioane \$⁸³. Obținerea acestuia era considerată de „New York Herald Tribune“ din 20 martie 1928 ca fiind singura salvare a guvernului liberal față de atacurile tot mai violente ale opoziției⁸⁴. „Journal of Commerce“ anunța la 23 martie că negocierile pentru împrumut evoluau lent și că va fi solicitat foarte probabil și avizul Societății Națiunilor⁸⁵.

M. Winkler publica în „International Investor“ din aprilie 1928 un articol intitulat *Progresul economic al României* care era apreciat de Boncescu ca fiind bine documentat și obiectiv, așa încât l-a multiplicat și difuzat larg. Winkler sublinia că România este una din cele mai bogate țări agricole și cu resurse minerale din Europa care dispunea și de o excelentă poziție geografică din punct de vedere economic. Reforma agrară, aplicată uniform și echitabil, făcea ca revendicările optanților unguri să fie neîntemeiate. Datoria externă a țării era evaluată de autor la 778 milioane \$ la care se adăugau 36 milioane cu titlu de împrumut de război. Balanța comercială mereu activă, asigurată mai ales prin exportul de petrol și produse agricole, era o garanție a progresului economic al țării⁸⁶. „New York Times“ din 8 iulie 1928 consacra un articol special rezervelor piscicole ale României apreciate a fi una din bogățiile naturale însemnate ale țării⁸⁷.

„Commerce Reports“ aprecia la 9 iulie 1928 că industria românească a lemnului trecea printr-o fază de criză vizibilă în restrângerea producției și limitarea exportului⁸⁸. Un articol semnat de Ionescu-Sisești, privind evoluția agriculturii de la începutul secolului XX până după război era inserat în „New York Times“ din 11 iulie 1928⁸⁹. A doua zi, 12 iulie, același mare ziar prezenta situația căilor ferate în România, care se aflau în continuu proces de extindere, ceea ce avea efecte economice pozitive, precum și un al doilea articol referitor la sistemul cooperatist în România care includea 1,4 milioane membri⁹⁰. La 26 august 1929 „Commerce Reports“ informa cititorii că situația

⁸⁰ *Ibidem*, fond M.I.C., Direcția generală a studiilor și legiferării economice, Direcția informațiilor, Secretariat, dosar 3/1925, f. 484, M.I.C., Direcția generală a comerțului, București, 6 noiembrie 1925, nr. 9154, indescifrabil.

⁸¹ *Ibidem*, fond M.P.N., presa externă, dosar 120, f. 7, Legația României, Washington, 5 martie 1928, nr. 4, Boncescu.

⁸² *Ibidem*, f. 13, Legația României, Washington, 15 martie 1928, Buletinul presei americane, nr. 29, Boncescu.

⁸³ *Ibidem*, f. 14.

⁸⁴ *Ibidem*, f. 23, Buletinul presei americane, nr. 37, din 23 martie 1928, Boncescu.

⁸⁵ *Ibidem*, f. 27—28.

⁸⁶ *Ibidem*, dosar 101, f. 69, Legația României, Washington, 18 mai 1928, nr. 2693, Boncescu.

⁸⁷ *Ibidem*, dosar 120, f. 52, copie articol.

⁸⁸ *Ibidem*, f. 53, copie articol.

⁸⁹ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 120, f. 54, copie articol.

⁹⁰ *Ibidem*, f. 55—56, copie articol.

industriei lemnului s-a ameliorat considerabil ca urmare a stabilizării leului, a înființării unui cartel al exporturilor și a reducerii prețurilor de transport pe căile ferate⁹¹. Același „Commerce Reports” publica la 27 august un studiu asupra vânzării automobilelor în România. Aceasta importase 3 668 automobile de pe piața americană în 1927 și 5 756 în primul semestru al lui 1928⁹².

La 25 februarie 1929 „Commerce Reports” analiza situația vânzării de aparate radio în România apreciind că perspectivele pieței erau bune ca urmare a extinderii sistemului de emisie și a ridicării restricțiilor pentru instalarea posturilor de audiere. Pe de altă parte, în ianuarie 1927 se crease Societatea română de radiodifuziune care era controlată de stat⁹³. Prin grija legației în „Journal of Commerce” din 29 mai 1930 apărea un articol care evidenția necesitățile de capital ale României a cărei economie intrase într-o fază de avânt după succesul împrumutului de stabilizare din februarie 1929⁹⁴. F.A. Ogg, profesor la Universitatea din Wisconsin, publica în „Current History” din iunie 1930 articolul intitulat *Reconstrucția vieții economice în România*⁹⁵.

„New York Times” din 11 iulie 1930 anunța că Standard Oil s-a oferit a cumpăra tot excedentul de petrol din acel moment al României iar „New York Evening Post” din 12 iulie informa că regele Carol a semnat concesiunea sistemului telefonic din România firmei I.T.T., evidențind în acest context că restaurația nu a produs tulburări economice⁹⁶. „Christian Science Monitor” din 12 iulie 1930 consacră un articol special expoziției fotografice privind viața economică a României organizată de prof. A. Andrews, de la Harvard, cu materialul furnizat de legația română⁹⁷. „International Communication Review” din septembrie 1930 publica un articol privind situația capitalurilor în România⁹⁸.

Consulul S.U.A. la București, J. Rives, publica în „Commerce Reports” din 13 octombrie 1930 un raport asupra rezervelor de gaz natural și a rafinării lui în România subliniind că ocupa locui trei între rezervele naturale ale țării (după petrol și cărbune)⁹⁹. „New York Evening Post” publica la 10 iulie 1931 un interviu acordat de primul-ministru Nicolae Iorga, care evidenția gravitatea crizei economice în România¹⁰⁰. Aceleași aspecte erau reliefate de „Journal of Commerce” din 6 iulie și de „New York Times” la 12 iulie 1931¹⁰¹. „Oil and Gas Journal” (din Tulsa, Oklahoma) informa la 13 august că guvernul român studiază

⁹¹ *Ibidem*, dosar 205, f. 8—9, copie articol.

⁹² *Ibidem*, f. 5, copie articol.

⁹³ *Ibidem*, dosar 205, f. 64, copie articol.

⁹⁴ *Ibidem*, f. 87, 88, Legația României, Washington, 5 iunie 1930, nr. 2156, Boncescu.

⁹⁵ *Ibidem*, f. 102, Legația României, Washington, 3 iulie 1930, nr. 2770, Boncescu.

⁹⁶ *Ibidem*, f. 97—98, copii articole.

⁹⁷ *Ibidem*, propagandă, dosar 605, f. 12, Legația României, Washington, 5 august 1930, nr. 3375, Boncescu.

⁹⁸ *Ibidem*, dosar 585, f. 152, Legația României, Washington, 25 septembrie 1930, nr. 4073, Boncescu.

⁹⁹ *Ibidem*, presa externă, dosar 205, f. 167—188, Legația României, Washington, 16 octombrie 1930, nr. 4416, Boncescu.

¹⁰⁰ *Ibidem*, informații, dosar 123, f. 73—75, Legația României, Washington, 13 iulie 1931, nr. 19, E. H. Dimitriu.

¹⁰¹ *Ibidem*, f. 76—80.

un proiect de lege menită a stimula extracția petrolului. „Office Appliances“ din Chicago, în numărul din august 1931, evidențiază importanța pieței românești pentru vânzarea de stilouri (se importau 50 000 stilouri anual). Iar „New York Times“ din 6 septembrie afirma că guvernul român pregătea măsuri drastice pentru echilibrarea bugetului, una din căile preconizate fiind reducerea salariilor funcționarilor publici cu 20%¹⁰². Această soluție era recomandată de prof. Charles U. Clark într-un articol intitulat *Exemplul României* apărut în „New York Times“ din 16 decembrie 1931¹⁰³.

W. Shirer, faimos ziarist și publicist, corespondent la București al lui „Chicago Tribune“, trimitea un material apărut în numărul din 17 aprilie 1932 în care evidențiază eforturile guvernului român de a soluționa problemele financiare și mai ales povara apăsătoare a datoriilor agricole¹⁰⁴. Rapoartele grupului de experți financiari trimiși de Societatea Națiunilor în cadrul negocierilor pentru un împrumut extern sînt analizate de „New York Times“ din 28 mai 1932, din 29 mai și 2 iunie și de „New York Herald Tribune“ din 2 iunie¹⁰⁵. Chestiunii conversiunii datoriilor agricole îi este consacrat un articol apărut în ziarul „Des Moines“, din Iowa, în ediția din 11 iunie 1932¹⁰⁶. Aceeași problemă este analizată de „Times-Call“, din Racine, Wisconsin, la 1 iulie și de „New York Tribune“ din 1 și 2 iulie 1932¹⁰⁷. Iar „New York Times“ din 7 decembrie 1932 publica o telegramă de la Paris care anunța că în urma Conferinței internaționale a petrolului România urma a primi o serie de avantaje pentru stimularea exportului acestui produs¹⁰⁸.

Pe lângă asemenea articole în presă, a căror exemplificare poate fi continuată foarte mult, o altă modalitate de informare asupra economiei românești a fost cea oferită de broșuri sau volume. Cîteva exemple doar vor fi suficiente pentru a ilustra ponderea acestui canal de informare care, comparativ cu presa, avea totuși o arie mai restrînsă de circulație. Cele mai reprezentative lucrări privind evoluția României în perioada interbelică, inclusiv pe plan economic, sînt fără îndoială cele semnate de Charles U. Clark¹⁰⁹ și J. Roucek¹¹⁰ care au beneficiat de tot sprijinul oficialităților românești. Lucrările lor reflectă convingător și cursul ascendent al economiei românești în perioada dintre cele două războaie mondiale. Trebuie subliniat, în acest context, că prof. Charles U. Clark a fost mereu preocupat de istoria poporului român, a scris

¹⁰² *Ibidem*, presa externă, dosar 205, f. 298—302, Legația României, Washington, 8 septembrie 1931, Buletinul presei americane, nr. 26, Boncescu.

¹⁰³ *Ibidem*, dosar 328, f. 39, Legația României, Washington, 17 decembrie 1931, nr. 46, Boncescu.

¹⁰⁴ *Ibidem*, f. 109, Legația României, Washington, 21 aprilie 1932, nr. 26, Dimitriu.

¹⁰⁵ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa internă, dosar 214, f. 7—9; 16—19, copii articole.

¹⁰⁶ *Ibidem*, presa externă, dosar 328, f. 151, Legația României, Washington, 20 iunie, 1932, nr. 34, Dimitriu.

¹⁰⁷ *Ibidem*, f. 180—182, Legația României, Washington, 4 iulie 1932, nr. 35, Boncescu.

¹⁰⁸ *Ibidem*, dosar 369, f. 86, Serviciul presei, New York, 7 decembrie 1932, nr. 601, Rosenthal.

¹⁰⁹ Charles U. Clark, *Greater Romania* Dodd, New York, 1922, 477 p.; *Idem*, *United Romania*, Dodd, New York, 1932, 418 p.

¹¹⁰ Josef S. Roucek, *Contemporary Roumania and her Problems. A study in Modern Nationalism*, Stanford, 1932, 422 p.

articole în presa americană și a ținut conferințe pe această temă, după cum a vizitat România în mai multe rânduri. De precizat că din ediția a doua a lucrării *Greater Romania* apărută cu titlul *United Romania*, în 1932, Direcția presei de la București a cumpărat 800 de exemplare dintre care 300 au fost difuzate în S.U.A.¹¹¹

Un discurs al lui Vintilă Brătianu, ministru de finanțe, rostit în februarie 1923, este tradus în engleză și tipărit sub formă de broșură de legația română din Washington, fiind apoi difuzată gratuit¹¹². O încercare similară, de a publica sub formă de broșură un studiu privind porturile românești și apărut în 1928 în revista engleză „The Dock and Harbor Authority”, este abandonată ca urmare a prețului prea mare cerut de un editor american¹¹³. Lucrarea lui L. Denny, *We Fight for Oil*, apărută în 1928 la New York, avea un capitol special consacrat petrolului românesc și legislației miniere din România¹¹⁴. Broșura *Credit Position of Romania*, editată în 1929 de Institutul financiar internațional, prezenta foarte realist situația țării. Ca urmare, Legația din Washington a inițiat tipărirea a încă 1 000 exemplare, (la prețul de 20. cenți bucata) care apoi au fost difuzate gratuit în cercurile interesate¹¹⁵.

După o vizită în sud-estul Europei, inclusiv în România, profesorul Leo Pasvolsky publica în 1929 volumul *Economic Nationalism of the Danubian States*. Capitolul cinci al lucrării era consacrat economiei românești¹¹⁶. Cu ocazia lansării unui împrumut pe piața americană în primăvara anului 1929 au fost editate și două broșuri de către cercurile financiare interesate: *The New Romania* și *The Economic Resources of Romania*. Direcția presei, informată, a decis a se cumpăra câte 300 exemplare din fiecare spre a fi difuzate¹¹⁷. În S.U.A. au fost difuzate lucrări despre România editate și în alte țări. În acest sens se poate da exemplul volumului *The Handbook of Romania* apărut la Londra prin grija Direcției presei de la București. Un număr de 200 exemplare au fost trimise în Statele Unite pentru a fi difuzate de Legația României iar în 1937 încă 300 exemplare¹¹⁸. O încercare de a se tipări în S.U.A. o broșură despre România, de 100 p., articole și fotografii, într-un tiraj de 10 000 exemplare prin grija ziaristului B. P. Solmon, despre care am mai vorbit, nu a reușit după doi ani de eforturi¹¹⁹. Să menționăm o ultimă lucrare: *Geografia*, de Van Loon, apărută la New York în 1932 și care avea consacrat României capitolul 17. Se sublinia că România avea petrol și o familie regală, anglo-germană, care exploata țara din

¹¹¹ Arhivele Statului, fond M.P.N., propagandă, dosar 66, 228 f., diverse acte legate de activitatea lui Charles U. Clark în anii 1927—1940.

¹¹² A.M.A.E., fond 71, România, vol. 471, f. 108—109, schimbul de mesaje între Legație și M.A.E.

¹¹³ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 138, f. 1—12, corespondența Direcției presei cu legația din Washington privind editarea broșurii.

¹¹⁴ *Ibidem*, dosar 101, f. 154, Legația României, 15 august 1928, nr. 4226, Dimitriu.

¹¹⁵ Arhivele Statului, fond M.P.N., presa externă, dosar 192, f. 62—63, Legația României, 28 ianuarie 1929, nr. 446, Boncescu.

¹¹⁶ *Ibidem*, propagandă, dosar 213, f. 90, Legația României, Washington, 31 ianuarie 1929, nr. 503, Boncescu.

¹¹⁷ *Ibidem*, f. 109, Legația României, Washington, 7 martie 1929, nr. 1066, Boncescu; *Ibidem*, f. 110, nota Direcției presei.

¹¹⁸ *Ibidem*, dosar 285, 39 f., condițiile editării și difuzării lucrării, 1929—1937.

¹¹⁹ *Ibidem*, dosar 621, 115 f., acte din anii 1930—1932 legate de proiectul editării broșurii.

1878 (!). Transilvania, fostă parte din Dacia romană și ocupată de unguri în secolul XII, dispunea de mari resurse minerale, sublinia autorul ¹²⁰.

Expozițiile, cu caracter economic, au fost o altă formă de informare a opiniei publice americane asupra realităților românești. Cîteva exemple sînt necesare. În septembrie 1927 România participă la a XI-a ediție a Expoziției industriilor chimice, din New York ¹²¹, în octombrie 1928 la al V-lea Congres și expoziție internațională a petrolului de la Tulsa, Oklahoma ¹²², în noiembrie 1928 la Expoziția internațională de voiaj de la Chicago ¹²³ iar în primăvara lui 1939 la Tîrgul mondial de la New York ¹²⁴.

*

Opinia publică din Statele Unite a putut urmări evoluția economică a României Mari grație existenței mai multor canale de informare: presa, broșuri, cărți sau expoziții de tot felul. Un rol important în difuzarea de informații economice, cu scopul de a face cunoscute resursele țării și de a corecta formarea unei imagini eronate, l-au jucat trimișii diplomatici români, atașații de presă în primul rînd. Grație eforturilor perseverente ale acestora și a resurselor morale și materiale afectate, opinia publică americană și-a putut forma o imagine cuprinzătoare, complexă și corectă în linii mari, asupra evoluției economice a României în perioada dintre cele două războaie mondiale.

¹²⁰ *Ibidem*, presa externă, dosar 328, f. 267, Legația României, Washington. 23 decembrie 1932, nr. 55, E. H. Dimitriu.

¹²¹ *Ibidem*, fond M.I.C., Direcția generală a comerțului, Serviciul atașați, dosar 13/1927, f. 51—53.

¹²² *Ibidem*, dosar 15/1926, f. 23—26.

¹²³ *Ibidem*, f. 16—20.

¹²⁴ *Ibidem*, fond M.P.N., propagandă, dosar 2365, 176, f., privind participarea României la Tîrg; vezi și broșura scoasă cu acest prilej *Romania at the New York World's Fair*, 1939, p. 6.

VIOLETA BARBU

PROZA ORATORICĂ ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ VECHIE : UN GEN LITERAR ?

1. În ultima vreme, cu o anume regularitate și cu o vădită insistență, Dan Horia Mazilu se străduiește să aplice literaturii noastre vechi concepte precum : baroc, prerenaștere, renaștere. Dacă studiul din 1976, *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea* (Editura „Minerva“), și-a găsit ecouri entuziaste în sintezele publicate ulterior de Edgar Papu¹ și Ion Istrate², stîrnind însă totodată nu puține obiecții de fond³, în schimb lucrarea *Literatura română în epoca Renașterii* (București, Editura „Minerva“, 1984) a fost primită încă de la început cu serioase rezerve privind existența modelelor literare renascentiste în vechile texte românești⁴. De altfel, s-a dovedit cu timpul că nici Barocul — la modă în cultura europeană și românească a deceniului al optulea⁵ — n-a reușit, de fapt, să-și impună prezența viabilă decît în sectoare izolate⁶, sau, dimpotrivă, la nivelul general al gustului, atitudinilor și sensibilităților⁷.

Pentru a treia oară și pe aceleași căi, fructificarea unor cercetări mai noi în slavistică⁸, conjugată cu mînuirea necritică a unui concept

¹ *Barocul ca tip de existență*, București, 1977, vol II, p. 257—311.

² *Barocul literar românesc*, București, 1982.

³ Andrei Pippidi, *O teorie eclectică a barocului românesc*, *RITL*, XXV, 1976, nr. 4, p. 591—596; N. Manolescu, *Un baroc românesc?* în *Rom. lit.*, XI, 1976, nr. 30, p. 9. Pentru o poziție mai moderată: Alex. Dușu, *Barocul în cultura română*, în *Rom. lit.*, IX, 1976, nr. 32, p. 8.

⁴ Andrei Pippidi, *Epoca Renașterii în literatura română?*, în *Alfai*, XXII, 1985, nr. 2, p. 735—741.

⁵ Vezi lucrările colocviului internațional *Le Baroque sud-est européen dans le contexte européen du XVIIe-e au XVIIIe-e siècle*, 30 oct.—3 nov. 1981, publicat în revista „Baroque“ (Mantabau) 11, 1983 precum și studiile înmănunchiate sub titlul *Peut-on parler d'un Baroque roumain?* în „Cahiers roumains d'études littéraires“, 1978, nr. 1.

⁶ Cătălina Velculescu, *Éléments baroques dans l'historiographie roumaine de la fin du XVIIe et du début du XVIIIe siècle* în „Synthesis“, V, 1978, p. 121—135, precum și studiul mai vechi al lui Dragoș Moldoveanu, *L'ésotérisme baroque dans la composition de l'Histoire hiéroglyphique*, în „Dacoromania“, II, 1974 p. 197—224.

⁷ Cătălina Velculescu, *Între scriere și oralitate*, București, 1988, p. 76—95.

⁸ I. K. Begunov, *Oratorskaja proza Kievskoi Rusi v tipologičeskom sopostavlenii s oratorskoi prozoi Bolgarii*, în *Slavjanskije literatury. IX Mejdunarodnyi sâezd slavistov*, Moscova, 1983, p. 39 și urm. și Donka Petkanova-Toteva, *Retoričeskata proza prez Crednovekobieto, Rodope, osobenosti, obšta karakteristika*, în „Literaturna misâl“, 1974, nr. 6, p. 62 și urm.

de curînd revenit în atenția specialiștilor, cel al retoricii⁹, Dan Horia Mazilu ne supune atenției un gen literar, „proza oratorică” și aplicarea lui la ceea ce a numit generic „literatura română veche”¹⁰.

2. 1. Ca să devină convingătoare, demonstrația avea nevoie, în chipul cel mai strict, de un punct de plecare clar determinat: definierea genului și a speciilor sale. Or, chiar din acest stadiu incipient, o confuzie nu va părăsi, din păcate, demersul autorului: cea dintre *oratorie* (proza oratorică) și *retorică*. Definiția „genului oratoric” ca gen autonom, se bazează pe două trăsături distincte: „serii relativ bine precizate de proprietăți și procedee”, denumite de autor „încărcătură retorică” și finalitatea specifică a discursului: rostirea. Deși, de cel puțin două ori pe parcursul capitolului preliminar, autorul delimitează, cu cite o precizare plasată de fiecare dată între paranteze¹², scrierile retorice de cele oratorice, atît în modelele de clasificare propuse, cit și în materialul selectat pentru a le ilustra, această distincție, absolut necesară, este pierdută. Ne referim mai întîi la structura compozită a clasificării propuse de D.H. Mazilu, prin punerea la contribuție atît a modelului lui Richard Mc Keon¹³, care se aplică, în realitate, numai literaturii retorice din Evul Mediu occidental, cit și a modelului lui I.K. Begunov, emendat pe alocuri, model imaginat pentru proza oratorică din Rusia kieviană. Din următoarea taxinomie: „arta retoricii (...) a fost implicată întîm în 1) compunerea scrisorilor și petițiilor, 2) a predicilor și rugăciunilor, 3) a documentelor legale și rezumatelor, 4) a poeziei (căci în Veacul de mijloc retorica s-a substituit cu succes poeziei) și 5) a textelor în proză”¹⁴, autorul a reținut spre a fi ilustrate cu texte din spațiul cultural românesc scrierile de sub punctele 1, 2 și 3, de unde deducem că cele de sub punctele 4 și 5 au fost considerate „scrieri de marcă retorică”. Coroborînd însă cu definiția de la p. 21, rezultă că din ansamblul mai larg al „literaturii retorice”, D.H. Mazilu ar fi trebuit să-și oprească atenția numai asupra acelor scrieri „destinate a fi rostite”, condiție pe care nu o îndeplinesc textele de la punctele 1 și 3. De altfel, granițele retoricii sînt, ele însele, foarte labile în concepția lui D.H. Mazilu, căci în capitolul intitulat *Retorica. Între su-poziții și certitudini* (I, p. 111—175), se adună într-un adevărat bric-à-brac: gramatici care să pledeze pentru respectul arătat cuvîntului scris, opere de „apologie a scrisului slav”¹⁵ menite să circumscrie o „arie a problematicei cu caracter lingvistic cultivată de cărturarii ro-

⁹ Vezi mai ales studiile lui Vasile Florescu, *Retorica și neoretorica*, București, 1973 și Aurel Sasu, *Retorica literară românească*, București, 1976, utilizate frecvent și de Dan Horia Mazilu.

¹⁰ *Proza oratorică în literatura română veche*, partea I, Ed. „Minerva”, București, 1986 și partea a II-a, Ed. „Minerva”, București, 1987.

¹¹ D.H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 21.

¹² La p. 46 (vol. I) „distincție obligatorie între scriere retorică (sau marcată retoric) și scriere oratorică”; la pagina următoare, cînd ține să arte că modelul lui Mc Keon „nu introduce necesara separare a scrierilor retorice de textele oratorice”.

¹³ Cum arată modelul propus de Richard Mc Keon și în ce măsură sîntem îndreptățiți să-l utilizăm „perfect” (p. 47) în spațiul bizantin, nu ne este dat să aflăm, căci clasificarea medievistului american este aproximativ rezumată după Aurel Sasu.

¹⁴ D. H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 46.

¹⁵ *Ibidem*, p. 134.

mâni”¹⁶, *poetici, tratate de logică*. În zadar ar căuta cititorul în acest capitol o jalonare a teritoriului retoricii, cel puțin în comparație cu celelalte discipline ale *triviumului*. O astfel de indispensabilă diferențiere era cu atât mai necesară cu cât, potrivit concluziilor pertinente la care ajunge Vasile Florescu¹⁷, retorica tindea, în Evul Mediu latin, să fie confundată cu gramatica, iar apoi, după ce a trecut „sous la jurisdiction de la logique” să devină „un antistrophique de l’art poétique” și aceasta într-o fază în care „la philosophie elle-meme risquait d’être englobée par la philologie”.

2.2.1. Deoarece numai cu greu poate fi orînduit într-un regim de coerență un discurs fracturat de paranteze și lungi digresii, vom sistematiza mai curînd aspectele de ordin pur teoretic pe care le-am fi dorit soluționate sau tratate într-o manieră substanțial diferită de cea realizată în capitolul *Structura genului* (I, p. 27—110).

2.2.2. Care este statutul retoricii bizantine, al celei post-bizantine și bizantino-slave, în raport cu cea occidentală? Polemica pe care autorul o poartă pe alocuri cu principala sa sursă bibliografică pe parcursul preliminarilor teoretice este, credem, improprie, studiul lui Vasile Florescu raportîndu-se la realități culturale de o factură cu totul deosebită de cele avute în vedere de D. H. Mazilu, cele ale Occidentului latin. Oricare cercetător, care s-ar încumeta să abordeze chestiunea atât de complexă a literaturii retorice într-una din culturile care s-au bucurat de moștenirea tradiției bizantine, ar trebui să resimtă, acum ca și în urmă cu un secol, cînd Karl Krumbacher publica celebra sa istorie a literaturii bizantine¹⁸, acuta lipsă a unui studiu monografic asupra retoricii în Bizanț. Am invocat aici numele devenit clasic al marelui savant german pentru că el a fost cel dintîi care a considerat retorica bizantină drept un gen literar¹⁹. În schimb, potrivit opiniei lui V. Florescu²⁰, Evul Mediu latin nu a acordat retoricii acest statut, ea fiind, pe rînd, tehnică de argumentație, disciplină fărîmitată în așa numitele „arte” (*ars praedicandi, dictaminis, ornandi, sermocinalis*). În paginile semnate de D.H. Mazilu, în mod bizar acești termeni se întovărășesc cu cei specifici omileticii tradiționale sau cateheteicii bizantine.

2.2.3. Ce relație există între *proza oratorică* și *retorică* în spațiul bizantin și postbizantin? Este oratoria un subgen al retoricii, așa cum gîndise Krumbacher, și care este diferența specifică? Această întrebare, aparent superfluă, dacă ne reamintim definiția dată de autor la p. 21 (vol. I) (compuneri retorice destinate rostirii) își are totuși rostul ei. Hrisoavele, analizate ca produse ale oratoriei (I, p. 99—105), deși puteau fi ocazional citite în public (ceremonii solemne, judecări), nu au fost *destinate rostirii*²¹, fiind, prin însăși natura lor, o formă de consemnare în scris a unor realități politice, juridice etc. Epistolografia, care în Occident asculta direct de *ars dictandi*, este ilustrată în

¹⁶ *Ibidem*, p. 135.

¹⁷ V. Florescu, *La Rhétorique et la néorhétorique*, Paris-București, 1982.

¹⁸ *Geschichte der byzantinischen Literatur* 2 München, 1897.

¹⁹ *Ibidem*, I, p. 498.

²⁰ V. Florescu, *op. cit.*, p. 89.

²¹ D.H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 99.

cartea de care ne ocupăm cu exemple din scrisoarea lui Neacșu din Cîmpulung sau cu prefetele—dedicații considerate false—epistole²². Or, dacă relațiile ei cu retorica sînt fie de înrudire²³, fie de subordonare²⁴, nu ne este clar de ce epistolografia devine, pentru D.H. Mazilu o specie a prozei oratorice.

O detaliată și competentă clasificare a speciilor *Retoricii*, utilizabilă, în parte și pentru întocmirea tabloului genului oratoric poate fi găsită în celebra sinteză a bizantinologului german Herbert Hunger, *Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*²⁵.

Numai de pe urma unei cercetări atente și perseverente se poate dobîndi o orientare precisă în hățișul acestor categorii de scrieri, cu totul străine configurației de astăzi a genurilor literare. Recurgînd în pripă la surse ce reprezintă ele însele o etapă din lanțul evolutiv al științei retoricii, se pot intenta inutile procese de intenție unui savant reputat pentru spiritul său critic, cum a fost Demosthene Russo. Socoțind „etopeea” drept o specie literară, în care „alcătuitorul se punea în situația unei persoane însemnate și exprima ceea ce această persoană ar fi putut să spuie în anume împrejurări”²⁶, el nu comitea, credem, nici o eroare. Dan Horia Mazilu ajunge însă la o convingere opusă, bîzuindu-se pe clasificarea etopeii ca *figura sententiarum* și pe definirea ei ca „prezentare a firii, moravurilor și sentimentelor unui personaj”, așa cum se recomandă în *Retorica nemțească* (manuscris slav de redacție ucrainiană, secolul XVIII), editată de O. Horbač, sau în cea a lui Dimitrie Gusti²⁷. Numai că această definiție era operatorie în cadrele retoricii antice, și firește, în cele ale retoricii post bizantine, care și-a revendicat-o drept model. În literatura bizantină, la care Russo se referă în mod expres, dat fiind că aplicația demonstrației sale se face la unul din primele texte ale literaturii noastre vechi: *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*,²⁸ definiția etopeii este cea aleasă de Demosthene Russo, a cărui sursă nu este alta decît sinteza lui Karl Krumbacher, de unde au fost excerptate și o parte din exemple²⁹.

Și, dacă autoritatea lui K. Krumbacher mai are nevoie de sprijin, încadrarea etopeii în rîndul speciilor literare și definirea ei ca „imitare (die Nachahmung) a caracterului unui anumit personaj”, de către Herbert Hunger³⁰, ne îndreptățește să credem că, dacă la mijloc există o

²² *Ibidem*, p. 105—108.

²³ K. Krumbacher, *op. cit.*, I, p. 450, capitolul se intitulează *Rhetorik, Sophistik und Epistolographie*.

²⁴ A. Sasu, *op. cit.*, p. 48.

²⁵ München, 1978, vol. I, p. 92—188.

²⁶ Demosthene Russo, *Studii istorice greco-române*, București, 1939, vol. I, p. 209.

²⁷ D.H. Mazilu, *op. cit.*, vol. I, p. 172—173.

²⁸ Textele pe care Russo le consideră a fi etopei sînt: *Epistolia lui Neagoe către oasele mamei sale Neaga* și cea către Ioasaf.

²⁹ v. de pildă etopeca scrisă de Manuel II Paleologul, citată de Russo la p. 210 n. 1, v. K. Krumbacher, *op. cit.*, vol. I, p. 491.

³⁰ H. Hunger, *op. cit.*, vol. I, p. 108. Definiția aparține lui Hermogenes. Pentru evoluția speciei, v. H.M. Hagen, *Ethopoia. Zur Geschichte eines rhetorischen Begriffs*, Diss. Erlangen, 1966. Ms. gr. BAR 1043 conservă chiar o etopee alcătuită în Moldova, în 1789, de către Chiril din Patras (f. 68v—72v): discurs imaginat al răposatei băneșe Ana Dudescu adresat fiului ei, (*ethopoia ek merous autês*).

rea intenție ea nu l-a călăuzit pe Demosthene Russo. Definiția de care s-a servit era, fie că ne convine sau nu, corectă; aplicarea ei la textele din *Învățăture* reprezintă însă o altă problemă, iar în intenția noastră n-a stat decît să arătăm că această definiție n-a fost confecționată ad hoc, pentru a sluji teza neautenticității acestei opere.

2.2.4. Ce clasificare propune autorul prozei oratorice românești? Nu unei priviri diacronice asupra genului îi datorăm absența ei; o schiță, incompletă, se poate regăsi, totuși, în capitolul *Genul oratoric în literatura română veche* (I, p. 79—110) în care se postulează că: „oratoria religioasă are ca subspecii *Cuvinte la sărbătorile bisericești, panegiricile consacrate sfinților, predicile exegetice, cuvîntările (învățăturile) pe teme morale*”³¹. Comparînd această împărțire nu numai cu cea propusă de Begunov³², dar și cu cele reținute de manualele de catehetică³³, se constată ușor că ultimele trei tipuri de texte sînt de fapt subspecii la *Cuvintele la sărbători*. Accentuăm asupra acestei dependențe pentru că ea pune în valoare tocmai *caracterul oral* care este trăsătura distinctivă a genului oratoric; mai ales în ceea ce privește panegiricului ar trebui despărțite în două categorii: cuvintele de laudă (encomiile), tratabile în cadrul prozei oratorice, și textele de tip *vita* incluse în *Minee și Prologe*, în care secvențele narative ocupă primul plan. Hagiografia de tip *vita* a avut întotdeauna dreptul la un loc bine determinat în sistemul de genuri și specii ale literaturilor medievale occidentală și bizantină și nu trebuie, sub nici un aspect, confundată cu proza oratorică³⁴.

Alături de *oratoria solemnă, religioasă și oratoria politică*, D.H. Mazilu pledează³⁵ pentru socotirea celei *juridice* ca un al treilea subgen al prozei oratorice, în literaturile bizantină și sud-slavă, împotriva opiniilor lui Vasile Florescu și I.K. Begunov. Că în Bizanț, oratoria juridică era la mare preț, e mai presus de îndoială și nu este nevoie, pentru această, să se respingă concluziile diminuării ale lui V. Florescu, a căror valabilitate se rezumă, conform înseși intențiilor autorului, la Occidentul latin. De altfel, argumentarea lui D.H. Mazilu se reduce la însușirea unor informații atestînd existența unui învățămînt juridic în Bizanț. Dovezi peremptorii ale rafinamentului retoric la care ajunsese pledoaria în Bizantină au fost culese și studiate în ultimul deceniu în cadrul lui *Frankfurter Deutscher Forschungsgemeinschaft-Projekt*, sub conducerea profesorului Dieter Simon³⁶.

2.2.5. Dacă *proza oratorică* se caracterizează în primul rînd prin accentuarea anumitor funcții ale limbajului, cea fatică și cea tranzitivă mai ales, datorită prezenței nemediate a auditoriului, era de dorit ca examinarea propusă de D.H. Mazilu să ne ofere o circumscriere de natură pragmatică a tipurilor de situații în care un text se bucură

³¹ D.H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 86.

³² Reprodusă de D. H. Mazilu în vol. I, p. 46—47.

³³ Dumitru Călugăr, *Catehetica*, București, 1976, p. 173—188.

³⁴ Studiile fundamentale privitoare la metodologia și structura domeniului hagiografic sînt: R. Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris, 1953 și H. Delehaye, *Cinq leçons sur la méthode hagiographique*, Bruxelles, 1934.

³⁵ D. H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 33—37.

³⁶ Seria poartă numele de *Fontes Minores* și au apărut pînă în prezent, începînd cu 1976, șapte volume.

de privilegiul de a fi (și) rostit, admitînd că majoritatea producțiilor literare capabile să dovedească apartenența lor la genul oratoric au fost mai întîi scrise³⁷, și doar apoi rostite. Din acest punct de vedere, credem că Antim Ivireanul în alcătuirea *Didahiilor* sale, ori Sevastos Kymenites în redactarea *Panegiricelor* închinat lui Constantin Brîncoveanu au recurs pentru aceste opere menite în primul rînd lecturii publice, la alte toposuri retorice decît Varlaam în *Cazania* sa ori Gherasim al Alexandrei în *Panegiricul Sf. Constantin*, scrieri concepute spre a fi citite și în particular. Intenționat am ales aceste perechi de exemple din subspecii diferite spre a reliefa că tehnica de compunere a discursului era regizată nu numai de tiparele speciei, ci și de condițiile receptării textului. Ar fi fost util, prin urmare, ca lucrarea de care ne ocupăm să opereze cuvenita deosebire între lectura individuală, care se făcea de cele mai multe ori cu glas tare și adesea în fața unei asistențe restrînse (familie, grup de monahi), și discursul public.

2.2.6. Conceptul de literatură română veche care întovărășește sintagma „proza oratorică” pe pagina de titlu a cărții este întrucîtva lămurit în vol. I, p. 79 („producția literară cuprinsă între începuturi și secolul al XVIII-lea”). Parcurgerea materialului cuprins în carte ne pune în fața unei alte accepții a termenului „literatură română”: sub această etichetă, textele românești din Moldova și Țara Românească se învecinează arareori cu cele transilvănene. Ele stau însă mereu alături de compuneri slavone, cum sînt cele ale lui Grigore Țamblac, sau poloneze, cum este *Panegiricul* lui Petru Movilă. Nu sînt luate în considerație, decît sporadic, scrierile neogrecești alcătuite în Principate și destinate unui public românesc.

3. Cine a citit studiile anterioare ale lui D.H. Mazilu are neplăcuta surpriză să constate că nu puține pagini din *Proza oratorică* reprezintă reluarea, într-o formă în care stilizarea trădează un efort minim, a unor capitole întregi din aceste studii. Așa de pildă, capitolul *Hagiografia ca proză oratorică* (I, p. 174—181) reproduce, cu modificări neînsemnate, pag. 172—178 din *Literatura română în epoca Renașterii; Cartea românească de învățătură. Confluente și tradiție locală* (II, p. 46—54) poate fi regăsit întocmai în *Barocul în literatura română...* (p. 158—167); un pasaj amplu din *Cuvîntările protocolare* (II, p. 112—113) se compune, aidoma unui mozaic, din fraze juxtapuse extrase de la p. 293 și 295 din *Literatura română în epoca Renașterii* etc. Ne întrebăm dacă acest procedeu al autorului are cumva o valoare metodologică: repetarea aceluiași idei, cu ajutorul aceluiași cuvinte, spre o mai temeinică edificare a cititorului?

4.1. Mărturisim că, după lectura capitolelor teoretice, am trecut la examinarea exemplelor denumite de autor „argumentele cărții”. stăpîniți de un presentiment, căruia nu i-am îngăduit să se transforme în prejudecată; experiența cărților anterioare semnate de D.H. Mazilu ne-a arătat că o bună parte din textele ce ne sînt recomandate cu emfază ca purtătoare ale atributelor originalității sînt, dacă nu de-a dreptul traduceri, atunci măcar prelucrări, mai mult sau mai puțin fidele, ale unor modele.

4.2. Astfel, *orațiile de nuntă* în care D.H. Mazilu vede, cu convingere, compuneri originale (II, p. 104—107) nu sînt, în chiar pasajele ci-

³⁷ Excepție fac discursurile politice și o parte din orațiile de nuntă.

tate, decît prelucrări ale slujbei de cununie din *Molitvelnic*, din care s-au extras fragmente întregi aparținînd celor două lungi rugăciuni premergătoare unirii mîinilor (crearea perechii primordiale, binecuvîntarea lui Avraam și a Sarei), ca și din alte cîntări, cum este cea de la așezarea cununiiilor³⁸.

4.3. „Nivelul relevabil“ al lecturilor lui Udriște Năsturel care „poate selecta din operele parcurse motive și termeni de comparație, sentințe și «pilde» precum cea a talantului”³⁹, spre a împodobi arenga hrisoavelor ieșite de sub pana sa, trebuie coperit la mimarea pur tehnică a unor toposuri intrate în uz cu un veac mai înainte⁴⁰.

4.4. „Hermeneutica destul de complicată“ a tălucirii numelor sfintei Fecioare în *Didahiile* lui Antim este inspirată din scrieri de tipul celei conservate în ms. gr. 262 BAR (sec. XVI), f. 431^v—457^r: *Tălmăcirea numerelor și cuvintelor care se află în Sfintele Scripturi*, scrieri hermeneutice din care au derivat și „amuletele”⁴¹.

5.1. Un examen istoric al prezenței retoricii în sistemul educațional, formînd obiectul celui de-al doilea capitol al cărții (I, p. 129—173) a fost întreprins deja, pentru cultura românească de A. Sasu⁴². În ciuda faptului că se încearcă anularea unor concluzii considerate false⁴³, potrivit cărora de abia după 1714, retorica a fost inclusă în planul de învățămînt al Academiei domnești, studiul lui A. Sasu insistă tot asupra situației din secolele XVIII și XIX. Inegală în diacronie, analiza își diminuează calitatea și în plan metodologic: după A. Sasu, Transilvania, spațiu de interferență a trei culturi (maghiară, germană și românească) se poate mîndri cu cultivarea retoricii încă din secolul al XVI-lea, încheiere desprinsă din parcurgerea fondurilor de carte ale Colegiului piariștilor din Cluj⁴⁴. Cu această palidă imagine se trece la momentul 1750, al deschiderii școlilor românești de la Blaj, învățămîntul reformat din Universitatea săsească și din seminariile calvine fiind cu totul ignorat.

Ne-am fi așteptat ca D.H. Mazilu să completeze cu informații noi lucrarea lui A. Sasu, să-și clarifice viziunea asupra „modelelor străine”, și să se decidă, în ceea ce privește Transilvania, ori asupra unei echitabile ponderi a fiecărei națiuni, ori asupra fenomenului românesc în exclusivitate. Capitolul *Permanența triviumului* (I, p. 129—146) elimină realitățile transilvănene, suprasolicitează importanța „intermediarilor slavoni” pentru receptarea retoricii, gramaticii și logicii în secolele XV—XVII, scăpînd din vedere atît accentul necesar asupra prozei oratorice, cît și asupra modelelor bizantine. Iată, pentru această perioadă, numai cîteva din compunerile care au adus, direct de la izvorul ei, arta elocvenței și, împreună cu ea, știința retoricii, în cultura românească: ms. gr. 452 (secolele XV—XVI), miscelaneu din cuprinsul căruia nu lip-

³⁸ „Cu mărire și cu cinste incununează-i pe dinșii”. *Molitvelnic*.

³⁹ D.H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 102.

⁴⁰ Vezi hrisovul lui Vlad Vintilă din 27 aprilie 1534 pentru Hilandar: DRH, B, III, p. 292.

⁴¹ Cum este cea păstrată în ms. rom. 1155 BAR, f. 178^{r-v} și intitulată: *Șaptezăci și două de numere a Precistii*, v. și N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura românească* 2, București, 1974, vol. I, p. 136—137.

⁴² A. Sasu, *op. cit.*, p. 74—115.

⁴³ *Ibidem*, p. 82.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 105.

sesc nici tratatul de retorică al lui Aristotel (p. 63—144), nici cele mai importante subspecii ale prozei oratorice: discursul politic (*Cuvîntul lui Mihail Apostol din Bizanț către preapiosul și preabîndul împărat al Romanilor și al tuturor creștinilor, domnul domn Frederic*, p. 62), discursul funebru (*Cuvîntul lui Gheorghios Ghemistos la moartea soției sfîntului nostru domn Theodor*, p. 163—171 și *Cuvînt al lui Marcu Evghenikos la moartea preacuviosului părinte, domnul Makarios Koronas*, p. 921—929), discursul parenetic (*Cuvîntare parenetică a lui Ioan Evghenikos către Efeseni*, p. 785—791 și *Compoziție retorică a aceluiași închinată Maicii Domnului*, p. 936—941). Cu o datare identică, *ms. gr.* 492 cuprinde două discursuri ale retorului Eschines împotriva lui Ctesiphon la p. 157—294, precum și un fragment din opera lui Libanios (p. 327—334).

5.2. Lipsit de unitate, cu dezvoltări și absențe nejustificate, ni se pare capitolul *Retorica în colegii* (I, p. 146—173). Specialist în literatura ucraniană, D.H. Mazilu întreprinde, cu minuțioase detalii și justificări adecvate, o analiză a influenței exercitate de modelul baroc latino-polon asupra producției literare din Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea. Într-un studiu recent⁴⁵, Paul Mihail a semnalat două fragmente dintr-un panegiric închinat lui Petru Movilă, existente chiar în două manuscrise slave din colecțiile BAR.

Tocmai în momentul cel mai interesant pentru înflorirea prozei oratorice și a retoricii, momentul brâncovenesc, elanul istoric scade vertiginos, așa încît, dintr-o panoramă amplă nu percepem decît cîteva detalii, unele preluate deja din studiul amintit al lui A. Sasu. Mereu cenzurat de confuzia ce devine substituie între retorică și proză oratorică, cercetătorul se mulțumește să înșiruie manuscrisele grecești din secolul al XVIII-lea indexate de C. Litzica la capitolul *Retorică. Epistolografie* din catalogul său, lăsînd într-un nemeritat con de umbră opere importante alcătuite chiar în Țara Românească, cum sînt: *Discursurile panegirice* compuse de Sevastos Kymenites în onoarea lui Șerban Cantacuzino⁴⁶, a lui Constantin Brâncoveanu⁴⁷, *Panegiricul* închinat aceluiași domn de patriarhul Gherasim al Alexandriei⁴⁸, ca și omiliile rostite de același prelat la București, cu prilejul diferitelor praznice⁴⁹ etc. N-am menționat aici decît o mică parte din modelele ce au stat în fața tinerilor aristocrați munteni de la cumpăna veacurilor al XVII-lea și

⁴⁵ *Considerații asupra scrierilor și activității mitropolitului Petru Movilă și completări bibliografice, în Mitropolitul Petru Movilă la 340 de ani de la moartea sa* / Sibiu, 1988 /, p. 26—31; manuscrisele slave poartă cotele 76 și 83.

⁴⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XIII (ed. Papadopoulos-Kerameos), p. 211.

⁴⁷ *Ms. gr.* 557 BAR, f. 157—194 și Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 220—233; *ms. gr.* 179, f. 90^r—92^v și Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 215—217; f. 85^r—87^r; Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 207—220; f. 87^r—88^r (discursul din 29 august 1696); discursul din 3 august 1699 în Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 234—240.

⁴⁸ *Ms. rom.* 766, text grecesc la f. 2^r—4^v și românească la 66^v—70^v.

⁴⁹ În același miscelaneu, este inserată și o omilie în cinstea Sf. Nicolae, rostită la Galata în 1708 de mitropolitul Libiei, Samuil (Capasulis), cu care Gherasim Palada al Alexandriei a întreprins prima sa călătorie în Țările române în 1691 (v. Dimitrie G. Ionescu, *Relațiile Țărilor Române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, p. 27). Predici și discursuri panegirice ale patriarhului Gherasim se regăsesc și în *ms.* 293 al Bibliotecii Metohului Sf. Mormînt. (A. Papadopoulos-Kerameus, *Ierosolymitkê bibliothêkê*, Petersburg, 1891—1915, vol. V, p. 267.

al XVIII-lea și care și-au imitat, după puteri, măștrii. Beizadelele Radu și Ștefan Brâncoveanu, binecunoscuți autori de panegirice, li se mai adaugă Șerban Vlădescu, care rostește în ziua de 5 iulie 1969 un panegiric alcătuit de Kymenites⁵⁰, și Barbu Izvoranu, elev al Academiei de la Sf. Sava, care alcătuieste el însuși o prefață encomiastică la *Parenezele* diaconului Agapet, pe care le copiază după traducerea neogreacă realizată de același profesor⁵¹.

Studiul lui Gheorghe Cronț⁵², împreună cu lucrarea lui A. Sasu, unice surse de informație pentru capitolul în discuție, este mult mai puțin generos în date și interpretări decât paginile consacrate special retoricii cultivate în Academia domnească din sinteza Ariadnei Camariano-Cioran⁵³, cu totul necunoscută autorului. În consecință, putem corecta unele afirmații: de pildă, manuscrisele grecești care păstrează *Retorica* lui Theofil Corydaleu nu sînt în număr de 11, ci de 13⁵⁴; Metetie, mitropolitul Athenei, nu este autorul retoricii din *ms. gr. 506*, tradusă din italiană de Gheorghios Sougdouris, precizare conținută în *ms. gr. 75*, o altă copie a aceluiași text⁵⁵.

5.3. Dat fiind că scrierile oratorice imprimate colecționate în bibliotecile umaniste din Moldova și Muntenia, sînt amintite în trecut doar la p. 183 (vol. II), vom adăuga că, în afara tipăriturilor purtînd ex-librisul stolnicului Cantacuzino, în clasificarea tematică din *Catalogul mănăstirii Văcărești* (1725), retorica ocupă locul al doilea și respectiv al șaptesprezecelea pentru cărțile în limba greacă și, respectiv, latină (ori alte limbi occidentale)⁵⁶.

Pentru interesul deosebit pe care-l prezintă personalitatea stolnicului, vom zăbovi ceva mai mult asupra însemnărilor sale pe filele operei lui Matheus Dresserus *Rhetoricae inventionis dispositionis et elocutionis* (Lipsiae, 1588)⁵⁷. Efectuate, cu probabilitate, în anii studiilor, adnotările de lectură și sublinierea unor pasaje care-i reținuseră atenția aruncă o lumină atît asupra preferințelor stolnicului în materie de tropi, specii oratorice și epistolografie, cît și asupra opțiunilor sale etice și filosofice⁵⁸. Un mare număr de adnotări se grupează în capitolul *Exordium* al părții întîi, în care au fost subliniate pasaje 'din *Oratorica* lui Cicero (p. 53, marginal lat. *N.B.*), *Odele* lui Pindar (p. 54), *Retorica* lui Aristotel (p. 55). Din Pericles (p. 58, marg. lat. *Pericles*), *Iliada* lui Homer (p. 65) Platon (p. 69, marg. lat. *Plato*), Sophocles (p. 71), stolnicul a reținut cîteva exemple 'de exordii pentru scrisori pri-

⁵⁰ Este vorba de discursul de la f. 87r—88r din *ms. gr. 179*.

⁵¹ Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, 1974, p. 367 n. 20.

⁵² L'Académie de St. Sava de Bucarest au XVIII-e siècle. Le contenu de l'enseignement, RESEE, VI, 1966, nr. 3—4, p. 437—474.

⁵³ A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 174—191.

⁵⁴ D. H. Mazilu, *op. cit.*, I, p. 167. Cf. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 176, în plus, manuscrisele grecești 453 și 1375.

⁵⁵ A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 176.

⁵⁶ C. Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, București, 1974, p. 157—158.

⁵⁷ v. C. Dima-Drăgan, *Biblioteca unui umanist român. Constantin Cantacuzino stolnicul*, București, 1967, p. 157—158.

⁵⁸ Am ales un singur exemplu, ca prefigurînd în modul cel mai edificator condiția umană a stolnicului în vremurile de cumpănă în care a trăit: „Non nobis solum nati sumus inquit, sed ortus nostri partem patria, partem amici, partem parentes sibi vendicant. (Platon)”.
<https://biblioteca-digitala.ro> / <http://adxenopol.academiaromana-is.ro>

etenești de felicitare. Din genul oratoric, mostre de exordii la orații funebre au fost adnotate la p. 75, (*Exordia in orationibus funebribus*), la orații cu prilejuri vasele (p. 75—76), sau cu caracter laudativ (p. 77, *Exemplum admirationibus*). Ca exemple integrale de elocință oratorică, câteva dintre orațiile inserate de Dresserus în tratatul său i-au atras atenția tînărului student, drept pentru care, pe versatzul al doilea al cărții, apar parafrazate, în limba latină, titlurile cu trimiteri la pagini: un exemplu de cuvîntare în stil indirect (*oratio obliqua*) extras din *Alexandria* (p. 863), o rugăciune a învățăceilor pentru succes la învățătură. (p. 254), orație de laudă a ducelui Saxoniei Frederic (p. 256), o cuvîntare consolatoare (p. 258) și o cuvîntare politică, cea prin care Hannibal cerea pace lui Scipio (p. 258).

În capitolul *De narratione (diegesis)* (p. 83. marg. lat. *narratio*), stolnicul parafrazează, în grecește, clasificarea pe specii a narațiunii: *ta ide tes diegeseos eisi mythos, komoidias, dialogon, plasmata, istoriai*.

În cartea a III-a, tratînd despre stilul oratoric, ilustrat cu exemple din scriitorii sacri sau din filosofi (*Elocutionis doctrinam praeceptis et exemplis, cum sacris, tum philosophicis illustratam*), mărturiile lecturilor lui Constantin Cantacuzino ne întîmpină la p. 737, unde, într-o listă de doctori ai bisericii, au fost barați Luther și Philip (Melancthon) (marg. lat. *mentitus*). Majoritatea exemplelor de tropi din capitolele *De Synecdocae* (p. 751—755) (p. 753 marg. lat. *pontus unde*), *Metonymia* (p. 756—758), *Antonomasia* (p. 763—764), *Antiphrasis* (p. 765—766), *Catachresis* (p. 766—767), (766, marg. gr. *sofista*, marg. lat. *cavillatore*), *Onomatopoeia* (p. 769), *Phrasis* (p. 769), *Geminatio* (p. 799, lat. marg. *geminatio*), *Copulatio* (p. 803, marg. gr. *peri ploce*), *Synonymia* (p. 837—839) sînt subliniate, în scopul unei eventuale utilizări.

5.4. Nu credem, de asemenea, că cele câteva rînduri închinete manualelor epistolare (I, p. 168), pot constitui un punct de plecare viabil pentru informații complementare, mai ales că, așa cum am încercat să arătăm, epistolografia este o intrusă în proza oratorică. Prioritatea manualului epistolar folosit la Academia de la Sf. Sava, prioritate stabilită de Gh. Cronț și preluată de D.H. Mazilu, este concurată de formularele epistolare grecești și românești din *ms. gr. 967 BAR*⁵⁹, datat de către Demosthene Russo 1639—1644⁶⁰.

6.1. Cele dintîi „argumente” ale cărții sînt spicuite din literatura hagiografică, tratată în bloc drept „proză oratorică”. Așa cum am arătat deja, între encomion și vita există o graniță pe care D. H. Mazilu o abolește sistematic⁶¹. De fapt, incursiunea în domeniul hagiografiei lui este un pretext pentru redeschiderea, fără piese noi, a „dosarului” Grigore Țamblac: *Grigore Țamblac — un alt autor controversat al literaturii române vechi* (I, p. 181—203).

6.2. Tot secolului al XV-lea și începutul veacului următor îi aparțin exemplele de *elocință politico-diplomatică*: discursurile lui Ioan Țamblac și ale lui Luca Cîrje, amîndouă menționate deja de Mircea Frînculescu în prefața la antologia de *Retorică românească*⁶². Dacă e nevoie

⁵⁹ Formularele se află între f. 199r—201v și la 240v, iar cele două începuturi de epistolă în românește la f. 241v și 243r.

⁶⁰ Datarea lui D. Russo, făcută în 1918, se află pe versatz *ms. gr. 967 BAR* și este completată de o notă a lui Ioan Bianu.

⁶¹ v. lista de scrieri din vol. I, p. 177.

⁶² București, 1980, p. IX—X.

de bunăvoință pentru a accepta aceste texte, ce ni s-au păstrat în registrele protocoalelor diplomatice, ca mostre de elocință, de ce n-am acorda, de pildă, aceeași valoare și discursurilor ținute de Nicolae Milescu în China și consemnate de el însuși în paginile *Jurnalului călătoriei sale*⁶³? În slujba ideii de cultivare conștiință a discursului diplomatic și politic, pot fi puse două manuscrise, dintre care unul a aparținut ierodiarconului Serafim, dascălul beizadelei Scarlat Macrocordat : ms. gr. 441 și 529 de la BAR, din care ne reține atenția o Retorică a domnitorului (*Rêtorikê tou êgemonos*).

6.3. Oratoria funebră (II, p. 7—20) este reprezentată doar de epilogul la *Cuvîntul de învățătură către două slugi credincioase ale sale și dragi carele să lepădare de lume și să deaderă vieții călugărești*, de *Scrisoarea lui Neagoe voievod către oasele maicii sale*, ambele din *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie* și de discursul la moartea Sofroniei Ciogolea, alcătuit de diacul Toader din Feldru ; cu totul în treacă este amintit și *Cuvîntul de învățătură asupra omului mort* din *Dihahiile* lui Antim Ivireanul. Două articole recente, necunoscute autorului, aducînd noi contribuții la biografia lui Toader din Feldru și la studiul izvoarelor textului compus de el, ne îndeamnă să deschidem o paranteză în legătură cu această orație funebră⁶⁴. Atanasie Popa a scos în evidență prin compararea textelor, înrudirea discursului diacului Toader cu *Cazaniia la moartea omului creștin* din *Codicele Drăganu*, înrudire explicabilă prin descendența ambelor texte dintr-un original moldovenesc. În al doilea rînd, se pune în evidență circulația unor motive din această orație funebră într-o serie de manuscrise și tipărituri : *Învățăture preste toate zilele* (Cimpulung, 1642), *Molitvelnic* copiat de popa Ursu din Cotiglet în 1676 (ms. rom. 4641 BAR), *Molitvelnicul* imprimat la Iași în 1681. Lui Atanasie Popa îi revine meritul de a fi plasat discursul lui Toader din Feldru în legătură cu *Cazaniile* înserate în *Molitvelnice*, precum și acela de a fi studiat o parte din manuscrisele ce conțin *Cazanii la oameni morți*, care au fost copiate frecvent în Transilvania secolului al XVII-lea, constituind o familie a parte de texte în cadrul oratoriei funebre⁶⁵. O culegere de astfel de cazanii, imprimată pare-se la Bălgrad⁶⁶, a circulat ca anexă la unul din tirajele *Molitvelnicului* tipărit în aceeași localitate în 1689.

⁶⁴ Mircea Malița, Nicolae Milescu, în *Pagini din trecutul diplomației românești*, București, 1966, p. 161—165.

⁶⁵ Onisim Filipoiu, *Dascălul Toader și mesajul său*, în *Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj, 1977, p. 403—406 și, în același volum, Atanasie Popa, *Precizări privind panegiricul din 1839 al dascălului Toader din Feldru*, p. 407—411.

⁶⁶ At. Popa, *Cazanii la morți din 1689. Contribuții la bibliografia românească veche*, în MB, XXIV, 1974, nr. 1—3, p. 65—73 ; Florian Dudaș, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului, Oradea*, 1986, vol. II, p. 21—25.

⁶⁷ V. de pildă exemplarul CV 484 (Biblioteca Muzeului Județean din Alba Iulia) conținînd : *Cazanie la oameni morți*, *Cazanie la oameni morți și la muieri*, *Iertăciuni la oameni morți* și altă *Iertăciune la oameni morți* sau cel din Biblioteca Episcopiei Ortodoxe de Alba Iulia (nr. inv. 244) în care s-au păstrat, în afara primelor două cazanii, *Cazanie la oameni și la coconi mici morți*. Acest exemplar are atașat la sfîrșit și un fragment de manuscris, de la sfîrșitul secolului al XVII-lea, în care s-au copiat, între f. 8r și 12v, două *Cazanii la oameni morți* ; v., în problema culegerii de cazanii tipărite și Ioan N. Beju, *Contribuții la bibliografia românească veche*, în MA, XII, 1967, nr. 1—3, p. 84—86, cu descrierea exemplarului păstrat la Biblioteca mitropolitană de la Sibiu ; Titus Furdul și Iacob Mărza, *Tipărituri românești vechi*, în MA, XX, 1975, nr. 9—10, p. 609, 613—614, descriînd CRV 31 și CRV 34 de la BAR Filiala Cluj-Napoca.

Pe o altă linie de descendență se situează omiletica funeabră de curte, încă una din speciile prozei oratorice a cărei dezvoltare începe o dată cu epoca brâncovenească. Într-un singur punct, această linie intersectează ramura cuvântărilor funebre de tip „cazanie”: preferința arătată omagierii unei personalități feminine, ca în orația lui Toader din Feldru. Într-adevăr, majoritatea discursurilor funebre, compuse în cele două țări române, fie în greacă bizantină, fie în neo-greacă sînt închinute memoriei unei doamne din înalta aristocrație sau unei foste soții de domn. Ni s-au păstrat de pildă orațiile funebre rostite în amintirea Mariei, soția marelui postelnic Gheorghe Roset, la 29 aprilie 1678 (*ms. gr. 475 BAR, f. 120^v-123^v*), în amintirea Smaragdei, fiica lui Șerban Cantacuzino, cea asemuită de Ieremia Căcavelas cu Semiramida⁶⁷, la moartea Mariei, fiica lui Nicolae Macrocordat, a cărei dispariție prematură, la numai 19 ani, este deplînsă de doi oratori reputați ca patriarhul Hrisant al Ierusalimului (*ms. gr. 662 BAR, f. 215^r-219^r*) și Gheorghe Trapezuntiul (*ms. gr. 457 BAR, p. 50-54*)⁶⁸. În sfîrșit, patru cuvîntări funebre și o etopee semnate de ieromonahul Chiril din Patras exaltă virtuțile „prea nobilei și prea slăvitei bănese doamna doamnă Ana Dudeasca” (*ms. gr. 1043 BAR, f. 8^v-72^v*).

„Împreună cu Muzele ce l-au încununat cu cununa slaviei”⁶⁹ — așa cum sună epitaful de pe mormîntul lui Nicolae Mavrocordat de la Văcărești — Gheorghe Hrisogonos din Trebizonda⁷⁰ își adaugă glasul corului de jale ce deplîngea moartea ilustrului principe; discursul se păstrează în *ms. gr. 457 BAR, f. 1^r-10^r*. În 1736, personalitatea aceluiasi domn este evocată în prezența fiului său Constantin de către doctorul Dimitrie Procopios Pamperis (*ms. gr. 212 BAR, f. 140^r-146^r*). Epistola ce deschide cuvîntarea funeabră lasă să se întrevadă nu numai rostul ei comemorativ, ci și acela propedeutic, căci discursul este recomandat tuturor iubitorilor de învățură „care își petrec timpul studiind virtuțile și faptele mari ale oamenilor renumiți și iluștri”⁷¹.

Toate aceste exemple de oratorie funeabră își așteaptă încă, din păcate, acea cercetare temeinică pe care D.H. Mazilu a pierdut ocazia să o întreprindă.

6.4. Sentimentul de insatisfacție, pe care cititorul îl încearcă, recitînd, în capitolul *Cuvîntările protocolare. Tradiția panegiricului* (II, p. 108-112), observațiile asupra artei portretului în letopisețele lui Macarie și Azarie, formulate deja în *Literatura română în epoca Renaște-*

⁶⁷ Cuvîntarea poartă titlul *logos peri mataiotitos*, încadrîndu-se mai degrabă în specia *oratio consolatoria*, decît în *epitaphioi*, căci destinatarul ei este postelnicul Grigore Băleanu, rămas văduv numai după 5 luni de căsnicie, v. pentru text Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 201-204; D. Stăniloae, *Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești*, Cernăuți, 1929, p. 29.

⁶⁸ Cf. D. Russo, *Studii istorice greco-române*, București, 1939, vol. I, p. 315, care corectează identificarea greșită propusă de C. Litzica în *Catalogul manuscrisurilor grecești*, București, 1909, p. 462, unde Maria este numită soție a lui Nicolae Mavrocordat.

⁶⁹ *Inscripțiile medievale ale României. I. Orașul București*, sub redacția lui Al. Elian, București, 1965, nr. 489, p. 436-437.

⁷⁰ Autorul a fost identificat de Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 384, n. 108, pe baza asemănării cu textul păstrat în două alte codice (*ms. 124* din Biblioteca Parlamentului din Atena, și *ms. 677* de la Mănăstirea Kutlumoussiou).

⁷¹ C. Litzica, *op. cit.*, p. 346.

rii, (p. 296—299), este întreținut și de faptul că selecția autorului se orientează apoi către texte doar indirect subordonate speciei panegiricului: prefețele—dedicații ale lui Udriște Năsturel și portretul lui Constantin Brâncoveanu din cronică lui Radu Greceanu. Nu vom părăsi veacul al XVII-lea înainte de a adăuga că lui Meletie Sirigul, amintit ca autor al unui discurs protocolar rostit la hirotonirea mitropolitului Varlaam (II, p. 124—125) i se mai atribuie încă *unsprezece* „logoi” panegirici, păstrați în *ms. gr. 967 BAR*, f. 146—187, datat de către D. Russo 1639—1644⁷². Asimilabile cu acele *didaskaliai*, cuvântări cu prilejul ceremoniilor curtenești la marile sărbători ale anului, trebuie amintite aici predicile rostite de Chiril Lucaris în 1601 la Iași și conservate în *ms. gr. 122 (2)* al Bibliotecii Universității din Leida, care dau o „foarte înaltă idee despre cultura teologică a ascultătorilor cărora li se adresau”⁷³.

Cu finalul capitolului, care aduce în discuție numai unul din numeroasele panegirice dedicate lui Constantin Brâncoveanu și datorate lui Sevastos Kymenites⁷⁴, ar fi trebuit de fapt să începă tratarea propriu-zisă a literaturii encomiastice, pe terenul căreia, în epoca brâncovenească și în secolul următor, își vor exercita talentul un mare număr de cărturari din spațiul românesc. Din nou, cu regretul de a nu putea depăși, în cadrul acestei note, limitele stricte ale unei sumare inventarii, semnalăm doar câteva dintre cele mai importante creații ale genului, unele din ele cunoscute deja, selectate dintr-un vast material ce ar putea forma, în sine, obiectul unui studiu special. „Un cuvânt minunat pentru zădărnicia lumii aceștia” a ținut Ștefan Cantacuzino în fața întregii Curți, înainte de a pleca pe drumul fără întoarcere al mazăririi⁷⁵. Cei trei principii din familia Macrocordat, Nicolae, Constantin și Ioan sînt beneficiari mai multor cuvinte de laudă. „Ioan grămăticul și primicerul”, din anturajul lui Nicolae Mavrocordat, îi închină domnului său un amplu panegiric⁷⁶. Doi umaniști transilvăneni, Johannes Filstich și Ștefan Bergler, transpun în eleganta latină academică noblețea personalității principelui Nicolae: Cuvîntarea inedită rostită de Filstich în 1718 în gimnaziul brașovean, *Oratio Panegirico celssissimo principi ac domino Nicolae Alexandro Maurocordato per*

⁷² N. Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, București, 1940, p. 66—68.

⁷³ v. A. Pippidi, *Tradiția politică bizantină în țările române în secolele XVI—XVIII*, București, 1983, p. 193, n. 244.

⁷⁴ Cf. supra 5.2. Constantin Brâncoveanu a fost domnul cel mai adulat de contemporani în calitate de promotor al unei „monarhii culturale” absolute.

⁷⁵ Fragmentul de cronică citat face parte din *Insemnările Androneștilor*, ed. Ilie Corfuz, București, 1947, p. 26, apud A. Pippidi, *op. cit.*, p. 40.

⁷⁶ *Ms. gr. 290 BAR*, f. 149r—176r și Hurmuzaki, *Documente*, XIII, p. 251—265; v. și A.D. Xenopol și C. Erbiceanu, *Serbarea școlară de la Iași*, Iași, 1885, p. 393—394. Autorul trebuie să fie marele primicer Ioan Gianis, care corespunde în 1729 cu ginerele lui Nicolae Mavrocordat, marele cămăraș, Ioan Scarlat, v. N. Camariano, *op. cit.*, p. 114; alte scrisori ale lui Gianis sau destinate lui se păstrează în *ms. gr. 974 BAR (codex Critias-Rallis)*. Tot Gianis pare să fie și acel „Ivanache grămătic” semnalat de Nicolae Costin în Moldova în prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat, identificat de C. Dima-Drăgan cu Ioan Scarlat: cf. C. Dima-Drăgan, *Bibliotecă umaniste românești*, București, 1974, p. 62. Panegiricul alcătuit de Gianis este o capodoperă a artei oratorice, din care nu lipsesc modalități retorice bizantine cum este *ekphrasis*, exemplificată printr-o izbită descriere a orașului București.

*tractatum pacis a Germanorum detentione liberato*⁷⁷, se încadrează între acei *logoi* ce proslăveau un singur eveniment din viața unei personalități⁷⁸. *Nicolai Maurocordato Laudatio*⁷⁹, publicată în secolul trecut de Émile Legrand a stîrnit controverse în privința paternității : A. Armbruster, care o atribuisese inițial tot lui Filstich, a revenit asupra opiniei sale⁸⁰ și în urma unei detaliate analize a conținutului a optat pentru ipoteza lansată în 1941 de Maria C. Marinescu : autorul ar fi Ștefan Bergler⁸¹.

Generoasele și pompoasele discursuri ale lui Nicolae Heliodromeus (Liadromitis), profesor la Academia din Iași⁸², sînt dedicate principilor Constantin și Ioan Mavrocordat (*ms. gr. 325, f. 117^r—119^r, 131^v—132^v*).

În limba rusă și apoi tălmăcită în românește a fost scrisă *Cartea săborului de la schitul mare din Țara Lășască*⁸³ adevărat panegiric închinat ctitorului Constantin Mavrocordat. Sub numele lui Leon Gheucă a fost redactat un panegiric „cătră Constantin Dimitrie Moruzi voievod cînd s-au mazilit, 1782, iuniu 4^a”⁸⁴. Am lăsat intenționat la sfîrșit erudita orăție panegirică greco-latină, operă iatrofilosofului Manasses Eliades, *Oratio panegyrica ad celsissimum ac serenissimum principem dominum Ioannem Alexandrum Hysilantam, serenissimum ducem totius Valachiae*⁸⁵, apărută la Leipzig în 1781, ca unul din foarte puținele cazuri de panegirice tipărite.

7.1. Spre deosebire de baroc sau de Renaștere, proza oratorică în cultura românească veche se dovedește a nu fi o formulă fără fond. Dimpotrivă, temeiurile ei materiale sînt mult mai solide decît le-a întrevăzut însuși propunătorul acestui concept și de aceea, putem aspira, pentru oratoria funeabră, literatura panegirică sau pentru cuvîntările ocazionale, chiar la studii monografice.

Perspectiva din care ar fi de dorit ca ele să se realizeze trebuie să fie, cu necesitate, cea a retoricii bizantine. Numai operînd cu criteriile intrinseci, din interiorul domeniului de studiu, observațiile noastre au șansa de a nu rămîne simple presupoziii. Lista relativ bogată a manuscriselor și tipăriturilor păstrate în bibliotecile noastre, conservînd tratate de retorică și oratorie bizantină sau de sorginte postbizantină, ne înlesnește o cercetare adecvată care să aibă drept reazem premise metodologice corecte. Indispensabilă este și buna cunoaștere a literaturii de gen dezvoltată în Bizanț sau la popoarele slave ce ne-au înfrîurit,

⁷⁷ S-a păstrat în *ms. lat. I. F. 20/1* de la Arhivele Statului din Brașov, Colecția Biserica Neagră, apud A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica*, București, 1980, p. 133.

⁷⁸ *Epibatērios logos*, v. H. Hunger, *op. cit.*, p. 148.

⁷⁹ Se păstrează în Arhiva Bisericii Negre din Brașov, sub cota *Tq 171/7*, p. 241—248, apud A. Armbruster, *loc. cit.*

⁸⁰ A. Armbruster, *op. cit.*, p. 133—134.

⁸¹ Maria C. Marinescu, *Umanistul Ștefan Bergler (1680—1738)*, în *RIR*, XI—XII, 1941—1942, p. 163—215.

⁸² Asupra activității sale v. A. Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 557—558.

⁸³ *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ed. C. Istrate, Iași, 1986, vol. II, p. p. 58—61.

⁸⁴ Arh. St. Buc., *Doc. istorice, CXCI/108*; v. Violeta Barbu, *Cele mai vechi traduceri din Voltaire în limba română (II)*, în *LR*, XXXVII, 1988, nr. 1, p. 41 și urm.

⁸⁵ v. Alexandre Papadopol-Calimah, *Dare de seamă despre cîteva cărți vechi*, în *RIAF*, VI, 1891, p. 116—119.

ca și stăpînirea sigură a surselor celor mai importante din ansamblul scrierilor antice și religioase.

7.2. Cînd cercetătorul are prezumția de a porni în aventura studierii tehnicii oratorice a unui autor, fără a fi astfel înarmat este pîndit de eroarea de a conferi valoarea de performanță originală unor figuri oratorice ce nu reprezintă decît preluarea, fără specificare expresă, a unor surse ce au stat la îndemîna scriitorului. Este adevărat că unii cercetători, printre care și Dan Horia Mazilu, tind să acorde și acestei selecții statutul de fapt stilistic, și am fi chiar dispuși să le dăm crezare, dar nu înainte de a vedea stabilite, cu precizie, împrumuturile și sursele lor.

În această privință, unul din foarte puținele studii de retorică și stilistică aplicată, consacrat artei oratorice a unui autor al literaturii noastre vechi : *Antim, logos și personalitate*, București, 1971, autor Eugen Negrici, este, din păcate, în multe din afirmațiile sale, vulnerabil. O idee meritorie, dezvoltată după o schemă pertinentă, se vede în parte compromisă și din cauza ușurinței cu care, în ciuda repetatelor precauții ale autorului, sintagme sau secvențe preluate din modele ușor de reperat, au devenit mărci ale talentului original al mitropolitului Antim Ivireanul.

Așa de pildă în subcapitolul *Forma scenică a exegezei*, aproape patru pagini (p. 119—122) sînt consacrate, „resurselor dramatice“, originalității proprii „elocvenței religioase românești“, soluțiilor unice pe care Antim le-a găsit pentru a prezenta scena botezului Domnului și dialogul său cu Ioan Botezătorul. Numai că în spatele amplului monolog al lui Ioan și al răspunsului lui Iisus nu „se simte autorul (n.n. Antim) cu spiritualitatea, facultățile și înclinațiile sale“, ce se va fi gîndit „să așeze rezumat ca pentru enoriașii săi, programul apariției lumefști a lui Mesia“, ci influența vădită a *Cazaniilor lui Varlaam* (1643), mai precis a *Învățăturii la Botezul Domnului nostru, lui Iisus Hristos*, din care este extrasă întreaga scenă, cu mici deosebiri⁸⁶. Un pasaj ca : „să ne miluiască după marea milă a sa, după mulțimea îndurărilor sale...“ nu dovedește „eufonie, echilibru sau efecte de contrast și insistență“, fiind o traducere, ad litteram a primelor două versete din Psalmul 50. Rugăciunea care ilustrează în concepția lui E. Negrici, reunirea opozițiilor cu expansiunea lor (p. 212) este identică cu cea aflată la finalul *Învățăturii pentru Adormirea precistei, preacuratei fecioarei Mariei* din aceeași *Cazanie* a lui Varlaam⁸⁷. În capitolul de *Simbolică mistică*, seriile simbolistice din *Cuvînt de învățătură la Obrezaniia lui Hristos* (p. 132—134) în număr de 4 și respectiv 8, corespund numeric și în intenție, dacă nu și în substanța lor, celor din *Învățătură la Obrezaniia Domnului nostru Iisus Hristos* din *Cazania* lui Varlaam⁸⁸. O „asociație inedită de substantive din cîmpul semantic uman cu epitețe din sfera materială“ nu sînt, în nici un caz, „mila cea bogată“ sau „biruitori fierbinți“ : cf. „mille tale cele bogate“ *Molitvelnic* (Rugăciunea întii din Rînduiala Litiei), „mila ta cea bogată“ *Molitvelnic* (Rugăciunea din Rînduiala pentru cîstîgarea cererii etc.), „fierbinți mijlocitori“ *Ceaslov*, (Rugăciunile dimineții).

⁸⁶ Varlaam, *Cazania* (1643), ed. Jacques Byck. București, 1943, p. 412—413.

⁸⁷ *Ibidem*, p. 489—490.

⁸⁸ *Ibidem*, p. 404—405.

7.3. Departe de noi intenția de a diminua, în vreun fel sau altul, virtuțile oratorice ale omileticii ivirene; aceste mărunte observații nu se vor decît o modestă invitație la mai multă precauție față de un demeniu de cercetare în care opera ce devine obiect de investigație este întotdeauna rezultatul final al unei tradiții complicat stratificate, în labirintul căreia cu greu mai deslușim astăzi puncte de reper. Circumscrierea acestei tradiții rămîne însă o etapă indispensabilă oricărui demers de natură retorică.

Și poate că în viitoarele studii închinat prozei oratorice în cultura noastră veche își vor găsi locul și cele cîteva file de la sfîrșitul *ms. rom. 766 BAR*, ce conține *Panegiricul Sf. Constantin*, alcătuit de Gherasim Palada⁸⁹; pe aceste file traducătorul din grecește al panegiricului, Athanasie moldoveanul de la Agapia⁹⁰, aduce un elogiu puterii logos-ului. Cuvintele sale nu sînt decît o parafrază dintr-un autor al cărui nume nu ne este dezvăluit, dar credința neclintită de care sînt animate își găsește pentru prima dată expresie în limba română⁹¹: „Precum și zice oarecine: «Că mai tare decît cuvîntul nemica nu iaste. Că adevărat că pre o mulțime de norod pe carea nu o are putea nenumărată sabie să o supuie, iară un cuvînt singur o pleacă supt voia lui, ori spre rău, ori spre bine și pe inema cea prea blindă o face mai și-reapă decît toate ceale sălbatece, iară pre cea sălbatecă și împietrită o mîngie și o îmblînzește. Și acii o face veaselă, acii întristată acii scoate lacrimi, acii rîs și bucurie. Pentr-aceasta și înțelepții s-au nevoit de l-au lătit și l-au înmulțit atîta cît să poată zugrăvi cu el toate faptele sufletești și trupești, și văzute și nevăzute...»“.

⁸⁹ Ghenadie, episcopul Rîmnicului, *Două manuscrise românești din secolul XVII*, în *ARMSL*, II, t. XVI, 1892, p. 35—72 și N. Iorga, *Activitatea culturală a lui Constantin vodă Brâncoveanu*, în *ARMSL*, II, t. XXVII, 1914—1915 (extras), p. 15—17.

⁹⁰ Ghenadie, episcopul Rîmnicului, *op. cit.*, p. 70—72.

⁹¹ *Ms. rom. 766*, f. 135r—135v. De altfel, este știut că în 1699, Gherasim Palada plănuia să tipărească la București, cu cheltuiala lui Brâncoveanu, o lucrare de cuprins retoric (predici panegirice). Prin dascălul Cipriotul, profesor la Academia Domnească, „cenzura” a împiedicat ca *Retorica* lui Gherasim să vadă lumina tiparului (D. G. Ionescu, *op. cit.*, p. 28).

MARIA MAGDALENA SZÉKELY

ITINERARIILE DOMNEȘTI : PETRU RAREȘ

Domnii din Țara Românească și Moldova mergeau cu curtea lor, vara și iarna, în orașe, sate și pe la mănăstiri, unele preferate, pentru a hotări în litigii, confirma vânzări și cumpărături de pământ și a consuma produsele naturale ale regiunii. Aceste numeroase deplasări, fără a fi poate niciodată complet informați, se pot constata (putem înlocui itinerariile domnilor în cursul anilor de domnie) din datarea topică a documentelor interne slave și scrisorilor latine..

D. Ciurea

Este oarecum surprinzător faptul că, pînă astăzi, istoriografia românească n-a fost preocupată de reconstituirea itinerariilor unor oameni de seamă — a principilor medievali în primul rînd — asupra cărora istoricul D. Ciurea a atras atenția încă din 1943—1945¹. Desigur, în unele monografii sau studii (mai ales cele dedicate aspectelor militare) s-a încercat plasarea spațială, într-un anumit moment, a personalității căreia îi era închinată respectiva lucrare. Asemenea încercări aveau însă, scopuri imediate, urmărind lămurirea cîte unui detaliu. De exemplu, în urmă cu zece ani, pentru precizarea locului în care logofătul Mihai i-a înmînat lui Mehmed II primul tribut al Moldovei (1456), Leon Șimanschi a trebuit să reconstituie marșul armatei otomane înainte de asaltul Belgradului ; în acest fel, domnia sa a stabilit că localitatea *Yeni Derbend* (din actul lui Mehmed II) nu este *Derventa* din Bosnia — cum se crezuse —, ci *Derbend*, în Cîmpia Tulovei, la 20 km est de Kazanlık².

În alte spații istoriografice, acest gen de cercetări nu mai este de foarte multă vreme o raritate³. Dintre cele din urmă care îmi sînt cunoscute, menționez pe acelea consacrate membrilor dinastiei de Hohenstaufen, sintetizate (în hărți) cu o remarcabilă ingeniozitate, precum

¹ D. Ciurea, *Observații pe marginea documentelor latine românești. Studiu de diplomatică*, extras din „Apulum”, II, 1943—1945.

² Leon Șimanschi, „*Închinarea*” de la Vaslui (5 (iunie) 1456), în *AIHA*, XVIII, 1981, p. 613—637.

³ Cf. Carlrichard Brühl, *Fodrum, gistum, servitium regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums im Frankreich und in den fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien von 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*, 2 vol., 1968, *Kölner Historische Abhandlungen*, 14/1 și 14/II. Mulțumesc domnilor Matei Cazacu și Ștefan S. Gorovei care mi-au semnalat acest titlu.

și studiul despre drumurile împăratului Carol IV de Luxemburg⁴. O lucrare mai veche, referitoare la regii unguri, a lui Sebestyén Béla⁵, este de mult cunoscută și folosită în istoriografia noastră; pe baza ei, Maria Holban a putut demonstra neautenticitatea unui act din 7 martie 1361 al lui Ludovic cel Mare, care ar fi fost emis la Oradea: înainte de data actului și după aceea, regele era însă, atestat la Visegrád⁶.

Periplul pe care îl propun are o finalitate mai îndepărtată și mai generală: la ajutorul lui, de acum înainte, se vor putea verifica exactitatea anumitor informații istorice, autenticitatea unor documente și, de asemenea, se vor putea data topic urice sau scrisori de la Petru Rareș care nu au menționat locul emiterii lor. Chiar și pe parcursul întocmirii acestui „ghid” am întâlnit documente greșit datate, precum și informații eronate, unele provenite de la contemporani ai principelui moldovean; asupra acestora voi insista la locul potrivit.

În al doilea rând, pe baza acestui studiu, se vor putea surprinde atît perioadele de liniște, cit și cele de zbucium politic și militar; mai cred că o asemenea lucrare poate constitui o contribuție la cercetarea unor subiecte controversate, cum este, de pildă, caracterul itinerant al domnici.

Materialul care mi-a stat la dispoziție îl reprezintă documentele interne și externe editate pînă în prezent și informațiile preluate din cronici. Nu am folosit documentele adunate pentru DRH V și nici manuscrisele lui Mihai Costăchescu.

M-am oprit acum la Petru Rareș pentru că realitățile domniei acestui principe moldav (1527—1538; 1541—1546) i-au impus efectuarea de călătorii și campanii într-o măsură mult mai mare decît voievozilor anteriori. Dubla sa domnie, furtunoasă și frămîntată, cu lupte militare și diplomatice, cu părăsirea tronului și restaurarea în condiții puțin obișnuite, cu schimbări de atitudine față de vecini, se plasează într-o vreme de mare cumpănă, în care Imperiul Semilunii prinsese ca într-un clește Țările Române.

*

ANUL 1527

20 ianuarie : înscăunarea, probabil

la Suceava⁷

9 martie : Huși⁸

13 martie : Huși⁹

15 martie : Huși¹⁰

16 martie : Huși¹¹

1 aprilie : Iași¹²

⁴ *Die Zeit der Staufer. Geschichte, Kunst, Kultur*, Band IV. Stuttgart, 1977; *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*, München, 1978, p. 101—108.

⁵ Sebestyén Béla, *A magyar királyok tartózkodási helyei* (Locurile de reședință ale regilor maghiari), Budapesta, fără an.

⁶ Maria Holban, *Pe marginea unor documente bistrîțene din vremea Angevinilor*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 229—236.

⁷ Grigore Ureche, *Ietopisețul Țării Moldovei*, Text stabilit de P. P. Panaitescu, București, 1967, p. 195.

⁸ *DIR*, XVI, I, p. 230, doc. 203; p. 231, doc. 204.

⁹ *Ibidem*, p. 232, doc. 205.

¹⁰ *Ibidem*, p. 233, doc. 206; p. 235, doc. 207; p. 236, doc. 208; p. 237, doc. 209; p. 239, doc. 211.

¹¹ *Ibidem*, p. 240, doc. 212; p. 241, doc. 213; p. 242, doc. 214.

¹² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 294, doc. DXXXVIII.

16 aprilie : *Huși*¹³
 21 octombrie : *Hîrlău*¹⁴

19 noiembrie : *Iași*¹⁵

ANUL 1528

16 ianuarie : *Suceava*¹⁶
 5 februarie : *Iași*¹⁷
 14 februarie : *Hîrlău*¹⁸
 28 februarie : *Hîrlău*¹⁹
 1 martie : *Huși*²⁰
 4 martie : *Iași*²¹
 7 martie : *Iași*²²
 11 martie : *Vaslui*²³
 12 martie : *Vaslui*²⁴
 13 martie : *Vaslui*²⁵
 15 martie : *Vaslui*²⁶
 16 martie : *Vaslui*²⁷
 17 martie : *Vaslui*²⁸
 18 martie : *Vaslui*²⁹
 19 martie : *Vaslui*³⁰

20 martie : *Vaslui*³¹
 21 martie : *Vaslui*³²
 22 martie : *Vaslui*³³
 23 martie : *Vaslui*³⁴
 25 martie : *Huși*³⁵
 23 martie : *Huși*³⁶
 (?) 30 martie : *Iași*³⁷
 1 aprilie : *Huși*³⁸
 4 aprilie : *Huși*³⁹
 8 aprilie : *Huși*⁴⁰
 8 mai : *Botoșani*⁴¹
 18 mai : *Suceava*⁴²
 25 mai : *Suceava*⁴³
 28 mai : *Huși*⁴⁴
 23 iunie : *Hîrlău*⁴⁵

¹³ *DIR*, p. 243, doc. 215.

¹⁴ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II, p. 725, doc. CCCCLXI.

¹⁵ Andreas Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I (1488—1540). Budapesta, 1914, p. 151, doc. 113 (în continuare, Veress, *Acta*).

¹⁶ *DIR*, p. 245, doc. 217.

¹⁷ *Ibidem*, p. 246, doc. 218.

¹⁸ Veress, *Acta*, p. 157, doc. 118.

¹⁹ *DIR*, p. 247, doc. 219.

²⁰ *Ibidem*, p. 249, doc. 220.

²¹ *Ibidem*, p. 250, doc. 222.

²² *Ibidem*, p. 251, doc. 223 ; p. 253, doc. 225.

²³ *Ibidem*, p. 255, doc. 226.

²⁴ *Ibidem*, p. 259, doc. 229 ; p. 260, doc. 230.

²⁵ *Ibidem*, p. 262, doc. 231 ; p. 263, doc. 232.

²⁶ *Ibidem*, p. 264, doc. 233 ; p. 266, doc. 234.

²⁷ *Ibidem*, p. 267, doc. 235 ; p. 268, doc. 236.

²⁸ *Ibidem*, p. 270, doc. 238 ; p. 272, doc. 239 și *Moldova în epoca feudalismului*, vol. II, Chișinău, 1978, p. 258, doc. 82 (în continuare : *MEF*, !).

²⁹ *DIR*, p. 273, doc. 240.

³⁰ *Ibidem*, p. 274, doc. 241.

³¹ *Ibidem*, p. 275, doc. 242 ; p. 277, doc. 243.

³² *Ibidem*, p. 278, doc. 244.

³³ *Ibidem*, p. 279, doc. 245 ; p. 280, doc. 246 ; p. 281, doc. 247.

³⁴ *Ibidem*, p. 282, doc. 248.

³⁵ *Catalog de documente din Arhivele Statului Iași*, Moldova, vol. I, București, 1989, p. 233, doc. 564 (în continuare, *Catalog-Iași*).

³⁶ *DIR*, p. 285, doc. 252 ; p. 287, doc. 253.

³⁷ *Moldova în epoca feudalismului*, vol. I, Chișinău, 1961, p. 37, doc. 15 — traducere românească din anul 1819 (în continuare : *MEF*, !).

³⁸ *DIR*, p. 289, doc. 257 și *MEF*, I, p. 39, doc. 16.

³⁹ *DIR*, p. 291, doc. 258.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 292, doc. 259 ; p. 294, doc. 260.

⁴¹ *CDM*, I, p. 102, doc. 336.

⁴² *DIR*, p. 295, doc. 261.

⁴³ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 305, doc. DLVIII.

⁴⁴ *DIR*, p. 297, doc. 262.

⁴⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 305, doc. DLIX.

ANUL 1529

20 ianuarie : Hîrlău ⁴⁶

Campania din secuime

30 ianuarie : Pasul Oituz ⁴⁷8 februarie : trece munții înapoi
în Moldova ⁴⁸5 martie : Vaslui ⁴⁹9 martie : Vaslui ⁵⁰11 martie : Vaslui ⁵¹13 martie : Vaslui ⁵²16 martie : Huși ⁵³17 martie : Huși ⁵⁴19 martie : Huși ⁵⁵20 martie : Huși ⁵⁶(?) 21 martie : Iași ⁵⁷22 martie : Huși ⁵⁸24 martie : Huși ⁵⁹25 martie : Huși ⁶⁰21 aprilie : Hîrlău ⁶¹23 aprilie : Hîrlău ⁶²29 aprilie : Hîrlău ⁶³16 mai : Suceava ⁶⁴23 mai : Suceava ⁶⁵28 iunie : moare doamna Maria ;
este înmormîntată la Putna ⁶⁶15 iulie : Hîrlău ⁶⁷22 iulie : Neamț ⁶⁸29 iulie : Botoșani ⁶⁹31 iulie : Botoșani ⁷⁰22 august : Neamț ⁷¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 310, doc. DLXX.⁴⁷ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, București, 1982, p. 59.⁴⁸ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare*, București, 1978, p. 31 și N. Iorga, *Istoria armatei românești*, vol. I, Vălenii de Munte, 1910, p. 245.⁴⁹ *DIR*, p. 298, doc. 265.⁵⁰ *Ibidem*, p. 300, doc. 267, și *MEF*, II, p. 262, doc. 83.⁵¹ *DIR*, p. 301, doc. 268 ; p. 302, doc. 269.⁵² *Ibidem* p. 304, doc. 271.⁵³ *Ibidem*, p. 305, doc. 272 ; p. 306, doc. 273.⁵⁴ *Ibidem*, p. 307, doc. 274.⁵⁵ *Ibidem*, p. 308, doc. 275 ; p. 309, doc. 276.⁵⁶ *Ibidem*, p. 311, doc. 277.⁵⁷ *MEF*, I, p. 45, doc. 18 (traducere românească nedată).⁵⁸ *DIR*, p. 312, doc. 278.⁵⁹ *Ibidem*, p. 314, doc. 281.⁶⁰ *Ibidem*, p. 315, doc. 282 ; p. 316, doc. 283 ; p. 318, doc. 284 ; Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 317, doc. DLXXXIV ; Hurmuzaki-Densușianu, *Documente*, II₃, p. 634, doc. CCCXXXI.⁶¹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 317, doc. DLXXXVI.⁶² *DIR*, p. 319, doc. 285 ; N. Grigoraș și I. Caproșu, *Documente moldovenești inedite din secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în „Studii”, tom 21, nr. 2, 1968, p. 244–245, doc. 1.⁶³ *DIR*, p. 320, doc. 286.⁶⁴ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 317, doc. DLXXXVII.⁶⁵ *Ibidem*, p. 318, doc. DLXXXVIII și DLXXXIX.⁶⁶ G. Balș, *Bisericele și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea (1527 – 1582)*, București, 1928, p. 326.⁶⁷ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 326, doc. DCIV.⁶⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 250.⁶⁹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 327, doc. DCVI. Reprodus și în N. Iorga, *Indreptări și întregiri la istoria românilor după acte descoperite în arhivele săsești*, în *ARMSI*, seria II, tom XXVII, 1905, p. 34.⁷⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 325, doc. DCII.⁷¹ *Ibidem*, p. 329, doc. DCXII.

- 10 septembrie : *Hirlău* ⁷²
 21 septembrie : *Suceava* ⁷³
 26 septembrie : *Hirlău* ⁷⁴

Campania din Transilvania

- 14 octombrie : *în drum spre Brașov* ⁷⁵
 25 octombrie : *în apropiere de Prejmer* ⁷⁶
 28—29 octombrie : *Prejmer* ⁷⁷
 31 octombrie : *lingă Brașov* ⁷⁸

- 1 noiembrie : *Săcele* ⁷⁹
 3 noiembrie : *lingă Brașov* ⁸⁰
 5 noiembrie : *lingă Brașov* ⁸¹
 7 noiembrie : *Beclean (județul Brașov)* ⁸²
 14 noiembrie : *Brețcu (în apropierea Pasului Oituz)* ⁸³
 29 noiembrie : *lingă apa Bistriței (probabil între Piatra Neamț și Bacău)* ⁸⁴

ANUL 1530

- 14 ianuarie : *Hirlău* ⁸⁵
 25 ianuarie : *Botoșani* ⁸⁶
 În primăvară : căsătoria cu
 Elena-Ecaterina Brancovici
 3 martie : *Hirlău* ⁸⁷

- 23 aprilie : *Hirlău* ⁸⁸
 1 iunie : *Suceava* ⁸⁹
 14 iunie : *Suceava* ⁹⁰
 20 august : *Suceava* ⁹¹
 22 august : *Suceava* ⁹²

⁷² Veress, *Acta*, p. 197, doc. 157. Același document a fost reprodus și în Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II₃, p. 640, doc. CCCCXXXVII, însă cu altă datare topică: în loc de *Balowie*, apare *Brasovie*, or domnul Moldovei nu avea nici motivul și nici timpul necesar să se afle în Brașov în prima decadă a lunii septembrie. El se va afla *în drum spre Brașov* abia o lună mai târziu! Confuzia a fost generată de faptul că amintita colecție a preluat documentul din revista „Transilvania” fără a verifica originalul. Acest act are o importanță deosebită în reconstituirea unui adevăr despre domnia lui Petru Rareș: o povestire fără fundament științific pretinde că în ziua de 10 septembrie a anului 1529 domnul moldovean s-ar fi închinat lui Suleiman Magnificul în tabăra acestuia de la Buda, acceptând suzeranitatea otomană. Scrisoarea din chiar 10 septembrie infirmă această povestire: Petru vodă nu se putea afla concomitent și în reședința de la Hirlău și în tabăra otomană de la Buda! (Cf. Ștefan S. Gîrovei, *Moldova în „Casa Păcii”*. Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relații moldo-otomane, în *AI1AI*, XVII, 1980, p. 657—658).

⁷³ *MEF*, I, p. 43, doc. 17 (traducere românească din 1789).

⁷⁴ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 334, doc. DCXX.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 337, doc. DCXXV.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 338, doc. DCXXVII.

⁷⁷ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 51.

⁷⁸ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II₃, p. 639, doc. CCCCXXXVI.

⁷⁹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 51.

⁸⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 341, doc. DCXXXII.

⁸¹ *Ibidem*, p. 342, doc. DCXXXIV.

⁸² *Ibidem*, p. 342, doc. DCXXXV.

⁸³ *Ibidem*, p. 343, doc. DCXXXVIII.

⁸⁴ *Ibidem*, p. 345, doc. DCXLII, DCXLIII.

⁸⁵ Grigore Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Tara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul*, București, 1931, p. 518, doc. XI.

⁸⁶ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 347, doc. DCXLVIII.

⁸⁷ *CDM*, I, p. 105, doc. 365.

⁸⁸ *DIR*, p. 322, doc. 287.

⁸⁹ *Ibidem*, p. 323, doc. 289.

⁹⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 365, doc. DCLXV.

⁹¹ *CDM.S.I*, p. 59, doc. 84.

⁹² *DIR*, p. 324, doc. 292.

Campania din Transilvania

Din 24 octombrie : în părțile

Rodnei⁹³30 octombrie : Hîrlău⁹⁴30 noiembrie : Botoșani⁹⁵*Campania din Pocuția*3 decembrie : trece în Pocuția⁹⁶10 decembrie : *cucerise Colomeea*⁹⁷18—19 decembrie : încearcă să
asedieze Liov și Camenița⁹⁸24 decembrie : Bădăuți⁹⁹

ANUL 1531

12 februarie : Botoșani¹⁰⁰15 februarie : Hîrlău¹⁰¹21 februarie : Hîrlău¹⁰²4 martie : Vaslui¹⁰³7 martie : Vaslui¹⁰⁴9 martie : Vaslui¹⁰⁵13 martie : Vaslui¹⁰⁶15 martie : Vaslui¹⁰⁷18 martie : Huși¹⁰⁸24 martie : Huși¹⁰⁹26 martie : Huși¹¹⁰2 aprilie : Iași¹¹¹8 aprilie : Ciceu (?)¹¹²15 iulie : Hîrlău¹¹³*Campania din Pocuția*20 august : Cernăuți¹¹⁴21 august : intră în Pocuția¹¹⁵22 august : Obertyn¹¹⁶⁹³ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 62.⁹⁴ Grigore Tocilescu, *op. cit.*, p. 519, doc. 501.⁹⁵ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 82.⁹⁶ *Ibidem.*⁹⁷ *Ibidem.*⁹⁸ *Ibidem*, p. 83.⁹⁹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 360, doc. DCLXXII.¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 361, doc. DCLXXIV.¹⁰¹ Veress, *Acta*, p. 223, doc. 184.¹⁰² N. Iorga, *Scrisori de boieri, scrisori de domni*, Vălenii de Munte. 1925, p. 195; Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, S. II₁, p. 23, doc. VIII. Este o scrisoare adresată regelui Poloniei în care Petru Rareș susținea legitimitatea stăpînirii sale asupra Pocuției: „Și mai spui Domnia Ta că noi nu sîntem feciorul lui Ștefan vodă cel Mare (subl. ns.), ci suntem feciorul lui Bogdan Voievod care era frate cu noi. Ci aici a scăpătat scriitorul și s-a înșelat cînd ni tăgăduiește pe părintele nostru. Și acea parte a Pocuției, Ștefan Voievod cel Mare (subl. ns.), tatăl nostru cel prea iubit, a ținut-o multă vreme. După moartea părintelui meu, sub Bogdan Voievod, fratele nostru, pentru sora Domniei Tale care era logodită cu dînsul, sub veșmint de înșelăciune s-a luat de la el țara Pocuției. Ci acum avem nevoie de țara aceea: de aceea am luat-o de la Domnia Ta, pentru că ne este adevărată și legiuită moșie”. În această scrisoare este atestat pentru prima oară cognomenul „cel Mare” atribuit lui Ștefan vodă cel Sfînt.¹⁰³ *DIR*, p. 325, doc. 293.¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 326, doc. 294.¹⁰⁵ *CDM*, I, p. 105, doc. 368.¹⁰⁶ *DIR*, p. 329, doc. 296.¹⁰⁷ *Ibidem*, p. 330, doc. 297.¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 331, doc. 298.¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 334, doc. 301; p. 335, doc. 302.¹¹⁰ *Ibidem*, p. 337, doc. 303.¹¹¹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 362, doc. DCLXXVI.¹¹² *Ibidem*, p. 362, doc. DCLXXVII. Nu se cunoaște motivul pentru care Petru vodă s-a deplasat la domeniul său din Transilvania: la întoarcere, „în calea-i de la Lăpușna la Hîrlău, căzuse greu bolnav, de Paști” (9 aprilie) — N. Iorga, *Istoria armatei românești*, p. 257.¹¹³ Veress, *Acta*, p. 228, doc. 190.¹¹⁴ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 92.¹¹⁵ *Ibidem.*¹¹⁶ *Ibidem*, p. 94.

ANUL 1532

4 februarie : <i>Tărăsăuți</i> ¹¹⁷	22 martie : <i>Iași</i> ¹²²
27 februarie : <i>Vaslui</i> ¹¹⁸	26 martie : <i>Iași</i> ¹²³
28 februarie : <i>Vaslui</i> ¹¹⁹	5 aprilie : <i>Hîrlău</i> ¹²⁴
10 martie : <i>Huși</i> ¹²⁰	28 aprilie : <i>Hîrlău</i> ¹²⁵
12 martie : <i>Huși</i> ¹²¹	

ANUL 1533

5 martie : <i>Vaslui</i> ¹²⁶	27 martie : <i>Huși</i> ¹³²
6 martie : <i>Vaslui</i> ¹²⁷	28 martie : <i>Huși</i> ¹³³
8 martie : <i>Vaslui</i> ¹²⁸	2 aprilie : <i>Iași</i> ¹³⁴
12 martie : <i>Vaslui</i> ¹²⁹	11 aprilie : <i>Iași</i> ¹³⁵
13 martie : <i>Vaslui</i> ¹³⁰	18 aprilie : <i>Hîrlău</i> ¹³⁶
18 martie : <i>Huși</i> ¹³¹	

ANUL 1534

- 24 martie : *Iași* ¹³⁷

ANUL 1535

17 ianuarie : <i>Hîrlău</i> ¹³⁸	2 martie : <i>Vaslui</i> ¹⁴⁰
14 februarie : <i>Iași</i> ¹³⁹	3 martie : <i>Vaslui</i> ¹⁴¹

¹¹⁷ *Ibidem*, p. 102.

¹¹⁸ *DIR*, p. 339, doc. 306.

¹¹⁹ *Ibidem*, p. 340, doc. 307 și *MEF*, II, p. 266, doc. 84.

¹²⁰ *DIR*, p. 342, doc. 310.

¹²¹ *Ibidem*, p. 342, doc. 311.

¹²² Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, S. II, p. 51, doc. XVIII.

¹²³ *DIR*, p. 346, doc. 314.

¹²⁴ Veress. *Acta*, p. 234, doc. 194.

¹²⁵ *CDM*, I, p. 106, doc. 371.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 106, doc. 372.

¹²⁷ *DIR*, p. 349, doc. 317.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 352, doc. 319.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 353, doc. 320 ; p. 354, doc. 321.

¹³⁰ *Ibidem*, p. 355, doc. 322.

¹³¹ *Ibidem*, p. 359, doc. 325.

¹³² *Ibidem*, p. 360, doc. 327.

¹³³ *Ibidem*, p. 363, doc. 329. Un alt document din 28 martie 1533 a fost datat topic la Suceava. Actul s-a păstrat într-o copie slavă aflată în prezent la Arhivele Statului din București (ms. 629, f. 279). Colecția *DIR* (p. 361, doc. 328) l-a publicat observând că datarea topică sau cea cronologică este greșită.

¹³⁴ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II, p. 43, doc. XXVI.

¹³⁵ *DIR*, p. 364, doc. 330.

¹³⁶ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 367, doc. DCLXXXVI. La publicarea acestui act s-a strecurat o greșeală, întrucât el apare ca fiind emis la 14 noiembrie 1533, la Brețe, de fapt fiind vorba de 18 aprilie, Hîrlău.

¹³⁷ *DIR*, p. 367, doc. 332.

¹³⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 369, doc. DCXCII.

¹³⁹ *Ibidem*, p. 370, doc. DCXCIII.

¹⁴⁰ *DIR*, p. 368, doc. 333.

¹⁴¹ *Ibidem*, p. 368, doc. 334 („tălmăcire di pi ispisocul vechiu sirbesc a domnului Petru voievod"). Originalul la Gion Ionescu, *Un document de la Petru Rareș*, în *AI/II*, XIX, 1982, p. 583—586.

5 martie : *Huși* ¹⁴²
 9 martie : *Vaslui* ¹⁴³
 13 martie : *Vaslui* ¹⁴⁴
 18 martie : *Huși* ¹⁴⁵
 22 martie : *Huși* ¹⁴⁶
 24 martie : *Huși* ¹⁴⁷

4 aprilie : *Iași* ¹⁴⁸
 16 aprilie : *Hîrlău* ¹⁴⁹
 18 mai : *Suceava* ¹⁵⁰
 1 noiembrie : *Iași* ¹⁵¹
 22 noiembrie : *Bacău* ¹⁵²
 1 decembrie : *Iași* ¹⁵³

ANUL 1536

11 ianuarie : *Suceava* ¹⁵⁴
 18 ianuarie : *Suceava* ¹⁵⁵
 19 ianuarie : *Suceava* ¹⁵⁶
 26 aprilie : *Hîrlău* ¹⁵⁷
 16 mai : *Iași* ¹⁵⁸
 27 mai : *Huși* ¹⁵⁹

8 iunie : *Suceava* ¹⁶⁰
Campania din Transilvania
 15 august : *trece munții* ¹⁶¹
 9 octombrie : *Hîrlău* ¹⁶²
 18 octombrie : *Hîrlău* ¹⁶³

ANUL 1537

24 februarie : *Bacău* ¹⁶⁴
 ? martie : *Vaslui* ¹⁶⁵
 19 martie : *Vaslui* ¹⁶⁶
 28 martie : *Huși* ¹⁶⁷

30 aprilie : *Huși* ¹⁶⁸
 16 mai : *Suceava* ¹⁶⁹
 27 mai : *Suceava* ¹⁷⁰
 14 iunie : *Suceava* ¹⁷¹

¹⁴² *Ibidem*, p. 370, doc. 335.

¹⁴³ *Ibidem*, p. 371, doc. 336 ; p. 372, doc. 337 ; p. 373, doc. 338.

¹⁴⁴ *Ibidem*, p. 374, doc. 339.

¹⁴⁵ *Ibidem*, p. 375, doc. 340.

¹⁴⁶ *Ibidem*, p. 378, doc. 342 ; p. 379, doc. 343 ; p. 380, doc. 344 și *MEF*, II, p. 268, doc. 85.

¹⁴⁷ *DIR*, p. 381, doc. 345.

¹⁴⁸ Hurmuzaki, *Documente*, II₁, p. 31, doc. LXVI.

¹⁴⁹ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 370, doc. DCXCIV.

¹⁵⁰ *Ibidem*, p. 370, doc. DCXCIV.

¹⁵¹ Veress, *Acta*, p. 253, doc. 210.

¹⁵² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 371, doc. DCXCVII.

¹⁵³ Veress, *Acta*, p. 254, doc. 211 ; actul nu consemnează locul unde a fost emis, dar editorul îl datează topic la Iași.

¹⁵⁴ *DIR*, p. 382, doc. 346.

¹⁵⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 371, doc. DCXCVIII și *DIR*, p. 384, doc. 347.

¹⁵⁶ *DIR*, p. 385, doc. 348.

¹⁵⁷ *Ibidem*, p. 386, doc. 349.

¹⁵⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 372, doc. DCXCIX.

¹⁵⁹ *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente (1393—1849)*, București, 1983, p. 61, doc. 79.

¹⁶⁰ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 372, doc. DCCI.

¹⁶¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 82.

¹⁶² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 373, doc. DCCII și DCCIII.

¹⁶³ *Ibidem*, p. 374, doc. DCCIV.

¹⁶⁴ Hurmuzaki, *Documente*, II₁, p. 120, doc. XC.

¹⁶⁵ *DIR*, p. 387, doc. 350. Actul nu are păstrată data.

¹⁶⁶ *MEF*, I, p. 47, doc. 19.

¹⁶⁷ *MEF*, II, p. 271, doc. 86.

¹⁶⁸ *DIR*, p. 390, doc. 352.

¹⁶⁹ Veress, *Acta*, p. 271, doc. 226.

¹⁷⁰ Hurmuzaki, *Documente*, II₁, p. 126, doc. XCVI.

¹⁷¹ *Ibidem*, p. 132, doc. CI.

*Campania din Transilvania*2 iulie : *ex castris nostris* ¹⁷²3 iulie : *ex castris nostris* ¹⁷³24 iulie : *ex castris* ¹⁷⁴14 septembrie : *Hirlău* ¹⁷⁵

ANUL 1538

Sfârșitul lunii ianuarie : *raid în**Polonia* ¹⁷⁶1 februarie : *pe Siret* ¹⁷⁷3 martie : *Suceava* ¹⁷⁸14 iunie : *Suceava* ¹⁷⁹Luna iunie : *în tabără* (poate în apropiere de Iași) ¹⁸⁰28 august : *Hotin* ¹⁸¹14—15 septembrie : *ia calea pribegiei* ¹⁸²

ANUL 1541

9 ianuarie : *pleacă din Adriano-pol* ¹⁸³23 ianuarie : *ajunge la Dunăre* ¹⁸⁴28 ianuarie : *Silistra* ¹⁸⁵9 (?) februarie : *bătălia cu Alexandru Cornea, în apropiere de Galați* ¹⁸⁶*Birlad* ¹⁸⁷*Roman* ¹⁸⁸*Suceava* ¹⁸⁹27 aprilie : *Hirlău* ¹⁹⁰*Campania din Transilvania*8 iunie : *trece prin Pasul Oituz* ¹⁹¹9 iunie : *ex castris nostris prope fluvium Moldaviam* ¹⁹²30 iunie : *Brașov* ¹⁹³1 iulie : *Bod* ¹⁹⁴8 iulie : *Făgăraș* ¹⁹⁵25 iulie : *Făgăraș* ¹⁹⁶29 iulie : *părăsește Brașovul* ¹⁹⁷6—7 august : *trece în Moldova* ¹⁹⁸17 septembrie : *Suceava* ¹⁹⁹¹⁷² Veress, *Acta*, p. 272, doc. 228.¹⁷³ Hurmuzaki, *Documente*, II₁, p. 136, doc. CIV.¹⁷⁴ *Ibidem*, p. 147, doc. CXI, CXII, CXIII.¹⁷⁵ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 136.¹⁷⁶ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 87.¹⁷⁷ *Ibidem*.¹⁷⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 376, doc. DCCIX.¹⁷⁹ CDM, I, p. 109, doc. 382.¹⁸⁰ *Cronici turcești privind Țările Române*, I, Volum întocmit de Mihai Guboglu și Mustafa Mehmet, 1966, p. 266, 479, 534 și Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 147—148.¹⁸¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 39.¹⁸² Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 153.¹⁸³ *Ibidem*, p. 184.¹⁸⁴ *Ibidem*, p. 185.¹⁸⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 396, doc. DCCL.¹⁸⁶ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 185.¹⁸⁷ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 117.¹⁸⁸ *Ibidem*.¹⁸⁹ *Ibidem*.¹⁹⁰ DIR, p. 404, doc. 367.¹⁹¹ Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 119.¹⁹² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 400, doc. DCCLVI.¹⁹³ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 196.¹⁹⁴ *Ibidem*.¹⁹⁵ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 110.¹⁹⁶ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II₄, p. 282, doc. CL.¹⁹⁷ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 110.¹⁹⁸ Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 197.¹⁹⁹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 111.

ANUL 1542

19 februarie : Suceava²⁰⁰1 martie : Suceava²⁰¹2 aprilie : Hirlău²⁰²24 aprilie : Hirlău²⁰³30 aprilie : Iași²⁰⁴(?) 5 august : trece în Transilvania²⁰⁵27 august : Suceava²⁰⁶17 septembrie : Suceava²⁰⁷

Campania din Transilvania

7 octombrie : sub montibus est²⁰⁸28 octombrie : In Transylvaniam
advenit²⁰⁹Tabără la : Prejmer, Hărman,
Ghimbaș, Codlea, Blumăna
(județul Brașov)²¹⁰30 octombrie — 3 noiembrie :
Făgăraș²¹¹8 noiembrie : lângă Cetatea
de Baltă, între Hoghilag
și Dumbrăveni²¹²20 noiembrie : Mihăilești, lângă
Pintic²¹³23 noiembrie : lângă Beșeneu²¹⁴24 noiembrie : lângă Bistrița²¹⁵25 noiembrie : lângă Beșeneu²¹⁶²⁰⁰ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II, p. 286, doc. CLVI.²⁰¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 112.²⁰² Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhive polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 82.²⁰³ *DIR*, p. 405, doc. 369.²⁰⁴ *Ibidem*, p. 406, doc. 370.²⁰⁵ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II, p. 296, doc. CLXIII. Într-o notiță manuscrisă din calendarul Irenăus se vorbește despre trecerea lui Petru Rareș, cu armata, în Transilvania, în ziua de 5 august : *Locustarum infinita multitudo venit Transylvaniam, et Petrus Waywoda Moldaviae nemine ipsum impediēte transit cum exercitu*. Informația nu corespunde, însă, realității, fie că autorul ei — contemporan al voievodului moldovean — a greșit data, fie că el însuși a fost în posesia unei știri false. În 27 august, domnul se mai afla în Suceava, iar campania din Ardeal se va declanșa abia la începutul lui octombrie.²⁰⁶ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. I, București, 1929, p. 25, doc. 26 (în continuare, Veress, *Documente*, I). Editat anterior și de Constantin Giurescu, *Documente răzlețe din arhivele Vienei (1535—1720)*, în *BCIR*, I, 1915, p. 284, doc. V.²⁰⁷ Hurmuzaki-Bogdan, *Documente*, S. II, p. 162, doc. LXXXII și Hurmuzaki, *Documente*, II, p. 231, doc. CXCIX.²⁰⁸ Hurmuzaki-Densusianu, *Documente*, II, p. 308, doc. CLXXXIII.²⁰⁹ *Ibidem*, p. 324, doc. CLXXXVII.²¹⁰ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 116.²¹¹ *Ibidem*.²¹² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 424, doc. 787. Radu Constantinescu plasează tabăra moldoveană între Hoghilag și Ighișul Vechi. Documentul în cauză pomeneste, însă, localitățile „Hodwylag” și „Epeßsdorf”, aceasta din urmă nefiind Ighișul Vechi, ci Dumbrăveni.²¹³ *Ibidem*, p. 427, doc. DCCXC, DCCXCI. Localitatea Mihăilești sau Mihăești nu am putut s-o plasez pe hartă. În ceea ce privește Pintic, sînt trei posibilități : fie satele Pinticu sau Pintac, fie actuala localitate Slătinița, toate aflate în județul Bistrița-Năsăud.²¹⁴ *Ibidem*, doc. DCCXCII.²¹⁵ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV, p. 428, doc. DCCXCIV și DCCXCV.²¹⁶ *Ibidem*, p. 429, doc. DCCXCIX. Reprodus și la Veress, *Documente*, I, p. 31, doc. 30. Așadar, în 23, 24 și 25 oastea Moldovei a fost cantonată în aceeași tabără, aflată undeva, între Beșeneu și Bistrița. Mai mult ca sigur, acest Beșeneu va fi fiind satul Vișoara de mai târziu, actualmente înglobat în orașul Bistrița. În documentul din 25 noiembrie, datarea s-a făcut în felul următor : *Datum ex castris nostris nunc positis circa Besenye, sabbato post festum Caterine Virginis*. Corect,

30 noiembrie : părăsește
Transilvania : Rodna,
Cimpulung, Baia,
Suceava ²¹⁷

6 decembrie : Suceava ²¹⁸
8 decembrie : Suceava ²¹⁹
31 decembrie : Suceava ²²⁰

ANUL 1543

Ianuarie : Hîrlău ²²¹
4 februarie : Iași ²²²
15 martie : Huși ²²³
23 aprilie : Hîrlău ²²⁴
24 aprilie : Hîrlău ²²⁵
25 mai : Hîrlău ²²⁶
6 august : Suceava ²²⁷

20 august : Suceava ²²⁸
21 august : Suceava ²²⁹
21 octombrie : Suceava ²³⁰

Campania din Transilvania
Noiembrie : trece munții pe la
Bistrița ²³¹

ANUL 1544

21 ianuarie : Hîrlău ²³²

Mai : pînă la Dunăre ²³³

ANUL 1545

12 februarie : Suceava ²³⁴
4 aprilie : Huși ²³⁵

17 septembrie : Hîrlău ²³⁶
14 decembrie : Suceava ²³⁷

În loc de *sabbato post festum*, trebuia să apară *sabbato ad festum* sau *hoc est festo*, altfel actul ar fi din 2 decembrie, dată la care Petru Rareș și oastea sa se aflau deja pe drumul de întoarcere către Moldova.

²¹⁷ *Cronicile slavo-române din secolele XV—XVI, publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 117.

²¹⁸ Constantin Giurescu, *Documente răzlețe...*, p. 285, doc. VII.

¹²⁹ Veress, *Documente*, I, p. 31, doc. 31.

²²⁰ Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 90, doc. 51.

²²¹ *Cronici slavo-române*, p. 117.

²²² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 431, doc. DCCCIV. Editatorul a transcris greșit data : este vorba de 4 și nu de 6 februarie.

²²³ *Ibidem*, p. 431, doc. DCCCIV.

²²⁴ *Ibidem*, p. 432, doc. DCCCIV.

²²⁵ *DIR*, p. 407, doc. 373.

²²⁶ *Ibidem*, p. 409, doc. 375.

²²⁷ *Ibidem*, p. 409, doc. 376.

²²⁸ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 432, doc. DCCCIV.

²²⁹ *Ibidem*, p. 433, doc. DCCCIX.

²³⁰ *Ibidem*, p. 435, doc. DCCCIV și DCCCXV.

²³¹ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 212.

²³² Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 437, doc. DCCCIX.

²³³ *Cronicile slavo-române*, p. 118.

²³⁴ Hurmuzaki-Iorga, *Documente*, XV₁, p. 440, doc. DCCCXIV.

²³⁵ *DIR*, p. 607—609 (doc. 12 la „Îndoielnice”); pentru autenticitate, cf. Leon Șimanschi, *Autenticitatea și datarea unor acte publicate în „Documente privind istoria României”*, în *AI*, I, 1964, p. 91—92.

²³⁶ *DIR*, p. 410, doc. 377.

²³⁷ *Ibidem*, p. 411, doc. 378.

ANUL 1546.

9 februarie : Suceava ²³⁸	6 aprilie : Huși ²⁵³
1 martie : Huși ²³⁹	7 aprilie : Huși ²⁵⁴
4 martie : Roman ²⁴⁰	8 aprilie : Huși ²⁵⁵
17 martie : Vaslui ²⁴¹	11 aprilie : Huși ²⁵⁶
18 martie : Vaslui ²⁴²	12 aprilie : Huși ²⁵⁷
22 martie : Vaslui ²⁴³	14 aprilie : Huși ²⁵⁸
23 martie : Vaslui ²⁴⁴	15 aprilie : Huși ²⁵⁹
24 martie : Vaslui ²⁴⁵	16 aprilie : Huși ²⁶⁰
25 martie : Vaslui ²⁴⁶	20 aprilie : Huși ²⁶¹
27 martie : Bîrlad ²⁴⁷	21 aprilie : Huși ²⁶²
30 martie : Bîrlad ²⁴⁸	22 aprilie : Huși ²⁶³
31 martie : Bîrlad ²⁴⁹	23 aprilie : Huși ²⁶⁴
1 aprilie : Bîrlad ²⁵⁰	24 aprilie : Huși ²⁶⁵
2 aprilie : Bîrlad ²⁵¹	<4—24 aprilie> : Huși ²⁶⁶ .
4 aprilie : Huși ²⁵²	

²³⁸ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 447, doc. DCCCXXXIII.

²³⁹ *DIR*, p. 413, doc. 380.

²⁴⁰ În colecția *DIR* a fost publicat un act (p. 414, doc. 381), emis la Huși, în anul 1546, în ziua de 4, locul unde era înscrisă luna fiind rupt în original. Editorii documentului au considerat că ar fi vorba de luna martie, fără să țină însă, cont de faptul că, în aceeași zi, domnul emitea un document din Roman (Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 447, doc. DCCCXXXIV). În toate lunile următoare — aprilie mai iunie, în zilele de 4, Petru vodă s-a aflat la Huși, documentul în discuție, putând fi emis în oricare din aceste luni, în nici un caz, însă, în... martie!

²⁴¹ *DIR*, p. 415, doc. 382.

²⁴² *Ibidem*, p. 417, doc. 383.

²⁴³ *Ibidem*, p. 420, doc. 385.

²⁴⁴ *Ibidem*, p. 423, doc. 387.

²⁴⁵ *Ibidem*, p. 424, doc. 388.

²⁴⁶ *CDM*, I, p. 113, doc. 398.

²⁴⁷ *DIR*, p. 427, doc. 390.

²⁴⁸ *Ibidem*, p. 431, doc. 394 ; p. 433, doc. 395 ; p. 435, doc. 396.

²⁴⁹ *Ibidem*, p. 436, doc. 397.

²⁵⁰ *Ibidem*, p. 440, doc. 400.

²⁵¹ *Ibidem*, p. 442, doc. 402 ; p. 443, doc. 403 ; p. 445, doc. 404.

²⁵² *Ibidem*, p. 446, doc. 405.

²⁵³ *Ibidem*, p. 449, doc. 409.

²⁵⁴ *Ibidem*, p. 451, doc. 410 ; p. 452, doc. 411.

²⁵⁵ *CDM*, I, p. 115, doc. 409 și *DIR*, p. 453, doc. 412 ; p. 454, doc. 413 ; p. 455, doc. 414.

²⁵⁶ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 448, doc. DCCCXXXV și *DIR*, p. 456, doc. 415.

²⁵⁷ *DIR*, p. 458, doc. 416.

²⁵⁸ *Ibidem*, p. 460, doc. 417.

²⁵⁹ *Ibidem*, p. 461, doc. 418 ; p. 462, doc. 419 ; p. 463, doc. 420.

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 465, doc. 421 și *MEF*, II, p. 274, doc. 87 și *CDM.S.I*, p. 61 doc. 94.

²⁶¹ *DIR*, p. 469, doc. 424 ; p. 471, doc. 426 ; p. 472, doc. 427, p. 473, doc. 428.

²⁶² *Ibidem*, p. 474, doc. 429 ; p. 476, doc. 430 ; p. 477, doc. 431.

²⁶³ *Ibidem*, p. 478, doc. 432.

²⁶⁴ *Ibidem*, p. 479, doc. 433.

²⁶⁵ *Ibidem*, p. 480, doc. 434 și *MEF*, I, p. 55, doc. 21.

²⁶⁶ În vara anului 1546, Petru Rares dădea un uric mănăstirii Bistrița, povestind fuga sa în Transilvania, în 1538. Actul a fost considerat îndoielnic în colecția *DIR* (p. 609, doc. 13) până la descoperirea originalului, publicat în *MEF*, I, p. 50, doc. 20. Încă din 1964, cercetătorul Leon Șimanschi a observat că documentul — păstrat în originalul slav — este autentic și „nu prezintă nici un alt

28 aprilie : Huși ²⁶⁷	17 mai : Huși ²⁷⁰
30 aprilie : Huși ²⁶⁸	19 mai : Huși ²⁸⁰
1 mai : Huși ²⁶⁹	21 mai : Huși ²⁸¹
7 mai : Huși ²⁷⁰	24 mai : Huși ²⁸²
8 mai : Huși ²⁷¹	(?) 25 mai : Iași ²⁸³
9 mai : Huși ²⁷²	27 mai : Huși ²⁸⁴
10 mai : Huși ²⁷³	28 mai : Huși ²⁸⁵
11 mai : Huși ²⁷⁴	2 iunie : Huși ²⁸⁶
12 mai Huși ²⁷⁵	4 iunie : Huși ²⁸⁷
13 mai : Huși ²⁷⁶	9 iunie : Iași ²⁸⁸
14 mai Huși ²⁷⁷	10 iunie : Iași ²⁸⁹
16 mai : Huși ²⁷⁸	18 iunie : Iași ²⁹⁰

element suspect. El este scris pe pergament, la Huși, de către Vascan Popovici și poartă sigiliul lui Petru Rareș" (*Autenticitatea și datarea unor acte...*, p. 93). În ședința de comunicări a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” din 4 aprilie 1991, același cercetător a descris din nou acest act, arătând că este „un document splendid, de mărime impresionantă, pergament lucrat ireproșabil, cu o grafie deosebit de îngrijită”, respingând iarăși, categoric, falsificarea. Uricul a fost datat de către editorii (martie—septembrie 3), dar primul document scris la Huși în 1546 poartă data de 4 aprilie iar ultimul, pe cea de 4 iunie. La 24 aprilie, călugării mănăstirii Bistrița au revenit în fața domnului, care a emis un nou uric, de această dată mai complet în privința hotarelor și a satelor dăruite. De aceea, trebuie considerată justă, fără îndoială, aprecierea potrivit căreia actul luat în discuție a fost emis în răstimpul 4 aprilie — 24 aprilie 1546 (Leon Șimanschi, *op. cit.*, C. Cihodaru, *Considerații asupra unor acte autentice considerate false în colecția „Documente privind istoria României”, seria A, Moldova, în AȘUI — Istorie, tom. XXX, 1984, p. 31).*

²⁶⁷ DIR, p. 481, doc. 436.

²⁶⁸ *Ibidem*, p. 482, doc. 437; MEF, II, p. 278, doc. 88.

²⁶⁹ DIR, p. 485, doc. 439; p. 487, doc. 441.

²⁷⁰ *Ibidem*, p. 491, doc. 445.

²⁷¹ *Ibidem*, p. 493, doc. 446 și Catalog—Iași, p. 277, doc. 683.

²⁷² DIR, p. 495, doc. 447.

²⁷³ *Ibidem*, p. 496, doc. 448; p. 497, doc. 449.

²⁷⁴ *Ibidem*, p. 498, doc. 450.

²⁷⁵ *Ibidem*, p. 500, doc. 451; p. 501, doc. 452.

²⁷⁶ *Ibidem*, p. 503, doc. 453.

²⁷⁷ *Ibidem*, p. 507, doc. 455; p. 508, doc. 456; p. 509, doc. 457.

²⁷⁸ *Ibidem*, p. 511, doc. 459.

²⁷⁹ *Ibidem*, p. 512, doc. 460.

²⁸⁰ *Ibidem*, p. 513, doc. 461.

²⁸¹ *Ibidem*, p. 515, doc. 463.

²⁸² *Ibidem*, p. 517, doc. 464.

²⁸³ În 24 și 27 mai, Petru Rareș s-a aflat la Huși. Din 25 mai, ni s-a păstrat un document care se încheie astfel: „A scris Dumitru Vascan la Iași, în anul 7054, luna mai, 25 zile” (DIR, p. 518, doc. 466). Principele nu se putea afla, însă, la Iași în acel moment, după cum o dovedesc actele din 24 și 27. Aceasta înseamnă că documentul a fost fie greșit localizat (Iași în loc Huși), fie greșit datat cronologic (luna mai în loc de iunie, când voievodul s-a aflat cu siguranță în Iași). Profesorul C. Cihodaru a atras atenția și asupra altor „greșeli” de acest gen ale pisarului Dumitru Vascan (C. Cihodaru, *op. cit.*, p. 37).

²⁸⁴ DIR, p. 520, doc. 468; p. 521, doc. 469; p. 522, doc. 470; p. 524, doc. 471; p. 525, doc. 472; p. 527, doc. 473.

²⁸⁵ *Ibidem*, p. 528, doc. 474.

²⁸⁶ *Ibidem*, p. 530, doc. 475.

²⁸⁷ *Ibidem*, p. 531, doc. 476.

²⁸⁸ *Ibidem*, p. 533, doc. 478.

²⁸⁹ *Ibidem*, p. 534, doc. 479.

²⁹⁰ *Ibidem*, p. 536, doc. 481.

22 iunie : Iași ²⁹¹23 iunie : Iași ²⁹²24 iunie : Iași ²⁹³2 iulie : Hîrlău ²⁹⁴5 iulie : Hîrlău ²⁹⁵6 iulie : Hîrlău ²⁹⁶7 iulie : Hîrlău ²⁹⁷19 iulie : Botoșani ²⁹⁸2/3 septembrie : moare ; este
înmormîntat la Probota ²⁹⁹(?) 16 septembrie : Roman ³⁰⁰

*

Se poate constata cu ușurință că, în afara campaniilor militare, principele moldav locuia periodic în cetatea de scaun sau într-una din curțile domnești. După mărturiile care mi-au stat la dispoziție, se vede că reședința cea mai îndrăgită a voievodului era cea din Hîrlău, unde prezența sa a fost atestată de cele mai multe ori. Perioade mai lungi au fost petrecute de Petru Rareș la Suceava, Iași sau Huși ; în reședințele de la Vaslui, Botoșani, Roman, Bîrlad, Neamț, domnul a poposit ceva mai rar și pentru puțină vreme. Drumul parcurs foarte adesea era cel care lega Vasluiul de Huși și, mai departe, de Iași și Hîrlău.

Merită supuse atenției, de asemenea, modalitățile de datare a actelor. Cele slavone sînt însoțite de forma clasică : ИҢСАА...ОУ...ЕА АТРО...МѢСАУА... Documentele germane sînt, în general, datate astfel : *Datum auf der... am... Tag... im Jahr...* Cele mai interesante mi s-au părut cele scrise în limba latină, pe care pisarii le-au datat în funcție de sărbătorile religioase care precedau, coincideau sau urmau zilei emiterii lor : *Datum in... feria... post (ante, in die) festum... a nato Christo...* Este cunoscut faptul că într-o cancelarie domnească funcționau dieci cunoscători ai diferitelor limbi : slavonă, latină, polonă, germană, turcă etc. Numele pisarilor păstrate de acte, dovedesc că o parte dintre ei aveau o origine străină și,

²⁹¹ *Ibidem*, p. 537, doc. 482.

²⁹² *Ibidem*, p. 538, doc. 483.

²⁹³ *Ibidem*, p. 539, doc. 484.

²⁹⁴ *Ibidem*, p. 542, doc. 486 și Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 453, doc. DCCCXLI.

²⁹⁵ *CDM.S.I*, p. 63, doc. 98.

²⁹⁶ *Catalog—Iași*, p. 287, doc. 713.

²⁹⁷ *Ibidem*, p. 287, doc. 714.

²⁹⁸ Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 453, doc. DCCCXLII.

²⁹⁹ Ștefan S. Gorovei, *Petru Rareș*, p. 217 ; vezi și Grigore Ureche, *op. cit.*, p. 121 și *Cronicile slavo-române*, p. 103.

³⁰⁰ În Hurmuzaki—Iorga, *Documente*, XV₁, p. 454, doc. DCCCXLIV, s-a publicat un act emis de cancelaria lui Petru vodă la 16 septembrie 1546. Este o scrisoare trimisă bistrițenilor, în legătură cu datoria de 1500 de florini a lui Ioan Zidarul. Bineînțeles, documentul a fost greșit datat. În nota 2/p. 454, se face observația că în copia Academiei, ultima cifră a anului a fost modificată din 6 în 0, dar scrisoarea în cauză nu putea fi dată în 1540, an în care Petru Rareș se afla încă în pribegie. Întrucît la 2 iulie 1546 este menționată pentru prima oară datoria lui Ioan Zidarul și cearta acestuia cu Petru vodă, s-ar putea considera că anul 1546 este corect, greșită fiind doar luna. Actul ar putea data fie din 16 iulie, fie din 16 august. Fiind vorba de o scrisoare și nu de un uric, mi se pare greu de împărtășit punctul de vedere exprimat de D. Ciurea : „La data cînd un personaj era menționat ca intervenind într-un act, alte documente arătau că se afla în altă localitate, uneori destul de îndepărtată, își schimbase funcția sau era decedat, cum e cazul cu un document de la Petru Rareș, din 16 septembrie 1546, posterior cu treisprezece zile decesului său (documentarea este ulterioară acțiunii)“ — D. Ciurea, *op. cit.*, p. 10.

implicit, o altă confesiune și o altă pregătire ; ei aparțineau, probabil, patriciatului săsesc și unguresc din orașele Moldovei. De aceea, consider că pisarii care au redactat documentele în limba latină și le-au datat cu precizie în funcție de numeroasele sărbători religioase, au fost ei înșiși catolici. Este, de altfel, și opinia mai veche a istoricului D. Ciurea ; în studiul domniei sale a prezentat și o listă cu numele diecilor de limbă latină ai lui Petru Rareș, împreună cu anul în care aceștia apar în acte : Bartholomeus notarius (1530), Joannes Literatus secretarius spectabilis ac magnifici domini Petri Waywode terre moldaviensis (1529, 1530, 1535, 1538), Gregorius Litteratus, Gasparus literatus (1529), Georgius Fabri notarius domini Moldaviae (1542, 1543, 1546) și Baran litteratus (1542) ³⁰¹.

Se cuvin analizate și formele sub care apar numele localităților moldave în textele latine, polone sau germane. Așa, bunăoară, Suceava apare transcrisă : Sweczwa, Zwchawya, Zwchwar, Soschavia, Zwochawia, Socza, Salcza, Sosthavia ; Iașul — Yas, Jas, Iassi, Iaswaschar, Jaswarosz, Jazwaras ; Hîrlăul — Ballo, Balovia, Bachlovia, Balho, Bachlo ; Botoșani — Batusan, Bothisan, Bothosan, Bothozan. Desigur, acestea sînt formele cele mai des folosite, ele variind în funcție de limba în care a fost redactat documentul.

Am convingerea că după stabilirea drumurilor parcurse și de alți principii, prin comparație, se vor putea trage concluzii mai ample referitoare, spre exemplu, la principalele căi de comunicație ale Țărilor Române, la reședințele frecventate cu predilecție în anumite anotimpuri sau luni ale anului, la importanța și rolul fiecărei curți domnești.

Această încercare de reconstituire a itinerariilor lui Petru Rareș cuprinde, în mod fatal, numai o parte a drumurilor principelui : în general, în lunile de vară, cancelaria domnească nu emitea urice, așa încît, în lipsa unor documente externe sau în anii fără campanii militare, itinerariile domnești din aceste perioade sînt aproape imposibil de stabilit. Pe de altă parte, în arhivele românești și străine se mai află, cu siguranță, și alte documente revelatoare pentru tema pe care am propus-o. Descoperirea lor treptată ar putea întregi acest mozaic al cărui început m-am încumetat a-l face.

³⁰¹ *Ibidem*, p. 11.

Acest studiu a fost întocmit în perioada practicii studențești din iulie 1990, desfășurată la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, sub îndrumarea cercetătorului Ștefan S. Gorovei.

Între timp, un studiu asemănător, referitor la itinerariile lui Iancu de Hune-doara, aparținînd istoricului A. A. Russu, pregătît mai demult pentru tipar, a apărut tot în paginile *Anuarului* (t. XXVII, 1990).

**TOPONIMIA BAZINULUI HIDROGRAFIC REBRICEA
(JUD. IASI — JUD. VASLUI). OICONIMELE.
PERSPECTIVĂ ISTORICĂ (I)**

Premise

Studiul de față, avînd ca obiectiv exclusiv oiconimele în relație cu istoria proprietății, este o etapă preliminară a cercetării exhaustive a toponimiei din bazinul hidrografic al pîrîului Rebricea. Un bogat material documentar, publicat și, în cea mai mare parte, inedit (documente, planuri, hărți), cunoașterea *de visu* a întregii zone, anchete în toate localitățile au permis acumularea unei ample informații pe care, în spațiul studiului, nu vom putea s-o detaliem. Hărți și schițe ale evoluției proprietății (vezi *Anexe*), genealogii boierești și spițe de neam răzeșesc, întocmite atunci cînd a fost posibil, ne-au condus spre înțelegerea corectă a fenomenelor sociale care au generat așezările sau au impus dispariția lor. Materialul onomastic din acte și din anchete a documentat soluțiile etimologice pentru majoritatea oiconimelor cu radical antroponimic și pentru numeroase toponime minore.

Istoria proprietății a fost studiată pînă la reforma agrară din 1864. După această dată vom menționa doar circumstanțele înființării unor sate și cătune prin improprietări.

*

Rebricea, afluent pe stînga al rîului Bîrlad, este un pîrîu de 26 km lungime, cu un bazin hidrografic de 156 km². Izvorăște din dealul Bordea, curge de la N la S și se varsă în Bîrlad la S de gara Buhăiești, străbătînd teritoriul comunelor Grajduri, Scînteia (jud. Iași), Rebricea, Vulturești și Zăpodeni (jud. Vaslui). Primește afluenți de 2—7 km, dintre care cel mai lung, Rebricioara, de 13 km, deschide o vale aproape paralelă cu valea Rebriceii.

Parte nordică a Podișului Central Moldovenesc, bazinul hidrografic al Rebriceii are caracteristici geomorfologice și ecologice ¹ favorabile unei străvechi locuiri și unei dense populări în ultimul mileniu. Cu înălțimi variînd între 109 m în șesul Buhăieștilor, la confluența Rebriceii cu Bîrladul, și 399 m pe dealul fostului schit Borosești, cu lunci cu

¹ V. Băcăuanu, N. Barbu, M. Pantazică, Al. Ungureanu, D. Chiriac, *Podișul Moldovei. Natură, om, economie*, București, 1981.

finețe, cu pîraie și izvoare, cu bune locuri de arătură, dar și cu mari codri de fag și de stejar, care au dominat peisajul pînă la sfîrșitul secolului XIX, valea Rebricei este o zonă de dealuri cu coaste repezi, o vatră de locuire românească, veche și statornică. Hidronimul *Rebricea*, de origine slavă, ca majoritatea hidronimelor din bazinul superior al Birladului (*Birladul* însuși, probabil, *Telejna*, *Stavnicul*, *Ușița*, *Velna*, *Șacovățul*, *Suhulețul*, *Gîrbovățul*, *Veja*, *Stemnicul*), dovedește o continuitate a populației din perioada simbiozei rîmăno-slave. Argumentul toponimic este sprijinit de dovezile arheologice, care sînt relevante pentru vechimea locuirii, nu însă și pentru densitatea așezărilor, fiindcă în două repertorii² sînt consemnate numai 12 puncte cu vestigii din secolele VIII—XII, în timp ce o cercetare³ atentă și îndelungată a putut să identifice nu mai puțin de 42 puncte arheologice, cu inventar din aceeași perioadă în 4 puncte, numai în com. Vulturești. Semnificativ este și faptul că, deși sînt atestate documentar în secolele XV—XVI 28 de sate și siliști, iar alte 11 sate, menționate în secolul XVII, existau, cu certitudine, și în veacul anterior, nu putem localiza aceste așezări cu material arheologic decît la Comănești, Golăiești, Cotîrlești, Petrești, Ostășești, Scînteia, Dzemeșești, Borosești, rezultat al unei insuficiente investigații, fiindcă numeroase probe materiale sînt încă risipite prin curți, grădini, ogoare, nesemnlate specialiștilor și neidentificate (de pildă, la Bolați, Crăciunești, Tatomirești).

Pentru scopul urmărit aici nu vom reține decît unele constatări, generale și provizorii. Pe valea Rebricei :

— locuirea este străveche, din neolitic (Cris), probabil chiar din paleolitic (incert) ;

— vestigiile arheologice probează aproape toate culturile ; nu s-au descoperit (încă) materiale din Cucuteni AB, B, C, bronz timpuriu și mijlociu ;

— în nici un punct nu se documentează o continuitate absolută a locuirii ;

— există totuși cîteva vetre de locuire certă pe mari intervale de timp la Comănești, Cotîrlești, Sasova, Scînteia, Gisca (Tufești), pe Lese (Borosești), la Cetate, în așezări pe promontorii joase, la confluența unor pîraie, sau în poziții tari ;

— în perioada formării poporului român și în feudalismul timpuriu au existat sate la Comănești, la Coșere (lîngă stația CFR Buhăiești), la Cotîrlești, Sasova, Scînteia, Lunca-Rateș, pe Lese. În vechea așezare neolitică de la Cetate sînt urme de locuire din secolele VIII—XIII. Sfîrșitul ei poate fi pus în legătură (probabilă) cu invazia tătarilor (1241), iar o amenajare temporară din secolul XV poate explica mențiunea cetății lui Duma Negru (1462).

Din secolul XV, cînd documentele permit reconstituirea situației istorice a teritoriului și așezărilor, inventarul arheologic va fi invocat doar pentru localizarea vechilor siliști.

² Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980 ; V. Chirica și M. Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, I, 1984, II, 1985.

³ N. Gr. Ciubotaru, *Cercetări arheologice de suprafață în comuna Vulturești (jud. Vaslui)*, în „Acta Moldaviae Meridionalis”, V—VI (1983—1984), p. 345—380.

De aproximativ patru secole, valea Rebricea este o etapă a unei importante căi de comunicație din Moldova. În secolele XV—XVI, drumul pe traseul Tecuci, Birlad, Vaslui, Iași, pe valea mlăștinoasă și împădurită a Birladului, era evitat și concurat de căile mai largi ale Prutului și Siretului. De la începutul secolului XVII, acest itinerar este tot mai frecvent folosit, în pofida dificultăților de a străbate marea pădure de fag (Bucovina)⁴ de pe masivul Bordea, fiindcă era mai scurt și lega țiguri mai mari decât acelea de pe valea Prutului. Se justifică astfel construcția, între 1634—1636, a unui pod masiv de piatră la Cântălărești, al hatmanului Gavril Coci, dezvoltarea surprinzătoare, în a doua jumătate a secolului XVII, a Scînteii, dese relații de călătorie pe acest traseu, instituirea serviciului poștal, în secolul XVIII, apariția unor circiumi și hanuri (ratoșe).

De la Iași se pornea spre Vaslui pe „drumul mare al Scînteii”⁵, în secolele XVII—XVIII, „drumul mare împărătesc”, în 1724⁶, adică drumul Țarigradului. O etapă era de la Iași pînă la Șanta. În 1736 sau 1737, cînd Grigore Ghica își trimitea doamna la Constantinopol, „plecarea ei de aici [din Iași] s-a făcut cu mare cinste și pompă, petrecînd-o pînă la Șanta toți boierii cu jupînesele lor, după obicei”⁷. Domnii fanarioți erau întîmpinați la venirea lor în capitala Moldovei tot pe acest itinerar⁸. O a doua etapă era drumul foarte greu, la deal, prin pădure, pînă la fîntîna Bordei, de unde se cobora la Scînteia, pe la Rateșul Epureanu (în secolul XIX). De la Scînteia, pe drumul Telejnei⁹, se trecea prin Dămăcușeni, Bolați, sau pe traseul șoselei actuale (v. Bawr), pe la poșta Oncești, poșta Telejna, pe podul de la Cântălărești, la Vaslui. După mutarea poștei de la Bordea de pe moșia Borosești s-a circulat mai intens pe la Bordea (azi Pădureni), Grajduri, Valea Satului, Rateșul Cuzei, pe șoseaua actuală, pietruită la sfîrșitul secolului XIX. Drumul este reprezentat în hărți și planuri de moșii din secolele XVIII—XIX¹⁰. O porțiune din drumul de la Bordea la Rateșul Epureanu se numește pînă astăzi „Drumul Doamnei”¹¹.

După construirea șoselei dintre Iași și Vaslui, varianta prin Poieni-Solești, începînd din 1834¹², drumul rutier prin Scînteia decade ca importanță, deși se menține serviciul poștal. În 1857 el nu mai este un

⁴ *Bucovina*, numele pădurii în relatările călătorilor polonezi, în 1622, 1636, 1640, în *Călători străini despre Țările Române*, București, vol. VI, 1972, p. 501, vol. V, 1973, p. 117, 155. Fîtonimul nu este consemnat în alte izvoare. Era probabil uzual în secolul XVI—XVII.

⁵ *DiR*, A, XVII, 4, p. 301, *DRH*, A, XIX, p. 454, XXII, p. 192, *CDM*, S I, nr. 885, *CDM*, V, nr. 1175.

⁶ Th. Codrescu, *Uricarul*, XX, p. 392—393.

⁷ *Cronica Ghiculeștilor*, București, 1965, p. 377.

⁸ M. Kogălniceanu, *Cronicele României*, III, 1874, p. 276.

⁹ *Arh. St. Iași*, Doc., 622/32 (doc. din 1780).

¹⁰ Bawr (1774), harta rusă (1830) ș.a.; *Arh. St. Iași*, Epitropia Sf. Spiridon, pachet, 39/87, 103.

¹¹ *Arh. St. Iași*, Hărți și planuri, nr. 1240 (din 1940), și anchetă.

¹² L. Boicu, *Cîteva observații asupra datelor existente referitoare la construcția de șosele și poduri...*, în *SCȘ*, Ist., an IX, 1958, fasc. 1—2 (Anexă).

drum principal¹³, în schimb pe văile Bîrladului și Rebriceii se instituie calea de comunicație feroviară dintre Vaslui și Iași (1886—1892)¹⁴, cu importante consecințe în evoluția economico-socială a așezărilor.

*

Documentele istorice oferă cercetătorului informații precise referitoare la constituirea, natura și evoluția proprietății în secolele XV—XIX, la raporturile sociale, apariția și dispariția unor sate, procesul de denominație toponimică. Fiecare așezare, cu moșia ei, de pe valea Rebriceii a fost studiată monografic, cu material documentar aproape complet, pentru secolele XV—XVIII, și foarte bogat pentru secolul XIX, și este prezentată sumar și esențial în schițe cronologice ale evoluției istorice, de la prima atestare documentară pînă în 1864. Situația sincronică și diacronică a întregului bazin hidrografic va putea fi constatată pe hărțile anexă. Schemele sintetizează informațiile despre evoluția complexă a unor moșii care s-au unificat, s-au fragmentat, au devenit trupuri de moșii ale altor proprietăți, au fost înglobate sau au înglobat părți de moșii, și-au schimbat numele, fapte care generează confuzii și fac, uneori, dificilă cercetarea. Aceste scheme sînt, în același timp, și soluții tehnice pentru prezentarea coerentă a momentelor și etapelor istoriei proprietăților și localităților. Un cuvînt-titlu unifică istoria unei moșii matrice și a unei așezări principale, în relație cu care sînt prezentate trupurile de moșii și satele roite sau înființate prin improprietări.

Documentele medievale și moderne, conservate în fonduri importante (îndeosebi actele familiilor Cuza—Pangrati, Tufescu, ale mănăstirilor Bîrnova și Văratice, ale Epitropiei Casei Sf. Spiridon) permit reconstituirea vechilor moșii matrice, din secolele XV—XVI, întărite prin cele mai vechi urice (matca, talpa moșiei), urmărirea procesului de fărîmîtare a proprietății inițiale, a genezei categoriei sociale a răzeșilor, a tendințelor de formare a latifundiilor și a cauzelor care au favorizat apariția și dispariția unor sate.

O chestiune de metodă trebuie însă clarificată. Moșiile originare au fost reconstituite cu ajutorul unor hărți și planuri din secolul XIX. Se poate obiecta cu aparentă îndreptățire: este admisibilă extrapolarea informației de la anul 1800 la o realitate din jurul anului 1500? Răspunsul este afirmativ, în următoarele condiții, îndeplinite în mare măsură în cercetarea noastră:

— configurația topografică stabilă și clară a bazinului hidrografic, cu un ax principal de la N la S, pîriul Rebricea, care a fost un hotar cert și statornic timp de secole între moșiile de pe malul drept și acela de pe malul stîng. „Moșia Scînteia a Bîrnovei [...] nu trece peste Rebricea, fiindcă nici alte moșii nu trec“, se precizează într-un plan de moșie¹⁵ de la începutul secolului XIX. Schimbările albiei minore a pîriului în șes nu au nici o importanță la scara hărții noastre (1/50 000);

¹³ F. Cazaban, *Tableau des voies de communications*, Iași, 1867.

¹⁴ Tronsonul de cale ferată Vaslui—Iași s-a deschis circulației la 1 mai 1892, *MDGR*, III, p. 623, V, p. 221.

¹⁵ Arh. St. București, Doc. istorice, 1033/235, cf. și 1033/240.

— crestele dealurilor, cu drumuri seculare, care erau și hotare prin păduri, delimitează pînă astăzi moșiile din bazinele hidrografice vecine ;

— o cutumă juridică practică pînă în secolul XVIII facilitează în mod decisiv reconstituirea noastră : părțile vîndute de răzeși în secolele XVI—XVIII nu erau alese, așadar nu afectau integritatea moșiei. Abia cînd cumpărătorul, de regulă un boier intrat în oștea răzășească, avea mai multe zapise, el cerea alegerea și stîlpirea pămînturilor sale în trupuri mari, care pot fi adesea delimitate ;

— existența unor pachete complete de documente, care clarifică unele pricini de hotar și permit identificarea vînzărilor ce puteau modifica mărimea și forma moșiilor.

Desigur, unele hotare sînt aproximative. Hărțile noastre sînt istorice și nu cadastrale. Importante sînt, pentru scopul urmărit de noi, localizările și delimitările proprietăților, în anume perioade istorice, și nu cutare pricină de hotar, care rămîne un litigiu insolubil de vreme ce procese interminabile, reluate pe durata unei jumătăți de veac, nu puteau clarifica definitiv dacă un reper topografic din teren era sau nu acela menționat într-un act vechi ¹⁶.

Ori de cîte ori documentele sînt insuficiente, situațiile istorice au fost puse sub semnul probabilității. De pildă, siliștile din secolul XV, din zona satelor actuale Bolați — Rateșul Cuzei, au fost localizate cu mare probabilitate și nicidecum arbitrar. În lipsa unor planuri și a unor repere mai precise, hotarele acestor moșii n-au fost conturate.

Constituirea și evoluția proprietății feudale. Așezările. Oiconimele.

Apariția și evoluția proprietăților sînt, evident, determinate de existența unor sate. Atestările vechilor siliști și sate sînt, implicit, și atestări ale moșiilor. Disoluția proprietății obștești a impus fie roirea satelor, fie dispariția lor, fie mutarea unor vetre de sat. Schimbările de nume ale localităților sînt motivate de modificări în structura și forma proprietății. Pentru evidențierea acestor fenomene sociale și lingvistice vom urmări situația așezărilor în cadrul moșiilor. Satele fără moșii, apărute de regulă în secolele XIX—XX, vor fi doar atestate. Etimologiile oiconimelor vor apărea ca scop și rezultat al cercetării.

SÎRBI

1. **Sîrbii** sînt numele moșiei satelor actuale Grajduri și Ciocîrlești, în secolele XV—XIX.

În 1423 martie 31 se întăresc lui Oană Popșa, pentru dreaptă și credincioasă slujbă, satele de pe Rebricea „anume Sîrbi, iar alt sat mai jos, satul lui Moîșă Filosofu, ca să-i fie lui uric, cu tot venitul, și fratelui său, Moîșă Filosofu, și copiilor lui Oană, și fraților lui Oană...” ¹⁷. Satele sînt vechi, cu hotare din veac. Ele nu sînt ocine, ci

¹⁶ Arh. St. Iași, Tr. 1785, op. 2035, dos. 427, acte ale unui proces dintre 1845—1858, pentru hotarul Ciocîrleștilor cu Birceștii și Căuieștii (752 file !).

¹⁷ DRH, I, p. 79—80.

sate de vislujenie. Cei doi frați sînt cărturari, unul preot sau fiu de preot (Popșa)¹⁸, celălalt „Filosof” (teolog). Satul Sirbi este probabil o colonie de slavi (bulgari)¹⁹. Uricul ajunge în mîinile lui Sima Gureș, nepotul celor din 1423, care împarte cu nepotul său Nicoară Ciocîrlie jumătate din Sirbi, partea de jos, la 17 martie 1495²⁰. Ambele urice au fost păstrate de urmașii lui Nicoară Ciocîrlie, răzeși de Sirbi, timp de cinci veacuri²¹. Nu putem ști dacă Morozinco, Roman și Cristina erau cu adevărat frați ai lui Nicoară Ciocîrlie sau ai lui Sima Gureș, fiindcă documentul din 1494 martie 1, în care sînt menționați, este fals²².

Împărțită în două părți, moșia Sirbi era stăpînită în partea de sus în 1495, probabil, de Nicoară Ciocîrlie. În 1528 martie 17 se întărea lui Jurj Colun stolnic o prisacă, în hotarul Sirbilor, în partea de sus, unde fuseseră stupii lui Nicoară Ciocîrlie, cumpărată de la acesta din urmă²³.

Partea de jos a moșiei se va numi *Ciocîrlești* (1.2.), în timp ce „moșia Sirbi la capătul de sus nu și-a pierdut numele”²⁴.

1.1. Pînă la începutul secolului XIX proprietatea n-a fost tulburată de vînzări sau judecăți și de aceea Sirbii nu mai sînt menționați timp de aproape trei secole. Răzeșii de Sirbi au apărut probabil din secolul XVI, dar primii „bătrîni” cunoscuți sînt abia din secolul XVIII: Țugulea, Crețu, Zămurcă și Dulică²⁵.

Pe la începutul secolului XIX, o nouă așezare a satului Sirbi va da moșiei un nume nou, *Grajduri*, care nu va înlocui vechiul nume, din cauza numeroaselor procese, decît în a doua jumătate a veacului. Într-o însemnare din 1812, moșia Sirbi sau *Ciocîrleștii* este numită *Grajdiurile* și *Cărbunarii*²⁶. În 1834, răzeși din satul Grajduri dau mărturie pentru o danie din moșia Grajduri²⁷. Între 1837 și 1843, răzeșii de moșia Sirbii și Filosofii „ce se poriclesc Ciocîrleștii i Grajdiurile” au un proces pentru alegerea părților din moșia Grajduri. Neamul Zămurcă din Soroca dă jumătate din bătrînul ce-l are în moșia Sirbi și Filosofi lui Damian Sirbul și lui Iftimi Constantin, dar ceilalți răzeși nu vor să-i primească. Bătrînul Zămurcă era un sfert din moșia Sirbi și Filosofi,

¹⁸ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, 1931, p. 159.

¹⁹ Cf. satele Șcheia și Greci, în apropiere.

²⁰ DRH, III, p. 342.

²¹ Publicate în 1906 de Gh. Ghibănescu. Uricul din 1495, fotografiat în 1928 de M. Costăchescu, era păstrat de răzeșul Neculai Zamfirachi (informator Dumitru Zamfirachi, 1985), nu de un Stavarache, care nu a existat în Grajduri (cf. DRH, III, p. 343).

²² *Ib.*, p. 536.

²³ DIR, XVI, I, p. 369–270.

²⁴ Arh. St. București. Mănăstirea Birnova, IV/29, anafora din 25 ianuarie 1818.

²⁵ Gh. Ghibănescu, *Note despre Grajduri (din vechi Sirbi) de la Vaslui, în „Ion Neculce”, 1928, fasc. 7, p. 287–289*; o spiță de neam, cu trimitere la o hotarnică necunoscută nouă, fără cotă de arhivă, și cu afirmații confuze și contradictorii despre vechimea răzeșilor.

²⁶ *Cartea veche românească în colecțiile Bibliotecii Centrale a Universității din București*, 1972, p. 156.

²⁷ Arh. St. Iași, Doc., 426/114.

adică jumătate din moșia Grajduri, de 2100 stinjeni, din hotarul mănăstirii Birnova [Valea Satului] pînă în hotarul Mogoșeștilor. Partea lui Damian, de 525 stinjeni, s-a ales în capătul de sus. Erau răzeși de Sirbi și Filosofi [Grajduri și Ciocîrlești] în acești ani Crețul, Cheptul, Țugulea, Horne, Negură, Dulichi, Țapul, Aștefanii, Zămurcă²⁸. O altă pricină se consemnează, în 1852—1856, între Poslețu Vasile sau Crețu și ceilalți răzeși de Sirbi sau Grajduri pentru 140 stinjeni pe care obștea nu voia să-i dea lui Crețu, fiindcă acesta și-ar fi vîndut partea lui²⁹. În secolul XIX, partea răzeșească a moșiei Sirbi avea 2322 stinjeni, dintre care 1438 țarină, 300 seliște, 584 dumbravă³⁰. Pe o parte a moșiei avea „stăpînire de învechită vreme” Alecu Rășcanu, menționat pentru cumpărături sau diverse judecăți cu răzeșii în 1835³¹, 1842³², 1861³³.

În 1861 și 1862 se fac hotărnicii la Ciocîrlești, Sirbi sau Filosofi sau Grajdurile³⁴.

Sîrbii, sat în 1423, și-au schimbat vatra veche probabil în secolul XVIII, fapt dovedit de existența unei siliști³⁵. Satul Grajduri este o așezare mai nouă a Sîrbilor. În 1849, căminarul Alexandru Rășcanu rezida biserica din „satul meu Sîrbii”³⁶, adică din Grajduri, pe locul actual. Numele nou al satului se explică, probabil, prin construcția unor grajduri³⁷ boierești sau ale poștei, în jurul anului 1800. În 1820³⁸, în satul Grajdurile erau recenzați 56 locuitori, dintre care 22 slugi boierești, un preot, călărași hătmănești, siimeni ai curții gospod și ai agiei, dărăbani ai temniței și portărei (majoritatea recrutați dintre răzeși).

1.1.1. Cărbunarii sînt numele unui cătun de pe moșia Sirbi (Grajdurile), menționat în 1812³⁹, în 1839—1841 (răzeșii de Cărbunari contra iconomului Damian Sirbul)⁴⁰, între 1840—1847 (proces de împresurare a Mogoșeștilor cu vecinii, printre care și răzeșii de Cărbunari)⁴¹, între 1856—1857 (judecata lui Zula Panaite cu răzeșii de Cărbunari și Filosofi)⁴². Proprietarii (Alecu Rășcanu, Smaranda Buzne, Vasile Veisa ș.a.) erau răzeșii de Sirbi, iar locuitorii erau clăcași, împroprietăriți în 1864^{42 bis}. Cătunul s-a format pe la sfîrșitul secolului XVIII, în pădurea

²⁸ *Ib.*, Doc., 363/1—8, 11; Tr. 1146, op. II 1300, nr. 61, f. 316^v—324^r.

²⁹ *Ib.*, Tr. 1785, op. 2035, dos. 1661.

³⁰ Gh. Ghibănescu, *loc. cit.*

³¹ BFO, 1835, p. 329.

³² FOS, 1842, ad. 33—34, p. 128.

³³ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 5165.

³⁴ *Ib.*, Doc., 659/52.

³⁵ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, dos. 64/1803; anchetă.

³⁶ V. nota 25.

³⁷ C. Chiriță, *Dicționar geografic al județului Vaslui*, 1889, p. 93.

³⁸ Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 131^v—132^v.

³⁹ V. nota 26 și Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, pachet 39/78.

⁴⁰ Arh. St. Iași, Doc., 363/6; Tr. 1759, op. 2008, nr. 731, dos. 3704/1841.

⁴¹ *Ib.*, Tr. 1785, op. 2035, dos. 225; Tr. 1759, op. 2008, nr. 214, dos. 3633/1841, *ib.*, nr. 5965, dos. 3683/1841.

⁴² *Ib.*, Tr. 1785, op. 2035, dos. 2295.

^{42 bis} Arh. St. București, Hotărnicii, jud. Vaslui, nr. 2, Carte de hotărnicie a moșiei Grajduri, 1880, cu un plan al pămînturilor cotei Cărbunari; C. Chiriță, *op. cit.*, p. 38; Arh. St. Iași, Tr. 1769, op. 2008, nr. 1685, dos. 3020/1838; *ib.*, nr. 269, dos. 4266/1843; *ib.*, nr. 268, dos. 4451/1843.

de pe masivul Bordea, unde erau numeroase mângălării și cătune de cărbunari ⁴³. Mangalagii din Cărbunari sînt menționați în 1830 ^{43 bis}.

1.1.2. **Bordea**, moșie răzășească în 1816 ⁴⁴, cu 53 liudi, este cătunul Bordea Veche de pe moșia Sirbi (Grajduri), în secolele XVIII—XIX. Bordea a fost un sat al poștașilor, apărut în a doua jumătate a secolului XVIII. În 1772 sînt recenzați 27 de oameni din Șcheia și 43 din Borăști la poșta Bordii ⁴⁵. În 1810 ⁴⁶ se livra ovăz pentru poșta de la Bordea, iar în 1812 ⁴⁷ se măsura imășul menzilului de la Bordea. În 1820 ⁴⁸, se menționa poșta din Borde sau Cișmeaua Bordii. Poștașii locuiau la Cărbunari, Borosești, Valea Satului, Scînteia. Se consenmează și trei lăturăși din Brodea de loc ^{48 bis}. În 1827 ⁴⁹, Visteria Moldovei poruncește isprăvniceii ținutului Vaslui să mute poșta Bordea de pe moșia Borosești pe altă moșie, care avea cîrciumă, dar ordinul nu a fost îndeplinit. Poșta de la Bordea a fost pe drumul mare al Scînteii, în colțul de N-V al moșiei Borosești ⁵⁰. În 1832, un ofițer era prădat de răufăcători la poșta Bordea ⁵¹. Tot pe aici trecea, în 1835 Mihail Sturza spre Vaslui ⁵². Numeroase acte, din anii 1828—1842, se referă la reparații de drumuri, podețe, magazale, transporturi, imășuri, abuzuri, litigii de la poșta (stanția) Bordea ⁵³. Satul „Bordea, unde este poșta“, este consenmnat în 1835 ⁵⁴. El este reprezentat pe harta rusă (1830) pe locul grupului de case din marginea de N-V a satului actual Pădureni. Satul a avut și biserică. Poarta bisericii din Grajduri a fost adusă de la biserica din Bordea Veche ⁵⁵. La sfîrșitul secolului XIX satul nu mai exista.

Oiconimul *Bordea* a apărut prin diferențiere toponimică. *Bordea* a fost mai întîi numele culmii deluroase dintre bazinele hidrografice ale Bîrladului și Bahluiului, în comunele Grajduri, Ciurea și Mogoșești. În 1847, Dealul Bordii era „despărțitor ținuturilor“ ⁵⁶ [Vaslui și Iași]. Ori-

⁴³ Un cătun Cărbunari, al vistiernicului Lardache Balș în 1803, *Uricarul*, VIII, p. 358, este Cărbunarii Noi din harta rusă (1830), al lui Alexandru Balș, în 1837, *DER*, II, 214—215, pe moșia Poieni; ordin de desființare în 1834, Arh. St. Iași, Tr. 629, op. 691, dos. 742, f. 8r—9v. Harta rusă cartează un alt sat (?), Cărbunarii Vechi, la nord de satul din com. Grajduri.

^{43 bis} Arh. St. Iași, Tr. 264, op. III/290, dos. 228/1830, f. 16r.

⁴⁴ *Condica visteriei Moldovei din anul 1816*, 1979, p. 115.

⁴⁵ *Moldova în epoca feudalismului*, Chișinău, 1975, VII, partea I, p. 174.

⁴⁶ Arh. St. Iași, Doc., 499/8.

⁴⁷ *Ib.*, Epitropia Sf. Spiridon, pachet 39/78. Imășul și menzilul erau acum pe moșia Borosești; *ib.*, Tr. 1759, op. 2008, nr. 716, dos. 2624/1837, f. 15r; Tr. 265, op. III/290, nr. 42, don. 181/1830.

⁴⁸ *Ib.*, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 163v, 166v.

^{48 bis} *Ib.*, Tr. 264, op. III/290, dos. 228/1830, f. 14v—15r, 16r.

⁴⁹ *Ib.*, Epitropia Sf. Spiridon, pachet 39/84.

⁵⁰ *Ib.*, pachet 39/87, plan al moșiei Borosești, din 1845.

⁵¹ *Ib.*, Tr. 726, op. 813, dos. 1482.

⁵² Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XV, p. 277.

⁵³ Arh. St. Iași, Tr. 265, op. I/290, dos. 30/1828, Tr. 626, op. 691, dos. 357/1832, Tr. 1759, op. 2008, nr. 1466, dos. 3457/1840, nr. 1796, dos. 3482/1840, nr. 231, dos. 3851/1841.

⁵⁴ *Tabla obștimilor satești...*, în *AI/IAI*, XXIII, I, 1986, p. 198.

⁵⁵ Anchetă.

⁵⁶ Arh. St. Iași, Tr. 1785, op. 2035, dos. 225, f. 213.

ginea toponimului este antroponimică. Numele de persoană *Bordea* este atestat din secolul XVII⁵⁷.

1.2. *Ciocirleşti* sînt numele părții de jos a moșiei *Sîrbi*, probabil încă din secolele XV—XVI. În anaforaua din 1818 ianuarie 25 se spune: „partea de gios a moșiei *Sîrbi* s-a numit *Ciocirleşti* după acel *Ciocîrlie*“, din uricul din 1495, păstrat de răzeșii de *Ciocirleşti*, rude cu cei din *Grajduri*⁵⁸, ca urmași ai lui *Sima Gureș* și *Nicoară Ciocîrlie*. Este frecventă în documentele din secolul XIX sinonimia *Ciocirleşti*—*Sîrbi*—*Filosoși*⁵⁹.

Prima mențiune a satului datează din 1618 mai 11⁶⁰, cînd un *Gri-gore comis* din *Ciocirleşti* este martor la o vînzare în *Tatomirești*. Moșia este răzășească încă din secolul XVI. În 1646 se întăreau popei *Ursu* din *Scînteia părți* din *Ciocirleşti*, cumpărate de la *Toader Floricel*, fecior *Ili*, nepot lui *Ioniță* din *Ciocirleşti*⁶¹, părți moștenite, probabil, de preotul *Gligorașco* din *Iași*, în 1681⁶². În 1692, ușurul *Nani* cumpără o parte din *Ciocirleşti*⁶³, iar între 1693—1697⁶⁴ vistiernicul *Iordache Roset* cumpără alte pămînturi, cu șase zapise, de la răzeși, hotărîte în 1708⁶⁵, cînd se aleg 83 de pămînturi în țarină și 47 delnițe de finaț în *Poiana cea Mare* a *Ciocirleștilor*, unde avea stăpînire și mănăstirea *Bîrnova*. Pămînturile din țarină au fost alese în partea de jos a moșiei, între *Rebricea*, pîrîul *Moina*, *Cornul Tetiului* și hotarul *Căuieștilor*. Aceste părți au fost moștenite de *Ștefăniță Roset*, în 1729⁶⁶, apoi de stolnicul *Crupenschi* căruia i se alegeau aceleași pămînturi în 1785⁶⁷. În secolul XVIII, mai erau răzeși de *Ciocirleşti* un *Axinte Stavăr*, în 1729⁶⁸, *Enache Sava*, în 1773⁶⁹, alți răzeși care descindeau din *Gavril Zămurcă*, cu casele și livezile în capul moșiei, la apus, în 1779⁷⁰.

În 1805⁷¹, *Iordache Crupenschi* dă proprietatea sa din *Ciocîrlăști* postelnicului *Ioniță Zurzachi*, primind în schimb pămînturi în ținutul *Sucevei*. Urmează un lung proces, între 1814—1858⁷², între noul pro-

⁵⁷ *DRH*, XIX, XXII, *CDM*, III, V, I S (Indici de nume).

⁵⁸ Unii răzeși de *Ciocirleşti* sînt răzeșii din *Grajduri*: *Dulichii*, *Țugule*, *Negură*, *Crețu*, *Coce*, *Horne*, *Aștefanei*, în 1835, *Arh. St. București*, *Mănăstirea Bîrnova*, dos. 4/1835.

⁵⁹ *Arh. St. Iași*, *Anaforale*, cond. 20, f. 53v—54r; cond. 96, f. 110v, 110v; *MOM*, 1861, p. 1415, *ib.*, 1862, 128.

⁶⁰ *DIR*, XVII, 4, p. 276. Un sat *Ciocîrliești*, menționat în 1613 octombrie 20, *DIR*, XVII, 3, p. 144, este altul decît acela de pe valea *Rebricea*. O familie *Ciocîrlie* stăpînea în sec. XVI—XVII un sat *Sîrbi*, în ț. *Neamț*. Prin apropiere, probabil, satul *Ciocirleşti*, din 1613.

⁶¹ *Arh. St. Iași*, Doc., 425/20, 21.

⁶² *ib.*, 622/5.

⁶³ *ib.*, *Anaforale*, cond. 7, III, f. 144v.

⁶⁴ *ib.*, f. 144v—145r, mențiunea zapiselor.

⁶⁵ *CDM*, V, nr. 815, 893. Întărirea hotarnicea, la 26 ianuarie 1709, *ib.*, nr. 845.

⁶⁶ *Arh. St. Iași*, fond cit., f. 140r.

⁶⁷ *Arh. St. București*, Doc. istorice, 106/75.

⁶⁸ *Arh. St. Iași*, loco cit.

⁶⁹ *ib.* Doc., 622/30.

⁷⁰ *ib.*, *Anaforale*, cond. 7, III, f. 140v.

⁷¹ *ib.*, f. 145v.

⁷² V. nota 16 și *Arh. St. București*, *Mănăstirea Bîrnova*, IV/29, 37; dos. 8/1836; Doc. istorice, 1033/235, 240: planuri de la începutul sec. XIX pentru acest proces; *Arh. St. Iași*, *Anaforale*, cond. 7, III, f. 139—154, cond. 20, f. 53—55; Doc., 779/27; Secretariatul de Stat al Moldovei, dos. 373 (983)/1847, dos. 1974 (3911)/1855; *Arh. St. București*, *Mănăstirea Bîrnova*, dos. 4/1836, 47/1866, *Mănăstirea Golia*, dos. 6/1873.

prietar și apoi ginerii săi Antonie Hristodor și Ștefan Scinteie cu mănăstirea Birnova, cu răzeșii de Căuiești și de Ciocîrlești și cu Alexandru Rășcanu din Grajduri. Este o pricină de hotar, foarte bine documentată, care clarifică evoluția proprietății în secolele XV—XVIII. Sînt reclamate pămînturile dintre pîraiele Căuiasca și Moina sau Răușca, pe care mănăstirea Birnova le consideră parte din Bircești, iar Zurzachi și, apoi, clironomii săi pretind că ar fi 40 de pămînturi din cele 83 ale lui Iordache Roset. Diverse instanțe iau hotărîri contradictorii.

Alte neînțelegeri sînt la Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor, între mănăstirile Golia și Birnova cu I. Zurzachi, între anii 1809—1819⁷³. În 1861 și 1862⁷⁴ se fac hotarnice între Ciocîrlești, Sirbi (Grajduri), Căuiești, delimitîndu-se proprietățile lui Ștefan Scinteie și ale Catincăi Voinescu (fiica lui Antonie Hristodulo) de ale lui Alecu Rășcanu și Dimitrie Luca. Planuri de mai tirziu precizează hotarele⁷⁵.

Satul Ciocîrlești exista probabil în a doua jumătate a secolului XV. O veche siliște a răzeșilor, unde erau case și livezi, în 1729 și 1779, în capul moșiei la apus, a fost stricată de I. Zurzachi în 1823⁷⁶. Satul Ciocîrleștii de Jos, al stolnicului Crupenschi⁷⁷ pînă în 1805, apoi al lui Zurzachi și al moștenitorilor săi, este vatra actuală a satului. Nu a existat biserică în Ciocîrlești în prima jumătate a secolului XIX⁷⁸.

Stămățeștii este un cătun de 6 gospodării, la 1 km N-E de Ciocîrlești, format prin împroprietărirea din 1921. Primii locuitori au fost Dumitru Stamate și Gheorghe Loghin din Draxeni. Numele așezării este mai frecvent pronunțat *Stămăchești* (Anchetă).

1.2.1. Valea Satului este numele părții de sus a moșiei Ciocîrlești, proprietatea mănăstirilor Galata, Birnova și Golia, în secolele XVII—XIX.

În 1690 august 11, Andronache din Tărăceni vinde mănăstirii Galata partea sa din Ciocîrlești, cumpărată de la Costandin, fiul lui Ion Bularda⁷⁹. Nu știm cum a ajuns această parte în proprietatea mănăstirii Birnova, căreia în 1809 i se recunoștea stăpînirea aici numai „fiindcă aceste două mănăstiri nu sînt osăbite”⁸⁰. Mănăstirea Birnova mai avea un loc, în 1708, în Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor⁸¹. Încercînd să scoată pe răzeșii de Sirbi (Ciocîrlești) din moșia Ciocîrlești, mănăstirea susținea că „acel pămînt numit Valea Satului” ar fi Grecii și Drăgeștii. Procese din 1809—1819⁸², 1835⁸³, 1845⁸⁴, 1848⁸⁵ îngăduie ca mănăstirea să stăpînească aici, deși nu avea titluri de proprietate, dar nu admit, pe bună dreptate, identificarea acestei părți de moșie cu Grecii

⁷³ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/32.

⁷⁴ Arh. St. Iași, Doc., 659/52.

⁷⁵ Plan din 1882, la G. Agavriloaie din Negrești, jud. Vaslui, și plan din 1888. Arh. St. Iași, Hărți și planuri, nr. 666.

⁷⁶ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 7, III, f. 139r.

⁷⁷ Arh. St. București, Doc. istorice, 1033/240.

⁷⁸ Arh. St. Iași, Tr. 644, op. 708, nr. 267, tom. II, f. 5r (Catagrafie din 1831).

⁷⁹ CDM, IV, nr. 1262.

⁸⁰ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 96, f. 110v.

⁸¹ V. nota 65.

⁸² Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 7, III, f. 139—154, cond. 96, f. 110—114.

⁸³ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/35.

⁸⁴ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 96, f. 113r.

⁸⁵ Ib., f. 110—114.

și Drăgeștii. Moșia Valea Satului a Birnovei este delimitată în planuri de la începutul secolului XIX⁸⁶. Expropriată în 1863, moșia devine proprietate a statului de pe care se vor face improprietări în 1864⁸⁷, 1881, 1889⁸⁸. Numele *Valea Satului* desemnează, după 1863, și fosta moșie a Birnovei dintre piraiele Rebricea și Cocoara, așadar vechile moșii Greci și Drăgești.

Așezarea de clăcași mănăstirești numită *Valea Satului* s-a format pe la începutul secolului XIX. În 1820⁸⁹, Valea Satului era cătun al Ciocirleștilor. Nu se confirmă, desigur, tradiția consemnată de C. Chiriță despre înființarea satului pe la 1460⁹⁰. Localitatea este uneori numită *Valea Satului a Birnovei*⁹¹. După improprietărirea din 1864, satul crește și va deveni reședință de comună.

Lunca, atestat în 1889⁹² ca un cătun al Ciocirleștilor, continuă, probabil, fosta așezare de la Poșta Scînteii, unde în 1831 se recenzau 14 poștași de peste Cucoara (v. *Poșta Scînteii*). Extins după 1882 (v. planul citat), devine satul Lunca, în 1929^{92 bis}, în com. Scînteia, se contopește cu Lingurarii, în comuna Valea Satului, și înglobează acest sat în 1939 (v. *Lingurarii*). În 1941⁹³, se menționează, separat, cătunul Cocoara, care este partea de S a așezării. Apoi satul se scindează. Partea de N, înglobînd Lingurarii, va fi satul *Lunca* sau *Lunca-Grajduri*, din comuna Grajduri, în 1956^{93 bis}, partea de S (Cocoara) se va contopi cu Tîrgul Borosești și se va numi *Lunca-Rateș*, în comuna Scînteia, din 1950⁹⁴.

1.2.2. Golia este numele unei părți din moșia Ciocirlești, în secolele XVIII—XIX, proprietate a mănăstirii Golia.

Între 1693—1700, Cristea vameșul cumpără și primește danii, cu 12 zapise de la răzeși, 52 pol pămînturi și 8 delnițe de finat din Ciocirlești. O danie va avea și fiul său Costandin, în 1700⁹⁵. Toate aceste pămînturi vor fi moștenite de Ioniță Cuza, care le va face danie mănăstirii Golia la 26 august 1773⁹⁶. O hotărnicie se efectuează în 1778, cînd se măsoară 72 de pămînturi la cîmp, în două racle. Se pun pietre în 1779 între părțile răzeșilor și proprietatea mănăstirii⁹⁷. În 1781 se judecă la Divan răzeșii cu Golia pentru încălcare de hotar și dijmuire⁹⁸. Alte pricini de hotare între mănăstirea Golia și mănăstirea Birnova se con-

⁸⁶ V. nota 72.

⁸⁷ Plan din 1882 (G. Agavriiloae), delimitare a părții foștilor clăcași.

⁸⁸ În *Rezultatele date de legile din 1881 și 1889*, București, 1909, p. 38, 113, sînt menționați 44 de cumpărători cu 215 ha pe moșia Valea Satului.

⁸⁹ Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 164r.

⁹⁰ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 203.

⁹¹ Arh. St. Iași, Tr. 1772, op. 2020, dos. 1933, f. 65 (Statisticești științi din 1842); Th. Codrescu, *Uricariul*, VII, p. 396 (în 1846).

⁹² C. Chiriță, *op. cit.*, p. 42, 203.

^{92 bis} *DECRET* (1929), p. 9357, 9372.

⁹³ *Indicatorul localităților din România*, 1943, p. 359.

^{93 bis} *IMP. ADM.* (1956), p. 122, *IND.* (1956).

⁹⁴ *IMP. ADM.* (1950), p. 285.

⁹⁵ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 7, III, f. 147—148.

⁹⁶ *Ib.*, f. 148.

⁹⁷ *Ib.*, f. 149.

⁹⁸ *Ib.*, f. 140.

semnează în anii 1808—1809⁹⁹, 1817 și 1819¹⁰⁰ și cu răzeșii de Ciocîrlești în 1819¹⁰¹. Partea din Ciocîrlești a mănăstirii Golia era arendată în 1828 comisului Hristodor Adamache și în 1830 banului Anghelichi¹⁰². Proprietatea Goliei este delimitată în planuri de la începutul secolului XIX¹⁰³. În plan din 1882¹⁰⁴ se reprezintă, parțial, această proprietate a statului de pe care au fost împroprietăriți locuitorii din Valea Satului.

Un sat *Golia* a apărut în primele decenii, ale secolului XIX. Atestat în 1842 cu numele *Valea Satului a Goliei*, în 1846 *Valea Satului Golii*¹⁰⁵, în 1889 Golia era încă un cătun al Ciocîrleștilor¹⁰⁶, dispărut curînd, fiindcă nu mai este menționat în indicatoare de localități și nici cartat în harta militară din 1893. Toponimul *Golia* desemnează astăzi un teren agricol de la N de satul Ciocîrlești.

Corcodel este o așezare de pe moșia Valea Satului a Goliei, atestată în 1831¹⁰⁷ cu numele *Valea Satului* sau *Corcodelul*, reprezentată în harta rusă ca un cătun cu 5—20 de locuitori (*Carnodel*). Satul este însă mai vechi, din secolul XVIII, un cătun al Ciocîrleștilor. Sint menționați un Postolache Corcodel, în 1691¹⁰⁸, și un Ștefan Corcodel, în 1708¹⁰⁹. Într-o vidomostie din 1839¹¹⁰ se consemnează încă aceeași sinonimie: „Valea Satului a Golii ce să poriclește și Corcodelu”.

1.2.3. **Poiana Ciocîrleștilor sau Huțupeni** este un trup al moșiei Ciocîrlești.

În 1708¹¹¹, vornicul Iordache Ruset cumpăra 47 delnițe de finat din Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor. Aici avea o parte și mănăstirea Birnova. Între 1809—1819¹¹², are loc un proces între mănăstirea Birnova, mănăstirea Golia și Ioniță Zurzachi, pentru o bucată de loc din Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor. Trupul de moșie cu numele *Poiana Ciocîrlești* sau *Grajdurile* (sic!), al postelnicului Ștefan Scîntee, era hotărit și delimitat de partea din Grajduri a lui Aurel Rășcanu în 1862¹¹³, cînd se menționează și hotarele despre Huțupeni, pîriul Huțupenii, adică pîriul Valea Satului. În planul din 1880¹¹⁴ al moșiei Grajduri se reprezintă hotarul acestei moșii cu partea din Ciocîrlești denumită Huțupeni, de fapt o parte din Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor, „de la marginea despre miazănoapte a moșiei Valea Satului”¹¹⁵.

⁹⁹ *Ib.*, f. 148—149.

¹⁰⁰ Sint litigii cu părțile mănăstirii Birnova din Ciocîrlești — Valea Satului și din Scînteia

¹⁰¹ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/27, 32.

¹⁰² Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 13, f. 102.

¹⁰³ V. nota 72.

¹⁰⁴ V.: nota 75.

¹⁰⁵ V. nota 91.

¹⁰⁶ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 42, 92.

¹⁰⁷ Arh. St. Iași, Tr. 644, op. 708, nr. 267, tom. II, f. 3r, Tr. 885, op. 1011, nr. 143, f. 4v.

¹⁰⁸ *Ib.*, Anaforale, cond. 7, III, f. 144v.

¹⁰⁹ CDM, V, nr. 815, 845.

¹¹⁰ Arh. St. Iași, Tr. 966, op. 1111, dos. 394, f. 10r.

¹¹¹ V. nota 109.

¹¹² Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 7, III, f. 139—154, cond. 96, f. 110—114.

¹¹³ *Ib.*, Doc., 659/52.

¹¹⁴ Arh. St. București, Hotărîncii, jud. Vaslui, nr. 2. În planul din 1888 al moșiei Ciocîrlești (v. nota 75), se indică, eronat, partea propriu-zisă a satului actual Ciocîrlești cu numele de *Huțupeni*. V. și Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, dos. 71/1890.

¹¹⁵ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, dos. 47/1866, f. 6r.

Poiana Ciocirleștilor sau *Huțupenii* este un cătun format în secolul XVIII, cartat în harta din 1781¹¹⁶ a lui Iacob Adam cu numele *Girila paiana*. În 1831¹¹⁷, *Poiana Ciocirleștilor* era cătun al satului *Ciocirlești*. Cu numele *Huțupeni* cătunul este consemnat din 1839¹¹⁸. În 1865¹¹⁹, *Huțupenii* sînt sat în com. Valea Satului. În 1889, *Huțupenii* erau o „cătună, numită astfel de la porecla ce da locuitorii proprietărilor străini”¹²⁰. Atestată și în indicatoarele din 1887, 1896 și în 1905¹²¹, localitatea nu mai apare în recensămîntul din 1912, fiind înglobată în Valea Satului. Numele familiei *Huțupanu* se înregistrează astăzi în Valea Satului (Anchetă).

Văiuga a fost un cătun de 2 gospodării, care plăteau birul la *Ciocirleștii* lui Andronache Hristodor în 1835, cînd Secretariatul de Stat cerea Departamentului Dinlăuntru să-l desființeze¹²². Cu probabilitate, cătunul va fi fost în văiuga Rătușca.

FILOSOFII

Satul lui *Moișă Filosofu*, întărit în 1423 martie 31 lui Oană Popșa și fratelui său (v. *Sîrbii*), deși vechi, nu avea la această dată un nume propriu. S-a presupus că numele cărturarului ar indica o origine bogomilică¹²³. Este posibilă și aici, ca și la *Sîrbi*, o colonizare bulgară. În 1462 octombrie 8, Ștefan cel Mare întărește lui *Nicoară Sîrbescu* satul „unde a fost *Moișă Filosofu*”, cumpărat cu 60 de zloti de la *Ilca*, fiica lui *Popșa*, și de la *Danciul* și *Marușca*, fiii lui *Moișă*¹²⁴. Cumpărătorul era, desigur, rudă cu vânzătorii. Din acest moment urmașii lui *Oană Popșa* și ai lui *Moișă Filosofu* nu mai au nici un drept de proprietate asupra moșiei, dar, fiindcă uricul din 1423 a rămas la ei (în 1495 era la *Sima Gureș*), moșia *Sîrbii*, cu *Ciocirleștii*, a putut fi numită și *Filoso-fii*, fapt ce produce confuzii, evidențiate și în judecățile din secolul XIX.

Moșia lui *Moișă Filosofu* a fost moștenită de urmașii lui *Nicoară Sîrbescu*, dintre care unii sînt, în secolul XVII, razeși la *Scînteia*. De aceea această moșie era considerată trup al moșiei *Scînteia*, peste *Rebricea*, la apus. În 1628 noiembrie 12, două femei, mătușă și nepoată, vînd cu 450 taleri mănăstirii *Bîrnova* ocina și dedina lor „jumătate din satul *Scînteia*, care se cheamă *Filoso-fii*” și jumătate din trei poieni¹²⁵. Vânzătoarele se știu răsstrănepoate ale lui *Duma Negru*, care nu a avut acest sat, iar uricul era acela de la Ștefan cel Mare, deci din 1462. În actul de întărire a vînzării nu mai apare numele *Filoso-fii*, ci doar

¹¹⁶ Biblioteca Acad., H 1560 CXLI 76.

¹¹⁷ Arh. St. Iași, Tr. 885, op. 1011, nr. 143, f. 6v—7r; *ib.*, Tr. 644, op. 708, nr. 267, tom. II, f. 5r: *Poiana Ciocirleștilor* de la *Grajduri* (sic!).

¹¹⁸ *ib.*, Tr. 966, op. 1111, dos. 394, f. 9v.

¹¹⁹ *Indicele comunelor României*, București, 1865, p. 95.

¹²⁰ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 203.

¹²¹ Aurel N. Ghinea, 40 de ani de administrare a județului Vaslui, București, 1906, p. 203.

¹²² Arh. St. Iași, Tr. 696, op. 772, nr. 1156, f. 4r.

¹²³ M. Costăchescu, *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare*, I, 1931, p. 159.

¹²⁴ DRH, II, p. 161.

¹²⁵ DRH, XIX, p. 586.

Scînteia ¹²⁶. Moșia Filosofi este menționată mai tirziu, în hotarnica din 1709 ianuarie 26 a Ciocîrleștilor : „iar despre Filosofi este hotar Moina“ ¹²⁷. Jumătatea moșiei Filosofi, a mănăstirii Birnova, a format un singur trup de moșie cu moșia Ostășeștii sau Birceștii, cumpărată în același an, 1628. Situația este greșit înțeleasă de boierii hotarnici în 1818, cînd se considera că „mai înainte această sâliște s-au numit satul Filosofului, apoi această sâliște s-au numit din vechime Ostășești sau Bircești“ ¹²⁸. În realitate, Ostășeștii (Birceștii) sînt un alt sat (v. *infra*). Și în 1847 se consemnează aceeași sinonimie eronată : „Berceștii i Ostășeștii ce acum să numește Filosofi și Scînteia“ ¹²⁹. Numele moșiei s-a conservat în toponimele *Dealul Filosofului* ¹³⁰, *Dealul Filosoful* ¹³¹, „Filosohi, Filosoci, Socii“ ¹³², astăzi *Dealul Socii* (Anchetă), prin etimologie populară. Planuri de la începutul secolului XIX ¹³³, din 1888 și 1891 ¹³⁴, coroborate cu documentele istorice permit delimitarea jumătății moșiei Filosofi a Birnovei între pîraiele Moina (Rătușca) și Căuiasca.

Cealaltă jumătate a moșiei, răzășească încă din secolul XVI și nevîndută, probabil dintre pîraiele Rătușca și Ciocîrlești, a devenit parte neștiută a moșiei Ciocîrlești.

Satul lui Moişă Filosofu (1423) va fi dispărut încă din secolul XV. Așezarea poate fi localizată, cu inventar arheologic din secolele XIV—XV ¹³⁵, pe pîriul Rătușca, în spatele gării Scînteia.

OSTĂȘEȘTII sau BIRCEȘTII

În 1494 februarie 25, Dragotă, fiul lui Ivan Pietrescul, nepotul lui Iațco Piatră, vinde dreapta sa ocină „un sat pe Răbrice, anume Ostășeștii, unde a fost Negra“ ¹³⁶. Satul este vechi, cu hotare din veac, stăpînit în prima jumătate a secolului XV de Iațco Piatră, care a avut uric. Negra a fost un jude sau cneaz, probabil rudă cu Duma Negru. Cumpărătoarele sînt Ana și Marina, surorile Lupșei, care aveau atunci și Perienii. Satul Ostășești mai este menționat apoi în 1527 martie 16, cînd Toma, fiul Marenei, vinde a treia parte din jumătate de sat, deci din partea mamei lui, unui Gidea ¹³⁷. Moșie răzășească din secolul XVI, Ostășeștii nu mai sînt atestați pînă în 1628 noiembrie 5, cînd mănăstirea Birnova cumpără patru din cinci părți din „siliștea Bircești, care se numește Ostășeștii, unde a fost Negrul, cu moară pe pîriul Răbrice“ ¹³⁸. Vinzătorii sînt 12 răzeși, strănepoți ai Anei și Marinei, care dau mănăstirii și uricul din 1494. A cincea parte, nevîndută, ajunge, prin moș-

¹²⁶ *Ib.*, p. 587.

¹²⁷ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/5.

¹²⁸ *Ib.*, IV/29.

¹²⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1785, op. 2045, nr. 472, f. 269.

¹³⁰ V. nota 128.

¹³¹ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 81—82.

¹³² Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, I, p. 25. Capul Socilor este menționat într-un doc. de la sfîrșitul sec. XVII, datat greșit 7259, Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/6.

¹³³ V. nota 72.

¹³⁴ Arh. St. Iași, Hărți și planuri, nr. 666, 804.

¹³⁵ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 360.

¹³⁶ DRH, III, p. 271.

¹³⁷ DIR, XVI, 1, p. 241—242.

¹³⁸ DRH, XIX, p. 564—565 și 562—564. Întărirea cumpărăturii, în 1635 și 1636. Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/7, 9.

tenire, în proprietatea familiilor Băisan, Jora și Cuza, în secolele XVII—XIX¹³⁹. Mănăstirea Birnova unește într-un singur trup de moșie cum-părăturile din Bircești și Filosofi. Cu prilejul judecăților dintre Birnova și răzeșii de Ciocirlești și Căuiești, din anii 1817—1858, se menționează că partea de peste Căuiasca din jos, „se numește pînă astăzi Bircești“, dar se identifică inexact Birceștii cu satul Filosofului, „dovadă că pînă în ziua de astăzi dealul se numește dealul Filosofului“¹⁴⁰. Moșia Ostășești (Bircești) a fost la S de pirîul Căuiasca. Sub numele de *Scînteia-Filosofi* moșia Ostășești (Bircești) și jumătate din Filosofi, ale mănăstirii Birnova, au devenit proprietate a statului după 1863.

Satul din 1494 era siliște în 1628. Etimonul oiconimului, *Ostaș*, propus de M. Costăchescu¹⁴¹, este probabil. Varianta *Ostăpșești*¹⁴² și top. *Ostăpceni*¹⁴³ nu justifică o derivare din antroponimul *Ostapco*, atestat în secolul XV¹⁴⁴. *Birceștii* < antrop, *Bircea*, *Bercea*, atestate în secolul XVII¹⁴⁵; cf. *Berceștii*¹⁴⁶, *Bercioaia*, *Berceni*, *Berca*¹⁴⁷, *Berciu*¹⁴⁸.

Astăzi oiconimele sînt necunoscute în zonă.

MÎNDREA sau SCÎNTEIA

În 1436 mai 5¹⁴⁹ se întărește lui Duma Negru satul „unde a fost Mindrea“, ca ocină și pentru vislujenie. În 1462 octombrie 8, Nicoară Sirbescul primea mai multe sate de pe Rebricea, printre care satul „unde a fost curtea lui Duma Negru“¹⁵⁰. Este probabil că, în satul lui Mîndrea, Duma Negru și-a făcut o curte, într-o poziție favorabilă pentru controlul unui domeniu feudal. Mare boier, în sfatul domnesc între 1428—1442, Duma Negru stăpînea satele lui Oană Sinescu (Bodeștii), Boris (Boroseștii), Mîndrea, probabil și Țibăneștii, Grecii și Drăgeștii, moștenite de Nicoară Sirbescul, nepot sau ginere. O fiică, Armanca, a moștenit satul lui Oană Sinescul. Cetatea din apropiere, de la Muncel, va fi fost un loc de refugiu în momente de primejdie. Este posibilă o înrudire a lui Duma Negru cu un Negra, jude de la începutul secolului XV, de la Ostășești.

Nu știm cum se va fi numit satul lui Mîndrea, al urmașilor lui Nicoară Sirbescul, răzeși în secolul XVI, care păstrau ȳricul din 1436, pînă cînd neamul Scînteieștilor va impune un alt nume așezării, pe

¹³⁹ Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, VII, p. 270, 298; Acte C. Cihodaru, nr. 46.

¹⁴⁰ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/29.

¹⁴¹ M. Costăchescu, *Documente moldovenești de la Ștefan cel Mare*, 1933, p. 185. Nu poate fi însă nici o legătură între Ostășești și lupta din 1475 cu turcii. Antroponimul *Ostaș*, atestat abia în 1593, în Maramureș, *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 205, era probabil și în Moldova, în veacul al XV-lea.

¹⁴² CDM, II, nr. 1147. Este o greșeală în copia ispisocului din 1636 aprilie 5.

¹⁴³ Numele unui sat din sec. XVI, *DlR*, XVI, 1, p. 193; 4, p. 256.

¹⁴⁴ *DRH*, I, II, III, Indici de nume.

¹⁴⁵ *DRH*, XIX, XXII, Indici de nume.

¹⁴⁶ Varianta *Bercești* este mai frecventă în documentele din sec. XVIII—XIX.

¹⁴⁷ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, 1963, p. 499.

¹⁴⁸ N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, 1963, p. 200, Al. Graur, *Nume de persoane*, 1965, p. 63.

¹⁴⁹ *DRH*, I, p. 206.

¹⁵⁰ *DRH*, II, p. 161.

¹⁵¹ *DlR*, XVII, 2, p. 137.

la sfârșitul secolului XVI. În 1716 < 1607 decembrie 9 — 1608 august 31 >, se întărește vânzarea a „două părți de ocină, din a patra parte de sat, unde a fost Mîndrea, care ace moșii să numește Scîntești pe Răbrice“¹⁵¹ ale lui Toader Scînteii diac și ale fratelui său Mihail, feciorii lui Scînteie cel bătrîn, nepoți lui Duma Negru. Cumpărătorul este Irimia Băisanul uricar, care mai cumpără o ocină din a patra parte a moșiei de la Drăghina, sora celor de mai sus¹⁵². Aceste ocine vor fi moștenite de urmașii lui Băisan din familiile Jora și Cuza. În 1721 februarie 15¹⁵³ a patra parte din Scînteia era a Saftei Cuza, iar în 1801¹⁵⁴ a lui Arghir Cuza, care avea suretul ispisocului din 1716.

Celelalte trei părți ale moșiei au rămas în stăpînirea altor răzeși, nepoți ai lui Scînteie cel bătrîn, pînă în 1628¹⁵⁵, cînd vînd mănăstirii Birnova jumătate din întreaga moșie, cu jumătate din poienile Condrata, Cooara și Poiana cu Cetate, moștenite tot de la Nicoară Sîrbescul. Moșia se împărțise mai întîi în două (partea de sus și de jos), apoi în patru, probabil în timpul lui Petru Șchiopul voievod de la care răzeșii aveau ispisoaice de piră și împărțire. Rămîne altor răzeși, după 1628, un sfert din moșia Scînteia. Răzeși sînt menționați și în secolul XVIII¹⁵⁶. Pe partea mănăstirii Birnova sînt vecini care cosesc, secără, fac podvezi. Mănăstirii i se întăresc drepturile asupra veniturilor moșiei¹⁵⁷, se fac cercetări¹⁵⁸ pentru hotarele cu Ciocîrleştii, Bodeștii, Boroseștii, Dămăcușenii. Mănăstirea fiind închinată Sf. Mormînt, înainte de 1835¹⁵⁹, jumătate din moșia Scînteia va fi secularizată în 1863. Pe proprietatea statului se vor face împrumutări și vânzări.

În secolul XIX, numele *Scînteia* va desemna uneori și proprietățile Birnovei de la Bircești, Filosofi și Valea Satului.

Vechiul sat al lui Mîndrea (1436), numit *Scînteia* din secolul XVII¹⁶⁰, poate fi localizat în perimetrul așezării actuale. Inventar arheologic din secolele X—XII, XV—XVI și XVII—XVIII¹⁶¹, o veche biserică a cărei fundație a fost de curînd degajată, biserica actuală, datînd din secolul XVII¹⁶², documentează o mare continuitate a satului.

¹⁵² DIR, XVII, 4, p. 150.

¹⁵³ Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, VII, p. 270.

¹⁵⁴ *Ib.*, însemnare pe verso doc. din 1716.

¹⁵⁵ DRH, XIX, p. 611—612 și 619—620; *ib.*, XXII, p. 258, răzeși din Scînteia în 1634. Judecată între răzeși, în 1644, Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, III, p. 81, 85.

¹⁵⁶ Răzeși Țugulea, Toader Rohotescu, Bere, Cloșcă, Așinte sînt martori sau vînzători de ocine în satele vecine, iar familia Ursu a dat mai mulți preoți la biserica domnească din Scînteia.

¹⁵⁷ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/1, 4, 8; IV/17; Mss. 646, f. 30; Mănăstirea Sf. Sava, XXXIV/24.

¹⁵⁸ *Ib.*, Mănăstirea Birnova, IV/2, 3, 6, 12—20, 24—26, 36 (plan); Mss. 646, f. 22.

¹⁵⁹ *Ib.*, fond. cit., IV/35, 36; Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 81, f. 166r—168r.

¹⁶⁰ DIR, XVII, 3, p. 42, doc. din 1611 decembrie 9 — 1615 noiembrie sau 1621 septembrie — 1623 august; XVII, 4, p. 12, doc. din (1616 iulie 26) („la Scînteie“); XVII, 5, p. 284, doc. din 1624 aprilie 6.

¹⁶¹ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 362, punctele LXVI.1.E.G.

¹⁶² Biserica este o ctitorie a lui Vasile Lupu, ante 1636. În 1646 septembrie 18 este menționat popa Ursul de la „biserica domniei mele din Scînteia“, Arh. St. Iași, Doc., 425/21. Tradiția locală atribuie construcția lui Ștefan cel Mare: „aici este biserica de piatră a domnului Ștefan voievod celui viteaz“, Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/29 (anafora din 1818 ianuarie 25); C. Chiriță, *op. cit.*, p. 165—166. Este posibil ca vechea biserică să dateze din sec. XV, dar nu se poate documenta o ctitorie a lui Ștefan cel Mare.

Relațiile călătorilor străini care trec în secolul XVII prin Scinteia oferă informații detaliate despre evoluția localității. În 1622¹⁶³, Scinteia era „loc de adăpost al tilharilor“ din marea pădure de fag (Bucovina) de pe Bordea, în 1636¹⁶⁴, era sat mare, cu oameni gospodari, cu biserică nouă, frumoasă, de zid. În 1653¹⁶⁵, Paul de Alep descrie așezarea ca „un tirg mic“, cu biserică și conac de poștă binecunoscut. Scinteia era și în 1659¹⁶⁶ un orașel, în 1677—1678¹⁶⁷ un sat mare cât un orașel, iar Miron Costin, în *Poema polonă*, consemnează orașelul Scinteia¹⁶⁸. În 1700¹⁶⁹ însă, Scinteia era un sat pustiu, cu o biserică pustie, cu trei bordeie și un conac (de poștă) pustiu. Satul se repopulează peste câteva decenii în legătură cu poșta atestată în secolul XVIII, începând din 1742. În 1774¹⁷⁰, la Scinteia erau recenzați 90 liuzi dintre care 85 poștași (7 locuind la Șcheia). În secolul XIX satul este încă mic, cu puțini birnici, bejenari și slugi boierești¹⁷¹.

Poșta Scinteia era, desigur, în secolul XVII și în prima jumătate a secolului XVIII, în vatra satului Scinteia. După organizarea serviciului poștal, începând din 1742, la Scinteia este un căpitan de menzil, se ordonă construirea unui grajd, se fac cheltuieli de aprovizionare și întreținere¹⁷². Persoane importante și diverși călători trec pe aici¹⁷³. În a doua jumătate a secolului XVIII, drumul mare de la Iași la Vaslui nu mai trecea prin Scinteia¹⁷⁴. Coborînd pe Drumul Doamnei, călătorii traversau pe un pod de piatră¹⁷⁵ pîrîul Rebricea, pe teritoriul satului de astăzi Lunca-Rateș, și urmau drumul mare pe itinerariul șoselei actuale. Acest traseu a impus mutarea poștei pe moșia Ciocîrlești. La gura pîrîului Răușca erau odaia de menzelgii și o crișmă¹⁷⁶. Lîngă pod era în 1820¹⁷⁷ cotuna de la Poșta Scinteia, cu 9 surugii și 2 scutiți. În

¹⁶³ *Călători străini despre Țările Române*, IV, 1972, p. 502. Despre bucovină, în 1632. *ib.*, V, 1973, p. 22.

¹⁶⁴ *ib.*, V, p. 117. Mențiuni din 1640, 1641, 1652, p. 155, 159, 170, 173, 488.

¹⁶⁵ *ib.*, VI, 1976, p. 30, 103.

¹⁶⁶ *ib.*, VI, p. 463, 464, 472, 477, 732. Evlia Celebi confundă adesea locurile, astfel încît o descriere a Scintei se referă probabil la Tîrgul Ocna (p. 463).

¹⁶⁷ *ib.*, VII, 1980, p. 356.

¹⁶⁸ Miron Costin, *Opere*, 1958, p. 391.

¹⁶⁹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, 1930, p. 96, 106, 109, 117.

¹⁷⁰ *Moldova în epoca feudalismului*, VII, 1, p. 223—224, 240.

¹⁷¹ *Condica visteriei Moldovei din anul 1816*, p. 74 (15 liuzi); Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 215v—216r (Catagrafia din 1820, 49 liude dintre care 16 erau bejenari); în 1845, era sat de starea a doua, sub 50 de locuitori, FOS, 1845, ad. 1—2, p. 9.

¹⁷² *Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție de Corneliu Istrati, I, 1985, p. 268, 277; Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, XV, p. 193, 195; N. Iorga, *Studii și documente*, XIX, p. 104, 113; Arh. St. Iași, Doc., 499/8.

¹⁷³ V. notele 7, 8 și *Condica lui Constantin Mavrocordat*, I, p. 160, 266; I.e. Comte D'Hauterive, *Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie*, București, 1902, p. 328; Gheorghe G. Bezviconi, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, 1947, p. 208.

¹⁷⁴ Harta Bawr (1774), harta rusă (1830), datate după anul lucrărilor cartografice, nu al publicării hărților.

¹⁷⁵ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 165—166, „Podul înalt“, în relație fantezistă cu lupta de la Vaslui, din 1475.

¹⁷⁶ Arh. St. București, Doc. istorice, 1033/235 și Mănăstirea Birnova, IV/37 (planuri).

¹⁷⁷ Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 165v, 223v.

1831¹⁷⁸, la Poșta Eșului (Scînteii) erau 28 de lăturași și surugii, dintre care 14 locuind „peste Cucoara“ (v. *Lunca*).

Poșta s-a desființat o dată cu intrarea în funcțiune a căii ferate Iași—Vaslui (1892).

Scînteia Nouă este un sat de împrăștiere, din 1881—1882, pe moșia statului, fostă a Bîrnovei. În planul din 1882¹⁷⁹ sînt reprezentate 37 de parcele, de cîte 3 fălci, date locuitorilor, conform legii rurale. Primele locuințe vor fi apărut aici imediat după împrăștiere. În 1921¹⁸⁰, la Scînteia Nouă erau 23 capi de familie. În 1941¹⁸¹, cîtunul Scînteia Nouă este inclus în Scînteia.

Cîrpa este un cîtun al Scînteii, consemnat oficial numai în 1924^{181 bis}, format după 1889, cînd, prin lege, se vînd loturi de 5 ha de pe moșia statului Scînteia-Filosofi (sic!)¹⁸² unor locuitori din Căuiești și din alte sate. Cumpără loturi familiile Cocuță, Ghețiu, Simota, Guler, Rotaru, Gavril ș.a.¹⁸³ Oiconimul este o poreclă, cf. satele *Cîrpa*, *Cîrpiți*, în jud. Iași, Vaslui, Caraș-Severin¹⁸⁴.

GRECII ȘI DRĂGEȘTII

La 8 octombrie 1462 se întăresc lui Nicoară Sîrbeșcul ocinile lui drepte, satele „unde a fost curtea lui Duma Negru, și, mai sus, unde au fost grecii lui Duma Negru, și, mai sus, Drăgeștii...”¹⁸⁵. Satele sînt vechi, cu hotare din veac, și sînt moștenite, probabil, de la Duma Negru, deși nu apar între satele acestuia, menționate în 1436 mai¹⁸⁶. Localizarea moșiilor este posibilă prin indicația topografică (mai sus de curtea lui Duma Negru, deci de Scînteia) și prin analiza documentelor ulterioare.

La sfîrșitul secolului XVI, Drăgeștii și Grecii au fost sate ale Magdei, fiica spătarului Drulea, după un uric de împărțeală de la Ștefan cel Mare. Nepoții și strănepoții acesteia vînd siliștile Drăgești și Greci, „ce sînt din sus de Scîntee supt bucovina cu poeni de finețe în boco-vina și cu loc de moară pe pîrîul satului“, cu 700 de taleri, mănăstirii Bîrnova, la 7 noiembrie 1628¹⁸⁷. Moșiile vor fi rareori menționate, în 1691¹⁸⁸, 1692, 1693¹⁸⁹, 1797¹⁹⁰, astfel încît toponimele vor fi uitate, din moment ce, într-un proces din 1809, mănăstirea Bîrnova, avînd un loc în Poiana cea Mare a Ciocîrleștilor, „voia a-l face Greci și Dră-

¹⁷⁸ Ib., Tr. 644, op. 708, nr. 267, tom II, f. 3 v—4 r; v. și harta rusă (1830).

¹⁷⁹ V. nota 75.

¹⁸⁰ Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, Dos. 1091, f. 1.

¹⁸¹ *Indicatorul localităților din România*, București, 1943, p. 693.

^{181 bis} *Indicator alfabetic al tuturor localităților (orașe, sate și cîtune) din România*, București, [1924].

¹⁸² V. nota 88.

¹⁸³ Informator Dumitru Atudorei, *Scînteia* (1985).

¹⁸⁴ D. Frunzescu, *Dictionar topografic și statistic al României*, 1872, p. 97; I. Iordan, P. Gâstescu, D. I. Oancea, *Indicatorul localităților din România*, 1974.

¹⁸⁵ DRH, II, p. 161.

¹⁸⁶ DRH, I, p. 206.

¹⁸⁷ DRH, XIX, p. 573—574. Întărirea cumpărăturii, în 1635 și 1636, Arh. St. București, Mănăstirea Bîrnova, IV/7, 9.

¹⁸⁸ Arh. St. București, Mss. 646, f. 22.

¹⁸⁹ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și zapise*, IV, 1, p. 229. Moșia Greci și Drăgești este desemnată aici sub numele poienilor Cucoara și Condrata.

¹⁹⁰ Arh. St. București, Mănăstirea Bîrnova, IV/8, 9.

gești"¹⁹¹. Mănăstirea va stăpîni aceste moșii, sub numele de *Scînteia*, pînă la secularizare. În 1830¹⁹², mențiunea „moșia Valea Satului cu Sperieții” atestă o confuzie între moșii diferite, dar avînd același (fost) proprietar (mănăstirea Birnova).

Vechile sate au devenit siliști, Grecii încă înainte de atestare (1462), Drăgeștii înainte de vînzarea din 1628. Locul satelor nu poate fi identificat. Primul sat poate fi o colonie (?) din secolul XV, cf. satul Greci de pe Siret, din același veac¹⁹³, grecii din Dărmănești (1430—1431)¹⁹⁴, *Gîrceni*, traducere slavă a numelui „greci”. Oiconimul este așadar un etnonim, mai puțin probabil un antroponim plural cu funcție toponimică absolută, cf. *Grecul*, *Greaca* (secolul XV)¹⁹⁵. Pentru *Drăgești*, v. antrop. *Drag*, atestat în secolele XIV—XV¹⁹⁶.

Sperieții, cătun de pe la sfîrșitul secolului XVIII, este atestat în harta rusă (1830) cu numele *Sparveț*. În 1832, la Spărieți erau 14 gospodării risipite prin rîpi și pădure¹⁹⁷. Catagrafia din 1845 indică Boroșeștii și Valea Satului ca sate de origine ale unor locuitori din Sperieți¹⁹⁸. O poreclă a locuitorilor stă la originea oiconimului. Din 1964 satul se va numi *Pădurenii*¹⁹⁹.

Făgețelul, menționat numai în 1820²⁰⁰, ca un cătun al satului Cio-cîrlești, împreună cu Poșta Scînteia și cu Valea Satului, va fi fost o mică așezare de pe moșia Valea Satului (Greci și Drăgești), în pădurea numită și astăzi *Făgețel*, la S de Sperieți.

Lingurarii sînt o mică așezare de țigani, pe moșia Valea Satului (fostă Greci și Drăgești), consemnată în 1887²⁰¹, reprezentată pe harta militară din 1893. Contopită cu satul Lunca (Lunca și Lingurari, în 1931, Lunca-Lingurari, în 1932, și Lunca sau Lingurari)²⁰², va fi înglobată în satul Lunca, din com. Valea Satului, în 1939^{202 bis}.

CĂUIEȘTII

Prin uric din 1497 martie 18 se întăresc fiicelor lui Oană Căuia și Toader Căuia (frați) ocinele lor drepte, două sate : Hăoșeștii, pe Bîrlad, și „alt sat, pe Rebricea, anume Căueștii, unde au fost Leunteneștii”²⁰³. Satele sînt vechi, cu hotare din veac. În prima jumătate a secolului XV a fost al unor juzi Leuntenești, apoi al fraților Căuia, care vor impune un nou nume așezării. De altfel și Hăoșeștii (Hăvășeștii) se vor numi în secolul XVI tot *Căuești*²⁰⁴.

¹⁹¹ Ib. IV/32.

¹⁹² Arh. St. București, Hotărnicii, jud. Vaslui, nr. 2.

¹⁹³ DRH, II, p. 177, 184; DRH, III, p. 54, 69, 142, 508.

¹⁹⁴ DRH, I, p. 145.

¹⁹⁵ DRH, I, II, III, Indici de nume.

¹⁹⁶ Ib.

¹⁹⁷ Arh. St. Iași, Tr. 629, op. 691, dos. 357/1832, f. 6 v.

¹⁹⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1425, op. 1619, nr. 998, f. 119 v—121 r.

¹⁹⁹ DECRET, II, (1964), p. 220.

²⁰⁰ Arh. St. Iași, Tr. 166 op. 184, nr. 13, f. 164 r; Făgișul, f. 223 v.

²⁰¹ IND. (1887), p. 311.

²⁰² TABLOU (1931), p. 8190, DEC. (1932), p. 6600, ENC. ROM. II, p. 504.

^{202 bis} DEC. (1939), p. 2372—2373.

²⁰³ DRH, III, p. 397—398.

²⁰⁴ M. Costăchescu, *Documente moldovenesti de la Ștefan cel Mare*, 1933, p. 215—216.

Satul de pe Rebricea nu mai este apoi menționat timp de un secol și jumătate. El a fost stăpinit de urmașii celor din 1497, răzeși care păstrau, în 1821, uricul, dar nu mai știau că sînt rude cu răzeșii din Hăvășești²⁰⁵. La mijlocul secolului XVII, răzeșii de Căuești încep să vîndă sau fac danii din ocinele lor. Primesc danii Enache, fiul lui Gavril Rotundul din Iași, și un Strătulat, în 1648²⁰⁶. Dumitrașcu, nepot Căuei, își zălogește ocina lui Gavrilăș Rătundul, în 1661²⁰⁷. Același Gavril Rotundul clucer, cu soția și fiul lor Enache, cumpără părți din Căuești de la nepoții lui Istrati Hrib și ai lui Faur, în 1662²⁰⁸. Alte vînzări și danii datează din 1681 și din anii următori²⁰⁹, cînd o parte a moșiei devine proprietate boierească, a lui Nani ușeriul, moștenită de fiica acestuia, Catrina Brăhoia. În 1760 aprilie 6²¹⁰ se dădea carte de stăpînire Mariei Brăhoia comisoaia, fata Catrinei, pe moșia Căuești. În 1786²¹¹ aveau părți în această moșie și Irina și Ghinia, nepoatele lui Dumitrașcu seiman, care își vînd ocinele, în 1790²¹², lui Arghir Cuza. Acesta mai cumpără alte părți de la răzeși, dar în 1798²¹³ paharnicul (apoi banul) Stavăr, care avea Căueștii de Jos, baștină și cumpărătură ale tatălui său, răscumpără toate proprietățile lui Arghir Cuza din Căueștii de Sus și dă ca zestre fiicei sale Elenco, măritată în 1799²¹⁴ cu lordache Leon, toată moșia boierească din Căuești.

În secolul XIX, o parte a moșiei Căuești, în continuă scădere, este încă răzeșească. În 1809²¹⁵, răzeși care locuiau la Mînjești (Cirligătura) zălogesc partea lor comisului Iordache Leon. O hotarnică a proprietății acestuia se face în 1816^{215 bis}. Spătăreasa Elenco Leon, mai cumpără în 1828²¹⁶ alte părți de la fiii lui Ilie Doroșincul. Răzeșii se judecă între ei pentru diverse pricini de împresurare, între 1801—1823²¹⁷. Unii dintre ei locuiesc în cătunele Fagul și Faurii.

Moșia boierească, a spătăresei Elenco Leon în 1845²¹⁸, a fost moștenită de Iacovache Leon, care oferea, în anii 1854—1856²¹⁹, moșiile

²⁰⁵ DRH, III, p. 398. Însemnare pe verso ispisocului din 1497.

²⁰⁶ Arh. St. Iași, Doc., 659/3, 4.

²⁰⁷ *Ib.*, 5.

²⁰⁸ *Ib.*, 6, 7.

²⁰⁹ *Ib.*, 8, 13; 622/5.

²¹⁰ *Ib.*, 659/13.

²¹¹ Arh. St. București, Doc. istorice, 105/114. Neînțelegeri între răzeși, în 1786, Th. Codrescu, *Uricarul*, VI, p. 262, Arh. St. Iași, Litera K/392, f. 29 v, K/372, f. 51—55.

²¹² Arh. St. Iași, Doc., 659/16—18. Carte de stăpînire dată lui Arghir Cuza, în 1795, aprilie 9, Arh. St. București, Doc. istorice, 105/123.

²¹³ Arh. St. Iași, Doc., 659/19.

²¹⁴ *Ib.*, Litera L/78, f. 14 r, 42 r—v, 43 v, 44 v, 46 r. Partea vistiernicului Stavăr, în plan de la începutul sec. XIX, Arh. St. București, Doc. istorice, 1033/235.

²¹⁵ Arh. St. Iași, Doc., 659/21.

^{215 bis} *Ib.*, 24.

²¹⁶ *Ib.*, 26, 27. Proces după vînzare, în 1835, BFO, 1835, p. 366.

²¹⁷ Arh. St. Iași, Doc., 659/28; Litera L/78, f. 44 v.

²¹⁸ FOS, 1845, ad. 15—16, p. 79, 82.

²¹⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1785, op. 2035, nr. 1520.

sale Șcheia și Căuești spre vânzare. Din 1856²²⁰ noul proprietar este Dimitrie Luca. În 1871²²¹ se consemna încă o dublă proprietate : Căueștii-Răzeși și Căueștii lui Leon (de fapt împărțirea satului). În 1859—1860²²², partea de sat de pe moșia boierească se numea *Căueștii Lucăi*.

Fagul este o parte a moșiei răzeșilor din Căuești, a lui Bîrzu, ginerele lui Lupașcu Covrig, în 1775²²³. Aici s-a format în secolul XVIII un cătun, menționat în 1803²²⁴, cu 47 liuzi ai comisului Iordache Leon (împreună cu Faurii). În 1816²²⁵, Fagul i Faurii apar ca moșie răzeșească, cu scutelnici ai lui Alecu Iancu Leon și ai lui Iordache Leon. În 1831²²⁶, Căueștii, Fagul și Faurii sint recenzați cu 85 locuitori ai spătăresei Elenco Leon. Pe harta rusă (1830) Fagu este situat la S de satul actual Căuești. Cătunul dispăre pe la mijlocul secolului XIX²²⁷. În 1889 se consemna „dealul Fagului, unde se zice că din vechime a fost un sat numit Fagul“²²⁸.

Faurii sint un cătun din secolul XVIII, într-o poiană a răzeșilor descendenți dintr-un bătrîn Faur din secolele XVI—XVII, atestat în 1662²²⁹ (Gavril Velița și Damian, nepoții lui Faur din Căuești). Poiana Faurii este menționată în 1778²³⁰. Într-un plan de la începutul secolului XIX²³¹, Poiana Faurului se arată la izvoarele pîrîului Căuiasca. Aici este astăzi Movila lui Faur. Cătunul a dispărut după 1864, cînd se formează o nouă vatră a satului Căuești.

Ocoalele este un cătun al Căueștilor, nelocalizat, menționat numai într-o vidomostie din 1839²³². Așezarea a fost probabil o odaie (cișlă) temporară pe moșia Căuești.

MUNCEI (MUNCELUL)

În 1462 octombrie 8²³³ se întărește lui Nicoară Sirbescul ocina lui moștenită de la Duma Negru, „Muncei, unde a fost cetatea lui Duma Negru“, desigur o moșie, pe un muncel, în marea pădure de fag, mai tîrziu a Boroseștilor, cu o poiană în care a existat în prima jumătate a secolului XV o cetate feudală. În 1503 octombrie 7²³⁴, Poiana Cetățelii este menționată în hotar cu satele mănăstirii Dobrovăț, ca poiană, vin-

²²⁰ *ib.*, nr. 2384, pentru stabilirea hotarelor moșiei despre Pojorăștii lui Alecu Ciurea, în 1857. Plan din 1860, *ib.*, Doc., 659/51, pentru această hotarnică și *ib.*, 36, 39, 40, 41, 46 sqq pentru pricini de impresurare cu moșia Valea Satului, în 1859. Pentru alte hotare cu vecinii, *ib.*, Hărți și planuri, nr. 666, din 1888, nr. 804, din 1891; nr. 1110, din 1927, nr. 2321, 2352, din 1924, nr. 2345, 2347, 2348, din 1932, pentru diverse exproprieri.

²²¹ D. Frunzescu, *op. cit.*, p. 103.

²²² *Din lucrările statistice ale Moldovei*, Iași, 1862, p. 168.

²²³ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 13, f. 105^r.

²²⁴ Th. Codrescu, *Uricarul*, VII, p. 372.

²²⁵ *Condica visteriei...*, p. 77.

²²⁶ Arh. St. Iași, Tr. 885, op. 1011, nr. 143, f. 7 v—9 r.

²²⁷ Într-o listă de sate, de la mijlocul sec. XIX, se mai consemnau Căueștii și Fagu Faurii (sic !). Arh. St. Iași, Doc. 416/312.

²²⁸ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 122.

²²⁹ Arh. St. Iași, Doc., 659/7.

²³⁰ *ib.*, Anaforale, cond. 7, III, f. 148 v.

²³¹ Arh. St. București, Mănăstirea Bîrnova, IV/37.

²³² Arh. St. Iași, Tr. 966, op. 1111, nr. 394, f. 9 v.

²³³ *DRH*, II, p. 161.

dută în 1628²³⁵ de către urmașii lui Duma Negru mănăstirii Bîrnova, împreună cu alte poieni de pe fosta moșie Muncel. Documente ulterioare menționează Poiana cu (de la) Cetate²³⁶. O mică parte a moșiei Muncel, cu cetatea lui Duma Negru, a intrat în componența moșiei Ruleni-Protopopești²³⁷, iar cea mai mare parte a fost înglobată, încă din secolul XV în moșia Borosești. Toponimul *Muncel* s-a diferențiat și denumește mai târziu doar o poiană, localizată într-un plan din 1845²³⁸ la N de satul Borosești, unde s-a construit în secolul XVIII schitul lui Manolache Costache.

ȚIBĂNEȘTII sau ALBEȘTII (?)

Unica mențiune a moșiei Țibănești, cu hotare din veac, se află în uricul de întărire a proprietăților moștenite de Nicoară Sirbescul de la Duma Negru (1462, v. *supra*). Coroborarea documentelor satelor din zonă impune înglobarea moșiei Țibănești în moșia Borosești și identificarea ei foarte probabilă cu moșia Albești.

Prima atestare a Albeștilor datează din 1634 iulie 7²³⁹, când un Sanson din Albești cerceta o pricină la Tatomirești. Satul este mai vechi, fiindcă în 1648²⁴⁰, când încep vânzările ocinilor răzeșești, moșia umbra pe trei bătrini. În secolul XVII, răzeșii știau că Albeștii și Boroseștii „s-au fost frați”²⁴¹, adică aveau aceiași ascendenți în secolele XV—XVI.

Primul vânzător din moșia Albești este Dumitrașcu sin Andrei biv armaș, nepotul lui Ilea șetrarul. În a doua jumătate a secolului XVII, Andronic, fost mare postelnic, și soția sa Ana cumpără întreaga moșie²⁴², întărită postelnicesei la 9 august 1663²⁴³ și stăpînită apoi de ginerele acesteia, Miha neguțătorul din Iași²⁴⁴, care cumpără și părți din Borosești. Un cumpărător este și Mirza neguțătorul, care are, în urma înțelegerii cu fratele său Miha, jumătate din poienile Cocoara, Muncel, Măstacăn de la Cetate, în 1685²⁴⁵. Fosta moșie Albești (Țibănești ?) va deveni trup al moșiei Borosești sub stăpînirea urmașilor celor doi negustori, în secolul XVIII. Albeștii se învecinau cu moșiile Focșești, Tufești, Bodești și Scînteia²⁴⁶, erau așadar în partea de S a actualei moșii Borosești, pe piraiele Mîrzoaei și Plopului (sau Ionașcului)²⁴⁷.

²³⁴ DRH, III, p. 529.

²³⁵ DRH, XIX, p. 586, 587, 611—612, 619—620.

²³⁶ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace...*, IV, 1, p. 61 (din 1682), p. 99 (din 1685); IV, 2, p. 15 (din 1693).

²³⁷ Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, pachet 39, plic 1; doc. nr. 20, plan al moșiei Poiana cu Cetate, din 1863; *ib.*, Doc., 750/65 și 821/88, din 1865 și 1856, când moșia era proprietatea soților Costache și Smaranda Neculau.

²³⁸ Arh. St. Iași, Epitropia..., 39/87.

²³⁹ DRH, XXII, p. 198.

²⁴⁰ Arh. St. Iași, fond cit., 39/21. Documente din acest fond au fost publicate de Gh. Ghibănescu în *Ispisoace...*, III, 1, 2, IV, 1, 2.

²⁴¹ *ib.*, 39/48 (doc. din 1685).

²⁴² *ib.*, 22—26, 28, 29, 31 (spîta postelnicului Andronache).

²⁴³ *ib.*, 30.

²⁴⁴ *ib.*, 42, 44, 45.

²⁴⁵ *ib.*, 48. Confirmări din anii următori, 49—51.

²⁴⁶ *ib.*, 23, 24, 28, 37, 63, 88.

²⁴⁷ *ib.*, 103 (plan din 1869) și 91 (plan din 1891).

Identitatea moșiilor Țibănești și Albești fiind doar probabilă, cu atât mai puțin se poate documenta o continuitate a satelor cu aceste nume. Satul Albești, existent în 1634, siliște în 1691²⁴⁸, nu poate fi localizat pe actualul teritoriu al satului Borosești, în lipsa materialului arheologic.

Este probabilă o relație de înrudire între Duma Negru și Țiban, cunoscutul boier din 1399—1401²⁴⁹, stăpînul satului Țibănești de pe Crasna (Țibăneștii Buhlii) și strămoșul proprietarilor de la Țibănești și Țibana, de pe Șacovăț. Un Albu, desigur un bătrîn din secolele XV—XVI, nu poate fi identificat.

BOROSEȘTII

Uricul de la Ilie și Ștefani voievozi, din 1436 mai 5, întărește lui Duma Negrul ocina și dreptcredincioasa lui vislujenie, satele de pe Rebricea „unde a fost Oană Sinescul, și unde a fost Boris, și unde a fost Mindrea”²⁵⁰, adică Bodeștii, Boroseștii și Scînteia de mai tirziu. Satul Borisești este moștenit de Nicoară Sirbescul (uric din 1462 octombrie 8), apoi de urmașii acestuia, răzeși în veacul XVII, cînd obștea se descompune prin vânzări începute în 1668²⁵¹. Un cumpărător insistent, Miha neguțătorul, pune stăpînire, între 1670—1679²⁵², pe o parte a moșiei Borosești, după ce cumpărase Albeștii. Toderășcu, fiul lui Miha, și Sandu neguțătorul, ginere, vor cumpăra în întregime Boroseștii între 1696—1710, cu o ultimă parte abia în 1728²⁵³. Cei doi cumnați își împart moșia, ca moștenire și zestre, fiecare stăpînind cîte o jumătate, în 1715²⁵⁴. În 1730²⁵⁵, Sandu Adam și soția sa Safta, fiica lui Miha, vînd vărului lor Apostol Mirza partea lor din Borosești, care acum era două treimi din toată moșia. În 1731²⁵⁶, Apostol Mirza cumpără și ultima treime de la Maria, fiica lui Miha, și unește Albeștii, moștenire de la tatăl său, cu Boroseștii. În 1747²⁵⁷, moșia Borosești și Albești va fi vîndută biv vel vornicului Manolache Costache și va rămîne în proprietatea urmașilor acestuia²⁵⁸, pînă în 1855 : paharnicul Grigoraș Costache, fiu, postelnicul (apoi vornicul) Ioan Costache, nepot, și Manolache Costache (Epureanu), strănepot, cunoscutul prim-ministru conservator. Acesta din urmă vinde moșia la licitație, în 1855²⁵⁹, vornicesei Anica Bogdan, care dă Boroseștii cu siliștele ei ca zestre fiicei sale Catinca, la căsătoria ei cu Alexandru Suțu, în 1863²⁶⁰. Clăcașii din Borosești sînt improprietăriți în 1865²⁶¹ pe o parte a moșiei lui Suțu. Istoria proprietății la

²⁴⁸ *Ib.*, 49.

²⁴⁹ *DRH*, I, p. 12, 15, 17, 20 ; III, p. 88.

²⁵⁰ *Ib.*, I, p. 206.

²⁵¹ *Arh. St. Iași*, fond cit., 39/21.

²⁵² *Ib.*, 33—35, 37, 38, 40—45.

²⁵³ *Ib.*, 56—58, 60.

²⁵⁴ *Ib.*, 60.

²⁵⁵ *Ib.*, 61. În spîta postelnicului Andronache fiica lui Miha și soția lui Sandu Adam este numită Maria.

²⁵⁶ *Ib.*, 62.

²⁵⁷ *Ib.*, 64.

²⁵⁸ *Ib.*, 65—76, 79—83, 85, 91, 94, 95.

²⁵⁹ *Ib.*, 94—96.

²⁶⁰ *Ib.*, 100.

²⁶¹ *Ib.*, 101, 102.

Borosești este foarte bine documentată de acte referitoare la hotarnice, judecăți de împresurare cu vecinii²⁶². Cîteva planuri de moșie²⁶³ clarifică toate situațiile rezultate din documente.

Satul unde a fost Boris (1436), Boriseștii (1462), a avut o veche vatră pe dealul Leselor, la circa 300 m N de satul actual, fapt dovedit de inventar arheologic din secolele XI—XII și XIII²⁶⁴. Cumpărăturile din a doua jumătate a secolului XVII fac din satul Borosești o siliște (1685)²⁶⁵. La mijlocul secolului XVIII satul nu se reînființase încă în vatra actuală, unde era pădure și o arie a mănăstirii Birnova²⁶⁶. În 1774²⁶⁷ la Borosești erau doar 9 birnici, în 1803²⁶⁸ erau 31 de liuzi, iar în 1816²⁶⁹ numai 15. Satul se mărește prin venirea unor bejenari. În 1820²⁷⁰ sînt 89 liude dintre care 54 bejenari.

Schitul Borosești a fost construit în poiana Muncel de către Manolache Costache, care mai trăia în 1763, dar era mort înainte de 1777²⁷¹. Schitul este menționat în 1800, 1812²⁷², ante 1834²⁷³, în 1853, 1869²⁷⁴. În 1889²⁷⁵ biserica schitului, de piatră, era ruinată. O mică așezare din jurul schitului este atestată cu numele *Sat Schitu* în 1853. Case în jurul bisericii sînt reprezentate și în planul din 1845²⁷⁶, dar nu și în planuri din 1869, 1891²⁷⁷. Schitul *Epureanu(lui)* este atestat în harta rusă (1830) și în 1839^{277 bis}.

Tîrgușorul Borosești a fost înființat în poiana Boroseștilor și Albeștilor, pe moșia vornicului Ioan Costache, prin hrisovul domnesc din 4 noiembrie 1845²⁷⁸. Înainte de această dată se țineau deja 10 iarmaroace pe an și zi de tîrg o dată pe lună (Boroseștii-Tîrg se reprezintă în harta rusă din 1830), iar proprietarul făcuse și un rateș, atestat în 1835²⁷⁹, desigur în legătură cu Poșta Scintei^{279 bis}. Localitatea numită *Tîrgușorul Borosești*, *Borosești* în 1859—1860²⁸⁰, cu 215 locuitori, *Rateșul Epureanu* sau *Borosești-Tîrg*, în 1889²⁸¹, cu 101 locuitori, *Ratoșu Epureanului* în 1890²⁸², cînd avea han, sinagogă și două rînduri de

²⁶² *Ib.*, 52—55, 96, 112—118.

²⁶³ *Ib.*, 87 (plan din 1845), 93 (1853), 101 (1865), 103 (1869), 111 (1891).

²⁶⁴ V. Chirica, M. Tanasachi, *op. cit.*, II, p. 362—363.

²⁶⁵ Arh. St. Iași, fond cit., 39/48.

²⁶⁶ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, IV/21.

²⁶⁷ *Moldova în epoca feudalismului*, VII, 2, p. 224.

²⁶⁸ Th. Codrescu, *op. cit.*, p. 369.

²⁶⁹ *Condica visteriei...*, p. 73.

²⁷⁰ Arh. St. Iași, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 179 r—180 v.

²⁷¹ Gh. Ghibănescu, *Surete...*, XXV, p. 73.

²⁷² Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, 39/71, 78.

²⁷³ Th. Codrescu, lucr. cit., VIII, p. 232.

²⁷⁴ Arh. St. Iași, fond cit., 93, 103.

²⁷⁵ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 28.

²⁷⁶ Arh. St. Iași, fond cit., 87.

²⁷⁷ *Ib.*, 103, 111; Hărți și planuri, nr. 566 (din 1882).

^{277 bis} Arh. St. Iași, Tr. 966, op. 1111, dos. 394, f. 4 r.

²⁷⁸ *Ib.*, Epitropia Sf. Spiridon, 39/89 (original și copie). Ciorna hrisovului, în DER, II, 1960, p. 329—330.

²⁷⁹ BFO, 1835, p. 586. În 1820, la Borosești era un jidov orîndar. Din 1845, numeroși evrei își fac dughene, iau în posesie orînzile circiumilor și alte irături; Arh. St. Iași, fond cit., 88, 90, DER, II, p. 404.

^{279 bis} C. Chiriță, *op. cit.*, p. 155.

²⁸⁰ *Din lucrările statistice ale Moldovei*, p. 112—113.

²⁸¹ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 155.

²⁸² Arh. St. Iași, fond cit., dos. 613, f. 16—17.

dughene, *Borosești-Tîrg* în 1912²⁸³, decade ca tîrg, în schimb se extinde ca sat, prin împroprietăriri, după 1921²⁸⁴. Prin contopire cu o parte din satul Lunca se constituie localitatea *Lunca-Rateș*, din 1950²⁸⁵.

Originea oiconimului *Borosești* fiind evidentă (*Boris* > *Borisești* > *Borosești*, prin asimilare), rămîne instructivă pentru importanța documentării istorice în cercetările de toponimie etimologia propusă de Gh. Ghibănescu. Necunoscînd documentele din 1436 și 1462, istoricul a considerat că poate deriva numele *Borosești* din magh. *Boros*, *boros*, „bețiv”²⁸⁶, antroponim care ar putea explica oiconimul *Borosești*, sat. com. Sutești, jud. Vilcea, sau chiar numele unui sat de pe Bîrlad^{286 bis}, din ținutul Tecuciului, dacă forma atestată în 1610 mai 25, *Boroșești*, este corectă și nu o greșeală de tipar sau de scriere, numele *Borosești*, din 1623 mai 21, fiind, în acest caz, rezultatul unei disimilații.

BODEȘTII

Satul „unde a fost Oană Sinescul”, de pe Rebricea, întărit în 1436 mai 5 lui Duma Negru, avea hotare din veac. Oană Sinescul a fost un jude sau un cneaz de la începutul secolului XV. Satul va fi moștenit de urmașii lui Duma Negru. Într-un regist din anafora Divanului din 1 iunie 1801²⁸⁷ se menționează un privilegiu de întăritură de la Petru voievod [Rares] pentru Marica, fiica Armăncăi, nepoata Negrului. Fiul Măricăi, Irimia Rugină, vinde cu 200 de zloți a patra parte din satul „unde a fost Oană Sinescul cari acum se numește Bodeștii” lui Giurge și soției sale Mărica, în anul 7077 (1568 sept. 1 — 1569 august 31), cu ispisoc de la Bogdan voievod. În anul următor, 7078 (1570 martie 15)²⁸⁸, un Nicoară, fiul Drăcinii, și Irimie Rugină cu surorile lui Tudosia și Titina vînd satul „unde a fost Oană Sinescul cari acum sã numește Bodeștii” aceluiași Giurge Zugravul și soției sale Mălina. Satul este vîndut în întregime, al doilea ispisoc întărint și prima vînzare a unui sfert din moșie.

Mențiunile ulterioare ale Bodeștilor sînt foarte puține. În 1731²⁸⁹ satul era al lui Dumitrașco Zavul. În 1786 o parte o stăpînea Simion Luncan, care o dă, prin schimb, lui Leon Tufescu. Se cere, la 25 mai 1786²⁹⁰, hotărnicirea moșiei, care se face curînd. O mărturie a răzeșilor, din 1797²⁹¹, aduce unele lămuriri în privința proprietății din secolul XVIII. Leon Tufescu avea zapis pentru jumătate de moșie. Răzeșii de pe cealaltă jumătate nu aveau acte vechi și nici spiță de neam, nu auziseră de Giurge Zugravul; neamul lor trăgîndu-se din străbunicul Ion Hângar.

²⁸³ *Dicționarul statistic al României...*, II, 1915, p. 984.

²⁸⁴ Arh. St. Iași, fond cit., dos. 1091, f. 1.

²⁸⁵ ÎMP. ADM. (1950), p. 285.

²⁸⁶ Gh. Ghibănescu, *lucr. cit.*, XXV, p. 44.

^{286 bis} *DIR*, XVII, 2, p. 295 și XVII, 5, p. 220.

²⁸⁷ G. Duzinchevici, *Regeste și documente vechi moldovenești*, în „Cercetări istorice”, an V—VII, 1929—1931, p. 162.

²⁸⁸ *Ib.*, p. 162—163.

²⁸⁹ *Ib.*, p. 163.

²⁹⁰ *Ib.*, p. 164—165.

²⁹¹ Arh. St. București, Mănăstirea Bîrnova, IV/10.

Nu se cunosc alte acte de vânzare, dar este probabil că întreaga moșie Bodești a fost cumpărată după 1797 de Leon Tufescu. Un plan al moșiei a fost ridicat în 1842²⁹², când proprietar era Grigore Tufescu. În 1864 sînt cedate clăcașilor peste 140 ha din moșia boierească. Rămîn Elenei Tufescu 363 ha, hotărnicite în 1887²⁹³.

Satul lui Oană Sinescul (1436), Bodeștii din 1568—1569, a existat probabil fără discontinuități în vatra actuală, din secolul XV și pînă astăzi. A fost un sat mic, fapt dovedit de mărimea moșiei și de cata-grafiile din secolul XIX. Nu poate fi identificat un Bodea, din secolele XV—XVI, care va fi dat numele satului.

POJORĂȘTII

1. **Pojereștii** erau sat cu hotare din veac, în 1443 august 24²⁹⁴, cînd se întăreau fraților Moica (vornic de gloată) și Tador (spătar), odată cu alte sate de pe Rebricea și Rebricioara. Nu s-au păstrat documente care să consemneze evoluția proprietății în secolele XV—XVII, cu excepția unui act de întărire a cumpărăturii unei a patra părți din jumătate de sat Pojerești, din 1529 martie 11²⁹⁵. Vinde Nastea, fata Dragei, sora Bratului, unui Toader și femeii sale Drăgușa. Satul era așadar împărțit din secolele XV—XVI.

Din hotarnica Moiceștilor, din 1709 ianuarie 12²⁹⁶, rezultă că vechea moșie Pojerești își păstra numele doar pentru partea de N, în timp ce partea de S se numea *Moicești*.

La mijlocul secolului XVIII, Pojereștii erau sat al răzeșilor Supțirelu și Flondor, care aveau uricul din 1529 și vindeau cu mai multe zapise din 1741, 1751, 1752, 1753, părți de moșie, ale căpitanului de aprozi Coste Haivas, în secolul XIX. Acesta, împreună cu Ion Adamachi și cu fetele Ciolacului (Ciurea), avea în 1810²⁹⁷ o pricină în moșia Pojorăști cu Radu Racoviță și în 1828²⁹⁸ cu alți răzeși. Mai stăpîneau, în prima jumătate a secolului XIX, părți cumpărate în Pojorăști Arghir Cuza, Hristodor Adamachi, Gheorghe Motăș, Gheorghe și Alecu Ciurea, Teodor și Ștefan Cazaciu²⁹⁹. Un plan din 1860³⁰⁰ reprezintă doar o parte a moșiei Pojorești. Pojorasca era trup al moșiei Rediu, în 1930^{300 bis}.

Satul din 1443 mai exista pe la mijlocul secolului XVIII, cînd este menționat un Toma Flondor din Pojerești³⁰¹. Satul se desfi-

²⁹² Arh. St. Iași, Doc., 622/93 și FOS, 1842, ad. 25 și 26, p. 97. Pricini de hotar cu Dămăcuseii și Scinteia, în 1843 și 1844, Arh. St. Iași, Tr. 1785, op. 2035, dos. 229, f. 98, FOS, 1843, p. 62, 1845, ad. 15 și 16, p. 79.

²⁹³ Ioan Păun, *Act de hotărnicie* [a moșiei Bodești], f.l., [1887]; Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, dos. 67/1883.

²⁹⁴ DRH, I, p. 341.

²⁹⁵ DIR, XVI, 1, p. 301.

²⁹⁶ Arh. St. Iași, Doc., 425/48.

²⁹⁷ Ib., 659/9—11, 22.

²⁹⁸ Ib., 763/24. Opis de doc. dintre 1529—1825.

²⁹⁹ Ib., 425/334; Tr. 1785, op. 2035, dos. 2384; Anaforale, cond. 38, f. 132 r; Arh. St. București, Doc. istorice, 464/100; FOS, 1848, p. 29.

³⁰⁰ Arh. St. Iași, Doc., 659/51; Hărți și planuri, nr. 804 (1891), 1127 (1930).

^{300 bis} Ib., Hărți și planuri, nr. 1127.

³⁰¹ Ib., Doc., 659/9—11.

înțiază prin vânzările răzeșilor, care vor locui într-o parte a satului Șcheia, numită în secolul XIX *Șcheia-Pojorăști*. În prima jumătate a secolului XIX se recenzează 11 liudi, la odaia de pe moșia Pojorăști, ai căpitanului Costia Aivaz, în 1820³⁰², tot 11, în 1831³⁰³, în cotuna Pojorăști, moșia căpitanului Coste Haivas. Satul Pojorăni se cartografiază în harta din 1833³⁰⁴, a lui P. Asachi, dar în planul din 1860 se artă doar o locuință, desigur aceeași menționată și în 1871³⁰⁵, la Pojorești.

Numele satului trebuie pus în legătură cu un Pojar, neidentificat, din secolul XV. Antroponimul *Pojar* este atestat în secolul XV³⁰⁶.

Filoneasa este un cătun de pe vechea moșie Pojorăști, neconsemnat în indicatoare de localități, apărut, ca și Cîrpa (v. *supra*), la sfîrșitul secolului XIX, prin împrăștierea familiilor Canțur, Filon, Cîșlaru, Trofin, Herțanu, Ilișanu ș.a., din Căuiești, Sasova și din alte sate. În 1924^{306 bis}, teritoriul cătunului era înglobat în moșia Căuiești. Numele *Filon* este atestat în 1831³⁰⁷ la Căuiești.

2. Moiceștii reprezintă aproximativ jumătatea de S a moșiei Pojorăști, în secolele XVII—XVIII. Este cu totul probabil că urmașii lui pan Moica din 1443 sînt răzeșii care vînd, în 1667 februarie 3^{307 bis}, un bătrîn din Moicești și Dămăcușeni. Cele două moșii erau atunci (și mai tirziu) într-un hotar, dovadă că răzeșii aveau și un strămoș Dămăcuș. Bătrînul vîndut este răscumpărat de la clucerul Andoca de către alți răzeși și va fi din nou vîndut, prin 1708, de răzeși care locuiau la Ferești, marelui vornic Iordache Ruset. În același an se hotărau părțile lui Chiriac Hordilă din tot hotarul Moiceștilor³⁰⁸. În 1719³⁰⁹, aceste părți, 42 de pămînturi de la „siliște la Moicești și Dămăcușiani, de peste apa Răbricii“, sînt vîndute lui Costandin, ziat Andrii Trîmbiciariul. Ele vor fi moștenite de Toader Grecul beceriul, apoi de Gheorghe beceriul, care le vinde în 1809 lui Arghir Cuza. Nepoții lui Gheorghe beceriul se judecau între 1834—1841³¹⁰ cu Iordache Cuza pentru moștenirea lor.

Proprietatea lui Iordache Roset, de 168 de pămînturi, la care se adaugă alte 82 de pămînturi din același hotar al Moiceștilor și Dămăcușenilor, este aleasă în 1708 noiembrie 20³¹¹. Vecinii erau partea numită Pojorăști, Tatomireștii, Rohoteștii, Petreștii și Dămăcușenii. Moștenitorii sînt Ștefan Roset^{311 bis}, în 1765, Vasile Roset, Iordache Roset

³⁰² *ib.*, Tr. 166, op. 184, nr. 13, f. 166 r.

³⁰³ *ib.*, Tr. 885, op. 1011, nr. 143, f. 9 v—10 r.

³⁰⁴ În amintirea lui Constantin Giurescu, 1944, p. 153 și Biblioteca Acad., H 1143 C XXXVII 23.

³⁰⁵ D. Frunzescu, op. cit., p. 371.

³⁰⁶ DRH, II, III, Indici de nume.

^{306 bis} Arh. St. Iași, Hărți și planuri, nr. 2352.

³⁰⁷ *ib.*, Tr. 885, op. 1011, nr. 143, f. 7 v, 8 v.

^{307 bis} Biblioteca Centrală de Stat, Doc., XX/102.

³⁰⁸ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 38, f. 132r (mențiune în 1841).

³⁰⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, 2, p. 153.

³¹⁰ Arh. St. Iași, fond cit., f. 129—132.

³¹¹ Arh. St. București, Doc. istorice, 105/126; ispisoc de întărire, din 1709 ianuarie 12, la Arh. St. Iași, Doc., 425/48 (suret din 1803) și CDM, V, nr. 841; N. Iorga, op. cit., p. 12 (rez.): Dămăcușeni și Oncești [sic !].

^{311 bis} BCIR, VIII, 1929, p. 87.

(47 de pământuri, în 1786)³¹², Alecu Cantacuzino, în 1807³¹³. Safta Cantacuzino vinde la mezin în 1841³¹⁴ moșia Dămăcușeni (desigur cu partea din Moicești) lui Vasile Panopol. Sub numele de „Trupul Pojorasca” moșia Moicești este reprezentată într-un plan din 1930³¹⁵.

Moiceștii nu sînt atestați ca sat, deși este posibil ca în secolele XVI—XVII să fi fost un cătun al unor răzeși pe această moșie.

DĂMACUȘENII

Menționat aproape totdeauna împreună cu Moiceștii (v. *supra*), trupul Dămăcușeni a fost o moșie aparte în secolele XV—XVI. Nu poate fi identificat Dămăcuș, un proprietar sau fondator al satului, printre numeroasele persoane cu acest nume, atestate în secolele XV—XVI.

În unele documente sînt referiri numai la moșia Dămăcușeni. Între 1840 și 1845, Vasile Panopol se judeca pentru hotărele dintre Dămăcușeni și Bodești cu Grigore Tufescu și cu mănăstirea Bîrnova pentru hotarul cu Petreștii³¹⁶. Moșia era arendată în 1835 lui Sava Bănescu medelnicer, care se afla în 1835 în proces cu Stamati Petrachi pentru tovrăria la posesia Dămăcușenilor³¹⁷. Hotarul despre Pojorăști, pe Rebricea, este reprezentat în planul din 1860.

La începutul secolului XVIII satul Dămăcușeni era siliște. Răzeșii care vindeau ocinele lor lui Iordache Roset trăiau la Scînteia, Mircești, Ferești, Dănești. Reînființat probabil pe o vatră nouă, satul Dămăcușeni este atestat în 1816³¹⁸, cu 14 liude și un scutelnic, și configurat într-un plan al moșiei Tufești din jurul anului 1820³¹⁹. După 1864 și 1921 se delimitează vatra satului actual³²⁰.

Un rediu (Rădiu Scînteii), aparținînd moșiei Scînteia, la marginea moșiei Dămăcușeni, menționat în 1709³²¹, 1780³²², 1786³²³, unde s-a format satul Dămăcușeni, motivează numele localității în secolele XIX—XX : *Dămăcușeni* sau *Rădiu* (considerat nume vechi), în 1858³²⁴, 1865³²⁵, 1871³²⁶, 1873³²⁷, *Rediu-Dămăcușeni*, în 1887³²⁸, 1912³²⁹, *Rădiul*

³¹² General R. Rosetti, *Familia Rosetti*, I, p. 98.

³¹³ Arh. St. Iași, Doc., 622/49 (mențiune în 1846).

³¹⁴ *ib.*

³¹⁵ Arh. St. Iași, Hărți și planuri, nr. 1127.

³¹⁶ *ib.*, Tr. 1685, op. 2035, dos. 229; Anaforale, cond. 78, f. 97 r—100 r; FOS, 1842, ad. 78 și 79, p. 335.

³¹⁷ Arh. St. Iași, Doc., 850/6; BFO, 1835, p. 406.

³¹⁸ *Condica visteriei...*, p. 74.

³¹⁹ Arh. St. Iași, Doc., 425/153.

³²⁰ *ib.*, Hărți și planuri, nr. 1126, 1127 (planuri cadastrale din 1930 și 1932).

³²¹ *ib.*, Doc., 425/48.

³²² *ib.*, 622/32.

³²³ G. Duzinchevici, *loco cit.*, p. 166; aici, numele rădiu lui Scînteea este o greșeală.

³²⁴ BOF, 1858, p. 281.

³²⁵ *Indicele comunelor României*, 1865, p. 96.

³²⁶ D. Frunzescu, *op. cit.*, p. 50.

³²⁷ *INDICE* (1873), p. 285.

³²⁸ *IND.* (1887), p. 305.

³²⁹ *Dicționarul statistic al României*, II, 1915, p. 984.

Scînteii, în 1889³³⁰, 1929³³¹, *Rediu-Scînteia*, în 1941³³², *Rediu*, în 1904³³³, 1924³³⁴, 1925³³⁵, 1950³³⁶.

Prin extensie, numele satului Rediu desemnează uneori și fosta moșie Dămăcușeni : *Trupul Rediu*, în 1927³³⁷, 1930³³⁸. Cumpărată de frații Balaieș, moșia Dămăcușeni este numită *Rediu Balaieș*, în 1932³³⁹. Planul și hotarnica moșiei Rediu, a fraților Balaieș, s-au executat în 1881³⁴⁰.

TATOMIREȘTII

În 1487 ianuarie 9³⁴¹, Băloș, feciorul Dărnii (Durnii), nepot lui Tatomir, vinde ocina lui dreaptă, „giumătate de sat din Tatomirești, pe Răbrice, partea din gios“, lui Dragotă și surorilor lui Sofiica și Marușca, fiii lui Candrini, cu 50 de zloți. Partea vîndută este „însămnată“ cu megieșii. Satul este așadar mai vechi, al unui Tatomir de la începutul secolului XV, menționat și în 1532 martie 13³⁴², cînd se întărește lui Sima Rohat și nepoților lui de frate un loc de prisacă în hotarul Tatomireștilor, cumpărat de la Mirza, feciorul lui Fedco, nepot de fiu al lui Tatomir. Jumătatea de jos a moșiei este întărită în 1548 aprilie 12³⁴³ nepoților Marușcăi și Soficăi, care mai aveau și jumătate din satul Giurgești, pe Stavnic. În secolul XVI, Tatomireștii mai sînt atestați în 1587³⁴⁴, cînd un Alexa de aici este martor la o vînzare în Drăgușeni. Moșia Tatomirești este răzășească încă din secolul XVI. În veacurile XVII și XVIII Tatomireștii de Sus și Tatomireștii de Jos mergeau pe cîte trei bătrîni fiecare : Negrita, Păcurar și Grigorii (sau Tiron)³⁴⁵. Numeroase documente consemnează vînzările, daniile, procesele pentru ambele părți³⁴⁶.

În partea de sus erau răzeși în secolul XVII strănepoți ai lui Mirza din 1532, un Costul (Custul) visternicel³⁴⁷, Toma postelnic³⁴⁸, Gligorcea vistiernicul, Damian diac³⁴⁹. Mănăstirea Galata va primi două danii, în

³³⁰ C. Chiriță, *op. cit.*, p. 158.

³³¹ *DECRET* (1929), p. 9357.

³³² *Indicatorul localităților din România*, 1943, p. 693.

³³³ *LEGEA* (1904), p. 1273.

³³⁴ *Indicator alfabetic al tuturor localităților (orașe, sate și cătune) din România*, [1924].

³³⁵ *DECRET*, I (1925), p. 11125.

³³⁶ *IMP. ADM.* (1950), p. 285.

³³⁷ *Arh. St. Iași*, Hărți și planuri, nr. 1110.

³³⁸ *Id.*, nr. 1127.

³³⁹ *Id.*, nr. 1126. În 1858 era a vornicului Costache Balaieș.

³⁴⁰ Ioan Păun, *lucr. cit.*, (mențiune).

³⁴¹ *DRH*, III, p. 1.

³⁴² *DIR*, XVI, I, p. 345—346.

³⁴³ *Id.*, p. 575—576.

³⁴⁴ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, X, p. 11.

³⁴⁵ *Arh. St. Iași*, Anaforale, cond. 13, f. 104 v.

³⁴⁶ *Arh. St. București*, Doc. istorice, îndeosebi pachet. 104—106, 217, 242, 247, 255—257, 259, 1022, 1026—1028, 1030, 1032, 1033 ș.a., din care vom cita selectiv.

³⁴⁷ *DIR*, VII, 4, p. 276.

³⁴⁸ Th. Codrescu, *Uricarul*, XXIII, 1895, p. 100—101.

³⁴⁹ *DRH*, XXII, p. 198—199 ; *Arh. St. București*, Mănăstirea Birnova, VI/4, 5, 6 ; *CDM*, II, nr. 1626.

1689³⁵⁰ și 1690³⁵¹, 9 pământuri alese în 1715³⁵², iar Andrei Trîmbicerul cumpără sau are danii de la răzeșii Hordilă mai multe ocine, între 1693 și 1721³⁵³.

În partea de jos numeroase vânzări și danii sînt documentate între anii 1686—1696³⁵⁴, din bătrîni Păcurar și Grigoraș. Cumpărătorii sînt negustori din Iași, Gheorghe arbănașul, Panait, Neculai, fiul lui Tudori băcalul; întăriri domnești se menționează în 1713³⁵⁵.

Mănăstirea Galata și Mitropolia din Iași primesc o danie mare, de 142 de pămînturi în Tatomireștii de Jos, în 1741³⁵⁶, hotărnicite în 1746, dar răscumpărate în același an de răzeșii Covrig³⁵⁷. Între aceștia se ridică un Lupașco Covrig, staroste de ciocli în Iași, care cumpără ocine de la alți răzeși, hotărnicite în 1779 și 1781³⁵⁸ pentru Nastasia Covrigeasa. Printre răzeșii din partea de jos erau urmașii lui Păcurar aprodul³⁵⁹, care aveau uricul din 1487.

În partea de sus aveau cumpărături sau danii preotul Neculai de la biserica din Scînteia, fiul acestuia, preotul Goian³⁶⁰, care dăruiește toate pămînturile sale lui Ioniță Cuza, în 1771³⁶¹. Mai erau răzeși preotul Sandu Silav, Toader Grecu becerul, Trinculeștii și neamul Hordilă³⁶².

În 1784 se judecau pentru împărțirea Tatomireștilor de Jos Ioniță Silav și alții cu Nastasia Covrigeasa și cu mănăstirea Golia, urmînd să se împartă moșia în trei părți: una a Sălăveștilor și două ale Covrigesei și Goliei. Hotărîrea nu se îndeplinește, fapt care va genera un lung proces între Cuzești, Golia și răzeși în 1814, 1825, 1826, 1837 și 1841³⁶³. Ioniță Cuza făcuse danie mănăstirii Golia unele pămînturi primite în 1771 sau cumpărate în 1773³⁶⁴, Arghir Cuza cumpăraseră la mezat, în 1785³⁶⁵, toate părțile Covrigesei (140 de pămînturi), Iordache Cuza mai cumpără în 1827³⁶⁶ a treia parte din Tatomireștii de Jos, de la Sălăvești, astfel încît în secolul XIX moșia Tatomirești este boierească și mănăstirea aproape în întregime. Boierii Cuzești erau proprietari severi. În 1817³⁶⁷ mai mulți bejenari fug din Tatomirești, iar în 1841—1842³⁶⁸ locuitorii se jeluiau pentru asupririle agăi Iordache Cuza. Se

³⁵⁰ Arh. St. București, Mănăstirea Birnova, VI/11.

³⁵¹ *Ib.*, VI/12.

³⁵² *Ib.*, VI/14.

³⁵³ *Ib.*, Doc. istorice, 105/110, 113, 128, 132, 133, 135.

³⁵⁴ *Ib.*; 217/1, 4; 105/99, 101, 103, 109, 111, 114.

³⁵⁵ *Ib.*, 104/43.

³⁵⁶ Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 13, f. 103 v.

³⁵⁷ *Ib.*, f. 104 v; Arh. St. București, Doc. istorice, 104/54, 62, 105/48, 162, 163.

³⁵⁸ *Ib.*, 104/90, 200, 248/108; N. Iorga, *op. cit.*, p. 166—167.

³⁵⁹ Arh. St. Iași, Litera K/372, f. 171—172. Judecată din 1786 pentru ispisoc.

³⁶⁰ Arh. St. București, Doc. istorice, 105/57, 66, 74, 147, 157, 208, 209, 213, 216.

³⁶¹ *Ib.*, 105/218; Gh. Ghibănescu, *Surete...*, VII, p. 297.

³⁶² Arh. St. București, fond cit., 104/78, 98, 154, 105/165, 168, 226, 106/11, 18, 19.

³⁶³ *Ib.*, 104/187, 242/19, 29, 255/141, 1023/64; Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 13, f. 101—109, cond. 8, f. 151—158.

³⁶⁴ Arh. St. București, fond cit., 105/226, 106/64.

³⁶⁵ *Ib.*, 104/102; Arh. St. Iași, Anaforale, cond. 13, f. 106 v.

³⁶⁶ *Ib.*, f. 107; Litera K/334, f. 64 v—65 v.

³⁶⁷ Arh. St. București, fond cit., 255/10.

³⁶⁸ Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, dos. 866.

consemnează pricini de hotare cu vecinii, conflicte cu posesorii moșiei ³⁶⁹. Murind în 1846 Iordache Cuza, averea este încredințată unei epitropii, care arendează moșia Tatomirești, în 1848 ³⁷⁰, lui Gheorghe Racoviță agă. Mai târziu moșia se împarte între moștenitorii majori ai lui Iordache Cuza ³⁷¹. În 1865 ³⁷² sînt împroprietăriți 61 de clăcași pe părțile de moșie ale lui Arghir Cuza și Vasile Cuza.

Satul Tatomirești (1478) are o existență neîntreruptă în vatra actuală.

Măcreștii sînt un sat de împroprietărire, de după 1865, atestat din 1889 ³⁷³, cînd erau un cătun al Tatomireștilor, cu 20 de locuitori. Clăcașii împroprietăriți erau din satul Măcrești, com. Zăpodeni. În 1912 satul avea 35 locuințe și 140 locuitori ³⁷⁴.

(1988)

Sigle

BFO	„Buletin. Foaie oficială”, 1833—1859, Iași.
DEC. (1932)	Deciziunile de arondare a comunelor, în MO, nr. 260, 1932.
DEC. (1939)	Deciziuni privind delimitările de comune rurale, în MO, 1939, aprilie, p. 2310—2377.
DECRET (1929)	Decret nr. 4036 din 9 decembrie 1929, în MO, 1929, p. 9130—9372.
DECRET, I (1925)	Anexele decretului regal nr. 2465, în MO, 1925, octombrie, p. 10933—11135 și 11269—11352.
DECRET, II (1964)	Decret nr. 799/1964. Anexă, în „Buletinul oficial”, XIII, 1964, nr. 20, p. 208—226.
DER, II	Documente privind istoria economică a României. Orașe și tirguri. Moldova, II, 1960.
ENC. ROM.	Enciclopedia Românică, II, f.a., București.
FOS	„Foaia satească a Prințatului Moldaviei”, 1839—1851, Iași.
IMP. ADM. (1950)	Împărțirea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române. Anexă la legea nr. 5, în „Buletinul oficial” nr. 77 din 3 septembrie 1950.
IMP. ADM. (1956)	Împărțirea administrativ-teritorială a Republicii Populare Române, București, 1956.
IND. (1887)	Indicator al comunelor urbane și rurale din Regatul României, București, 1887.
IND. (1956)	Indicator alfabetic al localităților din Republica Populară Română, București, 1956.
INDICE (1873)	Indicile comunelor la finele anului 1873, București, 1874.
INDICE (1876)	Indicele comunelor pe periodul de cinci ani, 1876—1881, București, 1876.
LEGEA (1904)	Legea pentru organizarea comunelor rurale, din 26 aprilie 1904, în MO, 1904, mai, p. 986—1347.

³⁶⁹ Th. Codrescu, *Uricarul*, XXI, 1892, p. 320—321, 331; Arh. St. București, fond cit., 242/19, 29; BFO, 1835, p. 246, 407.

³⁷⁰ Arh. St. Iași, Doc., 618/320.

³⁷¹ Ib., Hărți și planuri, nr. 656, 1110, 1127; C. Chiriță, *op. cit.*, p. 183.

³⁷² Arh. St. Vaslui, Prefectura jud. Vaslui, dos. 2/1864, f. 34, 35, 41, 51v—53v, 58v.

³⁷³ C. Chiriță, *loco cit.*

³⁷⁴ *Dicționarul statistic al României*, II, 1915, p. 990. Delimitarea teritoriului satului și a proprietății locuitorilor, în 1927, Arh. St. Iași, Hărți și planuri, nr. 1110.

LEGEA (1968)	<i>Legea nr. 2/1968 privind organizarea administrativă a teritoriului Republicii Socialiste România. Anexă, în „Buletinul oficial”, 1968, nr. 163—165.</i>
LISTE (1861)	<i>Liste de satele de prin ocoalele și districtele respective din țară, în MOM, 1861, nr. 289.</i>
MDGR	<i>Marele Dicționar Geografic al României, I—V, 1898—1902, București.</i>
MO	<i>„Monitorul oficial”.</i>
MOM	<i>„Monitorul oficial al Moldovei”, 1858—1863, Iași.</i>
TABLOU (1931)	<i>Tablou de comunele rurale din țară..., în MO, 1931, septembrie.</i>

S-au utilizat și alte sigle, recomandate de *AIIX*.

Hărțile și schemele anexe vor putea fi consultate în partea a II-a a studiului.

PAUL MIHAIL

DIN NOU DESPRE DANIILE VOIEVODALE CĂTRE SCHITUL POIANA MĂRULUI (BUZĂU) *

Sînt cunoscute actele de ctitorie a doi dintre voievozii Moldovei și Țării Românești, care au construit, fiecare în cealaltă parte a țării, cîte o biserică : Vasile Lupu al Moldovei a ridicat biserica Stelea din Tîrgoviște iar Matei Basarab a zidit biserica din Soveja (Vrancea). De asemenea, voievozii din Moldova și Țara Românească au făcut ctitorii în Transilvania.

În cele ce urmează, dorim să relevăm datele documentare care atestă că schitul Poiana Mărului, la 20 km nord-vest de Rîmnicu-Sărat, s-a bucurat atît de milele voievozilor din Țara Românească cît și ale unora din Moldova, ca expresie a unității românești ¹. Hrisoavele păstrate în copie la Arhivele Statului din București, analizate detaliat, la care adăugăm descifrarea integrală a unui document inedit, aduc informații privind : 1) perioada de înființare a schitului și ctitoriile voievodale succesive ; 2) filialele schitului și componența lor numerică ; 3) sprijinul material de-a lungul unui secol din partea diferiților voievozi. Ele vădesc că, între frații de același neam, nu se ținea de fapt seama de vremelnice hotare politice.

Între hrisoavele de miluire a schitului Poiana Mărului din perioada 1757—1819 ², trei acte de danii au fost emise de domnii Moldovei : Constantin Mihail Cehan Racoviță (a domnit în perioada 1756 februarie 8 — 1757 martie) ; Alexandru Constantin Mavrocordat (Deli-bei) (1782 mai 28

* Comunicarea a apărut într-o formă diferită și fără note în publicația „Episcopia Buzăului. Indrumător bisericesc, misionar și patriotic“ 6. Buzău, 1987, p. 35—39. Deoarece acolo nu a fost publicat documentul din 25 mai 1793, am reluat și unede ideii din introducere.

¹ Paul Mihail, *Schitul Poiana Mărului, un centru ortodox cărturăresc, în vol. Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților*, sub îngrijirea I. P. S. Dr. Antonie Plămădeală, 1. Buzău, 1983, p. 355—384.

² Bibliografia și istoricul schitului, în studiul *Poiana Mărului*, în „Glasul Bisericii“, XXIII, 1964, nr. 5—6, p. 466—500, semnat, la *Cuprins*, de pr. G. Cocora și pr. H. Constantinescu, iar la p. 500 de către pr. Horia Constantinescu, pr. Gabriel Cocora.

Facem următoarele rectificări : p. 470 : „Hrisov de mile dat schitului în aprilie 1783 de către Constantin Mavrocordat“, de fapt hrisovul a fost dat de către Alexandru Constantin Mavrocordat ; p. 480 : „milele sînt reinnoite ulterior de Alexandru Moruzi în anul 1783, doc. 4 de la Arh. St.“, de fapt este vorba de Alexandru

— 1785 ianuarie 1) și Alexandru Ioan Mavrocordat (Firaris) (1785 ianuarie 1 — 1786 decembrie 3).

Atunci cînd, în 1757, starețul Vasile a călătorit la Iași pentru a solicita ajutoare pentru viețuitorii așezării pe care o conducea, Constantin Racoviță a ascultat cererea sa și a emis un hrisov (înainte de luna martie, cînd se încheie domnia sa); acesta este cel mai vechi act relativ la așezarea călugărească de la Poiana Mărului, care se păstrează pînă astăzi (Arh. St. Buc., pachet III, nr. 1 copie), deoarece arhiva schitului a dispărut în incendiul din 1771. Domnitorul moldovean hotără: „Drept aceia dară și domniia mea binevoiescu cu a domnii mele bunăvoință a urma bunilor și fericitilor lucruri ce au făcut și au lucrat alți fericți și luminați domni, ce au fost mai înainte de noi de i-au miluit și au întărit sfintele mănăstiri, luat-am aminte și pentru schitul de la Poiana Mărului, din Țara Românească, de la numitul schit viind cuvios rugătoriu domnii mele, sfinția sa ieromonah chir Vasile starețul și nacealnicul și cu jale arătîndu-ne neajunsurile și trebuințele părinților sihastru, ce lăcuesc la acel sfînt schit, voit-am și am poftit și domniia mea [...] m-am miluit și am întărit acest sfînt schit, rînduind cu hrisovu domnii mele acesta, ca să se dea din vama domnii mele cea mare pe tot anul...“. În acest act nu se face nici o referință la ctitorii care au întemeiat schitul.

În hrisovul din 1783, aprilie 4, însă, Alexandru Constantin Mavrocordat, domnul Moldovei, menționează în mod expres pe ctitori: „fiind începerea acestor schituri [Poiana Mărului și cele afiliate, Dolhăuți și „cel din Pometul Broștanului“ — *n. ns.*] din vremea răposatului întru pomenire moșul nostru Nicolae Mavrocordat și avînd hrisoave de milă și de la alți luminați domni ai Țării Românești, cum și de la răposatul părintele nostru“ (Constantin Mavrocordat, care decedase la 4 decembrie 1769, la Iași). Exprimarea clară a succesiunii de danii, dintre care „începerea“, adică întemeierea, se datorește lui Nicolae Mavrocordat, ce a domnit în Țara Românească în intervalele 1715 decembrie 25 — 1716 noiembrie 14 și 1719 martie — 1730 septembrie 3, ne determină să considerăm pe acest voievod, care a domnit și în Moldova (1711 septembrie 26 — 1715 decembrie 25), drept *primul ctitor al schitului Poiana Mărului*.

Faptul că Alexandru Mavrocordat, fiul lui Constantin Mavrocordat, nu menționează calitatea de ctitor a tatălui său, ci precizează că domnii următori, printre care și Constantin Mavrocordat, au dat numai „hrisoave de milă“, poate constitui o dovadă serioasă că „începerea“ schitului este anterioară și se datorește lui Nicolae Mavrocordat.

Și voievodul Alexandru Ioan Mavrocordat a emis un hrisov, la 1 noiembrie 1785, în care arată că a cereceat și actele de la alți domni, „cum și cel din urmă de la Alexandru Constantin voievod, prin care se adevē-

Constantin Mavrocordat, care domnea atunci și a dat respectivul hrisov; actul de dănie al lui Alexandru Moruzi este din 1793 și nu se păstrează la Arhivele Statului, București, ci se găsea într-o colecție particulară și îl publicăm alăturat; p. 481: „în 1792 Ipsilante“ (care dintre Ipsilanți, deoarece nici unul nu domnea, în acel an, nici în Moldova, nici în Țara Românească?), deci este vorba de un alt domn sau de un alt an; tot p. 481: în 1803 nu era domn Alexandru Ipsilanti, cum se afirmă, ci Constantin Ipsilanti; p. 485: hrisovul lui Alexandru Constantin Mavrocordat din 4 aprilie 1783 menționează schitul sub denumirea „la pometul Broștanului“ și trebuie adăugat că în act se menționează numărul de „20 călugărițe“; tot p. 485: în 1802 martie 27 domnea Mihai Suțu, nu Constantin Suțu.

rește că începerea acestor schituri este din vremea fericitului întru pomenire moșul nostru *Nicolae* voievod“.

Deci, donațiile făcute de domnii Moldovei, reprezentanți ai familiei Mavrocordaților, atestă tradiția transmisă de la primul ctitor, *Nicolae* Mavrocordat, pe care urmașii au ținut să o onoreze. În schimb, milele pe care le-a legiferat *Constantin* Racoviță demonstrează că legăturile dintre cele două provincii pe plan cultural și religios favorizau o asemenea atitudine.

În ceea ce privește perioada „începerii“ schitului, considerăm că ar putea fi fixată în timpul celei de a doua domnii a lui *Nicolae* Mavrocordat în Țara Românească (1719—1730). Deși *Alexandru* Mavrocordat, în hrisovul pomenit mai sus, citează în primul rînd milele „de la alți luminați domni“ și abia apoi „cum și de la răposatul părintele nostru“ [*Constantin* Mavrocordat], daniile de la cei doi Mavrocordați, *Nicolae* și *Constantin*, nu au fost succesive și, deci, dania lui *Nicolae* Mavrocordat ar putea fi și din perioada primei sale domnii din Țara Românească. Adăugăm un argument probatoriu că anume *Nicolae* Mavrocordat e primul ctitor al așezării de la Poiana Mărului: pomelnicul, în redactarea din 1851, după cum se consideră editorii³, are la răposați următoarea formulare: „roda *Constantin* Mavrocordat, piralit (sic !) ctitor : *Nicolae* voievoda, *Doamna* *Porfiria* [corect : *Pulcheia* — *n. ns.*], *Constantin* voievoda, *doamna* *Ecaterina*, *Ioan* voievoda, *Doamna* *Zamfira*, *Teodor* voievod, *Doamna* *Rali*“. *G. Cocora* și *H. Constantinescu* afirmă că el dovedește ctitoria lui *Constantin* Mavrocordat. Or, noi considerăm că pomelnicul se referă la familia lui *Alexandru* *Constantin* Mavrocordat care pomeneste pe moșul său *Nicolae* (primul ctitor), pe tatăl său *Constantin*, pe fratele său *Ioan* și pe *Teodor* [*Calimah* — *n. ns.*] și, deci, e încă o dovadă că primul miluitor a fost *Nicolae*.

În hrisoavele celor doi Mavrocordați, „începerea“ schitului Poiana Mărului este pomenită odată cu cea a schitului Dălhăuți și a celui „din Pometul Broștanului“. Or, se știe că la schitul Dălhăuți stărețise 20 de ani, înainte de a veni la Poiana Mărului, starețul *Vasile*. Prin urmare, sau schitul Poiana Mărului exista și pe vremea cînd cuviosul *Vasile* era stareț la Dălhăuți sau referirea globală la „începerea“ simultană a celor trei schituri este greșită. Există încă numeroase contradicții între informațiile din diferite acte referitoare la aceste așezări, care vor necesita studii aprofundate. Avem în vedere că, după alte mărturii, la fel de credibile, starețul *Vasile* este întemeietorul schitului Poiana Mărului, construcțiile fiind ridicate cu ajutorul financiar al lui *Nicolae* Mavrocordat.

Această ctitorie este consemnată în hrisoavele domnilor din Țara Românească într un număr net superior celor moldovene. *Alexandru* *Ipsilanti*, voievodul Țării Românești, hotărăște prin actul din 15 aprilie 1775 „ca schitul Poiana Mărului, carele în trecuta vreme s-au întîmplat de au arsu de tot și iarăși s-a făcut cu ajutorul și mila cinstiților creștini, de acum înainte să fie și mai mult slobod, adecă : stavropighion“. Domnul muntean consemnează că schitul „iaste făcut de sfinția sa părintele răposatul starețul *Vasile*“, arătînd că se bazează pe mărturia starețului

³ *Ibidem*, p. 471.

Matei, ucenicul starețului Vasile. Nicolae Petru Mavrogheni, la 1786 iulie 21 întărește și el schitului stavropighion milele domnilor anteriori. În 1798 mai 31 Constantin Hangerli și în 1802 martie 27 Mihail Suțu confirmă daniile făcute de domnii de dinaintea lor. Constantin Hangerli, referindu-se la hrisovul „Domnii-Sale, frate-meu Alexandru voievod Ipsilant, ce-l văzum cu leat 1797 iunie 10“, iar Mihail Suțu întărea, în a treia domnie a sa, „atît milele cît și adaosul ce în urmă i s-au făcut... de Domnia Sa fratele Alexandru vodă Ipsilant și Alexandru vodă Muruz, ca să să urmeze întocmai după acele hrisoave“.

Or, hrisovul emis la 15 aprilie 1793 de Alexandru Moruz, fiind păstrat într-o colecție particulară, nu a fost cunoscut pînă acum în întregime. Există numai o unică reproducere fotografică a sa în revista „Arta și tehnica grafică“ (Buletinul Imprimeriilor Statului, caietul 7 — martie-iunie 1939, planșă între p. 60—61). De aceea, anexăm întregul text, în transcrierea lui Nistor Ciocan, cercetător științific la Institutul de istorie „A. D. Xenopol“, căruia îi mulțumim.

Hrisoavele următoare, de la Constantin Ipsilanti (23 aprilie 1803), Ioan Gheorghe Caragea (13 ianuarie 1813) și Alexandru Suțu (10 aprilie 1819) întăresc și ele daniile anterioare, fiind pomenite actele care au fost văzute, dintre care nu lipsesc capetele de serie datorate lui Alexandru Ipsilanti, pe care Constantin Ipsilanti îl citează ca pe „părintele domniei mele“, iar domnitorii următori îl citează pe Constantin Ipsilanti.

Prin urmare, distingem clar două filiere de tradiții ctitoricești: 1) hrisoavele moldovene ale Mavrocordatilor, care consideră pe Nicolae Mavrocordat ca începător al schiturilor reunite (actele din 1783 și 1785) la care se adaugă hrisovul de miluire de la Constantin Racoviță, fără referință la ctitori și 2) hrisoavele voievozilor din Țara Românească, începînd cu cel al lui Alexandru Ipsilanti din 15 aprilie 1775. Acest hrisov pomeneste privilegiile existente „și la domnia sa Alexandru vo(ie-vo)d“, pe care noi îl identificăm cu Alexandru Scarlat Ghica (1766 decembrie 2 — 1768 octombrie 17). La tradiția ctitoriei starețului Vasile, Alexandru Ipsilanti adaugă că „atît din frații domni, cît și din arhieriei și din alți pravoslavnici creștini s-au afierosit vase cuviincioase, cărți și alte sfinte odoară și toată podoaba schitului“.

Daniile făcute de către voievozii din Moldova diferă întrucîtva de cele ale voievozilor munteni. Hrisovul din 1757 rînduiește „să se dea din vama domnii mele pe an 12 ocă de ceară (produs care nu va mai apare în hrisoavele ulterioare), 6 ocă de tămîie și 24 de untdelemn, 12 cojoace, 12 părechi ciubote de teleten, 12 dulămi de aba, să se dea la 26 octombrie“. În 1783 li se dăruiesc părinților sihastri „undelemn de candile, tămîie, ceară, prescuri și vin de treaba bisericilor; pentru hrana și îmbrăcămîntea părinților hotărîm domnia mea ca să aibă a lua pe an cite 200 lei“ iar în 1785 „pe an cite 200 lei din vama domnească“. Alexandru Ioan Mavrocordat încheie dania sa cu rugămîntea: „poftim [...] și pe cei din urma noastră frați luminați domni, cari de vor fi rînduiți la această țară să nu strice această milă, ce mai virtos să adauge și să întărească“. Cercetările de pînă acum nu ne îngăduie să precizăm pînă cînd au continuat să primească părinții de la schitul Poiana Mărului din

Țara Românească milele hotărâte de domnii Moldovei citați mai sus. Acesta a fost un venit suplimentar, primit simultan cu cel de la voievozii din Țara Românească.

Daniile consemnate în hrisoavele Țării Românești, începînd cu Alexandru Ipsilanti, constau în obiecte și produse (12 cojoace, 12 bucăți de aba neagră, 12 părechi cizme, cît și 6 ocă tămie, 24 ocă untdelemn, la care se adaugă un număr tot mai sporit de bolovani de sare (de la 20 la 100) și scutirea unui număr tot mai mare de oameni (ajungînd pînă la 100) din slujba schitului, de dări și podvezi. Alexandru Ipsilanti în 1775 adaugă la 120 de taleri (care se dădeau, deci, și de către domnii de dinaintea lui), „încă taleri 30, total 150 să le ia de la visteria domnească”. Pînă la 1793 suma de 150 de taleri de la vistierie se adaugă în fiecare hrisov la obiectele și produsele cuvenite („să aibă a lua pentru cele ce scriu mai sus și 150 tl. de la vistierie”; „așijderea să aibă a lua părinții taleri 150”). Începînd însă cu hrisovul din 1803 suma de bani este dată *în loc de* cojoace, aba, cizme, tămie și untdelemn: „pentru care acestea să li se dea taleri 150”. Prin urmare, în timp ce numărul de oameni din serviciul schitului, scutiți de dări, a crescut constant pînă în 1819, valoarea propriu-zisă a daniilor a scăzut începînd din 1803, deoarece nu se mai dădeau obiecte și produse. Înmulțirea numărului de oameni din serviciul schitului s-a datorat faptului că numărul de viețuitori, părinți sihastri, s-a mărit de la 12, cîți erau la început, la 30 (și noi credem că au fost și mai mulți, neconsemnați însă în hrisov).

În ceea ce privește organizarea schiturilor afiliate, pomenite în daniile Mavrocordaților din 1783 și 1785, observăm că același stareț conducea atît obști de călugări cît și de călugărițe. Este o informație deosebită de rară despre o asemenea practică în Biserica Ortodoxă Română. Din punct de vedere al jurisdicției eclesiastice, se atestă astfel o practică ce s-a întîlnit doar în Evul Mediu timpuriu în așezările monahale ale Europei centrale. Și această problemă merită să fie mai în amănunt cercetată: în ce măsură cazul semnalat aici este izolat sau au mai existat asemenea situații în istoria Bisericii Ortodoxe Române.

ANEXĂ

Hrisovul din 25 mai 1793 de la Alexandru Constantinescu Moruz, domn al Țării Românești, al cărui text este inedit, documentul fiind doar reprodus în planșă, în revista „Arta și tehnica grafică”, București, caietul 7, martie-iunie 1939, este un pergament de format mare. Frontispiciul reproduce stema voievodului, în aur, cu monograma voievodului și cu însemnele celor două țări: capul de bour și corbul cu crucea în cioc.

Textul este încadrat în chenar în spirală reprezentînd vrej cu flori și fructe, în culori de auriu și verde. Titulatura domnului, de la început și reproducerea titulaturii întregi de la sfîrșitul textului în aur. Îscălitura autografă a voievodului, cu cerneală neagră, este încadrată în draperii cu falduri verzi și roșii, cu ciucuri aurii, susținute de doi vulturi imperiali, avînd la mijloc, sub iscălitura voievodului, o pecete aplicată, aurie.

De-a dreapta și de-a stînga stemei voievodale sînt două miniaturi, încadrate în casete. În stînga este înfățișată scena proorocirii și nașterii

Maicii Domnului, hramul schitului Poiana Mărului, iar în dreapta imaginea noii biserici de lemn, cu trei turle și pridvor deschis, cu cruci în patru colțuri. În jurul bisericii sînt înfățișate două rînduri de chilii iar pe fundalul imaginii dealuri cu vii.

Inițiala hrisovului este în aur iar literele începătoare și unele nume și cuvinte scrise cu cerneală roșie.

În continuare, reproducem textul hrisovului din 1793 mai 25, prin care Alexandru Constantin Moruzi reînnoiește milele predecesorilor săi, voievozi ai Țării Românești.

1795 mai 25, București.

Іъ Александръ Константинъ Морузъ в(о)в(о)д(а) и І(о)сподаръ Земли Уггро-блхѣнскон.

Cuviincios lucru și cu totul și tot plăcut lui D(u)mnezeu să vede a fi purtarea de grijă și nevoița aceia ce se face pe încetul de cătră blagocestivii oblăduitori asupra sfintelor lui Dumnezeu lăcașuri, ce le-au înălțat întru slava și lauda marelui Dumnezeu, cari, ca un izvor necurmat, în puterea purtării de grijă și cu fierbinte dragoste sirguindu-să, nu numai cele ce să vor a fi în starea lor păzite întru bună statornicie, spre mai bună întemare le aduce și le întemeiază, ci și cele ce pricep că, din vreo întâmplare a vremilor, prin sfetnici răi, ar cădea oarecînd din orînduiala lor cea cuviincioasă și ș-ar pierde temeiul și statornicia, le întemeiază și le așază, atît cîtu după întîmplări și s-ar și strămuta vreunele din starea și orînduiala lor, dreptatea iar să poată a le aduce la starea lor. Pentru că și zice Sfînta Pravilă : Cele ce rău să hotărăscu și să tiposescu, pre acelea nici lege, nici pravilă, nici obicei nu pot să le întărească, căci că în bisericile lui Dumnezeu alt feliu de schimbări nu pot fi, afară de pravilniceasca lor orînduială. Dreptu aceia dar, dă vreme ce, din proniia a toat(e) stăpînitoriului Dumnezeu, ne-am învrednicit și noi oblăduitori acestui prealuminat scaun al Țării Românești, pre lîngă toată purtarea de grijă ce avem a supușilor noștri, în tot chipul ne nevoim ca și sfintele lui Dumnezeu lăcașuri, atît acum, în zilele noastre, cît și mai în urmă, cu pravilniceasca lor orînduială să se afle în liniște. De vreme că cei ce lăcuesc într-insele sîntu acești ce au lăsatu viața această cu turburări, și petrec o viață îngerească și mai presus de lume, să află neîncetat rugători către Dumnezeu pentru împărați și pentru domni și pentru toți pravoslavnicii creștini. Între care sfînte lăcașuri ce să află întru această oblăduire a Țării Rumânești iaste și un sfînt lăcaș, ce să află la Poiana Mărului, în sud Slam Rîmnic, la care să cinstește și să prăznuiește hramul Nașterea presf(i)ntei stăpînei noastre de D(u)mnezeu născătoare și p(u)r(u)rea fecioara Maria, unde lăcuescu părinți ruși și rumâni sihaștri (care schit iaste făcut de sfinția sa, părintele răposatul starețul Vasilie), unde atît din frații domni cît și din arhieriei și din alți pravoslavnici creștini s-au afierosit vase, cuviincioase cărți și alte sfînte odoară și toată podoaba schitului, carele în trecuta vreme s-au fost întîmplat de au arsu de tot și iarăș(i) s-au făcut din ajutorul și mila cinstitorilor de D(u)mnezeu creștini cu cele cuviincioase schitului, care, în starea ce să află acum, iaste cu totulș(i) tot cuviincios schitul dă trebuința fraților ce lăcuesc întru acestu lăcaș. Dar științîndu-se că vecinic iaste preazavistnicu și vrăjmașul binelui nu să părăsește de răutăți prin

cei ce se află unime primitoare, ca să zăticnească binele și folosul sufleteșcu, și noi încă, din bunăvoința noastră, cu blagoslovenia Prea Sfinții Sale, părintele mitropolitul (cunoscându-se și de către Prea Sfinția Sa că iaste cuviincioasă izbrânirea noastră), hotărîm printr-acest cinstit și bine închipuit hrisov ca sfintul acesta schitu a părinților acestora sihasetri, ce s-au numit mai sus, unde acum ieste stareț și purtător de grijă cuviosul Matveiu ieroschimonah, după cum pînă acum au fostu nesupărat și nesupus altundeva, de acum înaintea să fie și mai mult slobod, adecă stavropighion, ca și în vremile viitoare nicidecum să nu să supere, nici de către părinții episcopi ce după vremi vor fi, nici de către alte obraze cu vreo schimbare de egumen, a întra alt stareț între ei, spre răzvrătire, nici cu vreo înstreinare a ceva din cele afierosite schitului, nici măcar cu orice, afară din orînduiala schitului și canoanele cele pravilnicești, ce le au de la starețul lor, măcar de s-ar și părea învederat oricui că ar fi mai bine, căci că sîntu cu greșală cugetele omenești, ci să fie în pace și în liniște dăspre toate cele turbătoare și zăticnitoare spăsenii lor (afară din stricarea vreunii dogme, care aceia cînd să va simți, atunce de însuș(i) Prea Sfinția Sa, părintele mitropolitul, cercetîndu-se și dovedindu-se, să va îndrepta). Iar alt nimeni, cu nici un fel de mijlocire să nu să amestece la aceste, ca și a turbura liniștea schitului și pacea fraților cu semănare de zisanie. Încă să aibă sfintul schit ce s-au numitu mai sus, pe tot anul, mila cea obicinuită : 12 cojoace, 12 bucăț(i) de aba neagră, 12 perechi cizme, 24 ocă untudălemn și 6 ocă tămîie, i vinul ce vor face în viile schitului să fie apărat de vinărici, stupii de dijmărit, pă drepte bucate ce vor avea, liude treizeci scutiți, cu care să aibă a să ajuta și a să chivernisi părinții la trebuințele ce au: adică unii să dea griu pentru mîncarea părinților, alții să fie de lucru schitului i la chilli poslușnici, alții la vișoarele ce le au, vieri pentru lucru, alții pescari, să adune pește, i dîrvari și alții să dea brînză i urdă pentru părinți și, de vreme ce acești scutelnici sînt p(u)r(u)rea în slujba părinților călugăraș(i) ai sfîntului schit, poruncim Domniia Mea ca oricînd și ori în ce vreme după trebuință să va întîmpla a să pune și a să orîndui și asupra scutelnicilor mănăstirești și boerești a da și ei la zaherele, sau cară cu boi, sau la vreo orînduială de cai sau ori la alt ce fel de orînduieli și podvezi, aceștia și atunci să nu fie supărați și nimeni să nu [să] îndrăznească a le face vreo cerere. Așijderea, să aibă a lua părinții pentru cele ce scriu mai sus și una sută cincizeci l(ei) de la vistieria Domniei Mele, pe tot anul, la zioa Sfîntului Gheorghie. Și iar să aibă a lua milă pe an bolovani sare, una sută, de la ocna Slănicul, pentru că aceste mai sus arătate mili le-au avut părinții acestui sfînt schit și de la alți fraț(i) trecuți domni, precum ne-adeverim Domniia Mea din hrisovul Domnii Sale, fratelui Mihai V(oi)e vod, ce-l văzum, cu l(ea)t 1784 apr(ilie) 10, din domniia dîntîiu, întărit deasupra și întru a dou domnie. Drept aceia, și Domniia Mea ne-am milostivit de le-am înnoit și le-am întărit toate printr-acest cinstit hrisov al Domnii Mele, ca să li să păzească nestrămutat. Pentru care dăm și toată volnicia celor ce cu ajutorul lui D(u)mnezeu să află ctitori la cestu sfînt schit, dum(nealui) cinstit și credincios boeriul Domnii Mele, Dumitrache Ghica biv vel ban, ce este ctitor și epitrop la casa dum(nea)lui, răposatului Nicolae Dudescul biv vel log(ofă)t, i Ioniță Cîrlova și boerii Miclești,

cari oricine s-ar întâmpla a să supăra acest sfînt schit, atît de episcopii vremilor viitoare, au pentru schimonosirea orînduieilor, sau pentru aşazărea alt(ui) egumen înpotrivă, au a înstreina ceva de ale schitului, cu nume de păstrare, nicidecum aceşti ctitori să nu îngăduiască pînă cîndu nu va fi înţelegere numai din cuvînt, prin ştirea Prea Sfinţii Sale, părintelui mitropolitul, să dea jalbă la dregători şi nicum obiceiul să nu le facă, căci, de va fi trebuinţă de păstrarea odoarelor, ctitorii, ca nişte diadositori fiindu, şi pentru sufletele lor, mai bine le vor păstra şi iar le vor pune la locul lor. Şi dar pentru mai bună stavropighie, tocmală şi aşazămint a acestui mai sus numitu schit, întărim şi adevărim hrisovul acesta cu însăşi credinţa Domnii Mele, **Іѡ Ѧлѣ г҃андѣрѣ Костандѣнѣ Мѣрѣзѣ в(о)в(о)дѣ**, şi cu credinţa preaiubiţilor Domnii Mele fii, Constandin v(oi)e v(od), Dumitraşco v(oi)e v(o)d, Nicolae v(oi)e v(od) şi cu toţi cinstiţii şi credincioşii boerii cei mari ai divanului Domnii Mele : pan Nicolae Brîncoveanul vel vist(iernic), pan Dumitraşco Racoviţă vel ban, pan Ianache Văc(ă)rescul vel spat(ar), pan Ianache Moruz vel vornic de Țara de Sus, pan Manolache Brîncoveanul vel vornic de Țara de Jos, pan Manolache Creţulescu vel vornic, pan Nicolae Filipescu vel vornic, pan Costache Ghica vel log(ofăt) de Țara de Sus, pan Scarlat Ghica vel log(ofăt) de Țara de Jos, pan Nicolache Hangerli vel hat(man), pan Dimitrache Manul vel post(elnic), pan Isac Ralet vel clucer, pan Dimitrie Schilet vel comis, pan Nicolae Racoviţă vel pah(a)r(nic), pan Iordache Paladi vel stol(nic), pan¹ vel slug(er), pan Dumitrachi² vel pitar şi ispravnic, pan Scarlat Ghica, vel log(o)f(ăt).

Şi s-au scris hrisovul acesta la întiiul an dintru întiia domnie a Domnii Mele, aici în oraşul scaunului Domnii Mele, Bucureştii, la anii de la zidirea lumii,¹, iar de la Spăseniie, în veleatul 1793 mai, în douăzeci şi cinci.

Із Ієѡргіе логофѣтѣа за тѣмнѣ.

Іѡ Ѧлѣ г҃андѣрѣ Костандѣнѣ Мѣрѣзѣ в(о)в(о)дѣ в(о)жнѣю мнѣостію.....³ н в(о)спѣдѣрѣ

Ѧлѣ г҃андѣрѣ Мѣрѣзѣ в(о)в(о)дѣ <m.p.>.

¹ Loc alb în text.

² Neclar în foto.

³ Majuscule, în ligatură, cu litere de aur.

PROFESORUL EMIL TURDEANU LA 80 DE ANI

Pentru oricine se apropie de vastul domeniu al vechii culturi românești, numele profesorului Emil Turdeanu (n. 10 noiembrie 1911 la Șibot, jud. Alba) constituie, de decenii, un sprijin, o garanție și, nu mai puțin, un îndemn. Savantul care a debutat la 21 de ani cu analiza unui manuscris de cîtece religioase — inaugurînd, prin aceasta, una din direcțiile principale ale activității sale cărturărești, finalizată peste o jumătate de veac într-un mare volum — a dat, în aproape șase decenii de muncă, studii fundamentale : prin ele, a deschis drumuri noi, a înlăturat vechi prejudecăți și imagini false, a așezat temelii solide, a indicat căi și soluții. Astfel, opera sa e un sprijin pentru cei care cercetează cultura veacurilor trecute, dar e și o garanție. Îndemnul vine de la sine, prin curajul pe care un asemenea exemplu îl poate însufla.

Pasionat de istorie încă din anii studiilor secundare (urmate și încheiate la Liceul „Mihai Viteazul” din Alba Iulia), a urmat cursurile ambelor secții ale Facultății de Litere și Filosofie din București, cîștigînd maxima prețuire a profesorului Nicolae Cartoian (1883—1944), sub a cărui atență îndrumare își va desăvîrși specializarea în literatura și cultura românească veche. Trimis pentru studii de slavistică la Sofia (1933), apoi (1935) bursier la Școala Română de la Fontenay-aux-Roses, a devenit, în 1938, lector de limbă și literatură română la Sorbona, recomandat de profesorii Mario Roques și Jean Boutière, vechi și credincioși prieteni ai Românilor. Două vacanțe la Belgrad, în aceeași perioadă, s-au soldat cu adunarea de material documentar relativ la vechile relații culturale dintre Români și Sîrbi.

Studiile pe care Emil Turdeanu le-a publicat ¹ în acești ani — cînd este colaborator statornic al revistei „Cercetări Literare”, întemeiată în 1934 de N. Cartoian și, din 1939, și la „Revue des Études Slaves”, unde colaborarea a continuat decenii în șir — desemnează, încă de pe acum, cele trei mari direcții pe care se va structura întreaga sa activitate de aproape șase decenii : literatura română veche ; literatura religioasă apocrifă ; istorie românească și sud-est europeană (incluzînd și raporturile culturale ale Românilor cu Serbia, Bulgaria, Rusia, Muntele Athos).

Numit, prin concurs, lector universitar și trimis ca profesor la Institutul Român din Sofia, ar fi trebuit să ocupe un post la Universitatea

¹ Cf. bibliografia stabilită de Dan Zamfirescu (*Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 266—271).

din acest oraș, dar autoritățile bulgare n-au creat postul. Trecându-și doctoratul în 1942 (cu lucrarea *Manuscrite slave din timpul lui Ștefan cel Mare*, tipărită în „Cercetări Literare“, V, 1943), s-a întors în Franța la începutul lui 1944, reluându-și locul la Sorbona, ca *chargé de cours*. În 1945, a prezentat la École des Hautes Études lucrarea *La littérature bulgare du XIVe siècle et sa diffusion dans les Pays Roumains*, care i-a adus titlul de diplomat al celebrei Școli. Tipărită în 1947 de Institutul de Studii Slave din Paris, ea fixează cu limpezime rolul pe care grupurile de cărturari sud-dunăreni, de limbă slavă, l-au putut avea în dezvoltarea literaturii din Țările Române; astfel, profesorul Turdeanu a eliminat din circuitul științific teza potrivit căreia cărturarii fugiți din sudul Dunării, când statele de acolo se prăbușeau sub loviturile otomanilor, ar fi avut rolul determinant în înflorirea literaturii noastre vechi: aceasta apare ca sinteză energică și originală a locului, alimentată de izvoare diverse, preluând opere care, în spațiul originar al creației lor, au dispărut.

Aceluiași an 1945 îi aparține și un alt studiu, construit în aceeași viziune „iconoclastă“: *Grégoire Camblak: faux arguments d'une biographie* (tipărit apoi în „Revue des Études Slaves“, t. 22, 1946), care marchează un moment de cotitură în cercetarea unuia dintre cele mai vechi capitole ale literaturii noastre vechi. Tot în „Revue des Études Slaves“ (t. 27, 1951), a apărut, ca o adevărată continuare și completare, studiul despre Gavriil Uricul [*Les lettres slaves en Moldavie; le moine Gabriel de Neamțu (1424—1447)*], personaj care, în studii mai vechi, fusese „identificat“ cu însuși... Grigore Țamblac. Cu aceste două studii, profesorul Emil Turdeanu a pus temeliele unui șir mai lung de cercetări privind activitatea literară în Moldova medievală.

În urma evenimentelor de la sfârșitul anilor '40, profesorul Turdeanu a ales exilul, rămânând în capitala Franței. Timp de 28 de ani (1948—1976) a lucrat în cadrul Centrului Național de Cercetări Științifice (C.N.R.S.), încheindu-și activitatea acolo ca „Maître de recherche honoraire“. În anii următori, a condus, la Universitatea din Roma, catedra de limbă și literatură română, obținând, prin concurs, titlul de profesor universitar.

Această perioadă consemnează nu numai o bogată activitate științifică și didactică; în 1953, la Paris, sub egida Fundăției Regale Universitare „Regele Carol I“, începe să apară „Revue des Études Roumaines“; cel care a inițiat-o și și-a asumat sarcina grea de a coordona munca redacțională a fost profesorul Emil Turdeanu. Vreme de peste două decenii, „Revue des Études Roumaines“ a apărut grație strădaniilor cărturarului român, același care, zece ani mai târziu, s-a angajat să conducă, împreună cu Virgil Ierunca, și o altă publicație, apărută sub aceeași egidă: „Flința românească“.

Anii activității în Franța și Italia au îmbogățit lista studiilor tipărite de profesorul Emil Turdeanu, subsumate, toate, celor trei direcții deja menționate. Astfel, în domeniul *literaturii române vechi* au urmat studiile despre cărturarii din Muntenia, Nicodim de Tismana și Filotei

— autorul celebrelor *Pripeale* — (1954), despre activitatea literară în Moldova lui Ștefan cel Mare (1960) și apoi din vremea urmașilor acestuia, pînă la 1552 (1965); continuarea acestei cercetări, pînă la 1607, a fost încredințată spre publicare *Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol“* din Iași. Adăugînd studiul despre Anastasie Crimca și opera sa literară și artistică (1952), se vede că munca profesorului Turdeanu a dus cercetarea pînă la pragul domniei lui Vasile vodă Lupu, sau, altfel spus, pînă în ajunul introducerii tiparului în Moldova. Cele mai importante studii din acest domeniu, au fost reunite în volumul tipărit în 1985 de celebra casă Brill din Leiden — *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*². Aceștia li se adaugă, însă, emoționantele evocări din ciclul *Oameni și cărți de altădată*, risipite în diverse reviste („Caete de dor“, „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg“, „Ființa românească“) și încă neadunate între scoarțele unui volum.

Cercetările cu privire la *literatura religioasă apocrifă*, începute încă din 1932, cu chiar articolul de debut, și care au făcut din autorul lor cel mai mare specialist al domeniului³, au condus la mai multe studii, tipărite de-a lungul anilor în reviste europene; ele formează materia volumului *Apocryphes slaves et roumains de l'Ancien Testament*, apărut în 1981 la aceeași editură Brill.

În ceea ce privește studiile de *istorie românească și sud-est europeană*, neadunate în volum(e) — și din această cauză mai greu de consultat, prin revistele românești și străine în care au fost publicate — ele abordează diverse aspecte de istorie politică și culturală, locul cel mai însemnat fiind rezervat relațiilor culturale cu alte spații geografice. Acestui „sector“ îi aparțin și două cărți despre România în epoca modernă, una tipărită (*Modern Romania. The Achievement of National Unity 1914—1920*, editată de Academia Româno-Americană în 1984) și una încă în manuscris (*La Roumanie moderne. Conquête de l'Indépendance et Intégration européenne*); amîndouă sînt menite să înfățișeze străinilor nașterea statului român și drepturile Românilor de a avea o țară întregită cu toate provinciile ei istorice. Într-un anume fel, opera întregă a profesorului Emil Turdeanu este o pledoarie pentru aceleași cauze. Iată o altă față a aceleiași pledoarii, surprinsă într-un studiu despre un vechi cronograf românesc, în care profesorul Turdeanu îndeamnă la alcătuirea unei „geografii spirituale a poporului român“: «Scriitorilor români care, privind cumpăna vremurilor, se plîng mereu de căderea poporului român în „sub-istorie“, li s-ar dovedi existența continuă și spornică a unei culturi, de caracter popular dar și cult, și trainică peste veacuri și hotare — *deci peste istorie* — fără de care nu se poate pricepe nici sentimentul organic al unității Românilor de pretutindeni, nici sinteza spontană a culturii lor moderne. Iar istoricilor neo-roesslerieni, care își închipuie că existența poporului român e un dar al providenței, dacă nu chiar al strămoșilor lor, și că realizarea Statului ro-

² Acest volum a fost pe larg prezentat în *AIHA*, XXIII/2, 1986, p. 957—959.

³ Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 262.

mân liber și întregit a fost un fel de „happy end” neprevăzut al primului război mondial, li s-ar dovedi neîntreruptele legături de secole dintre Românii de pretutindeni și creșterea continuă a conștiinței că, uniți prin aceeași origine, prin aceeași limbă și prin aceeași cultură, ei au dreptul să trăiască liberi și cuprinși în aceeași țară».

Cuvintele acestea grăiesc de la sine despre omul a cărui operă va trebui, într-o zi, să o avem, *în întregimea ei*, adunată în volume compacte. Va fi expresia cea mai potrivită a recunoștinței pentru munca sa. La aniversarea de azi, închinăm profesorului Emil Turdeanu — membru de onoare al Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” — omagiul nostru, mulțumindu-i pentru toate câte ne-a dăruit.

Ștefan S. Gorovei

DR. LEONID BOICU LA 60 DE ANI

Dintre istoricii ajunși azi la deplina lor maturitate — însușire ce întârzie în acest domeniu mai mult decât în altele — Leonid Boicu se distinge îndeosebi prin fermitatea, profesionalismul și discreția cu care și-a construit opera. Operă de modernist în primul rînd, dar concepută din capul locului fără îngustimile specializării excesive cu care ne-a deprins o anume istoriografie. Un modernist ce include în fieful său și secolul XVIII, prelungindu-și ancheta și dincoace de secolul XIX. El a înțeles din timp că modernitatea nu e riguros delimitabilă cronologic, fiindcă nu este vorba de un eveniment sau de o suită evenimentială, ci de un proces. Un proces îndelungat, multiform, sinuos, pe care unii istorici îl coboară și mai mult în timp, pe cînd alții îi recunosc începuturile abia în secolul XIX. În fond, orice istorie își are preistoria ei, dincolo de care nu devine inteligibilă; epoca modernă presupune în chip firesc o fază premodernă. Istoria e desigur proces, devenire, fluentă, chiar dacă nu în felul schematic pe care l-a impus marxismul. Procesualitatea istoriei noastre din veacul luminilor pînă aproape de întregirea statului național e ceea ce a urmărit, cu o consecvență exemplară, Leonid Boicu în laborioasa lui activitate. A început, sub îndrumarea profesorului D. Berlescu, prin a se interesa de complicata „chestiune orientală”, din care a ales un episod important, Războiul Crimeii, pentru a-l studia în legătură cu Principatele Române. Opțiune fericită, care i-a permis să facă pe de o parte un sondaj dintre cele mai interesante în istoria raporturilor internaționale, iar pe de alta să exploreze mai adînc problematica românească de la mijlocul veacului trecut. Ea l-a decis să caute o definire mai nuanțată a epocii, urmărind-o pe mai multe planuri. S-a ocupat de viața economică (urbanizare, industrie, meșteșuguri, căi de comunicație, ș.a.), în cadrul unui proiect colectiv care din păcate a fost abandonat. Studiul materialelor de arhivă, al celor puse deja în circulație și al interpretărilor existente, studiu întreprins cu inteligență și cu metodă, l-a făcut să conștientizeze la timp marile dificultăți ale profesiei. S-a îndreptat de aceea în mod predilect spre un domeniu încă plin de surprize, dar beneficiind de numeroase contribuții mai vechi, cel al legăturilor noastre, mai ales politice, cu lumea din afară. Aportul său pe acest tărîm, stimulat de un salutar spirit competitiv, rămîne considerabil. Nu-l vom putea defini aici, mai ales că e în plină desfășurare, pe seama unui program lesne decelabil însă din bibliografia istoricului, iată, sexa-

genar, din care atâtea contribuții s-ar cuveni amintite cu elogii. Să spunem numai că între monografia *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii* (1972) și utimele-i scrieri în domeniul istoriei raporturilor internaționale (cea din urmă privește secolul XVIII, dar încă una se află demult la tipar) se situează o întreagă operă de modernist atent la statutul juridico-politic al lumii românești, preocupat să descifreze tendințe și conjuncturi geopolitice, dar să și contribuie pe această cale la o cunoaștere mai deplină a societății noastre, cu așezămintele, deprinderile și inerțiile ei, asociate adesea, paradoxal, cu mari elanuri înnoitoare. A pătrunde și dezvălui împrejurările ce au influențat și decis destinele noastre ca națiune modernă e finalitatea ce se degajă din scrierile sale. Leonid Boicu n-a teoretizat nicăieri (după câte știu) domeniul de care se ocupă cum a făcut e.g. un J.-B. Duroselle în *Tout empire pé-rira* sau un Thierry de Montbrial în *Que faire ? Les grandes manoeuvres du monde*, însă reflecții de ordin teoretic menite a lămuri o viziune, un punct de vedere, o relație insolită se întîlnesc, destule, în scrierile sale. Adevărul istoric se recuperează anevoie, dar el nu devine posibil decît sub unghiul istoriei universale. Acest principiu distinsul nostru coleg a înțeles să-l respecte mereu, avertizînd nu o dată contra spiritului provincial sau naționalist care viciază adeseori restituția istorică. Nici un popor ajuns în era civilizației n-a trăit în izolare deplină. Românii nu fac excepție, „numai că anume particularități de ordin istoric, factori de natură economică și geopolitică etc., observă Leonid Boicu, au determinat un specific al incidentelor românești cu *marea politică* internațională, explicînd permanenta, acerbă și adeseori dramatica conexiune între evoluția societății noastre și politica externă a puterilor europene“. E o reflecție scoasă din *Geneza „chestiunii române“ ca problemă internațională* (1975, p. 7), dar ea formează o constantă a gândirii istoricului, una alimentată discret de încrederea sa în destinul patriei. Subliniînd „complexitatea procesului, primejdiile care au amenințat existența țării și mai presus de toate biruînța inexorabilă a adevărului istoric, certitudinea nedeazămintă a faptului, probat secole de-a rîndul, că un popor, fie el mic, tratat nu o dată ca *obiect de tocmeală*, căzut vremelnic pradă opresiunii, își conservă și-și dezvoltă individualitatea pe temeiul tăriei ce-și trage seva din conștiința de sine și grație legităților obiective care prezidează mersul societății“ (*ibid.*, p. 8). Astfel tratată, istoria se prezintă ca o *magistra vitate*, pe care devotatul ei slujitor a știut să o descopere și să o prezinte, convins că e necesar să înțelegem și să credem în istorie pentru a-i putea depăși marile vicisitudini. Dacă s-a ocupat cu atîta stăruință de „chestiunea orientală“, mergînd pînă la epoca Uniunii, iar într-o lucrare colectivă tratînd și despre războiul independenței, este pentru că această problemă îi oferea o perspectivă mai amplă, o șansă în plus de a integra efortul românesc spre un stat unitar și independent în marele complex al istoriei europene. Nu e abuziv poate să vedem în această alegere și o secretă determinație de ordin biografic, dat fiind că

Leonid Boicu a văzut lumina zilei, acum șase decenii, într-un sat de peste Prut, că tocmai acele asprimi și in Justiții ale istoriei, strâns legate de „chestiunea orientală“, l-au silit a pribegi de mic într-un spațiu pîndit de aceleași pericole. „Ideea unității și independenței naționale“, amintită mai sus, nu e doar laitmotivul istoriei noastre, de la intrarea în modernitate pînă azi, nici numai o preocupare constantă a cercetătorului, dar și obsesia propriei sale vieți, marcată în diverse forme de același aspru destin. Istoria se împletește inextricabil cu istoriografia. A degaja liniile de forță ale celei dintîi, a-i defini contururile și mecanismele, a-i desprinde raționalitatea dintr-un aparent haos evenimential, nu e o sarcină tocmai ușoară. Ea reclamă opțiune teoretică, orizont integrativ, simț al măsurii, respect deplin pentru real, disciplină metodologică, restituție atentă deopotrivă la conținut și la formă, ceea ce înseamnă că exigența adevărului trebuie să-și asocieze expresia adecvată. Este ceea ce Leonid Boicu s-a străduit să obțină în lunga și laborioasa lui activitate de modernist atent la ansamblul istoriei.

Al. Zub

Arhiva Genealogică

III

1991

1—2

CUPRINSUL : Ștefan S. Gorovei, Un bilanț și un program ; Nicolae Docan, „Cubăia” — soția lui Constantin vodă Cantemir ; Paul Păltânea, Știri inedite despre familia domnitorului Antioh Cantemir (III) ; Vlad Zirra, Medici din Moldova veacului trecut : Dimitrie Samurcaș și descendența sa (III) ; Mihai Sorin Rădulescu, Pe marginea unui studiu genealogic.

UN BILANȚ ȘI UN PROGRAM

La al treilea an de apariție ca rubrică specială în paginile *Anuarului Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”*, un bilanț poate să pară, pentru *Arhiva Genealogică*, mult prea timpuriu. E adevărat : schimbările de după decembrie 1989, prin efectele lor în domeniul organizării vieții științifice, nu numai că au adus o întârziere (de nimeni dorită) în valorificarea roadelor muncii noastre, dar au modificat și ritmul prevăzut inițial pentru această rubrică (două apariții pe an), solidară cu evoluția *Anuarului*. Aceleași evenimente îngăduie, însă, azi — alături de speranța că *Arhiva Genealogică* va putea deveni o publicație de-sine-stătătoare, precum a fost și ctitoria lui Sever Zotta, din 1912—1913 — și formularea unui program de lucru care să nu constituie doar o înșirare de *pia desideria*.

Decalajul produs în apariția revistei permite, acum, menționarea unor fapte din cursul anului 1991, în primul rând organizarea celui de-al doilea simpozion *Genealogie și Istorie*, tot în cadrul Sesiunii anuale de comunicări a Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” (6—7 iunie 1991). De data aceasta, simpozionul a avut o temă, aleasă în acord cu una din direcțiile de cercetare promovate în Institut : *elitele*. Comunicările propuse au tins să acopere veacurile XV—XIX, cu precădere în Moldova, chestiunea elitelor fiind privită atât din unghiul social, cât și din cel etnic. Primele două comunicări au fost consacrate reperării și delimitării cadrului general al unei asemenea cercetări în răstimpul veacurilor XV—XVIII : *Clanuri, familii, autorități, puteri în istoria Românilor* (Paul Cernovodeanu pentru Țara Românească și Ștefan S. Gorovei pentru Moldova). Patru comunicări au avut în vedere elitele alogene : armenii (Mihai Sorin Rădulescu și Ștefan S. Gorovei), evreii (Mihai Răzvan Ungureanu), protestanții din Iași (Beate Welter) și familiile muntene de ori-

gine franceză (Mihai Sorin Rădulescu). O comunicare a avut ca subiect absorbirea unui vechi grup de alogeni (unguri și secui) în boierimea moldoveană a veacurilor XIV—XVI (Maria Magdalena Székely).

Comunicările prezentate în acest al doilea simpozion de cercetări genealogice au pus în lumină un întreg program de lucru — sau, mai exact spus, o secțiune (importantă și masivă) a unui asemenea program. S-a văzut, astfel, că cercetarea elitelor pentru întregul răstimp care precede veacul XIX presupune o strategie diferită și o abordare net deosebită a materialului documentar. E de înțeles, astfel, că trebuie avute în vedere cele două mari categorii sociale care, pe de o parte, constituie, ele însele, elita veacurilor XIV—XVIII și, pe de altă parte, vor constitui „pepiniera” elitelor veacului XIX : *aristocrația* și *patriciatul urban*. Aceasta înseamnă, în primul rând, o amplă acțiune de *inventariere și clasare a materialului documentar*, în al doilea rând — de alcătuire a unor *instrumente de lucru* și abia în al treilea rând — de *studiere a respectivelor categorii sociale*.

Cu privire la *aristocrație*, temă pe care am propus-o — *Clanuri, familii, autorități, puteri (Moldova, secolele XIV—XVIII)* — are o cuprindere foarte largă, de natură să îngăduie punerea în evidență a elementelor căutate. Dar baza pentru acest gen de cercetare nu poate fi decât cea genealogică, depistarea „clanurilor” și urmărirea strategiilor de alianțe permițând, apoi, studierea dinamicii sociale. *Dicționarul genealogic (Moldova, secolele XIV—XVIII)*, care va fi inclus în planul de cercetare al Institutului începând din 1992, constituie, din acest punct de vedere, o primă etapă.

Cu privire la *patriciatul urban* (tot cu referire la Moldova), o primă abordare a materialului documentar¹ a pus în lumină principalele caracteristici ale acestei categorii sociale, suprapuse de deosebiri etnice păstrate până târziu (în cazul aristocrației, deosebirile etnice s-au șters după câteva generații). Investigația este, însă, în acest domeniu, încă mai dificilă decât în cazul boierimii, materialul fiind mult mai sărac și mai risipit prin arhive iar luminile pe care el le aduce referindu-se mai ales la veacurile XVII—XVIII. Și aici, cercetarea genealogică este de neînlocuit, numai ea putând să arate ascensiunea proto-burgheziei și fuzionarea ei (treptată și incompletă, firește) cu aristocrația.

Iată, astfel, conturat un program de lucru capabil să canalizeze energii un timp mai îndelungat și cu cel mai mare folos pentru evoluția științei noastre istorice.

Alt fapt îmbucurător, care constituie, și el, un motiv temeinic pentru a prevedea un viitor rodnic cercetărilor genealogice : începând cu anul universitar 1990—1991, între cursurile speciale ale Facultății de Istorie din Iași s-a făcut un loc și pentru știința genealogică. Fără îndoială, aceasta nu va rămâne fără urmări în viitorul imediat. Deocamdată, participarea la simpozionul din 1991 a doi studenți ai facultății ieșene (Maria Magdalena Székely și Mihai Răzvan Ungureanu) — alături de mai vechiul colaborator, acum absolvent al facultății bucureștene, Mihai Sorin Rădulescu — arată interesul pe care cea mai tânără generație de istorici îl acordă acestor preocupări.

¹ Ștefan S. Gorovei, *Cu privire la patriciatul orășenesc în Moldova medievală. Câteva observații preliminare*, în *AIIAI*, XXV/1, 1988, p. 253—265.

În momentul în care viitorul unor cercetări așa de speciale poate fi nu numai gândit, dar și prevăzut și construit, bilanțul se impune. Și acest bilanț e destul de firav : cercetările genealogice din ultimele patru decenii au fost rodul unor programe asumate cu titlu personal și nicidecum coordonate în perspectiva unor proiecte de oarecare anvergură. Sper ca într-unul din numerele viitoare ale *Arhivei Genealogice* să se poată publica o bibliografie a acestui domeniu pentru perioada cuprinsă între anul 1944 (cînd a apărut primul și ultimul număr din *Arhiva Genealogică Română*) și anul 1989 (cînd s-a reluat apariția *Arhivei Genealogice*). În cursul anilor 1990—1991, un lung șir de articole interesînd îndeaproape cercetările genealogice a publicat Mihai Sorin Rădulescu (îndeosebi în „Dreptatea” și în „Contemporanul / Ideea europeană”); împreună cu alte titluri, ele vor fi semnalate în fascicula următoare a *Arhivei Genealogice*, exprimînd, astfel, și dorința de a permanentiza o rubrică de informare bibliografică.

Cele două mari studii cu care am început în 1989 *Arhiva Genealogică* se încheie în numărul de față, lor adăugîndu-li-se acum un *studiu inedit* al lui N. Docan (1874—1933), pe care hărnicia și pasiunea aceluiași tînr coleg Mihai Sorin Rădulescu l-au recuperat din hîrțile depuse la Academia Română. Deși nedefinitivat de autor, textul acesta e deosebit de important din punctul de vedere al informației documentare iar publicarea lui restituie lui N. Docan prioritatea în dezlegarea unei interesante mistificări genealogice. În ceea ce privește comunicările prezentate la cele două simpozioane *Genealogie și Istorie* (1989 și 1991), ele vor fi publicate începînd din anul viitor. Există, însă, și șansa adunării lor într-un volum — eventual împreună cu comunicările care se vor prezenta în 1992 — și pe care alcătuitoarul ar dori să-l închine amintirii lui Sever Zotta, de la a cărui tragică moarte se vor împlini, în 1993, cinci decenii.

Se vede, astfel, limpede că, în acest moment, *bilanțul și programul* sînt prea strîns legate, pentru ca unul să poată fi conceput fără de celălalt.

Ștefan S. Gorovei

„CUBĂIA“ — SOȚIA LUI CONSTANTIN VODĂ CANTEMIR

În numărul 1 al „Revistei Arhivelor“, vorbind despre neamul Cantemireștilor, Sever Zotta arată între altele că Constantin vodă Cantemir a avut mai multe soții, adică pe 1) Anastasia, nepoata lui Ghica vodă, 2) Ruxanda Gane, 3) Anița Bantaș, 4) Cubăea și 5) Alexandra¹, ceea ce face pînă acum cinci, rămînînd să vedem ce va mai aduce viitorul. [1]

Dintre aceste soții, despre cari nu știm în realitate mai nimic², cea mai enigmatică este desigur a patra, cu numele surprinzător și insolit de *Cubăe*. Pe aceasta o cunoșteam pînă acum în urmă numai dintr-o lucrare a regretatului Tanoviceanu³, care o amintește însă incidental, astfel încît Zotta a putut spune cu dreptate că „dacă numele *Cubăi* n-ar fi de două ori menționat în studiul citat, am crede că e o eroare de tipar, atît de straniu ni se pare el și atît de puțin „distins“.

Despre această femeie pe care a găsit-o menționată în documentele transcrise în condica IV a mănăstirii Răchitoasa⁴ Tanoviceanu arată doar atîta că era primară cu Ieremia, fiul lui Anton pitarul, și rezeșă în moșia Ceucani, și anume vorbind despre cearta iscată între Ilie Enache și Lupu Bogdan pentru această moșie, dînsul spune textual : „Această moșie⁵ am văzut că fusese dată lui Enache clucerul de vărul său Erimia, fiul lui Anton pitarul, în 29 august 1673 (7181). Asupra acestei moșii aveau însă nădejde și Cantemireștii⁶ ca rude mai apropiate cu Eremia, fiul lui Anton pitarul⁷, decît Enache clucerul. În adevăr Anita Mitroaia, nevasta a doua a lui Enache clucerul, spunea în 20 decembrie 1717 (7226)

¹ Iorga, *Studii și documente*, XXII, p. 356, citată într-un zăpis de dănie din 15 februarie 1680, către Cantemir serdar și soția sa Alexandra.

² Cf. suszitul studiu al lui Zotta : Anastasia și Ruxanda sînt îndoielnice, filiațiunea Aniței o dă numai o publicațiune rusească și n-a fost verificată încă ; Alexandra e citată numai în zăpisul de mai sus. Dimitrie Cantemir nu atribuie tatălui său decît trei soții, pe cînd Tindall afirmă că Constantin v[oiel]v[od] a fost căsătorit de patru ori.

³ Tanoviceanu, I., *Marele spătar Ilie Țițescu și omorîrea lui Miron și Velișco Costin*, în „Analele Academiei Române, Memoriile Secțiunii Istorice“, seria II, tom XXXII, p. 808—844.

⁴ *Ibidem*, nota 1 de la p. 7.

⁵ Adică numai a 6-a parte din moșie, după cum vom arăta mai departe.

⁶ În realitate era numai unul : Cantemir bătrînul, viitorul domn, căci al doilea Cantemir existent atunci, Antioh, nu împlinise încă 4 ani, iar al treilea, Dumitru, urma să se nască peste 2 luni, în ziua de Sf. Dumitru, la 26 oct[ombrie] 1673, iar Cubăe, soția lui Cantemir murise demult ; trăia însă fiica ei Ruxanda.

⁷ În realitate nu era rudă Cantemir, ci soția sa.

că Eremia a fost văr primar cu jupîneasă lui Cantemir, *Cubăe*, iar cu Enache clucerul a fost numai văr de al doilea. Afară de aceasta Cantemir Vodă era și răzeș în Ceucani cu alte părți de moșie.

Se înțelege dar foarte ușor supărarea lui Cantemir că Eremia, fiul lui Anton a lăsat moștenitor în Ceucani pe Enache tatăl lui Ilie Țînescu. o rudă mai depărtată, în loc de a lăsa pe soția sa *Cubăe*⁸, vară primară și rezeșă în Ceucani. De aci s-a născut o vrăjmășie care a avut înfriurire asupra întregii vieți a lui Ilie Enache". [2]

O completare a celor spuse de Tanoviceanu și o fixare a personalității și a filiațiunii acestei femei pe baza documentelor Răchitoasei nu mai este posibilă astăzi, în urma evacuării arhivelor noastre în Rusia⁹. Hotărîtoare ar fi pentru dezlegarea cestiunei, cercetarea documentelor Cantemirești cari însă pe cit știm nu au ieșit încă la iveală, sau a documentelor boierilor Bogdănești, coborîtori direcți din Constantin vodă Cantemir și cari pînă pe la 1350 stăpîneau din vechi în județul Tutova numeroase moșii aflătoare mai toate în partea apuseană a ținutului în vecinătatea moșiilor Răchitoasei. Din nenorocire, documentele Bogdănești s-au risipit în mai multe rînduri; astfel, după cum rezultă dintr-o poruncă domnească din 8 iulie 1737, despre care va fi vorba mai departe, o parte din hîrțile Bogdăneștilor „s-au prăpădit la vremea catanelor, fiind la mănăstirea Mira", adică cu prilejul neorînduiei întîmplate în Moldova, în [...] și cu excepțiunea căpitanului Frența împotriva lui Mihai vodă Racoviță, cînd s-a ars și mănăstirea Mira¹⁰. Dacă arătările cuprinse în acest document corespund întocmai realității, atunci se vor fi pierdut acolo; poate, și documentele Cantemirești¹¹. O altă parte a documentelor Bogdănești au ars cu prilejul focului întîmplat în Iași la 24 septembrie 1766; aflîndu-se depuse de logofătul Ion Bogdan la mănăstirea Dancu¹², după cum rezultă dintr-o mărturie a Divanului din... decembrie acel an¹³. În sfîrșit o a treia și cea mai însemnată parte s-a risipit pe la 1830, după moartea căminarului Gheorghe Bogdan. Despre această ultimă împrejurare ne dă știri sigure amintita anafora nr. 512 din 8 martie 1844¹⁴, dată în pricina pornită de mănăstirea Răchitoasa asupra marchizei Luțica de Bedmar pentru părțile cuvenite mănăstirii din moșiile Ceucanii, Batineștii și Devitenii de la ținutul Tutovei, pe cari marchiza le stăpînea

⁸ În august 1673, aceasta însă era moartă de mult, iar Cantemir se recăsătorise în 1668 sau începutul lui 1669 cu Anița Bantaș.

⁹ Documentele mănăstirești din întreaga țară se aflau, după cum se știe, centralizate în Arhiva Statului din București, care le-a expediat în Rusia.

¹⁰ Despre neorînduiele de atunci, cf. Neculce, *Cronica lui Neculai Chiparis* din 1716, în *Uricar*, XIII, p. 348 și Erbiceanu, *Cronicarii greci*.

¹¹ De observat. este. totuși că documentele mănăstirii Mira au fost salvate, deoarece în... s-au scos copii legalizate de pe ele. Cf. Arhiva Statului Iași, Tr..., op..., dos. nr..., f...

¹² Se găsea, pînă acum vreo 20 de ani, în mijlocul orașului Iași, în apropierea Teatrului Național. Logofătul Ion Bogdan trebuia să fi fost un mare binefăcător al mănăstirii.

¹³ Decembrie 1766 și 8 ianuarie 1767, în *Acad. Rom. Creșterea Colecf. pe* 1912, p. 124. Ziua lipsește în mărturia Divanului. (Rezumate și în anaforaua 512/1846). Actul din decembrie 1766 citat și în anaforaua nr. 512 din 8 martie 1844. în Arhiva Statului Iași, Tr. 1785, op. II, 2046, Condica de anaforale nr. 64, f. 57 seq.

¹⁴ Vezi nota precedentă.

în calitate de moștenitoare a răposatului căminar Bogdan¹⁵. În lungul preambul al acestei anafore se arată că documentele de cari ar fi fost nevoie în proces s-au pierdut, deoarece fiind puse amanet de răposatul căminar cu al doilea contract de orîndă la un anume Iosif Marie Adam¹⁶, după moartea căminarului s-au luat de la Adam și s-au depus la Consulat, de unde s-au ridicat apoi de epitropia casei răposatului hatman Paladi¹⁷ și în sfîrșit s-au risipit și pierdut.

În această stare se găsea cestiunea cînd Zotta descoperi în Arhiva Statului din Iași, într-un dosar al cărui titlu nu promitea pe departe atîta¹⁸, un interesant act, adică inventarul încheiat la 10 septembrie 1833 a documentelor de moșiilor [sic] răposatului căminar Gheorghe Bogdan care încetase din viață în Roma la 10 iunie 1827¹⁹. Acest peripetis cu-prinde enumerarea sumară a 270 de documente privitoare la 18 moși sau părți de moșie așezate toate în partea de apus a ținutului Tutova, mai ales pe valea Pereschivului și a Tutovei, și anume: 1) Movilenii, 2) Cicovenii, 3) Mirenii, 4) Româneștii, 5) Iveștii, 6) Mărgineanii, 7) Băic-enii, 8) Crețenii, 9) Tătărenii, 10) Făurenii, 11) Băicani, 12) Ciocanii (recte Ceucanii), 13) Vătcanii, 14) Văcășenii, 15) Fintinelele, 16) Bălușenii, 17) Cogenii și 18) Urlații din Tutova²⁰, deosebiți de Urlații Cantemireștilor cari se găsesc în județul Fălciului spre miazăzi și în apropiere de Huși. Unele din actele rezumate sînt mai vechi și din ele cităm următoarele:

7113 ghenar 8 (1605). Cristea vel vornic cumpără de la Simion aprodul sin Gherman din Greci, 1/4 din 1/2 din Cogeni.

7115 april 26 (1607). Simion Movilă V[oie]v[od] întărește lui Cristea vel vornic părțile din Cogeni cumpărate de la Țiganca.

7131 mart 11 (1623). Iordache nepot Dabijeii paharnicului vinde fratelui său Cantemir părțile sale din Cicoveni și Mireni. Data 7131 a fost desigur transcrisă greșit după cum vom arăta mai departe.

7144 februar (1636). Vasile vodă întărește Schivei, jupîneasa lui Dabija paharnicului (sic) și feciorului ei și fetei ei, părțile ei din Movileni și Cicoveni.

7165 mai 15 (1657). Zapisul fetei Dabijeii paharnicului cu alții cari au vîndut partea lor din Băiceni, Neniței.

¹⁵ Asupra acestuia cit și asupra fiului său Constantin, înfiat de un Paladi și cunoscut sub numele de hatmanul Constantin Paladi, cf. citatul studiul al lui Zotta, p. 69. Constantin Paladi, ginerele lui Scarlat v[oie]v[od] Calimah, era tatăl Lur-ticăi de Bedmar, cf. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 549.

¹⁶ Aceasta însemnează că căminarul Bogdan scotase cîștigurile moșiilor depunînd ca garanție documentele sale de proprietate. Asupra lui Adam, cf. Zotta, studiul citat, p. 69. Adăugăm că Adam, cu adevăratul său nume Giuseppe Maria Adami, era un avocat din Roma și procuratorul căminarului Bogdan, iar contractul de arendă în cestiune se încheiase în iunie 1827 (Arhiva Statului Iași, dos. litera B. nr. 436, f. 63 și 74).

¹⁷ Vezi și nota 6 de mai sus.

¹⁸ Dosarul are cota Litera B nr. 436 și poartă titlul: Ioan Balasan supus austrieccu cu D-lui căminarul Gheorghe Bogdan pentru posesia moșiei Ciocanii.

¹⁹ Zotta, *ibidem*, p. 69. (sic).

²⁰ Această moșie avea un ispisoc tocmai din 6940 sept[embrie] 2, prin cari Ilieș vo-evod miluise pe Dragoș Urlatul cu tot satul Urlații. Actul e amintit într-un peripetis din 28 april 7272 (1764) a zapiselor mănăstirei Dancu, aflător între documentele moșiei Ceucanii în arhiva spitalului „Birlad și Elena Beldiman” (sic) din Birlad. Peripetisul figurase între documentele căminarului Gh. Bogdan, în inventarul că-rora e trecut între cele 13 documente ale moșiei Urlații.

7175 iunie 29 (1667). Nastasiia fata lui Dabiija paharnicul vinde 1/2 din Cogeni lui Canulache sin Isar jicnicerul.

7183 octombrie 30 (1674). Petru Bogdan vinde părțile sale din Movileni, Cicoveni, Mireni și altele lui Cantemir etc.

Nu ne îndoim că acest Cantemir este chiar domnitorul de mai târziu și pornind de la această premisă două fapte se desprind din cetirea rezumatelor de mai sus : a) Cantemir era „frate“ cu un oarecare Iordache, nepot Dabiijeii paharnicul], adică mai exact se găsea într-un grad de înrudire cu acest Iordache, dat fiind că de prea multe ori s-a dovedit că în veacul al XVII-lea calificativul „frate“ se întrebuinta și în înțeles de rudă apropiată. [3]

a) Dînsul era foarte probabil rudă și cu Petru Bogdan, sau cu rudele acestuia, adică Dabiija paharnicul, Schiva soția lui Dabiija sau Cristea Ghenovici, tatăl Schivei. Aceste concluzii [sic] pentru că în vechiul drept românesc vânzările imobiliare se făceau de regulă între rude, mai ales între rude cît mai apropiate, deoarece în virtutea dreptului de proptimis vânzările făcute altfel erau precare, cumpărătorul putînd fi izgonit de rude prin răscumpărare, adică restituindu-i-se prețul plătit. Ruda mai apropiată izgonea pe cea mai îndepărtată, și ruda mai îndepărtată pe străin, astfel încît la orice vânzare de pămînt putem presupune că cumpărătorul se găsea într-o legătură de singe sau de alianță cu vânzătorul. Erau și excepțiuni, dar de excepțiuni nu ne vom ocupa aici. Cristea vornicul, Dabiija paharnic, Schiva, Petru Bogdan și Iordache erau, o știm, de aproape înrudiți între dînsii iar faptul că viitorul domn cumpăra din moșiile aparținînd acestora, moșii aflătoare în apropierea Ceucanilor, în care era coproprietară „Cubaia“, îndreptătea presupunerea că, independent de calificativul de „frate“, pe care i-l dă zapisul din 11 martie 7131, prin părinți sau prin soția sa, Cantemir a trebuit să fie înrudit și el cu vânzătorii Petre Bogdan și Iordache, sau cu rudele acestora. Descoperirea lui Zotta dădea deci întregii cestiuni un punct de plecare care îi lipsea încă, o bază permițînd clădirea unei ipoteze, pe care cercetările urmau s-o verifice.

Marele vornic Cristea Ghenovici este în trecutul Moldovei o figură destul de cunoscută. [4] Vel vornic al țării de sus și boier fruntaș²¹ în cursul domniei de zece ani a lui Ieremia Movilă voevod și sub Simion Movilă vodă, dînsul întemeiază mănăstirea Floreștii din județul Tutova²², înzestrînd-o cu moșii, danie pe care Ieremia vodă o întărește prin hrisovul din 22 iulie 1598²³, în care sînt amintiți ctitorii Cristea Ghenovici biv vel vornic cu soția sa Anghelina, fiica lui Crăciun biv vel vornic²⁴,

²¹ Dînsul apare cu calificativul de biv vel vornic încă de la 30 nov[embrie] 1595 (cf. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 13) cu care însușire îl întîlnim pînă în 1598 : la 5 mai 1598 figurează ca vel vornic al țării de sus (Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 361) și în aceeași calitate îl găsim în anii următori pînă la 26 mai 1607 (Acad. Rom., pach..., nr....).

²² Cf. monografia *Mănăstirea Floreștii* de preotul Ioan Antonovici (acum I.P.S. Iacov, Episcopul Hușilor), București, Socec., 1916, în 8°.

²³ Textul hrisovului în monografia părintelui Antonovici, p. O trad. veche era în Acad. Rom., pach. 130, nr. 23.

²⁴ Cf. ferecătura de pe tetraevangelul de la Florești. Această afirmație pare a fi contrazisă de un hrisov de la Ieremia voevod, din 7115 iunie 8 (1607), prin cari se arată că s-au pîrît Gligorcea Crăciun vel vornic și sora sa Anghelina, jupîneasa Cristei, și rudele lor, toți strănepoți ai Anușcăi Frunteșoaii, cu călugării de Pobrata pentru satul Protopopenii, și că văzînd jăluitorii că satul fusese lăsat cu blestem

și cu copiii lor Mărica, căsătorită cu Gavril Cernat logofătul, Anghelița, căsătorită cu Vasile Bujoreanu staroste, Schiva și Călina. Schiva s-a căsătorit și ea mai târziu cu Dabița vel paharnic, fiul lui Nădăbaico, fost vel vornic al țării de sus. La 2 august 1616, Radu vodă întărește moștenitorilor lui Ghenovici, care murise, averea rămasă de la acesta din urmă²⁵ și faptul că întărirea se face pe numele lui Cernat biv logofăt și Vasile [Bujoranul] biv „staroste, ginerii răpos[atului] Cristei vornic, și Schiva, fata Cirstei vornic, jupineasa Dabiei vornic”²⁶ ne îndreptățește să credem că Dabița paharnicul nu se mai găsea în viață; constatarea își are importanța ei, căci în acest caz copiii lui Dabița și ai Schivei s-au născut toți între 1599 și 1616. După un lung număr de ani, întâlnim din nou pe fiicele lui Ghenovici, adică pe Anghelina, pe Măricuța și pe Schiva — Călina murise probabil fără de moștenitori —, împărțind între ele moșiile rămase de la răposatul lor părinte, împărțeală pe cari Vasile Lupu vodă o întărește prin ispisocul din 8 martie 1744 (1636)²⁷ în care cele trei surori sînt pomenite împreună cu toți copiii lor, și din care aflăm că din căsătoria ei, Schiva a avut șase copii, și anume un fiu numit Ghione și cinci fete: Nastasiia, Maria, Irina, Tofana și Anisiia²⁸ [5]. Acești copii ne sînt confirmați printr-un zapis, din nenorocire nedatat²⁹, prin care Schiva, probabil ajunsă la bătrînețe, împarte niște moșii între copiii ei Ghione, Nastasiia, Mărza³⁰, Petrea³¹, acești doi din urmă fiind gineri, au fost trecuți în zapis în locul soțiilor lor, Tofana și Anisiia, iar acestor două din urmă le dă două moșii și anume Spinenii³² și Cogenii; aceasta

mănăstirei, l-au lăsat căluzărilor, iar domnul a întărit în schimb lui Gligorcea vel vornic și surorii sale Anghelini și celorlalte rude ale lor, un alt sat, anume Stăncăuții. Acest hrisov nu-l cunoaștem însă decît dintr-o traducere necompletă și probabil greșită. Anul 1715 este evident greșit, căci în 1607 nu mai domnea Ieremia vodă. Gligorcea Crăciun murise la 1 noiembrie 1599 și îi fi urmasă în dreghetoria de vel vornic al țării de sus Cristea Ghenovici (Ghibănescu, *Divanurile domnești în Moldova în secolul XVII*, în „Arhiva”, fascicula 1—3 din 1915, p. 24 și urm.). Față de aceste nepotriviri dăm mai mare crezămînt inscripției de pe tetra-vanghelul Floreștilor. Însemnăm pro memoria că Grigore Crăciun obținuse în 1593 indreptul în Polonia (Iorga, *Studii și documente*, XI, p. 111) și că satul Protonopenii se aflau pe Siret, la gura Voronii (cf. dosarul amintit mai sus).

²⁵ Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 215.

²⁶ „Vornic” trebuie să fie o eroare, Dabița fusese ceașnic.

²⁷ *Uricar*, XXI, p. 258.

²⁸ Al cărei nume e tipărit greșit în *Uricar* „Asiniia”.

²⁹ Arhiva Statului Iași, dosarul copiilor legalizate pe 1921, copia nr. 181. Zapisul este probabil posterior împărțirii din 8 martie 1636.

³⁰ Era soțul Irinei: a) fără dată. Mărza cu soția sa Irina, fata Dabiei ceașnic, vînd un țigan. Academia Română, pach. 73, nr. 28: b. 1667 nov[embrie] 1, Iași, Iliș Alex[andru] v[oiel]od[or] poruncește pîrcălabilor de Covurlui să ia de la Mironașcu sin Mărza lucrurile ce le-a luat de la Ursul, fiul lui Ghiunim (cetit greșit pro Ghione) din Urlați (desigur Urlații din Tutova), ibidem, *Creșterea colecțiilor* pe 1907, p. 41.

³¹ Este Petre Bogdan, soțul Mariei, cari, după cîna s-a văzut mai sus, vînduse la 30 octombrie 1783 lui Cantemir părțile sale din Movileni, Cicoveni, Mireni ș.a. Asupra lui Petru Bogdan, Arhiva Statului Iași, dosarul copiilor legalizate pe 1921, copiile nr. 302, 304 și 300.

³² Aflătoare la nordul județului Tutova, pe valea Tutovii și care e deosebită de moșiile și satele Schinenii (scris Spinenii) de sus și de jos, cari se găsesc tot în județul Tutova, dar spre răsărit de Birlad, alături de tirgușorul Murgeni. Aceste două din urmă moșii țineau din vechime de județul Fălciu și au fost alipite la jud. Tutova în urma „rătușirei” făcute în 1833 (Cf. *Uricar*, VIII, 41 seq.). Despre Spinenii de pe valea Tutovei cf. documente în *Acad. Rom., Creșterea colecțiilor* pe 1908, p. 160 și urm.

din urmă moșie am găsit-o menționată în documentele pe care le-am rezumat mai sus. Despre ginerii Schivei ne dă pe urmă lămuriri sigure un alt ispisoc, din 2 mai 7150 (1642)³³ prin cari Vasile vodă judecă pricina pornită împotriva lui Eremia³⁴, fiul biv vel vornicului Nădăbaico și împotriva nepoților săi, „fiii” răposatului Dabița paharnicul, de Toader Premicheru³⁵ și de alții pentru stăpînirea moșiilor Giurzeștii și Vitorogii³⁶, dînd rîmăși pe cei din urmă, și din acest document rezultă că fiii, adică în realitate ginerii Schivei și ai lui Dabița paharnicul, erau în 1642 Mârza, Gheorghe³⁷, Petre, Adam³⁸ și Constantin pe lingă care figurează și adevăratul fiu, Ghione. Din această enumerare reținem deocamdată că în 1642 unul din ginerii Schivei se numea Constantin. Despre Constantin, ginerele Dabijoaiei și despre moșia Spinerii amintită mai sus vorbește în sfîrșit hrisovul din 22 martie 7178 (1670)³⁹ prin care Duca vodă întărește lui Gavrilă Kostache vornicul, pe atunci vel spătar, mai multe moșii, ocini moștenite de la părinți sau cumpărături, și între aceste din urmă și „un sat întreg anume Spinenii, ci este în ținutul Tutovii pe apa Tutovii, și cu vad de moară și cu tot venitul, care acel sat și l-au cumpărat boerul nostru Gavril Kostache vel spătar de la Iordache și de la Maria, fiii lui Constantin și ai Anisiicăi de la Cucuteni, nepoții Cristei marelui vornic, drept 500 lei bătuți...”

Că Anisiica fiica Schivei a avut într-adevăr un fiu numit Iordache ne-o confirmă un zapis din 1 iunie 7170 (1662) prin care Anisiia fata lui Dabița biv vel paharnic, nepoata lui Nădăbaico biv vel vornic și cu fiul ei Iordache vînd niște țigani lui Pavalașcu sin Bojoea⁴⁰. Această ultimă informațiune încheie ciclul; din cele arătate mai sus rezultă că din căsătoria ei cu un anume Constantin de la Ceucani, Anisiia fiica lui Dabița paharnicul și a Schivei a avut doi copii, pe Maria și pe Iordache. Pe acest fiu al Anisiicăi îl identificăm cu acel Iordache cari la „1623” vindea „fratelui” său Cantemir părțile din Cicoveni și Mireni. Despre Iordache știm că era nepot lui Petru Bogdan, care ținea pe sora Anisei, și pentru că nu vedem nici o altă ipoteză plauzibilă spre a explica o înrudire cari să lege în același timp pe Cantemir cu Iordache și cu Petru Bogdan, ajungem la concluzia că Iordache a fost în realitate nu fratele, ci cumnatul lui Constantin Vodă și că Maria, sora lui Iordache, trebuește identificată cu așa zisa „Cubăie”, afară numai dacă nu voim să facem din Maria o a 6-a soție a lui Vodă Cantemir, ceea ce credem că ar fi într-adevăr prea mult.

³³ Arhiva Statului Iași, dosarul copiilor legalizate pe 1921, copia nr. 182.

³⁴ Era fratele lui Dabița paharnicul.

³⁵ Să se observe frumosul nume bizantin al acestuia. În împărăția de răsărit Primikerius era...

³⁶ Aflătoare în județul Tecuci, pîriul Polocinului, în apropiere de Siret. Conțopite mai tîrziu, ele poartă astăzi numele de Condrăchești.

³⁷ Era unul din soții Nastasiei pe cari am mai găsit-o căsătorită în 1637—39 cu Toderașcu cămărașul, în 1642 cu acest Gheorghe și în 1646—49 cu Ivașcu Cârjeu stolnicul. Hrisovul din 2 mai 1642 nu-l cunoaștem decît dintr-un surset scos în 1763 de Evloghie dascălul, astfel încît nu putem ști dacă numele „Gheorghe” n-a fost scris din eroare în loc de Toderașcu.

³⁸ Este Adam Moviliță căpitanul, soțul Tofanei, și ctitorul mănăstirii Adam, aflătoare în județul Tutova, la sud de Bîrlad.

³⁹ Publicat de pe original de Ghibănescu în *Ispisoace și zapise*, III, partea a 2-a, p. 108—121.

⁴⁰ Academia Română, pach. 9, nr. 70, rezumat în V. A. Urechia, „Miron Costin”, I, p. 712.

Rezultatele la cari am ajuns astfel indirect au fost confirmate prin câteva acte pe cari I. P. S. Iacov Episcopul Hușilor le-a publicat în volumul IV, apărut la finele anului trecut, al publicațiunii sale *Documente birlădene*⁴¹ și prin 4 documente noi pe cari le dăm ca anexe la sfârșitul acestui studiu. Iată rezumatul actelor publicate de I. P. S. Iacov : 1) 7170 iunie 7 (1662). Iordache și cu soră-sa, Băia, feciorii lui Constantin, nepoții Savei din Ceucani, vind jumătate din sat din Strimba⁴², ce a fost cumpărată, lui Gavril și lui Pascal, feciorii lui Gligoraș ot Ruși⁴³, drept 69 lei bătuți⁴⁴.

2) 7237 iulie 27 (1729). Grigore Ghica v[oi]e v[od] poruncește lui Vasile Sturza biv vel medelnicer să hotărânească moșiile Ceucanii și Stănueștii⁴⁵ din ținutul Tutovii, să le împartă în cîte două jumătăți și din fiecare moșie să dea cîte o jumătate fiilor lui Pavel Ursuleț biv vel clucer, stîlpind părțile alese⁴⁶.

3) 7245 iulie 8 (1737). Grigore Ghica v[oi]e v[od] scrie lui Vasile Sturza biv vel stolnic că s-au judecat, dinaintea Domniei Sale Domnului, Ion Ursuleț postelnic cu stolnicul Ioan Bogdan⁴⁷ pentru satul Ceucanii unde este casa lui Bogdan, zicînd Ursuleț că jumătate din sat i se cuvine lui de pe bunul său Iordache, ce a fost frate Cubăiei⁴⁸, bunica stolnicului Bogdan. Iar Bogdan a răspuns că Ceucanii se împart în 4 părtrimi din cari una o stăpînește el împreună cu Ursuleț, a doua aparține mănăstirii Răchitoasa, a treia o are el Bogdan moștenire de la răposatul vodă Cantemir care o dobîndise danie, și a patra o are tot de la Cantemir voevod care o luase în schimb de la mănăstirea Barnovschi, dar hîrtii n-a arătat, zicînd că s-au prăpădit scrisorile la vremea cătanelor,

⁴¹ Iacov Antonovici, Episcopul Hușilor, *Documente birlădene*, volumul IV, Birlad, Tipografia Lupașcu, 1924, în 8°.

⁴² În județul Tutova pe valea Tutovei, alături de tirgușorul Puești și în apropiere de hotarul județului Tecuci. Strimba era o moșie a Gheuculeștilor cari au zidit acolo mănăstirea Strimba.

⁴³ Figurează în documente și sub numele Gligoraș de Ruși după moșia Rușii, aflătoare în județul Tutova pe valea Ezerului, alături și la N de tirgușorul Puești. Era un *Gheuca* și anume fiul lui Dumitrașcu Gheuca stolnic și vornic de gloată 1622—1637 (Antonovici, *Documente birlădene*, III, p. 32, 37, 72, 79; Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 20, XVI, p. 185, 186, 193, 194, 196; Ghibănescu, *Surete și izvoade*, II, p. 300, III, p. 230).

⁴⁴ Op. cit., p. 98. Supărător este că I.P.S.S. nu arată unde se găsește documentul.

⁴⁵ Numită acum Cociu. Stănueștii se găsesc spre apus de Birlad, pe valea Pereschivului, în apropierea imediată a județului Tecuci.

⁴⁶ Op. cit., p. 339. Data exactă a actului este iulie 27, astfel cum se arată la p. 330. Acest act împreună cu cele două rezumate mai jos făcuseră parte din documentele de moșie ale căminarului Gh. Bogdan și se găsesc specificate în periplisul din dosarul *Litera B nr. 436* în chipul următor : a) 7237 iulie 27, e trecut de două ori, în plicul 1 sub titlul „Carte de judecată a lui Gr[igore] Ghica v[oi]e v[od] pentru moșii și țigani între feciorii lui Ursuleț și med[elnicerul] Ion Bogdan”, și în plicul 8 ca poruncă domnească ; este evident că nu putea fi o carte de judecată întrucît pricina nici nu se cercetase încă ; b) 7245 iulie 8, trecut între doc[umente]le din plicul 8 ; c) 7246 iunie 6, transcris cu data greșită ; 7247, trecut tot între hîrțile plicului 8 ; d) 1778 febr[uarie] 20, zăpislul lui Gavril Caracas, despre cari va fi vorba mai departe, între hîrțile aceluiași plic. În sfîrșit, se mai găsește amintită o carte de judecată a lui Gr[igore] Ghica v[oi]e v[od] din 7238 iulie 24, cu Ursuleț pentru moșii și țigani ; acest document nu se mai găsește în ființă.

⁴⁷ Este fiul hatmanului Lupu Bogdan și al Ruxandei Cantemir. Ioan Bogdan devine vel logofăt între...

⁴⁸ La I.P.S. Iacov : „... ce au fost frate cu Băia”.

fiind la mănăstirea Mira. Domnitorul îi trimite pe amândoi lui Sturza să-i judece, cu lămurirea că sau să înfățișeze Bogdan documente doveditoare, sau să găsească 4 marturi din împrejurăși, cari să jure în biserică pentru dînsul ; iar neputînd dovedi, moșia să se împartă pe jumătate între amîndoi. Tot așa să se împartă între dînșii pe jumătate moșia Stănueștii, deoarece Bogdan nu face nici o opunere, și să se împlinească lui Ursuleț o țigancă din țiganiile lui Bogdan. Urmează scrisă de mîna lui vel logofăt⁴⁹ o însemnare prin cari se recomandă lui Sturza să ia seamă cu amănuntul cită moșie a fost în Ceucani și în Stănuești de baștină a lui Ursuleț o țigancă din țiganiile lui Bogdan. Urmează scrisă de mîna lui Ursuleț⁵⁰. [6]

4) 7246 iunie 6 (1738). Vasile Sturza stolnic raportează domnitorului că stolnicul Bogdan n-a putut aduce alți jurători decît pe o slugă a sa cari a mărturisit că ar fi auzit pe hătmăneasa⁵¹, mama stolnicului Bogdan, zicînd că mama lui Ursuleț nu are moșie în Ceucani. Împărțirea ambelor moșii în cîte două jumătăți n-a putut însă face pînă acum, fiind împovărat cu alte porunci domnești, iar după ce se va ușura, va merge să facă hotărnicia și împărțirea pămînturilor⁵².

Aceste patru documente alăturate pe lingă cele spuse mai sus dezleagă complet cestiunea și ne îngăduie să tragem următoarele concluziuni : a) Anisiia, fiica lui Dabija paharnicul și a Schivei Ghenovici a fost căsătorită cu un anume Constantin de la Ceucani, fiul Savei de la Ceucani ; la 7 mai 1634, adică la începutul domniei lui Vasile Lupu înțîlnim pe acest Sava cu titlul de vornic⁵³, probabil vornic de poartă sau vornic de gloată ; Sava e dovedit și în 1632 ca fiind proprietar în Ceucani⁵⁴. Sava e un nume în cînte la sîrbi, dar în Moldova era puțin comun, astfel încît ne putem întreba dacă Sava din Ceucani n-a fost aceeași persoană cu un Sava zis Sava Robul din învecinată moșie Mirenii⁵⁵ cari în 1586 vindea partea sa, un bătrîn din Mireni drept 100 de taleri lui Nicoară care cu acei bani îl răscumpărase de la tătari⁵⁶. Poate că acest Sava era de origine sîrb sau macedonean cum era probabil și Cristea Ghenovici cari figurează ca martur în acest zapis⁵⁷ și cu cari Sava era poate înrudit. Cu cine a fost căsătorit Sava nu știm. [7]

Constantin de la Ceucani e documentar dovedit ca trăind la 7 mai 1634, cînd cumpără o parte din Strîmba. În 1629 nu era încă căsătorit

⁴⁹ Pe atunci era vel logofăt]...

⁵⁰ Op. cit., p. 340.

⁵¹ Adică Ruxanda Cantemir, soția hatmanului Lupu Bogdan.

⁵² Op. cit., p. 343.

⁵³ Antonovici, *Documente* bîrlădene, IV, p. 73 ; 7142 mai 7 (1634). Floarea sin Magdalena, nepoata lui Tudoran pah[arnicul] vinde partea ei, 1/5 din 1/2 din Strîmba, pe Tutova, lui Constantin, feciorul vornicului Savei din Ceucani. Nici de astă dată I.P.S.S. nu arată în posesiunea cui se găsește documentul.

⁵⁴ 7140 iunie (1632). Alexandru Iliăș v[oie]v[od] serie lui Chicoș șatrul și altora să cerceteze plîngerea jupînesii răposatului hatman Nicoară cari cumpărase din Ceucani citva loc cari i se împresură de către Sava din Ceucani. Antonovici, *Documente* bîrlădene, IV, p. 337.

⁵⁵ Aflătoare tot pe valea Pereschivului la cîțiva kilometri spre NE de Ceucani.

⁵⁶ Antonovici, *Documente bîrlădene*, IV, p. 33, tot fără indicația locului unde se află documentul. Un suret în Academia Română, pach. 80, nr. 1.

⁵⁷ În tălmăcirea lui Evloghie dascălul reprodușă în *Documente bîrlădene* marturul e numit Cârste Gheon. Nu știm dacă traducerea a fost sau nu bine făcută, Cârste Gheon poate fi însă identificat cu Ghenovici, cum face I.P.S. Iacov.

pentru că din acel an cunoaștem un zapis slavon, din nenorocire fără lună și zi, prin cari Tofana și Anisia, fiicele lui Dabiya biv vel ceașnic, vînd singure, deci nefiind încă căsătorite, fratelui lor Ghione⁵⁸ părțile lor de vie din Giurzești ; în schimb el e trecut între ginerii lui Dabiya paharnicul în hrisovul de judecată de la Vasilie vodă, din 2 mai 1642, despre cari am mai vorbit. Este probabil că dînsul nu mai trăia la 7 iunie 1662 cînd copiii săi vînd jumătate din Strîmba ; cam tot atunci, și în orice caz înainte de 22 martie 1670, dinșii vînd singuri Spinenii din Tutova, ceea ce pare a dovedi că părinții lor nu se mai aflau în viață. Anisia cu Iordache vînd în iunie 1662 un țigan. Anisiia credem că trebuie să fi murit cam tot pe atunci deși cunoaștem din 1686 iulie 4 un hrisov prin cari Constantin v[oi]e[v]od[ă] (Cantemir) întărește lui Mihalache Țopa țigani ce a cumpărat de la Anisiia, fata Dabiiei biv paharnic⁵⁹ ; n-ar fi o imposibilitate materială ca dînsa, născută între 1599—1616 să fi trăit și în 1686 deși nu trebuie scăpat din vedere că o întărire domnească putea fi cerută și dobîndită mulți ani după săvîrșirea cumpărăturii. În orice caz dînsa pare a fi supraviețuit soțului ei, deoarece hrisovul din 1686 vorbește numai de dînsa și nu de bărbatul ei. 18]

Ca moștenire de la tatăl său, Sava din Ceucani, Constantin posedă împreună cu frații săi o parte din moșia Gura Strîmbei, zisă mai tîrziu Strîmba, aflătoare la N de Ceucani. Moșia se împărțea în două jumătăți, între curgătorii din Ion logofăt și curgătorii din Tudoran postelnicul. Partea lui Ion logofătul se împărțea și ea în două, jumătate aparținînd Savei din Ceucani și jumătate la doi răzeși : Zaharia din Gherghești și soția lui Buciumaș din Zmeeni cari erau probabil de aproape înrudiți cu Sava sau cu soția acestuia. Cealaltă jumătate din Strîmba, partea lui Tudoran paharnicul, se împărți între cei trei copii ai lui Tudoran, pe la 1630 o jumătate din această parte o stăpînea fiul lui Tudoran, Moise („Moisăi”), pe cînd cele două fiice, Ileana și Magdalina, stăpîneau cealaltă jumătate. Coproprietar în această moșie, Constantin cumpăra pe la 1634—1636 părțile celor 3 fete a Magdalenei : partea Floarei, a Martei și apoi evident și a Scheucăi, precum și părțile celor 2 fii ai Ilenei, Gheorghe și Ion, apoi partea lui Moise, fiul lui Tudoran, astfel încît lasă copiilor săi, Iordache și Băia, o jumătate întreagă din Strîmba, în afară de partea moștenită de la tatăl său, 1/3 din 1/2, adică o a 6-a parte din cealaltă jumătate. Acea jumătate de sat, de cumpărătură, o vînd apoi Iordache și Băia la 7 iunie 1672 fiilor lui Grigorașcu Gheuca de Ruși, lui Gavril Gheuca și lui Pascal... care ținea pe sora lui Gavril Gheuca.

Din căsătoria sa cu Anisia, Constantin de la Ceucani a avut următorii copii : a) Iordache, b) Maria, cari împreună cu Iordache vinde Spinenii lui Gavriliță vornicul, vînzare confirmată prin hrisovul din 22 martie 1670 și c) Băia sau Cubaia, cari împreună cu Iordache vinde la 7 iunie 1662 o jumătate din Strîmba.

Băia și Cubaia și Maria nu par însă a fi fost decît o singură persoană, după cum rezultă din următoarele împrejurări : 1) Iordache și Băia vînd singuri, fără alți frați sau surori, partea din Strîmba ; 2) Iordache și Maria vînd iarăși singuri Spinenii ; 3) Ceucanii se împart în două între

⁵⁸ Arhiva Statului București, dosarul copiilor legalizate pe 1921, copia nr. 112.

⁵⁹ Acad. Rom., pach. 9, nr. 67.

coborătorii din Iordache și Cubaia, ceea ce dovedește cel puțin că nu rămăseseră coborători din alți frați sau surori; 4) Stănueștii se împart de asemeni în două între coborătorii din Iordache și din Cubaia. Toate acestea par a indica că Constantin de la Ceucani nu a lăsat decât doi copii, pe Iordache și pe Maria, cari trebuie să fie identică cu Cubaia.

Băia sau Cubaia nu era un nume, nu putea fi, după cum observă cu dreptate Zotta, decât o poreclă, și anume o poreclă a Mariei, sora lui Iordache.

Rămîne de văzut cari din ambele forme era cea adevărată. În zapisul din 7 iunie 1662, privitor la vînzarea părții din Strîmba, se spune textual: „Adecă eu Iordachi și cu soru-mea Băia, feciorii lui Constantin de la Ceucani“. Tanoviceanu citează de două ori forma Cubăia pe cari a găsit-o în condica IV a mănăstirii Răchitoasa, adică într-o copie, astfel încît nu știm dacă a găsit acest nume în acte făcute chiar în prezența Cubăiei sau în acte mai tîrzii, și dacă documentele la cari se referă i-au fost cunoscute în originale sau în copii mai mult ori mai puțin exacte.

În corpul poruncii domnești din 8 iulie 1737⁶⁰ I. P. S. Iacov transcrie: „de pe moșul său Iordachi, ce-au fost frate cu Băia, moașe stolnicului Bogdan...“, dar transcripția e greșită, căci în originalul documentului, pe cari l-am copiat în octombrie 1924 cînd nu puteam presupune că acest act va fi publicat atît de curînd, stă scris: „...di pe moșu său Iordachi, ci au fostu frate Kșkai ...“, deci „Cubăii“; în schimb în adausul final, scris de mîna marelui logofăt se spune textual: „...a lui Iordache și a surorii sa a Băii...“. Hotărîtor în această privință este pomenitul zapis din 7 iunie 1662 făcut în prezența lui Iordache și a surorii sale și pe cari ambii și-au pus degetul; în acest act dînsa e numită de două ori Băia și credem că aceasta era adevărata formă a poreclei pe cari o purta. Iar dacă ar fi să exprimăm o părere în această cestiune de minimă importanță am înclina a crede că Cubaia a putut fi o formă greșită rezultînd din o cetire grăbită și neatență a vreunui document, neatenția unui copist, care din „frate cu Băia“ a transcris greșit „Cubăia“. [9]

Din [sic] Tanoviceanu știm că Băia era vară primară cu Irimia, fiul lui Anton pitarul, care dăruise niște pămînt mănăstirii Răchitoasa. Despre această danie știa ceva nebuloș și stolnicul Bogdan cînd la 1737 susținea că Ceucanii „umblă în patru bătrîni“, din cari unul „este a Răchitoasei, danie de la Ilie spatarul, iară lui Ilie i-au fost de la Irimicioaie“. Zapisul privitor la această danie a fost înfătoșat de mănăstirea Răchitoasa în procesul pornit împotriva marchizei de Bedmar și din amintita anafora nr. 512 din 1844⁶¹ aflăm că la 29 august 1673 (7181) Irimicea, feciorul lui Anton pitarul, dăruise vărului său Enache clucerul ocinele sale, din Ceucani a 3-a parte din $\frac{1}{2}$ de sat (= a 6-a parte) cu vad de moară și casă, și din Gura Strîmbei din $\frac{1}{4}$ de sat, a 3-a parte (= a. 12-a parte), ocini pe cari Ilie Enache spatarul, fiul lui Enache clucerul, le dăruiește apoi mănăstirii Răchitoasa zidită de dînsul. Despre vreo Irimicioaie nici nu era vorba. Despre acest Irimicea pe cari un alt act îl

⁶⁰ Antonovici, *Doc[umente] birlădene*, IV, p. 340.

⁶¹ Vezi mai sus p. 2—3 [346—347].

numește Irimia, nu știm în afară de aceasta nimic ⁶², nici măcar dacă a avut frați sau surori, de notat ar fi totuși că în 1680 o Anna, mare vorniceasă, pune în mănăstirea Răchitoasa o piatră pe mormintul fiului ei Irimie ⁶³ care ar putea fi identic cu donatorul de la 1673 ⁶⁴.

Nici tatăl lui Irimia nu e mai bine cunoscut. Un Antoni ceașnic apare sub Alexandru Iliș v[oie]v[od] în 1620 și 1621; nu-l mai întâlnim însă în 1631—1633 când acest domn reocupă tronul pentru a doua oară. Nu știm dacă acest Antoni ceașnic e aceeași persoană cu Anton pitarul; de bună seamă însă ei erau contemporani.

În sfârșit apropiata înrudire dintre Băia și Irimia nu poate proveni decât în linia tatălui ei Constantin. Mai întâi cunoaștem toate rudele Anisicăi și știm că între ele nu figurează nici un Anton sau Irimia, dacă exceptăm pe Irimia Nădăbaico, ale cărui înnemuriri ne sînt însă cunoscute. Al doilea criteriu ni-l dă moșia Ceucanii în cari nu aveau parte coborîtorii lui Ghenovici și ai lui Nădăbaico, dar care aparținuse vornicului Sava și fiului său Constantin. Întrucît într-însa avușese o treime dintr-o jumătate și Ieremia sin Anton pitarul, ajungem la concluzia că Anton pitarul trebuie să fi fost fratele sau cumnatul lui Constantin de la Ceucani, ceea ce ne dă prilejul să spunem cîteva cuvinte și despre această moșie. Un fapt de minimă importanță — dania lui Irimia, fiul lui Anton pitarul — reamintește un șir întreg de împrejurări pe cari le-a tratat Tanoviceanu și cari încep cu dușmănia provocată de această danie între Cantemirești și Ilie Enache și se termină cu uciderea lui Miron Costin (mai întâi, nu era Ilie Enache, dania fusese făcută tatălui său etc.) [sic !]. [10]

Ceucanii, numiți uneori fără de rost și Ciocanii, erau pînă la expropriere o moșie frumoasă de 1457 fălci (1846 hectare), situată pe valea Tutovei, la cîteva kilometri spre apus de Bîrlad. Mărginiți spre apus de moșile Fintinele și Movilenii, spre N de Pgana, spre răsărit de Perienii și de moșia tîrgului Bîrlad și spre S de Ivești, leagănul neamului boierilor Bogdănești, [11] Ceucanii aveau încă din vechime hotare bine determinate și rămase [sic] pînă în timpurile din urmă în limitele pe cari i le cunoscuse și vodă Cantemir. Despre această moșie Bogdan susținea la 1737 că se împarte în 4 pături din cari una ar fi a Răchitoasei, dovădind astfel că nu era orientat asupra împărțirii moșiei, căci Răchitoasa nu stăpînea, după cum am văzut, decît a 6-a parte. Moșia aparținuse în veacul al XV-lea lui Dragoș Teleaga și mai înainte mătusei sale Marina, cari o stăpînise cu întăritură de la Ilieș v[oie]v[od] ; în 1558, coborîtorii

⁶² Un Irimincea figurează în pomelnicul Bisericanilor (*Uricar*, XXIII, p. 309) la p. 340 și un Anton la p. 345. Tot acolo trebuiesc căutați Ana vel vorniceasa și neamul lui Cristian, Ilie Enache, Constantin și Sava de la Ceucani etc. De consultat pomelnicul Mitropoliei Moldovei în Erbiceanu. Idem, *Mănăstirea Florești*. Un Andonie spatar din Polițeni (în hotar cu Strimba ?) atestă o vînzare într-un zapis nedatat, de pe la 1638, Antonovici, *Documente bîrlădene*, IV, p. 79. Un Anton volit (soltuz) Bîrlad, ca. 1599, *ibidem*, p. 37.

⁶³ Melchisedek, Episcop de Roman, *Notițe istorice și arheologice... de pe la 48 mănăstiri...*, Buc[urești], 1885, în 8°, p. 296—308.

⁶⁴ Motive pentru a crede aceasta sînt : a) apropiata înrudire a lui Irimia cu Ilie Enache ctitorul Răchitoasei ; b) faptul că Irimia dăruise lui Ilie niște pămînt care trece în proprietatea Răchitoasei și c) apropierea Răchitoasei de Ceucani, unde Irimia avușese casă și mai ales de Gura Strimbei de cari o despart numai cîteva kilometri. Dealtfel, depărtarea nu ar fi fost un obstacol ; în secolii trecuți foarte mulți boieri se îngropau la mănăstiri, deși bineînțeles nu muriseră acolo.

acestora vînd 7/8 din moșie lui Lazăr pitarul⁶⁵; acesta nu o ține mult timp, căci la 22 apr[ilie] 1554⁶⁶ Alexandru Lăpușneanu întărește lui Iosep logofătul cumpărătura sa de la Lazăr pitarul, o bucată din Ceucani, arătînd și hotarele⁶⁷. Susținînd că moșia se împarte în 4 și atribuind una din aceste pături Răchitoasei, Bogdan dovedea că în realitate nu știa cum se împarte moșia. Alegerea moșiei, adică stabilirea drepturilor fiecărui coproprietar în parte nu s-a făcut însă decît 20 de ani după iscarea acesteia dintre Bogdan și Ursuleț.

Cele expuse pînă aici permit și o datare aproximativă, sau dacă nu o datare, cel puțin o situare cronologică mai corectă a zapisului din 11 mart[ie] 7131 (1623), prin cari Iordache, nepot Dabijeii pah[arnic] vindea fratelui său Cantemir niște pămînt, zapis despre cari am susținut că a fost transcris în inventarul documentelor căminarului Bogdan cu data greșită. Dacă, după cum am arătat mai sus, Schiva, soția Dabijeii paharnicul, a rămas văduvă pînă în 1616, atunci Anisia, fiica Schivei, născută între 1599—1616, nu putea avea un fiu cari să vîndă pămînt la 1623. El s-a născut în orice caz după 1629, cînd mama sa Anisia nu era căsătorită încă. Dimpotrivă, prezența acestui fiu în acte încheiate la 1 iunie 1622⁶⁸, la 7 iunie 1662⁶⁹ și pe la 1679⁷⁰ este pe deplin plauzibilă. Zapisul lui Iordache trebuie așadar să dateze din a doua jumătate a veacului al XVII-lea. Dar putem merge mai departe, intrînd pe calea conjecturilor: dacă admitem că cifra finală 1 din veleatul 7131 a fost transcrisă corect, atunci avem o serie de ani 7171, 7181, 7191, corespunzînd cu 1663, 1673, 1683, din cari ar putea fi zapisul. Dacă din acești ani eliminăm 1663, cînd, pe cît se pare, Cantemir se afla încă în Țara Românească, atunci rămîne 1683, cînd dînsul, rău văzut de Duca vodă petrecea pe la Ceucani, unde serba în octombrie nunta fiicei sale sau anul 1673, cînd îl preocupa ideea de a cumpăra pămînt în apropiere de Ceucani soției sale Băia, întrucît în anul următor⁷¹ el cumpără de la cumnatul soacrei sale, de la Petru Bogdan, pămînt în aceleași moșii în cari cumpăraseră și de la Iordache⁷².

Iordache, fratele Băiei Cantemir și fiul lui Constantin de la Ceucani, pare a fi avut un singur copil, și anume o fată pe cari a ținut-o Pavel Ursuleț biv vel clucer. Că a avut un singur copil rezultă din faptul că toată averea sa, adică părțile sale nealese, adică indivize, din Stănuești și din Ceucani, le moștenesc copiii lui Pavel Ursuleț, cari la 1729 nu se mai afla în viață. O împărțeală de avere urmată la 1 februarie 1777 între

⁶⁵ Hrisovul de la Alexandru Lăpușneanu din 7036 april 16 (1558), publicat de pe original de Ghibănescu în *Uricar*, XVIII, p. 199; traducerea lui reprodușă în Antonovici, *Documente* Birlădeni, IV, p. 27; un surset complet făcut de pitarul Ion Stamati la 1827, în arhiva spitalului din Birlad, documentele moșiei Ciocanii.

⁶⁶ Anul este evident greșit și trebuie să fie 7072 (1564) în loc de 7062 (1554), întrucît de la 1558 înainte nu mai avem în veacul al XVI-lea alt domnitor cu numele Alexandru decît tot Alex[andru] Lăpușneanu, care domnește a 2-a oară 1564—1568.

⁶⁷ Rezumat în anafora nr. 512/1844, amintită de mai multe ori.

⁶⁸ Zapisul pentru vînzarea unor țigani amintit mai sus la p. [358], nota 40.

⁶⁹ Zapisul pentru vînzarea unei părți din Strîmba, cf. *supra* p. [359].

⁷⁰ Hrisovul de întărire din 22 martie 1670, cf. *supra* [358], nota 39.

⁷¹ Zapisul din 30 oct[ombrie] 1674.

⁷² Moșile. Movilenii (în hotar cu Ceucanii, cf. nota de la p. ...), Mirenii (în hotar cu Cicovenii) și Cicovenii (în hotar cu...), cf. hotarnica Chilenii în A. R., ms. 4081, f. 164.

frații Caracaș⁷³ ne dă informațiuni complementare în această privință : dintr-însa aflăm că soția lui Pavel Ursuleț biv vel clucer, adică fiica lui Iordache, se numea Tofana. Copiii Tofanei sint Ion Ursuleț postelnic, mort probabil fără copii, și pe cari l-am găsit judecîndu-se în 1737 cu Ion Bogdan, și Lupa, căsătorită cu un Caracaș. Copiii Lupei sint apoi Bălașa, căsătorită cu Neculai Kogălniceanu vel pitar și Gavril Caracaș biv vel medelnicer. Între moșiile de împărțit venind și părțile din Ceucani, cari cad în partea lui Gavril, acesta, prin zăpisiul din 20 februarie 1778 vinde lui Manolache Bogdan vel vornic⁷⁴ partea din Ceucani, specificînd că o avea de pe strămoșul său Pavel Ursuleț biv vel clucer⁷⁵.

Neamul Ursuleț [12] era și el poate originar de pe valea Pereschivului : la 1657, octombrie 3, găsim pe un Pavel și frate-său Platon, fiii Ursului, văzînd partea lor, un bătrîn din Crețeni, lui Pavel⁷⁶; n-ar fi surprinzător ca Pavel, fiul Ursului⁷⁷, să fie identic cu Pavel Ursuleț de mai tîrziu, numele, timpul și locul par a o indica, dar potriveala semnalată poate fi și rezultatul unei simple coincidențe. Ridicarea neamului Ursuleț trebuiește foarte probabil atribuită Cantemireștilor.

Că Cubaia, soția lui vodă Cantemir, se numea în realitate Maria, ne-o confirmă pomelnicul Bisericanilor, publicat în *Uricarul*, vol. XXII, p. 309 și urm.⁷⁸ Iată ce cuprinde acest pomelnic : „Pomenește Doamne Io Constantin v[oie]v[od] și fiii săi Antioh v[oie]v[od], Io Dimitrie v[oie]v[od], și părinții lui, Tudor, Macrina monahia⁷⁹, Doamna Anița, Maria, Alexandra, Doamna Ecaterina și copiii lor“. Pomelnicul nu vorbește de colaterali, ci numai de ascendenți și descendenți în linie directă, și dintre aceștia elimină fetele cari, căsătorindu-se, au intrat în familiile bărbaților lor (Ruxanda Bogdan și Safta Racoviță). Important este că el ne dă numele soțiilor lui Constantin vodă : *Doamna Anița* (Bantaș, mama lui Antioh și a lui Dimitrie), *Maria* (zisă Cubaia, fiica lui Constantin de la Ceucani) și *Alexandra* (cea dovedită prin zăpisiul din 15 februarie 1680) ; important este încă că pomelnicul nu amintește nimic despre Anastasia, nepoata lui Ghica vodă, nici despre Ruxanda Gane. Astfel, avem dovada sigură că una din soțiile lui Constantin voevod se numea Maria. [13]

⁷³ Colecțiunea d-lui căpitan Al. Saint-Georges, între documentele familiei Saint-Georges. —

⁷⁴ Bogdan n-avea să se bucure mult timp de întregirea Ceucanilor. după care rîvnise fără izbîndă părintele său, pentru că la... dînsul e ucis din porunca lui Constantin Moruzi voevod, lăsînd doi fii nevrîstnici pe Gheorghe B. căminarul, despre cari s-a vorbit atît de mult aici, și pe Dumitrache, care a continuat familia. Asupra pierii năpraznice a lui Cuza și Bogdan în 1777, cf. cunoscutele stihuri compuse de Enake Kogălniceanu A. R. ms. 4082, f. 62.

⁷⁵ Originalul în arhiva spitalului „Bîrladul și Elena Beldiman“ (sic) din Bîrlad între documentele moșiei Ceucani. Cf. și nota 46 de la p. [359].

⁷⁶ Inventarul documentelor Bogdănești din dos. Litera B nr. 436, sub „plicul 4, Crețenii“. Această moșie se numea în vechime Spătărești (cf. *ibidem*, doc. din 13 decembrie] 1780, mărturia lui Constantin Vrabie, mazil).

⁷⁷ Un Ursul Bălțatu bic pitar vinde din Drăceseni (Tutova), la Antonovici, *Documente bir[ă]dene*, IV, p. 79. Ursul aprodul de Zmeieni, *ibidem*, p. 83, în 1642 iulie 4.

⁷⁸ Un al doilea pomelnic al Bisericanilor găsit la Schitul Durău și prescriș în 1821 după un original slav nu pomenește nimic despre Cantemirești, Iorga, *Studii și documente*, XVI, 233.

⁷⁹ După *Vița...*, Macrina ar fi fost o soră a lui Cantemir v[oie]v[od].

⁸⁰ Doamna Ecaterina e soția lui Antioh voevod și fiica lui Dumitrașcu Ceauru, vel logof[ăt] în Țara Românească. Copiii ei sint : a) Ioniță, b) Constantin vel comis, c) Dumitrașcu, d) Maria, căs[ă]torită apoi cu Răducanu Brâncovanu [sic] și e) Anița cu Theodor Paladi ban și vistiernic.

ANEXE

Cele patru acte cari urmează fac parte din documentele moșiei Rușii, proprietatea d-lui Mihai Vidrașcu, fost membru al Înaltei Curți de Casație, căruia îi exprim aici mulțumirile pentru deosăbita bunăvoință cu care mi-a pus la dispoziție spre cercetare documentele d-sale.

Moșia Rușii se găsește în jud. Tutova, la nord de Bîrlad, pe valea pîrîului Ezerul, în apropiere și spre N de tirgușorul Puești; spre apus de Puești, nu departe de hotarul județului Tecuci și de mănăstirea Răchitoasa, se găsește moșia *Gura Strîmbei* zisă și *Strîmba*, la care se referă actele despre care vorbim !.

Documentele acestei din urmă moșii s-au împrăștiat. O parte din ele cuprinzînd anii 1635—1781 au intrat în posesiunea Academiei Române la... și inventarul lor se găsește tipărit în *Creșterile Colecțiunilor Academiei Române* pe anul 1908, p. 126—123; acest grup de documente a fost evacuat în timpul războiului în Rusia astfel încît sîntem reduși a ne mulțumi cu suszitul inventar tipărit. Un al doilea grup a intrat în posesiunea Academiei Române la... și potrivit unui rău obicei urmat la această instituție a fost împrăștiat în pachetele no. 181—195 (mai cu deosăbire în pach[etul] 185) în cari se găsește amestecat cu documentele Mitropoliei Moldovei și alte hîrtii; acest obicei de a lua documentele de o proveniență și a le amesteca cu doc[umente] străine, nejustificabil și nenorocit, pentru că înreguie cercetările, dar poate duce și la concluzii greșite și recomandăm să se părăsească acest obicei; o parte din acești doc. se găsesc rezumate sumar în Iorga, *Stud[iu și] doc[umente]*, vol..., p... Actele moșiei Strîmba se mai găsesc rezumate într-o carte de judecată a Divanului din 1781 iulie (ziua lipsește) dată în pricina dintre spătăreasa Catinca Sturdza cu biv vtori vistiernicul Const[antin] Gheuca pentru părți din această moșie. Copiii se găsesc în dos[arele de la] Arh. Stat. (cf. foile Gheuca) Mănăst. Răchitoasa (cf. și A. R., pach. 195, no. 223 seq.). În sfîrșit o a treia parte din actele acestii [moșii] se găsesc între documentele moșiei Rușii, pentru că foștii proprietari ai Rușilor stăpîneau din vechime și o parte din Strîmba.

Această stăpînire începe cu o cumpărătură făcută la 7 iunie 1662: Iordache și Băia, copiii lui Constantin de la Ceucani, vînd jumătate din Gura Strîmbei lui Gavril și Pascal, „feciorii“ lui Grigoraș de Rus [sic]. Acest Grigoraș de Rus, scris și *Dirus*, era în realitate Grigoraș Gheuca, fiul lui Dumitrașcu Gheuca (urmează istoria familiei Gheuca pînă la inclusiv). În 16 dec[embrie] 1803 Iordache Gheuca biv vel stolnic părăsește moșiile pîrintești, făcînd un schimb de moșii cu biv vel stolnicul Vasile Boteanu, adică da acestuia din urmă moșiile sale Rușii, o parte din Gura Strîmbei și jumătate din Bahnari din Tutova și ia de la acesta partea pe care Boteanu o stăpînea, 2/3 din mozia Mesenii din ținutul Orheiului². Boteanu murind... în... a cumpărat-o banul Costache Vidrașcu, tatăl proprietarului actual.

Acum citeva amănunte despre anexele despre cari vorbim [14]

Anexa I. Mărturia lui Gavril Gheuca despre împărțirea moșiei Gura Strîmbei. Declarația lui Gheuca e din 1703—1704, împărțirea însă e cu mult mai veche, și în această privință ne lămurește îndeajuns nota de

la sfârșitul actului : „Așa știu că am... împărțit cu răzesii cei bătrâni — adică cu vechii coproprietari ai moșiei —, cu Cantemir când era boer, și cu Irimince”, etc. Cantemir apare ca boer, ca vornic de Birlad la 30 august 1664, dar în moșia Gura Strîmbei n-avea rost să se amestece nici să fie privit ca răzeș înainte de însoțirea sa cu Maria Constantin de la Ceucani pe care am întâlnit-o necăsătorită la 7 iunie 1663. Sigur este că dînsa era căsătorită la 12 apr[ilie] 1668, cînd Ilieș Alexandru vodă oprește pe Cantemir să se mai amestece la prisaca lui Irimicea din Gura Strîmbei. Pe de altă parte știm că la 29 august 1673 Irimicea și-a dăruit părțile din Ceucani și Gura Strîmbei lui Enache clucerul, astfel încît împărțirea despre care vorbește Gavrilăș Gheuca a trebuit să se facă între august 1664, cînd apare Cantemir, și august 1673, cînd Irimicea încetează de a fi răzeș în Gura Strîmbei. Această constatare își are importanța ei, pentru că din ea rezultă că autorul mărturiei, Gavril Gheuca, a cunoscut bine pe coproprietarii din 1660—1670 ai moșiei și că informațiile pe cari le dă în privința lor sînt exacte.

Aici se ivește însă o contradicție care pare a fi de neînlăturat. Am arătat că înainte de căsătorie, Băia își vinduse părțile din Gura Strîmbei, cum mai putea fi Canemir răzeș în această moșie ? Firește că nu mai putea fi, dar pretențiunile putea ridica, și desigur că spre lămurirea acestor pretențiuni și poate și ale altora s-a făcut atunci acea împărțire de moșie. Sigur este că Cantemir se arăta aprig și am văzut că a ridicat pretențiuni asupra prisăcei lui Irimicea la care soția sa n-avea nici un drept. Surprinzător pare încă că această împărțire, deși făcută între 1664—1673, nu cunoaște pe copiii lui Constantin de la Ceucani cari se pare că de fapt stăpîneau singuri partea lui Constantin din moșia Strîmba și cari în orice caz o vinduseră singuri, înainte de facerea împărțirii, în iunie 1662.

Dacă arătările cuprinse în ultimele 3 coloane ale mărturiei merită încredere și corespund cu vechile zapise, cite ne-au rămas, indicațiunile din primele coloane, adică acele cari se referă la timpurile mai vechi, trebuiesc privite cu rezervă. În nici un caz aceste indicațiuni nu pot fi privite ca alcătuiind un arbore genealogic. Dacă este adevărat că Moise și Magdalina, vînzătorii din 1634—1636³ au fost feciorii lui Tudoran ceașnicul, care e documental dovedit în...⁴, apoi nu rezultă de nicăieri, dimpotrivă, că Sava din Ceucani a fost fiul lui Ion logofătul, nici că acesta din urmă a mai avut un alt copil, nedenumit, care a fost tatăl lui Zaharia din Gherghești și al soției lui Buciumaș de la Zmeieni.

Nici informațiile relat[ive] la felul cum s-a împărțit partea lui Tudoran pah[arnicul] nu sînt exacte, căci zapisele rezumate la p. (10) dovedesc că partea acestuia, adică jumătate din Strîmba, s-a împărțit în două, pe doi copii, Moise și Magdalina. Din aceștia Moise vinde partea sa, o jumătate din jumătate de sat.

În privința vechilor proprietari-ai moșiei :

Cel mai vechiu cunoscut a fost Dragoș vornicul⁵, căruia Bogdan v[oie]v[od] îi întărește moșia la 21 sept[embrie] 7018 (1509), „care ispisoc iaste matca a toată moșia Gura Strîmbei”, zice cartea de judecată a divanului din iulie 1781⁶.

Ion logofătul este documental dovedit în 1546 cînd prin hrisovul din 24 mart[ie] acel an cumpără 1/2 din Bahnari, în hotar cu Strîmba, și

1/2 din Vorniceni, numiții mai târziu Dărești, cari sînt la mică depărtare de Strimba⁷. Tot dînsul mai stăpînise și o parte din Tomești pe care o schimbase pentru o parte din Ceapanеști (tot pe valea Tutovei) după cum se constată dintr-un proces curmat prin hrisovul din 26 iunie 1537⁸. Din hrisovul cu data de 23 apr[ilie] 1629 se constată apoi că hatmanul Nicoriță cumpărase Șocîrleni tot pe valea Tutovei de la Simion și Cristea, fiii lui Lazor, nepoții Mariuței, soția lui Ion logof[ătul] și de la Ștefan și Matei, fiii lui Pătrașcu, nepoții lui Ion logof[ăt]⁹. Cît pentru Tudoran pah[arnicul], acesta împreună cu fiii săi Ionașcu și Cozma cumpărase de la Nădăbaico vornicul o parte din Tomești, care li se întărește la 7 iunie 1589¹⁰; la 3 oct[ombrie] 1677 Florica, fata Magdalenei, Marta, fata Ilenei, Simion, fiul Maricăi, și Ștefan sin Toader Cozma, nepoții lui Tudoran pah[arnicul], vînd ocina lor din Bălănești Tudosiicăi Jora¹¹.

¹ În sfîrșit, o schiță de plan sumară, datînd de pe la 1812, se găsește în colecțiunile Acad. Rom., pach. 195, no. 211.

² A.R., pach. 185, no. 247.

³ Cf. supra, p. [10].

⁴ Cf. supra, p. [10].

⁵ Referințe asupra lui Tudoran ceasnic (sic).

⁶ Poate Dragoș Teleagă vornic] de poartă (?).

⁷ A.R., pach. 181, no. 46.

⁸ Antonovici, *Doc[um]entele birlădene*, IV, p. 21; cf. schița de plan din A.R., pach. 195, no. 211.

⁹ Doc[um]entele] Tomeștilor.

¹⁰ Trudi [sic] III, p. 404.

¹¹ Doc[um]entele] Tomeștilor.

¹² Doc[um]entele] Tomeștilor.

(Varianta notei la anexe) [15]

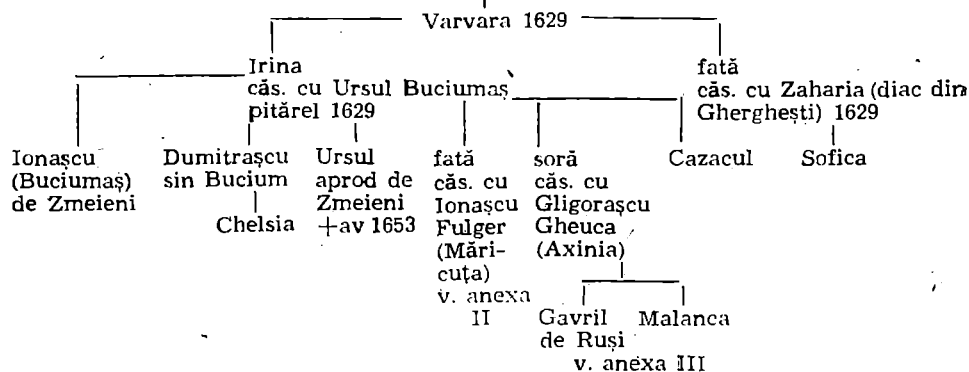
Am publicat ca anexe două tablouri avînd aspectul unor arbori genealogici dar cari sînt mai ales figurarea drepturilor pe cari diferiți coproprietari le aveau în moșia Gura Strimbei. Unul din ele, datat 1704, voiește să înfățișeze starea de lucruri de pe la 1665—85, din vremea cînd Cantemir era boer; cellalt pretinde a reprezenta starea găsită în 1778, cînd moșia a fost măsurată de Ion Gordul și Ștefan Mircea, vornici de poartă. Ambele au însă multe neajunsuri pentru că, verificîndu-le, prin alte documente, constatăm că conțin felurite erori, căci fără de a mai vorbi de partea veche, adică de indicațiunile privitoare la cei mai vechi proprietari, de pildă a) omisiuni esențiale: ambele tablouri omit cu desăvîrșire partea pe care o stăpînea în moșie, încă din veacul al XVII-lea, mănăstirea Răchitoasa, parte al cărei quantum a fost stabilit [16] de o hotărîre a divanului din iulie 1780 la [17] 116 stînjeni, din 820 stînjeni cît cuprindea întreaga moșie. Astfel de omisiuni falsifică întreaga lucrare și o fac suspectă. Mai constatăm b) erori în repartizarea proprietății: lui Gavrilică Kostache vornicul, adică coborîtorilor lui, tabloul II

ii recunoaște $1/8$ din $1/4$, deci $1/32$ -a parte din moșie, adică ceva mai mult decât $25\frac{1}{2}$ de stinjeni, pe când aceeași hotărîre a divanului îi recunoaște dreptul de stăpînire pe 82 de stinjeni, deci pe $1/10$ -a parte din moșie ; de asemenea găsim c) incoherențe genealogice : din documente sigure rezultă că un *Telea biv stolnic* a avut o fiică Varvara, care la rîndul ei a lăsat două fete, una căsătorită cu Zaharia diiacul din Gherghești, și alta, Irina, căsătorită cu Ursul Buciumaș pitărel. Acest Ursul Buciumaș a avut mai mulți copii, pe Ionașcu de Zmeieni, Dumitrașcu, Ursul aprodul de Zmeieni, Maricuța, căsătorită cu Ionașcu Fulger, Axinia, căsătorită cu Gligoraș Gheuca și pe Cazacul, care însă era poate cumnatul acestora. La 18 april 1632 Alexandru vodă Ilieș întărește global lui Ionașcu de Zmeieni și fraților săi moșiile pe cari le aveau evident de moștenire, anume satul întreg Români, $1/2$ din Zmeieni, satul Doncești în Covurlui și $1/4$ din Strîmba, identic cu Gura Strîmbei. La 8 februar 1651 Ursul aprodul dăruiește o parte din averea sa, adică partea cît i se va alege din Români, din $1/2$ de Zmeieni și din $1/4$ din Strîmba, fraților Enache, Gavril și Toader Paladi, și în scurt timp moare ; dania e atăcată de cumnatul său Ionașcu Fulger, dar la 5 iulie același an, Vasile vodă judecă pricina și confirmă donațiunea făcută Pălădeștilor. În sfîrșit, puțin timp după aceasta, între 1660—1690 copiii fraților Buciumaș încep a dăruii sau a vinde părțile lor din Strîmba. Este ușor de înțeles ce amestecătură de neamuri, de generațiuni și de persoane au făcut autorii din 1704 și 1778 cînd comparăm aceste informațiuni genealogice simple cu arătările celor două tablouri : frații Buciumaș sînt trecuți ca fiind copiii lui Zaharia, mamei lor i se atribuie copii străini, Ionașcu și frații săi sînt înscriși ca fiind proprietari pe o jumătate din a 4-a parte, pe cînd hrisovul din 1632 îi recunoaște stăpîni pe o a patra parte întreagă etc. Astfel de constatări arată că spițele și împărțelile de pămînt trebuiesc primite cu multă circumspecție cînd nu sînt confirmate prin documente indiscutabile.

O parte din adevăr trebuiesc însă să conțină și aceste tablouri, cu toate neajunsurile și lipsurile semnalate ; o găsim exprimată cel puțin în ceea ce privește neamul Savei de la Ceucani, căci în această privință toate documentele concordă. Constatăm astfel că Sava stăpînea o $1/2$ din $1/2$, adică o $1/4$ parte din Strîmba, și că a lăsat trei fii, pe Constantin, care e tatăl lui Iordache și al Băiei, pe Anton și pe Gligorcea ; fiecare din ei devine apoi stăpîn pe cîte $1/3$ din acel sfert, adică pe cîte $1/12$ din Strîmba. În baza dreptului său de protimis Constantin cumpără între... și ...părțile altor coproprietari pînă ce devine deplin stăpîn pe cealaltă jumătate a moșiei ; la... însă, copiii lui Constantin, Iordache și Băia, vînd această jumătate de moșie lui Gavril Gheuca, astfel încît nu mai păstrează în Strîmba decât baștina moștenită de la tatăl lor, adică $1/12$ parte. Despre Grigorcea, al 2-lea fiu al Savei, nu avem nici o știre [18]. Al treilea fiu, Anton, lasă un singur copil, pe Irimia sau Irimicea, care prin zăpislul său din 29 august 1673 (7181) dăruiește vărului său Enache clucerul ocinele sale din Ceucani, adică $1/12$ -a parte ; în această privință concordă și anexele din cari rezultă că lui Irimia i se cuvine a 12 -a parte din moșie.

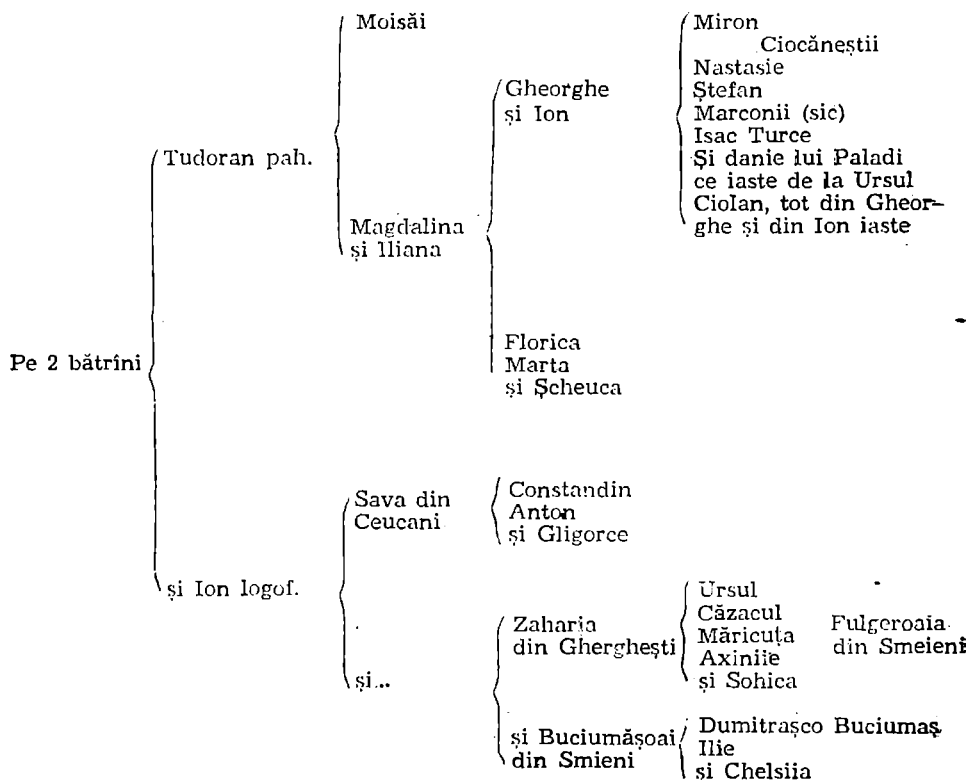
Spîță probabilă

Teli biv stolnic

Anexele

I

Mărturie lui Gavril de Rus pentru moșie în Gura Strimbei cum se împarte. L[ea]t 7212.

Așă știu c-am apucat și așă am împărțit cu răzeșii cei bătrâni, cu Can-temir cînd era boeriu, și cu Irimince, și cu Dumitrașco Buciumaș și cu Ciocăneștii.

(Adăugat de N. Doncan :)

Copie veche în doc[umentele] d-lui M. Vidrașcu.

— A doua coloană, de la stînga spre dreapta, e greșită : Tudoran pah[arnic] a avut 2 fii, Ionașcu și Cozma, documental (sic) dovediți în 1583—4 și 1589 în doc[umentele] Tomeștilor și în ms. A. R., no. 3061, f. 325, pe cînd aici nu-s pomeniți.

— Coborîtorii lui Tudoran pah[arnicul] sînt dați mai exact într-un zăpis din 3 oct[ombrie] 1677, prin care Florica, fata Magdalinei, Marta, fata Ilenii, Simion sin Marica, Ștefan sin Toader Cosma, nepoții lui Tudoran pah[arnic] vînd ocina lor din Bălănești Tudosiicăi Jora (hîrțiile moșiei Tomești, în posesiunea noastră). Nici acest zăpis nu merită deplină încredere, căci vînzătorii nu puteau fi nepoții, ci strănepoții lui Tudoran. „Ștefan sin Toader Cosma” arată de la sine că Cosma, fiul lui Tudoran, era tatăl lui Toader și bunicul lui Ștefan sin Toader Cosma, vînzătorul de la 1677.

II

Eu Gavril ot Ruși făcut-am aciastă mărturie ficiorilor mei, precum ni să înparte moșie la sat la Gherghești cu nepoții mei cu Gavril snă Pascal să Anicuța ficiorii suroru me Mălancăi, din trei bătrîni din Picio-roaga a cince parte, din Puiul a patra parte, din Bolga a trie parte, din-tr-acei trei bătrîni cît parte ni s-a alege o părțim în trei părți pe trei frați, Cazacul și Acsinie, Sohica. Deci parte Căzacului am cumpărat eu de la feciorul lui de la Gligorie, n-au trabă nepoții, iar parte Acsiniei și a Sohicăi o părțim în doo cu dinșii, iar din bătrînul lui Urse n-au trabă nepoții c-am cumpărat eu. Așijdere și din Gura Strîmbii am cupărat eu giunătare de sat de la Iordache și de la soru sa Băe, ficeorii lui Costantin sin Savii ot Ciocanii, iar cealaltă giunătare de sat o pă-rățim iar în doo cu ficeorii Savii, cu Constantin și cu Anton și cu Gli-gorce, ci ieu a patra parte dian sat, iar noi luăm iar a patra parte dian sat cu (a)lde Buciumași, Dumitrașco Buciumaș și cu Ilie și Chelsiia. Diacii parte lui Dumitrașco Buciumaș îi vîndută vornicului Gavriluți, iar parte lui Ilie și a Chelsii l-am cumpărat eu, n-au trabă nepoții, iar noi sîntem cinci frați, Ursul și Căzacul și Măricuța și Acsinie și Sohica. Deci parte Ursului îi dată lui Toderasco Păladie ci au vost visternic, iar pa[r]te Cazacului și a Măricuței și Acsinii și a Sohicăi o-mpărțim în doo cu nepoții. Așijdere și din Cociuba ci am cumpărat eu singur din bă-trînul Pascal și ci au cumpărat tată meu împărțim în doo cu nepoții. Așijdere am scris tot într-aciastă mărturie și pentru schimbătură ci am schimbat cu Ilie spătarul, i-am dat din Pogana și m-au dat din Cociuba, și au scris Ilie spat. cîtă parte oi ave eu în Pogana atîta parte să eu a lui din Cociuba, dar eu i-am dat spătariului Ilie a patra parte din sat dian Iurcești pe Birlăzel, deci pen-tra acie de a hi parte mai multă a lui în Cociuba decît a me în Pogana, tot să hie dat toată decii pentru aciasta am făcut aciastă mărturie, la [mîna feciorilor] mei, ca să știe și pentru credința [am și iscălit].

(semnat) Az Gavril.

III

Gura Strimbei	Tudoran pah.	Ileana	Gheorghe tij lui Costantin vîndut	Pe acest bătrîn, jumă- tate de sat, ce l-au cumpărat Costandin sin
			Ion tij lui Costantin vîndut	
		și		Savii din
		Magdalina	Florica tij lui Costantin vîndut	Ceucani
			Marta tij lui Costantin vîndut	I-au vîndut feciorii lui,
			Scheauca tij lui Costantin vîndut	Iordache și
		Moisăi...	vîndut lui Costantin sin Savei din Ceucani	Băia, lui Gavril de
				Ruși
		Sava din Ceucani	Costandin Anton Gligorce	Iordache și Băia
	Ion logofăt	Zahariia	Ursul	Dat lui Tode- rașcu Paladi vist.
			Cazacul	Cumpărătura lui Gavril Gheuca
			Măricuța	Tij cumpăr. lui Gheuca
			Acsiniia	Baștina lui Gavril Gheuca
		și	Solhica	Tij danie lui Gavril
		Buciumășoia	Ilie	Tij cumpără- tură lui Gavril
			Chelsia	Tij cumpără tura lui Gavril
			Dumitrașcu	Vîndut vorn. Gavriliță

Pe verso :

Funii de or fi

60, giurățate din Strîmba, a noastră

30, a patra parte, a feciorilor Savii din Ceucani

5, Vorn. Gavriliți, din a opta parte, a trie, a lui Dumitrașco
Buciumaș

10, 2 părți a noastre a lui Iliia și Chelsiia

3, Vist. Toderășcu Paladi, din a 8-a parte a cince, a lui Ursu sin Zahariia

12, 4 părți a noastre, Căzacul, Măricuța, Sohica și Axiniia, baștină, feciori Zahariia, Adică,

82, a noastră baștină și cumpărătură, $546 : \frac{2}{3}$ 464 : $\frac{2}{3}$

5, a dum[isale] Gavriliță, 33 : $\frac{1}{3}$ 28 : $\frac{1}{3}$ a Sturzoaii

3, a dum[isale] vist[iernic] Toderășcu Paladi, 20 : 17 :

30, a lui Costandin și Anton și Gligorce sin Savii din Ceucani
200 : 170 :

Gura Strîmbii cum au măsurat Ion Gordul vorn[ic] și cu vorn[ic] Ștefan Mirce, stînjeni :

800, fața locului despre apa Tutovii

680, pe valea Strîmbei pînă în doi stejari din deal de lac.

IV

Isvod de cite scrisori am dat la Tôader Mirce post[elnic], a Gurii Strîmbii și a Băhnariului, fiindcă au mersu boeri să le hotărăscă.

1777, aug[ust] 24.

Un zapis a lui Iordache și Băia, frați din Ceucani, feciori lui Constantin sin vor[nicul] Savii din Ceucani, pentru giumătate de sat din Gura Strîmbii ci au vîndut-o lui Gavril și Pascal feciorii lui Gavril de Rus drept 69 lei, l[ea]t 7170 ¹.

Cumpărături a lui Costandin sin Savii din Ceucani.

Un zapis a Floarei ci au vîndut lui Costandin din Ceucani din giumătate de sat a cince parte drept 13 ughi, l[ea]t 7142.

Un zapis al Martii cu soru sa Schiauca, ci au vîndut tij lui Costandin din giumătate de sat a triia parte.

Un zapis a lui Moisăi sin Tudoran cîșnicul ci au vîndut tij lui Costandin din Ceucani din giumătate, giumătate de sat din Strîmba.

Un suret de pe ispisocul lui Vasilie vodă, sîrbesc, l[ea]t 7144, pentru această din giumătate de sat, giumătate, ce au cumpărat Costandin sin Savii din Ceucani, de la Moisăi sin Tudoran, și de la alte rude a lui.

Un ispisoc a lui Alexandru Iliăș voevod 7140 pentru a patra parte din sat din Strîmba, lui Ionașco și fraților lui din Zmioani ².

Un zapis a lui Nastasiia sin Toader și Ion și Bejan și Mariia sin lui Miron nepoți lui Toader, și Corne sin Mălinii, pentru cît li se va alege din giumătate de sat din Strîmba, ci au vîndut lui Gavril de Rus în 25 lei, 7179.

Un zapis a lui Tănas Buciumaș sin Iliia ci au vîndut lui Gavril de Rus parte ce i se va alege din Strîmba în 13 lei, 7198.

Două zapise a Chelsiei fata lui Buciumaș pentru a trie parte dintr-a patra parte din sat din Strîmba ci au dat-o dăniia lui Gavril de Rus, 7182.

Un zapis a Măricuții pentru a cince parte dintr-a patra parte din Strîmba ci au vîndut-o lui Grigoraș tatăl lui Gavril de Rus, 7181.

O mărturie a lui Ioniți vor[nic] de Birlad, și al Ionașc șoltzul, pentru parte Căzacului cît se va alege din Strîmba, au vîndut-o lui Grigoraș Gheuca cu 18 galbeni, 7154.

O mărturie a stoln[icului] Paladi pentru parte Ursului.

Un suret de pe zapisul lui Pascal căp[i]t[an] cîmnat lui Gavril Gheuca pentru parte lui de Strîmba ce au vîndut-o lui Gavril de Ruși.

O carte a lui Mihai vodă, ca să s oprească Sturza de pe moșie Strîmba, avînd numai dintr-a patra parte a noao parte.

O mărturie a lui Gavril de Ruși în care arată cum se înparte moșie de Strîmba.

Așijdere și altă mărturii pentru neamuri cum s-au înpărțit, care au stăpînit Gura Strîmbii, iscălită de Dăniil.

17

Scrisorile Băhnariului ce am dat la post[elnicul] Toader Mirce.

O carte domnească a lui Mihai Racoviță voevod din let 7226 aug[ust] 4 pentru ca să îndrepteze hotarele Băhnariului.

Altă carte a lui Mihai vodă din let 7234 mai 10 pentru ca să dejenuiască moșie Băhnariul.

O carte a lui Grigore Ghica din let 7240 iuni 6 pentru ca să oprească iarba de pe Băhnar.

O carte de la Mihai vod[ă] Racoviță din let 7230 iuni 1 ce scrie cătră Vasile Sturza și către Toderașc Jora pentru moșie Băhnariul.

O carte a lui Costandin Neculai vod[ă] din let 7250 iuni 7 pentru ca să stăpînească Toader Gheuca Băhnarii.

Două cărți de la Ioan Calimah v[oie]vod de I[cat] 1768 pentru Gura Strîmbii.

Iar celelante scrisori a moșii Băhnariului sunt la vor[nicul] Ștefan Mirce.

7

Tij am dat la post[elnicul] Toader Mirce post.

Un zapis de danie a lui Ioniți Silav și a lui Antohi feciorul lui pentru moșie Miceștii și Stîngani și din Dragomănești de pe Studiniț și alte părți de la Botoiu și de la Vinderei pe apa Tutovii, parte maici-sa Brîndușii, fata Cristocii, ce au dat-o danii dumis[ale]. Costandin Gheuca vt[ori] vist[iernic] let 1775, iuli 20.

Un zapis vechiu pentru aceste părți de moșie, din let 7194 mart[ie] 1.

O carte a lui Grigore Ghica v[oie]vod de stăpînit aceste moșii din let 7235 mart. 22.

3

Scrisori ce am mai trimis la bade Ștefan Mirce cu Efrosiia, 1778 mai 6.

2 scrisori a Băhnariului, însă

1 mărturia a pîrgarilor de Birlad pentru a triia parte de Băhnari

ce au cumpărat Pîrvul din Popeni de la feciorul Cepoiului, 1713 sept[embrie] 9.

1 suret de uric sîrbescu de la Petru vodă din let 7054 scris în Vasluiu, mart 24 pentru giuătate de sat de Băhnari și giuătate de sat Liia anume Dvornicenii, ce au cumpărat Ion logof[ăt] de la Lazor cel orbu nepot lui Dragoș vornicul drept 300 ughi tătărăști. S-au tălmăcit de Axinte diiacul de cămară [at] fev[ruiar] 5.

6 șase zapise a Cupceștilor am dat la Efrosiia tij, mi-au dat 1 zapis numai 1779 iuli 16 nu dintr-aceste.

1 hirtia pentru împărțala neamurilor Gurii Strimbei.

1 suret de pe ispisocu sîrbescu a Rușilor de la Irimia Moghila v[oie]vod din let 7114 dec[embrie] 20 tălmăcit de Gheorghe Evloghi das-căl, 1778, april 3 tij.

4 cărți a Păhnariului mi-au dat Mirce mai multu acum cînd mi-au dat celelalte 1779.

¹ Rezumat greșit.

² Ispisocul de la Alex[andru] Iliș din 7140 e tipărit în Antonovici, [Documente bîrlădene], III, 35.

NOTE

- [1] Despre soțiile lui Constantin Cantemir vodă cf. Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Escu genealogic*, în „Revista arhivelor”, 3, 1973, p. 488—508; Emmanuel R. Bogdan, *Originea și înruderile primilor Cantemiriști*, în „Stindardul”, 1—2, 1973.
- [2] Înruderile dintre aceste personaje sînt lămurite în studiul citat, p. 492—493.
- [3] Cf. N. Docan, *Frate*, „Arhiva”, an. XI, 9—10, 1900, p. 422 seq.
- [4] Cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători din Țara Românească și Moldova sec. XIV—XVII*, București, 1971, p. 299—300.
- [5] Cf. *ibidem*, p. 393.
- [6] Acest document, ca și cel anterior, din 7 iunie 1662, a servit și lui Ștefan S. Gorovei ca bază pentru identificarea Băiei cu Maria din Ceucani.
- [7] După Ștefan S. Gorovei, Sava din Ceucani — descindea — ca și Nicoară spătarul din Ceucani — din Lazor pitarul, atestat la 16 aprilie 1558 ca proprietar la Ceucani și Divițeni (Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 490).
- [8] Aici se afla alineatul care este plasat la sfîrșitul studiului și în legătură cu care N. Docan a notat mențiunea „la fine”, pe care am respectat-o.
- [9] În studiul citat, Ștefan S. Gorovei aduce în discuție un caz asemănător, cel al soției lui Potomir Costin, Nastasia Drăceoia, care într-un document apare cu numele de „Cudrăceoia” (Ștefan S. Gorovei, *op. cit.*, p. 491).
- [10] Despre înruderirea dintre soția lui Cantemir și acest Irimia, precum și despre procesul Ceucanilor, cf. *ibidem*, p. 491—492.
- [11] Locul de origine al boierilor Bogdănești este satul Cîmpuri din țara Vrancei, moșia Ivești intrînd în posesia lor prin căsătoria slugerului Ion Bogdan cu Tudosca, fiica lui Cîrste Ivul.
- [12] Despre neamul Ursuleț, cf. Sever Zotta, *O soră a lui Ioan Vodă Callimachi și genealogia familiei Strățulat*, în „Arhiva”, 26, 1915.
- [13] Ștefan S. Gorovei atrage atenția asupra înruderii dintre Băia și Istratie Dabija voievod, ea fiindu-i nepoată de văr primar, ceea ce nu este, desigur, lipsit de importanță.
- [14] Studiul fiind neterminat, comentariul autorului se referă doar la anexa I.
- [15] Acest al doilea comentariu pe marginea anexelor nu este integrat în text, dar credem că operația aceasta urma a fi făcută după definitivarea sa, ceea ce ne-a determinat să-l redăm aici.
- [16] Pentru predicatul acestei propoziții este indicată și varianta „a fost recunoscut”.
- [17] Pentru propoziția „la” este indicată și varianta „ca fiind de”.

[18] Acesta este un personaj ce trebuie adăugat spiței neamului Mariei de la Ceucani din citatul studiu al lui Ștefan S. Gorovei, p. 492—493.

Notă asupra ediției

Născut la Bîrlad la 24 iunie 1874, Nicolae Docan a urmat studiile secundare la Galați și apoi cele universitare la Paris, luîndu-și licența la 10 noiembrie 1896. După cîțiva ani de magistratură și avocatură, a intrat în Ministerul Afacerilor Străine, unde a parcurs toate treptele ierarhiei diplomatice ajungînd la gradul de ministru plenipotențiar în 1918. În acest minister el a ocupat funcțiile de „șef al serviciului lucrărilor speciale și de fruntarie” și de „director al afacerilor politice și contenciosului”. Din septembrie 1918 pînă la finele lui iunie 1920 N. Docan a fost secretar general al Ministerului Afacerilor Străine. A devenit membru al Curtii superioare de prize maritime la 4 noiembrie 1917, calitate pe care a îndeplinit-o pînă la decesul său, întîmplat la 25 aprilie 1933¹.

„Eruditul cititor al exegezelor riguroase, științifice, ale numismaticii medic-vale românești”, după cum îl numeau Aurel Golimas și Aurică Smaranda într-un studiu consacrat personalității sale², a avut preocupări constante în diferite științe auxiliare ale istoriei: diplomatică, numismatică, cronologie, genealogie, cartografie, dar și istorie literară. Dacă contribuția sa la dezvoltarea numismaticii românești și pasiunea sa de colecționare de monede sînt binecunoscute, deosebit de valoroasă ne apare și activitatea sa de genealogist, ale cărei roade au rămas în majoritatea lor în manuscris. Studiul *Frate*³ și recenzia foarte aspră consacrată luorării lui Octav George Lecca *Familiiile boeresti române. Istoric și genealogie*⁴, dar mai ales materialele inedite, fișele, arborii genealogici și însemnările conținute în arhiva N. Docan de la Biblioteca Academiei Române, secția Manuscrise⁵, vădese pasiune și rigoare deosebită în cercetările genealogice. Nicolae Docan s-a preocupat mult de familiile înrudite cu el: Liga, Docan, Strătilă, Gane (Tutova), dar și de Ghiculești și de o serie de alte familii cu rol istoric în trecutul românesc. În fondul amintit se află studiul pe care îl tipărim acum pentru întia oară⁶, scris în jurul anului 1925, și care deslușește o interesantă problemă genealogică, cea a celei de-a doua soții a lui Constantin vodă Cantemir, zisă Băia sau Cubăia. Identificarea acesteia cu Maria din Ceucani a fost realizată, independent, de Ștefan S. Gorovei în eruditul său studiu *Cantemireștii. Eșeu genealogic*⁷ și de Em. Bogdan⁸. Publicarea studiului lui Nicolae Docan are menirea să restituie o cercetare genealogică valoroasă, ale cărei concludii, solid argumentate, sînt valabile și astăzi.

Manuscrisul conține numeroase ștersături și modificări operate de autor în text, precum și note necomplete, pe care nu le-am mai menționat pentru a nu îngreuna urmărirea textului, și așa destul de dens. Întîlnim și numeroase inconsecvențe în scrierea numelor proprii (Cubăea, Cubaia, Băia, Cubăia etc.), pe care le-am respectat. Am actualizat ortografia, dar am păstrat fonetismele regionale (de ex. „întălege” etc.). Atît așezarea notelor în subsol, cît și adăugirile și notele marcate cu paranteze drepte îmi aparțin.

Mihai Sorin Rădulescu

¹ Datele biografice sînt preluate din autobiografia lui Nicolae Docan, aflată la Biblioteca Academiei Române, Arh. N. Docan, XVII varia 2

² Aurel Golimas, Aurică Smaranda, *Nicolae Docan 24 iunie 1874 — 25 aprilie 1933*, în „Buletinul Societății Numismatice Române”, anii I.XXVII—I.XXIX (1983—1985), nr. 131—133, p. 454.

³ N. Docan, *Frate*, în „Arhiva”, an. XI, nr. 9—10, 1900.

⁴ Idem, *Familiiile boeresti române. Istoric și genealogie, după Octave-Georges Lecca*, în „Arhiva”, an. XI, 1900, nr. 3—4.

⁵ Biblioteca Academiei Române, Arh. N. Docan, II mss 15, II mss 17, XII varia 3, XIII varia 1, XIII varia 2, XIII varia 3.

⁶ Ibidem, II mss 16.

⁷ Ștefan S. Gorovei, *Cantemireștii. Eșeu genealogic*, în „Revista Arhivelor” nr. 3, 1973, p. 488—508.

⁸ Ibidem, p. 490, nota 79. Emmanuel R. Bogdan, *op. cit.*

ȘTIRI INEDITE DESPRE FAMILIA DOMNITORULUI ANTIOH CANTEMIR (III) *

Cea de a doua fiică a lui Antioh vodă Cantemir, Anița, s-a căsătorit cu Toader Palade, fiul lui Ioniță Palade și a Nastasiei, fata lui Ion Racoviță, mare vornic²³⁶. Căsătoria a avut loc cu puțin înainte de 4 iunie 1727, când Iordache Aslan, mare spătar, rudă prin alianță cu Anița²³⁷, dă un ȋigan „dumisali ginerelui Toader Pălade, vel vistier-nic“²³⁸.

Deocamdată, primele știri despre cariera lui Toader Palade sînt din prima domnie a lui Mihai Racoviță. La 20 februarie 1722 avea rangul de mare comis. Peste un an, la 11 mai, domnitorul îi scrie să cerceteze o „gilceavă“ a lui Toader Bujoranu cu cumnatul lui, Pascal căpitan²³⁹. Domnitorul Grigore II Ghică, după ce ajunge la Iași, 18 decembrie 1726, în „săptămîna următoare“ îl face mare vistier. Pentru pricină care nu se cunosc, domnul l-a înlăturat din această funcție, dar la 1 ianuarie 1728 îl face mare ban²⁴⁰.

Prin martie 1731 se alătură, împreună cu tatăl său, lui Iordache Costache stolnicul, Constantin Costache hatman, Iordache Cantacuzino spătarul și hotărîsc „să fugă la soltanul, să stea pricină Ducăi-vodă [Constantin — *n.n.*] și să-slă] ridice pre unul dintre dînșii domn“. Au fost însă arestați și după o vreme, domnul i-a iertat, în afară de Iordache Costache căruia i-a tăiat capul. Lui Palade i-a luat boieria, făcîndu-l pe Costache Razu mare ban, în locul lui²⁴¹. La 27 decembrie 1731 semnează însă tot ca mare ban²⁴².

* Primele două părți ale acestui studiu s-au tipărit în *AIIAI*, XXVI/1, 1989, p. 705—717. (*ArhGenAIIAI*, I, 1989, 1) și XXVII, 1990, p. 239—257 (*ArhGenAIIIX*, II, 1990, 1—2); numerotarea notelor urmează în continuare.

²³⁶ N. Stoicescu, *Dicționar*, p. 424. Gh. Ghibănescu îl numește, în mod greșit, Ioniță T. Palade (*O spiță și o pisanie*, în *AG*, II, 1913, p. 250).

²³⁷ Iordache Aslan a fost căsătorit cu Anița, fiica Ilenei Smucilă (*ASB. AN*, MMCV/6 nr. 70), soră cu Dumitrașcu Ștefan, mare logofăt; bunicul Aniței. N. Stoicescu afirmă că soția lui Iordache Aslan a fost o fiică a lui Dumitrescu (*Dicționar*, p. 451).

²³⁸ *ASI, Doc.*, 425/65.

²³⁹ T. Bălan, *Documente bucovinene*, IV, 1938, p. 16; *ASI, Doc.*, 604/9.

²⁴⁰ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 257, 263; I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 696; *Cronica anonimă a Moldovei, 1661—1729 (Pseudo-Amiras)*. Studiu și ediție critică de Dan Simionescu, București, 1975, p. 123, 127; T. Bălan, *op. cit.*, p. 75, document din 13 iulie 1727.

²⁴¹ I. Neculce, *Letopiseșul*, p. 709; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 337, 339.

²⁴² Iulian Marințescu, *Documente relative la Ion Neculce*, în *BCIR*, IV, 1925, p. 64.

Nu se știe dacă Ioniță Cantemir îi cedează Aniței, la 6 ianuarie 1730, din proprie inițiativă 200 de oi din „toate vitele ce sînt la Țara Românească”²⁴³ sau în urma unor insistențe ale Aniței. Fratele Constantin îi restituie satul Urlați, din ținutul Fălciu. La 30 martie 1732 vornicul din sat este anunțat că s-a hotărît să dea satul surorii lui. În zăpăditul pe care frații îl dau Aniței, la 12 ianuarie 1733, se precizează că în afară de acest sat i se mai cuvine, după mama lor, parte din moșia Țigani „pentru că nici o zestre nu au luat”²⁴⁴. Gh. Ghibănescu mai citează un „izvod” din 17 ianuarie 1733, iscălit de C. Cantemir, fratele Aniței, în care sînt arătate toate moșiile date acesteia: Gorunești, Glodeni, Lungeni, Plăvițești, Viltotești, Plotunești, Furchișeni, Hurdugi, Căpșăști, Plopeni, Silișteni, Frijeni, Berhoști, Jicłani, Buburuzi, Deleni ot Contăș, Timirleni, Dănești, Ciocani, Murariu, Tabăra și Țopul²⁴⁵.

Domnitorul Constantin Mavrocordat, după ce a ajuns la Iași, 7 mai 1733, l-a numit, iarăși, pe T. Palade, mare vistier, avîndu-l și de sfătuitor, căci toate le făcea „cum îi era voia acestuia”. Cu toate că domnul „gîndie că-i iaste prieten”, Palade „îndemna la jacuri și la vrăjbi” doar „s-ar spargi țara și să audă la Poartă să-ș[i] de[a] domnul în cap, să vii Mihai vodă [Racoviță — *n.n.*], domnul fiindu-i unchiu”²⁴⁶.

Dorința lui Palade nu s-a realizat, căci la mazălirea lui Mavrocordat, 16 noiembrie 1735, a fost numit domn Grigore II Ghica. La începutul acestei domnii, după știrile lui Neculce, Palade a fost închis, împreună cu Sandul Sturdza, vornic, pentru că îngăduise ca fostul domnitor să ia „catastijeli țării și izvoadele” și „n-are pe ce îi lua sama”. „Cronica Ghiculeștilor” nu amintește acest „necaz” precizînd doar că domnul „l-a cinstit cu vel spătăria” și că îl avea, ca și pe Sandu Sturdza, pe care l-a făcut mare logofăt, „în cînte și bunăvoință”²⁴⁷.

Chiar dacă domnul nu va fi avut deplină încredere în Palade, se folosește, totuși, de el în grelele împrejurări ale anului 1737. Cînd generalul austriac Wallis ocupă Țara Românească, în vara anului 1737, trimite și în Moldova pe generalul Vardány cu 5 000 de ostași, pe la Cernăuți și Oituz. Intrat în țară, Vardány i-a cerut domnului „să de[a] paci oaminilor den Siret încolo de bir și să-i trimită 150 de pungi de bani”. Domnul l-a însărcinat pe Palade, mare spătar, și pe Alexandru Sirbu, al treilea logofăt, „om de casa lui”, să-i ducă daruri și „să-i arate primejdia de care ar putea să fie amenințate atît oștile sale, cît și țara din partea tătarilor”. După ce austriecii se retrag, odată cu evacuarea Țării Românești, domnitorul însărcinează pe hatmanul Constantin Ipsilanti și pe marele spătar Palade, „cu puțină oaste pămînteană”, să distrugă „pălăncile” făcute de ostașii lui Vardány²⁴⁸.

²⁴³ ASI, *Doc.*, 412/106; S. Zotta, *op. cit.*, p. 45—46.

²⁴⁴ *Uricariul*, XXIII, p. 275—277; S. Zotta, *op. cit.*, p. 21. Vezi și ASI, *Doc.*, 482/4 o foaie de zestre a unei fete din familia Cantemir.

²⁴⁵ Gh. Ghibănescu, *Cuzești*, p. XXVI.

²⁴⁶ I. Neculce, *Letopisețul*, p. 730, 733—734; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 351; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VII, p. 121. Mihai Racoviță era fratele Nastăsiei, mama lui T. Palade.

²⁴⁷ I. Neculce, *Letopisețul*, p. 753; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 373; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VII, p. 123.

²⁴⁸ I. Neculce, *Letopisețul*, p. 781, 787—788, 791—792; *Cronica Ghiculeștilor*, p. 405—407.

La intrarea în Moldova a trupelor rusești comandate de feldmareșalul Münnich, marele spătar Palade nu se alătură fraților Cantemir, ci rămâne cu domnitorul în tabăra de la Galata, avînd sub comanda lui 300 de spătărei. L-a însoțit și în retragerea spre Galați fiind răsplătit, pentru aceasta, cu rangul de mare vistiier și cu moșile Drăgănești și Timpești din ținutul Tecuci, pe care domnul le luase de la Apostol Cărgiu, văr primar cu Constantin Cantemir ²⁴⁹.

Păstrează dregătoria de vistiernic și în domnia lui Constantin Mavrocordat, cînd are răgaz să mai adune din averea rămasă de la neamul doamnei Catrina, mama Aniței. La 21 octombrie 1741 capătă o poruncă domnească să strîngă „pe toți ȧiganii Ceaureștilor și după unde i-ar afla să-i ia la stăpînirea dumisale” ²⁵⁰. În anul următor, la 25 martie, se judecă cu niște oameni din satul Cleja, ținutul Bacău, care refuzau să se mai considere „vecini” ai Ceaureștilor, „niamul giupînesei dumisale”. Divanul domnesc i-a dat dreptate lui Palade, care împreună cu „cumnății dumnealui”, se mai judecase cu acești oameni în vremea lui Grigore II Ghica ²⁵¹. Procesul încheiat la 25 martie 1742, pentru revendicarea altor părți din averea Ceaureștilor, nu mai este susținut de T. Palade, ci de Ion Neculce, fost mare vornic, „vechil din parte[a] mării sale domniții Aniții” ²⁵².

După cea de a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat în Țara Românească, acesta este numit, pentru a doua oară, în Moldova. Înainte de a ajunge la Iași, trimite „scrisori binevoitoare” către domnitorul mazilit, Grigore II Ghica, și orînduiește caimacami pe socrul lui, Costache Roset, mare vornic, Sandu Sturdza, mare logofăt, Costache Razu, hatman, și Toader Palade, vistiier. Păstra această funcție și la începutul domniei lui Ioan Mavrocordat ²⁵³, dar, mai tîrziu, domnitorul l-a năpăstuit. Șetrarul Nicolae Hrisoverghi îl pîrăște că la vremea cînd a fost trimis la Constantinopol, împreună cu Costache Razu, Radu Racoviță și Manolache Costache, „ca să facă cunoscută starea nenorocită a țării și să ceară milostivire din partea împărației”, „ii trecea prin gînd să se facă domn”. A fost „într-o pivniță întunecoasă” pentru că „avea de gînd și să-l omoare”, dar domnitorul s-a convins, pînă la urmă, că pîra este „îndoielnică și nesigură și l-a eliberat” ²⁵⁴.

La 22 martie 1745, reluînd, probabil, demersuri mai vechi, obține o carte domnească prin care Ilie Costache, fost mare armaș, și Negre Apostol, fost mare căpitan, sint desemnați să hotărînicească moșile pe care le avea Palade, de la soția lui, în ținutul Fălciului ²⁵⁵. Cu puțină vreme mai înainte, răscumpărase satul Valea Seacă, pe care l-a cedat,

²⁴⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 439, 459; I. Neculce, *Letopisețul*, p. 833; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 9; ASB, ms. nr. 628, f. 276.

²⁵⁰ BAR, ms. rom., 237, f. 72; *Condica lui C. Mavrocordat*, II, nr. 155.

²⁵¹ BAR, ms. rom., 237, f. 302—302v; *Condica lui C. Mavrocordat*, II, nr. 1084; *Uricariul*, II, p. 244—246.

²⁵² ASB, *Doc. ist.*, CI.VI/112; AN, MMCMV/6 nr. 69; N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 261—262.

²⁵³ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 541, 581; Aurel H. Golimas, *Les caimacams inconnus du prince Jean Mavrocordat et la date de son arrivée à Jassy*, în *Balcenia*, VI, 1943, p. 518—519.

²⁵⁴ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 603, 607; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 24, 27.

²⁵⁵ Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii*, p. XXVIII.

apoi, la îndemnul domnitorului Ioan Mavrocordat, lui Ioniță Cantemir pentru 500 de lei și un inel, care valora 400 de lei²⁵⁶.

În cea de a treia domnie a lui Constantin Mavrocordat (aprilie 1748 — 20 august 1749) a fost vistiernic și a fost trimis la Constantinopol, împreună cu alți boieri, ca să arate „împărăției starea nenorocită a țării“. Succesorul lui Mavrocordat, Constantin Racoviță, la sosirea în țară l-a făcut hatman, deși Palade ar fi vrut să ție, pe mai departe, Visteria. Această dorință, ca și nemulțumirea provocată de atitudinea „de mare înfruntare“ a grecilor din jurul domnitorului, îl îndeamnă să se alăture celor „peste cincizeci de boieri mari și mici, cu fii, gineri, nepoți, veri și alte rude și părtași“ care fug la tătari. S-au întors de-abia după ce domnul i-a asigurat că le va satisface toate cererile lor, Pe Palade l-a numit mare vistiernic²⁵⁷.

În cel de al doilea an de domnie a lui Constantin Racoviță, la 1 februarie 1751,²⁵⁸ Toader Palade și-a dat „obștescul sfârșit“. A fost îngropat la mănăstirea Sf. Spiridon din Iași.

La moartea soțului ei, Anița a rămas împovărată cu o sumă de datorii ale acestuia, pe care nu le-a putut achita pe dată. La 1 mai 1752 recunoaște că trebuie să-i dea negustorului Papa Hristu 100 de galbeni ungurești pentru o cutie de argint cumpărată de soțul ei²⁵⁹. Lui Ion Terzibașa îi plătește, în același an, la 2 iulie, numai 100 de piaștri dintr-o datorie de 400 de piaștri²⁶⁰. Pe Ștefan Bosie cămăraș îl mai amână, la 1 iunie 1753, cu șase luni, punind zalog, pentru 532 de lei, moșia Chișărăi, pe Prut²⁶¹. La 24 ianuarie 1754 se socotește cu negustorul turc Mustafa, pentru datoriile soțului ei, și îi rămîne, în continuare, datoare cu 300 de lei²⁶². Preotului Anastasie, dintr-o datorie de 730 lei îi plătește numai 400. Pentru restul banilor se obligă, la 3 iunie 1754, să-i dea miere. Peste câteva zile, plătește „dumn[ea]ei vara Ilincă Cuzoaie“ banii pe care îi împrumutase soțul ei²⁶³. Tot în această vreme are, se pare, necazuri cu stăpînirea unor sălașe de țigani și de

²⁵⁶ ASI, Doc., 414/74.

²⁵⁷ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 633, 637, 639; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 36—37, 50, 55—58.

²⁵⁸ Pe lespede la înmormântare, publicată de Melchisedec (*Notițe istorice și arheologice adunate de pe la 48 de mănăstiri și biserici antice*, București, 1885, p. 245) este data 1 februarie 1755. Anul 1751 a fost modificat la moartea lui Constantin, fiul lui Toader, 22 decembrie 1798, cînd s-a refăcut vechea lespede. În *Cronica Ghiculeștilor* (p. 643) există precizarea că T. Palade a murit la „cîtva timp“ după „mitropolitul Moldovei Nichifor din Pelopones“, care a decedat la 14 februarie 1751 (Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. IX). La 10 aprilie 1751 se spune despre Anița că este văduvă (ASI, Doc., 436/23). Data de 1 februarie 1755 a fost folosită de N. Iorga, *Inscripții din bisericile României*, II, București, 1908, p. 139; S. Zotta; *op. cit.*, p. 22; Gh. Ghibănescu, *O spiță*, p. 50. Cu alt prilej, Ghibănescu afirmă că Palade mai era în viață la 26 noiembrie 1768 (*Cuzești*, p. I.XVIII).

²⁵⁹ ASI, Doc., 436/17.

²⁶⁰ *Ibidem*, 436/19.

²⁶¹ *Ibidem*, 411/6; TC, V, p. 53—54. La 1 iulie 1753, Anița recunoaște că are de achitat o datorie făcută la „învățătorul“ ei Theodosie (ASI, Doc., 436/24, 25, 29). Alte datorii le are la banul Iordache Balș pentru „niște sirmă“ luată prin 1751 (*Ibidem*, 412/154).

²⁶² ASI, Doc., 436/31.

²⁶³ *Ibidem*, 436/30. N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 160. Asemenea datorii le achită și la 17 ianuarie 1765 (ASI, Doc., 436/46).

aceea domnitorul Constantin Cehan Racoviță îi acordă, la 20 august 1752, un hrisov ca să-și păstreze în pace zece sălașe de țigani dăruite, în 1734, lui T. Palade, de domnitorul Constantin Mavrocordat ²⁶⁴.

Cu toate că avea în stăpînire un mare număr de moșii, Anița împrumută mereu bani de la diverși negustori — cămătari. La 10 aprilie 1753, de pildă, se îndatorează cu 850 de piaștri, iar în toamnă, la 22 noiembrie, mai ia 300 de lei de la dascălul Theodosie, pentru „trebuința casei” ²⁶⁵. Între timp, la 1 iunie, vinde satul Davideni din ținutul Neamț episcopului de Roman, Ioanichie, cu 1500 de lei, din care face și o danie mănăstirii Neamț ²⁶⁶.

La începutul anului următor este ajutată de domnitorul Grigore Callimachi cu 30 de lei, dar nevoile o silesc ca la 9 aprilie să mai împrumute, tot de la dascălul Theodosie, încă 500 de lei „păr[ă] la vremea mierei”. Peste cîteva zile mai semnează un înscris pentru negustorul Coste, de la care ia, tot pentru „trebuința casei”, 300 de lei. Lasă zălog două inele, „unul cu zafir și unul cu diamant și o păreche de sarmii cu smarand” ²⁶⁷.

Cu banii împrumutați făcea, din cînd în cînd, cămătărie. La 19 noiembrie 1756 ia de la fiul ei, Constantin, 500 de lei pe care-i dă lui Anastase lipscanul cu o dobîndă de „2 lei pe sută” ²⁶⁸. Se ocupa, prin vătafii ei, și cu negustoria. Avea la Iași „un scaun de meserniță, de tăiat carne” scutit de toate dările, iar în Tîrgul de Jos o pivniță ²⁶⁹.

Presupunem că Anița este „sora” generalului de brigadă Cantemir (Constantin Cantemir) care dă informații unui georgian venit în Moldova despre „slăbiciunea turcească” ²⁷⁰. Relațiunea, datată 26 iunie 1763, confirmă existența unei corespondențe după stabilirea definitivă a celor doi frați Cantemir în Rusia.

Pentru că răzeșul Andronic Agarici și neamurile lui i-au împre-surat moșiile Vîltoțiul și Gorunești din ținutul Fălciu, se jeluie domnitorului Matei Ghica. La 3 aprilie 1755, Iordache Costache, fost mare medelnicer, judecătorul ținutului Fălciu, și Gheorghe Beldiman, fost mare șetrar, primesc poruncă domnească să facă cercetare ²⁷¹.

La 24 iunie 1755 dăruiește Mitropoliei Moldovei două pogoane și jumătate de vii, pe care le avea la Greci (la vărsarea pîrîului Berheci în Birlad), luate, cu schimb, de la Moise Cucoranul ²⁷². Nu cunoaștem

²⁶⁴ ASI, *Doc.*, 460/40. Danie întărită și de domnitorul Matei Ghica la 5 decembrie 1753 (*Ibidem*, 460/42).

²⁶⁵ ASI, *Doc.*, 436/23 ; TC, V, p. 37. Vezi și S. Zotta, *op. cit.*, p. 28—29.

²⁶⁶ ASB, *Doc. ist.*, DX/12. Satul Davideni fusese cumpărat de Toader Palade, fost mare vistier, la 20 martie 1736, de la Daniil, ginerele lui Gheorghe Moțoc (*Ibidem*, DX/10). Satul va fi răscumpărat de Constantin Palade, fiul lui Toader, la 29 decembrie 1776 (*Ibidem*, DX/13).

²⁶⁷ ASI, *Doc.*, 414/89, 92, 96 ; TC, V, p. 35, 40, 41 ; N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 85. Pentru alte împrumuturi din 1754, vezi ASI, *Doc.*, 425/114 ; TC, V, p. 38, 56.

²⁶⁸ TC, V, p. 57.

²⁶⁹ ASI, *Doc.*, 411/5, 8 ; 460/40, 42 ; TC, V, p. 57.

²⁷⁰ BAR, ms. rom., 5148, f. 75.

²⁷¹ ASB, *Doc. ist.*, CCXXXII/705.

²⁷² ASI, *Doc.*, 360/270 ; N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 108.

motivele pentru care monahia Marfă, „fata căpitanului Iordache din Buzău“, îi dăruiește, la 8 aprilie 1756, o familie de țigani ²⁷³.

Domnitorul Constantin Cehan Racoviță, poate în urma unei cereri făcută de Anița, îi acordă un hrisov în care arată că a cercetat „cu o-săbită domnească milă“ casa „dumisale domniții Aniții, fiica răposatului Antohie vodă“ și pentru că „și soțul dumisale răposatul Toader Pădlade biv vel vist[iernic] au slujit țării cu multă ostenială și dreptate și osebit că dumneai fiind fată de domnu și pămînteană ni s-au cuvenit noaă a o chivernisă în toată odihna sa să petriacă viața sa fără supărare“. Pentru aceea domnul o scutește de „deseatina de stupi și de mascuri și goștina de oi pre toate bucatele și vădrăritul pe tot vinul ce va ieși din viile dumisale și conîța pe 300 de vite, boi, cai, iepe“. Cîrciuma pe care o avea în Iași este și ea scutită de toate dările ²⁷⁴.

Anul următor, la 1 septembrie, semnează o poliță pentru ginerele ei, Arghirie serdarul, soțul Mariei, care i-a „făcut bine cu 1 000 lei păn[ă] în 6 luni“, cu dobînda de „5 lei pe pungă de lună“ ²⁷⁵. La sfîrșitul anului, 14 decembrie, se socotește cu un negustor turc, poate Husein aga din Roman, pentru „toată socoteala ce-am avut cu răposatul Ioniță beizade[a], fratele mării sale“ ²⁷⁶. Lui Husein aga îi scrie, la 12 aprilie 1757, că are „trebuînță de 800 de lei“ și „cătă miere vom faci, aici la ținut[ul] Eșul, Hărlăului și la ținut[ul] Bacăului, tot dumitale vom da-o“ ²⁷⁷. Peste trei luni, la 15 iunie, semnează o poliță de 1 000 de lei, cu o dobîndă de „un leu, șas[e] potronici de sută pe lună“, pentru negustorul ieșean Costea Papafilu ²⁷⁸.

Ioanichie Lipan, monah la mănăstirea Cașin, îi vinde, la 14 mai 1760, o țigancă iar la 8 martie 1763, împreună cu fiul ei Constantin, face un schimb de moșii cu mănăstirea Răchitoasa. Dă două moșii din ținutul Tecuci, pe pîriul Berheci, Cucuteni și Țigănești, pentru Ivoești și Hogăști, pe Bahlui, ținutul Cîrligăturii ²⁷⁹. Un proces în care este reclamată că ar fi impresurat moșia Faraoani, ținutul Bacău, vecină cu Valea Seacă, se încheie la 25 septembrie 1763. Tot în această vreme primește de la domnie un ajutor de 30 de lei și scutiri pentru plata unor dări ²⁸⁰.

În martie 1766, Anița își împarte averea rămasă de la soțul ei cu patru din copiii ei, Constantin, Zoița, Smaranda și Maria. Împărțeața sălașelor de țigani, după o cercetare întreprinsă de Neculai Kogălnicea-

²⁷³ ASI, Doc., 411/7.

²⁷⁴ *Ibidem*, 460/43. Acest hrisov este reîntărit și de domnitorul Scarlat Ghica, la 1 iulie 1758, și de Ioan Teodor Callimachi, la 20 ianuarie 1759 (*Ibidem*, 460/49, 50).

²⁷⁵ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXIV, p. 83.

²⁷⁶ ASI, Doc., 173/77; Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XXIV, p. 84—85; S. Zotta, *op. cit.*, p. 28—29.

²⁷⁷ ASI, Doc., 173/80; Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XXIV, p. 85; S. Zotta, *op. cit.*, p. 29.

²⁷⁸ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, XXIV, p. 88. De la Costea Papafilu mai împrumută la 1 august 1762 (ASI, Doc., 436/32).

²⁷⁹ ASI, Doc. 414/104; ASB, ms. nr. 573, f. 92; N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 598.

²⁸⁰ *Din tezaurul documentar sucevean*, nr. 1070; N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 85; Gh. Ghibănescu, *Sama Visteriei Moldovei din 1763*, în *IN*, V, p. 75.

nu, pitar, și Constantin Gindul, șetrar, se face la 10 iulie 1766²⁸¹. La partea de sălașe ce i s-au cuvenit Aniței s-au mai adăugat patru sălașe de țigani, dăruite de domnitorul Grigore III Ghica, la 22 mai 1766²⁸².

Din căsătoria cu Toader Palade, Anița a avut șase copii: Constantin, Smaranda, Maria, Zoia, Catrina și Ileana²⁸³. Se pare că Anița a decedat după 5 aprilie 1767²⁸⁴.

Constantin a fost căsătorit cu Ileana, fiica lui Iordache Costache, fost mare vistiernic²⁸⁵. A fost în bune relații cu cumnatul lui, Arghirie, soțul Mariei, care, după ce s-a stabilit singur în Rusia, îi scrie, la 28 aprilie 1775, că ar trebui să se strămute la Moscova. Opinie pe care a acceptat-o și banul Mihai Cantacuzino²⁸⁶, dar neîmpărtășită de Palade cu toate insistențele de mai târziu ale cumnatului Arghirie²⁸⁷. Astfel, peste o lună, la 25 mai, Arghirie îi scrie soției, din Moscova, ca să-l îndemne pe fratele ei să-l anunțe pe mareșalul Potemkin că i s-a pus amanet averea din Rusia²⁸⁸ pentru o datorie de 15 000 de piaștri²⁸⁹. În acest sens îi cere și lui Constantin, la 27 februarie 1776, ca să-i trimită un act de vânzare a satelor din Rusia. Revine, în această chestiune, la 3 mai 1776²⁹⁰.

La 17 noiembrie 1777, paharnicul Constantin Palade, împreună cu stolnicul Iordache Iamandi, erau „vechili” ai Isprăvniceiei Tutova²⁹¹. În

²⁸¹ ASB, *Doc. ist.*, CXCVIII/190; CCVIII/87; ASI, *Doc.*, 460/60; ASB, *Doc. ist.* CCIV/75.

²⁸² ASI, *Doc.*, 460/58.

²⁸³ *Ibidem*, 617/18; Gh. Ghibănescu, *O spiță*, p. 245—252. această spiță, întocmită probabil, în 1799, nu o amintește pe Ileana. Există însă mențiunea că o fată a lui T. Palade s-a căsătorit cu Iancu Razu. Acesta este, de fapt, fiul Catrinei. Date greșite și la ASI, ms. nr. 1960. Nu cunoaștem, deocamdată, care dintre fete a fost căsătorită cu „arhon grămăticul Chiriță Iordache” căruia la 6 iunie 1753 Anița îi dă 2 500 de groși din zestrea de 7 500 de groși. Zapisul, scris în limba greacă, este semnat și de Ioniță Cantemir (ASI, *Doc.*, 436/21, folosit prin prin bunăvoința domnului Mihai Caratașu).

²⁸⁴ ASB, *Fond S. Zotta*, dos. 27, f. 25.

²⁸⁵ ASI, *Doc.*, 411/20. Gh. Ghibănescu a susținut că a fost căsătorit cu o fată a lui Vasile Razu (*O spiță*, p. 250).

²⁸⁶ ASI, *Doc.*, 436/68.

²⁸⁷ Feciorul lui T. Palade nu a plecat în Rusia, cum au afirmat Gh. Ghibănescu (*O spiță*, p. 250) și S. Zotta (*Despre neamul Cantemereștilor*, p. 41—42). Acolo s-a stabilit, după 28 februarie 1793, vărul lui, Constantin Palade spătar, fiul lui Ioniță Palade, mare logofăt (N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 217). Cunoaștem un document lămuritor: la 2 februarie 1793, Constantin Palade spătar, „fiind hotărit ca să mergu din Moldova în Rosia”, vinde două pogoane din podgoria Priponeștilor ce le avea de la „răposatul tatăl meu Ioniță Palade ce au fost logofăt mare” (ASB, *Doc. ist.*, CXCI/156). Vezi Gh. Bezviconi, *Boierimea Moldovei dintre Prut și Nistru*, I, București, 1940, p. 270—271; II, p. 57. Mai adăugăm că la 25 martie 1793, Constantin Palade, mare vornic, era prezent în divanul domnitorului Mihai Suțu (V.A. Urechia, *Istoria românilor*, seria 1786—1800, III, București, 1893, p. 526).

²⁸⁸ Nu avem relații asupra împrejurărilor în care Constantin Palade a ajuns să stăpânească în Rusia mai multe sate în gubernia Poloțk (ASI, *Doc.*, 436/83).

²⁸⁹ ASI, *Doc.*, 436/70.

²⁹⁰ *Ibidem*, 436/78, 84.

²⁹¹ N. Iorga, *Boieri și răzeși în Bucovina și Basarabia. În cele dintii decenii după anexare*, în ARMSI, s. II-a, tom XXXV, 1913, p. 54. Rangul de paharnic îl avea din iulie 1768 (Idem, *Documente Callimachi*, II, p. 199).

august 1788 era în divanul domnitorului Manole Giani-Ruset²⁹², dar sprijină armatele țariste, care trecuseră Nistrul la 27—28 iulie, căci mareșalul Rumeantev îl va răsplăti, la 11 aprilie 1789, pentru „slujbele aduse imperiului“. La 9 august 1792 semnează o anafora pentru o pricină a țărgoveților din Birlad²⁹³.

La 8 aprilie 1794 își întocmește „diata“²⁹⁴, nepărăsind treburile publice. În septembrie 1796 este martor la întocmirea foi de zestre pe care Gavril Conachi o face pentru fiica lui, Nastasia²⁹⁵. Într-un document din 14 ianuarie 1797 se amintește de o hotarnică a moșiei Spanțerești, ținutul Vaslui, făcută de Constantin Palade, mare logofăt de Țara de Jos²⁹⁶.

Au avut un fiu, Nicolae, decedat înainte de 25 aprilie 1797 și îngropat la mănăstirea Neamț^{296a} și o fiică, Nastasia, măritată, înainte de 20 februarie 1793, cu Gheorghe Bogdan, căminar²⁹⁷. Fiul lor, Constantin, a purtat tot numele de Palade.

Constantin Palade a decedat la 22 decembrie 1798²⁹⁸. Soția lui, Ileana, care, la 18 noiembrie 1799, primește o milă domnească²⁹⁹, a decedat la 1 martie 1814³⁰⁰.

Smaranda s-a căsătorit cu Scarlat postelnicul (Lăscărache grecul), care se pare că a decedat în jurul anului 1761. În anul următor, domnitorul Grigore Callimachi o miluiește cu patru sălașe de țigani, fiind „giupineasă săracă“³⁰¹. Fratele Constantin amintește în „diata“ lui că „multe faceri de bine am făcut și o am ajutat la toate nevoile, cum și după săvârșirea sa am plătit 4 000 lei datorie“³⁰².

În ciuda acestei „sărăcii“, găsește bani, în 1761, să cumpere 14 poșoane de vic la Nicorești³⁰³. Peste câțiva ani, la 24 octombrie 1765,

²⁹² Hurmuzaki, *Documente*, XIX, 1, p. 494—495, CCCXC.

²⁹³ ASI, *Doc.*, 436/126, 127, 129; N. Iorga, *Studii și documente*, VII, p. 246—

248.

²⁹⁴ ASI, *Doc.*, 411/20, 21.

²⁹⁵ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 207.

²⁹⁶ *Ibidem*, I, p. 477.

^{296a} ASB, *Doc. ist.*, DXI/17.

²⁹⁷ Fiul lui Manolache Bogdan decapitat la 18 august 1778, și al Mariei Costache (Paul Mihail, *Contribuții documentare la istoria orașului Iași*, în *AIAT*, XXIV, 1, p. 458). Nastasia a murit de tinăra. Pentru zestre ei, vezi Gh. Ghibănescu, *Testamentul vornicului Constantin Palad și al soției sale Ileana Costache*, în *Arhiva*, XXVI, 1915, 245—253.

²⁹⁸ Melchisedec, *Notițe*, p. 245; N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 139.

²⁹⁹ ASI, *Doc.*, 460/98. La 20 martie 1800 înzestrează, după voia soțului ei, pe Anastasia, fiica comisului Constantin Iurașcu, cu moșia Putrezeni din ținutul Tutova (ASB, *Doc. ist.*, CDXII/187). Peste câțiva ani, la 15 iunie 1804, se judecă cu răzeșii din satul Băicani, ținutul Tecuci, „ce din vechi s-au numit Petrești“ (*Ibidem*, CXXVIII/228). La 18 decembrie 1809 vinde clucerului Manolache Tuduri venitul moșilor Zărnești, Perišeni și Hulești din ținutul Covurlui (ASI, *Doc.*, 589/16). Pentru moșiile stăpinite după moartea soțului, vezi ASB, *Doc. ist.*, CMXCVII/2.

³⁰⁰ N. Iorga, *Inscripții*, II, p. 140. Pentru Ileana, vezi și ASB, *Doc. ist.*, CXI/116; CXXVIII/228; AN, MXCIX/28.

³⁰¹ ASI, *Doc.*, 460/53.

³⁰² *Ibidem*, 411/21; Gh. Ghibănescu, *Testamentul*, p. 248.

³⁰³ T. G. Bulat, *Documentele*, p. 143—144. Aceste vii au fost dăruite, după moartea ei, de cumnata Ileana, la 10 ianuarie 1806, mănăstirii Văratec (*Ibidem*, p. 317—319). Smaranda a mai lăsat în grija Ilenei și schitul Mădărjoc din ținutul Iași pe care „l-au înzăstrat“ înainte de 20 ianuarie 1785 (C. Bobulescu, *Date cu privire la unele biserici din județul Iași*, în *CMIBA*, II, 1928, p. 149).

primește, de la mama ei, moșia Chișărăi, pe care o dă cumnatului Vasile Razu, hatman, soțul Catrinei, luind, în schimb, moșia Rădeni. De aceea i se mai spunea și Smaranda postelniceasa de la Rădeni ³⁰⁴.

S-a căsătorit, în 1767, cu Părvu Cantacuzino, fiul lui Matei Cantacuzino banul. A fost cea de a treia soție a acestuia. Au trăit împreună doar trei ani. În 1770 Părvu decedează ³⁰⁵.

La 14 februarie 1772 era în corespondență cu cumnatul ei, spătarul Mihai Cantacuzino, care i se plinge că Pantazi Câmpineanu și „cu alți doi boieri“, văzînd „faptele netrebnice ale Dinului“ (Constantin Cantacuzino, nepotul spătarului, decedat la această dată), încearcă să-l aducă „la vreo stricăciune“. Într-o altă scrisoare, cu aceeași dată, o roagă să fie „silitoare pentru pîra lui Pantazi și a Băleanului“ ³⁰⁶.

La 13 iulie 1775, Smaranda spătăreasa se judeca cu vornicul Constantin Sturdza, ginerele lui Ioniță Cantemir, pentru un loc de casă din Iași, la care Sturdza renunțase, pentru că „n-au vrut să aibă pricină cu socrul“ ³⁰⁷. Probabil că spre sfîrșitul anului 1776 intenționa să se stabilească în Rusia, căci la 4 februarie 1777, cumnatul Arghirie îi scrie din Petersburg ca să-i trimită un memoriu împărătesei Ecaterina, prin care să-și justifice întîrzierea sosirii în Rusia cu motive de boală și lipsuri materiale ³⁰⁸.

Procesul pe care-l are cu spătarul Atanasache Ramadan, pentru un vad de moară de la moșia Hoisești, ținutul Cirligăturii, se termină la 8 martie 1781 ³⁰⁹. Peste doi ani, în octombrie, cere sprijinul domnitorului Alexandru Mavrocordat, care-i dăruie 40 de lei din venitul Casei răsurilor. Trăia la 12 aprilie 1791, dar era decedată la 8 aprilie 1794 ³¹⁰. Nu a avut urmași.

Maria s-a căsătorit cu un grec, Arghirie. Izvodul cu țiganii ce i s-au dat zestre are data 13 iunie 1757 ³¹¹. La 15 iulie 1758 era staroste al ținutului Putna și semnează fost mare serdar, dar peste cîteva luni, cînd cumpără o casă din Iași, lîngă biserica Sf. Ilie, semnează : serdarul Arghirie ³¹².

În 1759, în domnia lui Ioan Teodor Callimachi, cînd poporul se revoltă împotriva lacomului Iordache Stavarache, boierii l-au ales pe Arghirie ca să ducă la Constantinopol o „jalebă despre partea țarei“ împotriva lui Stavarache „ca să-i mînînce capul“ ³¹³.

³⁰⁴ ASI, Doc. 875/20 ; BCS, *Fond Saint-Georges*, CCLXXXVI/128 nr. 16 ; CCLX/1 nr. 14, 17 ; CCLXXXVI/67 nr. 15 ; C. Bobulescu, *Date*, p. 149.

³⁰⁵ *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 119, 179—180, 442—445 ; *Buciumul*, I, nr. 40, 22 mai 1863, p. 169. La 12 ianuarie 1776 averea lui se vinde la mezat pentru achitarea datoriilor (ASB, *Doc muntenesti*, I/1). S. Zotta afirmă că Smaranda a fost cea de a doua soție a lui Gheorghe Sturdza (ASB, *Fond S. Zotta*, dos. 134, f. 62).

³⁰⁶ S. Zotta, *Despre neamul Cantemireștilor*, p. 29—32.

³⁰⁷ ASB, *Doc. ist.*, CLVI/112.

³⁰⁸ ASI, *Doc.*, 436/90 ; ASB, *Doc. ist.*, LXVII/12.

³⁰⁹ ASB, *Doc. ist.*, LXVII/12. La 3 septembrie 1815 moșia Hoiseștilor era în stăpînirea lui Dracache Roset (N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 518).

³¹⁰ ASB, *Doc. ist.*, LIX/158 ; ASI, *Doc.*, 617/18 ; 411/21 ; N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 216.

³¹¹ ASB, *Doc. ist.*, CLXXXIX/23. Vezi Ibidem, CCIV/75 ; ASI, *Doc.*, 460/60.

³¹² ASB, *Doc. ist.*, CLXXXIX/243 ; IN, III, p. 84, 86—89.

³¹³ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopiseșul*, p. 87 ; S. Zotta, *op. cit.*, p. 36 ; N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. CV—CVI, CXLVIII.

La 15 octombrie 1762 avea rangul de ban și era staroste al ținutului Cernăuți. Funcție pe care o îndeplinește și în anul următor, când are de plătit Visteriei niște „rămășițe“ din „cifert[ul] așezării ot Cernăuți pentru leafa beșliagăi“ și din „răsurile Cîmpulungului“³¹⁴. Peste un an, la 1 octombrie, judecă, împreună cu alți boieri, pricina lui Ioniță Negre Cîmpulungean pentru o „hliză“ de moșie³¹⁵.

Domnitorul Grigore III Ghica îi dăruiește, la 10 mai 1766, când era „fost mare ban“, cîțiva țigani domnești, pentru că a slujit „luminătorilor domni ci-au fost mai înainte de noi, cu dreptate și cu credință, cum și domniei mele slujind cu dreptate și cu credință“³¹⁶. La începutul celei de a doua domnie a lui Grigore Callimachi, 23 ianuarie 1767, are din nou rangul de mare ban³¹⁷.

La 1 iunie 1768 se înțelege cu Constantin Feștilă, logofăt, în legătură cu venitul unor mori de pe Bahlui³¹⁸. Prin august 1773 avea rangul de postelnic și se alătură lui Manolache Bogdan, Lupu Balș, Grigore Krupenschî care scriu Mitropolitului Gavril, ce condusesese delegația de boieri moldoveni prezentă la Congresul de la Focșani, o scrisoare plină de imputări, deoarece peste cele hotărîte la Iași s-au făcut cereri și lucrări tănuite lor de către diferite „tarafuri“³¹⁹. Spre sfîrșitul acestui an, la 20 septembrie, cumpără de la Lupu Vicol, căpitan, 20 de țigani³²⁰.

Probabil la începutul anului 1774, postelnicul Arghirie a fost ales, împreună cu spătrul Costache Conachi și banul Manolache Bogdan, să se ocupe de „toate afacerile cu privire la foloasele și trebuințele trupelor Majestății Sale Împărătesei“. La 14 aprilie, mareșalul Rumeanțev le poruncește că sînt „datori a stărui pentru stricta executare a angaralelor și ordinelor de serviciu, fără ascunderea oamenilor de la datoria obștească“. După 14 aprilie 1774 a plecat în Rusia, unde a fost făcut „brigadier“³²¹.

La 4 februarie 1775 îi comunică Mariei, rămasă în Moldova, avansarea în grad împreună cu știri despre demersurile făcute la Constantinopol pentru a obține, de la Constantinopol, un hatiserif ca să-și păstreze satele „din Valahia“. La 10 mai, în același an, îi scrie din Moscova: „Încercăm viața în Rusia un an, doi și dacă nu ne convine, plecăm unde dorim. Eu am ajuns acum boier rus, din supus turc, și nu pot să mă fac din nou postelnic sau căminar al miniștrilor“. O sfătuie să lichideze averea din Moldova și să vină în Rusia. „A fi boier în Rusia,

³¹⁴ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 81-83, 187.

³¹⁵ Idem, *Studii și documente*, VI, p. 6.

³¹⁶ ASB, *Doc. ist.*, CXCII/61.

³¹⁷ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 125.

³¹⁸ ASB, *Doc. ist.* CLXI/295, 296.

³¹⁹ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, București, 1881, p. 15; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VII, p. 350. Vezi și ASB, ms. nr. 1194, note de I. Tanoviceanu, la 22 iunie 1772 avea rangul de postelnic.

³²⁰ ASB, *Doc. ist.*, CLXXXIX/12.

³²¹ L.T. Boga, *A doua ocupație rusească*, p. 17, 27; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 419, 422.

mai adaugă Arghirie, înseamnă să nu te temi decît de Dumnezeu și de împărăteasă“³²².

Maria nu s-a lăsat convinsă de vorbele soțului, care o aștepta la Moscova în primele zile ale lunii mai. Din bogata lor corespondență reținem cîteva amănunte : la 9 septembrie 1775 o anunță că îi trimite o caretă (șaretă). Dacă nu-i place, poate s-o vîndă, însă nu mai ieftin de 2500 de piaștri. Cînd va veni el, în Moldova, îi va aduce una englezească de două persoane și una „vis à vis“³²³. Detalii care indică un anumit grad de rafinament al civilizației românești.

Arghirie ajuns în relații cu „societatea înaltă“ rusă, dar acest snobism îl plătește cu mari cheltuieli. La 13 august 1776 își anunță soția că nu poate pleca din Moscova, pentru că nu și-a putut achita datoriile. Situație neplăcută care, poate, i-a grăbit sfîrșitul. La 2 iulie 1780 se comunică, de la Petersburg, decesul lui³²⁴.

Despre Maria postelniceasa mai știm că la 1 septembrie 1779 se judeca cu Ștefan Feștilă pentru jumătate din satul Negoști, care îi fusese dată zestre. În 1781 era în piră cu răzeșii din neamul lui Lupu Timircan, care pretindeau părți din moșia ei de zestre, Urlați. Pentru o pricină asemănătoare, domnitorul Constantin Moruzi poruncește, la 14 aprilie 1782, ispravnicilor ținutului Tutova și lui Iordache Lambrino, fost mare stolnic, să aleagă părțile pe care le avea postelniceasa în moșia Bujoreni. Spre toamnă, se jeluie noului domnitor, Alexandru Mavrocordat, că hotarele moșiilor Deleni și Ciorani sînt împresurate „de unii și de alții“. Cercetarea o vor face Grigoraș Costache, fost mare paharnic, și Iordache Lambrino, fost mare paharnic³²⁵.

La 25 noiembrie 1784 se judecă cu Ștefan Pănișoară pentru o parte din satul Dănești, de pe apa Elanului. Dispută care mai dăinuia la 6 septembrie 1794³²⁶. La 29 aprilie 1785 avea neînțelegeri, împreună cu fratele Constantin, cu Lupu Gheuca Bujoreanu pentru împresurarea unei moșii. Spre toamnă, la 22 septembrie, avea o pricină pentru moșia Băcani. Anul următor, la 12 mai, paharnicul Iordache Canta îi hotărînicește moșiile Morari, Buburuz și Șălești, care se învecinau cu moșia Ivănești a Episcopiei de Huși³²⁷.

Deși se părea că avea o bună stare, încă din octombrie 1783 primește un ajutor lunar de 40 de lei de la Casa răsurilor, danie reîntărită la 20 aprilie 1794, pentru că trăia „în văduvie de cîtăva vreme și lup-tindu-se în greutate, neavînd nici o mîngiere de chiverniseală și ajutor“³²⁸.

Nu a avut urmași și de aceea l-a înfiat pe Costache Sturdza. Mai

³²² ASI, Doc., 436/69,78.

³²³ Ibidem, 436/95, 69, 72.

³²⁴ Ibidem, 436/90, 101, 107, 109—110.

³²⁵ Ibidem, 606/16 ; N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 215 ; VI, p. 46, 49 ; Gh. Ghibănescu, *Istoria unei moșii*, în *Arhiva*, I, 1889, p. 413—414 ; Idem, *Cușestii*, p. XXX ; ASB, Doc. ist., CCXXXIV/1093. La 24 ianuarie 1781 cumpără două pogoane de vie a Deocheți (ASB, Doc. ist., CLXII/70).

³²⁶ ASB, Doc. ist., CCXXXIV/1020, 1053.

³²⁷ Ibidem, X/188 ; CCVIII/73 ; *Episcopia Huși*, VI/3.

³²⁸ Ibidem, Doc. ist., LIX/158.

trăia la 19 decembrie 1799, când își semnează cel de al doilea testament³²⁹.

Zoița s-a măritat, probabil în septembrie 1752, cu un Roset, de care s-a despărțit. S-a recăsătorit cu un Caragea³³⁰. În septembrie 1763 era trecută printre „jupînesele sărace”. Era, probabil, văduvă, căci este numită „Zoița, fiica Domniții Anița”³³¹. În martie 1766 primește, de la mama ei, moșiile Hulboca, Glăvănești și Răcovăț din ținutul Soroca. Rămîne, totuși, în categoria „jupîneselor sărace”, căci în octombrie 1783 domnitorul Alexandru Mavrocordat îi dăruiește un ajutor lunar de 40 de lei. Era decedată la 20 aprilie 1794³³². Din prima căsătorie a avut o fiică, Măriuța, căsătorită, în 1771, cu Grigore Costache Spătar³³³.

Catrina s-a căsătorit cu Vasile Razu, fiul vornicului Costache și al Catrinei Catargi. Pregătiri pentru nuntă se făceau la 20 octombrie 1742, cînd se trimite o poruncă domnească vătămănuului de la Grumăzești, ținutul Neamț, să „taie 800 de brazii, carele sînt pentru nunta dumisale vornicului Costache (Razu) și a dumisalei vel vistiernicului (Palade)”³³⁴. Pe Vasile Razu îl întîlnim ca mare spătar la începutul domniei lui Matei Ghica, iulie 1753³³⁵.

Domnitorul Constantin Racoviță îl face, în cea de a doua domnie, mare hatman, continuînd, astfel, activitatea tatălui, care murise cu puțină vreme mai înainte³³⁶. Păstrează acest rang și în domnia lui Ioan Teodor Callimachi, fiind, de la începutul domniei, în relații epistolare cu Giuliani, primul interpret de limbi orientale al regelui Poloniei, August III. La 22 septembrie 1758 îl informează, de pildă, că a întîrziat

³²⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 217—218; Gh. Ghibănescu, *Cu-zestii*, p. XXXI. Cu alt prilej (*Istoria unei moșii*, p. 506) susține că s-ar putea să fi avut o fată, Maria. Aceasta este însă fiica lui Costache Sturza. La 9 februarie 1806, băneasa Maria Sturdza, „clironoama” postelnicesei Maria Palade, se judecă cu poroșniceasa Anastasia pentru părți din moșia Lungani (ASB, *Doc. ist.*, CCXXXIX/17). Cu cîțiva ani mai înainte, la 17 martie 1801, dăruise mănăstirii Sf. Sava din Iași cinci țigani, lăsați, prin testament, de Maria Palade (ASB, *Doc. ist.*, CCLXVI/69).

³³⁰ ASI, *Doc.*, 436/18; *Genealogia Cantacuzinilor*, p. 419, 422. R. Rosetti, (*Familia Rosetti*) nu menționează căsătoria Zoiței cu un Roset. Probabil G. T. Kirileanu a însemnat, cu creionul, pe o învoială din 2 octombrie 1835 următoarele: „Anița domnița am căsătorit pre fiica-mea Zoița după ginere-meu Iordache Zgrumala, 22 iunie 1755” (ASI, *Fond C. Turcu*, V/8, f. 6v).

³³¹ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 99.

³³² ASB, *Doc. ist.*, CCVIII/87. Pentru moșia Hulboca, vezi I. T. Boga, *Documente din Basarabia*, II, Chișinău, 1938, p. 59. ASB, *Doc. ist.*, LIX/158.

³³³ ASI, *Doc.*, 173/135, 136. Vezi și 617/18 o spiță a familiei Palade, probabil din anul 1799. O menționează și Gh. Ghibănescu, *O spiță*, p. 249—250. N. Iorga, *Studii și documente*, XVI, p. 216.

³³⁴ BAR, ms. rom., 237, f. 879, 880, 881v. semnalate de Corneliu Istrati, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³³⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 675. Pseudo-Enache Kogălniceanu indică în acest rang pe Ion Sturdza (*Letopisețul*, p. 66). N. Iorga afirmă că printre boierii domniei lui Constantin Racoviță (august 1749 — iunie 1753) a fost și Vasile Razu (*Histoire des Roumains*, VII, p. 211). L-a confundat, probabil, cu tatăl lui, Costache Razu (Ioan Canta, *Letopisețul*, p. 163). O spiță genealogică a familiei Razu a dat Gh. Ghibănescu în *IN*, IV, p. 220, după o spiță a lui Iordache Mălinescu din 1842. Vezi și Ștefan S. Gorovei, *Miscellanea genealogica* (II), în *AIPIA*, XXIII, 1986, 1, p. 449. Este greșită afirmația lui Al. Papadopol-Callimach că hatmanul Vasile Razu a fost ginerele lui Eustratie Dabija (*Scrisoare despre Tecuci*, în *CvL*, XIX, 1885, p. 389).

³³⁶ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 71, 189. Pentru moartea lui Costache Razu, vezi *Ibidem*, p. 67.

cu expedierea scrisorilor către Hubsch, agent danez și saxon la Constantinopol, și de Vergennes din cauza tătarilor, care „mare pradă și robie au făcut în Țara de Jos pînă la Focșani”³³⁷. Spre sfîrșitul anului, la 18 decembrie, de la Roche, secretarul domnitorului, îl anunță pe Giuliani că Vasile Razu a fost demis, de puțină vreme, din hătmănie. Probabil că domnul a revenit asupra acestei hotărîri, căci la 26 decembrie semnează o scrisoare, către același Giuliani, Vasile Razu hatman³³⁸.

În anul următor, încercînd să potolească mulțimea ce se adunase „la poarta curții”, împotriva lacomului Stăvărache, era să-și piardă viața³³⁹. La 11 iulie 1760 se judecă cu Vasile Buhăescu pentru moșia părintească Grozăvești³⁴⁰. Își păstrează rangul și în domnia lui Grigore Callimachi. La 17 aprilie 1762 participă la divanul domnesc care întărește mănăstirii Popăuți o mărturie pentru niște hrisoave pierdute. Spre sfîrșitul anului este însărcinat de domn să meargă pînă la Galați în „trebuința zaherelii” pentru Constantinopol. La 23 iulie 1767 judecă o o pricină pentru moșia Verdeșanii din Codrul Tigheciului³⁴¹.

Prin august 1773, împreună cu nepotul lui, Constantin Palade, spătarul Costăche Conachi, Constantin Balș, se desolidarizează de atitudinea delegației ce fusese prezentă la congresul de la Focșani³⁴². În domnia lui Grigore III Ghica se numără printre adversarii acestuia, nemulțumiți, în primul rînd, de „clientela” fanariotă ce roia în jurul domnitorului. Se spune chiar că în zilele pe care le petrece la Iași trimisul sultanului, Kara Hissarli Ahmed, pregătind mișeasca ucidere a domnitorului, a fost vizitat, la Beilic, și de logofătul Vasile Razu. Pînă la sosirea noului domnitor, Constantin Moruzi, 5 decembrie 1777, face parte din căimăcămia țării³⁴³. Rămîne ca mare logofăt în noua domnie. La 29 decembrie 1778 căpătase o carte domnească pentru hotărnicirea moșiei sale Pleșeni, din ținutul Tutova. Anul următor, la 3 iunie, judecă o pricină pentru satul Dănești, ținutul Vaslui³⁴⁴.

Nu cunoaștem motivele pentru care Catrina nu este trecută în actul de împărțeală din martie 1766, hatmanul Razu este însă menționat, într-un alt act din 10 iulie 1766, cu șapte sălașe de țigani pe care îi primise ca zestre³⁴⁵. Catrina a fost, probabil, nemulțumită de zestre, ce i s-a dat, căci prin 1780 avea, cu fratele Constantin, pricini pentru avere³⁴⁶.

În iulie 1781 marele logofăt Vasile Razu nu mai trăia. Peste două luni, la 14 septembrie, Catrina „logofeteasa, jupîneasa răposatului Va-

³³⁷ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 232—235; Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 81, 169. Vezi și Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 88—89.

³³⁸ N. Iorga, *Documente Callimachi*, II, p. 236—237.

³³⁹ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Letopisețul*, p. 86—87; N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VII, p. 218.

³⁴⁰ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 435—436. Vezi și BCS, *Fond Saint-Georges*, CCLXXXVI/57; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXV, p. 87.

³⁴¹ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 570; II, 83, 120, 188—189, 197, 199. Vezi și Iulian Marinescu, *Extrase din condica moșilor lui Teodor Rosetti-Sollescu*, în *BCIR*, VII, 1928, p. 42.

³⁴² Vezi nota 319.

³⁴³ N. Iorga, *Histoire des Roumains*, VII, p. 402—406.

³⁴⁴ ASI, *Doc.*, 604/24; Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXV, p. 256—257.

³⁴⁵ ASI, *Doc.*, 460/60.

³⁴⁶ Gh. Ghibănescu, *Surete și izvoade*, XXV, p. 83; ASB, *Doc. ist.*, CXLIV/

sile Razul“ dă o mărturie unei verișoare, Smaranda Sculi, pentru un loc din Iași „în mahalaua Muntenimei“³⁴⁷. La 3 aprilie 1786 este reclamată domnului Alexandru Mavrocordat-Firaris de Manolache Hrisoverghi ban și căminarul Răducanu Roset că le împresoară o bucată mare de loc din moșia Colțul Cornii³⁴⁸. Trăia la 5 iunie 1800, când se judeca pentru moșia Grozești, „ce acum să numești Balta Mare“, din ținutul Iași³⁴⁹.

Din căsătoria cu Vasile Razu a avut un fiu, Iancu. Domnitorul Grigore Callimachi l-a „căftănit“ vătav de copii la 26 decembrie 1763. A dobândit, în anii următori, și marile ranguri boierești: la 16 martie 1795 era mare vornic. Mătușa Maria i-a dăruit, la 12 aprilie 1799, un loc cu prăvălii la Galați. S-a căsătorit cu Ilinca, fiica lui Vasile Roset și a Saftei Balș³⁵⁰.

Ileana era măritată, la 22 martie 1747, cu stolnicul Gheorghe Sturdza. Din toată zestrea dăruită, 7500 de piaștri, a primit numai o parte, pentru că la 3 iunie 1753 Anița Palade adeverește că mai are să dea ginerelui ei 2 500 de piaștri³⁵¹. La 9 iulie 1762, Anița notează ispisioanele și zapisele de moșii „ci am dat ginerelui Gheorghe Sturdza i fiicei mele Elenii“, iar la 10 iulie 1766 mai primește trei sălașe de țigani³⁵².

Au avut un fiu, Constantin, căsătorit cu Maria, fiica lui Șerban Cananău³⁵³. Ileana a decedat înainte de 20 mai 1771, când Maria și soțul ei Arghirie iau asupra lor o parte din „odoarele“ pe care le primise de la maica ei³⁵⁴.

Din informațiile publicate acum, reținem că linia feminină a descendenței lui Antioh vodă Cantemir asigură continuitatea familiei Cantemir. Nu întâmplător doi din fiii lui Ion I. Câmpineanu, Ștefan și Ion, vor semna Cantemir-Câmpineanu. Tot prin această linie feminină, familia Cantemir a contribuit la amplificarea procesului de înrudire a familiilor din cele două țări surori. Prin Scarlat Câmpineanu, fiul lui Pantazi și al Mariei Cantemir, familiile Slătineanu, Kretzulescu, Oteteleșanu, Ghica și Cantacuzino se înrudesesc cu Cantemireștii³⁵⁵.

S-ar mai cuveni evidențiat și aportul Mariei Cantemir și al soțului ei, Constantin Dudescu, la eforturile boierimii muntene de a înlătura „patronatul“ fanariot. Aceeași urmare ar fi avut, desigur, și încercarea, eșuată, a lui Constantin și Dumitrașcu Cantemir de a restaura, în anii 1737—1739, domnia Cantemireștilor în Moldova.

³⁴⁷ ASB, *Doc. ist.*, CIII/106, iscălește grecește și folosește sigiliu cu coroană.

³⁴⁸ ASB, *Doc. ist.*, LXXVIII/76; LXXXI/18.

³⁴⁹ Ibidem, CXXX/191.

³⁵⁰ N. Iorga, *Documente Callimachi*, I, p. 52; II, p. 125; Idem, *Studii și documente*, XVI, p. 216. În mărturia din 14 septembrie 1781, Catrina amintește de „fiii mei“. IN, IV, p. 220, notă a lui Gh. Ghibănescu; Radu Rosetti, *Familia Rosetti*, I, p. 86.

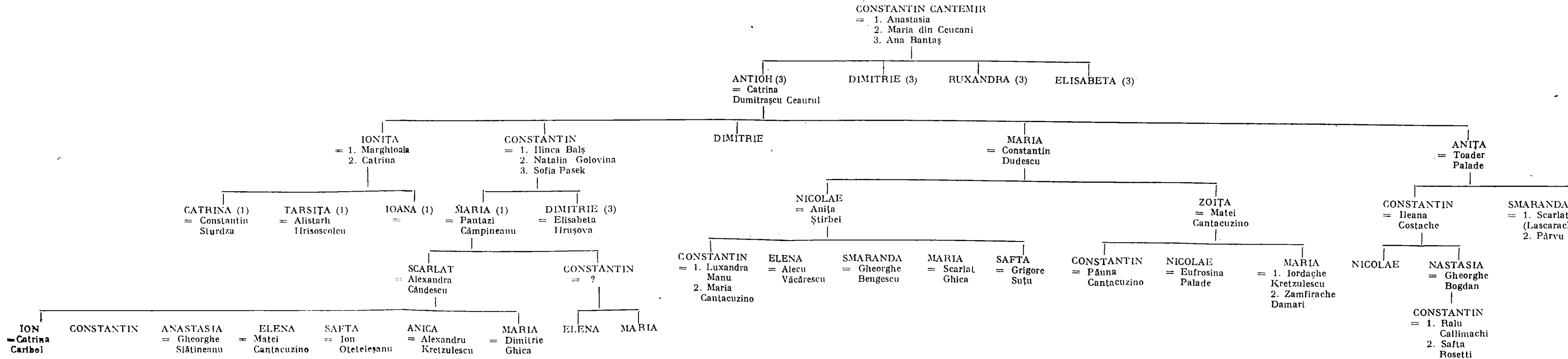
³⁵¹ ASI, *Doc.*, 412/144. La această dată este amintit „cuscrul“ logofăt Sturdza. Gheorghe este fiul lui Mihai Sturdza și al unei fete a lui Ilie Costache (ASI, *Doc.*, 436/21).

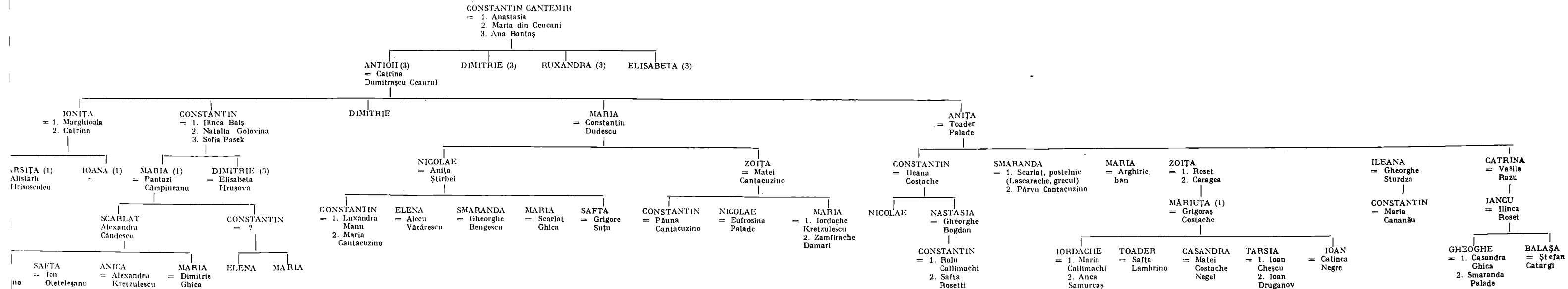
³⁵² ASI, *Doc.*, 742/12; 460/60; ASB, *Doc. ist.*, CCIV/75.

³⁵³ Al. Al. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza*, Paris, 1907, tabel genealogic; IN, VI, p. 362.

³⁵⁴ ASI, *Doc.*, 412/181.

³⁵⁵ Vezi spița anexă, întocmită și cu sprijinul lui Mihai Sorin Rădulescu pentru linia munteană.

MEDICI DIN MOLDOVA VEACULUI TRECUT : DIMITRIE SAMURCAȘ ȘI DESCENDENȚA SA (III) *

Din vara anului 1839, septuagenarul doctor Samurcaș devine așa-dar — cum s-a văzut din cele înfățișate pînă aici — exclusiv „șeful doftorilor din Moldova“, fără a mai practica activ medicina, nici măcar ca medic de cvartal. Avea, însă, încă multe obligații și desigur foarte numeroase relații cu corpul medical din Moldova. Mulți medici mai vîrstnici fuseseră colegi cu el, alții, ceva mai tineri, trecuseră prin asprele perioade ale epidemiilor din decada anterioară. Printre aceștia din urmă se afla și un ipochirurg, Luca Zirra, ai cărui fii Iancu și Costaki, vor face fiecare alianțe matrimoniale, după moartea doctorului Samurcaș, cu două din nepoatele sale¹³⁸. Ipochirurgul, după propriile sale declarații, venise în anul 1824 în Moldova, de unde nu a mai plecat. Învățase practic ceva medicină la Carantinele de la Dunăre, poate încă înainte de 1819, sigur însă din anii 1823—24, cînd mai existau baraje de inspecție medicală în porturile dunărene¹³⁹.

În 1828 era sigur la Iași, fiind utilizat la spitalul militar rus. În vremea ciumei din anul următor îl aflăm, pe rînd, la carantinele de la intrările în oraș, la Păcurari, Tîrgușor și Zalhana¹⁴⁰. În 1831 este antrenat, ca orice membru al corpului medical, la combaterea holerei : probabil la un lazaret al armatei ruse ori la una din carantinele Iașului¹⁴¹.

În 1831, Luca Zirra avea 38 de ani, era căsătorit cu Eva Caizer (Kaiser), catolică și de origine germană. Din cauza „Z“-ului de la în-

* Primele două părți ale acestui studiu s-au tipărit în *AI/IAI*, XXVI/1, 1989, p. 719—732 (*ArhGenAI/IAI*, I, 1989, 1) și XXVII, 1990, p. 259—268 (*ArhGenAI/IX*, II, 1990, 1—2) ; numerotarea notelor urmează în continuare.

¹³⁸ Ion (Iancu) Zirra, născut în jur de 1830 la Iași, se căsătorește cu Maria Kristanovski (n. 1827), fiică a căpitanului Th. Kristanovski și a Roxandei, născută Samurcaș, cam prin anii 1855. Costaki Zirra, născut în 1835, s-a căsătorit în 1867 cu Amelia Barozzi, fiica spătarului Camille Barozzi, de la Postelnicia din Iași, și a Profirei-Pulcheria, cea de-a treia fiică a lui D. Samurcaș ; cf. nota 8 *supra*.

¹³⁹ Dintr-o declarație a comisului Lucachi Zirra, adresată în 1857 Secretariatului de Stat, apărută în *Buletinul Oficial al Principatului Moldovei*, an XXV (1857), p. 355.

¹⁴⁰ *Arh. St. Iași*, Tr. 1434, op. 1634, f. 11 și 18 (Comitetul Sănătății către doftorul Lucachi Țira, nr. 669/1833, aug. 26) ; P. Pruteanu, *Medici în Moldova înainte de Regulamentul Organic*, în *Din istoria medicinei românești și universale*, București, 1962, p. 233—260.

¹⁴¹ *Arh. St. Iași*, Secretariatul de Stat al Moldovei, d. 245, f. 12.

ArhGenAI/IX, III, 1991, 1 — 2.

ceputul numelui, mai ales străinii din oraș îl numeau „Țira“, „Sira“ și chiar „Jira“, așa că el prefera apelativul mai amical, de „doctorul Lucachi“. În actele oficiale, semnează însă cu numele complet de „Zirra“, grafie care s-a transmis și la descendenții săi ¹⁴².

Probabil catagrafia generală din Moldova pe anul 1832 îl prinsese pe doctorul Lucachi la Iași, împreună cu familia sa. La începutul anului 1833, carantinele fiind pe cale să se desființeze, Zirra nu mai avea un post asigurat, de aceea aflând că se caută un ipochirur^g pentru vaccinatul antivariolic la copiii din Capitală ¹⁴³, a cerut la „Obșteasca Inspectorie a carantinelor din Principatul Moldovei și Valahiei“, să intervină pentru a fi numit în acest post. La 1 aprilie, „Statskii sovetnic Mavros“ al Obșteștii Inspectoriei face o adresă către Comitetul Sănătății al Moldovei, din care aflăm că Plenipotentul (contele Kiseleff), a poruncit inspectoriei „ca să ia în vedere slujbile ce au jertfit pe vremea ciumii și a holerii în acest prințipat Dumnealui d. dohtor Lucachi Țira și să-i dea un post la vreme de vacanție“. Între timp, ipodocorul Gheorghe Gramatic, inoculatorul orașului, fiind înaintat pe postul de medic legist, se eliberase acela de vaccinator. De aceea Lucachi se adresează, în franceză, la 25 aprilie, Vicepreședintelui Divanului, General-maior Mirkovici, cerindu-i sprijinul său pentru această numire, motivând astfel rugămințile sale: „mes services et le secours que j'ai porté en cette Printipauté datent depuis nombre d'années et a toute invitation de l'autité, dans les circonstances malheureuses et épidémiques, je me suis offert prompt a assister par ma profession le public, comme il est notoire, et je puis prouver“. Îscălește: Lucachis Zirras (fără a-și aroga vreun titlu). Generalul Mirkovici trimite, la 2 mai, cererea lui Lucachi cu rezoluția: *Au Conseil Administratif* ¹⁴⁴.

Urmează apoi o complicată și birocrată corespondență între Comitetul Sănătății, Comisia medicilor, Sfatul administrativ al Moldovei

¹⁴² Din mitrica parohiei bisericii „Patruzeci de Sfinți“, nr. 6 (383), reiese că „doctorul onorific“ Lucachi Zirra ar fi decedat la 85 de ani (23 aprilie 1865). Din conda de nașteri pe 1835 (Arh. St. Iași nr. 1303), se vede că dr. Zirra declara la nașterea celui de-al doilea fiu al său, Costaki, că este în vîrstă de 40 de ani, ceea ce însemna că va fi văzut lumina zilei în 1795. În fapt, cea mai credibilă dată a nașterii sale (unde?) se pare să fie 1793, cum reiese din certificatul dat de dr. Jacob von Cihak, din 3 iulie 1859, unde se precizează că L. Z. are 66 de ani și suferă de hematurie (din dosarele familiei Vl. Zirra).

În familia Zirra s-a transmis amintirea unui ascendent comun, al cărui prenume și nume erau tot Luca Sira sau Țira, ca și al ipodocorului din secolul XIX. Acest strămoș ar fi fost originar din mica insulă Syra, din arhipelagul Cicladelor Mediteranei. Luca din Syra ar fi făcut medicina în Italia, la Universitatea din Padova, cam în primii ani ai secolului XVII, iar pe vremea lui Vasile vodă Lupu ar fi ajuns împreună cu alții, greci și albanezi din Peninsula Balcanică, în Moldova. Aici, ar fi practicat un timp medicina, apoi s-ar fi stabilit la o moșie în jurul Galaților. Nu se cunosc, deocamdată, documente care să ateste veracitatea acestei tradiții de familie. Totuși, un Zirra sau Țira, pe la jumătatea secolului XVII, a existat în Moldova, în persoana lui Ionașco, care între anii 1640—1667, era mare jîtnicer și mare sătrar. Ionașcu era, probabil, fiul lui Simion Țira, frate cu Maria, căsătorită cu vornicul Pătrașcu Ciogolea (N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova*, București, 1971, p. 452—53 și 375—76). Desigur, nu este exclusă o coincidență de nume între acei Zirra sau Țira, din vremea volvezilor Vasile Lupu, Gheorghe Ștefan și Ștefăniță Lupu și ipodocorul din sec. XIX. Nu este imposibilă nici o anumită rudenie între „legendarul“ Lucaci^u din Syra, din care va fi descins realul Lucaci^u, „vaccinator și reveduitor al Iașilor“, și cei doi Țira, atestați documentar în secolul XVII.

¹⁴³ Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 369, f. 2.

¹⁴⁴ *Ibidem*, f. 1; Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, d. 245, f. 12.

către guvernatorul Kiseleff, apoi Postelnicia Moldovei. În fine, la 26 august, cu adresa 699, Comitetul Sănătății încunoștiințează pe „Dumnealui doctorul Lucachi Țira” că a fost numit în postul de „vactanarisitul copiilor di vărsat în această capitalii”, făcându-i totodată cunoscut „cum că Sfatul inchiind a sa socotiță di a fi dumneata așezat întru această slujbă, cu leafă de trii suti lei pi luna din iconomiile casăi doctorilor [...] drept aceea Comitetul dind di știri dumitale di această puneri la cali, totodată scrii di a îmbrătoșa și a împlini însemnata slujbă a vactanarisitului copiilor în capitalii, fără vreo zăticniri...”¹⁴⁵.

Introducerea generală a vaccinului antivariolic era la acea vreme încă o noutate în Moldova și chiar în Capitală. Oarecare inoculări se făcuseră încă de la începutul veacului, dar cu un caracter oarecum experimental, încît acum era necesară „un fel” de propagandă oficială, ca „doftorii vaccinatori” să nu întâmpine greutăți, mai ales din partea populației „lipsită de știința ce poate aduce acest priincios bine obștesc”¹⁴⁶. Comitetul Sănătății comunică astfel, la 29 august 1833, Agiei Capitalei, că în urma numirii lui Lucachi Țira în postul de doctor pentru „hultuitul copiilor”, să se atragă atenția comisarilor de cartiere, pentru a lămuri lumea despre necesitatea acestei măsuri medicale în masă ce se face fără nici o plată. Se menționează că, pe de altă parte li s-a comunicat prin Mitropolie și preoților parohi să dea „cuvinișioasele sfaturi și povățuiri [tuturor], di binili ci pricinuiesti obștii această măsură”. Cît privește doctorul, acesta va merge din casă în casă, însoțit de un slujitor al cvartalului, și unde va vaccina va lăsa un bilet cu numele și vîrsta copilului inoculat¹⁴⁷.

Acțiunea de vaccinare în Iași nu a întâmpinat dificultăți din partea publicului, iar limfă proaspătă era în cantități suficiente pentru a fi distribuită nu numai doctorilor din oraș, dar și aceluia de la țară¹⁴⁸. Se fac vaccinuri în al doilea semestru al anului 1833 și în tot anul 1834, cînd pe tronul țării se instalase noul domn pămîntean, Mihail vodă Sturdza. Astfel, la începutul lui 1835, Comitetul Sănătății, la îndemnul Domnului, face cunoscut „doftorilor și ipohirurgilor priincioasa noastră luare aminte, mai ales aceluia ce s-au arătat cu mai multă lucrătoare rîvnă și anume: „d. d. doftorilor Meți, Teodori, Hristodor și Chiriaco-pol și hirurgilor Lucachi, Popovici și Pitala, îndemnîndu-i și pentru viitorime, atît pe aceștia, cît și pe cîelanți a îndoi rîvna lor, pentru care vor avea deosebită răsplătire de la Noi.”¹⁴⁹

Nu știm în ce a constat „deosebita răsplătire”, pentru acei citați „pe ordin de zi”, dar putem să ne închipuim că Lucachi Zirra a devenit un personaj cunoscut în cartierele unde a făcut „vaccinurile” sale aproape 15 ani. Așijderea, a obținut calitative bune care i-au asigurat o stabilitate profesională și socială. Încă din 1835 adună parcelă de parcelă în mahalaua „Muntenimii de Sus”¹⁵⁰ unde își asigură și case

¹⁴⁵ *Ibidem*, Tr. 1434, op. 1634, d. 639, f. 11.

¹⁴⁶ *Ibidem*, f. 15, 17 (ciorna) m 18/19; Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 639, f. 10—11 și 18 (ciorna).

¹⁴⁷ Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 639, f. 13 (ciorna).

¹⁴⁸ *Ibidem*, f. 13 (ciorna).

¹⁴⁹ *Ibidem*, f. 2.

¹⁵⁰ „Buletin-foaie oficială”, an. III (1835), nr. 14, p. 56; Arh. St. Iași, Tr. 1788, op. 2039, d. 3321, f. 17 și 22; din testamentul lui Lucachi Zirra, publicat în foaia „Progresul” nr. 48 din 3 mai 1865, precum și din planul anexat al proprie-

cu acareturi, prețuite în 1859 la frumoasa sumă de 2649 de galbeni (cca. 105 000 lei)¹⁵¹.

Nu este cazul să ne îndoim că Protomedicul Samurcaș a cunoscut bine și a urmărit activitatea de vaccinator a ipohirurgului Lucachi Zirra (conform art. XCIII / aliniat din Regulamentul Organic) iar limba ce-o foloseau ambii în mod curent nu putea decât să-i apropie, deși D. Samurcaș se afla pe cea mai înaltă treaptă a medicilor din Moldova iar doftorul Lucachi, doar cu vre-un atestat de practică medicală, nu putea să aspire în viitor la o poziție mult mai bună.

*

În acel an 1839 începuse să funcționeze la Tg. Neamț un mic spital cu 30 de locuri, sub conducerea unui medic diplomat și al unui farmacist. Intervențiile pe lângă conducerea Mănăstirii Neamț, care era de fapt proprietara târgului cu același nume, începuseră încă din 1836; se revenise apoi în iarna anului 1837, ca abia în martie 1838 Comitetul Sănătății — invocând art. 79 din capitolul 3, aliniat IV, al Regulamentului Organic — să stabilească că mănăstirea va ține pe cheltuiala sa acel mic spital, „care ar putea fi și pentru folosul călugărilor ce s-ar întâmpla a se îmbolnăvi, ca și pentru obștia acelui târg”¹⁵². Începând din 1837, se recunosc insistențele lui D. Samurcaș, care în calitatea sa de „arhiatros”, propunea și iscălea, alături de C. Canta și Teodor Balș, toate hîrțile Comitetului Sănătății¹⁵³. Circulare, ordonanțe, dispoziții date de către Comitetul Sănătății, în cursul anilor 1840—1845 și chiar 1846 sînt invederat întocmite la intervențiile Protomedicului, care semnează alături de colegii săi.

Dar dacă titulaturii de *protomedic* i se recunoștea calitatea de profesionist, ajuns pe cea mai înaltă treaptă, această poziție nu-i asigura lui Samurcaș aceeași greutate în societatea moldoveană. Nu i se contesta lui Samurcaș că n-ar fi dintr-o familie onorabilă, cu rude suspuse în Muntenia, căci în actele administrative ale vremii este inclus în „clasul boierilor”¹⁵⁴, fără însă a beneficia de nici un rang. Fiul său Iordaki din Botoșani avea boieria de „mare comis cu caftan” încă din anul 1827¹⁵⁵ iar unul din ginerii săi, Iordaki Costaki-Epureanu era vor-

tăților imobile, reiese că locuința și curtea doctorului se aflau pe partea dreaptă a str. Butt (actuala str. Nicu Gane), unde aceasta face o curbă, unindu-se cu str. Lascăr Catargi. Din casele Zirra se mai păstrează un singur imobil cu un etaj, orientat cu fațada în interiorul curții. Pe grilajul de fier al balconului se citesc, în chirilica vremii, literele C. Z. — inițialele lui Costaki Zirra, al doilea fiu al doctorului.

¹⁵¹ Valoarea galbenului crescuse mult la mijlocul secolului XIX în Principate, față de cursul său normal din anii 1806—1812, cînd echivala cam cu 8 lei. În epoca lui Mihail Sturdza și Grigore Alex. Ghica, un galben (respectiv guldenul olandez) valora între 30 și 40 de lei. (Cf. Radu Rosetti, *op. cit.*, p. 104—106).

¹⁵² Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, nr. 527, f. 1—2.

¹⁵³ *Ibidem*, f. 2.

¹⁵⁴ T. G. Bulat, *Spîșeri și doftori la Iași în 1811*, p. 141—142 (scrisoarea vistiernicului Iordachi Ruset-Roznovanu către Guvernatorul V. I. Krasno-Milasevici; în Catagrafia din 1832, de la Botoșani, dr. Samurcaș este trecut la „clasul dvoreninilor”).

¹⁵⁵ În trimestrul iulie—septembrie 1827, Iordaki Samurcaș figurează cu rang de comis, în caftan, fără moșie (Arh. St. Iași, Tr. 1768, op. II 2018, nr. 14 — nepaginat), dar cu 22 de scutelnici; Biblioteca Academiei, A-3212, f. 281 (lista boierilor din ținutul Botoșani, pe anul 1830).

nic de Tutova¹⁵⁶. Dealtminteri, în cursul domniei lui Mihail Sturdza, în afară de nobilimea latifundiară, „cu șapte spițe“, și aceea a curtenilor, se constituie o nouă boierime, recrutată din slujbașii statului, din profesioniști și intelectuali, o pătură socială totuși intermediară, cu ranguri ce corespundeau întrucîtva cu „cinurile“ din Rusia țaristă. În această clasă de „neo-boierime“ a fost ridicat și Protomedicul Samurcaș, abia în anul 1841. Mai întîi i s-a conferit, la 1 mai, rangul de agă, pentru ca în noiembrie să fie înălțat la acela de postelnic, poziție care-l situa pe Samurcaș în categoria marii boierimi, adică a celor cinci: „Protipendada“. Motivul acestei rapide înălțări succesive, înscrise în Condica de boieri pe anii 1835—1855 este indicat la registrul „calitaua slujbei“, unde apare notat: „pentru îndelungate slujbe în știința sa“¹⁵⁷. Este însă limpede că Samurcaș nu s-a împăunat cu noile sale ranguri. În afară de faptul că în anul 1843 a comandat un portret, lui N. Levaditi — pictor prețuit de boierime — în care ne apare într-un neobișnuit costum mai curînd de husar decît de medic¹⁵⁸, el continuă să rămînă același, sigur mîndru de titlul său de protomedic, nu și de noul său rang. [Fig 1].

Un exemplu în acest sens, exact din perioada în care i se acordau înaltele onoruri, poate fi cules din importanta revistă a veacului, „Albina Românească“, editată de cei doi cărturari moldoveni de frunte, Gheorghe Asachi și Gheorghe Săulescu. În numărul de duminică 5 octombrie 1841, venerabilul doctor dă o dezmințire publică, în franceză, în care apără pe colegul său dr. Cristodulo, ce-ar fi prescris un medicament nepotrivit pacientului său, fostul hatman Dracaki-Roset (zis Baston), după urma căruia i-ar fi survenit decesul. Apărarea confratelui

¹⁵⁶ O. G. Lecca, *op. cit.*, planșa 54; cu rangul de vornic, Iordaki-Costaki Epu-reanu apare și într-o informație inedită din 1843, cînd Eforia Capitalei înregistrează că, „D-lui vornicol locuiește cu chirie în casele unei armence, Pîrsapeta, peste drum de m-rea Golia, și că este în vîrstă de 40 de ani“ (Cf. Arh. St. Iași, Eforia Iași, d. 16/1843).

¹⁵⁷ Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei nr. 344, f. 213 (din condica de boieri pe anii 1835—1855). Ambele decrete domnești, cu nr. 1337 din 17 mai și nr. 1398 din 27 noiembrie 1841, sînt semnate de Mihail Sturdza și sînt întărite cu pecetea domnească octogonală, avînd numerele de ordin 1328 și 1455. Originalele se află în posesia autorului.

¹⁵⁸ În posesia familiei poetului și scriitorului Alex. Tzigara-Samurcaș din București (decedat în 1986) se află o fotografie cu dimensiunile de 13×10 cm, executată la Iași, de către pictorul și fotograful Bernhard Brand, prin anii 1870—1875, după portretul în ulei al unei persoane în vîrstă. Portretul poartă semnătura pictorului N. Levaditti și anul 1843, pe latura stîngă a tabloului. Din cartea de vizită a lui Dimitrie C. Sturdza (26 mai 1904) lipită pe verso, aflăm că „alăturatul portret este al Doctorului Samurcaș, ruda Dsale“ (a prof. Tzigara-Samurcaș). Nu cunoaștem nici o reprezentare figurată a unui demnitar de la curtea lui Vodă Mihai Sturdza al Moldovei. Este oarecum greu de crezut, însă, că mai ales un medic, ajuns pe cea mai înaltă treaptă a profesiunii sale, ar fi folosit ca persoană oficială un astfel de costum. Putem, așadar, presupune că, îmbrăcămîntea cu haină scurtă, dolman cu brandenburguri și pantaloni cu lampas, purtate de Samurcaș în tablou, ar fi rezultatul fanteziei artistice a pictorului și profesorului de desen de la Academia Mihăileană, Niccoló Levaditti, fantezie acceptată de venerabilul protomedic? De asemenea, nu este permis să mergem mai departe cu imaginația, gîndindu-ne că dacă în tinerețe Dimitrie Samurcaș, ca supus austriac, va fi făcut militară ca husar în armata cezaro-crăiască, ar fi îmbrăcat o astfel de uniformă, pe care, acum, la bătrînețe, și-a permis, ca o amintire, să o îmbrace, împodobită mai fastuos, și s-o transmită prin tabloul său posterității? Ori, poate, Samurcaș, făcînd parte dintr-o asociație medicală austriacă (dacă nu cumva dintr-o lojă masonică) îl pozase lui Levaditti în acest curios costum? !.

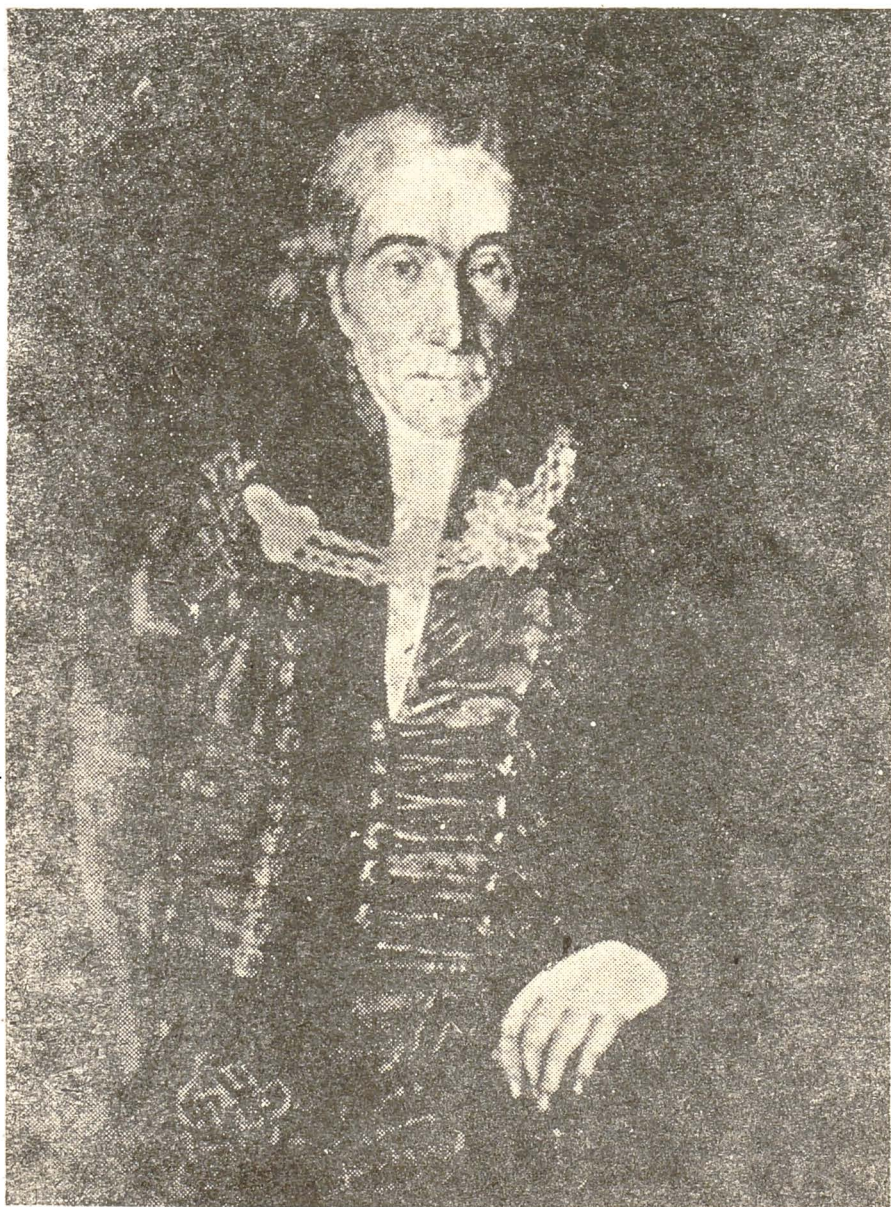

Fig. 1. Doctorul Dimitrie Samurcaș.

său este pe atât de simplă pe cât de demnă. La finele scrisorii deschise, urmează iscălitura sa obișnuită : „D. G. Samourcache protom. P.M.”¹⁵⁹.

Cinci luni mai târziu, din aceeași „Albina”, care avea și o pagină de informații la zi, aflăm că la 22 februarie 1842 a avut loc la Palat o festivitate importantă : „dumnealor doctorii Capitalei preziduiți de protomedicul d. vorn. Samurcaș și seniorul d. doctorul postel. Viola, au avut cinste a înfățișa Înălțimii Sale o medalie făcută pentru această împrejurare, la care prilej d. doctorul aga Vârnav au rostit următorul cuvînt“... Pe scurt, doctorul Vârnav a arătat că îmbunătățirile aduse de guvern spitalelor și extinderii lor în câteva orașe, de la venirea la domnie a lui Mihail Sturdza, au dus la rezultate satisfăcătoare. În consecință, Colegiul medicilor a hotărît să ofere Domnitorului, în numele celor 21 de mii de însănătoșiți, un tribut al recunoștinței publice. După cuvîntarea lui Vârnav, „Dlui protomedicul au avut cinste de a prezenta Înălțimii Sale trii di acele medalii : de aur, de argint și de bronz, care medalii avea pe de o parte portretul Înălțimii Sale, dar pe altă parte înfățișa jârfta zinei sănătății Ighia, cu următorul înscris în limba latină : XXI milia sanatorum tibi soteria ferunt (adecă 21 de mii însănătoșiți aduc ție hărăziri de mîntuire)“. Apoi, dr. Viola „a prezentat Domnului adresa pe pergament a colegiului medicilor în latină. Un mare număr de medalii au fost apoi împărțite celor de față“.

Menționăm că medalile comemorative fuseseră bătute la München, iar costul lor, destul de apreciabil, a fost suportat prin colectă de toți doctorii din Iași. Din această emisiune, desigur limitată, se mai păstrează astăzi câteva exemplare¹⁶⁰.

Au existat totuși situații delicate în care Protomedicul Samurcaș n-a putut interveni, cel puțin oficial. Printre acestea poate fi amintită aprobarea de liberă practică, fără a fi pus la vreun examen, a fiului său Iordaki, doctor fără diplomă, din Botoșani. Astfel, la cererile repetate ale unor locuitori din „orașul Doamnei”, majoritatea boieri, precum și datorită sezișărilor unor farmaciști din oraș de bună reputație, Comitetul Sănătății, reprezentat doar prin Ministrul de Interne și nu de ceilalți doi membri (protomedicul și Inspectorul carantinelor), acordă

¹⁵⁹ „Albina Românească”, an. XII, nr. 79, p. 318.

¹⁶⁰ *Ibidem*, an. XIII, nr. 17, p. 65—68. Faptul că, în articolul respectiv, dr. Samurcaș apare cu rangul de vornic, pare a fi un eufemism gazetăresc, dacă nu o eroare de atribuire, deoarece nu se cunoaște vreo consemnare oficială în *Condica de Boieri a Secretariatului de Stat al Moldovei*, între 1 mai 1841 și 22 martie 1842, din care să reiasă că i s-a conferit acestuia un nou rang, superior, de boierie. Mai există, totuși, alte cazuri în care dr. Samurcaș este intitulat ca vornic (zapisul de vânzare a caselor acestuia din Botoșani, iunie 1842 ; lista cheltuielilor de înmormîntare, depusă la Secția a II-a judecătorească din Iași, la 15.IV.1847, în care Epaminonda Samurcaș corectează titlul de postelnic al tatălui său cu acela de vornic — Arh. St. Iași, Tr. 1775, op. 2023, d. 3037, f. 89 ; Arh. St. Iași, 1357, op. 1543, d. 128, f. 168. Ori în toate aceste exemple menționate, rangul atribuit dr. Samurcaș echivala cu un apelativ pur onorific, ori între anii 1842—1846 au circulat unele știri oficiale, privind o nouă ridicare în rang a protomedicului ? Cîteva medalii au existat în fostul Cabinet numismatic al Academiei Române (cf. *Istoria medicinei, Studii și Cercetări*, București, 1957, p. 268). O reproducere inedită a medaliei comemorative, distribuită și unora din corpul medical al Moldovei, cu ocazia festivității din februarie 1842, apare în tabloul reprodus fotografic de Artur Gorovei (op. cit., p. 168), al farmacistului botoșenean Johann Gorghias. Acesta poartă cu mîndrie, în chip de decorație, medalia de aur cu chipul din profil al domnitorului Mihail Sturdza.

dreptul de practică a medicinei comisului Iordaki Samurcaș, cu mențiunea expresă că înalta instituție nu are nici o răspundere „sufletească și morală” așa că acesta va practica „pe răspunderea iscăliților din pomenita jaloabă pentru toată necuviința ce s-ar face cu aceasta”. Aprobarea Comitetului Sănătății poartă data de 28 septembrie 1842 ¹⁶¹.

O situație deasemeni delicată se ivește în anul 1843, când dr. Cuciureanu, revenit la Spitalul Sf. Spiridon, cere un concediu medical. Diagnosticul bolii de care suferea „dumnealui Cuciuran” este de „colică reumatică” (?), ceea ce ar însemna poate, în actuala terminologie medicală, o criză ori un puseu reumatic. De aceea, „Comisia doftorească”, întrunită în plenul său, adică doctorii Samurcaș, Viola, Ilasciuc, Bendella și Dreitel, hotărâsc că suferindul are nevoie de... „feredeii (băi de apă curgătoare)” ¹⁶², ceea ce ar însemna poate în limba noastră actuală — și nu neapărat medicală — că dr. Cuciureanu vroia să se odihnească câteva zile, scăldându-se în apele calde ale Prutului, așa cum, cu ani în urmă (ne relatează Constantin Sion, în *Arhondologia* sa) — făcuse și Domnița Marghioala, mama lui vodă Mihalachi Sturdza ¹⁶³.

În mod normal, protomedicul putea să aprobe singur concedii medicale doctorilor. În cazul, însă, al maladiei și tratamentului balneologic recomandat lui Gh. Cuciureanu, ne apare învederat că Samurcaș a simțit necesar să aibă o acoperire, față de înalta Epitropie a Spiridoniei, cu care, ne reamintim, nu era în relații foarte bune.

Dr. P. Pruteanu, care a adus, după părerea noastră, cele mai precise date despre viața și activitatea medicală a doctorului Samurcaș, menționează că protomedicul Moldovei a devenit în 1844 și vicepreședinte al Societății de Medicină și Istorie naturală din Iași ¹⁶⁴, la care era membru încă din 1834. A fost ales ca vicepreședinte în locul faimosului dr. Cihac (pe numele său întreg — Jacob Christian Stanislas v. Czihak). Acesta demisionase din cauza unor intrigi între confrăți și ulterior a plecat în Rusia, de unde va reveni abia în 1858, când va prelua conducerea Spitalului militar din Iași ¹⁶⁵. Dr. P. Samarian, după I. C. Filitti, semnalează că dr. Samurcaș era vice-președinte în anul 1846 ¹⁶⁶, ceea ce de fapt nu contrazice precizarea dată de Pruteanu și de noi.

Inexactă este însă afirmația aceluiași P. Pruteanu, care bazându-se pe informația din 17 mai 1845 a revistei „Albina” ¹⁶⁷ crede că protomedic de la această dată devenise Leon Rattier, doctor din Paris, numit ca atare pentru reorganizarea „ramului medical” din Moldova.

¹⁶¹ Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2005, d. 101, f. 142—146 (iscălește logofăt Gh. Ghica).

¹⁶² Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, d. 78, f. 155.

¹⁶³ C. Sion, op. cit., p. 220.

¹⁶⁴ P. Pruteanu, *Medici în Moldova înaintea Regulamentului Organic*, p. 246. Adresa oficială a societății, din 18 aprilie 1844, se află în posesia autorului. Dr. Pruteanu a avut, însă, informația din actele societății.

¹⁶⁵ V. Gomoiu, *Repertoriu*, vol. I, p. 93.

¹⁶⁶ Pomp. Samarian, op. cit., p. 203.

¹⁶⁷ „Albina Românească”, an XVI, 1845; P. Pruteanu, *Cercetări cu privire la protomedicii Moldovei. Cronologia protomedicilor Moldovei*, în „Studii”, an XI, (1958), nr. 2, 133—143.

Activitatea lui Rattier se întrerupe în anul următor, mai 1846, când demisionează ¹⁶⁸.

Nu știm dacă organizarea a fost dusă la bun sfârșit în perioada respectivă, dar știm cu siguranță că dr. Samurcaș nu fusese nici înălțurat din demnitatea sa de protomedic, nici nu murise în 1845, cum credea medicul ieșean. Proba edificatoare este că în memoriul Comitetului Sănătății pe anul 1846 Samurcaș este menționat ca protomedic ¹⁶⁹.

Deocamdată, nu ne sînt la îndemînă date certe de arhivă pentru a clarifica situația. Dar dacă am fi siliți să apelăm la logica faptelor, cum fac îndeobște istoricii, cînd rebusul unor evenimente nu se dezleagă de la sine, am putea formula două ipoteze verosimile, cu speranța ca una să aibă șanse în viitor de a corespunde realității: prima ar fi că într-adevăr dr. Rattier a fost solicitat de vodă Sturdza și de Guvernul Moldovei ca să stabilească și să traducă în fapt o organizare modernă a rețelei medicale din Principat, desigur după sistemul francez. Cum o atare organizare cu măsuri complexe nu putea fi pretinsă bătrînului dr. Samurcaș, produs al școlii vieneze de la sfîrșitul veacului precedent, i s-a propus doctorului Rattier această misiune, conferindu-i-se totodată și titlul temporar de protomedic, cu beneficii corespunzătoare, pentru realizarea energică și rapidă a acestui program înnoitor. Totodată, este posibil ca la această reorganizare să fi avut un rol important doctorul Gh. Cuciureanu, bine pregătit profesional și descurcăreț, cum reiese numai și din rapida sa ascensiune de medic important al Spiridoniei, ridicat la rangul de Agă înainte de 1843 ¹⁷⁰, apoi, după moartea lui Samurcaș, succesor al acestuia ca protomedic ¹⁷¹. Cît privește venerabilul arhiatros în funcție, dacă va fi avut unele contribuții la aceste înnoiri medicale, ele vor fi fost de felul unor sfaturi venite din partea unui vechi practician, bun cunoscător al publicului moldovean cît și a mentalității grupului medical din țară.

A doua soluție posibilă ar fi că în primăvara lui 1845 Samurcaș se îmbolnăvise, încît nu mai era în stare să-și îndeplinească funcțiunile sale. Astfel, activitatea de protomedic a fost preluată pînă la însănătoșirea acestuia de către medicul francez, răstimp în care Rattier a pus bazele noii organizări medicale în Moldova. Cum în mai 1846 Samurcaș se restabilise, francezul își socotește misiunea cvasi-încheiată și se întoarce în țara sa. Energicul Cuciureanu, ajuns acum și postelnic, urma să finalizeze ceea ce începuse L. Rattier ¹⁷².

¹⁶⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2005, d. 326, f. 10 (Memoarul lucrărilor atîngătoare atributurilor Comitetului Sănătății pe anul 1848); cf. și P. Pruteanu, *op. cit.*, 135.

¹⁶⁹ Pe memoriul Comitetului Sănătății, împreună cu vel logofătul Gh. Ghica din 17 oct. 1846; Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 509, f. 320.

¹⁷⁰ Dr. Gh. Cuciureanu, menționat cu rangul de agă în atestatul Comisiei Medicale, din 12 iulie 1843 (Arh. St. Iași, Epitropia Sf. Spiridon, d. 78, f. 155).

¹⁷¹ „Buletin-foaie oficială”, XV (1847), nr. 6, p. 29, nr. 9, p. 52.

¹⁷² *Ibidem*, 19 ianuarie 1847, p. 29; textul de față a fost lucrat în toamna anului 1985. Atunci, cele două ipoteze propuse aveau justificarea lor. O informație înedită, obținută, însă, la sfîrșitul anului 1986, se arată a fi în sprijinul celei de-a doua alternative. Astfel, dintr-o adresă a doctorului către Judecătoria a II-a din Iași, scrisă la 20 martie 1845, aflăm că, „așa cum obștește este cunoscut, cumplita boală de care am zăcut acum patru săptămîni și încă zac”, îl împiedică să se prezinte personal la tribunal. La 29 aprilie 1845, același cere un temen mai îndepărtat, fiind încă bolnav. În fine, la 3 octombrie 1846 (cu trei luni înainte de a muri),

Din anul 1846 se păstrează destule iscălituri olografe ale protomedicului Samurcaș pe acte fără importanță, dar care dovedesc că acesta își mai onora obligațiile¹⁷³. Era totuși foarte obosit și își încheiase crugul vieții.

La 21 decembrie 1846 moare Dumnealui „marili postelnic doftor Dimitri Samurcaș, di boala bătrâneților [...] în vîrstă de 78 ani și s-au îngropat în țințirîmul bisericii Sf. Ierarh Spiridon din orașul Eși”¹⁷⁴.

Așa stă scris, simplu, fără emfază, un sfîrșit de viață al unui om între oameni, într-o mitrică a parohiei „bisăricii Sf. Ierarh”.

*

O scurtă retrospectivă asupra aceluia care a fost Dimitrie Samurcaș ne arată că viața sa nu a fost un huzur. A trăit într-o epocă cu multe răsturnări și înnoiri, într-o societate eteroclită, el însuși de neam străin, dar autohtonizat prin efortul și munca depusă de-a lungul anilor. E destul să-i privim chipul din portretul transmis posterității de Nicolo Levaditi, pictor prețuit în Iași pe la jumătatea secolului trecut¹⁷⁵.

dr. Samurcaș cere o amînare Judecătoriei din Botoșani, motivînd neprezentarea sa în legătură cu litigiul unor dughene din Botoșani, deoarece nu este încă restabilit (Arh. St. Iași, Tr. 1357, op. 1543, d. 128, f. 38, 44 și 113).

¹⁷³ Iscălituri ale protomedicului Samurcaș pe adresele comisiei doctorilor, din 10 august, 15 octombrie și 7 decembrie 1846, către Comitetul Sănătății; Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 509, f. 193, 227 și 275.

¹⁷⁴ Arh. St. Iași, Starea Civilă, oraș Iași, mitrici; parohia Sf. Spiridon pe anii 1833—1865. I s-a făcut o înmormîntare fastuoasă, care, după socotelile fiului său, spătarul Epaminonda Samurcaș, ce și-a asumat răspunderea moștenirii și, mai ales, a datoriilor lăsate, a atins suma de 10 380 lei (aproape 300 de galbeni). Cîteva zile mai tîrziu, deschizîndu-se succesiunea, neexistînd un testament, s-a constatat că tot ce rămăsese de la dr. Samurcaș consta dintr-o mică sumă lichidă de 4.000 lei, o casă cu vie și acareturi pe dealul Gălății, precum și toată averea mobilă din locuința închiriată de la paharniceasa Anastasia Gribincea. Datoriile lăsate însumau, însă, cca. 42.500 de lei (peste 1.400 de galbeni), așa încît, soluția aflată de unicul moștenitor, deoarece ceilalți moștenitori renunțaseră, rînd pe rînd, la orice răspundere pecuniară, a fost declararea ca insolubil a fostului postelnic dr. D. Samurcaș. În consecință, secția a II-a a Judecătoriei din Capitală, după întocmirea inventarelor mobile din ambele locuințe, a procedat la licitație publică. Abia în 1850 creditorii își încasaseră aproape 3/4 din datorii, iar ultimul rest s-a stins, după multe târăgăneli, tocmai în 1862. Dosarul deschis la 22 dec. 1846 cu titlul: Acta Dimitriu Samurcaș cu creditorii săi (Arh. St. Iași, Tr. 1775, cp. 2023, d. 3037, 127 file), oferă, în afară de amănuntele strict financiare ale situației deplorabile în care se afla arhiiatrosul la sfîrșitul vieții sale (deși prin mîinile sale trecuseră multe lefi și apreciable onorarii), o bogată paletă de informații, nu numai a preocupărilor extraprofesionale ale unui intelectual, din Moldova acelui mijloc de veac XIX, ci și chipul cum era mobilată o casă, camera cu cameră: birou de lucru, dulapuri cu haine ori veselă, bibliotecă, tablouri, pînă la borcane goale de dulcețuri...! Cele două inventare, făcute imediat după moartea doctorului (deși, după toate aparențele, amendate parțial de mîinile grijului ale moștenitorului), ar putea constitui subiectul unui mic studiu pentru un istoric preocupat de viața socială din Moldova veacului XIX.

¹⁷⁵ Pictor leventin, născut la Triest în 1802, decedat la Iași prin 1860. Se instalează în capitala Moldovei prin 1832—33, și curînd devine pictorul preferat al familiilor de boieri ieșeni. Se cunosc cca. 14—15 portrete de Levaditti — la care poate fi adăugat în prezent și cel al doctorului Samurcaș (cf. Jeana Gheorghiu, în „Viața Românească”, august 1939, p. 50—57).

Uniforma ciudată, părul lung și revărsat pe spate, îi confereau un romantism propriu epocii în care a trăit. Dar ovalul prelung, brăzdat de ani, ochii reci și pătrunzători, gura subțire și puțin disprețuitoare, îl reintorc în timp în secolul iluminismului, sceptic și aparent impersonal. Mulțumiri și satisfacții, jigniri și decepții în meserie și viața cotidiană. Luciditate și curaj în istovul zilelor și nopților la paturile celor ce se întorceau la viață, luptă și uzură sterilă la căpătușii celor ce se cufundau în urgia fără scăpare a ciumei și holerei.

O familie mare, greu de întreținut când copiii erau mici, greu de îndrumat când trei fiice și doi fii au ajuns să-și facă fiecare o viață personală. Poate Iordaki, fiul cel mai mare, mai potolit, pornit pe o cale fără prea multă strălucire, s-a bucurat totuși de aprecierile celor care i-a îngrijit și de considerația concetățenilor săi din Botoșani. Numai așa s-ar explica suplica locuitorilor orașului, din 1842, de pe urma căreia i s-a permis lui Iordaki Samurcaș să-și continue profesiunea de doctor fără diplomă, dar cu destule rezultate materiale¹⁷⁶. Poziția sa medicală este în ascensiune și după moartea tatălui său. În 1847 i se confirmă dreptul la liberă practică, apoi îl aflăm și alegător în această calitate pentru epitropia spitalului Mavromati, anexă a Spiridoniei din Iași¹⁷⁷.

În anul următor, în zilele de 29 și 30 aprilie, participă la reviziile¹⁷⁸ a două farmacii, Johann Binder și Ioan Gorghias, ambele reputate în Botoșani. De asemenea, Iordaki Samurcaș face parte din comisia de examinare a unui practician farmacist¹⁷⁹. În sfârșit, tot în 1848 îi apare la Iași o broșură, *Spîterea casnică sau de drum*, adaptare din germană în română a unei scurte lucrări din seria celor patru volume de *Kleinere medizinische Schriften* (1822—1828) ale medicului german, savant de renume, Chr. W. Hufeland¹⁸⁰.

În vremea revoluției din acel an '48, Iordaki ajunsese la 52 de ani. Nu avea copii și continua să locuiască în „pliațul tirgului“, cvar-talul 6. Soția sa Zamfira, mai puțin pașnică decît doctorul, avusese în cîteva rînduri ciocniri fie cu venerabilul său socru¹⁸¹, fie cu cumnata sa mai tînără, Pulcheria-Profira, căsătorită prima oară, în 1837 sau 1838 cu Iorgu Plastara, vel-armaș la Tribunalul criminalicesc din Iași în 1839¹⁸². Acest Plastara este străbunicul cunoscutului profesor de drept, dinaintea celui de-al doilea război mondial, George Plastara, autorul impozantului *Tratat de drept civil*, în patru volume și al unui manual de drept internațional¹⁸³.

Știri despre Iordaki Samurcaș nu mai avem decît tîrziu, în 1859, cînd i se confirma iarăși dreptul de practică medicală¹⁸⁴, și mai ales în 1863 cînd, la vîrsta de 67 de ani, este numit Epitrop al Spitalului Ma-

¹⁷⁶ Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2005, d. 101, f. 142—146.

¹⁷⁷ Artur Gorovei, *op. cit.*, p. 230.

¹⁷⁸ Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, f. 80, 84—85.

¹⁷⁹ Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2009, d. 109, f. 138.

¹⁸⁰ A apărut la „Institutul Tipografia Albinei“.

¹⁸¹ Arh. St. Iași, Tr. 633, op. 695, d. 269; Arh. St. Iași, Tr. 1434, op. 1634, d. 52, f. 105.

¹⁸² Arh. St. Iași, Tr. 855, op. 973, d. 122; Arh. St. Iași, Tr. 1382, op. 1560, d. 1243, f. 214 (numirea lui Plastara ca vel armaș).

¹⁸³ George Plastara (Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, p. 663).

¹⁸⁴ Arh. St. Iași, Tr. 757 op. 2005, d. 447, f. 6 și 13.

vromati¹⁸⁵, conducere ce o deține, după date precise, pînă în 1865¹⁸⁶ și eventual ulterior.

În *Monitorul medical al Principatelor Unite* pentru anul 1863 este trecut ca *Gheorghe Samurcaș*, fapt care a indus în eroare pe unii istorici interesați de istoria medicinei a veacului trecut din România. *Iordaki* este însă un derivativ de la *Gorgaki*, respectiv de la *Gheorghe*, încît *Iordaki* sau *Gheorghe Samurcaș* a fost unul și același „doctor practicus” din Botoșani. Menționăm cu acest prilej că fiul cel mare al doctorului *Dimitrie* purta prenumele, cum se obișnuiește și astăzi, al bunicului său *Gorgaki Samurcaș*, primul cu acest nume în țările române, precum arătam la începutul textului de față.

Gheorghe Samurcaș, sau cum i s-a spus aproape întotdeauna *Iordaki S.*, doctor practicus și comis cu caftan din 1827¹⁸⁷ face parte în 1866 din Comisia de igienă a orașului¹⁸⁸. Este seniorul medicilor din Botoșani, încît apare în fruntea listei de medici profesioniști, înaintea doctorilor *Ghisconski* și med. *hirurg, Metes*¹⁸⁹.

Soția sa, *Zamfira*, născută *Leon*, murise de cîțiva ani; el însuși văduv, fără descendenți, închide ochii la 7 martie 1868, în vîrstă de 74 de ani.

Casa se vinde la mezat...¹⁹⁰.

Revenind în capitala Moldovei, în anul 1847, aflăm, chiar din primele zile ale anului, că protomedic al Principatului, „după săvîrșirea din viață a postelnicului *Dimitrie Samurcaș*”, a fost numit postelnicul *Gh. Cuciureanu*. Prima înștiințare apare în „*Buletin-foaie oficială*” nr. 6 din 19 ianuarie; un al doilea anunț dat de către Comitetul Sănătății este inserat în același buletin la 30 ianuarie¹⁹¹.

Noua organizare și noua conducere a proaspătului numit a dus, cum era firesc, la o serie de modificări în activitatea și aparatul medical al țării. De aceste transformări se pare că a beneficiat și *Lucachi Zirra*, care după ce fusese vreme de 14 ani „doctor vaccinator”, este numit în acest an un fel de medic legist, care pe vremea aceea se numea „reveduitor al morților” din capitală. Era un post destul de bine retribuit¹⁹² și de oarecare răspundere, căci în afară de activitatea cu-

¹⁸⁵ „*Monitorul Oficial*” nr. 34; *Arh. St. Botoșani*, Fond Primărie, d. 443/1864.

¹⁸⁶ *Arh. St. Botoșani*, Fond Primărie, d. 443/1865.

¹⁸⁷ *Arh. St. Iași. Tr.* 1768, op. II, 2018, nr. 14, (nepaginat).

¹⁸⁸ *Arh. St. Botoșani*, Fond Primărie, d. 2/1866, f. 2501.

¹⁸⁹ *Dr. V. C. Michail, O pagină din retrospectiva Serviciului Sanitar în Principatele Unite*, București, 1907, p. 42.

¹⁹⁰ *Arh. St. Botoșani*, *Condica de stare civilă (morți)*; act 176 din 7.III.1868 (*Iordaki Samurcaș*, în etate de 74 de ani, de religie ortodoxă, de profesie medic, domiciliat în Botoșani, văduv, mort în casa sa din strada *Vovidenii*, nr. 395); casa lui *Iordaki Samurcaș* a fost scoasă la licitație în 1869 și adjudecată „amplomatului” *Al. Șandru* din Botoșani, *Arh. St. Botoșani*, *Registru acte* nr. 33/1877, f. 77.

¹⁹¹ „*Buletin-foaie oficială*”, XV, nr. 9, p. 52.

¹⁹² *V. Gomoiu, Repertoriu de medici, farmaciști și veterinari din ținuturile românești*, vol. I, 1938, p. 254; *P. Pruteanu, Medici din Moldova înainte de Regulamentul Organic*, p. 254—259. *L. Zirra* primea acum 500 de lei lunar. Avansarea sa în noul post se datorește, poate, și faptului că, între timp, se renunțase temporar la „vaccinatorii”, din cauza unor abuzuri făcute de unii „hulitori” care falsificau limfa. Cf. *Arh. St. Iași, Tr.* 1757, op. 2005, d. 326, f. 22.

rentă de eliberare a certificatelor de deces, mai erau autopsiile unor persoane a căror moarte era suspectă. Prin urmare, în afară de îndatoririle sale pe linie ierarhică față de Comitetul Sănătății, „reveditorul” avea răspunderi oficiale față de Agie, respectiv Ministerul din Lăuntru. O astfel de slujbă era în consecință încredințată unui bun profesionist hirurg, înzestrat cu calități morale recunoscute: **în cazul de față „Dumnealui doftorul Lucaci I. Zirra, cu rang de medelnicer din iunie 1841”**¹⁹³.

Vom vedea, din rîndurile ce urmează, că unui „reveditor” îi mai erau necesare și alte calități...

În noua poziție, doctorul Lucachi, încă foarte activ la vîrsta sa de 54 de ani, avea în cercul medicilor și al intelectualilor din oraș o situație relativ bună. Devenise membru al Societății de Medicină și Istorie naturală, fiind recomandat de fostul protomedic, de Samurcaș, avea o casă nouă, în oraș, iar în vara anului 1849 îl va însoți, pentru scurt timp, la Constantinopol, pe fostul domn Mihail Sturdza¹⁹⁴.

Dar Moldova trecea iar printr-o perioadă grea. Noua domnie a lui Grigore Alex. Ghica începuse sub auspicii bune, dar avalanșa de reforme ce propuneau modernizări prea rapide a dus la conflicte grave între vechea boierime și noua guvernare cu un aparat constituit de un tineret pașoptist, năvalnic. Pe deasupra, va începe un nou război ruso-turc, „cu ocupanții de oști streine, una după alta, foamete, lăcuste, boală de vite”, cum ne povestește îndurerat același cronicar al timpurilor, Manolachi Drăghici¹⁹⁵.

Doctorul Lucachi își îndeplinește liniștit profesiunea, și reușește, cu tact, să se strecoare printre dihoniiile celor două partide. Înainte de septembrie 1853, era comis un „caftan”, ceea ce îl situa pe scara boierimii de rangul al doilea¹⁹⁶ și tot acum este trecut pe lista alegătorilor pentru Eforia Capitalei¹⁹⁷. Cum este proprietar de case, „în spre str. Coroi la numărul 28 (ulterior str. Buttu), plătește „vremelnic” o contribuție de 500 lei ca și alți proprietari cu case mari din Iași, pentru „făcutul pavelor din blocuri de granit pe ulițele principale”¹⁹⁸.

În aprilie 1855, guvernul încredințează comisului Zirra misiunea, nu lipsită de eventuale complicații, de a transporta la Constantinopol, pe traseul Silistra-Rusciuc-Varna o „cantitate de obiecte din partea Moldovei”, în vederea *ekspozitsiyon*-ului ce se va deschide în Franța¹⁹⁹.

¹⁹³ Condica de boieri ai Moldovei (Arh. St. Iași, Secretariatul de Stat al Moldovei, d. 344, f. 80 : Lucachi Țira, doctor, medelnicer, 9 iunie 1841.

¹⁹⁴ Arh. St. Iași, Tr. 1775, op. 2023, d. 3540, f. 55.

¹⁹⁵ M. Drăghici, *op. cit.*, 227.

¹⁹⁶ Arh. St. Iași, Eforia Iași, d. 64/1853, f. 39.

¹⁹⁷ *Ibidem*, f. 27 și 39 (votat în 1853 și 1855) = d. 39/1855.

¹⁹⁸ *Lista caselor și a dughenilor capitalei supuse la vremelnica dare a somelor pentru îmbunătățirea ulițelor capitalei, legiuită de Divanul Obștesc și încuviințat de Înaltul Domn, Iași, Institutul Albinei*, 1853, Biblioteca Arh. St. Iași, nr. 8905. (În „clasa mijlocie la clasa a doua de case, despărțitura a treia, a oraș. Iași, nr. 9, în tabel : „D. hirurg Lucachi (Zira) la nr. 28, spre ulița Coroi = 500 lei”).

¹⁹⁹ La începutul lunii Ramazan, Hegira 1271 (1 mai 1855), sultanul Abdul Medjid, fiul sultanului Mahmud II dă „poruncă către toți slujbașii de orice fel, de pe calea Silistra-Rusciuc-Varna [...] să se pună la dispoziție cai pentru transportul necesar [...] și în special pentru omul Voievodului Moldovei, anume Lucachie Djira, să i se dea imediat și neapărat un număr de patru cai cu aceeași chirie de 100 parale (fără nici o lețcaie în plus), astfel cum s-a stabilit prin porunca împăratească dată anterior” (originalul în posesia autorului).

Primește un pașaport pe două luni și i se asigură, prin firman imperial și ordonanța vilaietului de la Silistra, toate condițiile de securitate a transportului și persoanei delegate²⁰⁰. Înainte de 12 mai, dr. Lucachi ajunge la Istanbul, unde predă intacte, probabil la Cancelaria Moldovei, produsele menite pentru expoziția industrială internațională. Acolo își ia și viza pentru întoarcere în țară²⁰¹.

E foarte de crezut că exponatele Moldovei (în majoritate produse agricole), așijderea acelor din Muntenia, au figurat sub pavilion turcesc în prima expoziție internațională deschisă în capitala Franței. Au fost trimiși însă comisari speciali din Moldova, care au fost prezenți în lunile de vară și toamnă 1855, cît a fost deschisă expoziția în Palatul Industriei din Paris²⁰². Nu știm dacă aceștia au făcut lunga călătorie, însoțind produsele moldovene pe Mediterana, ori au traversat cu poșta-lionul o bună parte a Europei, pînă în capitala lui Napoleon III.

Cît privește pe Lucachi Zirra, acesta s-a înapoiat la Iași, nu însă înainte de a-și oferi serviciile desigur remunerate, pentru sprijinirea cauzei unui negustor ale prea mirositoarelor și vestitelor uleiuri de moșc. Astfel, i se înmînează o procură autenticată de către efendi Haleti Zade Ibrahim, unul din cadii tribunalului Sublimei Porți, că în numele hangiului Mehmet Sukir, cu dugheana pe ulița Aynadjilar din Marele Bazar, are calitatea de a da în judecată la Iași, pe negustorul de coloniale și uleiuri de mosc, Ianku Maleksan, cu domiciliul stabil în mahalaua tirgului Tecuci, care datora, pe bază de chitanță, negustorului din Istanbul, suma de 3943 de guruși (piaștri)²⁰³. Un an mai tîrziu, în septembrie 1856 „onoratul învățat Lucachi, prietenul nostru” — cum i se adresează foarte deferent hagiul Mehmet Sukir — nu reușise încă să cîștige

²⁰⁰ Ordin redactat la 16 Șaban, Hegira 1271 (4 mai 1855): „Întrucît pentru expoziția proiectată a se organiza și deschide în Franța, comisul Lucachie Djira, un boier din Țara Moldovei, are delegație de a aduce la Istanbul o cantitate de obiecte din partea Moldovei, ni s-a prescris să-i punem la dispoziție carele necesare pînă la Varna și să prezentăm respectele cuvenite susnumitului boier, iar pentru aceasta a și sosit ordinul imperial, numai și numai cu scopul ca totul să parvină intact la destinație și ca însoțitorii obiectelor să fie tratați cu menajamentele și respectele cuvenite, ba încă și cu paznici de drum” (originalul în posesia autorului).

²⁰¹ Pașaport nr. 244 din 12/24 aprilie 1855 (română și franceză), dat „în numele Prea Înaltului Domn al Moldovei, Grigore Alecsandru Ghika voievod... Dsale Komisului Lukachie Zira cu o slugă, Lupu Stingu din Eși pentru a merge la Konstantinopol pentru grijile guvernului”. Pe verso-ul pașaportului viza în turcește și franceză: „vu à la Chancellerie de l'agence princière de Moldavie à Constantinople; bon pour Yassy voie de Varna. Constantinople, le 12/25 Mai 1855. En fonction de Directeur: ss/J. Chrissos” (pecetea agenției); în „Gazette de Moldavie”, anul 27/1855, nr. 40, p. 158, este menționată sosirea și predarea exponatelor moldovene la Constantinopol de către comisul Zira.

²⁰² Delegații Moldovei, numiți prin Ofis domnesc, au fost: Const. D. Sturdza, Const. Negruzzi, Th. Codrescu, Gh. Asaki și negustorul Hristea Gheorghiu („Gazette de Moldavie”, 27/1855, p. 21). Armand Dayet, *Histoire contemporaine par l'image*, Paris, 1905, pl. 257—258. Palatul Industriei, clădit special pentru expoziția din 1855, a existat pînă în 1900, cînd a fost înlocuit cu alte două mari clădiri ale Palatului de Arte Frumoase.

²⁰³ Procură judecătorească din 7 Ramadan, Hegira 1271 (27 mai 1855): „Cadiul (Haleti-zade-Ibrahim) declară că a delegat pe al doilea secretar să audieze pe reclamantul Hagi Mehmed Sukir, care a arătat că are de primit suma de lei 3943 de la locuitorul din Tecuci Janku Maleksan și vrea să-l dea în judecată, imputîndu-i în acest scop pe Dl. Luca Djira, un moldovean care acceptă acest mandat” (în posesia autorului).

procesul intentat la tribunalul din Iași. De aceea, negustorul păgubit îi atrage politicos atenția împuternicitului său că dacă el își va obține piaștrii datorati, atunci și „Onoratul Celebi“, va avea dreptul unei bune remunerații, conform înțelegerii avute. De altfel, ca demersurile doctorului pentru câștigarea procesului să fie întărite s-a întocmit o scrisoare oficială către Domnul Moldovei, ce-i va fi curînd înmînată²⁰⁴. Lipsesc din arhivele păstrate rezultatele procesului; nu știm deci dacă negustorul de mosc și-a încasat datoria și nici dacă kir Lucachi a primit vreun onorariu pentru serviciile sale. Știm însă în general, că în afară de obligațiile sale de medic legist al capitalei, dr. Lucachi își oferea serviciile la diferite case boierești, unde îngrijea întreaga familie, ca și personalul ajutător. Pentru laborioasa sa activitate ca doctor de casă primea, la anumite termene, onorarii în bani ori i se cedau oameni de muncă în folosul său²⁰⁵. Au fost însă și cazuri cînd pacienții au omis achitarea onorariilor, încît s-a ajuns și la procese²⁰⁶ sau la amînări îndelungate, chiar și după moartea doctorului²⁰⁷.

Cam în 1855 fiul său mai mare, Ion Zirra, în jur de 25 de ani cu rang proaspăt de serdar și funcționar la vistierie, se căsătorește cu Maria Kristanowski, fiica Stabskapitanului Theodor și a Roxandei, născută Samurcaș, acea Roxanda care la 13 ani avea „veleități literare“, cum notează Nicolae Iorga²⁰⁸. Doi ani mai tîrziu li se naște la Iași, în august 1857²⁰⁹ un fiu tot cu prenumele de Ion²¹⁰.

²⁰⁴ Hagi Mehmed, la 25 Muharem, Hegira 1273 (25 septembrie 1856), către L. Zirra (Scrisoare în posesia autorului).

²⁰⁵ Din mai multe acte originale, aflate în posesia autorului acestui articol, reiese că L. Zirra a fost doctor de casă la familiile: Dimitrie Ghika (1835), logofăt Const. Sturdza (1839), hatman Grigorie Al. Ghika, viitorul domn (1843), postelniceasa Cassandra Costaki, născută Samurcaș (1844—1846), spătarul Gavril (1853), precum și altele.

²⁰⁶ Vorniceasa Bălașa Catargiu, soția lui Ștefan Catargiu, fost ministru și epitrop al Spiridoniei, datora suma de 150 de galbeni (cca 4500 lei), pentru serviciile medicale ale dr. Lucachi dintre anii 1844—1847, aduse ei, familiei sale și personalului casei. Deoarece succesorii acesteia, după moartea sa în 1847, nu recunosc datoria, dr. Zirra intențiază proces în 1849, avînd printre alții, ca martori pentru îngrijirile aduse în casa Șt. Catargiu, pe dr. Cihak și dr. Cucureanu, protomedic după moartea lui D. Samurcaș. După repetate amînări avocațiale, se ajunge, în 1865, să se recupereze de către urmașii Zirra suma de 80 de galbeni, pentru onorariul datorat încă din 1847!

²⁰⁷ Dintr-o anexă a testamentului, din 21 martie 1865, a lui Lucachi Zirra, reiese că i se mai datorau diferite sume din partea unor notabilități ale vremii, printre care: Ion Ghika (1854), Mihail Kogălniceanu (1859), Iancu Negruzzi (1856), I. N. Cantacuzin (1864), A.A. Sturdza (1864). O parte din datorii au fost încasate de descendenții familiei Zirra, în anii 1864—1877.

²⁰⁸ N. Iorga, *op.cit.*, p. 349.

²⁰⁹ Mărturie mitricească de la 14 august 1861, Mitropolia Moldovei nr. 29, pe anii 1860—1863. „Din drept muritorii părinți, anume Dlui serdar [șters și înlocuit cu ban], Ioan Zirra și legiuita sa soție, Maria Zirra (născută Samurcaș) — [tăiat „Samurcaș“ și înlocuit cu „Kristanovski“], s-a născut un fiu la 20 august 1857“. Fiul născut a primit, de asemenea, numele de Ioan (după prenumele tatălui lui Lucachi Zirra) și a fost botezat de postelnicul Const. Balaieș, de la Vistieria Moldovei.

²¹⁰ Acest al doilea Ion Zirra, căsătorit în 1881 cu Eliza Varlam, din Galați, a avut un fiu, Alexandru Zirra, profesor și compozitor (1883—1946). Cf. Al. I. Cosmovici, *Al. I. Zirra, din viața compozitorului. Amintiri*, în „Studii de muzicologie“, XVIII, 1985, p. 22—54.

Între timp, se încheiase pacea de la Paris, după războiul Crimeii, iar în Moldova luase ființă Divanul Ad-hoc. Între orașeni era mare fierbere, fiecare vroid să-și aleagă deputații preferați. Doctorul Zirra votase în 1856 ca proprietar în capitală²¹¹, dar se pare că înspre toamna lui '57 s-a răspândit zvonul că „reveditorul“ Lucachi n-ar avea drept de vot, avînd cetățenie străină. În consecință, bătrînul Zirra, după 33 de ani de servicii aduse obștei în țară, este obligat să facă o petiție către Secretariatul de Stat, care la 10 octombrie 1857, publica în Buletinul Oficial, un anunț din care reiese că „D-lui comisul Lucachi Zirra“ arată că este supus local, „neatîrnînd de nici o protecție străină“. Prin urmare, dacă „vreo străină protecție ar păstra dovezi că D-lui ar fi supus, să le înfățișeze în termen de 40 zile la Secretariatul de Stat“²¹². Firește, nu s-a aflat nici o putere străină care să-l adjucece pe bătrînul Lucachi, încît acesta a rămas pe mai departe supus al principatului Moldovei cu drept de vot în Eforia orașului și la alegerea deputaților.

O altă nemulțumire a avut-o încă de la începutul anului 1857, cînd „Sfatul Cîrmuitor Extra-ordinar“ constatînd că finanțele țării sînt în deficit, dă dispoziție prin Comitetul Sănătății să se procedeze la ample reduceri bugetare în cadrul personalului medical. I se reduce astfel și lui Lucachi Zirra nu mai puțin de jumătate din leafă, respectiv de la 6000 la 3000 lei pe an. În înștiințarea primită, se cere lui Zirra să răspundă dacă intenționează să-și mai continue activitatea în noile condiții stabilite. Cîteva zile mai tîrziu, el încunoștințează pe „Onoratul Komitet al Sănătății“ că, date fiind reducerile generale din bugetul țării, acceptă să lucreze în continuare, deși cu 250 lei lunar nu-și va putea achita nici costul trăsorii ce-l transportă la „reveduirea“ morților. Totuși, consideră că în acest chip va fi un exemplu pentru alți medici, cu lefuri mai mari, sperînd „că odată ce finanțele țării vor înflori din nou, Guvernul, în iubirea sa de dreptate, nu va trece cu vederea și servițiurile mele“²¹³.

Era însă un semn prevenitor : nu toată lumea îl agreea pe Lucachi Zirra. În anul 1857 avem prima informație despre fiul al doilea al doctorului. Pe lista de petiții în favoarea Unirii este trecut Costaki Zirra, avînd micul rang de pitar²¹⁴.

Urmează 1859, anul Unirii. Dr. Lucachi atinsese 66 de ani. În cursul anului, apare menționat pe o listă a personalului medical, că este autorizat de către Guvern pentru liberă practică²¹⁵. A fost însă pentru Lucachi Zirra un an plin de amărăciune, tot atît de dureros ca pentru oricare alt slujbaş care își îndeplinește onorabil obligațiile peste un sfert de veac și deodată se află învinuit de un act reprobabil.

Pe scurt, acestea au fost faptele : la 1 iulie 1859, ziarul de avangardă „Steaua Dunării“ din Iași, desvăluie cu mult patos gazetăresc o tragedie locală. Un oarecare Alois Vispisinski, cetățean austriac, împreună cu soția sa, au pricinuit moartea unei fete de 15—16 ani, pe care o aveau în grijă, după un legat de 300 de galbeni, bătînd-o zilnic cu un

²¹¹ Arh. St. Iași, Eforia Iași, d. 39/1855, f. 54—55.

²¹² Buletin-foaie Oficială, an XXV (1857), p. 355.

²¹³ Adresa cu nr. 78 din 28 ianuarie 1857 a Comitetului Sănătății și răspunsul lui Luca Zirra din 30 ianuarie 1857 sînt în posesia autorului.

²¹⁴ Ghenadie Petrescu, D. A. Sturdza și D. C. Sturdza, *Acte și documente relative la istoria renașterii României*, IV, București, 1889, p. 7.

²¹⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2005, d. 447, f. 77.

bici plumbuit. Moartea a fost constatată de dr. Lanzberg, iar actul de deces pentru înmormântare a fost eliberat „de fostul Spițâr, grecul Lucachi“ care a trecut în dreptul cauzei morții : „boale sifilitice“. Articolul continuă, acuzînd vehement pe soții Vispisinski, care, profitînd de imunitatea lor de cetățeni străini, încălcau cele mai elementare drepturi umanitare ²¹⁶.

Incendiarul articol își făcu efectul, încît la 5 iulie Ministerul de Interne adresîndu-se Comitetului Sănătății, anunță că s-a deschis proces penal împotriva soților Vispisinski, cerînd însă totodată ca „D-lui reveduitorul morților din capitală“ să fie suspendat din slujbă pînă la anchetă ²¹⁷. O zi mai târziu, Comitetul Sănătății cere Poliției Capitalei să i se comunice neîntîrziat „lămurită știință în chestie, că Dlui fizicul ținutului Eșii ar fi compromisat într-o crimă săvîrșită de un unterofițari austriecesc“ ²¹⁸.

Deși luat prin surprindere, doftorul Lucachi adresează și el la 8 iulie o suplică de desvinovățire către Comitetul Sănătății ²¹⁹.

Dar, cum adesea se întîmplă, o lovitură din senin cheamă o alta : în aceeași zi de 8 iulie, Vornicia de Aprozi invită „Curtea de Confirmații a Moldovei să puie neîntîrziat sechestrul în valoare de 249 galbeni, pe niște binale ale doctorului comis Lucachi Zirra, acesta datorînd suma respectivă Dumnealui spătarului I. Scorpan“ ²²⁰.

Au urmat, desigur, zile grele pentru bietul „fizic al ținutului Eși“, dar mai întîi la 14 iulie aflăm că spătarul Scorpan „s-a îndestulat în totul cu banii ce reclama de la doctorul Lucachi Zirra“, ²²¹ iar a doua zi, Prefectura capitalei anunța oficial Comitetul Sănătății că dumnealui medicul *nu e nici cum complicat în chestie*, ci numai „Steaua Dunării“ l-au putut găsi compromisat de la științele luate de la unii din revizorii fără leafă ²²².

Apare limpede că intrigile unor confrăți fără leafă, nemulțumiți că nu pot ajunge mai grabnic la postul retribuit al prea bătrînului reveduitor, au înscenat această acuză împreună cu un oarecare „Venturiano“ ieșean al epocii Unirii. Cu alte cuvinte, la drama cert petrecută în casa lui Vispisinski s-a încercat să se adauge o alta, fictivă, dar care putea să coste onoarea unui om.

Totul e bine cînd se sfîrșește cu bine, cum zice proverbul — dar la 66 de ani, ba chiar și la o vîrstă mai tînă, nu e ușoară o astfel de lovitură, care zdruncină nu numai psihicul unui individ, dar rănește propria etică profesională, pe care se presupune că o posedă fiecare om ce îndeplinește o activitate publică.

Lucachi Zirra a continuat să-și exercite meseria tot restul anului, spre dezamăgirea „reveduitorilor“ din branșă. Totuși, în decembrie 1859, deși în stare să facă față obligațiilor, poate și cu mai multă cir-

²¹⁶ Ziarul „Steaua Dunării“ (Zimbrul și Vulturul), an IV, nr. 134, iul. 1859, p. 525.

²¹⁷ Arh. St. Iași, Tr. 1756, op. 2005, d. 447, f. 2.

²¹⁸ *Ibidem*, f. 1.

²¹⁹ Suplica „doctorului Jira“ din 8 iulie (lipsește din dosarul 447, f. 2).

²²⁰ Arh. St. Iași, Tr. 1765, op. 2014, f. 1.

²²¹ *Ibidem*.

²²² Arh. St. Iași, Tr. 1757, op. 2005, d. 447, f. 3.

cumspecție, preferă să-și ceară pensionarea. I se acordă, începînd de la 15 ianuarie 1860²²³.

Despre „doctorul Lucachi“, pensionar, mai posedăm încă trei informații. Una arată că prietenul său, postelnicul Costaki Balaieș, director în serviciul Sănătății publice, a fost nașul nepotului său Ion, fiul al — acum — banului Iancu Zirra, la 14 august 1861²²⁴. A doua știre provine din rezoluția unui proces ținut la Tribunalul și Curtea de Apel din Iași, în mai 1862, în urma căruia Lucachi Zirra reîntră în proprietatea unei mici vii din podgoria Șorogarilor din ocolul Copou, vie care și-o apropiase un oarecare V. Cravciuc, fără să achite sumele datorate doctorului²²⁵. A treia informație constă, de fapt, din filele testamentului său, prin care își împarte averea agonisită vreme de 40 de ani, fiilor și soției sale²²⁶.

În sfîrșit, știrea finală, care încheie definitiv dosarul bătrînului comis, fost „vaccinator și reveduitor al Capitaliei“, provine dintr-o mitrică a parohiei 40 de Sfinți din Iași. Din ea aflăm că „dumnealui Luca Zirra, onorific doctor în Iași, a răposat în ziua de 23 aprilie 1865²²⁷.

*

A încăput cum s-a putut, în paginile de față, istoria vieților a trei profesioniști în domeniul medicinei din Moldova veacului trecut. Deși de pe trepte diferite de pregătire, toți trei, pe măsura capacităților și aptitudinilor lor, au contribuit cu cîte ceva la îngrijirea celor din jurul lor. De aceea credem că a-i fi readus din tăcerea trecutului nu a fost o muncă de prisos²²⁸.

²²³ P. Pruteanu, *Medici în Moldova înainte de Regulamentul Organic*, p. 259—269.

²²⁴ Cf. nota 209.

²²⁵ Arh. St. Iași, Tr. 1788, op. 2039/4984, 128 file.

²²⁶ Testament întocmit la 21 martie 1865, ulterior apărut în foaia „Progresul“, nr. 48 din 3 mai 1865.

²²⁷ Arh. St. Iași, mitrici ale parohiei Patruzești de Sfinți pe 1832—1865, în care apare eronat „vîrsta de 85“ de ani !!

²²⁸ La reconstituirea vieții și activității celor trei doctori din Moldova veacului trecut, am beneficiat, în prim rînd, de deosebit de substanțiala informație pusă la dispoziție cu toată colegialitatea de către specialistul în istorie modernă, Iuliu Ciubotaru, de la Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“ din Iași. La fel, recunoscător sînt medicilor V. Bănzar și Epifanie Cozurescu, care mi-au oferit cu gentilețe un mănunchi de date utile.

II. ZIRRA

Luca I. Zirra
n. 1793 Grecia
+ 1865 Iași
Comis, dr practicus,
vaccinist, med. legist
∞ Eva Kaiser
+ 1869 Iași

Iancu
n. 1832 Iași
+ 1883 Iași
∞ Maria Kristanovski
n. 1831 Botoșani
+ 1885

Constantin
n. 1835
+ 1892
= Amélie Barozzi
n. Iași 1846
+ Iași 1935

Alexandru
n. 1841 Iași
+ Iași

Jănel
n. 1857 Iași
+ 1932 Tecuci
∞ Eliza Varlaam
n. 1864
+ 1936 Iași

Virginia
n. 1860
+ 1873

Eugenia
n. 1861
+ 1874

Neculai
n. 1864
+ 1865

Pulcherie
n. 1867 Iași
+ 1958 Buc.
∞ Emil Manoli
+ 1943 Buc.
Dirig. Poștă - Iași

Anela
n. 1869
Iași
+ 1936

Alexandru
n. 1870 Iași
+ 1931 Buc.
General grănicer
∞ Elena Xantopol
+ 1937 Buc.

Smaranda
n. 1872 Iași
+ 1956 Iași
∞ C. Cernătescu

Amelia
n. 1874 Iași
+ 1961 Iași
∞ V. Cernătescu
Avocat

Costache
n. 1876 Iași
+ 1938 Iași
∞ Eant. Livezeanu

Lizuta
n. 1877 Iași
∞ Nicu Mihăilescu

≠ Aglae Rotopan

Alexandru
n. 1883 Roman
+ 1946 Sibiu
Prof.; compozitor
1. ∞ Matilda Cosmovici
n. 1886 + 1916 Iași
2. ∞ Eliza Lecca
n. 1894 Pașcani
+ 1973 București

Eugen

Lucia

Drăguța

Niculai

Constantin

Mircea

Cornel

Aura

Elena

Bobe

Ștefan

Geta

(1) Matilda
n. 1907 Iași
+ 1990 Iași
∞ Petru Jitoriu
prof. univ.

(1) Maria-Adela
n. 1909 Iași
+ 1978 București

(2) Vlad
n. 1919 Iași
Arheolog
∞ Ana-Maria Bolu
n. 1923

Malci
n. 1957 Sibiu
Ing. electronist
∞ Ioana Iancovici

Vlad-Vințilă
n. 1958 București
Arheolog
∞ Silvia Grozavu

Maria-Ioana
n. 7 I. 1988

Alexandra
n. 1 IV 1989

Socrat
n. 1899
+ 197
Colonel grănicer
1. ∞ Atinula Trâmbei
2. ∞ Olga Balmez
3. ∞ Tuchi Ungureanu
4. ∞ Ecaterina Trofin

Lucia
∞ prof. P. Botez
dir. B.N.R.

Constantin
Cons. Casație
∞ Cleo Gricopol
f. c.

Nora
∞ I. Popescu
+ 1952

Marius
n. 1921
Artist coregraf
1. ∞ Cecilia Crișan
2. ∞ Marg. Popescu
3. ∞ Cristina Hamel

Bianca

Călin Botez
dr. medic

Sorin Popescu

Cernătescu
George
Dir. Poștă

Leon

Titică Cernătescu
Inspector C.F.R.
1. ∞ Tineuța
2. ∞ Maria
3. ∞

Corina

Mihai

Niculai
actor
∞ Zoe

Mihai
regizor
1. ∞ Ania Bogoslova
2. ∞ Raluca Zamfirescu
4. ∞ Medeia
3. ∞ Val. Gălgălov

Mihăilescu
Nicu

Ileana

Vasile

Păsărica

I. SAMURCAȘ
(Moldova)

Gheorghe Samurcaș

Costache

Iancu

Alexandru

in Țara Românească

Dimitrie

n. 1768 Istanbul

+ 1846 Iași

mare postelnic,

protomedic al Moldovei

∞ Adela (?) Aslan

+ 1831 Botoșani

Iordachi

n. 1794 Istanbul

+ 1868 Botoșani

comis,

„dr. practicus“

∞ Zamfira Leon

n. cca. 1800 Botoșani

+ cca 1860 Botoșani

Rocanda

n. 1805 Botoșani

+ 1885 Iași

∞ Th. Kristanovski

n. Cămenia

+ 1867 Chișinău

Epaminonda

n. 1808 Botoșani

+ 1874 Iași

Comis, spătar

vel arnaș

1. ∞ Olimpia Arghirol

+ Iași 1895

2. ∞ Alexandra Gobeldeas

Casandra

∞ Iordachi-

Kostachi

Epureanu

vornic

6 copii

Profira-Pulcheria

n. Botoșani 1820

+ Iași 1873

1. ∞ Iorgu Plastara

vel-armaș

2. ∞ Costachi Cantacuzino

3. ∞ Camilla Barozzi

Spătar

funcționar Legația Franței

Kristanovski

Barozzi

Dimitrie

n. 1824

Botoșani

+ Basarabia

Alecu

n. 1826

Botoșani

+ Basarabia

Adela

n. 1829

Botoșani

1. ∞ Th Albineț

2. ∞ Scarlat

Șișcăld

Maria

n. 1831

Botoșani

∞ Iancu

Zirra

n. 1831 Iași

+ 1883 Iași

v. Zirra

Elena

n. 1831

Botoșani

Copil

n. Iași

Copil

n. 1839

Iași

Fiu

Mira

Amelie

n. 1846 Iași

+ 1935 Iași

∞ Const. Zirra

v. Zirra

Anne

n. 1852 Iași

∞ Socr. Boscoff

III. COSMOVICI. LECA. SĂULESCU

Cost. Cosma Nestor

Emilian Cosmovici
n. 1800

Vasile Cosmovici
n. 1830 + 1878
∞ Zenovia Vogoridi

Leon Cosmovici
Prof. univ.
∞ Adela Blancfort

Matilda Cosmovici
n. 1886
+ 1916 Iași

1. Alexandru Zirra
∞ n. 1883 Roman
+ 1946 Sibiu
Prof. ; compozitor

Theodor (Dositei) Lecca
n. 1727 + 1819

Ștefan Lecca
n. 1766 + 1828

Anania Lecca
n. 1806 (in Botoșani)
∞ Elisa Zoițeanu

Cassian Lecca
n. 1830 + 1901
1. ∞ El. Dimitrovici

2. ∞ Maria Săulescu

(1)
Theodor Lecca

2. Eliza Lecca
∞ n. 1894 Pașcani
+ 1973 București

Ion Săulescu
n. 1769

Gheorghe Săulescu
n. 1798 + 1864
Spătar, arheolog
∞ Elena Strat

Elena Săulescu
∞ Al. Dimitriu

Ecaterina Dimitriu

PE MARGINEA UNUI STUDIU GENEALOGIC

Unul dintre obiectivele de cercetare ale genealogiei ca știință auxiliară a istoriei îl constituie alcătuirea tabelor de descendenți¹, operație extrem de migăloasă și cu atât mai anevoioasă cu cât personajul, ai cărui urmași trebuie a fi urmăriți, este mai îndepărtat în timp. Pe lângă realizarea arborilor genealogici propriu-zisi și a tabelor de ascendenți, tabelele care cuprind posteritatea unei anumite personalități prilejuiesc savoarea unor excursuri genealogice în istoria a diferite familii prin care s-a perpetuat ereditatea respectivă. Ele oferă materia primă unor interesante considerații istorice, sociologice, de istorie economică și culturală, explicînd modul de transmitere a proprietăților, dar și trecerea de la o generație la alta a unei tradiții emanate de la strămoșul comun.

Studiul genealogic consacrat de istoricul Dan Berindei posterității lui Constantin Brâncoveanu² realizează un sondaj în alcătuirea pe familii a clasei boierești din veacurile XVIII—XIX, cu accent pe cea din Țara Românească, văzută prin prisma transmiterii singelui brâncovenesc. El reconstituie pe 7—8 generații numeroasa descendență a voievozului martir, explorînd alianțele matrimoniale ale urmașilor săi, fapt care îi permite să tragă anumite concluzii : „Pînă la generația a VI-a, alianțele urmașilor domnului Constantin Brâncoveanu au fost efectuate doar cu familii ale clasei dominante boierești. Începînd de la această generație, dar mai ales odată cu generația a VII-a — coincidînd în general cu mijlocul veacului trecut — la astfel de alianțe se adaugă cele cu reprezentante sau reprezentanți ai păturilor mijlocii și chiar — în cîteva cazuri — ai țărănimii. Neîndoielnic, acest proces de „democratizare“ a continuat și se va accentua la generațiile următoare“³. Considerațiile autorului se bazează pe o analiză concretă a posterității brâncovenești, ceea ce le garantează veridicitatea.

Cîteva mărunte precizări la tabelele genealogice anexate se cuvin a fi făcute, tocmai ca un omagiu adus efortului considerabil investit de autor în realizarea acestora. Astfel, în tabelul IV B, înfățișînd pe urmașii Domniței Safta Brâncoveanu, figurează o Ecaterina Kociubei (n. 10 ian. 1834), fiica podpolcovnicului Theodor Grigorovici Kociubei și a Anei Manu

¹ Pierre Durye, *La Généalogie*, Paris, 1963 p. 68—77.

² Dan Berindei, *Urmașii lui Constantin Brâncoveanu și locul lor în societatea românească. Genealogie și istorie*, în *Constantin Brâncoveanu*, volum avînd ca redactori coordonatori pe Paul Cernovodeanu și Florin Constantiniu, București, 1989, p. 275—285.

³ *Ibidem*, p. 228—285.

(63/VI), deci nepoată de soră lui Ioan Manu, cel care avea să fie unul dintre membrii căimăcămiei de trei din Țara Românească de la 1853. Această Ecaterina Kociubei (173/VII) s-a căsătorit în 1856 cu pitarul craiovean Anton Brăiloiu⁴, cu zece ani mai în vîrstă decît ea, cu care a avut patru băieți (Ion, Teodor, Gheorghe și Constantin) și o fiică (Elena), căsătorită Cesianu, mama diplomatului Constantin (Dinu) Cesianu, ministru plenipotențiar al României la Paris între cele două războaie mondiale.

În același tabel apare și Iancu Costachi-Negel (55/VI) — fiu al vornicului Șerban Costachi-Negel (frate al mitropolitului Veniamin Costachi) și al Elenei Văcărescu (26/V) — ca fiind căsătorit cu Sevastia Miclescu. În realitate este vorba de Sevastia Arghiropol, numele de Miclescu apărînd în mod eronat în arborele genealogic al familiei Costachi realizat de Gh. Ghibănescu, de unde autorul prezentului studiu genealogic l-a preluat⁵. Această Sevastia Arghiropol era fiica porucicului Ioan Arghiropol și a Catincăi Miclescu, și soră cu Gheorghe Arghiropol, bunicul matern al lui Nicolae Iorga, și cu Olimpia Arghiropol, soția lui Epaminonda Samurcaș, fiul doctorului Dimitrie Samurcaș de la Botoșani⁷. Această înrudire a Costăcheștilor cu Arghiropolii explică de ce nașii căsătoriei lui Nicolae Iorga cu Ecaterina Bogdan, ce a avut loc în 1901, au fost profesorul universitar Alexandru Tzigara-Samurcaș (1872—1952) și soția sa Maria Cantacuzino Feodosiev (1875—1971), nepoată de fiică (Coralia Boldur Costachi Negel — 156/VII) a lui Iancu Costachi Negel și a Sevastiei Arghiropol, și deci vară de-al doilea cu Nicolae Iorga.

Tabelul IV A conține pe Guillaume Salmen (1852—1938), funcționar (82/VI), fiu al colonelului Ernest Salmen și al Anei Ștefănescu-Kretzulescu (27/VI), nefiind indicată soția sa. Aceasta a fost Eufrosina Tărtășescu, fiica lui Toma Tărtășescu și a Anastasiei Tzigara⁹. Alți copii ai colonelului Ernest Salmen, care trebuie adăugați în tabel, au fost: Maria (1835—1836), Ferdinand (1837—1840), Alexandru (1838—1846), Elena (1843—1869), Constanța (n. 1850), Ernest (1851—1853), Alexandru (1854—1862)¹⁰.

S-ar fi putut poate mai mult stărui asupra personalităților care au ilustrat ampla descendență brâncovenească¹¹. Generațiile care s-au succedat de la mijlocul secolului XIX în continuare au cuprins și ele perso-

⁴ Cf. arborele genealogic al familiei Brăiloiu de I. C. Filitti și Em. Hagi Mosco (inedit), precum și informații de la descendenți (Radu Pleșoianu — București).

⁵ Gh. Ghibănescu, *Spîța familiei Costachi*, în „Ion Neculce”, nr. 4, 1924, p. 207—227.

⁶ Ioan C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 250, nota 10; Theodor Cornel, *Figuri contemporane din România*, București, 1913.

⁷ Cf. studiul lui Vlad Zirra despre familia doctorului Dimitrie Samurcaș publicat în această revistă.

⁸ Informație de la regretatul poet Sandu Tzigara-Samurcaș, fiul profesorului Alexandru Tzigara-Samurcaș.

⁹ Cf. arborele genealogic al familiei Tărtășescu (inedit), redactat de Dinu Tărtășescu; arborele genealogic al familiei Salmen (inedit), realizat de Em. Hagi-Mosco.

¹⁰ Cf. arborele genealogic al familiei Salmen de Em. Hagi-Mosco.

¹¹ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 285.

nalități politice și culturale care purtau în vine sîngele voievodului de la cumpăna veacurilor XVII și XVIII. Astfel, pot fi amintiți, pentru a nu ne opri decît asupra cîtorva nume : poeta Elena Văcărescu ; matematicianul Simion Stoilov ; profesorul jurist Alexandru Vălimărescu ; poetul Sandu Tzigara-Samurcaș ; Maria Salmen, soția generalului David Praporgescu ; Alexandra Lahovary, soția colecționarului Barbu Slătineanu ; Ecaterina Băleanu, soția lui Gheorghe Grigore Cantacuzino (Nababul), și el descendent direct al domnitorului ; diplomatul Constantin G. Mano ; arhitectul Ștefan Balș ; istoricul de artă Radu Crețeanu ; compozitorul Alexis Catargi, ca și soția sa Micaela Ghica ; Elisabeta Ghica Deleni, soția bibliofilului Dumitru C. Sturdza-Scheianu ; fotograful artist Alexandru Bellu ; Barbu Știrbei și surorile sale, dintre care *Elisa* a fost soția lui Ion I. C. Brătianu, *Maria* a istoricului de artă George Balș și *Ioana* a generalului Radu Rosetti ; poeta Anna de Noailles ; George Valentin Bibescu, președintele Federației Aeronautice Internaționale ; diplomatul Anton Bibescu ; Alexandra Ghica, soția istoricului și genealogistului Ioan C. Filitti ; Alexandrina Cantacuzino născută Paladi ; savantul bacteriolog Ion Cantacuzino și surorile sale, dintre care Zoe a fost soția lui D. A. Sturdza, iar Sevastia s-a căsătorit cu P. P. Carp ; Charles Adolphe Cantacuzino ; colonelul Barbu Slătineanu, mai sus menționat ; scriitorul I. Al. Brătescu-Voinești ; arhitectul Paul Emil Miclescu ; Maria Petrescu Halepliu, cea de-a doua soție a lui Alexandru Marghiloman ; doctorul Ion Costinescu ; istoricul Dan Berindei ; juristul Radu Meitani ; generalul Alexandru Ghica ; diplomatul Filip Lahovary ; Alexandra Știrbei, soția arhitectului George Matei Cantacuzino, el însuși urmaș brâncovenesc ; muzicologul Constantin N. Brăiloiu ; arheologul Gheorghe Cantacuzino ; Marga Cantacuzino, soția genealogistului George D. Florescu etc. Enumerarea ar putea continua, descendența brâncovenească din veacul nostru înregistrînd și ea oameni politici și de cultură cu un rol adesea însemnat în viața publică dinaintea celui de-al doilea război mondial.

Studiul genealogic elaborat de Dan Berindei este un îndemn la continuarea investigațiilor de acest fel. Alcătuirea unor asemenea tabele de descendenți pentru marile personalități ale istoriei românești rămîne, fără îndoială, un deziderat major al acestei discipline.

ABREVIERI

AAR	= Analele Academiei Române
AB	= Arhivele Basarabiei
AES	= Analele economice și statistice
ArhGen	= Arhiva Genealogică
AHR	= The American Historical Review
AIAC	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie din Cluj
AIHAI	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” Iași
AIINC	= Anuarul Institutului de Istorie Națională din Cluj
AISC	= Anuarul Institutului de Studii Clasice
ALIL	= Anuarul de lingvistică și istoric literară (Iași)
AM	= Arheologia Moldovei
AMM	= Acta Moldaviae Meridionalis (Vaslui)
AMN	= Acta Musei Napocensis
Anale	= Analele Institutului de Studii Istorice și Social-Politice de pe lângă C.C. al P.C.R. (Anale de istorie)
AnM	= Analele Moldovei
APR	= Analele Parlamentare ale României
AR	= Arhiva Românească (ambele serii)
ARBSH	= Académie Roumaine, Bulletin de la Section Historique
ARMSI	= Academia Română, Memoriile Secțiunii Istorice
ARMSL	= Academia Română, Memoriile Secțiunii Literare
ARMSȘ	= Academia Română, Memoriile Secțiunii Științifice
ASNSP	= Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa
AȘRS	= Arhiva pentru știință și reformă socială
AȘUI	= Analele Științifice ale Universității „Al. I. Cuza” Iași
AUB	= Analele Universității București
BBRF	= Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg
BAGIR	= Buletinul Asociației Generale a Inginerilor din România
BCI	= BCIR
BCIR	= Buletinul Comisiei Istorice a României
BCMI	= Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice
BIER	= Buletinul Institutului Economic Român
BIFR	= Buletinul Institutului de Filologie Română „A. Philippide”
BIRE	= Buletinul Institutului Român de Energie
BIROM	= Buletinul Institutului Românesc de Organizare Științifică a Muncii
BMI	= Buletinul Monumentelor Istorice
BOR	= Biserica Ortodoxă Română
BRV	= Bibliografia Românească Veche
BS	= Balkan Studies (Thessaloniki)
BSH, BSHAR	= ARBSH
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române
SBOAS	= Bulletin of the School of Oriental and African Studies
BSP	= Buletinul Societății Politehnice

BUGIR	= Buletinul Uniunii Generale a Industriaşilor din România
CI	= Cercetări istorice (ambele serii)
CL	= Cercetări literare
CMRS	= Cahiers du monde russe et soviétique
CvL	= Convorbiri literare (ambele serii)
DAD	= Dezbaterile Adunării Deputaţilor
DIR	= Documente privind istoria României
DOP	= Dumbarton Oaks Papers
DR	= Dacoromania
DRH	= Documenta Romaniae Historica
FHDR	= Fontes Historiae Dacōromanae
GB	= Glasul Bisericii
IN	= „Ion Neculce”. Buletinul Muzeului Municipal din Iaşi
JGO	= Jahrbücher für Geschichte Osteuropas
KS	= Kratkie soobščenia o dokladah i polevii issledovaniiah Institut istorii materialnoi kulturi (Moscova)
LL	= Limbă şi literatură
LR	= Limba română
MA	= Mitropolia Ardealului
MB	= Mitropolia Banatului
MC	= „Miron Costin”. Revistă de mărturii istorice (Birlad)
MCA	= Materiale şi cercetări arheologice
MemAnt	= Memoria Antiquitatis (Piatra Neamţ)
MMS	= Mitropolia Moldovei şi Sucevei
MO	= Mitropolia Olteniei
NE	= Numizmatika i epigrafika (Moscova)
NEH	= Nouvelles études d'histoire
OO	= Österreichische Osthefte
RA	= Revista Arhivelor (ambele serii)
REB	= Revue des études byzantines
REI	= Revue des études islamiques
RER	= Revue des études roumaines
RES	= Revue des études slave
RESEE	= Revue des études sud-est européennes
RFR	= Revista Fundaţiilor Regale
RGI	= Revista generală a învăţămîntului
RH	= Revue Historique
RHLF	= Revue d'histoire littéraire de la France
RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine
RHSEE	= Revue historique du Sud-Est européen
RdI	= Revista de istorie
RI	= Revista istorică
RIAF	= Revista pentru istorie, arheologie şi filologie
RIR	= Revista istorică română
RITL	= Revista de istorie şi teorie literară
RM	= Revista muzeelor
RMM	= Revista muzeelor şi monumentelor
RREI	= Revue roumaine d'études internationales
RRH	= Revue roumaine d'histoire
RRSI	= Revista română de studii internaţionale
Rsl	= Romanoslavica
RSMP	= Revue des sciences morales et politiques
SAI	= Studii şi articole de istorie
SAMNB	= Studia et Acta Musei „Nicolae Bălcescu”
SAO	= Studia et Acta Orientalia
SCB	= Studii şi cercetări de bibliologie
SCIA	= Studii şi cercetări de istoria artei
SCI	= Studii şi cercetări istorice (ultimele din CI, seria veche)
SCIM	= Studii şi cercetări de istorie medie
SCIV	= Studii şi cercetări de istorie veche
SCIVA	= Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie
SCN	= Studii şi cercetări de numismatică

SCȘI	= Studii și cercetări științifice, Iași
SEER	= The Slavonic and East European Review
SlavAnt	= Savia Antiqua (Varșovia-Poznań)
SMIC	= Studii și materiale de istorie contemporană
SMIM	= Studii și materiale de istorie medie
SMIMd	= Studii și materiale de istorie modernă
SMMIM	= Studii și materiale de muzeografie și istorie militară
SOF	= Südost-Forschungen (München)
StCI	= Studii clasice
SUBB	= Studia Universitatis Babeș-Bolyai
TC	= „Theodor Codrescu” (revistă editată de Gh. Ghibănescu)
Ukb, UKB	= Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen
VR	= Viața Românească
ZfRPh	= Zeitschrift für romanische Philologie

ASB	= Arhivele Statului București
ASG	= Arhivele Statului Galați
ASI	= Arhivele Statului Iași
BAR	= Biblioteca Academiei Române

Autorii sînt rugați să folosească aceste abrevieri în materialele trimise pentru publicare semnalînd titlurile necuprinse în prezenta listă.

ÎN ATENȚIA COLABORATORILOR

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” acceptă pentru publicare *studii* (circa 40 p.), *articole și note* (pînă la 25 p.), *recenzii* (circa 5 p.), *note bibliografice* (1—2 p.) și *dări de seamă* privind viața științifică internă și internațională.

Toate materialele vor fi prezentate redacției în două exemplare, dactilografiate la două rînduri, cu notele numerotate în continuare, așezate la sfîrșitul textului. *Studiile* vor fi în mod obligatoriu însoțite de un rezumat în limba română sau tradus într-o limbă de largă circulație. Fotografiiile și desenele vor fi numerotate și însoțite de explicații, indicîndu-se în manuscris pagina unde trebuie așezată imaginea respectivă.

Colaboratorii din țară sînt rugați să prezinte materialele în *formă finită*, ținînd seama de faptul că nu întotdeauna li se va putea asigura trimiterea unei corecturi; într-un asemenea caz, corectura se va efectua în redacție, urmărindu-se respectarea manuscrisului.

Colaboratorii au obligația de a anunța redacția în cazul cînd au predat același text unei alte publicații (în versiunea originală sau în traducere), cînd textul respectiv face parte dintr-un volum predat deja unei edituri (sau aflat într-un stadiu avansat de definitivare), precum și în cazul cînd unele afirmații sau citări din note necesită anumite actualizări (studii proprii citate în *manuscris* și apărute între timp, noi studii în aceeași problemă și care trebuie menționate etc.).

Alcătuirea rubricilor de informare bibliografică — *Recenzii*, *Note bibliografice*, *Revista revistelor* — fiind coordonată de redacție, colaboratorii externi care doresc să prezinte cărți, studii și reviste sînt rugați să se informeze la redacție, înainte de a trimite prezentările respective.

Acceptarea materialelor spre publicare se face pe baza unor referate elaborate de specialiști. Redacția își rezervă dreptul de a planifica apariția materialelor acceptate în funcție de necesități și de a nu le reține pe acelea care, dintr-un motiv sau altul, nu se circumscriu acestora.

Tiparul executat sub cd. 16
la S.C. „Dosoftei” S.A. Iași,
str. Sf. Lazăr nr. 49

„Anuarul“ editat de Institutul de Istorie „A. D. Xenopol“ — care continuă, din 1964, seria de istorie a revistei „Studii și cercetări științifice“, Iași, apărută între 1950 și 1963 — cuprinde *studii, comunicări și note, recenzii* ș.a., consacrate istoriei românilor (veche, medievală, modernă și contemporană), istoriei relațiilor internaționale ale României, istoriei universale etc. Publicația se adresează cercetătorilor în domeniul istoriei românești și universale, profesorilor, studenților și tuturor celor interesați în cunoașterea și studierea istoriei.

În stocul redacției se mai află și pot fi procurate prin comandă următoarele tomuri :

- XVI/1979, 672 p., 40 lei
- XVII/1980, 896 p., 40 lei
- XVIII/1981, 872 p., 40 lei
- XIX/1982, 928 p., 76,50 lei
- XX/1983, 696 p. (cu tabla de materii pentru ultimii zece ani), 80 lei
- XXI/1984, 728 p., 78 lei
- XXII/1985, 1—2, 1 016 p., 115 lei
- XXIII/1986, 1—2, 1 160 p., 120 lei
- XXIV/1987, 1—2, 1 420 p., 155 lei
- XXV/1988, 1—2, 1 338 p., 185 lei
- XXVI/1989, 736 p., 100 lei
- XXVII/1990, 272, p., 285 lei.

Supliment I (C. Istrati, *Condica vistieriei Moldovei din anul 1816*), 154 p., 15 lei

Supliment II (D. Șandru, *Populația rurală a României între cele două războaie mondiale*), 214 p., 18 lei

Supliment III (Gh. Buzatu și Gh. I. Florescu, *Al doilea război mondial și România O bibliografie*), 214 p., 21 lei.

Supliment IV (*Anglo-Romanian Relations after 1821*, vol. înglijit de Gh. Buzatu), 301 p. + ilustrații, 42 lei.

Supliment V (Anton Nițu, *Formarea și clasificarea grupelor de stil AB și B ale ceramicii pictate Cucuteni — Tripolie*), 133 p. + ilustrații, 30 lei.

Supliment VI (*Culture and Society*, vol. îngrijit de Al. Zub), 222 p., 25 lei.

Supliment VII (Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova, 1781—1862*), 173 p., 40 lei.

Supliment VIII (Valeriu Florin Dobrinescu, *Relații româno-engleze, 1914—1933*), 186 p., 25 lei.

Supliment IX (Dumitru Vitcu, *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*), 224 p., 30 lei.

Suppliment X (Adrian Macovei, *Moldova și Țara Românească, de la unificarea economică la unirea politică din 1859*), 138 p., 25 lei.

Supliment XI (*Temps et changement dans l'espace roumain*, vol. îngrijit de Al. Zub), 262 p., 150 lei.

Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”
tom. XXVIII, p. 1—416, Iași, 1991